لعلاں دی پنڈ

مرتّب

اقبال صلاحُ الدّین

عزیز بک ڈپو — چوک اردو بازار — لاہور

136991

جملہ حقوق محفوظ ہیں

پہلی بار ——— مارچ ۱۹۷۳ء

چھپوان والے ——— عزیز بک ڈپو۔ لاہور

چھاپہ خانہ ——— الکتاب پریس لاہور

کُل ——— ۲۰/۵۰ روپے

Marfat.com

انتساب

علامہ غلام قادر لاہوری

تے

عالمگیر شجاع ہوراں

دے ناں

★

Marfat.com

Marfat.com

فہرست

		مؤلف	صفحہ
	یاراں باجھ محمد بخشا		۹
	زبان و ادب تے نظم و نثر دیاں صنفاں		
۱	پنجابی زبان دیاں جڑاں	عین الحق فرید کوٹی	۱۷
۲	پنجابی زبان اوہدیاں بولیاں تے دوجے ناں	محمد آصف خاں	۳۴
۳	بولیاں	قیوم نظر	۴۱
۴	پنجابی بیت	ڈاکٹر محمد باقر	۴۵
۵	سی حرفی دا فکر تے فن	مرزا مقبول بیگ بدخشانی	۴۹
۶	پنجابی سی حرفی دا فن تے مختصر تاریخ	ڈاکٹر غفران سیّد	۶۴
۷	ڈھولا	اے۔ ڈی اعجاز	۷۸
۸	باراں ماہ تے اج دے شاعر	حسین شاہد	۸۷
۹	پنجاب دے لوک گیت	سیّد اختر حسین اختر	۹۷
۱۰	پنجاب دے لوک گیت	سرفراز حسین قاضی	۱۰۷
۱۱	ساڈے لوک گیتاں وچ گہنے	محمد عالم کپور تھلوی	۱۱۳
۱۲	پنجابی غزل	ثناء اللہ جمیل	۱۱۸
۱۳	غزل تے پنجابی غزل	پروین شاہ دین	۱۲۸
۱۴	رباعی تے پنجابی رباعی	پروین شاہ دین	۱۳۹
۱۵	چٹھیاں دی وار	محمد آصف خاں	۱۴۹
۱۶	نادر دی وار ــ اِک بحث	شہباز ملک	۱۵۵
۱۷	واراں دے پاتر	محمد آصف خاں	۱۶۶
۱۸	پنجابی اکھاناں وچ ہاسا ٹھٹھا	شہباز ملک	۱۷۵
۱۹	پنجابی بجھارتاں	ارشد میر	۱۸۱
۲۰	پنجابی کہانی	مرتبین اجوکی کہانی	۱۹۴

Marfat.com

۲۱	کہانی تے پنجابی کہانی	عبدالغفور قریشی	۲۰۰
۲۲	پنجابی ناول	محمد آصف خاں	۲۰۷
۲۳	پنجابی ناول	عبدالغفور قریشی	۲۱۷
۲۴	پنجابی ڈراما	عبدالغفور قریشی	۲۲۴
۲۵	ایکانکی ناٹک یا اک بابی ڈراما	حافظ عبدالحمید سرشار	۲۳۲

متفرقات (نظم تے نثر)

۲۶	اسلامی فقہ	غلام جیلانی مخدوم	۲۴۳
۲۷	اسلام وچ میراث دے مسائل	غلام جیلانی مخدوم	۲۶۱
۲۸	میراث دیاں اصطلاحواں	غلام جیلانی مخدوم	۲۶۹
۲۹	تصوف	غلام جیلانی مخدوم	۲۸۴
۳۰	ابن العربی تے پنجابی صوفی شاعری	محمد اسمٰعیل بھٹی	۲۹۶
۳۱	صوفیانہ شاعری دی زبان	محمد اسمٰعیل بھٹی	۳۰۸
۳۲	جدید پنجابی شاعری	ڈاکٹر رشید انور	۳۱۳
۳۳	پنجابی دی کلاسیکی شاعری	ڈاکٹر غفران سید	۳۳۲
۳۴	پنجابی دی منظریہ شاعری	ڈاکٹر غفران سید	۳۴۰
۳۵	ساڈی دیس پیار دی روایت	محمد آصف خاں	۳۶۷
۳۶	پنجابی شاعری وچ جذبہ حب الوطنی	راجا رسالو	۳۷۲
۳۷	گلزار مدینہ دی خصوصیات	محمد اسلم سجاد	۳۷۷
۳۸	ستسی پنوں	ڈاکٹر وحید قریشی	۳۹۰
۳۹	فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی دیاں پہلیاں کتاباں	شہباز ملک	۳۹۴
۴۰	پنجابی اخبار نویسی دی کہانی	ڈاکٹر عبدالسلام خورشید	۴۱۰
۴۱	ٹاہلی دے تھلے	پرویز اسلم برکی	۴۱۹
۴۲	ٹاہلی دے تھلے دل اک نظر	سرفراز حسین قاضی	۴۲۵
۴۳	نواز — اک رومانی افسانہ نگار	سرفراز حسین قاضی	۴۳۱

قدیم تے جدید شاعر

۴۴	حضرت بابا فریدؒ	پیارا سنگھ پدم	۴۴۱

Marfat.com

۴۵	حضرت بابا فرید گنج شکرؒ دی شاعری	سرفراز حسین قاضی	۴۴۷
۴۶	کجھ دمو دربارے	گوبند سنگھ لانبہ	۴۵۶
۴۷	شاہ حسین	قدر آفاقی	۴۶۳
۴۸	شاہ حسین تے سنگیت	افضل پرویز	۴۷۰
۴۹	حضرت شاہ حسین لاہوری دی صوفیانہ شاعری	سرفراز حسین قاضی	۴۷۶
۵۰	شاہ حسین دا تصوّف	ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ	۴۸۳
۵۱	کافی تے کافیاں شاہ حسین	قدر آفاقی	۴۸۸
۵۲	باہو تے اوہناں دی شاعری	محمد حیات خاں سیال	۵۰۳
۵۳	سلطان باہوؒ دی شاعری دے انگ عشق تے شرح	عبدالغفور اظہر	۵۱۱
۵۴	تیاگ تے سلطان باہوؒ	تنویر بخاری	۵۱۷
۵۵	علامہ اقبالؒ تے حضرت باہوؒ دے فکر دی سانجھ	عبدالغفور اظہر	۵۲۶
۵۶	دو صوفی شاعر	صاحبزادہ یوسف طاہر	۵۳۶
۵۷	حضرت علی حیدر دے فن تے اک جھات	سرفراز حسین قاضی	۵۴۵
۵۸	بُلھے شاہ ـــــ اک آفاقی شاعر	رانا محمد فضل الرحمٰن	۵۵۱
۵۹	بُلھے شاہ دا تصوّف	ڈاکٹر ترلوچن سنگھ	۵۶۴
۶۰	ہیر وارث شاہ	ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان	۵۷۳
۶۱	ہیر وارث دی فرہنگ	شیخ محمد شریف صابر	۵۸۶
۶۲	وارث شاہ دی شاعری	ڈاکٹر رشید انور	۶۰۱
۶۳	وارث شاہ تے مولوی غلام رسول عالمپوری	محمد عاطم کپورتھلوی	۶۱۰
۶۴	وارث شاہ تے مغرب دے تنقیدی اصول	محمد اسلم سجّاد	۶۲۱
۶۵	حضرت سید محمد ہاشم شاہؒ	سیّد محمد منظور الحق قادری	۶۴۳
۶۶	ہاشم شاہ دی سسّی دا تنقیدی جائزہ	سیّد محمد منظور الحق قادری	۶۶۰
۶۷	میاں محمد بخش دی اخلاقی شاعری	بشیر اصغر ساہی	۶۸۶
۶۸	صوفیاں دی شاعری وچ خواجہ فرید دا حصہ	شہباز ملک	۶۹۶
۶۹	خواجہ فرید دی شاعری وچ مقامی رنگ	مرزا مقبول بیگ بدخشانی	۷۰۱

Marfat.com

۷۰	مولوی غلام رسول تے اوہناں دی یوسف زلیخا	ڈاکٹر وحید قریشی	۷۰۹
۷۱	پیر فضل دی شاعری	محمد اسلم سجاد	۷۱۹
۷۲	سفر دی رات تے اوہدا مسافر	ڈاکٹر رشید انور	۷۳۱
۷۳	سفر دی رات دا پاندھی — منیر نیازی	شہباز ملک	۷۴۱

موتیاں دی لڑی

۱	پنجاب، پنجابی زبان، ادب، لسانیات تے عروض	۷۵۳
۲	پنجابی املا	۷۵۵
۳	نظم تے نثر دیاں صنفاں	۷۵۵
۴	داستاناں بارے	۷۵۷
۵	ادب دے اسلام، تصوف تے فلسفہ	۷۵۸
۶	متفرق	۷۵۸
۷	حضرت بابا فرید شکر گنجؒ	۷۶۰
۸	حضرت شاہ حسینؒ	۷۶۰
۹	حضرت سلطان باہوؒ	۷۶۱
۱۰	حضرت علی حیدرؒ	۷۶۲
۱۱	حضرت بُلھے شاہؒ	۷۶۲
۱۲	حضرت وارث شاہؒ	۷۶۳
۱۳	حضرت سید ہاشم شاہؒ	۷۶۹
۱۴	حضرت میاں محمد بخشؒ	۷۷۰
۱۵	حضرت خواجہ غلام فریدؒ	۷۷۱
۱۶	حضرت مولوی غلام رسول عالم پوریؒ	۷۷۱
۱۷	میاں مولا بخش کُشتہ	۷۷۲
۱۸	پیر فضل گجراتی	۷۷۳
۱۹	متفرق شاعر تے ادیب	۷۷۵

بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ

یاراں باجھ محمد بخشا

اِک دن پنجابی زبان و ادب بارے کجھ موضوع سامنے سن، جیہناں نوں کتابی شکل وچ پیش کرنا سی ——— مادری زبان دی خدمت دا موقع ملیا تے اُکھاں وچوں خوشی ماریاں، ہنجو ڈلھ پئے ——— ایہہ ستمبر ۱۹۷۲ء دے پہلے ہفتے دی گل سی۔ میں ایہنیں دِنیں کجھ زیرِ طبع تے کجھ زیرِ تالیف و تصنیف کتاباں پاروں بڑا ای مصروف ساں۔ ویہل دی گھڑی لبھیاں نہیں سی لبھدی ——— فیر وی عزیز شاہ ہوراں اگے حامی بھر لئی ——— اوہناں دے ٹُر جان پچھوں سوچیں پئے گیا پئی ایس رجھیوں دے سمے ایہہ گل کیویں نبھ سکے گی ——— خورے ایہہ کوئی بڑا ای مبارک ویلا سی ——— اوس ویلے کجھ دوست وی آن بیٹھے، جیہناں ہسدیاں کھیڈدیاں سارے کم نوں ہتھو ہتھ ونڈ لیا تے میں شُکر دا کلمہ پڑھیا ——— الحمدللہ، ایہناں دوستاں اپنا اپنا کم بڑے ویلے نال کر دِتا۔ اَج ایہناں دیاں کتاباں بازار وچ دھڑا دھڑ وِک رہیاں نیں تے عوام وچ مقبول وی نیں۔

حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں سچ فرمایا اے:

اوکھے ویلے کاری آوی بھلیاں دی اشنائی
اڑیا، آکھن دی لج پالن، جو انسان وفائی

دنیا تے جو کم نہ آیا اَوکھے سَوکھے ویلے
اُس بے فیضی سنگی کولوں بہتر یار اکیلے

Marfat.com

پر افسوس دی گل ایہہ وے پئی آپوں میں "لعلاں دی پنڈ" وی بڑی دیری نال پیش کر رہیاں، جس دی ترتیب دا کم میں ایس کر کے اپنے ذمے لیا سی پئی ایہہ سبھ توں سوکھالا وسدا سی ——— جیویں کیویں "لعلاں دی پنڈ" ہن تہاڈی خدمت وچ اے، پر ایہہ اوہ نہیں، جیہڑی میں پیش کرنا چاہندا ساں ——— مینوں ایس گل دے اقرار وچ کوئی باک نہیں پئی میں ایہہ مجموعہ صحیح طرح ترتیب دین وچ کامیاب نہیں ہو سکیا کیوں جے اس دے مضموناں دی جمع آوری نالوں ترتیب دا کم اوکھا نکلیا تے ترتیب نالوں جمع آوری دا تے سبھ تھیں مشکل چونہہ کاتباں کولوں اس دا کتابت کروالینا۔

ایس کتاب دا مڈھ پچھلے سال ستمبر دے اُدھ وچ بنھا گیا سی۔ پہلاں کجھ دوستاں نال سر جوڑ کے کتاب دا خاکہ تیار کیتا گیا۔ ایس دے وچ شامل کرن لئی بہت سارے موضوع چُنے گئے، جیہناں وچوں کجھ تے مطبوعہ مضموناں تے مشتمل سن تے کجھ نویں موضوع وی شامل کیتے گئے۔ فیر چھپے ہوئے مضموناں دے مصنفاں نوں خط لکھے گئے تاں جے "لعلاں دی پنڈ" وچ شامل کرن لئی اپنے اپنے مضمون دی اجازت لکھ گھلن ——— نویں موضوعاں تے مضمون لکھوان لئی کجھ نویں تے کجھ پرانے لکھاریاں دا انتخاب اوہناں دی کسے خاص موضوع نال دلچسپی نوں سامنے رکھ کے کیتا گیا تے فیر ایہناں بزرگاں، دوستاں تے عزیزاں نوں زبانی جاں خطاں راہیں مضمون لکھن دی درخواست کیتی گئی۔ ایس کارن مناسب وقت وی اوہناں نوں دتا گیا ——— اجازت نامے بھیجن والیاں وچوں بعضیاں نے تے ہفتے دے اندر اندر اجازت دی اطلاع گھل چھڈی۔ ایس سلسلے وچ پہل جناب پروفیسر ڈاکٹر عبدالسلام خورشید ہوراں کیتی (میں اوہناں دا بڑا ممنون آں۔) تے کجھ سجناں اج تیکر جواب نہیں بھیجیا ——— ایسے طرح جیہناں اگے نویں مضمون لکھ بھیجن دی گزارش کیتی گئی سی، اوہناں وچوں سبھ تھیں پہلا مضمون جناب محمد اسلم سجاد ہوراں بھا لیے توں رجسٹری کر بھیجیا۔ (میں اوہناں دا وی شکر گزار آں۔) باقی دوستاں وی مضمون لکھ بھیجے، کسے اج تے کسے کل تے ایہہ سلسلہ خورے کتاب دے چھپن توں بعد ثائیں وی چلدا رہوے۔ بہر صورت ایہناں ساریاں کرم فرماواں دا وی بہت بہت شکریہ۔

ایس طرح کجھ مضمون اجازت نامہ نہ ملن جاں تاخیر نال ملن پاروں شامل نہیں کیتے جا سکے۔ کجھ مضمون ایس کر کے شامل نہیں ہو سکے پئی کجھ لکھاریاں جاں تے

Marfat.com

بھیجے ای نہیں جاں بہت تاخیر نال بھیجے۔ کئیاں مضمون شامل کرن توں پہلاں لمیاں چوڑیاں شرطاں پوریاں کرن دا مطالبہ وی کیتا ——— خیر ایہہ ادہناں دی مرضی ——— گل کیہہ پئی میں ایہو جیہے مضمون دی شامل کرن توں معذور رہیا، بھانویں ایسے مضموناں دی تعداد نہ ہون دے برابر ای سی۔

جیویں جیویں مضمون جمع ہندے گئے، تیویں تیویں ادہناں وچوں انتخاب دا سلسلہ وی نال نال ای جاری رہیا کیوں جے ایہناں وچ کجھ مضمون ایجیہے وی سن، جیہڑے شامل نہیں سن کیتے جا سکدے۔ میں ایہناں بھراواں کولوں معذرت چاہناں۔ ایہناں گلاں دا اثر ایہہ ہویا پئی بعض موضوع کجھ تشنہ رہ گئے۔ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں بارے ایہہ گل خاص کر رڑکدی اے ——— شامل مضموناں دے لکھاریاں نال کسے اختلاف جاں ادہناں دی گل وچ اضافے وی کدھرے کدھرے حاشیے رہیں تہانوں نظر آون گے۔ لکھاری دے حاشیے نالوں گل نکھیڑن واسطے کماناں اندر "مرتّب" دا لفظ وی لکھ دتا اے۔

"پنڈ" وچ شامل مضموناں دی اِملانوں یکساں کرن لئی ہر ممکن کوشش کیتی گئی اے، پر ادہناں مضموناں نوں چھڈ کے جیہڑے کسے خاص لہجے وچ لکھے گئے نیں، جیویں اے۔ڈی۔ اعجاز ہوراں دا "ڈھولیاں" بارے مضمون کیوں جے ایسے مضموناں دی اِملا بدلن نال خود لہجہ ای زد وچ آجاندا اے۔ ایسے طرح شعراں وچ آون والے لفظاں دی اِملا وی شعر دے تقاضیاں دے مطابق ای رہن دتی گئی اے ——— اس سلسلے وچ کاتب حضرات نوں وی کجھ ضروری گلاں سکھان دی کوشش کیتی گئی ——— ایس ساری کھیچل دے باوجود ایہناں دے ہتھوں اِملا دے رنگ نیارے ہو گئے۔ اگلی اشاعت وچ انشاء اللہ اِملائی یکسانیت نوں قائم کرن دی پوری پوری کوشش کیتی جائے گی۔ ایس توں اڈاوہ غلطیاں وی دور ہو جان گیاں، جیہڑیاں شعراں دے اِندراج وچ ہو جاندیاں نیں تے تھوڑے وقت وچ جیہناں دا دُور کر دینا کم از کم میرے وس دی گل نہیں سی ——— متن وچ آون والے وقفیاں نوں وی ضروری علامتاں دے ذریعے واضح کرن دا جتن کیتا گیا، پر پوری طرح ایہہ اہتمام نبھ نہ سکیا ہووے گا، کیوں جے پروف پڑھدیاں وقف دیاں

علامتاں دا نظر توں گھس جانا کوئی وڈی گل نہیں ہُندی۔

ایہہ تے ایہو جیہیاں ہور کئی اوکڑاں تے مشکلاں دا سامنا کردیاں ہویاں ایہہ کتاب تیار ہوئی اے ——— اج تہاڈی خدمت وچ پیش اے۔ ایہہ کس حساب دی اے؟ ایس بارے کوئی گل وی تسیں ای دس سکدے او ——— میں اپنی جا چے جو کوشش تے نس بھج کر سکدا ساں، اوہ کیتی اے:

من طریقِ سعی می آرم بجا — لَیْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰی
دامن مقصود اگر آرم بہ کف — از غم و اندوہ مانم برطرف
در نشد از جُہدِ من کارے بکام
من دراں معذور باشم، والسلام

(مولانا رومؒ)

"لعلاں دی پنڈ" بہرحال منتخب مضموناں دا اک مجموعہ اے ——— انتخاب تے اختلاف لازم و ملزوم امر نیں ——— میرا انتخاب منفرد نہیں۔ ایس توں اُچے سُچے انتخاب دی پیش کیتے جان گے، پر اک گل ضرور آکھی جا سکدی اے پئی پنجابی وچ پہلے وی کجھ مجموعے موجود نیں تے ہور زباناں وچ وی درجناں دی تعداد وچ مجموعے چھپ چکے نیں، "لعلاں دی پنڈ" ایہناں سبھناں نالوں کجھ وکھ ضرور نظر آئے گی۔

○

"لعلاں دی پنڈ" نوں حسب ذیل چونہہ حصیاں وچ تقسیم کیتا گیا اے:

(۱) زبان و ادب تے نظم و نثر دیاں صنفاں
(۲) متفرقات (نظم تے نثر)
(۳) قدیم تے جدید شاعر
(۴) موتیاں دی لڑی

چوتھی تے آخری ونڈ پنجابی زبان و ادب بارے اوہناں مضموناں دے نانواں تے مشتمل اے، جیہڑے مختلف رسالیاں تے اخباراں وچ چھپدے رہے نیں۔ ایس وچ مضمون تے مضمون نگار دے ناں توں علاوہ متعلقہ رسالے جاں اخبار دا ناں تے تاریخ وی درج کر دتی گئی اے۔ ایس فہرست وچ وی بہت سارے رسالے اخباراں نوں حاصل کرن وچ

Marfat.com

میں کامیاب نہ ہو سکیا۔ آئندہ اشاعت وچ انشاء اللہ ایہہ کمی وی دُور ہو جائے گی۔

اخیر تے میں اوہناں ساریاں بزرگاں، عزیزاں تے دوستاں دا اِک واری فیر شکریہ ادا کرناں، جیہناں نے اپنے اَنملے "لعل" "لعلاں دی پنڈ" وچ شامل کرن دی اجازت دتی ——— پروفیسر ڈاکٹر وحید قریشی، پروفیسر سرفراز حسین قاضی، جناب ڈاکٹر الطاف رانا، جناب محمد آصف خاں، جناب راجا رسالو، جناب شہباز ملک، جناب عبدالغفور قریشی، جناب سید محمد منظور الحق قادری، جناب نوازش علی شیخ متعلم ایم۔ اے فارسی تے جناب شیخ محمد بشیر ہوراں دا خاص کر ممنوں آں پئی اوہناں میری بھج دوڑ تے مضموناں دی فراہمی وچ میرے نال بڑا تعاون کیتا۔ جناب محمد آصف، جناب راجا رسالو تے جناب شہباز ملک ہوراں اپنیاں رسالیاں دیاں قیمتی فائلاں مینوں مستعار عنایت کر کے میرے پندھ نوں بہت سارا گھٹ کر چھڈیا۔ رب ایہناں نوں سلامت رکھے۔ آمین ثم آمین۔

لاہور،

۱۲ محرم الحرام ۱۳۹۳ھ

بمطابق ۱۶ فروری ۱۹۷۳ء

محمد اقبال صلاح الدین

Marfat.com

جناب عین الحق فریدکوٹی

پنجابی زبان دیاں جڑاں

پنجابی زبان کدوں شروع ہوئی، کیہڑی کیہڑی زبان نے ایہدے بنن وچ حصہ لیا تے پنجاب دیس وچ آؤن والیاں اڈو اڈ قوماں ایہدے اُتے اپنا کیہ کیہ اثر چھڈیا؟ ایہہ تے ایہو جیہے ہور کئی سوال نیں جنہاں دا اجے تیک کوئی جواب نہیں مل سکیا۔ کئی اک ودوانا ں نے اپنی اپنی سمجھ مطابق ایہناں سوالاں نوں حل کرن دا جتن کیتا اے، پر ایہہ گنجل کھلدی نہیں وسدی۔ بہت سارے لکھاریاں نے تے اک دوجے دی ویکھا ویکھی آریاواں دی زبان سنسکرت نوں ایہدی ماں آکھیا اے اتے کجھ پڑھیاں لکھیاں نے ایہنوں پرانی پراکرت دی دھی دسیا اے۔ دوجی گل کہن والے ودوانا ں دا خیال اے کہ ایہہ پرانی پراکرت بھانویں سنسکرت چوں نہیں نکلی سی پر سنسکرت اتے پرانی پراکرت دا مڈھ آریاں دی اِک لہو جیہی بولی سی جیہدے سارے نشان مٹ چکے نیں تے اج اوسدا کوئی ثبوت نہیں ملدا۔

پنجابی بولی دا آریائی بھاکھا دی لڑی دسیا جانا کوئی انوکھی گل نہیں سی کیوں جے اج توں تھوڑا چر پہلاں ساڈے دیس دی تاریخ آریاں دے ہلّے توں شروع ہندی سی اتے ایس توں پہلاں دے حال دا کجھ پتا نہیں ملدا سی۔ ایس لئی جدوں کوئی ودوان ایس زبان دی کھوج لاؤن دا جتن کرن لگدا، اوہ آریاواں دے ہلّے اُتے آ کے رُک جاندا۔ ایس توں اگے انھیر گھُپ گھیر توں بناں کجھ نہیں وسدا سی۔ ایس پاروں جدوں اوہدے کولوں کوئی ہور گل نہ بن سکدی تاں اوہ ہار کے کیہ دیندا پئی پنجابی زبان وچ سنسکرت دے لفظاں توں ویکھدیاں ہویاں ایہہ کیہا جا سکدا اے کہ ایہہ سنسکرت بھاشا دی اک لڑی اے۔

پر ہُن زمانہ بدل چکیا اے، پرانے کھنڈراں دی کھوج بھال کرن والیاں دیاں کدالاں نے کوٹ ڈیچی، موئن جودارڑو تے ہڑپا دے پرانے شہراں دے منہ متھے توں زمانے دی مکڑی دے بُنے ہوئے گھنے جالیاں نوں لاہ سٹیا اے۔ ایہناں کھنڈراں توں اج اسیں اپنے بیتے ہوئے ویلے دی ہلکی جیہی جھلکی ویکھ سکدے آں۔ ایہناں تھانواں دا شہری پن (تہذیب و تمدن) اتے رہن سہن اپنے ویلے دے مصراتے ہمیر توں کسے طرح گھٹ نہیں۔ ایہہ ساڈے دیس دیاں اوس ویلے دیاں نشانیاں نیں، جدوں اجے تیک آریاواں نے ایتھے پیر نہیں سی پایا۔

ایہہ آریاواں توں پہلاں دے وسنیک کیہڑی بولی بولدے سن؟ ایس گورکھ دھندے تے اجے تیک ہڑپا تے موئن جودارڑو توں ملن والیاں گنگیاں مُہراں دے جندرے وجے ہوئے نیں۔ دنیا دے چنگے چنگے ودوان ایس جتن وچ لگے ہوئے نیں پئی ایہناں مُہراں تے لکھے ہوئے موزناں دے اکھراں نوں پڑھیا جاوے تاں جے ایتھے دی بولی اتے وسنیکاں دے اُڈ مُڈ دا کجھ پتا چلے، پر اجے تیک ایس جتن دا کجھ خاص سٹا نہیں نکلیا، پر اوہ ویلا ہن دور نہیں، جدوں ساڈا جتن ایس گورکھ دھندے نوں کھول لوے گا۔ میں اجے ایہناں مُہراں دی لکھت دے بارے کجھ نہیں کہہ سکدا، پر ہاں میں ایہہ گل ضرور کہواں گا پئی مہراں تے کجھ دی لکھیا ہووے پر اسیں اوس ویلے دی بولی دا پتا لاون لئی اک دوجے دروازے اندر وڑ سکدے ہاں۔ جیہدی کنجی وی ساڈے کول موجود اے۔ کوئی منے بھانویں نہ پر مینوں تاں انج جاپدا اے پئی ساڈی پنجابی زبان دی گُکل وچ اجے تیک اوس گئے گذرے زمانے دیاں نشانیاں لُکیاں ہویاں نیں۔ جے اسیں ذرا وی دھیان دیئے تاں تھوڑے جیہے جتن نال ایہہ ہیرے موتیاں دا خزانہ ساڈی جھولی پے سکدا اے۔

ایس وچ کوئی شک نہیں کہ آریا ساڈے وچ ضرور آئے۔ ایہہ وی سچ اے پئی اوہناں ایتھے کئی چھوٹیاں وڈیاں لڑائیاں لڑیاں اتے جتیاں۔ ویداں توں پڑھیئے تے انج لگدا اے پئی ایہہ اکو پاسے دی تصویر اے جیہڑی ساڈے سامنے اے۔ جیہدے وچ آریا لوک ہر تھاں جندرے ای نظر آوندے نیں اتے ایس تصویر دا دوجا پاسا ساڈیاں اکھاں توں لُکیا ہویا اے کیوں جے تاریخ دے ورقیاں نوں پھول کے ویکھیئے تاں پتا چلدا اے کہ آریاں نے لڑائیاں ضرور جتیاں پر آخیر دی بازی پنجاب دے وسنیکاں دے ہتھ رہی کیوں جے اوہناں اوروں ساہ لیا، جدوں آؤن والیاں آریاواں نوں اپنے دیس توں کڈھ باہر کیتا۔ رگ وید وچ سندھو دے دریاواں دا حال اج اے جیویں آریا لوک اوہدے کنڈیاں تے ڈیرے لائی بیٹھے نیں، فیر اتھروید توں انج پتا چلدا اے پئی

Marfat.com

آریا گنگا جمنا دے کنڈھیاں تے پج گئے نیں اتے سندھ دا کنڈھا بہت پچھے رہ گیا اے۔ اصل گل اِنج جاپدی اے پئی آریا ایتھے آئے، پر پنجاب دے وسنیکاں دیاں روز روز دیاں لڑائیاں نے اوہناں نوں ایتھے امن چین نال ڈیرے نہیں لاؤن دتے تے اوہ وچارے لڑدے بھڑدے ایتھوں نکل گئے۔

کجھ آریاں دا حصہ ایہو جیہا دی سی جیہناں ایتھوں دیاں وسنیکاں نال صلح کر لئی تے ایہناں نال رل مل کے رہن لگ پئے تے ایتھوں دی آبادی دا اک حصہ بن گئے۔ ایہہ گنتی وچ تھوڑے ہون کر کے ایتھوں دی زبان اتے ودھیرا اثر اوہناں آریاں نے کیتا، جیہڑے گنگا جمنا دے کنارے جا وسے سی۔ گل ایہہ ہوئی پئی جدوں اوہناں پنجاب دیس توں نکل سُکھ دا ساہ لیا تاں اوہناں اوتھے جا کے اِک نویں تہذیب دی نینہہ رکھی۔ ساڈے گوانڈھی ہون کر کے اک دوجے تاں وزتارا ودھیا کجھ اوہناں ساڈی زبان سکھی، کجھ اسیں اوہناں دی۔ ایس طرح ساڈی زبان وچ سنسکرت دے کئے سارے لفظ رل مل گئے تے اک مِک ہو گئے، پر ساڈی بولی دی ویاکرن (گرائمر) تے نہ تے ایتھوں دے وسن والے آریا کوئی بہتا اثر کر سکے تے نہ ساڈے گوانڈھ وچ رہن والے۔ ایسے لئی اج وی ساڈی زبان دی ویاکرن تے سنسکرت دا کوئی لمّا چوڑا اثر نہیں جاپدا۔ کدے وہیل ملی تاں اسیں ایس بارے کھل کے گل کتھ کراں گے۔

ہن سوال ایہہ رہ جاندا اے پئی ایتھوں دے پرانے وسنیک کیہڑی زبان بولدے سن۔ ایہدا جواب کجھ سوکھا وی اے تے کجھ اوکھا وی۔ سوکھا ایس لئی پئی سانوں ایس راہ دا پتا اے، جیہڑی راہ تے ٹُر کے اسیں اپنے تھاں ٹکانے اپڑ سکدے ہاں۔ اوکھا ایس لئی پئی ساڈے دیس وچ اوہناں کتاباں دا کال اے جیہناں دی سہائتا سانوں راہ وکھا سکدی اے۔ بس رات دے ہنیرے وچ ٹوہ ٹوہ کے ٹُرن والی گل اے۔ ایہہ کتاباں موجود نیں، پر دور۔ اپنی اپڑ توں باہر اوہناں دی اوٹ وچ بیٹھے رہن نال دی پندھ کھوئی ہوندی اے۔ ایس ہنیری رات وچ تاریاں دی تھوڑی بہت لو ای چلن لئی کافی اے۔ جے اسیں ہند و پاک ملک دیاں غیر آریائی منیاں جان والیاں زبان دی پرکھا لیئے تاں پتا چلدا اے، پئی ایہہ تن وڈے وڈے ٹولیاں وچ ونڈیاں ہویاں نیں:

(۱) پہاڑی بولیاں

جیہناں توں تبت برما دیاں بولیاں دا ناں وی دتا جاندا اے۔ ایہہ لداخ توں لے کے ہمالیہ پہاڑ دے مڈھ دے نال نال ہوندیاں ہویاں انام تے سیام دے ملک تیک جا کے پھیلیاں نیں۔ بھارت دیش دیاں نیپالی تے بھوٹانی بولیاں ایسے ٹولے دیاں لڑیاں گنیاں جاندیاں

نیں۔ پنجابی زبان اتے ایہناں دا کوئی اثر نہیں ملدا۔ ایس لئی اسیں ایہناں بارے کجھ نہیں لکھاں گے۔

(ب) مُنڈا قبیلیاں دیاں زباناں

ایہہ بھارت دیس دے وچالڑے علاقے دے جنگلاں وچ وسن والے بھیل، کول تے سنتھال قبیلیاں دیاں زباناں داناں اے۔ پنجابی زبان اتے ایہناں دا اثر بھانویں ایہناں تہانہیں، پر فیر وی جیہڑا تھوڑا بہت اثر موجود اے، اوس توں منہ موڑنا سکھالا نہیں، پر ایہہ اک اڈ مضمون دا موضوع اے تے ایس توں وی کسے دوسرے ویلے تے رکھ چھڈنے آں۔

(ج) دراوڑی بولیاں

ایہہ بھارت دیش دے دکھن دے علاقے دیاں زباناں نیں۔ پاکستان دی برہوی زبان دی ایسے ٹولے دی اک لڑی اے۔ دراوڑی زباناں دا پنجابی نال کا فی سانجھ اے۔ دراوڑی دے کئے ای لفظ ساڈی زبان وچ ملدے نیں۔ ساڈے پنڈاں دے پیشہ وراں دے ناں سانوں بھارت دیش دے دراوڑی علاقے دے گراواں وچ وی ملدے نیں۔ فیر دوہاں زباناں دی ویاکرن وچ دی کئی اک گلاں اک دوجی نال ملدیاں جُلدیاں نیں۔

پنجابی اتے دراوڑی دا میل کدوں ہویا جے اسیں تاریخ دے ورتے پھر ویلے تاں ایہو سدا لے پئی مڈھ قدیم توں ای دراوڑی قوماں بھارت دے دکھنی علاقے وچ واس رکھدیاں نیں تے اوہناں نے کدی وی اُتر دے پاسے مونہہ نہیں کیتا۔ فیر ایس اُتلے سوال دا جواب ایس توں بناں ہور کیہ دے سکدے اں پئی کسے بیتے ہوئے ویلے جدوں اجے آریا لوک ساڈے دیس وچ نہیں آئے سن، ایتھے دراوڑی قوماں وسدیاں سن تے ایہناں دوہاں بولیاں دا سانجھ اوس ویلے وی نشانی اے۔

ایس توں وکھ اپنے دیس دیاں زباناں دی پرکھا کریاں ہویاں اک گل ہور وی سامنے آوندی اے پئی کجھ ایہو جیہے لفظ وی ملن گے، جیہڑے پنجابی تے دراوڑی دوہاں وچ ملدے نیں، پر نال ای سنسکرت وچ وی موجود نیں۔ ایس توں ایہہ شک ہو سکدا اے پئی اتلیاں دوہاں زباناں وچ ایہہ لفظ سنسکرت توں آئے ہون۔ ایہدا کھوج لادن لئی جے اسیں آریائی ٹولے دیاں دوسریاں زباناں، جیویں فارسی، یونانی تے لاطینی دے نال مقابلہ کریئے تاں ٹھیک ٹھیک پتا چل سکدا اے

Marfat.com

پئی ایہو جیہے لفظ ایناں زباناں وچ وی مل جاون تاں ایہہ منیا جاوے گا پئی ایہہ آریائی ٹولے نال سمبندھ رکھدے نیں، جے انج ہووے تاں فیر ایہہ سمجھ لینا چاہی دا اے پئی سنسکرت وچ ایہہ لفظ ایتھوں ویاں دیسی زباناں توں آیا اے اتے ایہو جیہے لفظ سنسکرت وچ ڈھیر ملدے نیں۔

ہن اسیں ونگی لئی کجھ سانجھے لفظاں اتے دوسریاں رلدیاں ملدیاں گلاں دا بیان کردے آں۔ گل توں نکی کرن لئی پورے دی تھاں ہیٹھ لکھے ہوئے نکے لفظاں توں کم لواں گے:

پ: پنجابی، در: دراوڑی، س: سنسکرت، آر: آریائی۔

(نوٹ) سنسکرت دے لفظ س اوتھے ای دسے گئے نیں جتھے بہت ضروری سمجھیا گیا اے۔

پنڈے دے انگ (اعضائے جسمانی):

پوٹا (ڈھڈ، پیٹ): در: پوٹا، س: جٹھر

کنڈ (پیٹھ): منڈا، کنڈ، کناپ

سر: در (تامل، ملیالم، تلگو): تالا، پ: تالو،

در (ٹوڈا، باڈگا، کوہاتر): مُنڈی۔ پ: مُنڈی

وال: در (گونڈی، اڑاؤں): چوٹی، پ: جھنڈ، جٹ، جُنڈے۔

در (تامل، ٹوڈا، باڈگا): میر، پ: میڈھی

اکھ: در: کن، پنجابی شبد آتا (اکھ) ایسے کن چوں نکلیا دسدا اے

پیر: در: کال، پ: کھلا (جُتی) ایسے کن چوں نکلیا دسدا اے

مُنڈا (منڈاری، کوروا، ساورا) کھُری، پ: کھُر

اڈی: در: اڈی

کُھ: (بلوچی)، بروہی: کھ

پنی: (پنڈلی)، بروہی: پنی

مُنہ: بروہی: یا، کناری: بئی، تامل، ملیالم، وینی، ملتانی سندھی: وات س مکھم

انگ ساک (رشتہ جات)

ماں: در: اماں، پ: ماں، اماں، ابھو، س: متر، ماتا

پیو : در : آپا پ : پیو س : پتر، پتا

گونڈی : بابن ، پ : بابل ، بابا

زنانی : در (سادرا) سیلو (تریموکی) : پالی ، ملتانی ، نقل : زال

وڈھا : در : پیڈا ، بوڈو

چھوٹا : گونڈی : بوڈو ، پ : لوڈا

پریوار : (کنبہ ، رشتے دار) در : پریوارم (رشتے دار، ساتھی، فوج)

چڑی جنور (حیوانات)

کتا : در : اردولا ، پ : ویہڑ ، ویڑ

بروسی : ڈھکی پ : ڈھگی

اجڑ : در : آئیر

بروسی : بگ ، پ : وگ

آجڑی : در : ایراوی

بلد : در : ایڈولو ، پ : دھولا (بلد)

در (کنادی ، باؤگا ، ٹوڈا) : سور ، پ : ڈھور

منڈا (سنتھالی) : ڈنگر ، پ : ڈنگر

مجھ : در : باریلو ، پ : بوری

گھوڑا : در : گورم ، س : اشو

اٹھ : در : وتے ، پ : بوتا ، بروہی : ڈاچی - پ : ڈاچی

بکری : در : چیلی ، پ : چھیڑ (بکریاں واوگ) ، س : اج ، پ : چھیلی

کچھو : در : کوچھیمو ، پ : کچھوگا

گرج : در : گدھ

مور : ملیالم : میٹیل ، تامل : موہرو

سیونک : در : ونکا - لدھ : بروہی لدھ پ : لدھ (گھوڑیاں گدھیاں وافضلہ)

136991

Marfat.com

گھرداسامان (ضروریات خانہ داری)

ریشم : در : پٹو ، پ : پٹ
اٹی (دھاگیاں دا گچھا) : در : اٹی
تند : (دھاگا) : در : تنت
چھج : در : چھاتلا
کدال : در : گڈالی
ہل : در : ہل ، پ : پھالا
کاچو : در : تلگو : کاتو ، (ملیالم) : کاود
منجی : در : منچم
پتھر : در : سل ، پ : سل
تھالی : در : تالیکا
ڈوئی : در : (بروہی) : ڈو
ڈولی : در : ڈولا ، پ : چاٹی
گھڑا : در : چاٹی یا شاٹی ، پ : چاٹی
تخت : در : گدّی ، پ : گدّی
کند : در : گد
حویلی : در : کوویل ، بڑا گھر
کواڑ : در : کواڑ
کھولا : (گھر) : در (تامل وکناری) : کھوی ، پ : کھوی (کوٹھری)
آلنا : (پنکھیاں دا ٹھکانہ) : در (تلگو) : آلو (گھر) پ : آلہ
کوٹھری : در (ملیالم) : گڈی (گھر) ، پ : کھڈی (کوٹھری) : کھڈا (ککڑ دا ٹھکانہ)
ویڑا : در (تامل) : وڑو (ٹرہی) : اُورا ، گھر ،
پ : اڈا (موٹراں ، ٹانگیاں تے کبوتراں دا ٹھکانا)

Marfat.com

ٹوم ٹلا (زیورات، لباس)

جُتی : (تلگو) : سپل ، پ : چپل

مُنڈا (کولامی) کیڈل : (ناہلی - کورکو) کھاوڈے، پ : کھیڑی، کھاوڈے ،

بروسی : لِتّر ، پ : لِتّر

کپڑا : مُنڈا (کورکو، کول ، منڈاری) : لیجا ، پ : لیڑا

(کوروا) چیرا ، پ : چیرا ، چیڑا

(کھڑیا) تتا ، پ : تتا

کنگن : در : کنکنم

گانا : در : اٹی کنکنم (دھاگیاں دا کنگن)

چوڑی : در : گجلا پ : گجرا

والا : (کن وی ٹوم) ، در : والا

مُندری : در : مودیرا، بروہی : پھلا ، پنجابی : چھلا

موتی : در : موتو

ہیرا : در : وہیرایا ، وجیرا

دھاتاں :

سیونا: در (بروہی): خسن ، (گونڈی، گونڈ) : سونو، (ٹوڈا ، باڈگا) : چنا

س : سودنام (دیسی بولیاں توں ادھار لیا ہویا)

فارسی : زر ، یونانی : کرسوس - جرمن : گولڈ

چاندی : در : (گونڈی) چاندی ، (تلگو) : واندی

منڈا (ساورا ، منڈاوی ، سنتھالی) : چاندی

س : چندریکا (دیسی بولیاں توں ادھار لیا ہویا)

فارسی : سیم ونقرہ - یونانی : اوجیراس ، لاطینی : ارجنتم

در : (ملیالم ، تامل) : ویل

Marfat.com

پ : ویل "ویاہ شادی تے خوشی دے ویلے جدوں گاؤن وجاؤن والیاں نوں کوئی خوشی نال روپیا دھیلی دیندا اے تے اوہ کہندے نے فلانے دی ویل" ایس دا مطلب چاندی یاں چاندی دے روپئے توں بناں ہور کیہ ہوسکدا اے۔)

تانبا : در : چیمبو ، س : آیاس

کانسی : در : کانسو

لوہیا : در (کھونڈ) لوہا : مُنڈا (ساورا) لوان

س : لوہنم (دیسی بولیاں توں ادھار لیا ہویا)

فارسی : آہن ، گاھنی : آئرن ، کلئی : آنسرنو

چونا : در : چونم

کھان پین دیاں چیزاں

پانی : در : (بروسی) : دیر (گونڈی : سھونڈھ) : نیر ، (تلگو) : نیل (ٹوڈا ، باڈگا ، کناری) نیر ، پ : نیرُ

منڈا (باوری ، تریموکی ، کھوری ، بھٹوئی) : پانی

اَنّ : در : اَنّم (ابلے ہوئے چاول)

لون : در : لوُن

پلا : در : پلاکم (دال تے چاول اُبلے ہوئے)

چاول : در : (پرانی تامل) : چور ، (ہُن دی تامل) سور

مُنجی : در : مُچوّ (چاولاں دا ٹوٹا یاں ٹٹے ہوئے چاول)

روٹی : در (تامل ، تلگو) : روٹی ، (باڈگا) : روٹی ، پنجابی : روڑ ، تشیتو ، ڈوڈئی

توسا : (جدوں جواک ماں توں روٹی لئی تنگ کردے ہون تاں اوہ غصے نال کہندی اے۔ جھٹ ساہ لوہنے توسا پکا دینی آں۔)

در : دوسا (پیسے ہوئے چاولاں دی روٹی)

کم کاج (افعال)

جانا : در : (بروہی، گونڈی) : ہن، ملتانی تے تھلی : وَن یاں وِنج
(تلگو، تامل، ملیالم) : پو، پ : وہو : س : گام

اُڑنا : در (بروہی، کھونڈ، باڈگا، کندی) : یا
(تلگو، ملیالم، گونڈی، ٹوڈا) : وا، پ، آ
منڈا (منڈاری، سنتھالی) : ہیجو - پوٹھوہاری : اچھ، س : اگم

بولنا : در : کو، پ : کوتا، اردو : کہنا - آہنا (کہنا)، در : آلو

کھانا : در (تامل، ملیالم، تلگو، کناری -) تینو
پ : تینا (جدوں ماں آپ دے جواکاں نوں غصے نال روٹی کھان آستے کہندی اے
تاں عام طور تے اوہ تُن لا یا کھا تن لا، دے لفظ کہندی اے -)

وَلنا : در : وَلا (گھیرنا)
ایس توں نباں بروہی دیاں وی کئی اَگ گلاں پنجابی نال ملدیاں جلدیاں نیں، جویں :
بروہی، پنجابی
بھاکنگ (ویچنا : بھاکرنا (مُل کرنا)
پاٹنگ (کہنا) : پاؤنا (جویں بات پاؤنا)
ترنگ (کتنا) : ترنجن (چرخہ کتن دی تھاں)
چھنڈنگ (جھاڑنا) چھنڈناں
پنن نگ (منگنا) پنّنا
ٹرھکنگ (اُبالنا) : ٹرٹکنا
چھٹ تنگ (کھلارنا) : چھٹا دینا
خننگ (پُننا) : کھٹنا
زِچ کننگ (تنگ کرنا) : زچ کرنا

Marfat.com

ایدھروں اودھروں (متفرقات)

چند : در : (تلگو، کناری) چندر، (تامل، ملیالم) : چندرن
منڈا (منڈاری، سنتھالی) : چندو، (ساورا) : انا
س : چندر، ماس، سوم (چندراتے سوم غیر آریائی بولیاں توادھارلے ہوئے۔)
آریائی : فارسی : ماہ، یونانی : مینے، سویڈی : مانی، لاطینی : لیونا
سمیری : دومو (چند) توں پرانی فارسی ہوم اتے سنسکرت سوم نکلے نیں۔
سورج : در (برہوی) : دے، (کناری) : ہوتو،
پ : (دھنی، تھل، لہندا) : دیتوں
در : (کھونڈ، چنو) بیلا
پ : ویلا (جویں اسیں کہندے ہاں کیہہ ویلا اے، بئی سورج کتھے آگیا اے۔)
اگ : در (ملیالم) : تبیا، ( ) : تو، ناپ : تا
(اڑاؤں)، چیک، (راج محلی) : سیک، پ : سیک
پرانا : در : آوی، پ : آدمی، (جویں آدمی گرنتھ، پرانی کتاب)
کشتی : در : واڈ اتے پادی، ب : بیڑی، س : نے، ترنی
پتن : (کنارہ) در : تیم، س : تٹ، گھٹ
کھال : (نالا) : در : (تامل) کال
ٹیا : در : ٹھپا (ڈھیر)
روک : (نقد پیسے) : در : دوکم
ناچ : در : (کورخ) : جھمر، پ : چھمر
بھلکا : (کل)، در (برہوی) : پلکا
وَل : (سوہنا) : در : ولگو
مگرلا : (بچھیا) : در : مگلا
آلا : (والا) : در : آلا
لوڑ : (ضرورت) : برہوی : لوڑ

Marfat.com

کماں کاراں دے ناں (پیشوں کے نام)

گھمبار : در : کُمبار

تکھان : در : تکان

چھینبا : در : چھیپگا

جولایا : در : چالیان

پینجا : (رُوں پنجن والا) : در : پنجاری

نائی : در : نائیندہ

موچی : در : مچھی

گاندھی : (خوشبوئی ویچن والا) در : گندھ (خوشبو صندل دی لئی)

بھرائی : (ڈھول وجاون والا) : در : بھرا (ڈھول)

کباڑی : در : کواڑی (بھارت دے دکھنی علاقے دے پھیری والے جیہڑے پنڈ پنڈ پھر کے ونوں ونی دیاں چیزاں تے منیاری دا سامان ویچدے نیں۔)

ڈوم : در : ڈوم (دکھن دی چوری چکاری واسطے مشہور اک قوم)

ناواں دے بدلے ورتے جاون والے شبد (اسمائے ضمیر)

آریائی		دیسی بولیاں				دراوڑی			سنسکرت دی اک دوجی شکل
پرانی فارسی	سنسکرت	پراکرت	پنجابی	سندھی	ملتانی	کناری	ٹوڈا	تامل	
ادم	اہم	ہاں	میں	اوں	ماں	نانو	اَن	ناں	اہم
مائے	ماما	مجھو	میرا	موہنجو	مانڈا	ناندو	یندو	اناڈو	مدیاہ
توام	توام	توں	توں	توں	توں	نینو	نی	نی	توام
تائے	توا	تجھو	تیرا	توہانجو	تینڈا	نیناندو	ہندو	اوناڈو	تودیاہ
یوزیم	یویام	تمہیں	تسیں	اوہیں	تساں	ہنوؤ	نیو	نیر	یونام
یشماک	یشماکم	تمہارو	تساندا	اوہانجو	تساندا	نماندو	تمدو	اماڈو	یشمدیاہ
اوا	ساہ	سو	او	ہو	او	اوانوں	او	اواں	ساہ
شے	تیہہ	تدو	اوہدا	ہُنانجو	اوندا	اوان	اوان	اوانڈو	ندیاہ

٭ آخری خانے وچ سنسکرت دی اک دوجی شکل دتی گئی اے۔ ایس توں پتا چلدا اے پئی ایہہ ساڈے دیس دیاں مقامی زباناں (دراوڑی) دے اثر دا نتیجہ اے کیوں جے آریائی کنبے دیاں دوجیاں زباناں وچ سانوں ایہہ شکل نہیں ملدی۔

اُتلے نقشے توں پتا چلدا اے پئی دیسی بولیاں دراوڑی توں کنبیاں نیڑے اتے سنسکرت توں کنبیاں دور پیئے نیں۔ پنجابی نے دراوڑی ویاکرن دیاں ہور وی کئی اک گلاں اک دوجی نال ملدیاں جلدیاں نیں، پر ایہناں دے بیان کرن لئی وقت چاہیدا اے اتے مضمون اگے وی ودھیرا لما ہوگیا اے، ایس لئی ایہناں گلاں توں اسیں کسے دوسرے ویلے تے ٹال چھڈدے ہاں۔ نمونے لئی ایہہ نقشہ ای کافی اے۔

ایتھے میں اک ہور گل دا وبرو اپا دینا وی ضروری سمجھدا ہاں، جدوں ایہہ مضمون اجے ادھ وچاٹے ای سی کہ جناب سید علی شاہ داکھوج بھریا مضمون "پنجابی دا ملتانی روپ" نظریں پے گیا۔ ایہہ کہن دی تاں لوڑ ای نہیں پئی ایہہ مضمون مینوں ڈاہڈا پسند آیا تے میں ایہنوں اک سوادی ناول طرح کئی وار پڑھیا۔ ایس مضمون وچ ملتانی ہوراں دسیا اے پئی ملتانی اتے سنسکرت دا آپو وچ گوہڑا سبندھ اے اتے ایہناں دے وچ کنبیاں ای گلاں اک دوجی نال سانجھیاں تے ملدیاں جلدیاں نیں۔ ایس توں اوہناں نے ایہہ نتیجہ کڈھیا پئی ملتانی بولی سنسکرت وچوں نکلی اے۔

مینوں ملتانی ہوراں نال کجھ اتفاق وی اے تے کجھ نہیں وی۔ جے کر اسیں ایہناں دوہاں زباناں دے لفظاں نوں ویکھئے تاں انج جاپدا اے پئی ایہہ دونویں اکو ہک نیں، پر جے اسیں ایہناں دی گرائمر ول دھیان دیئے تے انج لگدا اے پئی ایہناں دوہاں وچ اکا ای کوئی سبندھ ای نہیں۔

ملتانی ہوراں گرامر دے ناں نال جیہڑیاں گلاں لکھیاں نیں، اوہناں دے پڑھن توں ایہہ پتا چلدا اے پئی ایہہ سانجھ وی لفظاں دی سانجھ اے اتے ایہناں دی بنتر وچ صاف صاف فرق نظر آؤندا اے۔ جیتھے تھوڑا بہت میل وی دسدا اے اوس توں ایہہ ثابت نہیں ہوندا پئی ایہہ سنسکرت دا اثر اے۔ جد تیکر ایہہ میل آریائی کنبے دیاں دوجیاں بولیاں فارسی، یونانی اتے لاطینی وغیرہ وچ وی مل جائے، تد تیکر اسیں ایہہ سمجھاں گے پئی پنجابی نے سنسکرت توں اثر نہیں لیا۔ سگوں پرانی پنجابی نے سنسکرت نے اپنا اثر کیتا اے۔ ایس سبندھ وچ سنسکرت دے مشہور عالم ڈاکٹر میکڈانل دا قول پیش کیتا جا سکدا اے پئی ویداں دی زبان نے وی اینھوں دے وسنیکاں دی زبان دا اثر موجود اے۔

پر جے گھڑی دو گھڑی لئی ایہہ وی من لیا جاوے پئی سنسکرت نے ساڈے دیس دیاں زباناں

Marfat.com

دے کلے لفظاں دے خزانے ای تے نہیں، نال ای گرامر تے وی اثر کیتا اے۔ فیر وی ایس توں ایہہ ثابت نہیں ہو سکدا پئی پنجابی زبان سنسکرت چوں نکلی اے۔ کسے زبان دا دوسری زبان توں اثر لینا اک ہور گل اے اتے اوہدا اوس زبان دے وچوں نکلنا وکھرا سوال اے۔ جے اسیں ایہہ من لیئے پئی دوہاں زباناں دے گوہڑے سمبندھ توں ایہہ ثابت ہو جاندا اے پئی ایہہ زباناں اکو کنبے دیاں لڑیاں نیں۔ تاں سانوں منناپوے گا پئی فارسی اتے ہسپانوی زباناں آریائی کنبے نال نہیں سگوں سامی خاندان نال سمبندھ رکھدیاں نیں کیوں جے عربی نے ایہناں تے ڈاہڈا گوہڑا اثر کیتا اے۔ خاص کر فارسی دی تاں گرامر وی عربی اثر توں نہیں بچ سکدی۔

فیر ایس توں بناں ایہہ وی گل اے پئی ساڈے کول ایہدی وجہ تاں موجود اے۔ پئی سنسکرت نے کدوں اتے کس طرح ساڈی بولی تے اثر کیتا، پر ساڈی زبان تے دراوڑی اثر دے ہون دی کیہ وجہ ہو سکدی اے کیوں جے جتھوں تیکر ساڈی تاریخ دا تعلق اے، ایس توں ایہہ ثابت نہیں ہوندا پئی دکھن دیاں دراوڑی قوماں کدے وی ساڈے دیس وچ آیاں ہون۔ ایس دراوڑی اثر دی وجہ ایس توں بناں ہور کیہ دس سکدے ہاں پئی آریاں دے آؤن توں پہلاں ایتھے دراوڑی زباناں دے موجود ہون توں من لیئے۔ ملنا تی ہوراں وی اپنے مضمون وچ ایہدے ول اشارہ کیتا اے۔ دراوڑی زباناں دے لفظ دی پنجابی پڑھن والیاں دے ساہمنے رکھیئے پر ایہہ فیر کدی مضمون دی شکل وچ پیش کراں گے۔

ایس مضمون وچ دتے گئے لفظاں، کماں کاراں دے ناں اتے دوجیاں گلاں دے دراوڑی دے نال سانجھ پنے توں وی ایہہ صاف صاف پتا چلدا اے پئی آریاں توں پہلاں ایتھے دراوڑی قوماں دی وستوں سی اتے سندھ دے میدان وچ دراوڑی زباناں دے جھنڈے جھولدے سن جدوں آریا ایتھے آئے تے جیویں اوہناں نے ساڈے دیس دیاں کئی بولیاں دے لفظ سکھ لئے، ایسے طرح ایتھوں دے وسنیکاں نے وی ایہناں دیاں کجھ گلاں سکھ لیاں، پر آؤن والے آریا گنتی وچ بہت گھٹ سن، ایس واسطے اوہ کوئی بہتا اثر نہ کر سکے سگوں جیویں اک چھوٹی جیہی ندی وڈے دریا وچ مل کے اپنے آپ توں گم کر دیندی اے ایسے طرح آریا ایتھے آ کے اپنا سب کجھ گم کر بیٹھے۔ اج نہ کدھرے ویداں دی بولی بولی جاندی اے تے نہ کدھرے ویداں دا مذہب باقی اے۔ (اج کل دا ہندو دھرم بھانویں ویداں توں من دا ضرور اے، پر ایہہ ایس دیس دیاں کئی گلاں نوں نال رلا کے ویداں دے دسے ہوئے راہ توں ٹکھر گیا اے)

Marfat.com

ہاں ! ہیں کیہہ رہیاں سی پئی ساڈے دیس دیاں بولیاں نے آؤن والے آریاں نوں کوئی لمّا چوڑا اثر نہیں لیا تے تھوڑی جیہی بدلی ہوئی شکل وچ اج تیک باقی اے۔

وِدواناں نے آریاں دے آؤن دے ویلے ایتھے بولیاں جان والیاں بولیاں نوں پرانی پراکرت داناں دتا اے۔ ایسے پرانی پراکرت چوں پنجابی اتے ہندو پالی ملک دے اُتّری علاقے دیاں دو جیاں بولیاں نکلیاں سن۔ ایہدا مطلب ایہہ ہویا پئی پنجابی دی ماں سنسکرت نہیں سگوں دراوڑی بولیاں نیں۔

Marfat.com

جناب محمد آصف

پنجابی زبان

اوہدیاں بولیاں تے دُوجے ناں

گریئرسن نے اپنی کتاب لنگواسٹک سروے آف انڈیا وچ لکھیا ہے کہ پنجاب دے ہر ضلع وچ وکھری وکھری پنجابی بولی جاندی ہے۔ اوس نے کوڑ نہیں ماریا۔ اسیں تاں سگوں ایہہ آکھدے ہوندے ہاں کہ اِک کوہ تے پانی اتے باراں کوہاں تے بولی بدل جاندی ہے۔ پر سوچن والی گل ایہہ ہے کہ گریئرسن نے ایہہ نظریہ پنجابی اُتے ای کیوں تھپیا ہے؟ کیہ ساریاں زباناں دا ایہو حال نہیں؟ گجراتی زبان دا اکھان ہے:

بارگا دیں بولی بدلے، تروور بدلے شاکھا
بڈھا پا ماں کیس بدلے، لکشن نہ بدلے لاکھا

مطلب ایہہ کہ باراں کوہاں تے بولی اِنج بدل جاندی ہے جیویں درخت اپنیاں شاخاں بدل لیندا ہے یا بڈھیپے وچ وال بدل جاندے ہن پر لاکھا (ہندواں دی اک ذات) اپنے لچھن نہیں بدلدا۔

اِنج ای سندھی زبان وچ آکھدے ہن:

سنڈ یو چیبے تے بو وے بیے

مطلب ایہہ کہ سندھ وچ چیے پچھے تے دوجی بولی بولی جاندی ہے۔

عبدالمحیط چودھری نے اپنے اِک مضمون:

THE SPOKEN DIALECTS OF SYLHET

وچ گھٹو گھٹ پندرہ بولیاں دے ناں گنوائے ہن، جو سلہٹ وچ بولیاں جاندیاں ہن۔

کتے کتے ناں ایہہ وی دیکھن وچ آیا ہے کہ اِکو شہر وچ دو دکھ دکھ بولیاں ورتوں وچ آوندیاں ہن۔ لندن وچ ایسٹ اینڈ تے ویسٹ اینڈ دیاں بولیاں وچ ڈھیر سارا فرق ہے۔

Marfat.com

ایس توں پہلاں کہ ایہناں زباناں دیاں دکھ دکھ بولیاں دل جھات پوائی جاوے ، آؤ کھاں رتّا ویکھیے کہ بولی آکھدے کس نوں ہن ۔ انسائیکلوپیڈیا برٹینیکا وچ " بولی " دا ویرواپاؤندیاں لکھیا ہے کہ کسے فرد ، فرقے ، پیشے ، سماجی گروہ یا علاقے وغیرہ دی زبان وچ بولن دے خاص ڈھنگ توں یا وسیع معنیاں وچ جیہڑیاں بولیاں کسے اِک سانجھی زبان دیاں بولیاں ہوندیاں ہن ، اوہناں توں "بولی" آکھیا جاندا ہے۔ جے ایس توں سامنے رکھیئے تاں کسے فرد دی زبان وچ بولن دے خاص تویکلے ڈھنگ توں وی بولی داناں دتا جا سکدا ہے ، پر کیوں جو اِکو سماجی گروہ یا اِکو علاقے دے لوکاں وچ اُچارن ڈھنگ اینا سرل تے معمولی ہوندا ہے کہ اوہ شمار وچ نہیں آؤندا ، ایس پاروں بولی دا گھیرا ایڈا کُو وڈا منیا جاندا ہے جتھے واضح طور تے نکھیڑ کیتا جا سکے ۔

سدھی تاں گل ایہہ ہے کہ کسے اِک علاقے دی بول چال اوس علاقے دے عین نیڑے وسن والے لوکاں وچ ودھیرے سمجھی جاندی ہے ، جیویں وِتھ ودھدی جاندی ہے ، بول چال وچ فرق دی ودھدا جاندا ہے ۔ جدوں ایہہ وِتھ حدوں باہری ودھ جاندی ہے تاں بولی اپنا روپ اُکا ای وٹا لیندی ہے ۔ اوس علاقے وچ کسے اِک تھاں تے حکومتی مرکز قائم ہونا ۔ وپار دا اک خاص مرکز ہوندا وچ آؤنا ۔ آواجائی دے وسیلیاں دا اوس تھاں تے باقی تھانواں توں ودھیرے آسان ہونا ، یا اوس علاقے دی بولی دا وچار ، دہارتے مذہبی لوڑاں کر کے درتیا جانا ——— کجھ کُو اجیہے کارن ہن جیہناں پاروں اوہ علاقہ مرکزی حیثیت اختیار کر جاندا ہے ۔ جے اوس علاقے دے وسنیکاں دیاں نِت جیون دیاں لوڑاں لئی اوہ بولی ادبی کھیتر وچ نِترآوے تاں کجھ چر وچ ای اوس دا ٹھک بجھ جاندا ہے ۔ اوڑک ایہو بولی اِک دن زبان دا درجہ حاصل کر لیندی ہے ۔ ایتھے ایہہ بھلیکھا نہیں پینا چاہیدا کہ ایس دا رشتہ اپنیاں بولیاں نالوں ٹُٹ جاندا ہے سگوں مرکزی بولی اپنے آلے دوالے دیاں بولیاں توں لین دین جاری رکھدی ہے تے دِنوں دن امیر ہوندی رہندی ہے ۔ مرکزی بولی دے ادبی کھیتر وچ نِترآون کر کے ، اوہ معیاری زبان دی حیثیت اختیار کر لیندی ہے ۔

انگریزاں نے جد سندھ تے قبضہ کیتا تاں اوہناں نے حیدرآباد نوں مرکزی حیثیت دتی ۔ مُڑ جد ۱۸۵۲ء وچ سندھی زبان وچ درسی کتابیاں لکھوان دی لوڑ پئی تاں حیدرآباد دے پڑھے لکھے طبقہ نوں ایس کم تے لایا گیا ۔ اوہناں نے اپنی بولی (وچولی) توں معیاری ہتھ کے اوس وچ درسی کتابیاں لکھیاں حیدرآباد دی بولی ای ہن معیاری ہے تے سندھی زبان اوسے نوں آکھیا جاندا ہے ۔

بھیرومل مہرچند آڈوانی نے اپنی کتاب " سندھی بولی جی تاریخ " وچ سندھی زبان دیاں

چھ بولیاں دسیاں ہن جیویں ——————

(۱) لاڑی (۲) وچولی (۳) سرہلی (سرائیکی) (۴) کچھکی (۵) لاسی. (۶) تھریلی

ایہناں دا تھوڑا جیہا ویرو ایتھے دِتا جاندا ہے تاں جے پتہ لگ سکے کہ معیاری سندھی (وچولی) تے اوس دیاں بولیاں وچ کِنا کو فرق ہے :

وچولی	لاڑی	لاسی	کچھکی
باھ	با، چیرو	چیرو	چیرو، نگاڙو
ٻلي	پسني	قوسيٽي	مني
جوءِ	جوءِ، وني، وھو	ڏاڙ	وھو، پاڻيري
ڇپا	کپا، کھاڙو	ڇپو	کرو
ماڻھو	ماڙو	ماڻھو	ماڻھ، ماڙو

تھوڑا جیہا فقریاں وچ وی فرق ویکھ لیو

۱۔ وچولی: تنھنجو نالو ڇا اھي؟

لاڑی: توجو نالو ڪجا آئي؟

کچھکی: انے جونالے ڪُرو آئي؟

۲۔ وچولی: سونے ھنے جيے پٽ کي گھٽا
چھپک ھنيانے آھن

لاڑی: سونے انے جيے پٽ کي گٽا
چابک ھيا آتي

کچھکی: سونے انے جيے چوکري کي
جھجھيتي جھپاتي سيني ماريو آئي

لاسی: سونے وَجيے پٽ کي گھاٽو چابکان
سيني ڪٽيو آھي

ایہہ مثالاں میں اپنے کولوں نہیں لکھیاں سگوں اُڈوانی دی کتاب "سندھی بولیُ جی تاریخ" وچوں لئیاں ہن۔

ایڈے وڈے اختلافاں دے باوجود سندھی زبان دی کسے وی بولی دے بولن والے نے اج تائیں ایہہ رولا نہیں پایا کہ اوس دی زبان وکھ ہے اتے اوس دا سندھی نال کوئی تعلق نہیں۔ ایس توں ایہہ وی ثابت ہوندا ہے کہ حیدرآباد دی بولی "وچولی" توں ۱۸۵۳ء توں ادبی تے معیاری زبان دا درجہ ملیا ہے، ایس توں پہلاں ایہہ نری اک بولی سی۔

سلہٹ وچ معیاری تے ادبی زبان بنگالی ہے۔ سبھ کتاباں، رسالے معیاری بنگالی وچ چھپدے نیں، پر سلہٹ وچ بولیاں جاون والیاں بولیاں تے بنگالی وچ فرق صاف لبھدا ہے جیویں:

معیاری بنگالی: بھورے ہائے گیچے ارشاب پکھیرا دیکھے۔

صدر سلہٹ: بیاں اوئے گیسے ارہو گول پکھتے داکرا۔

ٹاؤن سلہٹ: بیاں اوئے گیسے ارسو کول پاک کتے داکرا۔

جنوبی سلہٹ: بیاں اوئے گیسے ارہو کول پاکیاں نتے داکرا۔

ایہدا ای نہیں سگوں سلہٹ دیاں بولیاں وچ ڈھیر سارے وڈے وڈے شاعر جیویں دیوان حسن رضا، دیوان اقلیم الرضا، ارجمند علی چودھری، سید شاہ نور، دینا بھا بانند، منشی ابراہیم علی وغیرہ ہوئے ہن پر اج تائیں کسے نے وی بانہہ اُلار کے ایہہ نہیں آکھیا کہ اسیں بنگالی توں نہیں مندے۔ ساڈی وکھری زبان ہے۔

اج ای سابق صوبہ سرحد وچ اک قبیلے دی پشتو دوجے قبیلے نال نہیں رلدی۔ سگوں مہمند، وزیر تے خٹک قبیلیاں دیاں بولیاں وچ اینا کو فرق ہے کہ اوہ سبھے جیہے اک دوجے دی گل ای نہیں سمجھ سکدے۔ ایس دے باوجود اوہناں نے پشتو زبان تے اوس دیاں بولیاں بارے کدے کوئی جھگڑا کھڑا نہیں کیتا۔

ایس توں پہلاں کہ اسیں پنجابی زبان تے اوس دیاں بولیاں تے چانن پائیے اک وار پھیر اپنا سوال دوہراوندے ہاں کہ گریئرسن نے صرف پنجابی بارے ای کیوں آکھیا سی کہ ایہہ ہر ضلع وچ وکھری وکھری ہے۔ ایہہ گل تاں ہر زبان تے اوس دیاں بولیاں بارے آکھی جا سکدی سی جے پر پچھوتاں ایس وچ اوس دا قصور گھٹ تے برطانوی سامراجی ذہنیت دا ودھ سی۔ اینہاں دا "پاڑ پاؤ تے راج کرو" سبھ توں وڈا مقصد ہوندا سی۔ ایس پالیسی توں اینہاں نے زبان دے معاملے وچ وی وڈی ڈھٹائی نال ورتیا۔

سبھ توں پہلاں ۱۸۸۰ء وچ زباناں وچ پاڑ پاون دا کم ہورنیل نے اپنی کتاب توں شروع کیتا

Marfat.com

جس نے ایہہ شوشا چھڈیا کہ آریا زباناں دیاں دو شاخاں ہن ——— اِک اندرلی شاخ تے دوجی باہرلی شاخ۔

سر جارج گریئرسن نے ایہناں نوں ہورا گے ودھایا تے لکھیا کہ اندرلی شاخ دیاں موجودہ زباناں پنجابی، پچھمی، ہندی، راجستھانی، گجراتی تے پہاڑی ہن۔ باہرلی شاخ وچ ہندی، سندھی، مراٹھی کشمیری، اُڑیا، بہاری، بنگالی تے آسامی۔ ایہناں دوناں دے وچکار اِک تیجی شاخ "پوربی ہندی" دی بنا دتی گئی۔

برطانوی سامراجی ذہنیت تے ایس تھیوری راہیں کئی شکار کیتے۔ ہندی دے تن ٹکڑے ہوئے۔ اک گیا باہرلی شاخ نال (بہاری ادب) اندرلی شاخ نال (پچھمی ہندی) تے تیجا وچکارلی شاخ (پوربی ہندی)۔ اِنج ای پنجابی دے دو ٹکڑے کر دتے گئے۔

گریئرسن نے اجیہے ڈھنگ نال ونڈ کیتی کہ لسانیات بارے لکھن والے اج تائیں ایس دے بھبل بھوسیاں وچوں نہیں نکل سکے۔ ڈاکٹر گراہم بیلی اپنے مضموناں وچ تے ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹرجی نے اپنی کتاب THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF BENGALI — LANGUAGE وچ ایس دیاں رج کے دھجیاں اڑائیاں پر گریئرسن نے اوہناں دی گل ای نہ گوہ گوچرے کیتی۔ اوہ اپنا پاڑ پاون والا کم کر چکے سن۔

اج ایس دا سٹا ایہہ نکلیا ہے کہ کرم حیدری (پوٹھوہاری لوک گیت) فارغ بخاری (نویاں راہواں) بشیر احمد نظامی (بہاولپوری ملتانی زبان وادب) تے ڈاکٹر مہر عبدالحق (ملتانی زبان اور اس کا اردو سے تعلق) وچ اپنیاں اپنیاں بولیاں نوں وکھ وکھ زباناں منوان لئی اصرار کردے ہن۔

جیویں اساں پہلاں دسیا اے ہر زبان دیاں بولیاں وچ تھوڑا تھوڑا فرق تاں ہوندا اے۔ جدپانی، جغرافیائی، سیاسی تے معاشرتی حالات وچ فرق پے گیا تاں بولیاں وچ فرق تاں ضرور پئیسی۔ گریئرسن ایسے فرق نوں لے کے ایہہ ثابت کرن بہہ گئے سن کہ ایہہ بولیاں دا نہیں زباناں دا فرق ہے اوہناں دیاں دلیلاں دا ڈھنگ کجھ ایہو جیہا سی۔ بکری تے رچھ اکو ہن کیوں جو دوناں دے پنڈے تے وال ہن۔ دوناں دیاں چار تاں، اک اک مونہہ، دو دو اکھیاں تے دو دو کن ہن، پر اکو بھیڈ دے دو لیلے بالکل وکھری نسل نال تعلق رکھدے ہن کیوں جے اک دا رنگ کالا تے دوجے دا چٹا ہے۔ اک دے منتھے اُتے داغ ہے تے دوجے دا منتھا صاف ہے وغیرہ وغیرہ۔

اِنج جاپدا ہے کہ ساڈے ایہہ سجن زبان تے بولی دے فرق نوں ای نہیں سمجھدے اتے جے سمجھدے ہن تاں کسے خاص وجہ کر کے جان بجھ کے اوس توں اکھاں توٹیاں ہوئیاں ہن۔

Marfat.com

ایس دیاں بولیاں نوں مکھ رکھ کے پنجابی زبان توں ترے حصیاں وچ ونڈیا جا سکدا ہے۔
(۱) پوربی (۲) پچھمی (۳) مرکزی

پوربی

(۱) بھٹیانی :۔ حصار، بیکانیر، گوڑگاؤں وغیرہ
(۲) یوآدھی :۔ انبالہ، پٹیالہ، جنید وغیرہ۔
(۳) دوآبی :۔ لدھیانہ، جالندھر، کپورتھلہ، ہوشیارپور وغیرہ۔
(۴) مالوئی :۔ فیروزپور، فریدکوٹ، مالیرکوٹ وغیرہ۔
(۵) پہاڑی :۔ جموں، کانگڑہ، شملہ وغیرہ۔

پچھمی

(۱) ملتانی :۔ ملتان، ریاست بہاولپور، ڈیرہ غازی خاں، ڈیرہ اسماعیل خاں وغیرہ۔ (ایس نوں سرائیکی وی آکھیا جاندا ہے)
(۲) پوٹھوہاری :۔ راولپنڈی
(۳) چھاچھی :۔ کیمبل پور، ہزارہ
(۴) دھنی :۔ جہلم تے سرگودھا، کیمبل پور تے میانوالی دے کجھ حصے۔
(۵) شاہپوری :۔ جھنگ، سرگودھا۔

مرکزی

ماجھی :۔ لاہور، سیالکوٹ، گوجرانوالہ، گجرات، امرتسر، گورداسپور وغیرہ
مڈھ توں ای لاہور، امرتسر وغیرہ وپار، مذہب، سیاسی تے سماجی مرکز رہے ہن۔ ایس پاروں ایتھوں دی بولی نوں مرکزی حیثیت حاصل ہو گئی۔ جیویں جیویں ایس نوں اظہار دا وسیلہ بنایا گیا۔ جیویں جیویں ایس وچ ادب تخلیق کیتا گیا، تیویں تیویں ایہہ نکھردی رہی۔ ایس نے اپنے آلے دوالے دیاں نوں لفظ لین وچ کدے وی خست نہیں کیتا۔ ایہو وجہ ہے کہ ایہہ دنوں دن امیر ہوندی رہی ہے تے ہوندیاں ہوندیاں ایس نے زبان دا درجہ حاصل کر لیا۔

پاکپتن دے بابا فرید، لاہور دے شاہ حسین، قصور دے بلھے شاہ، ملتان دے علی حیدر، تبنخو پورہ دے وارث شاہ، میرپور دے میاں محمد بخش، ہوشیارپور دے مولوی غلام رسول، پشاور دے برد اپشاوری، راولپنڈی دے احمد علی سائیاں، چاچڑاں دے خواجہ غلام فرید تے بہاولپور دے میاں لطف علی نے اپنی شعری تخلیقات لئی ایسے زبان نوں وسیلۂ اظہار بنایا ہے۔ ایہہ ٹھیک ہے کہ اوہناں دی زبان وچ سانوں اوہناں دے علاقائی لہجے لبھدے ہن پر علاقائی لہجیاں نوں لسانیات دے ماہراں نے کدی وی وکھری زبان دا درجہ نہیں دِتا۔ وکھری زبان آکھن نال تاں اوہو گل ہوسی کہ اکو نسل دی بھیڈ دے دو لیلیاں نوں دو وکھ وکھ نسلاں قرار دِتا جاوے۔

ایس نوں اسیں زنا کوُ ہور کھول کے بیان کردے ہاں۔ فارغ بخاری تے برد اپشاوری تے احمد علی سائیاں نوں ہندکو دے غالب تے داغ لکھیا ہے۔ کرم حیدری نے برد اپشاوری تے احمد علی سائیاں دے پوٹھوہاری شاعر ہون دا دعوےٰ کیتا ہے۔ پنجابی لکھاری اوہناں نوں پنجابی زبان دے شاعر آکھدے ہن تاں جِنا چر ایہناں وچ اندرلی سانجھ نہ ہووے کیویں ایہناں نوں ہر کوئی اپنا آکھ سکدا ہے۔

انج ای بشیر احمد نظامی تے کشفی ملتانی نے ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں نے اپنیاں کتاباں وچ خواجہ غلام فرید، مولوی لطف علی، سلطان باہو، علی حیدر، بلھے شاہ، حافظ برخوردار تے دوجے کئی شاعراں نوں ملتانی (سرائیکی) دے شاعر قرار دِتا ہے۔ جدکہ ڈاکٹر موہن سنگھ، باوا بدھ سنگھ، ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن بنارسی داس جین، نجم حسین سیّد، شریف کنجاہی، پروفیسر محمد سرور، کریم خان تونسوی، عبدالغفور قریشی تے مولا بخش کشتہ وغیرہ ایہناں نوں پنجابی شاعر آکھدے ہن، جد زباناں ای وکھ وکھ ہن۔ جد ایہناں زباناں دی آپو وچ سانجھ ای کوئی نہیں، تاں پھر کیویں اک ایہناں شاعراں نوں اپنے پیٹے پا رہیا ہے تے دوجا اپنے ——— ہندکو، پوٹھوہاری، ملتانی بارے میں اک مضمون "سلطان باہوؒ کا ذریعہ اظہار" (امروز ۲ر مئی ۱۹۶۵ء) وچ پہلاں ای کھول کے گل کر چکا ہاں۔ میں سمجھدا ہاں کہ اوس نوں ایتھے دوہراون دی لوڑ نہیں، ہتھ والے مضمون وچ میں صرف ڈاکٹر مہر عبدالحق دی کتاب بارے گل کرنا چاہوندا ہاں۔

ڈاکٹر ہوراں اپنی ۷۰۸ صفحیاں دی کتاب ملتانی زبان اور اس کا اردو سے تعلق وچ سارا مل ایہہ ثابت کرن تے لایا ہے کہ پنجابی تے ملتانی وکھ زباناں ہن۔ اوہناں دی ادھی توں ودھ کتاب سر جارج گریرسن دی کتاب "LINGUISTIC SURVEY OF INDIA"

Marfat.com

تے منحصر ہے۔ صفحہ ۳۰۱ توں لے کے ۳۲۰ تائیں اوہناں نے پنجابی تے ملتانی وچالے دے اختلاف دسے ہن۔ اوہناں دے مطابق ایہہ اختلاف ایہناں زباناں توں وکھری وکھری زبان دا درجہ دیندے ہن۔ اوہناں بڑا اٹل لایا ہے، پر صرف پنج ای وکھرے روپ دسے سکے ہن۔

(۱) ملتانی وچ لثویہ نوُن (ڑ) بولن وچ آوندا ہے پر پنجابی وچ نہیں۔ ڈاکٹر ہوراں نوُں بھلیکھا لگا ہے۔ اوہناں نے کدے پنجابیاں توں کنک، مکھن، ڈھکن، چانن، سُننا، کہنا وغیرہ بولدیاں نہیں سنیا جاپدا۔ نہیں تاں اوہ کدے وی ایہہ گل نہ آکھدے، اِک ہور گل اوہناں نے ایہہ وی آکھی ہے کہ ملتانی دے چار حروفِ تہجی (یعنی ب، ج، ڈ، گ) وکھرے ہن۔ ایہہ تاں جغرافیائی حالات نال فرق پیا ہے۔ اسنے ایسے توں بولی دا فرق آکھدے ہن۔ اچارن ڈھنگ وچ فرق نال زبان نہیں بدل جاندی۔ بکری، بلی، جموں، جال، ڈانگ، ڈاکرا، گانی، گاں لفظاں دے پہلے حرف دیاں آوازاں ذرا کوُ بدلا کے بولن نال زبان نہیں وٹے جاندی۔

(۲) "ملتانی بولن والے لاہوریاں وانگوں ہ نہیں بول سکدے" ایہہ پھیر جغرافیائی اثرات ہن۔

(۳) اوہ آکھدے ہن کہ پنجابی تے ملتانی وچ حدِ فاصل "سی" دا لفظ ہے۔ ملتانی وچ ایہہ مستقبل دے معنیاں وچ ورتیا جاندا ہے تے پنجابی وچ ماضی لئی ورتیا جاندا ہے۔

کسے حد تائیں ایہہ غلط ہے کیوں جو گورونانک توں لے کے مولوی غلام رسول تائیں سبھ شاعراں نے "سی" توں مستقبل دے معنیاں وچ ای ورتیا ہے۔ ایس سلسلے وچ ہزاراں شعراں دیاں مثالاں دتیاں جا سکدیاں ہن۔ ایس پاروں ایہہ وی ملتانی نال پنجابی دے اختلاف دی وجہ نہیں بندی۔

(۴) پنجابی وچ "نے" ورتیا جاندا ہے، ملتانی وچ ایس دا وجود نہیں لبھدا۔

ایہہ گل وی کسے حد تائیں غلط ہے کیوں جو پنجابی وچ ورتیا وی جاندا ہے تے نہیں وی۔

(۵) پنجابی دیاں تھلے دتیاں صورتاں پنجابی نال ای مخصوص ہن، ملتانی وچ ایہناں دا وجود نہیں۔

(ا) اوہ کل ایتھے ہیسی اج دا پتا نہیں۔

(ب) اوپاس پستول وی ہیگا سی۔

(ج) میرے کولوں روٹی ہن کھا نہیں ہوندی، یا، اے کم میتھوں نہیں کرہُندا

سانوں نہیں سمجھ آئی کہ ڈاکٹر ہوراں نے ایس توں ثابت کیہہ کرنا چاہیا ہے۔ یا تاں اوہ ایہناں دے مقابلے تے ملتانی وی دیندے تاں جے اختلاف دا پتا لگدا۔ اِک گل ہور میں اوہناں دی خدمت وچ عرض کرساں، اوہ ایہہ کہ ایہہ نمونے اوہناں نے پنجابی دی ٹیکسالی تے معیاری زبان توں نہیں

Marfat.com

دتے سگوں وکھ وکھ بولیاں وچوں لئے ہن۔ مثلاً "ہیگا سی" دا صیغہ صرف دوآبی بولی وچ ورتیا جاندا ہے، ہور کسے بولی وچ نہیں۔

گکدی ایہہ پئی پنجاں دریاواں دی دھرتی اُتے پنجابی ای بولی جاندی ہے، صرف تھائیں تھائیں ایہدا ناں بدل جاندا ہے۔

جناب پروفیسر قیوم منظور

بولیاں

پنجابی لوک گیتاں دی اک قسم بولیاں اے۔ بولیاں جمع واحد صیغہ اے، جیہدا واحد بولی اے تے جیہدے بہت سارے معنی نیں۔ بولی دا لفظ زبان دے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے تے مہنیاں دیاں معنیاں وچ وی آوندا اے۔ بولی پنجابی شاعری دی اوس قسم نوں کہندے نیں، جیہدا صرف اک ای مصرعہ ہوندا اے۔ جد مصرعہ اک ای اے تے فیر اوہدے وچ ردیف قافیے والی گل وی واہ صوای اے۔ مطلب ایہہ کہ بولی اجیہی نظم اے، جیہڑی اکو ای مصرعے وچ مک جاوے تے جیہدے وچ ردیف قافیہ وی نہ ہووے۔ بعضیاں کتاباں وچ اک بولی دے دو ٹوٹے کرکے اوہناں نوں اُتے ہیٹھ دو مصرعیاں دے روپ وچ لکھیا ہوندا اے۔ انج لکھن وچ ہرج تے کوئی نہیں، پر اُتوں والی ویکھن والیاں نوں ایہہ بھلیکھا پیندا اے کہ بولی دو مصرعیاں نال بن دی اے۔ بھانویں اوہناں دو ہاں مصرعیاں وچ ردیف قافیہ نہیں ورتیا ہوندا۔ ذرا ساہ لین نوں پنجابی وچ ورام آکھدے نیں۔ چھوٹے مصرعیاں وچ ورام دی لوڑ نہیں پیندی، پر ودھیرے لمے مصرعیاں وچ تے دو دو ورام وی آجاندے نیں۔ ایس لئی بولی دے اکو مصرعے نوں جیہڑا لماں وی ہوندا اے اک ورام نال پڑھدے نیں، جیہناں نے ایس اک مصرعے دے دو ہاں ٹوٹیاں نوں اُتے ہیٹھ لکھ کے دو مصرعے بنا دتا اے۔ اوہناں نے دراصل ورام دا صحیح ورتنا نہیں کیتا۔ ایہہ مثال ویکھو۔ بولی اے :

گوری لاہ کے پزیباں رکھیاں
دھرتی نوں پھُل لگ گئے

ویکھ کے تہانوں اندازہ ہویا ہوناں اے کہ "دھرتی نوں پھُل لگ گئے" پڑھن نوں پہلاں فدا کو وقفہ دینا پوے گا۔ اصل وچ "گوری لاہ کے پزیباں رکھیاں دھرتی نوں پھُل لگ گئے" اکو

Marfat.com

ای مصرعہ اے ایہدے دو ڈکرے کرکے "جے گوری لاہ کے پزیاں رکھیاں" اک سطر وچ تے "دھرتی نوں پھل لگ گئے" دوسری سطر وچ لکھیئے تے ایہہ دو مصرعہ گنتری کرن لئی تے بن جان گے، پر وچوں ایہہ اکو ای مصرعہ ہووے گا۔ فیر جدوں ایہناں وچ کوئی ردیف قافیے والی نہیں اوہناں نوں دو مصرعے آکھنا ورام نوں بنتا ہی نماں کرنا ایں۔

بتھریاں تھانواں تے لہجے دے فرق نال یا لفظاں نوں اگے پچھے کرن نال انج وی ہوندا اے جے اوہدے وچ ورتیاں ہوئیاں ماتریاں دی گنتری وچ فرق پے جاندا اے، پر عام طور تے اک بولی وچ ۳۴ ماترے گنے جاندے نیں۔ ۱۸ پہلوں تے ۱۶ مگروں۔ مطلب ایہہ جو اٹھارلں ماتریاں مگروں ورام آؤندا اے۔ دیکھو۔ "پیریں عشقے دی جھانجر پالے" (۱۸ ماترے) تے "پنج کے متالے یار نوں"۔ ۱۶ ماترے تے کل ۳۴ ماترے ہوئے۔

میں پہلوں ای ایہہ آکھیا سی جے بولیاں لوگ گیتاں دی اک قسم اے۔ جو بولیاں نوں گیت دسیا گیا اے تے سدھی گل ایہہ اے کہ ایہناں دا گنویا جانا ضروری اے۔ ایس کرکے کدی اوس راگ واسماں بنھن لئی جیہدے وچ ایہہ گنویاں جاندیاں نیں تے کدی بولیاں دے وچ وہے ہوئے جذبے نوں اگیڑن لئی، بولیاں گاؤن نوں پہلاں گان والا اک دو لفظ کدی تک وچ تے کدی بے تکے آکھ لیندا۔ کئی تھانواں تے بلے بلے یا بھئی بلے بلے آکھیا جاندا اے۔ ایہہ یا ایہو جیہے لفظ بولی دا حصہ نہیں ہوندے تے نہ ایہناں نوں اصل بولی دے ماترے گننے لگیاں حساب وچ رکھنا چاہیدا اے۔ میں ایہہ گل ایس لئی آکھی اے کہ کئی واری چنگے بیبا تے وی بھلیکھا کھا جاندے نیں۔

ہن تیک جو کجھ کہیا گیا اے اوہ بولیاں دی ظاہری شکل دے بارے سی، پر بولیاں دے پنڈے توں ودھ کے تے اوہناں دا اندر وار وپ اے۔ میرا مطلب اے جیس جذبے جوش تے اصلے تے ایہہ بولیاں کھلوندیاں نیں۔ اوہ اینہاں سچا، زوردار تے بھرواں ہوندا اے کہ اوہدے اگے بولیاں دی ظاہری شکل ماند پے جاندی اے تے بولیاں سننن والا ایہہ بھل جاندا اے کہ ایہدے وچ کتنے ماترے نیں۔ ورام کتھے آیا تے قافیہ ردیف کدھر گیا؟

بولیاں پنجابی شاعری دا اک انوکھا تے نویکلا روپ اے۔ اک مصرعے وچ اپنے دکھاں دردں خوشیاں، سدھراں یا اپنی واہی بیجی، گھاٹے وادھے، ویلے پیسے دے حال نوں انج نبھا دینا، جو سننن والے دے جیویں کلیجے نوں ہتھ پوے تے اوہ ہل نہ سکے۔ کوئی نکی جہی گل نہیں جیہے ایہہ گل پکی اے کہ گھٹو گھٹ لفظاں وچ ودھ توں ودھ گل کیتی جائے تے انج کیتی جائے، جو سننن والے دے

مغز وچ اجیہا چانن ہو جائے کہ اوس نوں دور تے نیڑے سبھ کجھ دسن لگ پئے تے فیر پنجابی دیاں بولیاں دی ٹکر وی کسے ہور زبان دی شاعری وچ گھٹ ای کوئی صنف ہووے گی۔ بولیاں دے اک اک مصرعے وچ کسے وڈے کوی تے نہیں بلکہ عام لوکاں نیں اجیہاں حقیقتاں بنھیاں، اجیہاں صورتاں وکھائیاں، اجیہے نقشے کھچے تے اجیہے رنگ لائے نیں، جو اک اک مصرعے وچ اک اک کتاب لکھی ہوئی لگدی اے۔ ایہہ گل نویں نہیں کہ ویس پنجاب دی دھرتی نے باوا فریدتوں لے کے بلھے شاہ، تے سلطان باہو توں لے کے شاہ حسین بڑے وڈے وڈے صوفی تے کوی ہوئے نیں تے اوہناں دیاں لکھیاں ہوئیاں کافیاں تے گیت قصے پنجابی زبان تے ادب دی جان نیں، پر اوہ عوام جیہڑے بولیاں دے روپ وچ پنجابی نوں انمول خزانے دے گئے۔ اوہناں دے خیال تے جذبے دی لاٹ وی ہمیشہ روشن رہن والی اے۔ بس صوفی شاعراں دی گل کر رہیا ساں۔ تصوف وچ ڈبیاں ہوئیاں ایہہ اک دو بولیاں دی ویکھو، جیہڑیاں خبرے کدوں ایس دھرتی چوں پھٹیاں، پر جیہڑیاں ایس دھرتی دا سر ہمیشہ اُچا رکھن گیاں:

گلی یار دی سُرگ دا واسا
تے اگ لاواں مندراں نوں

ہور ویکھو:

اینویں یار دا الاہما لینا
توں گلی وچوں چور کڈھ دے

گل تصوف دی ہووے یا سدھے سادے عشق دی۔ ایسے سلسلے وچ بھانویں مرشد دی ٹوہ دی گل ہووے، بھانویں ایس دنیا دی بے ثباتی دی بولیاں لئی ایہہ اک وڈا موضوع اے، جنہوں پنجاب دے گمنام فقیراں بلکہ روائتی اَن پڑھ لوکاں تے اِنج توڑ چڑھایا اے کہ ایہدے وچ سیہے فلسفے تے اوہناں دے سینکڑے پاسے سامنے آ گئے نیں۔

پنجاب دا ونیہا شہری گھٹ تے پنڈ دا بہتا اے۔ ایس کر کے ایہناں بولیاں وچ بہتی گل بات پنڈاں دیاں پیلیاں، فصلاں، کھوہواں تے ایہناں توں واہن بیجن والے پنڈ دے منڈیاں کھنڈیاں گبھروواں جواناں تے بڈھے ٹھیڑیاں دے نال نال الہڑ مٹیاراں تے تندرست جٹیاں دی نظر آوندی اے۔ پنڈ دے مرداں تے تیویاں دے کپڑے لیڑے، گہنے گٹے، لاچے، صافے، ٹونیاں چھلے، ایہناں بولیاں وچ اج بجھے ہوئے نیں کہ اوہناں لوکاں دے نہ صرف عام طور طریقیاں دی گل کھل دی

Marfat.com

اسے بلکہ اوہناں دیاں رسماں رِیتاں ، ویاہ شادیاں ، میلے ٹھیلیاں دیاں بھیڑیاں چنگیاں سبھے صورتاں دکھالی دیندیاں نیں :

اج گھر سجناں دے جانا
چھیتی چھیتی ٹُر پینڈیا
لوکی پاندے ولائتی ٹوٹے
تے پھوکاں پھلکاری نوں
ویرا مر جائے وچولا تیرا
بھابی آندی کالے رنگ دی
میری سجدی نار دا گہنا
اُچّا لونگ تے تویتڑیاں
نویں ووہٹی مکلاوے آئی
تے بہہ گئی پیڑھا ڈاہ کے
لے دے چرخہ شیشیاں والا
کتدی دا چوڑا چھنکے
گھگریئے صوف دی اے
تینوں جیٹھ مرے تے پاواں
سجّے پھُر نوں مروڑا دتا
تے پنڈ دی پنچائت ٹُٹ گئی

ہن خیال آیا اے کہ مینوں ایہہ گل ذرا پہلوں کرنی چاہیدی سی۔ بولیاں پان لئی عام طور تے منڈیاں دیاں دو ٹولیاں بن دیاں نیں ، جیہیں ویلے پنڈ وچ شاماں ذرا ڈوہنگیاں ہو جاندیاں نیں۔ ایہہ دو ٹولیاں پنڈوں باہر کھلّے تھاں تے پیلیاں جاندیاں نیں تے واری واری اک ایدھروں تے اک اودھروں بولی پاندا اے۔ کدی کدی ایہہ سلسلہ سوال تے جواب دا روپ وی دھار لیندا اے ، فیر کدی کدی اک پاسیوں اک منڈا ای کُڑی بن کے اپنے دل دی ہواڑ کڈھدا اے تے اج اپنی اوہ دی خواہش نوں پورا کردا اے ، جیہڑیاں پنڈ دے ماحول وچ پوریاں نہیں ہوندیاں :

Marfat.com

جناب پروفیسر ڈاکٹر محمد باقر

پنجابی بیت

پنجابی شاعری تے لوک گیتاں دیاں قسماں وچوں اک قسم بیت اے۔ ایہہ لفظ دراصل عربی دا اے۔ ایہدے لفظی معنے مکان، مندریاں عمارت دے نیں۔ ایہدا مطلب مصرع، شعریاں نظم[1] دی ہوندا اے۔ ہندو آں تے سکھاں نے پنجابی شاعری نوں اپنی اصطلاح وچ کویتا کہیا تے آکھیا کہ پنجابی شاعری دے بحر ہندی تے فارسی وچوں آئے نیں۔ تیں ایہہ کھوج کڈھی اے کہ پنجابی ایس دھرتی اُتے فارسی نالوں پہلے موجودسی تے ہندی شاعری تے کل دی پیداوار اے۔ ایس لئی ایہہ گل صحیح معلوم نہیں ہوندی۔ ایسے طرح ہندو آں تے اوہناں دے پیرواں نے بیت دا ویرواکر دیاں ہویاں شعر دے اک حصے نوں خواہ مخواہ تک آکھیا۔ حقیقت ایہہ وے کہ مسلمان ایہنوں مصرع ای آکھدے رہے نیں۔ ہندو آں نے بیت دے وزن نوں وی ماتریاں وچ تقسیم کرکے ایہدی شکل ہندو آنہ تے سکھی بنائی۔ نہیں تے گل ایہہ وے کہ پنجابی بیت دی اک قسم وچ دو مصرعے ہوندے نیں تے ایہدا وزن یاں بحریاں پنجابی ہوندا اے یاں فارسی یاں عربی دا ہوندا اے۔ کدی کدی ایہناں دو مصرعیاں نوں ٹھیک ادھ وچکاروں توڑ کے اِکو جیہے وزن دے چار مصرعے بنا لئے جاندے نیں تے ایہنوں وی بیت کہیا جاندا اے۔ ایہناں چونہاں مصرعیاں وچ ردیف تے قافیہ صرف دوسرے تے چوتھے مصرعے وچ ای آوندا اے۔ جیویں:

لکھ ویدگی وید لگا تھکے
دھروں ٹُٹری کسے نہ جوڑنی اے
جتھے قلم تقدیر دی وَگ چکی
کسے ویدگی نال نہ موڑنی اے

ایہہ اصل وچ دو ای شعر نیں، جیہناں نوں بیت دی شکل دین لئی چار مصرعے کرکے

---

[1] فارسی وچ سطر نوں وی بیت آکھیا گیا اے۔ (مرتّب)

لکھیا تے پڑھیا جاندا اے ورنہ ایہناں چونہواں مصرعیاں وچ ردیف "نی" اے تے قافیے صرف دو ای آئے نیں۔ یعنی "جوڑ" تے "موڑ"

چھوٹے بحر وچ لکھے جان والے بتیاں نوں "بیت خورد" دی آکھدے نیں:

آدم جام بلند بخت نوں
بہت ہوئی خوشحالی
بیٹھا تخت طرب دے اُپر
بھنورے دا والی

ایسے طرح جیہنوں فارسی تے اردو وچ مستزاد کہیا جاندا اے، اوہنوں وی پنجابی بیت آکھدے نیں، پر ایہدے وچ مصرعے نال اڈھایاں چوتھائی مصرعہ ہور وی ہوندا اے۔ ایس نوں پنجابی والیاں ڈیوڑھ واناں دتا اے تے صحیح ناں دتا اے۔ جیویں:

الف اسانوں آمل جانی کیوں میں منوں بھلائی
سُدھ بسرائی
اوس گھڑی نوں میں پچھتاواں جد میں پریت لگائی
ہوئی سودائی
میری جان دکھاں نے گھیری جد توں پئی جدائی
اَت دُکھ دائی
میں بلہار آؤ گھر میرے ہُن نہ کریں پرائی
جے لڑ لائی

ایہناں بتیاں وچ ہر مصرعے دے بعد اک نکا جیہا مصرع ایسے بحر وچ پر تھوڑے رُکناں وچ لگا ہویا اے تے ایس لئی ایس نوں ڈیوڑھ آکھیا جاندا اے۔

ایہہ ویروا تے بتیاں دے وزن واسی۔ ہُن ایہدی تاریخ تے مضمون ول ویکھو تے معلوم ہوندا اے کہ پنجابی بتیاں دی تاریخ بڑی ای پرانی اے تے بتیاں وچ تقریباً ہر قسم دے مضمون نوں شعر دے قالب وچ ڈھالیا گیا اے۔ جیویں سبھ پرانے بیت شاید سانوں اوہ ملدے نیں جہناں بارے عام طور تے ایہہ مشہور اے کہ اوہ حضرت مسعود الدین فرید گنج شکرؒ دے نیں، جیویں عام طور تے معلوم اے۔ حضرت فرید گنج شکرؒ اج توں ست سو سال پہلے حیات سن تے اوہناں دے

مرید حضرت نظام الدین اولیاؒ سن۔ ایہناں بزرگاں نے چھڑیاں گلاں ساڈے تک حضرت فریدالدین گنج شکرؒ بارے پہنچائیاں نیں، اوہناں وچ ایس گل دا ذکر نہیں ملدا کہ حضرت فرید گنج شکرؒ نے پنجابی وچ شعر لکھے سن۔ ایسے لئی میں آکھیا کہ اوہناں دے ناں نال جیہڑے بیت مشہور نیں تے جیہناں نوں عام طور تے دوہا آکھیا جاندا اے، اوہ پنجابی دے قدیم بیتاں دی بڑی سوہنی شکل اے۔ ایہناں بیتاں دی اک خوبی ایہہ دے کہ صرف دو مصرعیاں وچ ہر طرح دا مضمون مکمل طور تے کھپ گیا اے۔ میں اک دو بیت درج کرناواں:

گور نمانی سد کرے نگھریا گھر آ
سر پر ایتھے آؤنا مرنوں نہ ڈر، آ

محل نکھن رہ گئے، واسا آیا تل
گوراں سئے نمانیاں بہسن روحاں مل

ایہناں دوہاں بیتاں وچ ہر اک وچ موت تے نہ ٹلن والی موت دا ذکر اک مکمل مضمون دی شکل وچ کیتا گیا اے کہ قبر پئی پکار دی اے نگھریا ہویا توں آخر ایتھے میرے کول آؤنا ای اے۔ ڈر دا کیہڑی گلوں ایں۔ ہر صورت مر کے توں ایس گھر آؤنا ایں۔ ایسے طرح دوجے بیت وچ ایہہ گل آکھی گئی اے پئی محل ہر صورت خالی ہون گے تے اوہ قبراں آباد ہون گیاں، جیہڑیاں تھلاں وچ بنیاں ہوئیاں نیں۔ ایہہ دو وڈے سارے مضمون تھوڑے جیہے لفظاں وچ سمٹ گئے نیں۔ کوئی چاہے تے بے شک ایسے مضمون نوں ودھا کے دو وڈیاں وڈیاں نظماں لکھ لئے۔

جس طرح ایہناں دو بیتاں وچ تصوّف تے زندگی دی بے ثباتی دا ذکر کیتا گیا اے، ایسے طرح بیتاں نوں عشقیہ تے حزنیہ جذبیاں دے اظہار لئی وی بہت سارے پنجابی شاعراں نے استعمال کیتا اے۔ بیتاں وچ سی حرفیاں تے قصّے لکھے گئے نیں۔ جیویں مقبل تے وارث نے ہیر دے قصّے نوں بیتاں دے بحر وچ ای نظم کیتا اے تے علی حیدر نے بیتاں وچ سی حرفیاں۔ علی حیدر دا نمونہ بیتاں وچ دیکھو:

کاف کچی کوارڑی میں پھراں
نیوں لا بیٹھی نال راہیاں دے

ایس سلسلے وچ عرض اے پئی حضرت باباصاحب نے پنجابی وچ شعر لکھے سن تے ایس گل دی تصدیق واسطے سانوں "تاریخ خالصہ" پڑھنی چاہیدی، جس وچ ایس گل دا ثبوت ملدا اے۔ (مرتّب)

Marfat.com

راہی لدگئے جنوں چھڈ گئے
بیلے ڈھونڈ تھکی نال ماہیاں دے

لاواں بھاہ میں سوہے سادیاں نوں
چوڑا بھی ٹٹاں نال باہیاں دے
حیدر ونج کے پچھ کراریاں تھیں
کیہہ بیتدی نال دیاہیاں دے

مکدی گل ایہہ اے کہ بیت دی دینا بڑی کھلی ڈلھی اے - پنجابی زبان دے بیت وچ ہر رنگ دا مضمون سمایا ہویا اے تے پنجابی شاعری دی ایہہ صنف اج تک مقبول لگی اوندی اے۔ ساڈے چنگے چنگے شاعر ہُن وی بیت دی صنف وچ اپنی شاعری دے جوہر دکھاوندے نیں تے سنن والیاں نوں مست بناندے نیں ؎

۱۔ اجے ایتھے حضرت سلطان باہو دے بیتاں دا وی ذکر کرتا جاندے تے کوئی ارتی گل نہ ہووے کیوں جے اوہناں دے بیت وی بہت مشہور نیں۔

Marfat.com

جناب پروفیسر مرزا مقبول بیگ بدخشانی ایم۔ اے

سی حرفی دا فکر تے فن

پنجابی شاعری دیاں بہت ساریاں ونڈاں نیں اینہاں وچوں اک مشہور ونڈ "سی حرفی" اے۔ ایہہ ونڈ خالص پنجابی شاعری دی اے مطلب ایہہ پئی، نہ ایہہ فارسی دی راہیں ای، نہ اردو دی راہیں سی حرفی دا مطلب اے۔ ترتیبان حرفاں والی نظم۔ حرفاں دے مطابق ایہدے ترتیب بند ہوندے نیں تے ہر بند دے پہلے مصرعے دا پہلا اکھر ابجد دے حساب نال ترتیب وار آوندا اے۔ پر سوچن والی گل ایہہ اے پئی اردو تے پنجابی دے ابجد دے حرف ترتیب نہیں بلکہ چھتالی نیں۔ جنہاں وچ بھ، پھ تھ، جیسے دو اکھی حروف وی شامل نیں، سی حرفی وچ دو اکھی حرفاں نال بند شروع نہیں ہندے، ایہدی وجہ ظاہر اے کہ پنجابی اُتے صدیاں بدھی فارسی تے عربی دا اثر رہیا اے۔ فارسی تے عربی وچ دو اکھی حرف جنہاں دی آواز مخلوط ہوندی اے، موجود نہیں۔ ایس پاروں ساڈے سی حرفی دے لکھاریاں نے دی مخلوط آواز والے حرف چھڈ دتے۔ مخلوط حرف تے انج ای گئے، پر اردو تے پنجابی وچ الف توں یے تیک چھبڑے اکھر آوندے نیں، اوہ وی ترتیب نہیں ۳۷ نیں۔ اینہاں وچوں وی ست حرف چھڈ دتے گئے نیں۔ چھڈے ہوئے حرف ایہہ نیں، پ، ٹ، چ، ڈ، ڑ، ژ، گ ایہہ حرف وی عربی زبان وچ نہیں۔ ایس لئی سی حرفی والیاں نے اینہاں دل وی ہتھ نہیں ودھایا۔ صرف ہمزہ تے انج ای رہ گیا۔ کیونکہ ہمزہ الف دی ای اک شکل سمجھی جاندی اے۔ ایس لئی ہمزہ دی تھاں تے سی حرفی دے لکھاری الف ورت لیندے نیں۔ جدھی تھاں ہیٹھاں آوے گی۔ اک ہور حرف چھوٹی یا وڈی یعنی اک یے دا کھا ٹا پورا کرن لئی حمزہ یعنی الف دے مگروں ل الف (= لا) لے اوندے نیں۔ "لا"۔ دی مثال اسی محمد بوٹے ہوراں دی سی حرفی "روشن ضمیر" وچوں دینے آں۔ "روشن ضمیر" دی ترتیب و۔ ہ تک تے ٹھیک لگی آوندی اے، پرہ دے اگے ل الف (= لا) آیا اے۔

لا = لائی سی ہسنے کھیڈنے نوں ، ہتھوں لاکے غماں وچ رُنبیاں میں!
پھراں ڈھونڈدی دیس بدیس جانی ۔ ڈاروں کونجڑے وانگ چھنیاں میں
ہویا کالجہ بھج کباب میرا ، ظالم برہوں فراق تے بھنیاں میں
کیتا بوٹیا جوگناں وانگ جوبن ، پاڑ سٹیاں چولیاں چنیاں میں

ہ دے اگے ل الف (= لا) تے آگیا ۔ اوہدے اگے آؤنا سی ہمزہ ۔ ہمزہ دی تھاں تے الف آیا اے ۔ جس طرح میں اُتاں آکھ آیا واں ، مثال ایہہ دے :

ا ۔ آسرے بھوردے وانگ بھالاں ، جالاں خزاں دے رُت بہار ہرتے
میرے لُٹ کے چین آرام جانی ، گیا غماں دے پاکے بھار ہرتے
اگے اگ غم دی پچھے بحر برہوں ، چمکے ہجر دی پٹی تلوار ہرتے
جو کجھ بوٹیا گزردی تال میرے ، پیا جان دا رب قہار ہرتے

ہمزہ یعنی الف دے بعد تے فیر "ی" آؤندی اے ۔ بس حرفاں دی ایہو ترتیب تہانوں عام طور تے ساریاں سی حرفیاں وچ دسے گی ۔

ایہہ جیہڑیاں مثالاں دتیاں نیں ، ایہناں توں ایہہ وی پتہ لگدا اے کہ ہر بند دے چار مصرعے ہوندے نیں ۔ ہر بند دے چوہواں مصرعیاں توں بیت آکھدے نیں ۔ اُردو وچ تے بیت دو مصرعیاں دا ہوندا اے ، پر سی حرفی وچ بیت دی شکل کجھ ہور ہو جاندی اے ۔ سی حرفی دے بہتے لکھاریاں تے بند چار مصرعیاں دے ای لکھے نیں ۔ پر اکے دکے شاعر اجیہے وی نیں ۔ جنہاں ایس توں اڈ دی راہ اختیار کیتی اے ۔ اوہدی اک مثال تارا چند گجراتی دی سی حرفی اے ۔ اوہ لکھدے نیں :

ا ایہہ بہار ب بزم عشرت ، اتے موسمی لطف کمال تالے!
ت نیار طبلہ تے طنبور ڈھولک ، خوش آواز مطرب تے نقال نالے

ایس سلسلے وچ دسن والی اک ہور گل اے کہ اک اجیہے شاعر پیر بخش ہوری وی نیں ، جنہاں نے حرفاں توں آوازاں وانگ ورتیا اے ۔ مثلاً زخم ، ز دے نال لکھیا جاندا اے ، پر پیر بخش ہوراں زخم ذ نال آندا اے ۔ کہندے نیں :

ذ زخم کلیجے توں خوب لگا ، نین روندے نیں وانگ پھواریاں دے
فیر ذکر ض نال آندا نیں :

ض : ذکر تے فکر ہیش تیرا، راتیں گن دی ہاں بیٹھ کے تاریاں نوں

ایسے طرح ہور دی حرف آئے نیں۔ مثلاً ث سخن۔

معلوم ہوندا اے، پئی پیر بخش ہوری ان پڑھ سن۔ پر آخر پنجابی اونہاں دی مادری بولی اے تے شاعر دی سان۔ دل دے ڈونگھ اونہاں دی شاعری وچ دی دسدے نیں۔

سی حرفی دا مڈھ

ہن اسی ایس گل دل ادتے آں کہ سی حرفی کدوں شروع ہوئی؟ ایہہ سوال حالی تیک حل نہیں ہویا، ایس دا کھوج لان دی لوڑ اے۔ ایہہ ضرور سانوں پتہ لگدا اے پئی سی حرفی توں پہلاں "باراں ماسے" تے "ستوارے" لکھے جاندے سن۔ "بارہ ماسے" تے "ستوارے" کدوں لکھے گئے؟ ایہدا حال دی معلوم نہیں کھلیا پر باہرلی شہادت جیہڑی سانوں ملدی اے ایہہ ہے کہ غزنوی بادشاہی وچ فارسی دا شاعر مسعود سعد سلمان (۴۴۰ تا ۵۱۵ھ / ۱۰۴۸ تا ۱۱۲۱ء) جیہڑا لاہور دا جم پل سی، اوس نے لاہور دی زبان پنجابی یا ہندوی سکھی۔ اینھوں دے ادب دا اثر قبول کیتا، تے پہلی وار "باراں ماسے" دی طرز تے نظماں لکھیاں، تاں اوہناں نظماں دا "دوازدہ ماہ" رکھیا۔ ایسے طراں ساڈیاں "ستواریاں" توں ویکھ کے ہفتے دے دناں دے مطابق حال احوال دی لکھیا۔ جنہاں دا ناں "روزہائے ہفتہ" رکھیا۔ ایہناں دی مثال اسی ایس لئی دینے آں کہ بارہ ماسے تے ستوارے دی دس نتر کے سامنے آ جائے، کیونکہ اوس زمانے دے ساڈے اپنے "بارہ ماسے" تے "ستوارے" کتے نہیں لبھدے، صرف اوہناں دا ذکر ملدا اے۔ ایران دا پہلا مہینہ فروردین اے۔ مسعود سعد کہندا اے :

خدایگانا رامش گزین و شادی بین کہ مژدہ دادت از بخت ماہ فروردین

ہمی چہ گوید، گوید کہ ملک ہفت اقلیم، بحکم امر تو خواہد شدن ز چرخ برین[1]

میرے آقا توں موجاں مان تے خوشیاں ویکھ، فروردین مہینے دے بخت نے تینوں خوشخبری دتی اے۔ کیہہ کہندا اے؟ ایہہ مہینہ کہندا اے کہ ستاں دلاں تاں تے آسمان دی طرفوں تیرا حکم چلے گا۔

ایسے طرح ترتیب وار باقی یاراں مہینیاں دا ذکر آیا اے۔

"روزہائے ہفتہ" وچوں پنجشنبہ دے متعلق مسعود سعد لکھدا اے۔

باشد ابرو و مُو خوی تو خوب، پنجشنبہ بمشتری منسوب

بارہ در رہ کہ عمر بے بادہ، نیست نزدیک بخردان منسوب[2]

۱۔ مسعود سعد سلمان۔ دیوان طبع تہران صفحہ ۶۵۴ (۲) ایضاً صفحہ ۶۶۹

Marfat.com

تیرے ابرو، وال تے خوبڑی چنگی اے۔ پنجشنبہ دا دن مشتری ستارے دے نال منسوب اے۔ پیالہ بھر کے شراب دا دے کہ شراب دے بناں جیہڑی عمر گزرے، عقل منداں دا کہنا اے، اوہ عمر وچ شامل نہیں ہوندی۔

"دوازدہ ماہ" تے "ایام ہفتہ" مسعود سعد سلمان دے علاوہ کسے فارسی شاعر نے نہیں سن لکھے، ایس توں ایہہ نتیجہ نکلدا اے، پئی۔ اوتھاں توں "دوازدہ ماہ" تے "روزہائے ہفتہ" دی راہ "باراں ماسے" تے "ستوارے" وکھائی سی۔

باراں ماسے تے ستوارے شاید ساڈیاں پہلیاں نظماں سن۔ جنہاں نے شاعرتوں سی حرفی دی راہ وکھائی۔

سی حرفی دے مڈھ دی دس موہن سنگھ ہوراں ایس طرح پائی اے۔ گورو نانک (۱۴۶۹ - ۱۵۳۸ء) توں پہلاں اوس ویلے دی بولی ہندوی یعنی پنجابی زبان وچ ۳۸ صنفاں دی شاعری ملدی اے۔ ایہناں وچوں جتھے اوہ ستوارہ، باراں ماہ، دوہڑے تے چوپائی دا ذکر کردے نیں۔ اوتھے پئی ۳۵ اکھری، ۵۲ اکھری، تے چونتیسی دی دس دی پاندے نیں تے ایس توں سی حرفی دا مڈھ آکھدے نیں[1]۔

"نانک دے زمانے" دا عنوان دے کے ایہہ دی لکھدے نیں، آدی گرنتھ وچ جیہڑیاں صنفاں ملدیاں نیں، اوہناں وچوں اک پئی دی اے، جیہڑی سی حرفی دی ابتدائی شکل اے[2]۔ ایہہ دی آکھدے نیں، ایس دا مطلب ایہہ ہویا کہ بابا نانک نے سی حرفی لکھی، اوہناں جیہڑی سی حرفی لکھی، اوسدا میٹر پنجابی اے[3]۔

آدھی گرنتھ ۱۰۱۳ھ / ۱۶۰۴ء وچ مرتب ہویا سی، مطلب ایہہ پئی ایس ویلے تیک مغلاں دا زمانہ آگیا۔ اوس سمے توں بعد دی شاعراں نے سی حرفیاں لکھیاں ہون گیاں، پر پرچول کیتیاں جیہڑیاں سی حرفیاں ایس ویلے تیک ساتوں معلوم ہوئیاں نیں، اوتھاں وچوں سب توں پرانی سی حرفی سلطان باہو (۱۰۳۰ تا ۱۱۰۲ھ / ۱۶۲۰ تا ۱۶۹۰ء) دی اے۔ ایہہ زمانہ ہے مغل بادشاہ اورنگ زیب دا (۱۰۶۹ تا ۱۱۱۹ھ / ۱۶۵۸ تا ۱۷۰۷ء) باہو ہوراں دی سی حرفی بڑی عالمانہ تے نصیحت سکھان

---

(۱) موہن سنگھ، ہسٹری آف پنجابی لٹریچر طبع لاہور (۲) ایضاً صفحہ ۳۱
(۳) ایضاً صفحہ ۳۰

Marfat.com

والی اے۔ ایس سی حرفی توں صرف ایس واسطے اساں سی حرفی آکھیا اے کہ ہر بند دے مڈھلے مصرعے دے پہلے حرف ابجد دے حساب نال آئے نیں، پر ایہہ حرف وزن وچ نہیں آوندے، جس طرح باقی سب سی حرفیاں وچ آوندے نیں۔ ہیٹھلی مثال توں گل کھل کے سامنے آجائے گی:

چ : چڑھ چناں توں کر رد شنائی، ذکر کریندے تارے ہو
گلیاں دے وچ پھرن نماتے، لعلاں دے دنجارے ہو
شالا مسافر کوئی نہ تھیوے، ککھ جنہاں دے بھارے ہو
تاڑی مار اُڈا نہ باہُو، اسی آپے اُڈن ہارے ہو

حرف "چ" ابجد دے حساب نال آیا نئے ہے، پر وزن توں خارج اے۔

آخری مغل بادشاہاں دے زمانے وچ سی حرفی والے شاعر ہن علی حیدر (۱۱۰۱ تا ۱۱۹۱ھ/ ۱۶۸۹ تا ۱۷۷۷ء) بُلھے شاہ (۱۱۰۳ تا ۱۱۷۱ھ/ ۱۶۹۱ تا ۱۷۵۶ء) وارث شاہ[۴]، خواجہ فرد فقیر (جنم ۱۱۱۶ھ/ ۱۷۰۴ء) سید غلام قادر (جنم ۱۱۰۷ھ/ ۱۶۹۵ء) بدھ سنگھ، سیوا سنگھ، رنجیت سنگھ دے زمانے دے سی حرفی لکھن والے دیال سنگھ، غلام، گوپال سنگھ، مہر سنگھ سندر داس آرام[۵]، ہاشم شاہ (۱۱۶۶ تا ۱۲۳۷ھ/ ۱۷۵۲ تا ۱۸۲۱ء) جنہاں دی سی حرفی سسی پنوں بہت مشہور اے تے امام بخش (۱۱۹۲ تا ۱۲۸۰ھ/ ۱۷۷۸ تا ۱۸۶۳ء) ایسے زمانے وچ بہبل (جنم ۱۱۶۵/ ۱۷۵۱ء) نے سی حرفی ہیر رانجھا لکھی۔

قادر یار (۱۲۱۷ تا ۱۲۰۹ھ/ ۱۸۰۲ تا ۱۸۹۱ء) نے سی حرفی وچ پورن بھگت، معراج نامہ، سوہنی مہینوال تے راجہ رسالو دے قصے لکھے۔ شاہ محمد (۱۲۰۴ تا ۱۲۷۹ھ/ ۱۷۸۹ تا ۱۸۶۲ء) سائیں داس نے ٹھل سنگھ وی ایس زمانے دے سی حرفی دے لکھاری سن۔

انگریزاں دی بادشاہی وچ سی حرفی لکھن والے شاعر بہت سارے نیں۔ اوہناں وچ بعض دا ناں اسی لیتے آں۔ اروڑا رائے (۱۸۱۸ تا ۱۸۸۰ء) ہاشم شاہ مخلص (۱۸۲۰ تا ۱۸۹۵ء) جنہاں

---

(۴) جنم تے وفات دا سال معلوم نہیں، پر ایہناں دے کلام توں ایہہ معلوم ہوندا اے کہ اوہ مغل بادشاہ محمد شاہ (۱۱۳۲ تا ۱۱۶۲ھ/ ۱۷۱۹ تا ۱۷۴۸ء) دے زمانے وچ ہوئے تے ہیر اوہناں ۱۱۸۰ھ/ ۱۷۶۶ء وچ لکھی۔

(۵) سندر داس آرام نے ۱۱۷۲ھ/ ۱۷۵۸ء وچ قصہ سسی پنوں لکھیا سی تے اخیر وچ اک اوہدی سی حرفی وی درج اے۔

Marfat.com

سی حرفی سسّی پنوں، سوال جواب دی صورت وچ لکھی اے۔ نور احمد چشتی (۱۲۴۴ تا ۱۲۷۵ھ/ ۱۸۲۸ تا ۱۸۵۸ء) مولف تحقیقاتِ چشتی، رمضان علی رمضو (۱۸۱۶ تا ۱۸۹۰ء) مولوی عبدالستار (۱۸۲۳ تا ۱۹۱۳ء) لابھ سنگھ، اشرف، درویش، گیان داس، ہدایت اللہ (۱۸۳۸ تا ۱۹۲۹ء) بردا پشاوری (۱۸۲۷ تا ۱۸۹۷ء) سید فضل شاہ (۱۸۲۷ تا ۱۸۹۰ء) غلام نبی (۱۸۳۴ تا ۱۹۲۹ء) احمد علی (۱۸۳۶ تا ۱۹۲۹ء) جان محمد، خیر دین، عبدالرحمٰن خلدی (جنم ۱۷۹۲ء) محمد بوٹا گجراتی (۱۸۵۱ تا ۱۹۳۰ء) رحیم یار (۱۸۵۱ تا ۱۹۰۳ء) گھیبا مل غمناک (۱۸۵۷ تا ۱۹۱۷ء) خلیفہ قمر (۱۸۵۷ تا ۱۹۰۳ء) نواب حسن خاں عرف حکیم گاموں (۱۸۶۰ء دے لگ بھگ تا ۱۹۱۶ء) نیک عالم (جنم ۱۸۵۷ء) مصنف سی حرفی عشق محمد استاد گام (جنم ۱۸۶۰ء دے لگ بھگ تا ۱۹۳۸ء) بھائی خاں شیدا (۱۸۶۰ تا ۱۹۴۲ء) تے ہور وی سمجھ لو کہ سی حرفی بابر دے زمانے توں لڑی تے ہن تیک شاعر اوہدے تے طبع آزمائی کردے رہے تے نویں نویں رنگ وکھاندے رہے۔

کجھ چھپیاں ہوئیاں سی حرفیاں

سی حرفی سلطان باہو، سی حرفی بلھے شاہ، محمد بوٹا دی سی حرفی، پنج گنج، طرح ساز تے روشن ضمیر لابھ سنگھ دی حال سینہ شگاف، مظفر الدین دی شعلہ فراق، بہیل دی سی حرفی ہیر، سی حرفی بردا، سی حرفی نوری، سی حرفی مکھڈ والا، تارا چند گجراتی دی سی حرفیاں تے میری نظر وچوں گزریاں نیں۔ باقی چھپیاں ہوئیاں سی حرفیاں واسطے ویکھو، شہباز ملک، پنجابی کتاباں، فارسی رسم الخط وچ، مقالہ ایم اے ۷۲ء

کلاسیکی تے رومانی سی حرفیاں

شاعری دیاں دو قسماں نیں۔ اک کلاسیکی شاعری اے، تے دوجی رومانی شاعری۔ کلاسیکی شاعری دے وچ اپنے من توں باہر دیاں گلاں یعنی جگ بیتیاں دسیاں جاندیاں نیں تے رومانی شاعری دا موضوع ہڈ بیتی ہندا اے۔ ساڈیاں سی حرفیاں دیاں دو ونڈاں نیں، کلاسیکی تے رومانی، کلاسیکی سی حرفیاں وچ ساڈی دھرتی دے بیتے ہوئے قصے بیان کیتے گئے نیں۔ مثلاً سسّی پنوں، ہیر رانجھا، پورن بھگت، مرزا صاحباں تے ہور وی بعض سی حرفیاں وچ زمانے دا حال احوال وی آیا اے۔ خلق سدھار تے اسلامی تعلیمات بارے وی سی حرفیاں وچ زور دتا گیا اے۔ رومانی سی حرفیاں وچ من تے بیتیاں ہوئیاں گلاں تے حالتاں دسیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں وچ دل دیاں سدھراں تے جذبیاں دا حال

Marfat.com

سگواں سامنے آوندا اے۔ تصوف دا تعلق وی دل تے روح نال اے۔ ایس واسطے اینہوں وی اسی رومانی سی حرفیاں دچ شامل کرنے آں۔ کلاسیکی سی حرفی دے لکھاریاں دے کجھ موضوع ہیٹھاں دتے جاندے نیں۔

کلاسیکی سی حرفیاں دے موضوع

علی حیدر سی حرفی دے مشہور لکھاری سن۔ اوہناں دل دی پاکی، حرص توں دوری تے خدا خوفی دا سبق دتا اے۔ کہندے نیں:

ہ: ہدایت جے رب دی ہووے، دل لامکان فناہ دے کوں
جگ چھوڑ دیویں پچھوتاوسیں او، ورہو نہ خوف خدا دے کوں
ایہو نفس کتا خوشی منگدا اے، بند رکھیں توں چور ہوا دے کوں
حیدر چھوڑ ویسیں اٹھ بھج والے، چھڈ دینا اے تھاں جیا دے کوں

انسان جنہوں خدا نے سب توں اُچا تے اشرف المخلوق دا درجہ دتا اے۔ اوہ ہُن ایڈا تھلے لہہ گیا اے پئی ساریاں برائیاں اوس نے من وچ سمیٹ لیاں نیں۔ کتے دھن دولت دے غرور نے اوہنوں کبر دے آسمان تیک پہنچایا ہویا اے۔ کتے حرص نے اوس نوں پاگل بنا دتا اے، کتے اوہ گھٹ تول تول کے کھیسے تے تجوریاں بھردا اے۔ کتے لمیاں لمیاں عبادتاں کردا اے، تے اتھرو وگاندا اے، پر دل وچ کفر بھریا اے۔ کتے یتیماں دا مال کھاندا اے تے ڈردا نہیں، ایہہ ساریاں برائیاں ایس پاروں نیں کہ اوہ دل دل دھیان نہیں دیندا، تے دل دے حرم نوں پاک صاف نہیں رکھدا، جیہڑا خدا دا گھر اے۔ ایس حقیقت نوں جے آدمی پالوے، تے سبھے برائیاں آپ ای آپ ختم ہو جان۔ خُلدی ہوراں ہنیرے وچ کجھ ایس طرح چانن وکھایا اے:

ز: زور دا کجھ نہ مان کریئے، کئی زور والے اگے چور ہوئے
رستم، سام، بہرام، لندھور جیہے، سبھے ایس جہان توں دور ہوئے
جنہاں دعویٰ خدائی دا چائیا سی، اوہ بھی چھوڑ غرور رنجور ہوئے
خُلدی چھوڑ گمان ایمان پائیں، جنہاں پایا اوہ خاک تھیں نور ہوئے

خُلدی ہوری فیر آکھدے نیں:

Marfat.com

س : سو دیوں دیکھیئے دین تیرا، جدوں گاہک دی نظر بچاؤنا اے
ڈنڈی چکیں تے چھابے توں ہتھ رکھیں، چھابا چکیں تے ڈنڈی دیاؤنا اے
جھبڑا پاؤندا اے تیرے دین اُتے، اوہنوں لُٹ سمورا کھاؤنا اے

ایسے طرح اک اک کر کے سب برائیاں گنا کے کندے نیں، سجناں، توں نیکیاں دی شمع جگا، تد تینوں رب دی راہ دِسّے گی :

ش : شمع جگا کھاں نیکیاں دی، جدھے نال خدائی دا راہ دِسّے
ایس شمع دے باجھ نہ روشنی اے، وانگوں اُنھیاں سب سیاہ دِسّے
واقف ہوویں جے کجھ حقیقتاں دا، دُنیا کوڑ جہان تباہ دِسّے
خلدی اکھیاں بھال سجا کھیاں توں، جنہاں نال اوہ آپ اللہ دِسّے

فیر اُتاں ٹر کے آکھدے نیں :

ض : ضرب سینی دلوں لاہ طاقی، تیرے اندر ای خُلد نعیم ہے جی ۔!
تیرے اندر ہی کان تے بحر قلزم، تیرے اندر ہی دُرِ یتیم ہے جی
تیرے اندر ہی مکہ تے آب زمزم، تیرے اندر ہی حج عظیم ہے جی
خلدی صاف کر جیوں توں ویکھ کھاں توں، تیرے اندر ہی رب رحیم ہے جی

دنیا وچ ایسے لوک وی ہن، جنہاں نوں ونّ سوّنیاں آسائشاں حاصل نیں، تے اینہاں آسائشاں وچ اوہ ہور وی وادھا کرن دا جتن کردے نیں ۔ ایسے دنیا وچ اجیہی مخلوق وی اے، جنہاں نوں نہ ڈھڈ بھر کے روٹی ملدی اے نہ تن ڈھکن واسطے لیڑا ای لبھدا اے ۔ نہ دن نوں آرام ملدا اے ۔ نہ رات نوں چین نصیب ہوندا اے ۔ دل دکھان والے ایس فرق نوں تے جیون دے ۔ ایہناں دوہاں پہلواں نوں محمد رمضان رمضوؔ نے بڑی چنگی طرح نتاریا اے :

ف : فکراں وچ اکناں دی رات جاندی، اک پی کے مست مخمور سوندے
اک ٹھرن سیالے دی سیال اندر، اک صندلیاں لے کے سمور سوندے
اِک کسّ سیجاں سون پلنگاں اُتے اک رُلدے تے اُتے تنور سوندے
اِک کرن عبادت سحر والی، اک رمضوؔ جیسے غافل ضرور سوندے

انسان نے اپنا آپ نہیں سنجھانا پچھانا، نہ جیون دی حقیقت پچھانی اے، پئی کس لئی آیا سی تے کرا کیہ اے ۔ جیکی دے عملاں واسطے اوہنوں زندگی ملی سی، پر اوس نے حق تعالیٰ دی دتی ہوئی نعمت

Marfat.com

واحق ادا نہیں کیتا۔ رحیم یار (۱۸۵۱ تا ۱۹۰۲ء) ہوری ایس مسئلے نوں درد نے اثر والے رنگ وچ بیان کردے نیں:

الف: آیا سیں لعل وہاجنے نوں، ونج کوڑیاں دے کاہنوں پا بیٹھوں
تینوں حکم کستوری خریدنے دا، ڈھیر ہنگ جوئین دے لا بیٹھوں
کیہ جواب دیسیں اس شاہ تائیں، جس دی رقم نوں کھیت کرا بیٹھوں
رحیم بخش سوداگری کرن آیوں، چور ہٹیا مفت سدا بیٹھوں

انسان دی فطرت بدل سکدی اے یا نہیں؟ سیانے ایس تے غور کردے رہے۔ بعض دانے پروانے کہندے نیں کہ انسان معصوم پیدا ہوندا اے۔ اچھی دسوں رسوں اوہنوں اچھا بنا دیندی اے تے بُری دسوں بُرا۔ بعض۔ منتے پرمنتے۔ بزرگ ایہہ وی آکھدے نیں کہ انسان جیہڑی فطرت لے کے دنیا وچ آیا اے اوہ کدی نہیں بدلدی۔ فطرت جے بُری اے تے بھانویں حالات چنگے ای کیوں نہ ہون فطرت اپنا آپ وکھانوں نہیں رہندی۔ سلطان باہو ہوراں دی رائے ایس مسئلے تے سن لو جنہاں انسانی جیون دا رجواں مشاہدہ کیتا اے:

ن: تال کُنگی سنگ نہ کریئے، کل نوں لاج نہ لایئے ہُو
مول تمّے تربوز نہ ہُندے، توڑے توڑ مکّے لے جایئے ہُو
کانواں دے بچے ہنس نہ تھیندے، توڑے موتی چوگ چگایئے ہُو
کوڑے کھوہ نہ میٹھے ہندے باہو، بھانویں سے مناں کھنڈ پایئے ہُو

جس طرح پہلاں ذکر آیا اے۔ باہو دی پوری سی حرفی وچ شروع دا حرف وزن وچ نہیں آوندا۔

تاریخی اشارے

سی حرفیاں وچ تاریخی حالات ول وی اشارے ملدے نیں۔ نادر شاہ افشار نے ۱۷۳۹ء وچ جس طرح دلی لُٹی اوسدا ذکر ساڈے شاعراں نوں وی اے۔ علی حیدر (۱۱۰۱ تا ۱۱۹۱ھ/۱۶۸۹ تا ۱۷۷۷ء) نے محبوب دے تکھے نیناں تے تیز پلکاں دا بیان تشبیہاں تے استعاریاں وچ دیندیاں ہویاں ایس سل دل وی اشارہ کیتا اے:

ت: تلوار نگاہ نیناں دی، نے پلکاں تیر خدنگ دے نی
پینیاں وجہ موہچے بدھے، نے غمزے تیر تفنگ دے نی

Marfat.com

ایہہ ایرانی تادر، ظالم کوہنوں مول نہ سنگدے نی
مانڈے دل دی دلی لیٹدے، حیدر ہور ساتھوں کیہ منگدے نی
معلوم ہوندا اے دلی لٹن دا حال علی حیدر نے ویکھیا سی یا سنیا سی۔

احمد شاہ ابدالی دے حملے

وارث شاہ ہوراں اپنی سی حرفی ستی خورد وچ احمد شاہ ابدالی دے لاہور دے حملے تے ہور دے اتھرو دہائے نیں۔ وارث ہوراں دے زمانے وچ مغل بادشاہ محمد شاہ (۱۷۱۹ء تا ۱۷۴۸ء) دی حکومت سی۔ اوہدے ولوں شاہنواز ملتان دا حاکم سی، اوہدا دوا بھرا یحییٰ خاں لاہور دا حاکم سی۔ ایہہ نواب ذکریا خاں دے پتر سن۔ پیو دے مرن تے شاہنواز نے سارا ترکہ آپ سانبھ لیا تے وڈے بھرا یحییٰ نوں نہ پچھیا نہ بلایا۔ ایسے تے بس نہیں اوس نے لاہور تے حملہ کر دتا۔ جنتے دا یحییٰ حاکم سی۔

لاہور تے اوس نے قبضہ کر لیا۔ یحییٰ خاں دلی جا کے محمد شاہ اگے رویا پٹیا۔ شاہنواز دی نیت وچ بڑا فرق سی۔ اوس نے احمد شاہ ابدالی نال چٹھی چھپٹی شروع کر دتی۔ گل تے اوہ ہلا بیٹھا، پر فیر ڈر کے نیت بدل لئی۔ احمد شاہ نے چڑھائی دی تیاری شروع کیتی۔ آخر شاہنواز نے ساتھ نہ دتا۔ تے احمد شاہ نے جنوری ۱۷۴۸ء وچ فوج لے کے راوی پار کیتی تے لاہور اُتے حملہ کر دتا۔ شاہنواز منہ تکدا رہ گیا۔ آخر میدان چھڈ کے دلی دے راہ پیا، تے لاہور دا بُرا حال ہویا۔ وارث شاہ ہوری لکھدے نیں:

ج: جس دن شہر لاہور اُتے پیا شور، جاں چور ایہہ ڈُھکے آہے
راوی کرے روائتاں دیکھ ظلم، نیر ندی راوی وچوں سُکے آہے
ح: حاکم شہر لاہور دا لے سُنجیں چھڈ گئے حویلیاں نوں
رب کرے چنتے دی بادشاہی، شیشہ قہر پٹھاناں دا چور ہووے
ر: رناں چنگیریاں اونہاں نالوں جیہڑے شاہنواز دے سنگ آہے
ض: ضرب لاہور دا ویکھ کے جی شور پیا سی لوح آسمان اُتے
ایہا دار ستار وچ دُھم پئی، نٹھا شاہنواز خوار ہویا!
ایہہ تے اپنے موہوں جہان اُتے بیٹھ بنگلے شاہنواز ہویا

آخر سرہند توں نوں میل پرھاں مغلاں دی فوج دے نال احمد شاہ دا بھیڑ ہویا تے مغلاں نوں

فتح ہوئی۔ وارث شاہ لکھدے نیں :

وارث شاہ قندہاری کھڈاری نا ہیں، اکھیں ویکھ بازی ہن ہار دا اے

وارث شاہ ہوراں نوں مغل بادشاہ محمد شاہ نے مغلاں دی حکومت نال وی محبت سی۔ اونہاں واسطے دعا وی منگدے نیں :

الف: الٰہی توں اپنا فضل کریں، بادشاہ محمد شاہ ہووے!
تب لگ چوغتیاں دا راج ہووے جد لگ تائیں مہر و ماہ ہووے!
جیہڑا راضی نہ ہووے چغتیاں تے، پیر نیلے تے مُکھ سیاہ ہووے
وارث شاہ، مبارک شاہ آکھو، شالا ایہہ سلامت شاہ ہووے

ی: یارب توں مہرباں ہویوں، تدے پھیر چوغتے دا راج ہویا
تویں دِلّی شکست قندیاریاں نوں دِلّی والیاں دے سر تاج ہویا

کلاسیکی سی حرفیاں دے رنگ برنگے کئی ہور وی موضوع نیں، پہ اک مقالے دے دامن وچ ایہہ سما نہیں سکدے۔ ایس واسطے ایہہ ذکر ایتھے ای چھڈ کے ہُن اسی رومانی سی حرفیاں ول آندے آں۔

رومانی سی حرفیاں وچ تصوّف

تصوّف دا تعلق دل تے رُوح نال اے۔ ایس پاروں صوفیانہ شاعری نوں اسی رومانی شاعری نتھ کے کجھ گلاں ایس تے وی کرنے آں سی حرفی دے اکثر لکھاریاں نے تصوّف نوں شاعری دا موضوع بنایا اے۔ صوفیاں دا ایہہ عقیدہ اے کہ اللہ تعالےٰ روحِ مطلق اے۔ انسان دی روح جدوں انسان دے سریر وچ نہیں آئی سی اوہ روح مطلق ای دا اِی حصہ سی۔ جسم ملیا، رُوح عطا ہوئی تے انسانی رُوح روحِ مطلق توں وکھ ہوگئی تے گھروں بے گھر ہو کے دھرتی تے آگئی، پر اوہ اپنے اصل نوں نہیں بھلی۔ روح مطلق نوں یاد کردی، تے اوہدی جدائی وچ آہ وزاری کردی اے، اپنی اصل رُوح دنیا دیاں گلاں سن لئی تڑفدی پھڑکدی اے۔ روح مطلق نوں صوفی حسن مطلق دی سمجھدا اے، جدھی کھچ اوہنوں بڑی اے۔ ہر پاسے اوسے نوں ڈھونڈدا بھالدا پھردا اے۔ سوچدا اے، اپنا حال اوس تائیں کس طرح پچائے، ایس لئی اوہ ذریعہ ڈھونڈدا اے، بلبل آزاد اے، محمد یوٹے ہوری اوہنوں وسیلہ بنا کے سنیہا دیندے نیں کہ اوہ رُوح دی دنیا وچ لے جائے تے سانوں اوتھوں دی خبر لیا دیوے کہ دل نوں ٹھنڈ پوے:

Marfat.com

ص : صبا دی بادِ نسیم رکے، شاخاں نال کلیاں جھلن پینگ پا کے
اُڈ بلبلے باغ توں جا جیویں، سانوں گل دی گل سنا لیا کے
کیتا طمعے نفس وچ قید مینوں، کیکر پنجساں آہلنے وچ جا کے
پائی بوٹیا سخت صیاد پھاہی، آندا جنگلوں دور نصیب جا کے

محمد بوٹا ہوری ایہہ وی کہندے نیں کہ انسان دی رُوح ای روح مطلق نوں ملن لئی تڑفدی نہیں اوہ روح وی انسان دی رُوح واسطے بے چین اے۔ بس اک پردے دی گل اے پردہ ہٹان دی لوڑ اے:

الف: آپنا تندھ توں پیا اوہلا، دسّے کس طرح سامنے یار نینوں
کریں دُور جے گھنڈ غرور والا، دِسّن فیر مخفی اسرار نینوں
موتی نام دا چمکدا پاس تیرے، دِسّے وچ نہ خودی غبار نینوں
محمد بوٹیا اُٹھ کے ویکھ ذرا، سوہنا سدا سبنتاں مار نینوں

ایس مسئلے تے صوفی شاعراں نے بہت کجھ لکھیا اے۔ سید غلام قادر ہوری اپنا تجربہ ایس طرح بیان کردے نیں :

غ : غور کرو وچ اپنے ہی، یار وچ تساڈے وسدا اے
تسیں جنگلیں جا کے ڈھونڈدے او، وچ سینے دے بیٹھا اوہ ہسدا اے
وار وار سُٹی پیا اپنے تھوں، راہ اپنا آپ ہی دسدا اے
میں تاں ویکھ لیا تسیں ویکھ لئو، دم دم دے وچ اوہ وسدا اے

رومانی سی حرفیاں وچ قدرتی نظاریاں دیاں تصویراں

معلوم ہوندا اے سی حرفی دے لکھاریاں نے آلے دوالے دے نظاریاں نوں بڑے غور نال ویکھیا اے تے اوہناں توں بڑا اثر لیا اے۔ فجر دا پتا، ویکھو محمد بوٹے ہوراں اپنی سی حرفی وچ کس طرح دتا اے:

اُٹھ بھیّا جاگ پر بھات ہوئی، چڑھے گھوکدے پئے سوانیاں دے

مقامی رنگ وچ فجر دا بیان کیڈا سوہنا تے سچا اے دِل دے جذبے دی تصویر کاری شاعر دا وڈا کمال سمجھیا جاندا اے۔ زندگانی گھڑی گھڑی، دم دم، پل پل بیتی جاندی اے تے ایس دنیا دے وسنیک مسافراں وانگ لدے جاندے نیں۔ کاغذ تے رنگاں نال ایہدی تصویر بنائی جاوے تے اوہدے وچ حرکت نہیں ہندی، پر شاعر نے جیہڑی تصویر کھچی اے اوہدے وچ تہانوں حرکت دی

Marfat.com

نظر آوے گی :

و : وہندیاں عمر وہا جاناں، جاندے نقش حباب جیوں پانیاں دے
چل ویکھ سرا تھیں کوچ کرکے، لدّے ساتھ جاندے تیرے ہانیاں دے

پانیاں وچ جاندے ہوئے حباباں دے نقش سرا، سرا دے مسافراں دا رات رہ کے ٹرنا کنّی سچی تصویر اے زندگانی دی۔

موسیقی تے جذبات نگاری

موسیقی دل دیاں سدھراں دا بیان اے، تے شاعری دل دے جذبیاں دا حال اے۔ ایہناں دوہاں دا بڑا اٹاٹ میل اے۔ ساڈے کئی سی حرفی لکھن والیاں دے انگ انگ وچ موسیقی دیاں لہراں تھرتھر کردیاں نیں، ایہہ لہراں حرفاں دا روپ لے کے سانوں سُراں دنگ جا پدیاں نیں، تے ساڈے وچ وی تھرتھری پیدا کردیاں نیں۔ موسیقی جیہڑی شعراں وچ پیدا ہندی اے اوہ پہلاں تے وزن بحر نوں پیدا ہندی اے۔ فیر جے کر حرف تے اکھر شعر وچ مُڑ مُڑ کے آن یا ملدے جُلدے اکھر لیاندے جان۔ یا اک آہنگ والے حرفاں نوں اکٹھا کیتا جائے، تے انج معلوم ہوندا اے پئی شاعر نے لفظاں دے تال میل نال سُراں چھیڑیاں نیں۔ ذرا سنو محمد یوٹے ہوراں اپنی سی حرفی وچ سُراں کس طرح چھیڑیاں نیں:

غماں نال ہویا دل لال لہو، چھاتی بل آتش انگیار ہوئی
رُوپ رنگ گیا، سُک انگ گیا، ڈلھے نین جیوں ابر بہار ہوئی

ایہناں دو تواں مصرعیاں وچ نال، لال، رنگ انگ، روپ رنگ، آتش انگیار نے موسیقی دی شان پیدا کردتی اے :

ذ : ذرا نہ سجناں بھیت دِتا، کنڈ دس کے دیس نھیں چل گئے
گھتی پیا دی پیڑ پنیڑ لئیاں، سبنہ سل فراق دے سل گئے

سجناں، دس، دیس، سبنہ، سل، سل وچ کس طرح سین نوں مُڑ مُڑ کے لیائے نیں تے پیا پیڑ پنیڑ نوں اکٹھا کر کے کس طرح موسیقی دی شان پیدا کیتی نیں۔ سراں دا اک پورا ٹھاٹھ دو شعراں وچ سُنو تے ویکھو :

س : سل سولاں میری جان سلی، پنیدے سیل سینے دن رین مینوں
کسے دل دی گل نہ مول بھاوے منتیں دے نخرے ساک سین مینوں

Marfat.com

ایہناں مصرعیاں وچ اک آہنگ والے لفظ ویکھو۔ ایہناں وچ اٹھ واری سین، ۱۴ واری نون ۵ واری میم تے ۷ واری لام آیا اے۔ کیوں نہ سُراں دا ٹھاٹھ بولدا وجدا وِتے۔

محمد بوٹے دا ایہہ بیت تے اک راگنی دا رُوپ وسدا اے:

ف: فوج فراق دی دھا پئی لُٹّے گئے، آرام تے چین میرے
سوہنے یار دے دید دیدار کارن، ڈاہو لین دن رین ایہہ نین میرے

آخری مصرعے دا ہر ٹکڑا اک بولدی ہوئی سُر اے۔

شاعر دی بڑائی اچھیاں تے انوکھیاں تشبیہاں تے استعاریاں دی ہندی اے۔ سی حرفی دے لکھاراں نے نویاں نویاں تشبیہاں تے استعارے ورت کے شاعری نوں چار چن لگا دِتے نیں۔ شعر جیہڑے لکھے گئے نیں۔ اوہناں وچ تشبیہاں تے ون پونیاں نیں، پر اسی اِک مثال دے کے تشبیہہ دے رنگ وکھانے آن۔ احمد علی سائیاں (۱۸۲۶ تا ۱۹۲۹ء) دی سی حرفی وچ محبوب دے چہرے دا تل ویکھو تے تل دے استعارے تے تشبیہاں ویکھو:

خ: خال پیشانی تے دمکدا اے، یا کہ مشتری زہرہ جبین اُتّے
یا ایہہ کعبے وچ چور اسلام دا اے، یا کہ ہندو کوئی آگیا دین اُتّے
یا نشانی کوئی پرطاؤس لے کے، کسے طفل تے رکھیا لیسین اُتّے
یا مؤذن مسجد بلال سائیاں، نقطہ خال دا اے مہ جبین اُتّے

سی حرفی دا بحر

وارث شاہ ہوراں توں پہلوں چھوٹی بحراں وچ وی سی حرفیاں لکھیاں گئیاں نیں، پر عجب گل اے کہ وارث شاہ دی ہیر دے بعد سی حرفی دے اکثر لکھاراں نے ہیر وارث شاہ والا طویل بحر ای ورتیا اے، شاید ایس لئی کہ ایس وزن وچ رس تے لے بڑی اے، ایہہ رس تے لے سی حرفی دا مزہ ہور وی ودھاندی اے، یا فیر ایہہ کہ ہیر دا وزن ولاں تے دماغاں تے ایس طرح چھایا ہویا سی کہ شاعراں نے سی حرفی واسطے وی ایہو وزن تے بحر استعمال کیتا۔

سوایا یا ڈیوڑھ وچ سی حرفیاں

سی حرفیاں سوایا یا ڈیوڑھ دی صورت وچ وی لکھیاں گئیاں نیں۔ یعنی اک مصرعہ ثابت ہوندا

Marfat.com

اے تے نال ادھے مصرعے یا مصرعے تے چونتھے حصے دا وادھا کردِتا جاندا اے۔ جنہوں اُردو وچ مستزاد آکھدے نیں۔ اک مثال دے کے اسی گل کھولنے آں۔ فضل شاہ (۱۸۲۷ تا ۱۸۹۰ء) کہندے نیں:

الف: الٰہی میل ماہی نوں ہجر ماہی دے تلیاں — پھاٹاں تلیاں
اک ماہی نوں لے گل لاون اک اُٹھ ڈھونڈن گلیں — اِس غم گلیاں
ہیں نہ بھلیاں ماہی پچھے لکھ ہزاراں بھلیاں — بھلیاں بھلیاں
اک تڑفن فضل پیارے باجھوں جیوں بن پانی ملیاں — درداں ملیاں

ایس صنف وچ شاعر نے کجھ ہور فن وی وکھایا اے۔ سگویں اکھر لیکے اوہناں دے مطلب جدا جدا لے نیں۔ ایس نوں تجنیس تام آکھدے نیں۔ تلیاں دے معنے بھجیاں وی اے تے پیراں دیاں وی اے۔ گلیاں دا مطلب گلی کوچے وی نیں تے گلیاں سڑیاں وی۔ تے بھلیاں وچ تجنیس خام اے۔ ملیاں دا مطلب مچھیاں وی اے تے ملنا وی۔

سی حرفی نظم دی اِک مختصر ونڈ دی حیثیت وچ

سی حرفی نظم دی اک مختصر ونڈ اے، تسی جاندے اوکہ ساڈے دیس دے قصے لمے لمے نیں۔ اینہاں وچ کئی واقعات، عشق دیاں کئی رمزاں، حیاتی دے کئی موڑ، ون پونے جغرافیائی حال احوال آوندے نیں تے سی حرفی وچ سارے تریہ بند ہندے نیں، وڈی اوڑک ۱۲۰ مصرعے۔ اینہاں وچ کجھ آسکدا اے، تے کیہ کجھ سما سکدا اے۔ ایس واسطے سی حرفی دے لکھاری کدھروں کدھروں سن بھاندیاں گلاں لے لیندے نیں، کتے اشاریت یا ایمائیت کولوں کم لیندے نیں، کتے تلمیحاں ورت لیندے نیں تے سارے قصے نوں ۱۲۰ مصرعیاں وچ سمیٹن دا جتن کردے نیں۔ سبھ لوڑ، پئی پیالے وچ دریا بھل دے دیندے نیں۔ ایس لئی سی حرفیاں وچ ربط یا تسلسل تے خاص نہیں ہندا، پر قصے دی روح اینہاں وچ آجاندی اے۔ رومانی سی حرفیاں وچ البتہ دل دا حال کھل کے بیان ہوجاندا اے۔

سی حرفیاں پنجابی شاعری دیاں دولتاں نیں، سخن کلام دی کیہڑی دولت اینہاں وچ نہیں۔ اسلامی تعلیمات اللہ دے حضور آہ وزاری، تصوف، عشق، خلق سدھار دے مضمون، اینہاں سی حرفیاں وچ، ہیریاں وانگ چمکدے دمکدے نیں۔ ایس دھرتی دے ون پونے روپ قصیاں دی شکل وچ دکھائی دیندے نیں، تے قدرتی نظارے دی اینہاں وچ نظریں آوندے نیں چڑیاں تے سدھراں دیاں سگویاں تصویراں دی وسدیل نیں، تے ستار رباب دیاں سُراں دی سی حرفیاں دے لفظاں اکھراں وچ رنگ لایا ہویا اے، ایس لئی سانوں سی حرفی دی صنف تے بڑا مان اے۔

Marfat.com

جناب ڈاکٹر غفران سید ایم۔ اے:

سی حرفی دا فن تے مختصر تاریخ

پنجابی زبان دے چوتالی حروف ابجد ہن۔ تینتی اکھر تے اکیہ ریں تے یاراں دوہرے ہیں، پر اچنبھے دی گل اے پئی فیر کیویں پنجابی وچ سی حرفی (تریہہ اکھری) شاعری دی اٹکل دا اٹکل پچو لگ گیا۔ اصل گل ایہہ وے پئی فارسی حروف ابجد تریہہ ہین تے تریہہ نوں فارسی وچ "سی" کہندے نیں۔ ایسیراں فارسی وچ تے سی حرفی ہو سکدی اے۔ پر پنجابی وچ چوتالی اکھری ہونی چاہیدی سی۔ حقیقت ایہہ وے پئی بابا فریدالدین مسعود گنج شکر، جنہاں دی جدی پشتی بولی فارسی سی تے اوہناں نے جیس علاقے وچ اسلام دی تبلیغ دا کم شروع کتیا سی، اوس علاقے دے لوکاں دی زبان پنجابی سی۔ ایسیراں اوہناں نوں عام لوکاں نوں سمجھان واسطے اوہناں دی بولی پنجابی وچ ای اپنے خیالاں تے باتاں نوں بیان کرنا پیا۔ جد اوہ گل بات کردے سن یا کوئی شلوک کہندے سن تے اوہناں وچ فارسی دے لفظ، ترکیباں تے اصطلاحاں آپ مہاریاں آؤندیاں رہیاں۔ ایس توں وکھ دی پنجابی دے دوجے بزرگاں تے شاعراں حضرت سلطان باہوؒ، سید بلھے شاہؒ، سید علی حیدر ملتانی[1] پیر وارث شاہ، شاہ حسینؒ، عبدالکریم نجات المومنین والے تے مولانا عبدی باراں انواع والے دی زبان یا تعلیم تے تربیت فارسی عربی وچ ہوئی۔ ہن جد اوہ سی حرفی لکھدے سن تے اوہناں فارسی اصطلاح دی قائم رکھی تے عام طور ایہہ تریہہ اکھراں نال سی حرفی مکمل کردے سن۔ ایس واسطے ای تے باوا بدھ سنگھ ہوراں لکھیا اے پئی پنجابی کوتانوں فارسی دی گھڑتی ملی تے ایہہ فارسی دی گودی وچ ای پلدی رہی۔

سی حرفی دی بنتر

بنتر (FORM) دے لحاظ نال عام طور تے سی حرفی دی اٹکل چونہہ مصرعیاں وچ ہندی

۱۔ علی حیدر ملتانی سید نہیں سن (مرتب)

Marfat.com

اے تے چارے مصرعے اک قافیہ ردیف وچ ہُندے نیں۔ پہلا مصرعہ الف ب دے اکھراں نال شروع ہُندا اے۔ جیکن تیجا مصرعہ ایس قافیئے ردیف توں اڈ ہووے تے فیر ایہہ رباعی دی بنتر بن جاندی اے، پر رباعی واسطے وزن تے بحراں اڈ نیں تے سی حرفی کئی بحراں تے بنتراں وچ ہندی اے۔ ہور ایہہ پئی جے سی حرفی وچ پہلا مصرعہ الف ب دی ترتیب چوں باہر ہووے یاں فیر الف ب توں بغیر ای لکھیا جاوے تے اوس توں بیت ای آکھیا جاندا اے۔ ہاں کئی دفعہ سی حرفی توں وی بیت آکھیا جاندا اے پر بیت توں سی حرفی نہیں آہندے۔ بہرحال پہلا مصرعہ الف ب نال شروع ہندا اے تے چوتھے مصرعے وچ کوئی اپنا تخلص لیا کے اُپرے مصرعیاں دے مضمون دا مطلب تے نچوڑ دس دیندا اے۔ سی حرفی تے رباعی وچ دوجا فرق ایہہ وے پئی رباعی وچ صرف چار مصرعے ہندے نیں جدکہ سی حرفی وچ چار توں ودھ مصرعے وی ہو سکدے نیں۔ تیجا فرق ایہہ وے پئی رباعی ڈیوڑھ یا مستزاد وچ نہیں ہندی، پر سی حرفیاں ڈیوڑھ وچ وی ہندیاں نیں۔ اہناں سبھ فرقاں دیاں مثالاں اگے آن گیاں۔

مضمون دے لحاظ نال

مضموناں دے لحاظ نال سی حرفی دا ہاضمہ تکڑا اے۔ ایہہ گھنے سارے مضمون ہضم کر سکدی اے۔ مثلاً سی حرفی وچ شنگار رس (غزلیہ) مضمون وی بیان ہو سکدا اے، جیویں علی حیدر تے سید فضل شاہ ہوراں دیاں بعض سی حرفیاں وچ ہے وے۔ بیر رس (مزاحیہ) مضمون جیویں ہمدم ہوراں دی سی حرفی وچ اے۔ کرنا رس (مرثیہ) دا مضمون جیویں ملکھی رام جی دے "باراں ماہ پانی" وچ حضرت امام حسینؓ دی شہادت دے واقعات بیان کیتے گئے نیں۔ سانت رس (صوفیانہ) مضامین جیویں حضرت سلطان باہوؒ دے "ابیات باہو" نیں نند یا رس تے اوبھت رس (ہجو۔ حیرانی تے نفرت) دے مضمون جیویں لاہور بیئے تے امرتسر بیئے کویاں دی بیت بازی ہندی اے۔ مثنوی جیویں ہیر، سوہنی، صاحباں دے قصے نظمائے گئے نیں۔ ملکی گل ایہہ وے پئی سی حرفی وچ رنگ برنگے مضموناں دے پھُل کھڑے پئے نیں، جنہاں دی پڑچول کرن دی لوڑ وے۔

Marfat.com

پنجابی سی حرفی دا پہلا لیکھک

ایہہ گل تے سنی پرمنی اے پئی پنجابی کوتا دے بابا آدم حضرت بابا فریدالدین شکر گنج نیں۔ پر پنجابی وچ سبھ توں پہلاں سی حرفی کس لکھاری نے لکھی سی۔ ایس بارے عبدالغفور قریشی ہوراں بھنبھل بھوسے پا دتا اے[۲]۔ کیوں جو اوہناں لکھیا اے پئی پنجابی حرفی سبھ توں پہلاں سید میراں شاہ ہوراں لکھی اے۔ قریشی ہوراں "پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ" وچ دو سید میراں شاہاں دا ذکر کیتا اے۔ اک شمس العشاق سید میراں شاہ بیجاپوری (وفات ۹۰۲ھ) نے دوجے سید میراں شاہ جالندھری (وفات ۱۳۳۲ھ)۔ سید میراں شاہ بیجاپوری ہوراں دے ذکر وچ قریشی ہوراں نے نہ کسے سی حرفی دا ذکر کیتا تے نہ کوئی نمونہ دتا اے۔ ایس توں جاپدا اے کہ سید میراں شاہ بیجاپوری کوئی سی حرفی نہیں لکھی، پر حضرت سلطان باہوؒ ہوری ۱۱۰۲ھ وچ فوت ہوئے تے سید علی حیدر ملتانی دی وفات ۱۱۹۱ھ وچ ہوئی۔ ایہناں حوالیاں توں صاف ظاہر ہندا اے پئی حضرت باہو ہوراں اپنے ابیات (سی حرفی) توں سبھ توں پہلاں تصنیف کیتا سی۔ ایس پاروں منّا پیندا اے پئی حضرت باہوؒ ہوری سی حرفی دے پہلے لکھاری نیں۔ جیکر شمس العشاق ہوراں دی سی حرفی مل جائے تے فیر ایہہ پہلے پنجابی دے کوی ہوئے، جیہناں سی حرفی لکھی۔ خیر ہُن ایس سلسلہ وار پنجابی سی حرفی دے لکھاریاں دا ذکر اوہناں دیاں سی حرفیاں نال نال کرنے آں تاں جے ایس اٹکل (حنف) دا مونہہ مہاندرا نظر آوے۔

حضرت سلطان باہوؒ (وفات ۱۱۰۲ھ)

باہو ہوری اپنے ویلے دے ولی، باشرع صوفی، عالم فاضل تے عظیم شاعر ہین۔ مگر لے شاعراں وچوں وی کوئی اوہناں دے مرتبے نوں نہیں اُپڑ سکیا۔ باہو ہوراں ۱۴[۳] دے لگ بھگ

۲۔ حضرت سلطان باہو ہوراں دیاں تصنیفاں دی تعداد اک تنازعہ فیہ مسئلہ اے۔ بعضیاں نے لکھیاں پئی اوہ سو کتاباں دے مصنف سن، بعضے کہندے نیں کہ اوہناں ڈھائی سو کتاباں لکھیاں تے بعضیاں نے پنج سو کتاباں اوہناں نال منسوب کیتیاں نیں۔ (مرتب)

کتاباں لکھیاں، پر جیہڑی شہرت اوہناں دے (ابیات) سی حرفی نوں ملی، اوہ کسے ہور تصنیف توں نہیں حاصل ہوئی۔ اوہناں دی ایس سی حرفی دے مضموناں نوں جیکر ویروا کرکے دسیا جائے تے بڑی موٹی کتاب بن سکدی اے۔ ایہہ گل ٹھیک اے پئی اوہناں وچ وارث شاہ ہوراں ورگا رومان تے عشق مجازی، بلھے شاہ ہوراں ورگی رندی، سرمستی، بے باکی تے ندھڑکی تے شاہ حسین ہوراں ورگی عاجزی تے ہوک نہیں اے، پر باہو ہوراں دے کول عشق مجازی نوں چھڈ کے سبھ کجھ ہے گا۔ اوہناں دی زبان مٹھی، خیال اُچے تے سچے، جذبے پاک تے پوتر، نصیحت نگھی، روانی انج جیویں دریا دی لہر ہندی اے، گفتگو وچ سوز تے گداز عام اے۔

بشری انکساری، علم تے عرفان، توحید تے رسالت، دانش تے حکمت، عشق تے تصوف، فقر تے فاقہ، فکر تے ذکر، دوزخ دا خوف، نیکی دی ہدایت، بُرائی دی نندیا، جذب تے سرور، انسانی ہمدردی، دنیا دی جھوٹھیاں شاناں توں بچنا، عشق حقیقی تے مرشد کامل دی تعظیم تے ادب اوہناں دے دل پسند مضمون ہیں، جنہاں اُتے اوہناں اپنی سی حرفی وچ بڑی لگن نال گل بات کیتی اے۔

تھلے دتی ہوئی بیت وچ باہوؒ ہوراں علم دے بغیر درویشی توں کفر تے پاگل پن، عبادت توں دوری تے غفلت دا پردہ تے بے علم فقیر دے دل توں غفلت تے جہالت دا بت خانہ آکھیا اے۔ ذرا ویکھو تے زبان دی مٹھاس، بیان دی سادگی تے اپنی گل دی سچائی دی کنج دلیل دیندے نیں:

ع علمے باہجھ کوئی فقر کماوے کافر مرے دیوانہ ہُو
تلے ورہیاں دی کرے عبادت رہے اللہ کنوں بیگانہ ہُو
غفلت کنوں نہ کھلسن پردے دل جاہل بت خانہ ہُو
میں قربان تنہاندے باہوؒ جنہاں ملیا یار یگانہ ہُو

عشق اپنی حرص تے ہوا مکان داناں اے۔ موہ، لوبھ، کرودھ تے ہنکار دا خاتمہ کرن توں عشق آہندے نیں۔ اپنی جان قربان کرکے بقا دی حیاتی حاصل کرن توں عشق آکھیا جاندا اے۔ محبوب توں ہر جتن نال راضی کیتا جائے تے عشق کمال توں اُپڑ دا اے۔ شور کوٹ دا مقیم عارف ویکھو کیویں سمجھاندا اے:

ع عشق دی بھاہ ہڈاں دا بالن عاشق بہہ سکیندے ہُو
گھت کے جان جگر وچ آرہ ویکھ کباب تلیندے ہُو

Marfat.com

سرگردان پھرن ہر ویلے خون جگر دا پیندے ہوُ
ہوئے ہزاراں عاشق باہو پر عشق نصیب کہیندے ہوُ

دنیا دی جھوٹھی چاہت بارے ایس حدیث یعنی حُبُّ الدُّنیا رَأسُ کُلِّ الخطیات
پئی دنیا دی محبت ساریاں برائیاں دی جڑ اے، نوں حضرت باہوؒ ہوراں اج نظم کیتا اے:

الف ادھی لعنت دنیا تائیں ساری دنیا داراں ہوُ
جنہاں راہ صاحب دے خرچ نہ کیتی لین غضب دیاں ماراں ہو
پیواں کولوں پُتر کوہیندی بیٹھ دنیا مکاراں ہوُ
جنہاں ترک دنیا تھیں کیتی باہو لیسن باغ بہاراں ہوُ

ایس بیت نوں پڑھ کے جے کوئی آکھن والا آکھے پئی صوفیاں دی کوتا ترک نیاگ تے حیاتی توں فرار دی تعلیم دیندی اے تے اوہا پر والی حدیث توں وی پڑھ لووے۔ ہور تسلی کرن لئی علم تے عشق دی تمثیل وچ روحانیت تے مادیت دے متعلق حضرت اقبال دا ایہہ شعر پڑھ لوے:

علم نے مجھ سے کہا، عشق ہے دیوانہ پن
عشق نے مجھ سے کہا، علم ہے تخمین و ظن

جے ہور وی ننگی چٹی سُننی ہووے تے فیر علامہ ہوراں دا ایہہ شعر وی سن لوے:

اک دانشِ روحانی اِک دانشِ برہانی
ہے دانشِ برہانی حیرت کی فراوانی

اصل گل ایہہ وے پئی پنجابی صوفی کویاں دی شاعری نوں حیاتی تے حیاتی دیاں لوڑاں تے ذمہ واریاں توں فرار دی تعلیم کہن والے اوہناں پھلیاں دفتاں دے ویسیے، ضرورتاں تے انسانی ذہن دی اُنتی نوں سمجھن دی بجائے اک ادھی مثال پھڑ کے اپنے لنڈے بازار وچوں خریدے اعتراض نوں انارکلی وچ لیا کے آہندے نیں پئی ایہہ ساڈے ولایت والے "ملمے" ہوراں دسیا وے تے جے اگل واندی کوئی جانوں ٹکر پوے تے فیر بھیڈ ہو جاندے نیں۔

سیّد علی حیدر ملتانی (وفات ۱۱۹۱ھ)

علی حیدر ہوری بنیادی طور تے اک صوفی کوی ہین، پر اوہ سُوٹا لان والے نہیں سن۔ اوہ اک عالم فاضل تے "حال تے قال" دے صوفی سن۔ اوہناں دیاں سی حرفیاں توں جا پدا اے پئی اوہ بڑے اللہ لوک سن۔ اُپّر اسیں حضرت باہوؒ تے علامہ اقبال درج کیتے ہیں۔ علامہ ہوراں واکوُ علی حیدر ہوراں دی اپنے خاص بھڑکیلے رنگ وچ علم تے عشق دا مقابلہ کیتا اے۔ ویکھو کیویں اوہناں لہر لیا دتی اے۔ حالیں اوہناں دو صدیاں پہلے آکھیا سی:

علم دا پڑھنا نیک بہوں، پر عشق دی بات انوکھڑی اے

جسراں ولی دکنی اردو دا کوی فارسی کویاں ہلائی۔ مشرقی۔ عراقی تے جامی دے رنگ توں رنگیا اے۔ ایسراں ای علی حیدر دیاں سی حرفیاں وچ اوہو رنگ جھلکاں پیا مارداا اے۔ علی حیدر محبوب دے حسن بارے آکھدا اے:

ی یار دی صورت مصحف مینوں ہن ہیں حافظ ہو رہی
ایہہ سوہنی صورت آیت سورت دِسے مینوں امر نہی
اوہ گھڑا ہا سامتھے تے دل سبھ کجھ ایہا امر نہی
حیدر شکر خدا دا کیجے آیا مینوں حرف صحی

O

ط طوبیٰ قد تے خد گلستاں، باغ بہشت جمال تھیا
سنبل زلفاں تے لب کوثر، خال سیاہ بلال تھیا
نین جھروکڑے پلکاں چھجے مومن نور مثال تھیا
رمزاں غمزے حوراں رضواں حیدر ویکھ نہال تھیا

دونویں بیت پڑھ کے اردو دے پہلے غزلی کوی ولی دکنی دی جمال پرستی تے سراپا نگاری دی یاد تازہ ہو جاندی اے، پر جد علی حیدر توں سیاسی ظلم تے زندگی نال دھروکرن والیاں دے خلاف تے حق اُتے بولدا سنئے اُس تے انج جا پدا اے پئی اوہ وارث تالوں بہتا شوخ تے ملبھے شاہ تالوں ودھ ندھڑک اے۔ اوہ جیاتی تے ویلے دا سچا پارکھ نظر آؤندا اے:

Marfat.com

ب بھی زہر جو کھا مرن ، کجھ شرم نہ ہندوستانیاں نوں
کیا حیا ایہناں راجیاں نوں، کجھ لج نہیں تورانیاں نوں

ایس باراں مصرعیاں دی نظم وچ علی حیدر نے ظلم تے جبر تے مار دھاڑ تے قتل عام دے خلاف بڑا کھل کے لکھیا اے انتے ہور اپنے سچا شاعر ہون تے وفادار دیس پریمی ہون دا ثبوت دتا اے ——— میتھیو آرنلڈ آہندا اے پئی کوتا خوبصورتی تے شاعرانہ سچائی تال جیاتی دی پرکھ اے تے خیر سمجھ لؤ کہ علی حیدر نے ایس گل دا حق ادا کر دتا اے۔

ورڈز ورتھ دے خیال موجب شاعری سارے علماں دی روح اے تے علی حیدر اپنیاں سی حرفیاں بارے ایہہ گل آکھ کے اپنیاں علمی گلاں دل دھیان کھچیا دے :

پنج سی حرفیاں آکھیاں پنجے گنج معانی دے نی

سانوں چاہیدا اے پئی علی حیدر دیاں سی حرفیاں وچوں اوہ گنج معانی ٹولیئے، جیہڑے اوس ساڈے واسطے کھٹے کیتے نیں۔

خواجہ فرد فقیر گجراتی (وفات ۱۱۱۶ھ)

خواجہ فرد فقیر اک عالم فاضل تے صوفی شاعر نیں۔ خواجے ہوری مدرسی دی کردے رہئے نیں۔ میاں محمد بخش سیف الملوک والے ایہناں بارے آکھدے نیں :

فرد فقیر ہویا کوئی خاصہ مرد صفائی والا
فقہ اندر بھی چست سخن ہے عشق اندر خوشحالا

ایہناں دیاں سی حرفیاں چھپ چکیاں نیں، جیہڑیاں نصیحت تے ہدایت نال بھرپور نیں۔ جھوٹھ، مکر، فریب تے دھوکے دے بہت خلاف نیں۔ خواجے ہوری پکے کوی ہین۔ اوہناں معاشرے دے قرداں اُتے اک پارکھ دی نظر تال جھات پائی اے۔ آکھدے نیں :

ت توبہ دل تھیں نہ کریں کہیں دبانی نت
تسبیح رکھیں مکر دی پھاہی نے وصرچیت
باہر بانا صوفیہ ، اندر دغا کمال
فردا لیکھا لیسیا ربّ قادر جل جلال

ک کلام خدائے دی ، ملاں پڑھن فقیر
بولن جھوٹھ تنے کھان حرام کیا ہووے تاثیر
نام دھراون شیخ جی ٹرن اوّلی چال
فردا لیکھا لیسا ربّ قادر جل جلال

ایہناں دو بیتاں توں انج جاپدا اے پئی سی حرفی دی بنتر لئی مصرعیاں قافیاں تے ردیفاں دی تعداد دی کوئی حد مقرر نہیں بلکہ صرف اینی ای شرط ہندی اے پئی ہر بیت دا پہلا مصرعہ الف ب اکھراں نال شروع ہووے۔

سید غلام قادر شاہ (پیدائش ۱۱۰۷ھ)

شاہ ہوری عربی، فارسی، فقہ، حدیث، تفسیر تے تصوف دے بڑے فاضل ہین۔ ایہناں دا صوفیانہ کلام "جواہر تصوّف" ایہناں دے پڑپوتے تے جانشین میاں بدر محی الدین ہوراں ترتیب دتا اے۔ شاہ ہوراں دی کرت وچ سارا زور "مَنْ عَرَفَ نَفْسَہٗ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّہٗ" (جس اپنے آپ نوں پچھان لیا، اوس اپنے ربّ نوں پچھان لیا) دی تشریح اُتے لایا گیا وے۔ قرآن پاک وچ آیا اے وَفِیْٓ اَنْفُسِکُمْ اَفَلَا تُبْصِرُوْنَ یعنی ہور (ربّ دیاں نشانیاں) تہاڈے وچ وی ہین۔ کیہ پئی تسیں اندر لی اکھ نال نہیں ویکھدے ؟) ایس آیت دا مضمون شاہ ہوراں انج بیان کیتا اے :

غ غور کرو وچ اپنے ہی یار وچ تساڈڑے وسدا اے
تسیں جنگلیں جائے کے ڈھونڈدے او اوہ وچ سینے بیٹھا ہسدا اے
وار وار سٹی پیا اپنے تھوں راہ اپنا آپ ہی دسدا اے
میں ویکھ لیا تسیں ویکھ لئو روم روم دے وچ اوہ وسدا اے

سندر داس آرام

آرام جی میر منو دے ویلے فوجدار دے میر منشی ہوکے جھنگ وچ رہندے سن۔ فارسی تے پنجابی دے چنگے بھلے عالم سن۔ ۱۱۷۲ھ وچ قصّہ سسّی پنوں پنجابی وچ نظمایا۔ ایس قصے دے چھیکڑ وچ اک سی حرفی وی درج اے۔ آرام جی آخروی بیت وچ وسدے نیں پئی حیاتی بدمستی دا

Marfat.com

ناں نہیں سگوں ہوش مندی تے نیکوکاری داناں اے۔ فارسی لفظاں دی بندش ول وی دھیان کریا جے :

ی یقین کریں دل اندر پیاراں دی یاری
ایہی یاری دوہیں جہانیں تیری کرے غم خواری
بدمستاں دی مجلس چھڈ کے پائی جد ہشیاری
رام ہویا آرام اوہناں دا جنہاں ہے نیکوکاری

سیّد فضل شاہ نواں کوٹی (وفات ۱۸۹۰ء)

شاہ ہوراں سی حرفی ہیر، سی حرفی سوہنی تے سی حرفی سسّی وچ اپنی زبان دانی تے لفظی ورتوں دا خوب مظاہرا کیتا اے۔ النکاراں، تشبیہاں، استعاریاں، تجنیساں تے لفظی تے معنوی صنعتاں دی جڑت نال اردو دے مشہور مثنوی نگار پنڈت دیا شنکر نسیم دی یاد تازہ کردتی اے۔ مولانا حالی مرحوم دے کہن موجب پنڈت ہوراں دی شاعری وچ بہت ساریاں خرابیاں نیں۔ کیوں جو شبد النکاراں تے ارتھ النکاراں دی بے مہاڑی ورتوں نے قصے نوں بھارت بنا دتا۔ پر شاہ ہوری بلاغت وچ اپنے محو نہیں ہوئے پئی گل تے قصے دا مطلب ای کھوتے دے سنگاں وانگوں غیب ہو جائے۔ اوہناں دی اک سی حرفی ڈیوڑھ (مستزاد) وچ اے۔ ذرا نمونہ ویکھو :

الف۔ الٰہی میل ماہی نوں ہجر ماہی دے تلیاں پھاٹاں نکیاں
اک ماہی نوں لے گل لاون اک اٹھ ڈھونڈن گلیاں اس غم گلیاں

ماہی، تلیاں، گل، گلیاں اُتے غور کردے مزہ ای آجائے گا۔

مولوی غلام نبی کلاتوری (وفات ۱۹۲۹ء)

مولوی ہوراں سبھ توں پہلاں اپنیاں سی حرفیاں دا مجموعہ "کشکول قلندری" چھپوایا۔ حج دے سفر دے حال تے اخلاق الصالحین (اولیاواں دے حال) وی نظمائے۔ اوہناں دے کلام وچ رس، لوچ، روانی تے عربی فارسی لفظاں دا ورتارا بڑا اچا چواں اے۔ کرت وچ تعزیہ رنگ ہے۔ نمونہ ایہہ دے :

Marfat.com

خ خوشی نہ ہوئی نصیب میرے رہی تڑدی یار تھیں دُور سیّو
عیباں بھری کوچھڑی کو ہجڑی میں اُسدے تابع ہے ملک تے حُور سیّو
میں تاں ربّ دا واسطہ پاؤنی ہاں نہیں رکھدا وچ حضور سیّو
دتّا یار دُرکار غلام نبی پیش آیا جے میتوں غدور سیّو

گنگارام امرتسری (وفات ۱۹۰۷ء)

گنگارام ہوراں نے کئی قصّے نظمائے ہین، پر قصّہ گوپی چند سی حرفی وچ نظم کیتا اے۔ کرت وچ سوز، تڑپ، ہجر دی گرمی، فراق دی لمبائی نے عجیب رنگ بھریا ہویا اے۔ ونگی ویکھو:

ز زور نہیں ذرا نہ ڈھل کیتی گوپی چند نوں پاس بٹھا لئونے
کٹھن جوگ ہے کیرواں پانڈواں دا مینا دنتی دا گھر آگا لئونے
پہلاں دس کے جوگ دی گل ساری فیر نال گیان دے پا لئونے
گنگارام گوپی چند ہویا جوگی روڈھ بھوڈ کر ترت بٹھا لئونے

احمد علی سائیاں پشاوری (وفات ۱۹۲۹ء)

سائیاں ہوری پنجابی کوتا وچ پیر فضل گجراتی مرحوم ہوراں دے اُستاد ہین۔ نکی عمرے تے ایہہ فارسی وچ شعر آکھ کے اپنا چا پورا کردے سن۔ مڑ پنجابی وچ شعر آکھنا شروع کیتا۔ طبیعت تے مزاج نرا پُرا امیر تقی میر ہوراں ورگا سا سو۔ ساری عمر چھڑے رہ کے ای لنگھا چھڈی سی۔ منشی کشتہ ہوراں دے آکھن موجب ایہناں نوں پنجابی زبان دا غالب سمجھیا جاندا اے۔ کیوں جے ایہناں دے شعراں وچ تخیّل دی اچائی، بیان دا زور تے زبان دی ورتوں اپنے ای ڈھنگ دی اے۔ سوچ دیاں اُچیاں اُچیاں اُڈاریاں مار دے نیں۔ بحراں وچ روانی اے۔ خیال تے بیان اُتّے فارسی دا ڈاہڈا اثر اے۔ بیت بازی وچ کمال حاصل سی۔ اک بیت سُنو:

خ خال پیشانی تے دمکدا اے یا کہ مشتری زہرہ جبین اُتّے
یا ایہہ کعبے وچ چور اسلام دا اے یا کہ ہندو کوئی آگیا دین اُتّے
یا نشانی کوئی پر طاؤس دے کے طفل رکھیا یٰسین اُتّے
یا موذّنِ مسجد ہلال سائیاں نقطہ خال ہے ماہ جبین اُتّے

Marfat.com

ایہہ گل حق دے پئی سائیں نیں فارسی دی گلھ چوں جنم لیا۔ پشتو دا دُدھ پتیا تے پنجابی پیو بیت کہہ کے پنجابی نوں امبر تے چڑھا دتا۔

میاں ہدایت اللہ لاہوری (وفات ۱۹۲۹ء)

میاں ہدایت اللہ ہوری نویں دور دے جگت استاد سن۔ اپنے ویلے دی سند نیں۔ اہناں دیاں سی حرفیاں بڑیاں مقبول ہوئیاں۔ کرت پُرسوز، رسیلی، رنگین، خیال بلند تے نصیحت دے رنگاں نال مزین اے۔ اک تھاں گڑے منزل دی اوکھیائی دا ذکر انج کردے نیں:

ز
زاریاں وڈیاں عشق اندر ٹھٹھا نہیں ایہہ عشق کماونا جے
تیر جھلنے جگ دے طعنیاں دے سینہ اپنا ڈھال بناونا جے
پھُل سُونگھنا باغ توحید وچوں بدن کنڈیاں نال پھوڑاونا جے
اوکھی عشق دی کھیڈ ہدایت اللہ ہتھ شیر دی مچھ نوں پاونا جے

محمد بوٹا گجراتی (وفات ۱۹۳۰ء)

محمد بوٹا ہوراں بیت بازی وچ بڑا ناں کڈھیا اے۔ بنیاں توں وکھ ایہناں قصہ شیریں فرہاد، قصہ سسّی پنوں، سوہنی مہینوال، مرزا صاحباں، پنج گنج تے باراں ماہ لکھے نیں۔ کرت وچ سادگی، سوز، اُچّی خیال دی اڈاری، رسیلاپن تے پکیائی اے۔ سی حرفیاں بڑیاں مقبول نیں۔ ایہناں وچ صوفیانہ مضموناں نوں بڑی رنگینی نال بیان کردے نیں جیویں اکھدے نیں:

ہ
ہوش تے عقل نوں دور کرکے نیناں والڑا اچا دہاج کریئے
بیئے صبر دے تخت تے نال خوشی سر نفی اثبات دا تاج دھریئے
پاکے فتح اس کبر دے قلعے اُتّے وچ پریم نگر دے راج کریئے
اکوے روبرو بوٹا تدوں پیارا، جدوں حاصل حسن دے باج کریئے

امام دین منشی

ایہہ منشی ہوری گوجرانوالے دے سنیک سن۔ عجیب طبیعت دے مالک سن۔ حافظ، جھنڈا، افضل، عادل، مُنصف تے زرگر منشی ہوراں دے مشہور شاگرد سن۔ انکھیا جاندا اے پئی کے

Marfat.com

شاگردنوں شعر سُنارہے سن۔ شاگردنے مخول کردتا۔ اوہدی گل نوں منشی ہوری چڑ گئے تے غصّے وچ آگئے۔ اوسے غصّے وچ اپنی شعراں دی ساری کتاب ای اگ وچ سارٹسٹی، پر کجھ سی حرفیاں چھپ گیاں ہین۔ ہیٹھاں درج کیتی ہوئی بیت پڑھ کے انج جاپدا اے پئی ایہناں دے کلام وچ دی احمد علی سائیاں دی طرح فارسی دا بڑا اثر اے۔ مثلاً :

ز زہرہ تے مشتری، قطب تارا سُتاں یار دے مکھ توں وار تتّے
آفتاب، مہتاب، گلاب یار دے ہین رخسار اگے شرمسار تتّے
بے نظیر تے بدر منیر یوسف جیکر ہندے، ہُندے خدمت گار تتّے
ماہی، مرگ، گل نرگس امام دینا دیکھ اکھیاں کرن انکار تتّے

حکیم قمر الدین خلیفہ قمر لاہوری (وفات ۱۹۰۳ء)

خلیفہ قمر ہوری حکیم آغا علی خان ہوراں دے لاڈلے شاگرد ہین۔ بڑے متقی تے عابد زاہد بندے سن، پر شعراں وچ ریاض خیر آبادی ہوراں واکوں زلف، رُخ، شراب، صراحی، جام، ہجر، وصال دا ذکر عام اے۔ غالب ہوراں آکھیا اے :

ہر چند ہو مشاہدۂ حق کی گفتگو
بنتی نہیں ہے بادہ و ساغر کہے بغیر

خلیفہ قمر ہوراں دی اک سی حرفی "ہفت پیکر" وچ چھپ چکی اے۔ اک بیت ویکھو، جو اوہناں دے گن نظر آون :

ر رُخ کیہ اے سیم وزر گویا بیٹھی زلف ناگن اُتّے مار چکّر
میرے دکھاں دا سُنے جے حال دلبر کھا کے زمین تے ڈگے یکبار چکّر
پھراں جنگلاں وچ دن رین بھوندا میرے پیراں دے وچ ہے یار چکّر
تیرے نال کیہ دوستی فلک ہوئی رہیا قمر نوں لیل تہار چکّر

ذرا تخلص دی بندش تے غور کر لئو۔ حداں ای ٹٹ گیاں نیں تے مومن دہلوی یاد آ جاندے نیں۔

بھائی خاں شیدا گورداسپوری (وفات ۱۹۲۴ء)

شیدا ہوری بابا صادق امرتسری دے شاگرد سن۔ استاد دے پیارے ایہناں نوں امرتسر وچ ای کھچ لیاندا۔ ایہہ مڑ فیر ایتھے ای رہئے تے ایتھے ای فوت ہوئے۔

شیدا خاں ہوراں دیاں دو سی حرفیاں "بہار گلشن" وچ چھپ گیاں سن۔ کرت وچ بڑی رنگینی تے روانی اے۔ ایتھے ویکھو محبوب دے حسن دی تعریف اج کردے نیں:

ج جہی ضیا رخ یار دی اے، ایسی روشنی ماہ تابان دی نہیں
چمک لباں دی جہی سبحان اللہ، ایسی چمک تے لعل بدخشان دی نہیں
جہی ابرو دی تیز شمشیر اسدی، ایسی کاٹ گر تیغ ایران دی نہیں
کیوں نہ ویکھ کے پری شیدا ہووے حور خلد دی ایہدی شان دی نہیں

ملکھی رام لاہوری (جنم ۱۸۸۳ء)

ملکھی رام جی لاہور اسنگھ ہوراں دے شاگرد سن۔ ایہناں نوں خیال تے زبان اُتے بڑی قدرت اے۔ جذبات نگاری وچ کمال نوں اُپڑے ہوئے کوی نیں۔ جذبے بھانویں کسے دی عقیدے دے ہون، پر ملکھی ہوری بڑی چنگی طرح بیان کردے نیں۔ منشی کشتہ ہوراں دے کہن موجب ملکھی رام جی نوں ہر مذہب نال پیار سی۔ سکھاں، ہندواں تے مسلماناں دے بزرگاں دی بڑی عزت کردے سن تے ہور ایہناں دیاں شاناں وچ بہت کجھ لکھیا تے جو کجھ لکھیا کمال نوں اُپڑا کے لکھیا۔ باراں ماہ پانی (شہادت حضرت امام حسینؓ دا ذکر) اینے پُر درد تے پُر خلوص اعتقاد نال لکھیا جیہڑا مسلماناں وچ ڈھیر سارا مقبول ہویا۔ پنجابی ادب تے زبان دے نوجوان دردی جناب اقبال صلاح الدین ہوری آہندے نیں پئی باراں ماہ پڑھیے تے اُکا یقین نہیں آندا کہ ملکھی رام جی ہندو ہن۔ اصل گل ایہہ وے پئی ایہہ ملکھی رام جی دے کلام تے قدرتِ بیان معجزہ اے کہ ہر مسلمان نوں بھلا کے رکھ دیندا اے۔ کیوں جو اوہناں دے اسلامی کلام (دسی حرفی بارہ ماہ پانی) وچ اک پچھے مسلمان دا ایمان جھلکاں پیا مار دا اے۔

ذرا نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دے اگے ملکھی رام جی دی بنتی سنو:

Marfat.com

بنی اللہ دے پیار یاسنیں میری خدمت وچ میں عرض گزار ہوواں
دامن ہیٹھ لکائے واسطہ ای، دربدر نہ پیا خوار ہوواں
اکو کرماں دے مارے تے فیض کردے نہ میں حشر دے روز خوار ہوواں
ملکھی پردہ منہ کالے دا کج ویویں حاضر عدل والے نہ دربار ہوواں

ایس بیت وچوں ملکھی رام داناں کڈھ کے پڑھیئے تے کون آکھ سکدا اے پئی ایہہ کسے ہندو دا کلام اے۔ پارکھ آکھدے نیں پئی کوتا ایہہ دے پئی بہترین نفظاں نوں بہترین ڈھنگ نال ورتیا جائے تاں جو اوہ کلام حقیقت ای جاپن لگ جاوے ایسراں ویکھو تے ملکھی رام جی بہترین کوی نیں۔

چھیکڑے ملکھی رام ہوراں دی اک ہور بیت سن لئو تے ویکھو کہ اوہناں نے دی معاشرے تے ایہدے فرواں اُتے پارکھ دی نظر نال جھات پائی اے:

رنگ زمانے دا ویکھیا میں دنیا حرص دے دھاگے وچ بجھی ہوئی اے
ہراک آکھدا میں مالدار ہوواں چوٹ اِس گل دی سبھ نوں وجی ہوئی اے
بھلا اوس تے کس طرح پھل لگے ٹہنی جدھے نصیباں دی بجھی ہوئی اے
ملکھی بھکھے دے بھاتے جہان بھکھا، شاہوکار کمندے دنیا رجی ہوئی اے

لاہور دا سنگھ لاہوری، حافظ بخشی، مولوی دلپذیر بھیروی، صوفی غلام رسول، مولوی نجم الدین محمد دین فاضل تے کریم بخش ہوراں نوں وکھ وی بہت کویاں دیاں سی حرفیاں چھپیاں نیں۔ پر ایس مضمون وچ صرف ایہہ دسنا لوڑی دا سی پئی سی حرفی نے کیویں کیویں دے مضموناں، خیالاں تے بیاناں نوں ساڈے نیک اُپڑایا اے تے وقت ویلے دے نال سی حرفی نے کیہ سنبدھ رکھیا اے تے ہور پنجابی کویاں نیں ایہدے توں کیہ کیہ کم لیا اے۔

اے۔ڈی۔اعجاز

ڈھولا

ڈھولا پنجابی "سیری" (شاعری) دی ہک خاص صنف اے۔ ایہہ ہک ڈھیر وڈی ساری تے کھلی ڈلی صنف اے۔ ساڈے گویڑا اِچ ہکے ڈھولے دی صنف نوں ایہہ وڈیائی ڈھیجی ہوئی اے۔ جے اُردو۔ فارسی تے پنجابی شاعری دی ہور کسے صنف دی جھولی اِچ اتنے موضوع ناہیں جتنے ڈھولے آپ دی بکل وچ لکائے ہوئے ہین۔ باقی دیاں صنفاں ہکو خیال، ہکو لائن تے ہکو موضوع لئی ودیاں ہین۔ انہاں صنفاں دے وچ دوآ موضوع ڈھوڈھیاں دی ناہیں لبھدا، پر ڈھولے دے وچ مجاز، معرفت، تصوّف، داستان گوئی، ہجو تے نندیا، مرثیہ، قصیدہ، مذہب، مثنوی، دوہے، قصّے کہانیاں، رزمیہ نظماں، لڑائیاں تے بہادراں دیا مقالاں ہین تے ایہہ وڈیائی ڈھولے نوں "سیری" دیاں دوجیاں صنفاں توں نکھیڑ کے اُچی تھاہریں کھلار دیندی اے تے ایس طرح ایس ڈھولے نوں ہک صنف ناہیں پوری دی پوری "سیری" آکھ سکنے ہائیں۔

ڈھولا کیہہ اے تے کتھوں نکلیا

لفظ ڈھولا ڈھول توں نکلیا اے۔ لفظ ڈھول دے نال الف دا واد صاکر کے ایہنوں ڈھولا بنا چھڈیا ہینے۔ "ڈھولا" دا اخیر لا الف سد مزیندا اے جویں وے یار، وے محبوب وے ڈھول کئی لوکاں دا گویڑا اے جے ڈھولے نوں سنی (شمس رانی) تے ڈھول بادشاہ دی عوامی داستان تے پیار دی کہانی تے بلیپے نال سانبھدا اے۔ نکدی ایہہ ہے بھئی ڈھولا آپ دے یار نوں سدھارن داناں اے"!

Marfat.com

ڈھول تے سمّی دی کہانی

اَہندے نے ہک بادشاہ اللہ دین اَولاد دی سک تے جھولی دے سکھنے تے سُنجے ہون کارن جوسیاں دے آکھن موجب آپ دا دیس نے راج چھڈ دتا تے آپ دی ملکہ نوں لے کے ہک ہور بادشاہی گڑھ کیسرا تے پڑ گیا۔ اوتھوں دے بادشاہ داناں اللہ داد ہا۔ اوتھے دونویں بادشاہ پاگی بن گئے تے ایہہ بلیا انہاندے ساک سَبین گڈھن تائیں اپڑ گیا۔ ربّ دی کرنی نال ہاراں درہیاں توں پچھے مسافر بادشاہ دے گھر تے جم پیا۔ جہنداناں "ڈھول" رکھیا گیا تے اوتھوں دے بادشاہ اللہ داد دے گھر دھی جمی جہنداناں "شمس رانی" رکھیا۔ دو ہواں بالاں دا نکاح پڑھیا گیا تے مُڑ پردیسی بادشاہ وطناں تے آگیا تے اِنج ڈھول تے شمس رانی اِچ پھوٹے پئے گئے۔

ہُن ڈھول تے سمّی جوان ہو گئے تے پیار دا اُمڈھ لجھ گیا۔ ڈھول نوں شکار دا شوق ہا۔ اُہندی بادشاہی دے وچ "ہیرا" تے "قندل" ناں دے ہرن ہرنی رہندے ہائن۔ ہرناں دا ایہہ جوڑا جان لُکا کے شمس رانی دی جُوہ وچ آ لُکے۔ ہن شہزادی ڈھول نوں ملن کارن ہیرے ہرن نوں قابو کیتا تے سکھا کے اوہنوں اوس جنگل اِچ جتھے ڈھول شکار کھیڈن آؤندا ہا گھل دِتا۔ شہزادہ ہرن دا پچھا کر دیاں سمّی دے باگ اِچ آ گیا۔ ڈھول اوتھے رہ پیا۔ ڈھول دی ماں پریشان ہو گئی تے اوس آپدے طوطے نوں ڈھول لبھن کارن چھڈیا۔ طوطا اُڈدا اُڈدا سمّی دے محل اِچ اپڑ آیا تے ڈھول نوں ماں دا سنیہا دتا تے اینتھے سمّی دی محبت ماں دے پیار توں بازی لے گئی تے آخیر ہی تتّی ماں نوں پُتر تے نونہہ دونویں مل پئے تے اِنج ایہہ کہانی مکدی اے تے اَہندے نیں ایس اِی ڈھول بادشاہ دی کہانی اچوں ڈھولے نکلے۔

ہک ہور وی خیال کیتا جاندا اے جے ایہہ ڈھولے دا لفظ مارو تے ڈھول دی عشقیہ کہانی چوں نکلیا اے۔

گھنے سیانے ایتھے گڈھ بنھدے ہَین جے ایہہ لفظ ڈھول (ساز) اچوں لیا گیا اے کیوں جے پنڈاں دے ویہیے اِچ ڈھول نوں ڈھیر سارا دخل اے۔ ڈھول دا کھڑاک نکیاں وڈیاں بھانویں اوہ مرد ہوون تے بھانویں سوانیاں، بال ہوون یا وڈ وڈیرے ہر ہک دے دل نوں دھرو گھتدا اے تے ڈھول دی آواز اُنہاں نوں ڈھیر تے بہوں ساری چنگی لگدی اے۔ ڈھول دی آواز اُتے لوکاں دے انگ انگ دیاں نارُوں ہلّن لگ پوندیاں ہَین۔ ساڈیاں جھوکاں، چکاں

Marfat.com

تے بھینیاں دے واسی وینیاں نوں صدیاں نوں ڈھول نال پیار لگا آوندا اے۔ ایسے پاروں اوہ آپ دے محبوب نوں وی ڈھول یا ڈھولا آکھن لگ پئے تے انھوہوں ڈھولیاں دا لفظ نکلیا۔

ڈھولیاں دا مُڈھ

ڈھولیاں دے مُڈھ دے بارے سینہ ٹھپ کے تے یقین نال اجن کائی گل نہیں آکھی جا سکدی۔ ایہہ صدیاں نوں سنن سنان تائیں رہے ہیں۔ کسے وی لک بنھ کے انہانوں ہک لڑی وچ نہیں پروتا۔ ڈھولیاں دے سارے "بیر" ان پڑھ ہائن تے اوہ ہن قبریں جاہ سُتے جیہڑے باقی ہک دوسریاں ودے ہین اوہ وی کدھی تے بروٹڑا ہین۔ ساڈے زمانے دے ادب دے کجھ کھوجیاں دی کھوج دے مطابق ڈھولیاں دا کھرا دو صدیاں پچھاں جاندا اے۔ اگاں اُہندا حالیں پتہ نہیں لگدا پیا۔ ڈھولیاں دی پہلی اِٹ رکھن آلے کسے ہک بندے دا ناں لینا بڑی ذمہ داری دا کم مُڑ وی اج نوں سوا سو سال پہلے جہن آلے ہک فقیر شاعر مینیئں میر داد دا ناں لیا جا سکدا اہناں دا کلام سارا دا سارا عارفانہ کلام اے تے اوس مجاز دی چیز ای لئی ہوئی اے۔ ایسے پاروں اہناں دا کلام بچے بچے دی زبان تے ہے۔

اہناں دے نال نال ڈھولیاں دے ہک ہور وڈے شاعر میاں راجا ہوئے ہین۔ جیہنا ں ڈھولیاں نوں باقاعدہ شاعری دا رنگ دتا۔

کھوہاں، کھیتاں، پیلیاں، رستیاں، میلیاں، منڈیاں، موت تے دیاہ دے موقعے تے ڈھولے سنائی دیندے ہین۔ اگلے وقتاں وچ چوری، ڈاکے قتل، جدوں عام سُن تے جرائم پیشہ لوکاں نوں جدوں تھانے تے کچہریں وچ لیایا جاندا ہا تے ایہہ لوک رستے اچ ڈھولے گاوندے آوندے ہوندے ہائن۔ قید ہوون نوں مگروں ملاقات نہیں کرن دیندے ہائن۔ ڈھولے اوس وقت میل تے ملاپ دا ذریعہ ہوندے ہائن۔ لوک جیلوں باہر کھلوکے رات دے ویلے اُچیاں اُچیاں آوازاں دے وچ گاوندے تے آہندے ہائن تے قیدیاں نوں گلاں پچھدے ہائن۔

اہناں گلاں دا جواب جیل دے اندروں ڈھولیاں اچ آوندا ہا۔

باہروں آواز:

کناں دیاں کھول کے کھڑکیاں سدھر سن لے ایہہ بھاوُنی
سالوں چڑھ گیا تاپ اے ہا نہہ کنوں وکھاوُنی

جیل دے اندروں جواب :

میرا دنیئیں سنیہیا سید حکیم نوں پکا تھوہ چاگھتیں غریب نوں
اگے عمل کم آونے آپ نوں اپنے لکھ نصیب نوں

ڈھولیاں دا علاقہ

مڈھ نوں ای دریاواں دیاں کدھیاں نے کنارے تہذیب تے ثقافت دے گڑھ رہے ہین ایسے طرح دریائے نیل، دریائے سندھ دی طرح دریائے راوی دیاں کنڈھیاں وی بڑی سوہنی تہذیب نوں جنم دتا اے۔

گیت دی کسے تہذیب دا حصہ ہوندے ہین۔

باقی علاقیاں جتھے بولیاں، چٹے، کافیاں تے دوہڑیاں نوں جنم دتا اے اوتھے راوی دے کناریاں دا ڈھولا ہک خاص گیت اے۔ لائل پور تے ساہیوال دا اوہ علاقہ جیہڑا دریا راوی دے کناریاں دے نال نال لگدا اے۔ ڈھولیاں دا گڑھ اے۔ اُنج ساندل بار، گنجی بار تے نیلی بار دے وچ ڈھولیاں دی باتشاہیاں ہین۔ جھنگ تے سرگودھے دے کجھ علاقیاں وچ ڈھولے آکھے جاندے ہین، جیہڑے ایس جاتوں گئے ہین۔

ڈھولیاں دیوچ مجاز، حسن تے عشق

کتاں نوں بندے سر چھتے نیں کالے
دل مٹی وچ گئے نیں سجن قول نہیں پالے
تیرے باہجھوں دے ڈھولیا ساتوں کون سمالے

جدائی دیاں درد بھریاں حالتاں، سچے جذبات تے ساون دی رُت دے وچ کسے دی یاد :

سُتنی تے پئی آں نیں تاں وچھوناں
مُڑ گئے سجن گن گن ماہ لنگھ ڈناں
گزریا ہاڑ روندی واکدوں فیر ساون آڈناں

Marfat.com

ڈہوہ رنگلا چرخہ اوسیاں تیریاں کھڑکن چوڑیاں
جنہاندے سجن جاندے ٹُر گواڈھوں اوہ ہردم رہندیاں دھوڑیاں
کدوں بچدیاں جویں پکیاں کھوہاں نوں گھاریاں اُتے جاہنے ٹُک انگوریاں
کسے مُلکھ نے جیندا اوتناں ایں تاں پرت مُہاراں نوں
آپنے دیساں تے پیاں ہین چھُٹ مجوریاں

○

بُت ونوٹا تیرے ٹاہن اُڈاویں
تیریاں پتلیاں کانبیاں مہنگے مل وکاویں
ہک ہانس پکھیرواے آن کے بہندا اے تیری چھاویں
تت پئی کانگ اُڈینی ہاں کدی ساتھے وی
جاندے رہ پراہنے
آپ تاں گیوں وگ پردیس تے ساتوں گیوں سٹ چنہاویں
کسے مُلکھ دے اُتے جیندا وتنا ایں تاں پرت
مُہاراں نوں ساتھے ویہنہ کھڑے
ہانی لاہنے

○

الف آمیاں ڈھولا بیٹھی موتی پرو واں
لکھیا پے گیا جھولی بیٹھی چھم چھم رو واں
الف آمیاں ڈھولا تیرے موڈھے تے لوئی
سارا جگ ڈھوڈھ رہی آں تیرے جیہا نہ کوئی

○

کتاں نوں سوہنے بُندے سرتے چھتیاں دیاں تھیاں
لدی جاندے نیں سانجھا آلے رج نہ کیتیاں
گلاں من تے سکاں تے رہیاں
لدی جاندیاں دی کنڈ ویکھ کے اُبتر ہوکے کھلو رہیاں

Marfat.com

کولوں ویندیاں ہین دھیرج سیّاں

معرفت تے تصوّف

پنجابی زبان تصوّف تے عشق حقیقی دے سہارے ودھی پھلی اے۔ لوک گیتاں وچ وی ایہہ رنگ موجود اے۔ لوک شاعر نیکی کرن دی ترغیب دیندا اے۔ انسانی جسم تائیں چرخڑے نال تشبیہہ دتی گئی اے۔

شاعر نے چرخے دی چلنت اُتے پوری انسانی زندگی ڈھال دتی اے:

گھوک چرخا رنگلا۔

پھُل دودھے نہیں لاوندے نہیں جڑ
مومناں کیوں دُناں ایں بھُلاکم نیکی دا کر
جھگڑا رُوح تے بُت دا
منصف تیرا چرخڑے تے گئے نی دھر
ماہل بچاری ترٹنا نوں جھندے نے لڑ
چرخیا توں وی بھجنا ایں تے کھچک جاسن تیرے ار
اوہناں نوں خطرے کھڑے نی
جھڑے کلمہ نبیؐ دا کہہ کے جاندے نی بھر

○

گھوک وے چرخا تیری ماہل بُلیندی
اَلستُ بربکُم اگے قالو بلیٰ کو کیندی
پنجے پونیاں تریہہ اے گڈیاں چرخا نال پیار دے پھریندی
اوہندے بنائے سوں ستاراں پھولے سوتے بہہ اٹریندی
ہتھی نوں گیڑ بھیڑ دے لٹھ اللہ اللہ دا ذکر کریندی
دل دویں ڈولے کولوں ڈھٹی اے سجناں دی جھوک لدیندی

Marfat.com

عوامی داستاناں

سُتی سسی سنگ پیارے یار دے ابھڑ بھاندی اُٹھی اے
آکھے کِت دل پُنن خان گیا
کِدے نال دیاں سیّاں تے کِدے اوہ آدم جام گیا
رودے ماں سسّی دی آدم نال بھرجے مکان گیا
سیّاں ڈٹھے ہتھ سسّی دے دسن مرض اہنوں جن کے بھوت دی اے
ہکے کوئی گھت سوان گیا
ماں سسّی نوں دیوے تینیں آکھے بلوچ لانہ جلندے یاریاں
تیرا کِدے ہوش دھیان گیا
سسّی آکھے کیچ جاشاں ہتھ مُول نہ رِجدے
میرا شاہ سُلطان گیا
پائی اے جھات پیارے میرا سیسا غفل دا ہو گردان گیا
سسّی آہدی اے بلوچ تے میریاں ویلے کن دے لگیاں
بھدے کلمہ دین دا آکھ مینٹے راجیا ویلے دیگر دے
دیکھاں گل کیہڑی توں تروڑ احسان گیا

⊙

واراں

کال بُلیندی ناردنوں گھایاں
پُھٹیاں چوراں دے مگر گیاں لگ خُدایاں

Marfat.com

گورا آکھے ہتھیار سٹ کے جاہ پھدِ نج اونائیا میریاں ویکھ بھلیائیاں
جبرو آکھے نظام سدیاں سدنہ دیندا میرے اسوار کیوں ڈھلاں لایاں
اہناں کالیاں رُخاں اچوں نکل کے پوندوں مل لوہارا
تیرے ملیاں جاندیاں ہور ہائیاں
اُس ایلے گورے چھڈیاں تُپکاں، تڑک سٹے جویں دانے بھجدے وچ کڑاہیاں
نظام آکھے پھٹن آسطے رُوح نہ کوئی اونائیا
میبنوں ہونی لیاں ہین گھت جُدائیاں
کدی بدّھے کھلے اکھاڑے تے پوندا مل کیتان نوں
من بلندوس وانگ دھڑ وایاں
چوراں دے بھادی قہر یوں کڑکی وچ
چھاٹاں گرڑے دیاں آئیاں

○

کال بلیندی تارُد اُٹھیا اے پڑھ کے بانی
راوی دی من نے راٹھ بہندے لا کچہریاں گلاں
کردے مُنہ زبانی
لارڈ برکلی آکھے رائے احمد دیویں گھوڑیاں
تیری لندنوں لکھ لیوساں نیک نامی
رائے احمد آکھے رناں بھوئیں تے گھوڑیاں وڈکسے نہ دتیاں
ہوندیاں بُت دے وچ ساہ سلامی

کم وَدھن دے ڈرتوں مضمون نوں بوہتا لمّا نہیں کیتا جا سگدا اے۔ اُنج ایس موضوع تے کتاباں لکھن دی لوڑ اے۔

ساڈیاں اہناں ان پڑھ شاعراں دیاں دتیاں ہوئیاں کج تشبیہاں تے ترکیباں ویکھو کیڈا کمال کیتا گیا اے :

Marfat.com

ہوٹھ میرے ڈھولے دے پاناں توں پتلے کول دند بدھی کھلے ہین جماناں
کنگناں موہری ملی اے مگر چوڑیاں چا نفل نیتے
دل دیاں چھٹ واگاں گیاں گھوڑا صبر دا دھنگی بھج مدان گیا
کنیں نیندے سرتے بودی پئی شرڑاندی گھی دے دلاسے ہیں مڈھ کناں دے لے آندی
لک سسی دا وانگ ستون دے صاف سدھا گھتے جان کے دل لچکاریاں دے
عشق مثال وانگ کالیاں نانگاں دی ہوندا اے
ورہیاں توں پچھے مڑ دی اے سٹاں کڈھدا رہندا
بدلے کون بھر لیسیں میرے منجی تے کیتے ہوئے خون دے
ڈھاہ لگی دی جز پچھ اُناتھوں کدھی دی من تے گھر جہاندا
رڑ آلی آپ کجی ویلا دوس پئی دیوے چاٹی نوں

جدوں تائیں پنڈ زندہ ہین تے اہناں دیاں رسماں روائتاں جیندیاں جاگدیاں ہین۔ ایہہ ڈھولے وی جیندے رہسن۔ ایہہ ڈھولے پنجابی ادب دا اک عظیم تے نہ مٹن آلا خزانہ اے۔ جنہدے اُتے پنجاب نوں فخر اے۔ پنجابی اہناں نوں ہمیشاں گاؤندے تے سُندے رہسن۔

جناب حسین شاھد

باراں ماہ تے اَج دے شاعر

"کل سجناں نال بیلے ملن دا قرار سی، پر بُرا ہووے مینہ دا۔ سارا دن اوہ جھانبا لتھا رہیا پئی گھروں نکلن دا راہ ای کوئی نہیں سی"

"یار جے کدھرے اج کڑکا دیں دُھپ لگ جاندی تاں نویں کھوہ والا کھلواڑہ سارا گاہیا جانا سی۔"

"آیا ہاڑ تے موئے ماڑے، جے پیا سیال تے موئے ماڑے۔"

"آپی جانی گے مارے، جیہڑے جیٹھیں بین گے راہ۔"

"سیانیاں آکھیا اے کہ ہاڑھ لکھیں تے سون رُکھیں۔"

"پیر وارث شاہ ہوری آکھ گئے نیں:

جیٹھ مہینہ تے پوہ وچ وامندی، کتک ماہ وچ منع ہنیریاں نی

ایہہ فقرے، ایہہ محاورے، ایہہ قول، جیہناں دا جنم انسان تے موسم دے تعلقات توں ہوندا اے، اودھروں بولے جاندے نیں تے اودھروں بغیر کسے کھیچل دے ساڈی سمجھ وچ آ جاندے نیں کیوں جو ایہہ ساڈی روزانہ معمول دی زندگی تے تجربے توں بیان کردے نیں۔ موسم دا انسانی زندگی نال مُڈھ قدیم دا واسطہ اے۔ اِکو ورکھا جیہدے گھروں یار جا رہیا ہووے، اوہدے لئی رحمت تے جیہدے یار نے آؤنا ہووے، اوہدے لئی زحمت ہو جاندی اے۔ اِکو سورج جیہدا فصل گاہیدا ہووے اوہدے لئی اَن داتا تے جیہڑا پینڈے پیا ہووے اوہدے لئی راہ واڈا کوبن جاندا اے۔

انسان ازل توں موسم نوں اپنیاں لوڑاں نال کدی موافق سمجھدا آیا اے تے کدی مخالف تے رہندی دنیا تائیں سمجھدا رہوے گا سگوں انسانی ترقی دی تعریف کرن لگیاں اسیں جیہڑیاں مختلف حداں قائم کردے آں، اوہناں وچوں اک حد ایہہ وی اے کہ انسان تے کنھوں تک موسم نوں اپنے

اختیار دچ کیتا اے۔ بہرحال موسم ساڈے قابو وچ ہووے یا بے لگا ہووے، اسیں موسم توں اپنی مرضی منوا لیئے یاں آپ موسم دے پچھے لگ جاییئے۔ ایس گل وچ کوئی شبہ نہیں ہوسکدا کہ انسانی زندگی نال موسم ڈاڈا گہرا تعلق اے۔ اپنا گہرا کہ ساڈی تہذیب، ساڈی ثقافت، ساڈا فن تعمیر، ساڈے پیشے، ساڈا لباس، ساڈی خوراک، گل کیہہ ساڈی پوری زندگی بہت حد تک اوس پیچے وچ ڈھلن تے مجبور اے، جیہڑا ساڈے موسم نے بنا دتا ہووے۔ اگے چلو جے کسے علاقے دا موسم ادہ نہ ہوندا، جیہڑا اُس اے تاں یقیناً اوہدی تاریخ وی کجھ ہور ہوندی۔ ہر علاقے دا اپنا مخصوص موسم ہوندا اے تے اوہدے وسنیک موسم دے اینک رُوپاں دا تجربہ اک چکر دی صورت وچ کردے نیں۔ ایہہ چکر اک سال یا باراں مہینیاں دچ مُک پُچک کے مُڑ نویں سرے شروع ہو جاندا اے۔ ایہہ چکر ساڈے پیراں دی زنجیر وی اے تے ساڈے ہتھ دی لاٹھی وی، ایہہ کھوہ دے پھیر وانگوں اکو جیہا دی اے تے کنکی پان والیاں وانگوں رنگ برنگا وی، ایہہ سبھ دی کنڈلی دی اے تے بانہواں دالوچ وی، ایہہ پھانسی دا رسّہ وی اے تے شگناں دا ہار وی، ایہہ کسے گُٹ دی ہتھکڑی ہوندا اے تے کسے کلائی دا چوڑا، ایہہ کسے گٹے دی بیڑی اے تے کسے پیر دی جانجھر، ایہدے جتنے وی تاں دھرلو تھوڑے نیں تے پنجاب دے اوس شاعر نوں جنّی وی داد دیو گھٹ اے، جس نے ایس چکر نوں شعر وچ بیان کرن لئی باراں ماہ تاں دی صنف ایجاد کیتی۔ کوئی وی صنف جدوں وجود وچ آؤندی اے، تاں اوہدے جنم دا ضرور کوئی نہ کوئی جواز وی ہوندا اے۔ پنجابی شاعراں کول کچھ نہیں تاں دو درجن دے لاگے شاعری دیاں صنفاں نیں، جیہناں وچوں بنتیاں مشہور سی حرفی، چومصرعہ، کافی، باراں ماہ، شلوک، شبد، دوہڑا تے ڈیوڑھ وغیرہ نیں۔ ایہناں صنفاں دا وجود ایس گل دی شہادت اے پئی پنجابی دے شاعر کول اظہار دے بہت سارے فنی ذریعے نیں تے ہر ذریعہ اپنے وجود دا الگ الگ جواز رکھدا اے۔ "باراں ماہ" موسم دے اک ورھے دے چکر تے اوس ورھے وچ بیتے ہوئے واقعات دے حال نال تعلق رکھدے نیں۔ ایس لئی "باراں ماہ" لکھن والا اوہ شاعر میری نظر وچ ایس صنف دے فنی تقاضے پورے نہیں کردا، جیہڑا موسم دے حوالے نال گل نہ کرے۔ ایہہ اوہ شاعر نیں جیہڑے شروع وچ چیتر، وساکھ داناں لے کے اگوں جیہڑی گل کردے نیں، اوہ بھانویں کنّی من کھچویں ہووے، اوہدا متعلقہ مہینے دے موسم نال کوئی تعلق نہیں ہوندا۔ ایہدی اِک مثال ملکھی رام دا مشہور قصہ "باراں ماہ پانی" اے۔

ایہدے وچ امام حسین علیہ السلام اُتے یزید دیاں فوجاں دے پانی بند کرن دا حال اے۔

ایہہ قصہ چھپدیاں سارا اپنا مشہور ہویا کہ ایہدے گراموفون ریکارڈ دی دھڑا دھڑ وکدے رہے۔ اوہدوں ملیں دوجی یا تیجی جماعت وچ پڑھدا ساں تے ایہہ قصہ اپنی دفعہ میرے سُنن وچ آیا اے کہ میں اوس چھوٹی جیہی عمر وچ پورا یاد ہوگیا۔ پہلا مہینا تاں اج تک نہیں بھُلیا:

چیتر چت یزید دا سنگ ویکھو، کارن سیداں نبد کرائے پانی
سخت حکم سناؤندا نوکراں نوں، خبردار نہ کوئی لے جائے پانی
بھانویں تڑ فدا مرے حسینؑ ایتھے، نہ کوئی بوند زبان تے پائے پانی
ملکھی پچھ نہ دات پردیسیاں دی، مونہوں کہن بھانویں ہائے ہائے پانی

ایس قصے دی حد دی وڈھ مقبولیت تے شہرت دوگلاں پاروں سی۔ اک تے ایہہ ہندو شاعر دا لکھیا ہویا سی تے دوجے ایہدے وچ امام حسینؑ تے اوہناں دے ساتھیاں دی پیاس دا ذکر بڑے دردناک طریقے نال کیتا گیا سی۔ ایس شہرت دے باوجود ایہہ قصہ واقعاتی لحاظ نال درست تے کامیاب نہیں سی کہیا جا سکدا۔ اوہدی پہلی وجہ ایہہ سی کہ کربلا دیاں شہیداں اتے پانی سال بھر بند نہیں سی رہیا سگوں اوہ اٹھاں دناں دے اندر اندر شہید کردتے گئے سن تے دوجی وجہ ایہہ سی کہ ذکر کربلا دا سی تے شاعر دے ذہن وچ موسم پنجاب دا سی، ایس لئی اوہنے واردات تاں کربلا دے مقام دی لکھی تے حوالہ پنجاب دے موسم دا دتا تے ایس حوالے وچ وی زیادہ تر پنجاب دے موسمی مہینیاں دا ناں ای آؤندا، اوہناں دے مخصوص موسم دا تفصیلی ذکر کوئی نہیں سی۔

ملکھی رام دا ذکر اک اچے شاعر دی حیثیت وچ نہیں کیتا گیا، ہاں ہدایت اللہ دی جیہنوں بجا طور تے باراں ماہ دے وڈے لکھاریاں وچ بڑا اہم مقام دتا جا سکدا اے، کتے کتے ایس صنف دے تقاضے تے پورا نہیں اتردا۔ مثلاً اوہدا اک مہینا اے:

ماگھ مہینے ماہی باجھوں جو سنگ میرے بنتی جے
شالا دشمن نال نہ ہووے جیہی وچھوڑے کیتی جے
جان تتی دی وانگوں کولہو پیڑ عشق نے لیتی جے
وصل اوہنوں تریاق ہدایت زہر عشق جس پیتی جے

ایس ٹکڑے دے شروع وچ ماگھ مہینے دا ناں ضرور اے، پر بعد وچ ماگھ دے موسم تے اوس موسم دے حوالے نال عاشق دا حال بیان نہیں ہویا۔ ایسے شاعر دا اک ہور مہینا سنو جیہڑا پہلے نالوں بہتر تے بہت حد تک کامیاب کہیا جا سکدا اے:

چڑھے وساکھ وساکھی ہوئی گھریں سوداگر آئے نی
ناہیں خبر اساڈے جانی کیوں اتنے دن لائے نی
کھلے کیس گلے وچ میرے سیاں سیس گنوائے نی
کون ہدایت خبر لیاوے، کیہڑا قاصد جائے نی

ایس ٹکڑے وچ وساکھ دے مہینے لگن والیاں جنس تے مال دیاں منڈیاں دا ذکر اے۔ دوہاں چیزاں دے سوداگر دیار مگروں گھریں آگئے نیں، پر عاشق دا یار ایجے تک نہیں آیا۔ ایس لئی اوہ کھلے کیس پاگلاں وانگوں لگا پھردا اے۔ ایہہ ٹکڑا پہلے نالوں یقیناً چنگا اے، پر پوری طرح کامیاب نہیں۔ پوری کامیابی دی مثال "باراں ماہ مسافر" وچوں اک مہینہ تھلے دتا جاندا اے:

پوہ پون پالے پڑے قہر والے، برہوں سردیاں سر تے ٹٹیاں نی
لے کے لیف نہالیاں سون سیاں، ایس لاہ رضائیاں سٹیاں نی
کرماں والیاں رانگلی سیج اُتے سینے لا کے سجناں گھٹیاں نی
گھر آ مسافرا، تدھ باجھوں اکھیں روندیاں نیر نکھٹیاں نی

ایس ٹکڑے وچ جس مہینے دا ذکر اے، اوہدے موسم دا حال تے اوس موسم وچ عاشق دا حال بڑے خوبصورت طریقے نال بیان کیتا گیا اے۔ جے ایس قسم دا حوالہ دین توں بغیر اپنے دل دا حال بیان کرنا ہووے تاں فیر باراں ماہ دے ناں تے لکھنا ضروری نہیں۔ پنجابی شاعری دا دامن بڑا وسیع اے۔ تسی کسے ہور صنف وچ اپنے دل دی ہوا ڑھ کڈھ سکدے او۔

میں پہلاں عرض کیتا سی کہ باراں ماہ دی صنف موسم دے اک ورھے دے چکر تے اس چکر وچ انسان نال بیتے ہوئے واقعات دا حال بیان کرن لئی وجود وچ آئی سی تے موسم دا واہ چونکہ ساری دنیا دے انساناں نال پلیندا اے، ایس لئی ہور زباناں دے ادب وچ وی ایس شاعری دیاں مثالاں ملدیاں نیں، جیہڑی موسم دے انساناں اُتے اثر توں جنم لیندی اے۔ اج کل لندے پاسیوں آؤن والے حوالیاں توں اکھاں بند کر کے من لین دا فیشن اے، ایس لئی پہلا حوالہ انگریزی شاعری وچوں ای دتا جا رہیا اے۔ جیہڑوں تک میرا خیال اے جے "سپنسر" دی نظم "شیپرڈز کیلنڈر" ہو بہو باراں ماہ نہیں دی تاں ایہدے نال ملدی جُلدی ضرور اے۔ مینوں محمد آصف خان ہوراں دسیا اے کہ بنگالی، ہندی روسی تے جاپانی وچ وی ایہہ صنف کسے نہ کسے رنگ وچ موجود اے۔ اردو فارسی وچ اُکا مُکا بارہ ماہ ورگی تے کوئی شے نہیں، پر ایہناں زباناں دے شاعر دی بہار وچ پاگل ہو جاندے نیں، خزاں

Marfat.com

وچ اُداس ہوندے نیں تے برسات وچ پین پلان لئی وِیہل کھلوندے نیں۔ جدوں دنیا دا کوئی انسان موسم دا اثر قبول کرن توں نہیں بچ سکدا تے فیر شاعر کیویں الگ رہ سکدے نیں، سگوں اوہ تاں عام انساناں تاوں ودھ حساس ہوندے نیں۔ ایس پاروں ایہہ تصور نہیں کیتا جا سکدا کہ ایس دنیا دا کوئی ادب وی ایسا ہووے گا، جیہڑا موسم دے رنگاں توں فیض یاب نہ ہوندا ہووے۔ پر ایہہ فخر صرف پنجابی زبان نوں ای حاصل اے کہ ایس نے اپڑی بنیادی، عالمگیر تے اپڑی ناگزیر حقیقت نوں بیان کرن لئی باقاعدہ اک صنف نوں جنم دتا تے ایہدے نال نال ایہہ بدقسمتی وی پنجابی دے حصے ای آئی اے کہ اوہدیاں ماڈرن معماراں نے ایس ساری خدائی دی ترجمان صنف نوں انج وسار یا اے جیویں کوئی نودولتیا اپنی پہلی زندگی دے حالات نوں وسار دیندا اے، بھانویں اوہ زندگی اوس دی موجودہ زندگی نالوں کدھرے اُچی تے سُچی ہووے۔

مینوں تاں انج جاپدا اے جیویں پنجابی شاعراں نال کوئی اجیہا حادثہ بیت گیا اے، جیہڑا اونہاں دے حافظے نوں اپنی غعری تے ادبی روایت نوں مٹا کے رکھ گیا اے۔ نفسیات دے سیانیاں آکھیا اے کہ جیہدی یادداشت کوئی سٹ لگیاں ختم ہو جاوے، اوہدا علاج وی اوہو جیہی سٹ ہوندی اے۔ جدوں کدی تقدیر نال اوہو جیہی سٹ فیر لگے تاں چنگا پرت آؤندا اے۔

پنجابی شاعراں نوں وی سٹ دی لوڑ اے، ایس لئی اک مٹھی جیہی بددعا اے کہ اوہو جیہی سٹ فیر لگے، جیہڑی کھا کے اپنیاں جڑاں توں ای اکھڑ گئے او۔ اُجے تہاڈے کول آزاد یا پابند تے غزل توں وکھ لکھن لئی کجھ رہ ای نہیں گیا۔ بس ایہہ نہیں آکھدا پئی ایہہ چیزاں نہ لکھو، جم جم لکھو، پر ایہہ وی جان لوو کہ ایہہ چیزاں رَلے دیاں وچھیاں نیں۔ اوہ چیزاں لکھن ول وی کجھ گوہ کرو، جیہڑیاں نریاں پُریاں پنجابی دی لکھوں پُنگریاں نیں تاں جے تہاڈا وکھریپن قائم رہوے تے دنیا نوں ایہہ کہن دا موقع نہ ملے کہ پنجابی اُردو دی ای اک وگڑی ہوئی شکل اے۔ ادب ساری دنیا دا سانجھا ورثہ اے، پر ایہدے باوجود ہر اک زبان دا ادب اپنے وکھرے نک نقشے دی بنا تے دوجی زبان دے ادب کولوں وکھرا جاپدا اے۔ غزل تے آزاد نظم درآمد کیتے ہوئے تاج نیں، جیہناں دی درآمد نوں بس بالکل جائز سمجھدا ہاں، پر تاج سجان لئی کوئی چہرہ مہرہ نے ہونا چاہی دا اے تے اوہ چہرہ مہرہ اسیں چیتیوں ای لاہ چھڈیا اے۔ اج کل پنجابی وچ جو کجھ لکھیا جا رہیا اے اوہ عام طور تے لکھاری اک دوجے لئی لکھدے نیں۔ اونہاں لوکاں لئی بڑا گھٹ لکھیا جا رہیا اے، جیہڑے ادب نوں کئی عمر بخشدے نیں۔ مختلف شہراں وچ کم کر رہیاں انجمناں دے ہفتہ وار جلسیاں وچ جو کجھ پڑھیا جاندا اے، اوہدا بہت سارا حصہ ایسا ہوندا اے، جس نوں جلسیوں

Marfat.com

باہر کوئی نہیں سہیاندا۔ ایہہ جلسیاں وچ ای کھپ جاندا اے تے جدوں چھپدا اے او دوں وی لکھاریاں وچ چکّر لا کے ختم ہو جاندا اے۔ ایہدا ایہہ مطلب نہیں پئی پنجابی ادب دے قاری کوئی نہیں۔ ایہدی وجہ ایہہ اے پئی پنجابی دے لکھاری روایت کولوں اِکدم کنّی کترا کے لکھن لگ پئے نیں تے اوہناں دیاں چیزاں اوس طبقے وچ نہیں سہیانیاں جاندیاں، جیہڑا روایت دی تبدیلی نوں تے ہوَلی ہوَلی قبول کر لیندا اے، پر روایت لبکوں چوکھے موکلے گڈّے ہوئے جھنڈے نوں سلام کرن لئی چھیتی تیار نہیں ہوندا۔

جے اپنی ڈَب خالی ہووے تے بندہ ایدھر اودھر جھاتیاں پاندا اچنگا وی لگدا اے، پر اپنی جھولی بھری ہوئی ہوندیاں وی جیہڑا لانبے مونہہ مارن توں نہ رہ سکے، اوہ یاں چورا کھوائے گا یاں مانگت۔ مانگویں دیوے یاں کے گھر وچ بہنے دن چانن نہیں کیتا جا سکدا، جیویں سیانیاں آکھیا سی پئی کیہہ حرس لگانی لستی دی اوہ اگلے ویہڑے دسی دی۔

ہو سکدا اے ہن تینک وی گل بات وچ میں اپنے آپ نوں لکیر دا فقیر اکھوان دا کافی جواز پیدا کردتا ہووے تے ہن ایہہ نیوندرا وی لاہوندا جاواں کہ میں لکیر دا فقیر نہیں۔ میں تسلیم کرناں پئی جے روایت بن سکدی اے تے مٹ وی سکدی اے، پر روایت دے اپنے آپ سوڑ کنّی ہو کے مٹ جان تے اوہنوں ارادے نال کنڈ دین وچ بڑا فرق اے۔ جیہڑی شعری صنف اپنے موضوع یاں ہیئت دے اعتبار نال ویلے دا ساتھ نہیں دے سکدی، اوہ اپنے آپ ختم ہو جاندی اے۔ اوہدا ماضی بھانویں کنا شاندار ہووے، پر جے اوہدا دامن تنگ ہو جاوے تے اوہ ماضی اوہنوں زندہ رکھن دا ضامن نہیں ہو سکدا۔ ایہو جیہی صنف پنجابی وچ تے شاید ای کوئی ہووے۔ ہاں اردو شاعری دی صنف قصیدہ ایہدی بہترین مثال اے۔ اُردو دے قصیدہ گو شاعراں نے ماضی وچ ایس صنف دے ذریعے اردو ادب دی جیہڑی خدمت کیتی اے، اوہ کوئی لکّی چھپی چیز نہیں، پر اج ایہہ صنف باقی رہی اے تے نہ ایہدے دوبارہ زندہ ہون دا کوئی امکان اے۔ کیوں جے ایہہ اج دے زمانے دی چیز ای نہیں رہی، پر باراں ماہ بارے ایہہ گل نہیں کہی جا سکدی۔ ایس دعوے نوں ثابت کرن لئی دو گلاں دا ذکر تے حوالہ بڑا ضروری اے۔ باراں ماہ دا موضوع تے اوہدی ہیئت، پہلاں باراں ماہ دے موضوع دے بارے سوچ لیا جاوے۔

پرانے شاعراں نے زیادہ تر اک عاشق دے باراں ماہ نوں ای ایس صنف دا موضوع بنایا اے، پر ایس صنف دے موضوع وچ جنّی لچک اے بغیر مبالغے دے کہیا جا سکدا اے کہ ایتی لچک ہور کسے دی صنف دے موضوع وچ نہیں۔ اوہدی دلیل ایہہ دے کہ اِکو جیہے موسمی حالات وچ دتن

Marfat.com

دے باوجود کسے موسمی علاقے دے ہر فرد لئی اوس موسم دا مطلب، اوہدے بارے ردّعمل، اوہدی کیفیت تے اوہدے تے بیتن والی واردات اڈو اڈ ہوندی اے۔ گویا باراں ماہ دے موضوع جے اوتے نہیں جنّی کسے موسمی معاشرے دے انساناں دی تعداد اے تے کم از کم اوتے ضرور نیں جنّے کسے موسمی علاقے وچ وسّن والیاں لوکاں دے پیشے نیں، اِکو جیہی گرمی، اِکو جیہی سردی، اِکو جیہی بہار تے اِکو جیہی خزاں مزدور لئی ہور مطلب رکھدی اے۔ سرمایہ دار لئی ہور۔ سیاستدان نوں ہور طرح محسوس ہوندی اے تے ادیب نوں ہور طرح۔ تے ایسے اختلاف دی رعایت نال شاعر "باراں ماہ مزدور" "باراں ماہ سرمایہ دار" "باراں ماہ سیاست دان" تے "باراں ماہ ادیب" وغیرہ لکھ سکدا اے۔ ایہہ جوہ اپنی موکلی اے کہ نہ واہیاں مکدی اے تے نہ بیجیاں۔ ایتھے دنیا جہان دے فصل اُگا لوَو، ایتھے ساری خدائی دے پھل بیج لوَو، ایتھے کل عالم دے پھل کاشت کر لوَو۔ ایہہ سوڑی نہیں ہو سکدی۔ تسیں لکھ اڈباں چک چک کے ویکھو، ایہدا دوجا کنڈھا نہیں ویکھ سکدے۔ ایس میدان وچ آکے تسی فکر تے جذبے دیاں گھوڑیاں دیاں لگاماں بے شک کھلیاں چھڈ دیو۔ نہانوں غالب وانگوں ایہہ شکایت نہیں ہووے گی جے غزل دی تنگ ندی شوق وی نشر نہیں کردی یاں صحرا جنون نوں سنبھال نہیں سکدا، پر تسیں روایت نال ناتا جوڑ دتے سہی۔ تسیں اپنے گھر وچ جھاتی تے مارو۔ تسیں پیو دادیاں دی رکھی رکھائی لبھن جوگے نوتے ہو دو۔ لوک تے آکھدے نیں پئی جیہناں دی کوٹھی دانے اوہ کملے وی سیانے، پر نہانوں اپنیاں ہانہواں تے مان کرنا بھل گیا اے۔

ہن دو گلاں ہیئت بارے سُن لو۔ پرانے شعری ورثے وچ باراں ماہ لکھن دا عام طور تے ایہہ طریقہ ای نظر آیا وے کہ ہر مہینے اُتے لمی بحر وچ اِک چو مصرع لکھیا جاندا سی۔ ایس طرح پورا سال لکھن لئی کل ۴۸ مصرعے لکھے جاندے سن، پر ایہہ طریقہ نہ تے خدائی فرمان اے تے نہ ایہنوں تبدیل کرنے اُتے کوئی پابندی اے۔ بلکہ جے تسی آزاد نظم وچ باراں ماہ لکھنا چاہو تے ایہدے وچ وی کوئی ہرج نہیں۔ روائتی انداز توں ہٹ کے لکھن دیاں دو تن مثالاں دے کے میں ایہہ سمجھان دی کوشش کراں گا کہ باراں ماہ ہیئت دے اعتبار نال وی کنّی لچک دار صنف اے تے کوئی وجہ نہیں پئی ایہہ ہیئت دے نویں تجربیاں نوں سنبھال نہ سکدی ہووے۔ مثلاً بلھے شاہ ہوراں روائتی انداز توں ہٹ کے باراں ماہ لکھے نیں۔ اوہناں دا اِک مہینا ایس طرح اے:

چیت چمن وچ کوئلاں نت کُوکُو کرن پکار
میں سُن سُن جھُر جھُر مر رہی، کب گھر آوے یار

میں کیہ کراں جو آیا چیت
بن تن پھول رہے سبھ کھیت
دیندے اپنا انت نہ بھیت
ساڈی ہار تساڈی جیت
ہن میں ہاریاں

ہن میں ہاریا اپنا آپ
تساڈا عشق اساڈا کھاپ
تیرے نینوں دا شوکیا تاپ
ٹلّا شوہ کیہہ لایا پاپ
کارے ہاریاں

ایس طرز وچ ہر مہینا اِک مکمل نظم بن جاندا اے۔ بحر دی خوب صورت اے تے عام درتے ہوئے انداز تو ہٹویں ہون لئی مزادی دیندی اے۔ ایسے طرح نیاز تے ڈیوڑھ وچ باراں ماہ لکھے نیں۔ چونکہ ایس ویلے گل صرف ہیئت بارے ہو رہی اے، ایس لئی جیہڑیاں مثالاں دتیاں جا رہیاں نیں، اوہ صرف ہیئت دے سلسلے وچ ای سمجھیاں جان۔ کیوں جے معنوی اعتبار نال میری گل اوتھے ای اے کہ متعلقہ موسم دے حوالے نال گل کیتیاں بغیر باراں ماہ دی کامیابی مشکل ہوندی اے[1]۔ نیاز دا نتھلے دتا گیا مہینا بھانویں چیتر دے موسم دا کوئی حوالہ نہیں دیندا، پر ایہہ ہیئت دا اک سوہنا تجربہ ضرور اے:

چیتر چین نہیں دل میرے باجھوں دلبر جانی ——— ہوئی دیوانی
رو رو یاد کریندی سیو سینے لگڑی کانی ——— وچ جوانی
برہوں پھوک جلایا تن من بھلی ہوش جہانی ——— کول نہ جانی
میلے یار نیاز جے مولا سوہنا یوسف ثانی ——— ہوواں قربانی

۱۔ موسم دے حوالے توں بغیر باراں ماہ لکھن دا اِک جواز اے اوہ او دوں جدوں شاعر دے سامنے باراں ماہ توں مراد ویلے دی طوالت ہووے۔ موسم دا عمل تے ردِّ عمل نہ ہووے۔ ایس قسم دی تخصیص باراں ماہ پڑھدیاں خود بخود ہو جاندی اے کہ شاعر دے سامنے دوہاں وچوں کیہڑا مقصد اے۔

Marfat.com

ہُن اک مثال باقی صدیقی ہوراں دی پیش کرنی چاہوندا واں۔ اوہناں دی کوشش پوری طرح کامیاب اے باقی ہوری اردو تے پنجابی دوہاں وچ چھوٹی بحر دے منے کوی نیں۔ اوہناں باراں ماہ وچ دی اپنے مخصوص انداز دے مطابق چھوٹی بحر چنی اے۔ ہر مہینے اُتے صرف دو دو مصرعے لکھے نیں۔ ایس طرح اِک عام غزل یا چھوٹی جیہی نظم دی جسامت وچ پورا سال ختم کیتا اے لطف دی گل ایہہ وے کہ چھوٹیاں چھوٹیاں دو مصرعیاں وچ وی اوہ متعلقہ مہینے دے موسم دا ذکر کرنا نہیں بھُلے۔ میرے نزدیک ایہہ نظم میری ہُن تک کیتی ہوئی گل بات دی مکمل مثال اے۔ ایہہ نظم موضوع دے اعتبار نال عاشق دے باراں ماہ نال ای تعلق رکھدی اے، پر ایس گل دا ثبوت وی پیش کردی اے کہ ایہہ صنف دی لچکدار اے تے کس طرح وقت دا ساتھ دین دی صلاحیت رکھدی اے تے کس طرح ایہدے وچ ہیئت دے مختلف تجربیاں دی گنجائش وی اے:

چیتر چت نہ لگے کھار — کدھر مینڈی گئی بہار
اوسے نال لبھیاں وساکھ — جس نہیں ویہڑے پھُٹی واکھ
دُھپیں دُھپیں آیا جیٹھ — سدھراں کھادے سَو سَو وِیٹھ
سڑنا بلنا آیا ہاڑھ — چکا جیہی رات دہاڑھ
ساون آیا خیالی چُوڑ — مُونہے اُتے اُڈے دھُوڑ
بھادوں سُٹے تتی وہاڑ — اپنی رت کڑاہی چاہڑ
اسیوں نساں کیہڑے راہ — گڈیاں گل پٹوے پھاہ
کتّے بیٹھی چرخہ ڈاہ — چُھبے ہتھاں وچ کپاہ
مگھر دسے کالی رات — دیوے وچ نہ تیل نہ بات
آیا پوہ سیون اپناں ردہ — کسے نہ لائی تینڈی جوہ
مانہے نال دل ٹھنڈا ٹھار — دو قدماں تے تینڈا گھار
بھگن چھُٹے ٹھنڈی وا — کالی رات نہ دیوے راہ

ایس قسم دی کوشش ممکن اے ہور شاعراں دی کیتی ہووے تے اوہناں دا ذکر نہ آون دا ایہہ مطلب نہیں کہ میں اوہناں نال کوئی پرخاش اے۔ کجھ تے میری کم علمی دی وجہ توں رہ گئے تے کجھ ایس لئی کہ ساریاں دیاں مثالاں دینا نہ ضروری اے تے نہ ممکن۔ ایس لئی میں ہور کوئی گل کرن توں پہلاں ایہہ عرض کرنا ضروری سمجھنا واں کہ جیہڑے شاعراں دا میں ذکر نہیں کر سکیا تے اُنج اوہ میرے

Marfat.com

بیان کیتے ہوئے معیار تے پورے اتردے نہیں، اوہ سارے تعریف دے لائق نہیں، پر حقیقت توں انکار نہیں کیتا جا سکدا کہ موجودہ زمانے وچ ایس صنف ول بڑی گھٹ توجہ دتی گئی اے۔ گل بھالویں کوڑی اے، پر ہے سچی کہ ایس بے نیازی دی وجہ اپنی شعری روایت توں ناواقفیت اے۔ اج کل اردو دیاں مشہور تے معروف صنفاں وچ لکھن دا فیشن زیادہ اے، اینھوں تک کہ خیالات دی ادے ذخیرے وچوں لئے جاندے نہیں، جیہڑی سہولت تے آرام چھوٹی جیہی نظم یاں غزل کہن وچ ملدا اے، اوہ سہولت پنجابی ادب توں پڑھ کے اوہدی روایت دے مطابق جان مار کے لکھن وچ نہیں مل سکدی۔ ایتھے تھوڑی جیہی محنت درکار اے، پر ایس محنت دے بعد ہر کوئی ایس نتیجے تے پہنچے گا کہ باراں ماہ یا پنجابی شاعری دیاں دوجیاں صنفاں موضوع تے ہیئت دے لحاظ نال ویلے دا ساتھ دے سکدیاں نہیں۔ ایہناں توں کنڈ دین دی ایہہ وجہ ہرگز نہیں کہ ایہہ ویلیوں پچھڑیاں ہوئیاں نے۔ کجھ شاعراں کولوں جدوں میں ایہہ پچھیا کہ اوہ پرانیاں صنفاں وچ نویں انداز توں کیوں نہیں لکھدے تے عام طور تے سجناں دا جواب ایہہ سی کہ ہن زمانہ اختصار پسندی دا آگیا اے۔ لوکاں کول لمیاں چیزاں پڑھن دا وقت نہیں۔ ایہہ گل بڑی ہولی اے خاص طور تے باراں ماہ دے سلسلے وچ کیوں جے اک تے باراں ماہ کوئی زیادہ جسامت دا تقاضا ای نہیں کردے تے دوجے سارے شاعر مختصر چیزاں ای لکھن لگ پئے تے لمیاں چیزاں کون لکھے گا۔ رہ گئی ایہہ گل کہ قاری کول لمی چیز پڑھن دا وقت نہیں تے میں عرض کرناں واں کہ جے ناول توں قاری مل سکدے نہیں تے معمول ناولوں دی کجھ لمی نظم توں کیوں نہیں مل سکدے۔ وڈی توں وڈی نظم دی جسامت دی کسے عام چھوٹی جیہی کہانی توں لمی نہیں ہو سکدی۔ ایہہ تے اینویں کنی کتراں والیاں گلاں نہیں۔

لمیاں تشریحاں وچ ہو سکدا اے کوئی غلط فہمی ہو گئی ہووے۔ ایس لئی اپنی ہن تک دی کیتی ہوئی گل دا ست پیش کر کے اجازت منگاں گا۔ اوہ ایہہ کہ میری نظر وچ باراں ماہ بڑی وسیع لچکدار تے سوہنی صنف اے۔ ایہدے وچ شاعراں لئی اپنا آپ وکھان دی بڑی گنجائش اے۔ چارہ کر ویکھن بھجدیاں توں واہن اکو جیہا وے۔

پنجابی دے شاعراں دی خدمت وچ عرض اے کہ تھوڑی جیہی تکلیف کر کے میری گل تے غور کر ویکھن۔ ہو سکدا اے گل ٹھیک ای ہووے۔ چلو جے ایانے گل کیتی اے تے سیانے قیاس چا کرن۔

Marfat.com

سیّد اختر حسین اختر ایم۔ اے

پنجاب دے لوک گیت

لوک گیت ـــــ لوکاں دے گیت ـــــ عاماں دے دلاں دیاں دھڑکناں ـــــ عام لوکاں دیاں خوشیاں دیاں مُنہ بولدیاں تصویراں ـــــ ایہناں دیاں دُکھاں دردان دیاں کہانیاں ـــــ عام ویلیے دے رنگ ڈھنگ دی تاریخ تے کسے وی علاقے دیاں ثقافتی قدراں دے ذخیرے ـــــ "لوک گیت" یعنی لوکاں دے اپنے گیت ہوندے نیں ـــــ ایہہ شاعری دی اِک ایجہی صنف اے، جیہڑی دنیا دے ہر کونے وچ رائج اے ـــــ جیہدے فرقو فرقی تے رنگ برنگے نمونے ہر زبان دے ادب وچ ملدے نیں ـــــ پر ایس ادبی ذخیرے دی اُساری وچ کسے اِک شاعر یا کجھ شاعراں دا حصّہ نہیں ہوندا سگوں ایہہ گیت اپنے آپ لوکاں دے ماحول مطابق اوہناں دے دِلوں جمدے تے مونہوں نکل کے مشہور ہو جاندے نیں ـــــ ایسے واسطے ایہناں گیتاں راہیں کسے علاقے دی رہت بہت، طور طریقیاں تے رسماں رواجاں دا جتا پتا لگدا اے، اوناں اوس علاقے دی کوئی وڈی توں وڈی تاریخ راہیں وی پتا نہیں لگ سکدا۔ ایہہ ماحول دی عکاسی دا اِک بڑا وڈا تے سچا ذریعہ ہوندے نیں۔ سمندراں تے دریاواں دے کنڈھیں وسّن والیاں دیاں لوک گیتاں وچ لہراں، جھکھڑاں، طوفاناں، بیڑیاں مچھ کچھ تے ہور پانی نال تعلق رکھن والیاں شئیواں دا ذکر ہووے گا۔ ریتلے علاقیاں دیاں لوک گیتاں وچ ریت برینتے دا ذکر ـــــ پہاڑی علاقے دے لوک گیت پہاڑاں تے پہاڑی شئیواں دا ذکر اذکار کرن گے۔ ہرے بھرے میدانی علاقے دے لوک گیت پھلاں دیاں خوشبوواں نال پُر چتے ہوں گے۔

پنجاب دا علاقہ ایک ایجہا خطہ اے، جیس وچ ریت، ہریول، سوکا، پہاڑ تے دریا سبھ کجھ اے ایس لئی ایس دے لوک گیتاں وچ ہمہ گیری اے۔ ایہناں وچ جھکھڑاں تے طوفاناں دا ذکر دی اے، اونٹھاں تے اونٹھاں والیاں دا وی۔ ایہناں وچ بُلبلاں دیاں چہلاں تے گل وگلزار دے تذکرے

Marfat.com

دی نیں تے اُچیاں اُچیاں پہاڑاں وچوں دی وگدے دریاواں تے ندی نالیاں دے شور شرابے دی سنائی دیندے نیں۔ لوک گیتاں بارے مقصود ناصر چودھری ہوری اپنی کتاب "پنجاب دے لوک گیت" وچ (صفحہ ۱۷-۱۸) لکھدے نیں:

"لوک گیت، جیون دا سہارا، اجیہا پرچھاواں نیں جیہناں وچ دکھالے دی وڈیائی نہیں۔ ایہہ گیت ساڈی سوچنی تے جذبے دیاں موزتاں نیں تے ایہناں وچ عقل دے گوہڑ پنے توں ودھیرے عشق مستی تے دل دیاں حالاں دا دخل اے۔ لوک گیت کسے اِک شاعر دے قلم دا سٹا نہیں ہوندے تے نہ ہی اُوہناں اُتے کسے اِک شاعر دے ناں دی مہر ہوندی اے۔ سگوں عوام دا ذہن تے جذبہ شعر دا روپ وٹا لیندا اے۔ عام گیتاں دی عمر دا گویڑ لاؤنا اوکھا اے کیوں جے ایہہ گیت ہونٹاں تے کھیڈدے کھیڈدے اپنا رنگ روپ بدلدے رہندے نیں۔ ایہناں توں اَن گنت فنکاراں تے جُتھاتے ہر فن کار نے کجھ نہ کجھ دتا اے۔"

لوک گیتاں دی بنتر انج ہوندی اے، جیویں سنگلی دی کڑی نال کڑی۔ جیویں جیویں ویلا پاسے پرتندا جاندا اے، کمزور تے بے جان پتے پت جھڑ دے پتراں وانگوں جھڑدے جاندے نیں تے سجریاں نگراں پھُٹدیاں رہندیاں نیں۔

ایہناں لوک گیتاں وچ پورے پنجاب دی سیر کرائی جاندی اے۔ ایہہ گیت پنجاب دیاں جیوندیاں جاگدیاں موزتاں نیں۔ ایہناں نوں پڑھوں سنوں انج جاپدا اے، جیویں اسیں اپنے گھر وچ ہوئیے تے ساڈیاں ای گلاں ہون کیوں جے ایہناں گیتاں وچ ساری گل ساڈے ہی آل دوالے دی ہوندی اے۔ ایہناں دی زبان سدھ پدھری، رس بھری، مٹھی تے اثر والی ہوندی اے ——

ایہہ گیت من ولھوندر دیں تے دل کھچویں نیں۔ ایہناں دا امر ہونا کسے ادبی پکھوں نہیں۔ ایہناں دی سُر تال تے سُہپن ای ایہناں دی جیاتی دا مول اے۔

پنجابی لوک گیتاں بارے شریف کنجاہی ہوری اپنی کتاب "جھاتیاں (صفحہ ۳۹-۴۰) وچ لکھدے نیں:

"لوک گیت" پنجابی ادب دا "مان یوگ" سرمایہ نیں۔ ایہہ ساڈے ماضی دا حال تے ساڈے وڈکیاں دیاں اُچیاں تیویاں دی تصویر نیں ——— اوہ ماضی جس پرت کے نہیں آؤنا تے اوہ وڈکے جنہاں نوں کدے نہیں تکنا۔ اوہ ویلے کیہے جیہے سن تے اوہ لوگ کس طرح زندگی دے ڈنگ ٹپاندے سن، اُوہناں گلاں دی خبر سانوں تعصب تے ضد نوں اُچیاں ہو کے لوک گیتاں دی راہیں لبھدی اے۔ سانوں نپا چلدا اے جے اوہدوں پردے دا رواج نہیں سی۔ کڑیاں منڈے کٹھے بہندے کھلوندے سن۔ تیویاں اج وانگ بناؤ سنگاروی کردیاں سن جیہنے اج اک شہر کڑی ہن دے فیشن مطابق بن پھب کے شام نوں کسے باغ یا پارک ول نکل جاندی اے، اوتھے اوہناں دناں وچ کڑیاں، مٹیاراں کواریاں تے ویاہوتراں پیکے دی چانی وچ پنڈوں باہر نکل آوندیاں سن تے گدا پاندیاں سن۔ سنگار والیاں چیزاں جیہڑیاں اوہدوں سن اج نہیں تے اج والیاں اوہدوں نہیں سن، پر جیہڑیاں ہے سن، اوہناں نال اپنے آپ نوں بنا سنوار کے جان دا رواج ہے سی۔ نہیں تاں اسیں ایہو جیہے بول کدے نہ سندے:

کٹھیاں ہو کے آئیاں گدھے وچ اِکو جھیاں مٹیاراں
چن چانی چمکدیاں اوہ جیویں سونے دیاں تاراں
سوہنیاں ایویں نچن
جیوں سرناں دیاں ڈاراں
بھابو میری مکلاوے آئی آئی سر ہوں دا پھل بن کے
گل وچ اس دے کنٹھی سوہندی وچ سونے دے منکے
روپ اوہنوں رب نے دتا
پھر دی پٹولا بن کے
بشن کور نے کیتی تیاری ہار سنگار لگایا
ٹیڈھا چیر تے نوتے چڑیاں سرمہ اکھیں پایا
سوہنیا تک لے دے
میرے جوبن نوں ہڑ آیا"

پنجابی زبان رب دے فضل نال بڑی کھلی ڈھلی تے جیوندی جاگدی زبان اے۔ ایس دے ادبی ذخیریاں وچ ہر اوہ خوبی موجود اے، جیہڑی دنیا دی کسے وی وڈی توں وڈی زبان وچ ہو سکدی اے۔

Marfat.com

ایہدے لوک گیت بڑے رس بھرے تے جیوندے جالسے جاب دی اک جیوندی جاگدی تصویر پیش کردے نیں۔ ایہناں وچ اک بال دے جنم توں لے کے ایہدی ساری حیاتی دے مختلف موڑاں تے آون والے واقعات دا ویروا ملدا اے۔ ایہ گیت لوری، تھال، ککلی، گدھا، ماہیا، ڈھولا، ٹپا، دوہڑا، بولیاں، بھنگڑا، جگنی، سمی، جھمر، گھوڑی، وین تے سیاپے دے ناواں نال مختلف ویلیاں وچ مختلف سُراں نال گائے جاندے نیں۔ کجھ گیتاں دیاں مثالاں ویکھو:

لوری

نکیاں بالاں نوں پرچاؤن یا سوان ویلے ماواں لوری دیندیاں ہویاں آکھدیاں نیں:

اُتھڑ بلھڑ باوے دا
باوا کنک لیاوے گا
باوی بیٹھی چھٹے گی - ماں پونیاں کتے گی
باوی گھن پکاوے گی
باوا بیٹھا کھاوے گا۔ کاکا کھڑ کھڑ ہسے گا

تھال

تھال اتھڑ مٹیاراں دا گیت اے۔ ایہہ ٹھیکراں نال وی پایا جاندا اے تے کھدو نال وی۔ ایس راہیں اج بچیاں سکاں، سدھراں، نفرتاں تے پیار جھاتیاں مار دے نیں:

کھوہ وچ پانی ماں میری رانی
پیو میرا راجا ہیٹھ گھوڑا تازہ
چاندی دیاں پوڑیاں سونے دا دروازہ
آل مال ہویا تھال

ماہیا

پنجابی ادب وچ ماہیے دا لفظ ماہی یعنی چن جیہے محبوب لئی استعمال کیتا جاندا اے۔ ایہہ لفظ "ماہ" توں لیا گیا اے تے ایہدے راہیں محبوب نوں ایک خوبصورت چن کہدے پکاریا گیا اے۔ کجھ لوکاں دا

خیال اے کہ پوٹھوہاری علاقے وچ اُج توں صدیاں پہلاں ایک "ماہیا" ناں دا عاشق ہوگزریا اے۔ تے ادہدی نسبت نال ہُن ماہیا کسان جواناں تے مٹیاراں دا گیت اے۔ ایس وچ حسن و عشق دی حقیقت پائی جاندی اے۔ ایہہ گیت اک خاص طرز نال گایا جاندا اے۔ جدوں مرد عورت دونویں آمنے سامنے ہوکے گاون تے بڑا لطف آوندا اے۔ اے اصلی گل کتھ دوجے مصرعے وچ ہوندی اے۔ مثلاً:

سوتے دا کل ماہیا
لوکاں دیاں رون اکھیاں ساڈا روندا اے دل ماہیا
دُو پتر اتاراں دے
ساڈا دُکھ سُن کے روندے پتھر پہاڑاں دے

ڈھولا

محبوب نوں مخاطب کرن لئی کئی ناں استعمال کیتے جاندے نیں۔ مثال دے طور تے ساجن، پریتم، ڈھول، بالم تے چن وغیرہ۔ ڈھول نال الف ندا یہ لا کے ڈھولا بنا لیا جاندا اے۔ یعنی ڈھولا دے معنی نیں اے ڈھول یا اے محبوب۔ ایس گیت وچ مٹیاں اپنے محبوب دی قربت دی آرزومند ہوندیاں نیں۔ ادہنوں اپنے کول بلاؤندیاں نیں تے اوس نوں اپنے دل دی گل کہن دا جتن کردیاں نیں مثلاً:

ابیاں نوں یور ڈھولا نکی نکی پھور ڈھولا
وسنا نیں دور ڈھولا مڑ آویں ضرور ڈھولا

ٹپا

پنجابی ٹپا ہوندا تے شعر ورگا ہی اے، پر ایہدا کوئی خاص موضوع نہیں ہوندا۔ کسے وی موضوع اُتے ٹپا کہیا جا سکدا اے۔ پہلے مرد دی گاؤندے نیں تے عورتاں دی۔ ایہناں وچ عموماً اوہناں دکھیا عورتاں دا رونا پیش کیتا جاندا اے، جنہاں دے خاوند کتے دور دوراڈے علاقے وچ نوکری کرن گئے ہون۔ اُوہدا پہلا مصرعہ محض شعری ضرورت لئی لایا جاندا اے۔ مطلب دی گل دوجے مصرعے وچ ہوندی اے مثلاً:

بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا جالی
سنجل کے پیر دھریں اُڑیئے آج رات اقراراں والی

Marfat.com

دوہڑا

دوہڑا یا دوہا عام طور تے اخلاقی موضوع اُتے کہیا جاندا اے ——— پنجابی دے صوفی شاعراں اجیہے سٹھے تے پیارے دوہڑے کہے نیں پئی اوہناں نوں پنجابی ادب وچ لوک گیتاں والی اہمیت حاصل ہو گئی اے۔ دوہا عام طور تے نعت، کافی یا قوالی توں پہلاں بولیا جاندا اے۔ ایتھے حضرت غلام فریدؒ ہوراں دا اک دوہڑا نمونے لئی پیش کیتا جاندا اے:

میں کالی بینڈھے ماہی دی کالے — اسیں کالے لوک سدیندے
قرآن مجید دے حرف وی کالے — جیہڑے وچ مسیت پڑھیندے
کوہ طور پہاڑ دا سرمہ وی کالا — جیہڑا اکھیاں وچ گھتیندے
غلام فرید گورے رنگ کیہہ کرنے — جیہڑے گلیو۔ گلی وکیندے

بولیاں تے بھنگڑا

بولیاں ہمیشہ بھنگڑے ناچ نال بولیاں جاندیاں نیں۔ بھنگڑا اِک موسمی ناچ اے۔ جدوں وساکھ دے مہینے کنکاں دیاں فصلاں پک جاندیاں نیں تے جٹ زمیندار اپنیاں کنکاں پکیاں ہوئیاں ویکھ کے خوشی نال پھُل جاندے نیں اتے خوشی وچ بھنگڑا پاؤندے نیں۔ ایس بھنگڑے نال جیہڑے گیت گائے جاندے نیں، اوہناں نوں بولیاں کہیا جاندا اے۔ بولیاں اُنج تے شوخی خنگی لئی ہی بولیاں جاندیاں نیں، پر احمد راہی ہوراں نے اپنی بولیاں وچ بڑی متانت تے سنجیدگی نال پنجاب دی اِک مٹیار دے مونہوں اپنے معاشرے دیاں بندشاں دے کجھ گلے الا ہے اکھوائے نیں:

چن چمکے رُکھاں دے اوہلے بنیریاں نوں لوک جھاکدے
اساں ہوتاں نوں لائے چندرے پر اکھیاں تے واہ کوئی نہ

پنجابی شاعری دی ایسے ہی صنف نوں اُمرتا پریتم ہوراں نے باراں ماہ دے روپ وچ پیش کیتا اے۔ پہلے وانگوں ایہدا پہلا مصرعہ محض ضرورت شعری لئی تے مہینے داناں دسن لئی کہیا گیا اے۔ اصل گل دوجے مصرعے وچ ہی پیش کیتی گئی اے۔ باراں ماہ وچ شاعرہ نے اپنے ماحول اُتے معاشرے مطابق کسے محبوب دے مونہوں نہیں سگوں انسان دے مونہوں سماج دے خلاف بغاوت دا جھنڈا کھڑا کرن دا اعلان کروایا اے:

Marfat.com

گکرا وے کنڈیالیا چڑھیا اج چیت
جاگ پئیاں اج پیلیاں جاگ پئے اج کھیت

جگنی

اصل وچ جگنی گلے دے اک زیور داناں اے تے ایس زیور دے ناں تے ہی جگنی لوک گیت مشہور اے۔ جگنی دا موضوع عموماً ردمان ہوندا اے، پر کجھ اجیہاں جگنیاں وی ملدیاں نیں، جیہناں وچ حمد تنا تے نعتیہ کلام دی پایا جاندا اے۔ ایہناں توں علاوہ معاشرے دی اصلاح لئی ایہہ گیت لکھے جا رہے نیں۔ ایس گیت وچ جگنی اک کردار دے طور تے پیش کیتی جاندی اے:

جگنی جاوڑی سی روہی جٹاں پھیڑ سوہاگے جوئی
اوتھے رو رو کملی ہوئی پیر میریا جگنی .....
او سائیں میریا جگنی .....

گدھا

گدھا اصل وچ تالی وجان توں کہیا جاندا اے۔ پنجابی ادب وچ ایہہ اک اجیہا ناچ اے، جیہنوں مٹیاراں چاندنیاں راتاں وچ اکٹھیاں ہو کے گول دائرہ بنا کے تے تالیاں وجا کے نچدیاں نیں۔ پنجاب وچ گدھے دا ناچ بڑا ہی مشہور اے۔ ایس ناچ نال جیہڑے بول بولے جاندے نیں۔ ایہناں نوں گدھے دے گیت آکھدے نیں۔ مثلاً:

مر مر کے میں ہاڑی بیجی بھر بھر بوہل لگائے
کنکاں کھیت دیاں لے گئے پُت پرائے
کنکاں کھیت دیاں .....

سمی

سمی دا لفظ خاص محبوبہ لئی بولیا جاندا اے۔ کجھ لوکاں دا خیال اے پئی سمی اک کردار داناں اے جو پنجاب دی اک مشہور روحانی داستان "ڈھول سمی" دی ہیروئن سی۔ سمی ڈھول نال پیار کردی سی۔ ایہہ پیار وچ کامیاب نہ ہو سکی۔ ایہنے پاگلاں وانگوں چیخنا شروع کر دتا ـــــ تے ایہنوں ای سمی

Marfat.com

ناچ دی بنیاد رکھی گئی، پر سمّی لفظ دی ایہہ بناوٹ کجھ پھبدی نہیں۔ سمّی دا لفظ سیلی دے معنی دیندا اے اتے سمّی گیت توں مراد وی سہیلیاں دا گیت اے، یعنی اجیہا گیت جیہنوں سہیلیاں اکٹھیاں ہو کے نچن ویلے گاوندیاں نیں:

میں تیری سمّی پھڑے ہالی جو ترا ہو میرے ڈھولا
میں تیری سمّی سونا جمدے کھیت ہو میرے ڈھولا
میں تیری سمّی دانی پھڑے ہالیا ہو میرے ڈھولا

جھُمّر

جھُوم جھُوم کے نچن تے گاؤن داناں جھُمّر اے۔ جھُمّر متھے دے اِک گہنے داناں دی اے تے ایہہ چونکہ خاص کر عورتاں دا گیت اے، ایس لئی لوک اینوں جھُومر دی نسبت نال دی جھُمّر (۱) کہندے نیں۔ کسے ویلے مرد دی ایس گیت وچ عورتاں نال مل کے گاوندے نیں تے نچدے نیں۔ ایہدے وچ مرد تے عورت وارو واری گاوندے نیں:

عورت: میں جو تینوں آکھیا کھیتاں دے وچ آ بھلا
میں گوڈاں گی پیلیاں توں کیارے کڈھدا جا بھلا

مرد: میں جو تینوں آکھیا توں کھیتاں دے وچ آ بھلا
کنک جو بیجاں میں کڑھے توں پانی دیندی جا بھلا

ککلی

پنڈ دیاں کڑیاں گھراں دے تھکاوین والے کماں کاجاں تھیں ویہلیاں ہو کے کسے اِک تھاں کٹھیاں ہو کے ککلی دی کھیڈ کھیڈدیاں تے نال نال ککلی دے بول بولدیاں جاندیاں نیں۔ ایس کھیڈ وچ کڑیاں ہتھاں وچ ہتھ پا کے تے پیر نال پیر ملا کے بھمیری وانگ بھوندیاں تے ککلی دے بول بولدیاں نیں:

۱۔ اینوں گھمر دی آکھیا جاندا اے تے بارے علاقیاں دے پرانے وسنیک خاص طور تے ویاہ شادی دی رات ڈھول دی تھاپ نال گھمر کھیڈدے نیں۔ گھمر وچ صرف مرد ای حصہ لیندے نیں۔ (مرتب)

کِکلی کلیر دی
پگ میرے ویر دی
دوپٹہ میرے بھائی دا
نِکے مُنہ جوائی دا

کِکلی پان آئی آں
بادام کھان آئی آں
بادام میرا مِٹھا
مَیں ویرے دا مُنہ ڈِٹھا

کِکلی دا بنّا
شریک بُوہا بھنّا
میری نِنھ گواچی آ
سوہرے ویچ کھاہدی آ

گھوڑیاں

ویاہ شادی دے موقع اُتے جدلاڑا سہرا بنھ کے گھوڑی تے بہنداے تے بھیناں گھوڑی دی واگ پھڑ کے ایہہ گیت گاؤندیاں تے واگ پھڑائی لیندیاں نیں :

بھیناں واگاں پھڑیاں نی
ویر گھوڑی چڑھیا
بھین پھڑی واگ
پنج روپئے بھین دا لاگ
ویر گھوڑی چڑھیا
بُوری جھوٹی بھین دا لاگ
بھیناں واگاں پھڑیاں نی

نکیاں بالڑیاں دا اک لوک گیت

اُچّا سوہنا بنگلہ — اُتے بیں کھلی
پھُلاں کھڑیا باغ — وچ پئی چنبے دی کلی
چنبا کلی نہ توڑ — ویر میرا مارے گا
ویر میرا سردار — بہندا کُرسی تے
بھابو میری پردھان — بہندی اُچے پیڑھے
میری بھابو پیڑھا اُچا — میری بھابو چوڑا سُچّا
بیں ہسدی ہسدی پایا — بیں کھبڑن گئی گرایا
میری بھابو پیراں کُڑیاں پایاں
گھڑنے والا جیوے — گھول پتاسے پیوے

Marfat.com

جناب پروفیسر سرفراز حسین قاضی

پنجاب دے لوک گیت

انسان نوں اللہ تعالیٰ نے اِک پھُل ورگا دل دِتا ہوئیا اے۔ ایہہ دِل کجھ لوکاں کول ای نہیں ہُندا بلکہ ہر جیوندے بندے دے سینے وچ پھڑکدا دھڑکدا اے۔ اوہدے وچ سُدھراں دا سمندر ٹھاٹھاں ماردا ہُندا اے۔ سُدھراں پھُر پین تے ہاسے وَگ پیندے نیں تے جے اوہناں دا خون ہو جائے تے اتھروواں دے ہڑ رَواں ہو جاندے نیں۔ ساڈے ایہناں جذبیاں نوں بیان کرن لئی اللہ نے زبان دتّی تے ایہہ زبان دی ساریاں انساناں کول اے تے ایس زبان نال ہاسیاں دے پھُل کھڑ دے نیں۔ فیر اکھّاں وی ہین۔ ایہناں اکھّاں نال ہنجواں دے دریا ڈُلھدے نیں تے ایہہ اکھّاں دی سانجھیاں ای نیں۔

گانا تے رونا انسان دی فطرت وچ شامل اے تے تھے ہن ایہہ شرط لگ گئی کہ انسان شہری ہووے تے اوہ سوہنے طریقے نال گاوے گا۔ صرف ایس لئی کہ اوہدے کول طبلہ، ڈھولک، ڈھول تے دُوجیاں چیزاں ہُندیاں نیں۔ اِک پینڈو وی اپنے سینے وچ اُبال رکھدا اے۔ اوہدے سینے وچ وی پیڑ ہُندی اے تے اوہدے وی اتھرو ڈُلھدے نیں۔ اوہدیاں سدھراں دے پھُلّاں تے بہار دی رُت آوندی اے تے اوہ وی کھڑکھڑ کے ہسدا اے۔ اوہ وی گاوندا اے تے اوہ ڈھولک تے طبلے دی تھاں تے گھڑا وجا کے چمٹا کھڑا کے اپنا رانجھا راضی کر لیندا اے۔ پنجاب دے لوک گیت ایسے لئی سوہنے تے دل وچ کھُبن والے ہُندے نیں کہ سادے ہون دے نال نال جذبیاں نال پُر ہُندے نیں تے ایہہ جذبے وی سِدھے سادے تے پُرخلوص نیں۔ ایس کسے پنڈ توں رُپینے آں۔ مُنجی بیجی جاندی اے۔ تھلے گوڈے گوڈے پانی تے اُتے نیزہ نیزہ سورج پیا چمکدا اے۔ گرمی، ہُسڑ تے پسینے نال بُرا حال ہویا پیا اے۔ پنیری بیجن والے جوان دے مونہوں جدوں ایس ایہہ آواز سُن دے آں:

تیرے لونگ دا پیا لشکارا
تے ہالیاں نے ہل ڈک لے

تے سانوں اوہدے اندر لے بندے دا پتا لگ جاندا اے۔ اوہدیاں قدراں تے اوہدی پسند دی کتاب سامہنے کھل کے آجاندی اے۔

ہُن ایتھوں صاف ظاہر ہُندا اے کہ گیت فطری ہُندے نیں۔ فطرت گوندی اے۔ ہواواں وچ سُراں ہُندیاں نیں۔ ہینہ وچ تال ہُندی اے بلکہ قدرت دے ہر نظام دی ہر چیز وچ موسیقی تے سُر تال دا بندوبست اے۔ قدرت تے فطرت دے سارے ای نظارے کِنے سوہنے تے دِل وچ کھُبن والے نیں۔ ایسے طرح لوک گیت وی فطری، سادے تے سوہنے ہُندے نیں۔ فیر ایہناں وچ فطری ہون دا ایہہ وی ثبوت اے کہ ایہناں وچ مرداں دے مقابلے وچ زنانیاں دا بہتا ہتھ ہُندا اے امرد جیہڑے بوہتے ای خلوص توں خالی ہُندے نیں۔ اوہناں دا ایہدے وچ تھوڑا ای حصہ اے۔ زنانیاں جیہڑیاں ماواں بھیناں تے دھیاں نیں، ہر تھاں تے مخلص تے ازلوں سچیاں ہُندیاں نیں۔ ایس لئی وی اوہناں دا خلوص تے سچیائی لوک گیتاں وچ سمو جاندی اے تے دُوجی گل ایہہ اے کہ دیہاتیاں وچ ویلے ای خلوص تے پیار تے تاہنگ بوہت ای ہُندی اے۔ لوک گیت پیداوار وی پنڈاں دی نیں۔ لوک گیت بھانویں ردیف تے قافیے توں آزاد ہُندے نیں پر ہُندے دل دی آواز نیں، پر جدوں اسی ایہہ گل آکھدے آں کہ انسان دا احساس جدوں وی لفظاں وچ ساڈے سامہنے آیا تے شعر بن گیا یاں جیہڑی چیز دل وچ حیرانگی، جوش تے خوشی پیدا کرے اوہ شعر ہندی اے تے فیر ایہہ پینڈوانہ جذبات تے احساسات دی بڑے سوہنے تے سُتھرے شعر آکھوان دے حقدار نیں۔

گیتاں دی زبان ٹھیٹھ پینڈواں دی ہندی اے۔ جیویں اُتے گل ہوئی اے کہ ایہہ دِل دیاں جذبیاں تے سدھراں دا اظہار کرن لئی پنڈ دیاں کُڑیاں تے جوان گبھرو گیتاں دا سہارا لیندے نیں تے ایہناں جذبیاں دے اظہار لئی زبان وی اوہ اوسے طرح دی ای ورتدے نیں۔ ایہہ ہور گل اے کہ آپنے آپنے علاقہ دا لہجہ وکھرا ہو جاوے۔ گیتاں دی زبان دی سمجھ توں وڈی خوبی ایہو ہُندی اے کہ اوہ دیہاتی زبان دے لفظاں نوں اپنے وچ اِنج رچا لیندی اے کہ فیر ویلے تے سمے دے لنگھن دے نال نال اوہناں نوں کڈھیا نہیں جا سکدا بلکہ اوہ اِک علامت تے نشانی بن کے یا تبرک بن کے اوتھے دے اوتھے ای رہندے نیں تے اوہناں معنیاں وچ ای ورتے

جاندے نیں۔ جیہناں وچ پہلے ون ورتے گئے سن۔ پنڈاں وچ تُسی ٹُر جاؤ تے اوہناں نوں آکھو کوئی گیت سُنان تے اوتھے کوئی فلمی گیت کسے نکے یاں وڈیرے دی زبانوں تسیں نہیں سُن پاؤ گے۔ اوتھے تُہانوں وارث دے شعر لبھن گے۔ ایسے طرح مُٹیاراں تے اُلھڑ کُڑیاں تُہانوں مہندی دے گیت، پیپلی دے پتّے دے گیت تے ایسے طرح دیاں ہور گلاں دے گیت سُنان گیاں۔ رانجھے تے مہینوال دے قصّے ہون گے۔ کوئی اک جوان یا مُٹیار تُہانوں رومیو جولٹ دے قصے نہیں سنائے گی۔ اوہناں گیتاں وچ ایسے لئی اِک ہر ویلے جوان تے جیون والی گل سانوں لبھدی اے کہ اوہ اصلی تے حقیقی بندے نیں۔ اوہناں وچ سِدھیاں سدھیاں گلاں ہون گیاں۔ نہ ای کوئی صنعت لبھے گی تے نہ ہی کوئی تشبیہ۔ استعارہ ملے گا۔ البتہ اشارے تے علامتاں ضرور لبھن گیاں جیہڑیاں ہر ویلے جوان رہندیاں نیں۔

چنگیاں تے سوہنیاں لوک گیتاں دی سبھ توں پہلی خوبی تے چنگیائی ایہہ اے کہ اوہناں وچ قدرت دیاں نظاریاں دی بہت تے اوہناں وَل کھچ پائی جاندی اے۔ اسیں ویکھنے آں کہ گیتاں وچ پھُل کھڑے ہوئے لبھن گے۔ پیپلی دے پتّے توڑیاں پئے مارن گے۔ ہرنیاں تے گھگیاں دیاں گلاں ہون گیاں۔ چانڈیاں راتاں دا حُسن ڈلھکاں پیا مار دا لبھے گا۔ تاریاں دیاں اکھاں چمکدیاں ہویاں دِسن گیاں، جیہناں تے پلکھویاں راوی دا پانی لشکاں پیا ماردا ہووے گا تے ایہہ سبھ کجھ فطرت دی اے تے قدرت دے نظارے وی ہن۔ ایہدیاں تھوڑیاں جیہیاں مثالاں ویکھو:

نی مَیں دے مائے کالیاں باگاں دی مہندی
کیا سوہنی پھب پھب پیندی

کالیاں باگاں دا ظاہری حُسن اوہناں دی دُھپ چھاں والی دنیا تے فیر اوتھے دی رانگلی مہندی فطرت تے نیچر دی تلاش یاں تاہنگ نہیں تے ہور کیہ اے؟

پیپل دیا پتیا دے کہی کھڑ کھڑ لائی آ
پت جھڑے پُرانے رُت نویاں دی آئی آ

یاں فیر

اُچیاں لمیاں ٹاہلیاں وِچ گجری دی پینگھ ماہیا
ماہیاں دے

تے ایسے طرح دیاں ہزاراں تے لکھاں گلاں سانوں پنجابی لوک گیتاں وچ لبھ جان گیاں۔

Marfat.com

پنجابی لوک گیتاں دی دُوجی خوبی ایہناں دا دردغم تے پیڑ اے۔ پینڈو سادے تے سِدھے ضرور ہُندے نیں، پر دُکھاں مصیبتاں نے اوہناں تے وی اثر کرنا ہُندا اے۔ ہڑ آوندے نیں۔ پکیاں پیلیاں برباد ہو جاندیاں نیں۔ ویاہ آوندا اے تے عزت دا سوال آجاندا اے۔ مقدمہ بازی ہُندی اے تے اپنا سبھ کجھ لُٹان لئی اوہ تیار ہو جاندے نیں تے ایہہ ساریاں گلاں داغ بن بن کے اوہناں دیاں سینیاں اُتے بہندیاں جاندیاں نیں۔ ایسے لئی اوہناں دیاں دِلاں وچ اِک ہوک ہندی اے۔ سوز تے گداز ہُندا اے تے ایسے پنڈ وچ اُٹھدی ہوئی اُلھڑ مُٹیار دی ایسے احساس یاں اثر کولوں اپنا پلہ نہیں بچا سکدی تے فیر جدوں اوہ کٹھیاں ہو کے ایس دُکھ دا اظہار کریاں نیں۔ اوہناں گیتاں وچ پیڑ کُٹ کُٹ کے بھری ہُندی اے:

اُٹھ پئی جے نی میرے درد کلیجے
پا دیو نی چِٹھی میرے ماہیے نوں

یاں فیر

اڑیو کاگ بنیرے بولیا، اُونسیاں پاندی دا
میرا نرم کلیجہ ڈولیا

ایہہ کلیجے دیاں پیڑاں۔ ایہہ بہاراں دیاں جدائیاں تے نرم نرم کلیجیاں دا ڈولنا ای ایس درد دی نشانی اے۔ غم ویسے وی قدرت دوآں ہُندا اے تے کجھ اردگرد دا ماحول وی اوس نوں ڈونگھا تے دل وچ کھُبن والا بنا دیندا اے۔ انسان دی حیاتی وچ دوای تے چیزاں نیں۔ غم دُکھ تے پیار محبت دونویں مل گئے تے آدمؑ دا بُت تیار ہو گیا۔

تریجی شے جیڑی سانوں پنجابی لوک گیتاں وچ لبھدی اے اوہ پنڈ دی معاشرت دی تصویر اے۔ اوتھے دے رہن سہن دے طریقے۔ اوتھے دی بول چال دا انداز تے پشو آں ڈنگراں دی زندگی پیپل تے ٹاہلیاں دیاں چھانواں۔ ساون دیاں پینگھاں تے جھولے جموآں دی رُت۔ ایہہ ساریاں گلاں سانوں پنجابی وچ دِسدیاں نیں۔ فیر ایہہ کہ منگنی تے پیار دی نشانی توں لے کے قبر دی مٹی تیک سبھ کجھ ایہناں گیتاں وچ موجود اے:

وے گھر نُون ہے نہیں وے وسار ہے نہیں
جموں جاندے بیباوے بہار ہے نہیں

○

سجے توں تُر چلیوں نوکری ہیبا
وے اپنی ماں نوں جائیں سمجھا

یاں فیر

اَج تے میں کتیا ای پا۔ بھلا مینوں تیری سونہہ
ونگڑیاں دا مینوں چا
سَس گئی کتن۔ نناں گئی تمن
ونگڑیاں تے لینی آں چڑھا

لُون وسار تے ونگاں دے چاتک دیاں تا ہنگاں سانوں پنجابی لوک گیتاں وچ مل جاندیاں ایس توں سوا ویاہ شادی دے گیت وی بڑے سوہنے تے سُہورنیں پنجابی لوک گیتاں وچ سَس، ننان تے دیور تے بھرجائی دا ذکر وی کھلے دل نال کیتا گیا اے۔ تے ایہہ رشتے بڑے ای ڈاہڈے تے کُتے ہون دے نال نال پیار دیاں علامتاں دی بن گئے نیں۔ سس نوں نونہہ بھیڑا آکھدی اے تے ننان بھرجائی دی آپس وچ بن نہیں آوندی۔

اِک میری سس دے بُری دے ہاڑا جوگی
مل دی اے چونترا سارا
اِک میرا سوہرا دے بُرا دے ہاڑا جوگی
ہٹیاں دا لیکھا لیندا سارا
اِک ساڈی نند دے بُری دے ہاڑا جوگی
گکھاں دی گلی دا چنگیاڑا
اِک ساڈا دیور دے بھلا، دے ہاڑا جوگی
بھابیاں دا انت پیارا
اِک ساڈی دَرانی دی بھلی، دے ہاڑا جوگی
پیکے تے کردی اے گزارا
اِک چیرے والا دے بھلا، دے ہاڑا جوگی
ساریاں نال لیندا جیہڑا وارا

پر بہت سارے گیت سساں ننا ناں تے دیوراں توں علاوہ ہور وی نیں۔ پنڈ دی

Marfat.com

کڑی دا ماہیا فوج وِچ اے تے اوہنوں چھٹی نہیں ملدی۔ اوہ ہر ویلے ڈیوٹی تے ای رہندا اے۔ اوس دی جدائی وچ گاتے ہوئے گیت وی سانوں لبھدے نیں۔ اوہناں وچ لوریاں، گھوڑیاں، سُپتے تے ماہیا ایہہ سارے سوہنے رنگ وچ رنگے ہوئے گیت نیں۔ لوریاں وچ وی کومل کومل نرم جذبے ہُندے نیں۔ بالاں نوں سوان لئی ہلکیاں تے ہولیاں سُراں وچ گاتے جان والے گیت لوریاں اکھواندے نیں۔ گھوڑیاں خوشی دے گیت نیں۔ بھیناں اپنے بھرانواں دیاں ویاہواں تے گاوندیاں نیں۔ ایہناں دوہاں گیتاں دی زبان بڑی ای مٹھی تے سوہنی ہُندی اے۔ تے اندر لے خیال دی بڑے پیارے ہُندے نیں۔ البتہ ایہناں وچوں سُپتے یاں ماہیا دی آواز ہُندے نیں۔ ماہیا وچھوڑے دا گیت اے۔ ایہدے لئی وی سوہنے تے سادے لفظاں دا استعمال ملدا اے۔ اُنج وی دل دیاں اندر لیاں تھواں وچوں نکلدا اے۔ ڈھولک دی تھاپ نال خاص رنگ جماندا اے۔

ایس توں وکھریاں گتیاں وچ صرف درد، وچھوڑ، گھوڑیاں یاں لوریاں ای نہیں ہُندیاں سگوں ایہناں گیتاں وچ خاص اوس دَور دی تاریخ دی سانوں لبھدی اے، جدھے وچ ایہہ لکھے گئے ہُندے نیں۔ معاشرت دے نال نال اوس ویلے دے حالات اوہ بھانویں لڑائیاں دے ہون تے بھانویں صلح دے۔ سانوں گیتاں وچ لبھ جاندے نیں۔ ماہیئے دا گھوڑے تے اسواری کرنا ایس گل دا ثبوت اے کہ اوس ویلے گڈی نہیں سی چلی تے فیر ماہیا ریل تے چڑھیا تے دُوجے دَور دی تاریخ دا پتہ چل گیا۔ تے اک انجیرلی گل جیہڑی سانوں ایہناں لوک گیتاں وچ لبھدی اے، اوہ ایہناں دا نصیحتاں کرن والا انداز اے۔ گیتاں نال سانوں اپنیاں کمزوریاں دا پتہ لگ جاندا اے تے اوہناں دی اصلاح دا موقع ملدا اے۔ ایہہ اخلاقی سبق تے مذہبی درس ساڈے لئی بڑے ای فائدہ مند ہوندے نیں۔ اک گل سدھی کہہ دِتی جائے تے اوہ اُدکھی لگے گی تے جدوں اوہو ای گل گوں کے یاں کہانی بنا کے دتی جائے، اوہدا اثر دِل تک اُپڑ جاندا اے۔ سس تے نونہہ دا رشتہ ایس سنوار سکنے آں۔ ننان تے بھرجائی نوں ایس چنگے طریقے نال زندگی گزارن دی راہ دس سکنے آں۔ گیتاں نال سانوں اوہناں گلاں، اوہناں ریتاں دا وی پتا لگدا اے، جیہڑیاں کسے ویلے بڑیاں ای چنگیاں تے مشہور سن، پر ہُن اوہ بدل گیاں نیں۔ گھنڈ کڈھن دا رواج سی، تلک تے سیندور لان دا ویلا سی، ویاہواں دیاں ملتیاں رسمیاں، منگنیاں دیاں رسماں تے ہور کئی پرانیاں گلاں دا وی سانوں علم ہُندا اے۔ لوک گیت ای کسے قوم دا، کسے زبان دا اک اعلیٰ تے نمیا ہویا صحیح سرمایہ ہُندے نیں۔

Marfat.com

محمد عالم کپور تھلوی (شاہ کوٹ)

ساڈے لوک گیتاں وچ گہنے

ہر زبان وچ بعض خاص خوبیاں ہوندیاں نیں، جیہڑیاں اوہنوں دوجیاں زباناں نالوں اُچّا کردیاں نیں۔ مثال دے طور تے عربی زبان وچ جنگ لڑائی بھڑائی دے فخریہ کارنامے اوہدی خاص خوبیاں نیں۔ فارسی وچ فردوسی دے جنگی قصّے نوں چھڈ کے ایس توں وکھ فارسی زبان وچ ڈوہنگے تصوّف تے پیار محبت دے اپنے ذخیرے ملن گے، جیہڑے کسے ہور زبان نوں نصیب نہیں ہوئے۔ ہندی بھاشا وچ عورتاں دی زبانی عشق تے حسن بھرے قصّے ساری دُنیا دیاں زباناں اُتے بھاری نیں۔

اک ہندی شعر اے:

ساجن سیکارے جائیں گے اور نین مریں گے رو
بدنا ایسی رین کر بھور کبھو نہ ہو

یعنی سجن صبح ویلے جاون گے تے اکھاں رون گیاں۔ اے اللہ تعالیٰ رات انج دی کردے کہ سویر ہووے ای ناں۔

انگریزی شاعری قدرتی نظارے بیان کرن وچ اپنا جواب نہیں رکھدی۔

ایس خیال نال جدوں اسیں پنجابی ول ویکھدے آں ماتے باوجود ایس گل دے کہ سکولاں کالجاں وچ ایہدے لئی بوہے بنداے رہے۔ ایہدے توں ہمیشہ نظراں مٹھ لیٹیاں گیاں، پر پھر دی ایہہ ایڈی کوسخت جان زبان اے، ایس اپنا آپ قائم رکھیا۔ ایہدے وچ اجیہے انملے جواہرات ملدے نیں، جیہڑے ایہدا ای حصّہ نیں۔ کوئی دوجی زبان ایہدے مقابلے وچ نہیں آسکدی۔ ہن جدوں کھوج لگاؤن تے ٹوہ کرن والیاں اکھاں ایہناں کھلرے ہوئے موتیاں نوں اکٹھا کرن لئی نٹھ بھج کر رہیاں نیں تے اوہناں نوں اجیہے خزانے بھال کرن نال لبھ رہے نیں، جیہناں نوں ویکھ کے حیرت ہوندی اے۔ جتھے اِس زبان وچ تفسیر، فقہ، تصوّف ورگے پاک مضموناں دا گھاٹا نہیں

Marfat.com

او تھے بعض اجیہے مضمون وی اکثر ملدے نیں

جیہناں نوں معمولی جئی چیز آکھیا جا سکدا اے، پر جدوں اسیں ایس معمولی چیز توں پرکھ دی اکھ نال ویکھدے آں تے حیران ہوندے آں۔ کیوں جے ایہناں وچ مضمون پیدا کرنا کوئی خیال بنھنا، تعریفی قصیدیاں تے عشقیہ غزلاں نالوں اوکھا اے۔ کیوں جے قصیدیاں تے غزلاں واسطے وزن مقرر نیں، پر ایہناں مضموناں دے آکھن والے ناں ای شاعر نیں ناں ای غیر شاعر۔ اوہنانوں لوک گیتاں وچ بلا دی شعریت اے۔ پر شعری قیداں توں آزاد اوہ کسے بنے ہوئے وزن تے بحر دے پابند نیں۔ اوہ جداں اپنے مضمون دے خالق نیں اونویں ای ایہدے وچ نویاں راہاں خود ای کڈھ دے نیں۔

ایں وڈے وڈے تے اُچے موضوعاں حمد، نعت، عشق وغیرہ نوں چھڈ کے ایس گوٹھے دل جھاتی مار داواں، جیہدے دل گھٹ نظراں گئیاں نیں۔

قدرتی حسن نوں ہور سوہنا کرن لئی سرخی پوڈر توں وی واہ واکم لیا جاندا اے، پر ایس سہپن نال موزوں لباس دے نال گہنے سوہنے تے سہاگے واکم کردے نیں۔

پنجابی لوک گیتاں وچ گم نام فن کاراں جیہناں نوں اپنے فن کار ہون دا وی پتہ نہیں۔ ایس موضوع تے عجیب و غریب نکتے پیدا کردے نیں۔

مثال دے طور تے کتاں دا اک زیور اے ڈنڈیاں۔ محبوبہ اپنے چاہن والے نوں ایہدی فرمائش کردی اے۔ فرمائش پوری ہو جان تے ایہدا اثر تے بے ساختہ پن نال شکریہ اج ادا کیتا گیا اے:

تیرے جس گدھیاں وچ گاواں
دے ڈنڈیاں گھڑا دے مترا

مطلب کیہ کہ جدوں ایہہ مراد پوری ہو جاوے گی تے اوہدے اُتے اک ناچ دی حالت طاری ہو جائے گی تے اوہ گدھا پونڈی ہوئی اپنے متر دی تعریف دے گیت گائے گی۔ ایہہ سارا لوک گیت ڈنڈیاں دے آلے دوالے گھم رہیا اے۔

اک ہور بولی سنو، جدھے وچ آسمانی بجلی چمک دی ہوئی نظر آ رہی اے:

تیرے لونگ دا پیا لشکارا
تے ہالیاں نے ہل ڈک لئے

ایہوای لونگ جیہدی چمک نے ہالیاں دے ہوش بھلا دتے۔ ایہدا اک ہور رنگ ویکھو:

میرا لونگ گڈی وچ گمیاں
ہیں اگ لاواں ٹکٹاں نوں

لونگ اکو ای لے ایہدے تے نویں نویں مضمون پیدا ہو رہے نیں۔

تینوں پنجاں دا لونگ بخیرا
تیرا عزیبی عزیبی دعوے دا
لونگ والی نے بھنا لے گوڈے
تیلی والی کھال ٹپ گئی

لونگ دی گل حالے مکی نہیں۔

میری کھیڈ دی دا لونگ گواچا
وے چناں تیری چانی بری

لونگ نک دے سہپن واسطے ہوندا اے۔ ایس توں تھلے ویکھئے تے گلے دے "تویت" نظر آوندے نیں۔ ایہناں تویتاں توں اجیہے انج مضمون پیدا کیتے گئے نیں۔

منڈا تیرے غماں نے کھا لیا
سک کے تویت ہو گیا

ایتھے تویت کولوں تشبیہہ دا کم لیا گیا اے۔ اک ہور گیت وچ تویت نوں عشق تے محبت دی پرکھ دا معیار مقرر کیتا گیا اے:

یار چھڈ گے گلی دا کھیڑا
پنجاں دے تویت بدلے

ایہہ نکیاں نکیاں پہ پتے دیاں گلاں اجیہاں چیزاں نیں کہ وڈے وڈے شاعراں تے استاداں دیاں ڈونگھیاں نظراں وی ایہناں تک نہیں اپڑ سکیاں۔

اک ہور گیت سنو، جدھے وچ تویت نال اک بہت ای سستی پر قتل کرن والی سجاوٹ دی زیادتی فریاد کیتی گئی اے:

منڈا موہ لیا تویتاں والا
دمڑی دا سک مل کے

تویت توں حسن نوں ظاہر کرن دا کم وی لیا جاندا اے:

Marfat.com

پانی بھردی تویت ننگا رکھدی
چھڑیاں دی ہک لوہن نوں

ایس گیت نال اک اجیہا نظارہ سامنے آجاندا اے، جیہنوں بلاغت دی زبان وچ محاکات آکھیا جاندا اے۔

تویت نوں تشبیہہ دے اک اجیہے مقام تے لٹکا دتا گیا اے کہ ایس توں اگے حسن تے عشق دی دنیا وچ کوئی مقام نہیں :

میری ہک تے لیٹ لا یارا
سونے دا تویت بن کے

پہنچی دی اک گہنا اے، جیہڑا نرم تے نازک گٹ نوں اپنی لپیٹ وچ لے کے حسن وچ وادھے دا کم کردا اے۔ گیت آکھن والا عاشق دیاں انگلیاں نوں پہنچی دی فرمائش دی وجہ نال گٹ نال چھون دا سواد دسدا اے۔

میلے گئیوں تے لیائیں پہنچی
وے لے جا میرا گٹ مِن کے

پینگھ جھوٹن نال جھمکے محبوبہ دے سر دی ہر حرکت دے نال جھوم دے نیں۔ تے اوہدے حسن وچ وادھا کردے نیں۔ شاید ایس ای وجہ نال اوہناں نوں جھمکے آکھیا جاندا اے۔

تیرے جھمکے لین ہولارے
نی پینگاں جھوٹ دیئے

ہولارے دے لفظ نال جیہڑی صوتی جنبش اے۔ اہل ذوق توں اوہ لکی ہوئی نہیں۔ عاشق دے کن دُنیا دی ہر آواز توں بے خبر ہو کے صرف محبوبہ واسطے وقف ہو جاندے نیں۔

اوہدے حسن دی تیزی ویکھو شرم تے حجاب دے اوہلے وچ زیور دا تھوڑا جیہا وی کھڑک باہر کھڑے ہوئے عاشق دے دل تے اثر کر رہیا اے۔

تیری اندرے چھنکے چھنجری
باہر کھڑے یار سُک گئے

چھلاتے مندری عاشق تے معشوق نوں دُوری تے وچھوڑے دے زمانے وچ نشانی دے طور تے اک دُوجے دی یاد دلاندے نیں۔ غالب نے آکھیا اے :

Marfat.com

کافی ہے نشانی تیری چھلّے کا نہ دینا
خالی مجھے دکھلا کے وقت بھرا انگشت

پنجابی گیت دے مصنف دا خطاب کرن دا ڈھنگ دیکھو :

دے جا چھاپ نشانی، متر ا دُور دیا

اک ہور گیت نگار ایہہ نہیں چاہندا کہ عاشق دی نشانی توں کوئی شخص ہور واقف ہووے اوہ آکھدے نیں :

مُٹھ میٹ کے لکا لا ہُنتو
مُندری متراں دی

حُسن دے اوپرلے حصّے توں نتھلے اُتریئے تے عاشقاں دیاں نظراں پیراں نوں ناز تے نخرے دا روپ دے دیندیاں نیں :

تیرے پیرنوں موچ نہ آوے
پیڑیاں لا لچھی

حُسن تے عشق دیاں بہت ساریاں گلاں زبان توں آکھن دی تھاں رمز تے اشارے نال کیتیاں جاندیاں نیں۔ شاعر اجیہے ویلے دی زیور نوں نہیں بھل دا :

پانی ڈوہل گئی جھانجراں والی
کنٹھے والا تِلک پیا

اک ہور لوک گیت سُنو :

جیہدے وچ گم نام فن کار نے کمال ای کر چھڈیا اے :

گوری لاکے پازیباں سُٹیاں
دھرتی نوں پھل لگ گئے

Marfat.com

جناب پروفیسر ثناء اللہ جمیل

پنجابی غزل

پنجابی غزل دے ارتقا دا جائزہ لین توں پہلاں ایہہ مناسب معلوم ہوندا اے کہ اسی غزل دی اصلیت تے اوہدے مڈھ بارے کجھ گلاں کر لیئے۔

لغت وچ غزل دے معنے زنانیاں نال گل بات تے اوہناں دے حسن دا ذکر کرنا اے۔ غزل عربی زبان دا لفظ اے پر ایہدا مڈھ ایران وچ بجھا۔ ایہدی ہیئت (بنتر) عربی دی صنف قصیدے نال ملدی اے۔ عربی قصیدے دے دو حصے تشبیب تے مدح بڑی اہمیت رکھدے نیں۔ تشبیب دا مطلب جوانی دا ذکر تے اوہدے جذبیاں دا اظہار اے۔ عرب فطرتوں انکھی ہوندا اے۔ اوہ کسے دی تعریف کرن توں پہلاں اپنے کارنامیاں دا ذکر ضرور کردا اے تاں جے مدح دا مطلب خوشامد نہ سمجھیا جائے۔ جدوں فارسی زبان دیاں شاعراں نے قصیدے لکھنے شروع کیتے تاں اوہناں نے اپنے ملک دی آب و ہوا توں اثر قبول کردیاں ہویاں تشبیب وچ حسن تے عشق دی داستان دے نال بہار دیاں رنگینیاں نوں شامل کر دتا۔ عشق دی داستان بڑی نازک تے لطیف داستان اے۔ ایس قصے دے بیان واسطے نرم لطیف تے نازک لفظاں دی لوڑ پیندی اے، جدوں کہ قصیدے وچ زوردار کلام ہوندا اے تے اوہدے وچ بھارے، گرجدار تے پُرشوکت لفظ ورتے جاندے نیں۔ ایس واسطے ایران دی شاعری نے قصیدے دے پہلے حصے یعنی تشبیب نوں وکھ کرکے اوہنوں غزل داناں دتا تے انج ایہہ اک مستقبل صنف دی حیثیت نال وجود وچ آگئی۔

غزل دی ہیئت تے قصیدے دی ہیئت اکو ای اے قصیدے وانگوں ایہدے پہلے شعر دے دو مصرعیاں وچ تے باقی شعراں دے ہر دوسرے مصرعے وچ ردیف یاں قافیہ ہوندا اے۔ ایہدے پہلے شعر نوں مطلع تے آخری شعر نوں مقطع آکھدے نیں، پر ہیئت دے اکو ہون دے

باوجود ایہہ دونویں صنفتاں اپنے جُثے دے اعتبار نال وکھو وکھ نظر آوندیاں نیں۔ غزل اک مختصر صنف اے۔ ایہدے شعراں دی گنتی گھٹو گھٹ پنج تے ودھ توں ودھ تیراں، پندراں یا ستاراں ہوندی اے۔ جدوں کہ قصیدے دے شعراں دی گنتی ایہدی نسبت بہت زیادہ ہوندی اے۔ ایس توں اڈ قصیدے تے غزل وچ اک ہور فرق ایہہ وی اے کہ قصیدے وچ مختلف خیالات تے موضوع ہون دے باوجود مجموعی طور تے اکو ای تاثر ہوندا اے۔ پر غزل دے شعر دا مضمون علیحدہ علیحدہ ہوندا اے بعض شاعراں نے مسلسل غزلاں دی لکھیاں نیں، پر ایہہ گل ٹانویں ٹانویں نظر آوندی اے۔ بہتیاں شاعراں نے متفرق خیالاں والیاں غزلاں لکھیاں نیں جنہاں دے دو شعراں وچ کوئی منطقی ربط نہیں ہوندا۔

ایہہ گل یقین نال نہیں کہی جاسکدی کہ غزل کدوں پیدا ہوئی تے کیہڑے دور وچ ایہنوں ایہہ ناں ملیا۔ ہاں ایہہ کہیا جاسکدا اے کہ اٹھویں صدی عیسوی توں پہلاں ایہدا کوئی مستقل وجود نہیں سی۔ غالباً نوویں صدی عیسوی دے اخیر وچ یاں ایہدے قریب ای دے زمانے وچ غزل کہن دی ابتدا ہوچکی سی۔ رودکی جیہڑا فارسی غزل دا پہلا صاحب دیوان شاعر ہویا اے، اوہ دسویں صدی عیسوی دے آخری اُدھے حصے دا شاعر اے۔ بارہویں تے تیرہویں صدی وچ سنائیؒ، عطارؒ تے رومیؒ نے غزل وچ اک نویں کیفیت تصوّف دا وادھا کیتا۔ ایہہ اک بڑا ترقی پسندانہ قدم سی کیوں جے اوس ویلے تک غزل اوہناں خیالاں دے اظہار دے قابل نہیں سی ہوسکی۔ ایہو ای وجہ اے کہ بارہویں صدی دے فارسی زبان دے سبھ توں وڈے صوفی شاعر نوں جدوں اپنے خیالاں دے اظہار لئی کسے موزوں شعری واسطے دی ضرورت پئی تے اوہنے غزل دی بجائے رباعی کولوں کم لیا، پر اوہی صدی بعد ای حکیم سنائیؒ نے غزل وچ تصوف دے موضوع نوں داخل کر دتّا۔ ایس توں پچھے سعدی تے حافظ نے اپنی جادو بیانی تے فن کارانہ مہارت کولوں کم لے کے غزل دے ذریعے ہر قسم دے جذبیاں تے زندگی دے تجربیاں دی ترجمانی کیتی۔ انج غزل دا گھیرا موکلا تے کھلا ہوگیا۔ ایہہ زندگی دے بہت ساری نیڑے ہوگئی تے بعد وچ آون والے شاعراں نے ایس زمین وچ نویں نویں تے خوبصورت بیل بوٹے بنائے۔ ایس بعد دے زمانے وچ خیال بند شاعراں نے غزل دا دامن آفاقی قدراں نال بھر دتّا۔ ایسے دور وچ غزل ایران وچوں نکل

Marfat.com

کے ہندوستان دل ٹُرپئی کئی وڈے شاعراں جیویں نظیری تے عرفی نے اکبری دربار وچ پناہ لئی خود ہندوستان دے ذہن شاعراں نے غزل گوئی وچ بلند مقام حاصل کیتا۔ ایہناں شاعراں نے فارسی توں اڈ مقامی زبان خاص طور تے اردو وچ وی غزلاں کہیاں تے انج ایہہ صنف پورے ہندوستان دے واسیاں نال متعارف ہوگئی۔

پنجابی نے اک لمی مدت تک غزل ول دھیان نہ کیتا۔ ایہدی وجہ ایہہ اے کہ جیہناں بزرگ شاعراں نے پنجابی زبان وچ شاعری کیتی اوہ عام طور تے بڑے وڈے عالم تے صوفی بزرگ سن۔ اوہ صرف ایس واسطے شاعری نہیں سن کردے کہ اوہناں نوں وڈا شاعر منیا جائے بلکہ اوہ تے صرف اپنے سچے جذبیاں تے وجدانی تجربیاں نوں شعر دی صورت دیندے سن۔ ایس توں اڈ اوہناں بزرگاں دی زندگی دا اصل مقصد تے مشن ایہہ سی کہ اوہ اللہ دے بندیاں دا رشتہ اوہدی ذات پاک دے نال جوڑ دین۔ اپنے ایس مشن نوں پورا کرن واسطے اوہ شعر دے پُرتاثیر پیمانے کولوں درس تے وعظ نصیحت دا کم لیندے سن۔ غزل وچ کیوں جے بہت سارے اختصار تے ایمائیت کولوں کم لینا پیندا اے۔ فیر ایہدے شعراں وچ منطقی ربط وی نہیں ہوندا۔ ایس لئی اوہناں بزرگاں نے اپنے پاک خیالاں دے اظہار دا ذریعہ چونہہ مصرعیاں والی نظم، سی حرفیاں کافی نوں بنایا، کیوں جے اوہ خیال جیہڑا غزل دے دو مختصر مصرعیاں وچ سما نہیں سی سکدا، اوہ سی حرفی یاں کافی دے چونہہ مصرعیاں وچ پورا آجاندا سی تے اوہدے وچ غیر ضروری تفصیل وی نہیں سی ہوندی۔ ایس توں اڈ جیہناں بزرگاں دا موضوع تفصیلی بیان دا محتاج ہوندا سی۔ اوہ نظم دیاں دوجیاں طویل تے مسلسل صنفاں خاص طور تے مثنوی کولوں کم لیندے سن۔ اوہناں بزرگاں دا کلام سچے تے پُرخلوص جذبیاں دا ترجمان ہوندا سی، کیوں جے اوہ کسے دنیاوی دکھاوے، وڈیائی یاں لالچ دی خاطر شاعری نہیں سن کردے۔ ایہدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ ایہناں دا کلام ہر خاص تے عام آدمی دے دل دی دھڑکن تے ہر چھوٹے وڈے دی زبان دا وظیفہ بن گیا۔ ایس دور وچ کجھ ایسے لوک وی شاعر بن گئے جیہڑے شاعری صرف شاعر کہوان دی خاطر کردے سن، پر اوہناں شاعراں نے وی ایہناں بزرگاں دی پیروی کردیاں اوہناں صنفاں وچ ای اپنے خیالاں دا اظہار کیتا، جیہڑیاں صنفاں عوام وچ مقبول ہو چکیاں سن تے انج اک لمے عرصے تک پنجابی شاعر غزل توں دُور رہے۔

پہلوں پہل انیویں صدی دے بعض مثنوی لکھن والے شاعراں نے اپنیاں مثنویاں

Marfat.com

وچ کدرے کدرے غزل دے نمونے پیش کیتے۔ ایس سلسلے وچ خاص طور تے سیف الملوک دے خالق میاں محمد بخشؒ دا ناں قابلِ ذکر اے۔ اوہناں دی اک غزل دا نمونہ ایہہ اے:

جے محبوب پیارا اِک دن وسے نال اساڈے
جاناں اَج ہما پکھیرو پھاتا جال اساڈے
کرن گدا اوہدے کوچے وچ بادشاہی توں چنگا
جے اوہ آپ محمد پائے خیر رمال اساڈے

ایس توں پچھوں بہت سارے پنجابی شاعراں نے غزل دی اہمیت تے ضرورت دل توجہ کیتی تے انج مستقل طور تے غزل لکھن دا رواج پے گیا۔ بعض پنجابی تذکرہ نگاراں پیر وارث شاہ، مولوی غلام رسول تے ہدایت اللہ بارے کہیا اے کہ اوہناں نے دی غزلاں لکھیاں سن، پر ساڈے تک اوہناں دی غزل نہیں پہنچ سکی تے نہ ای اوہناں تذکریاں وچ کوئی نمونے دا شعر ملدا اے۔

سبھ توں پہلے شاعر جیہناں غزل دُل خاص طور تے توجہ کیتی اوہ نواب غلام حسین عرف گاموخان نیں۔ استاد گاموں خان نے اُنج تے بہت ساریاں غزلاں لکھیاں، پر اوہناں دیاں غزلاں دا وی بہت سارا حصہ ضائع ہو گیا اے۔ یاں فیر اوہناں دے سلسلے دے بعض شاگرداں نوں زبانی یاد اے۔ کتابی صورت وچ بہت گھٹ ملدا اے۔ اوہناں دی اک مشہور غزل دے شعر تسی وی ویکھ لوو:

لوک کہن کافر مالدار ہویا ویکھ خال سنہری رخسار اُتے
یا ایہہ حکم خدا دے نال بیٹھا شاہ حبش تخت زرنگار اُتے
اوہدے ویکھ رخسار رقیب سڑیا میری روح رخسار توں ہوئی صدقے
اودھر اگ اُتے پئی اگ بلے ایدھر نور چمکے پیا نار اُتے

فیر اک ہور غزل دا مطلع انج اے:

کنگھی پھیر کے یار نے مانگ کڈھی نکتہ لبھیا اساں ایس بات وچوں
کوئی صاحب سکندر نوں جا آکھے کڈھی یار نے راہ ظلمات وچوں

نواب گاموں خان توں بعد اکثر شاعراں نے ٹانویں ٹانویں غزل کہنی شروع کر دتی سی۔ ایس دور وچ مولا بخش کُشتہ ہوراں نے خاص طور تے بہت ساریاں تے ہر اکھر دی ردیف دا

Marfat.com

خیال رکھ کے غزلاں کہیاں تے سبھ توں پہلاں پنجابی وچ غزلاں دا دیوان شائع کیتا۔ اوہ خود آکھدے نیں :

کوئی لکھے تاریخ تے یاد رکھے بخشی ربّ نے عزت ایہہ خاص مینوں
شعراں وچ پنجابی دے سبھ کولوں پہلے پہل چھپیا ہے دیوان میرا

کُشتہ ہوراں اپنی زندگی دے مختلف پہلواں نوں سمیٹن دی کوشش کیتی اے تے اوہ اپنی ایس کوشش وچ کافی حد تک کامیاب وی رہے نیں۔ اوہناں دے دیوان وچ جتھے گُل و بلبل دے قصے دیاں نزاکتاں آوندیاں نیں، اوتھے ای زندگی دے دُکھاں سُکھاں دی تصویر وی مِل جاندی اے۔ اوہ مجازی منزل توں اگانہہ لنگھ کے حقیقت وَل وی اِک قدم ودھاندے نیں۔

اپنے پیارے دیس پنجاب دی عظمت تے اوہدی محبت دا وی اظہار کردے نیں۔ ایس توں اڈا اوہناں اپنی غزل وچ ٹھیٹھ پنجابی زباناں دے اکھاناں تے محاورہیاں نوں جگہ دے کے زبان دی بڑی وڈی سیوا کیتی اے۔ اوہناں نے بہت سارے فارسی شعراں دے کامیاب ترجمے وی کیتے نیں۔ مناسب موقعیاں تے خوبصورت تشبیہاں تے اچھوتے استعارے وی استعمال کیتے۔ انج جاپدا اے کہ اوہ اپنی زبان دے ہر قسم دے روزمرّے نوں غزل وچ ای کھپان دی کوشش کر رہے سن جہدی وجہ توں بعض جگہ تے اوہناں دی زبان غزل دے لطیف خیالاں دا ساتھ نہیں دے سکی۔ فیر وی اوہناں دی ایس کوشش دی تعریف کرنی پیندی اے کیوں جے اوہناں توں پہلے پنجابی وچ غزل دا کوئی معیاری تے چنگا نمونہ موجود نہیں سی۔ اوہناں دیاں غزلاں دے کجھ چونویں شعر ونگی دے طور تے تہاڈی خدمت وچ پیش کرناں تاں جے تسی اوہناں دی غزل دے رنگ دا اندازہ کر سکو :

مینوں آوندا نہیں دکھاویاں نئی تبکے تبکے تریل دے وانگ رونا
نین ورھن گے بدلاں دا نگ میرے جدوں کالجا اُچھلیا آن میرا

مزدور دی دُکھی زندگی دا نقشہ انج پیش کردے نیں :

ککّر درہے تے کوراجے تن ڈھکن نوں لیر نہیں
کیہہ بچھدے او پالے اندر کیویں مجبور گزاری رات

دیس پنجاب دی محبت دا اظہار :

Marfat.com

ساڈے سورمے ہین دلیر ایڈے اگے آ ون پہاڑ تے چیر گھتن
رن ویکھ کے جنہاں نوں کنب اُٹھے اوہ شیر نیں پاک پنجاب دے وچ

عشق کرن تھیں بعد پچھے مُڑنا اوکھا ہوندا اے۔ بھاویں جان دی بازی لگ جائے فرماندے نیں:

پچھے مُڑاں تے عشق نوں لاج لگدی اگے چلنا بہت محال ہویا
کہیا سوہنی نے ویکھ اوہ مہینوالا، کشتی جان دی پھسی گرداب اندر

زندگی دی بے ثباتی دا نقشہ کجھ انج کھچدے نیں:

بڑے بڑے جو سوہل سریر سُندر کدی پھلاں دی سیج تے لیٹ دے سن
اج اوہناں دی قبراں توں ککھ کنڈے بالن واسطے لوک سمیٹ دے سن

تے فیر مطلبی دنیا دی تصویر ویکھو:

اساں بڑی پریم دی کتھا کیتی پتھر دلاں تے کجھ نہ اثر ہویا
ڈٹھا پرکھ کے دنیا دے بندیاں نوں سبھ مطلبی تے پولے پیٹ دے سن

مجاز توں حقیقت ول اک قدم ودھاندے نیں:

ہر اک ہے جلوہ اوہدا ویکھے ویکھن والی اکھ

مولا بخش کُشتہ دے زمانے وچ ای بہت سارے شاعراں نے غزل کہی تے ایہہ صنف اینی مقبول ہوگئی کہ تقریباً ہر شاعر غزل کہن لگ پیا۔ فیر مقابلے دی اک روچل پئی تے چنگے شاعراں نے غزل دی نوک پلک سنوارن دا سر بندھ کیتا۔ ایس دور وچ رمضان وزیر آبادی، فیروز دین شرف، پیر فضل حسین فضل، صوفی تبسم، عبدالکریم ثمر، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ودھاتا سنگھ تیر، عبدالمجید بھٹی، موہن سنگھ ماہر، درشن سنگھ آوارہ، ہرنیدر سنگھ رُوپ، تیجا سنگھ صابر، عجائب چترکار، پربھ جوت کور، راج بیدی، برکت رام یمن تے حکیم ناصر ہوراں درگے شاعراں نے غزل سرائی کیتی[1]۔

ایس دوجے دور وچ غزل نے کافی ترقی کیتی، زبان وچ زیادہ صفائی تے نکھار پیدا ہو گیا۔ ایس دور دے شاعراں نے خاص طور تے غزل دے مزاج تے اوہدی ہزار سالہ ادبی

۱۔ ایتھے مناسب معلوم ہندا اے پئی موسیٰ لدھیانوی دے شاگرد عاشق لدھیانوی دا ذکر وی دتا جائے کیوں جے غزلاں دا اک مختصر جیہا مطبوعہ دیوان اوہناں دا وی ملدا اے۔ (مرتب)

روایت نوں سامنے رکھ کے اپنے فن نوں پیش کیتا۔ جدھا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ غزل دے ذریعے پنجابی زبان وچ عربی تے فارسی دیاں اصطلاحاں تے خیال داخل ہو گئے۔ ساقی، شیشہ، جام، جم، جام جہاں نما، آئینہ سکندر، خرابات، مغ بچہ تے پیر مغاں ورگیاں اصطلاحاں خاص کر اوہناں ای معنیاں وچ ورتیاں گئیاں جیہناں معنیاں وچ فارسی دے شاعر استعمال کر گئے سن۔ ایس دور دے شاعراں، خاص طور تے پیر فضل حسین فضل گجراتی ہوراں نے جو غزل دی خدمت کیتی اے اوہ بہت زیادہ قدر دے قابل اے۔ پیر ہوراں نے پنجابی غزل وچ تصوف دا وادھا کر کے سعدی تے حافظ دے دور دیاں یاداں تازہ کر دتیاں نیں۔ بھانویں اوہناں نے بہت سارے خیال فارسی غزل وچوں ادھار لے نیں سگوں بعض جگہ تے پورے پورے مصرعیاں بلکہ شعراں دا ترجمہ کر دتا اے، پر ایہہ ترجمے یاں خیال کجھ ایس خوبی نال پنجابی وچ ادا کیتے گئے نیں کہ بالکل نویں تے اچھوتے خیال معلوم ہوندے نیں۔ جویں واعظاں دی پردہ دری اوہناں دی ریاکاری تے خواجہ حافظ نے بہت چوٹاں کیتیاں نیں۔ پیر ہوراں نے وی حافظ ہوراں دی پیروی کیتی اے، پر کجھ ایہے نرالے انداز وچ کہ قصہ پارینہ ہون دے باوجود لطف توں خالی نہیں:

اے واعظ ذوق تہاڈے نوں کیہہ نور نمازی آکھن گے
ہر جمعے کہانی ہوراں دی پا بہنی حضرت ٹھیک نہیں

زاہد دا سارا زہد تے اوہدی عالمانہ شان اودوں تک قائم رہندی اے، جدوں تک اوہ شراب عشق دی مستی توں ناآشنا ہوندا اے۔ حافظ تے صرف رنداں دیاں گڈیاں شراب دے بدلے گروی رکھدا سی، پیر ہوراں نے اک گھٹ چکھا کے زاہد دی مشہدی دستار وی گروی رکھ دتی اے:

ہونسی دے اک پرولے تے زاہد نوں ساقی نے آندا
جو مشہد دلوں آئیاں سن گروی دستاراں ہوگیاں

عشق دیاں وارداتاں دے جتے دی پہلو آں دا ذکر پیر فضل دی غزل وچ ملدا اے۔ اوہدے وچ اوہناں دا پرخلوص جذبہ صاف نظر آجاندا اے۔ اوہ یار دی جمال دا سے کسے دور دراز دے مقدس مقام یعنی "طور" یا کعبے وچ ای نہیں پہنچدے سگوں اوہناں دا مطلوب تے اوہناں دے دل وچ وسدا اے تے شاہ رگ توں وی نزدیک اے تے:

Marfat.com

فیر اوہ کدی کدی نیزے دی نوک تے سُولی تے چاڑھ کے وی نظارہ کراؤندا اے :

میں ٹریا جنگل بیلے نوں اوہ جبل وریدوں نیڑے سی
اک پانے والے پائیاں سن کجھ پٹھیاں دساں کیہہ دساں
اوہدے ہور لکانے دی ہلدے نیں لگی ہوئی کوئی طور دی قید نہیں
کدھرے دار اُتے ملاقات بخشے کدھرے بخشدا دید تلوار تھلے

فارسی روایت نوں سامنے رکھ کے غزل گوئی کرن دا اک ایہہ اثر دی ہویا اے کہ پنجابی زبان اردو زبان دے بہت نزدیک ہو گئی۔ بعض شعراں وچوں حرف ربط تے فعل بدل دتے جان تے اوہ خالص اُردو دے شعر بن جاندے نیں۔ مثلاً پیر صاحب دے ایہہ شعر :

گئی پھیلدی پھیلدی پھیل خوشبو — تیری زلف دا تذکرہ اللہ اللہ
نرالا نرالا، انوکھی انوکھی! — تیرا ناز، تیری ادا اللہ اللہ

یاں فیر درشن سنگھ آوارہ دے ایہہ شعر :

جام چلے کوئی بات چلے — یارو ایہہ کیہہ بات ہوئی
وقت دی نہ جس سمجھی چال — اوس دی بازی مات ہوئی
تریل دی جس نوں سمجھے تریل — اوہ کاہدی برسات ہوئی

ایہہ اک خوشگوار تبدیلی اے۔ اگر ایہدے اثرات باقی رہے تے امید کیتی جا سکدی اے کہ قومی تے علاقائی زباناں اِک دُوجے دے نیڑے ہو کے ملی شعور وچ پختگی تے ادبی قدراں وچ سانجھ پیدا کر کے قومی سالمیت دی ضمانت بن جان گیاں۔

دوجے دور دے اوہ بزرگ غزل گو شاعر جیہناں دا حوالہ اُپر دتا جا چکیا اے، اوہناں وچوں بعض تے وفات پا چکے نیں تے بعض بزرگ اج وی غزل دی زلف سنوار رہے نیں۔ ایہناں بزرگاں توں علاوہ ہور بہت سارے نویں شاعر وی غزلاں لکھن دا چارہ کر رہے نیں۔ جیہناں وچوں سلیم کاشر، شریف کنجاہی، غلام یعقوب انور، نذیر چودھری، رؤف شیخ، رشید انور، حفیظ تائب، ماجد صدیقی، منظور وزیر آبادی، منظور احمر، اختر حسین اختر، عبدالغفور اظہر، نادر جاجوی، اختر کاشمیری، تنویر بخاری تے غلام فرید جعفری دے ناں خاص طور تے قابل ذکر نیں۔

نویں دور دیاں شاعراں نے پنجابی غزل وچ اپنے دور دیاں تلخیاں تے ہور نویاں تقاضیاں نوں جگہ دتی اے۔ ایہہ لوک غزل آفاقی قدراں دا پرچار کرن دی کوشش کر رہے نیں۔

Marfat.com

ویہویں صدی وچ دو عالمی جنگاں نے جیہڑی تباہی مچائی سی اجے تک انسانیت دے مستھے اتے داغاں دے نشان موجود نیں۔ اج دے دور دا شاعر انسان دیاں مجبوریاں تے کمزوریاں نوں شدت نال محسوس کردا اے تے فیر ربّ دے سامنے شکوے شکایتاں دے دفتر کھول کے بہہ جاندا اے۔ منظور احمد دا اِک شعر اے:

مست اپنی ذات وچ اوہ قسمتاں دا کوزہ گر
تے اسی مجبور اوہدی ہر ادا دے سامنے

یاں فیر شریف کنجاہی دا ایہہ شعر:

پھل والے نوں ڈھیماں ایتھے بے پھل نوں کلوتر
مالی باغ تیرے وچ اُگ کے ہر بوٹا پچھتائے

مشینی دور دی افراتفری نے انسان کولوں اجتماعی زندگی دا احساس تک کھوہ لیا اے۔ اوہ ہمسائے جیہناں دے بوہیاں نال بوہے تے کندھاں کندھاں ملیاں ہویاں نیں، اوہ اک دوجے دی جان پچھان دی نہیں رکھدے۔ بھرے بازار وچ کوئی دی کسے دا درد دی تے آگو نہیں۔ کلّم کلّے زندگی دیاں گھڑیاں گزار رہے نیں۔ نذیر چودھری لکھدا اے:

دوروں تے ہر بازار وچ جھنڈاں دے جھنڈ سن جا پدے
جد نیڑے ہو کے ویکھیا ہر بندہ کلا شہر دا

یاں فیر رؤف شیخ دا ایہہ شعر:

کدی دی دل دی سنگت چھڈ کے جیہڑا کدرے جاندا نہیں
اک میرا کلاپا اپنا باقی لوگ پرائے نیں

نفسی نفسی دا عالم اے۔ سبھ اپنے اپنے دکھاں نوں ویکھ ویکھ روندے نیں۔ چونہاں پاسے بے بسی تے ویرانی جا پدی اے سگوں انج معلوم ہندا اے کہ ساری دی ساری فضا وچ زہر بھر گیا ہووے:

سُپ بنے نیں رُکھ ویلے دے چھاواں زہری ہوئیاں
رہواں دے وچ کھلر گئی اے گوڑی دُھپ چوفیرے دی

نویں دَور نے جتھے ساڈی جھولی وچ دُکھ تے تکلیفاں پائیاں نیں۔ اوتھے سائنس دی ترقی راہیں نویاں نویاں منزلاں لبھن دی وی ہمت عطا کیتی اے۔ چنانچہ اوہ شاعر جیہڑے

زندگی دے روشن پہلو وآں تے نظر رکھدے نیں۔ اوہ امید تے عزم دا پرچار کردے نیں حفیظ تائب ہوراں دا اک شعر اے:

ساڈے جھل نے نویاں نویاں راہواں لبھدیاں رہنا اے
چن تے اساں کمنداں ٹٹیاں ذرّیاں دے دل ٹولے ہیں

وقت دی کمی پاروں نویں دور دے شاعراں دی فکر دا تفصیلی جائزہ نہیں لیا جا سکدا تے فیر اجے ہر روز نویں حالات تے نویں ذہن اُبھر رہے نیں۔ ایس واسطے کجھ عرصے بعد ای ایس دور دے شاعراں دی غزل دا مزاج متعین کیتا جا سکے گا۔ سلیم کاشر ہوراں دے اِک شعر نال مضمون ختم کرناں۔ انج تے کاشر ہوراں صرف اک سال دے موسم دا ذکر کیتا اے پر معلوم ہوندا اے کہ ایہہ کیفیت اوہناں دے پورے دور دی دی ترجمان اے:

نکلیا سورج کدی بدلاں دا سایہ ہو گیا
ایدی موسم دی میرے یار ورگا ہو گیا

Marfat.com

محمد پروین شاہ دین

غزل تے پنجابی غزل

سر فلپ سڈنی دے قول موجب شاعری انسانی علم دی دائی تے روشنی دی اوہ کرن اے، جیہڑی جہالت، تنگ نظری تے ویر ورود دے کالے شاہ گھُپ اندھیریاں نوں دور کردی اے۔ اردو زبان دے اک مشہور نقاد فراق گورکھپوری اپنی کتاب "شعر تے غزل" وچ لکھدے نیں کہ "شعر معصوم انسان دی معصوم زبان دے اظہار تے ابلاغ دا سبھ توں پہلا ذریعہ اے"۔ جے ایہہ دونویں گلاں سچ نیں تے ایہناں دے سچ ہون وچ کوئی شک تے شبہ دی نہیں تے فیر اسیں آکھ سکنے آں کہ شعر دیاں وکھ وکھ قسماں تے اڈو اڈ شکلاں وچوں سبھ توں اُچی، ہر من پیاری تے اثر دار قسم غزل اے۔

زبان دیاں ماہراں تے لغت بناون والیاں غزل دا ایہہ لفظ کسے اجیہے نیک سمے گھڑیا کہ ایہہ لفظ جتھے دی تے جدوں دی ورتیا گیا، دلفریبی، جاذبیت، اندرونی حالت تے والہانہ لطافت، ترنیل بھریاں نظراں، خیال دی رنگا رنگی تے سوز ناکی ہمیش لئی ایہدا اٹوٹ انگ بن گئی۔

دسیا جاندا اے کہ حضرت داؤدؑ تے حضرت سلیمانؑ تے اُترن والی اسمانی کتاب زبور دے مضموناں نوں غزالغزلیات آکھیا جاندا سی۔ جدوں ایہہ نبیؑ کسے پہاڑ دی ہری بھری چوٹی تے بہہ کے اکتارے تے اوہدا الاپ کردے سن تے اوہنوں سُن کے جن پریاں، انسان، حیوان تے ڈھور ڈنگر مست ہو کے جھولدے تے حال کھیڈن لگ پیندے سن۔ ایس توں پتا لگدا اے کہ غزل دا کم دُھروں ای حُسن دی پُوجا کرنا اے تے ایہہ صنفِ سخن عاشقانہ مزاج لے کے دنیا وچ آئی۔

رشید وطواط اپنی کتاب "حدائق السحر فی دقائق الشعر" وچ لکھدے نیں کہ "غزل یا

Marfat.com

نسیب دا مطلب ایہہ وے کہ اپنا تے محبوب دا حال تے عشق بارے گل بات کرنا ـــــــ"
شمس الدین محمد بن قیس الرازی اپنی تصنیف "المعجم فی شعار معاییر المعجم" وچ غزل دی تعریف اِنج کردے نیں کہ "اوہ شعر جیہناں وچ زلف تے تِل دی صفت، جدائی تے ملاپ دی کہانی، پھُل، بوٹے تے باغ وبہار دا شوق تے محبوب دے منہ متھے دا ذکر کیتا جاوے، اوہ غزل اے یا فیر اِنج کہہ لو کہ غزل وچ الھڑ تے جوان مٹیاراں دیاں گلاں تے اوہناں بارے پیار محبت دے راگ چھون دا سلسلہ ہوندا اے۔

مشرق وچ شعر وشاعری دا مڈھ عرباں نے بنھیا۔ ظہورِ اسلام توں پہلاں عرب سبھ توں وڈی چیز شاعری سی۔ عرب اپنی شاعری تے زبان دانی تے بڑا فخر تے مان کردے سن۔ ایتھوں تیک کہ اوہ اپنے آپ نو عرب (یعنی زبان والے) تے دوجیاں نوں عجم (یعنی گونگے) آکھدے سن۔ عرب شاعراں نے غزلاں لئی کوئی وکھری صنف ایجاد نہیں سی کیتی سگوں اوہ قصیدے دی تشبیب یا نسیب نوں عشقیہ مضمون تے پیار محبت دیاں حالتاں بیان کرن لئی استعمال کردے سن۔

اِمرا القیس نے اپنے قصیدیاں دی تشبیب وچ عشق مجازی دا انداز ورتیا۔ بیان دی سچائی تے ننگے پن دے نال نال فحش نگاری توں وی کم لیا اے، پر عنترہ تے ظہیر نے اپنی عشقیہ شاعری وچ متانت دا مظاہرہ کیتا اے۔ جمیل دے کلام وچ تغزّل دا چوکھا رنگ ملدا اے۔

ڈاکٹر یوسف حسین صاحب لکھدے نیں کہ ایہہ ٹھیک اے کہ اسلام توں پہلاں عربی شاعری وچ دی تغزّل تشبیب دی شکل وچ موجود سی، پر اُموی دَور وچ آکے عربی غزل نوں سنورن تے نکھرن دا موقع ملیا تے انج ایہہ صنف پیار محبت تے عشق وعاشقی دے مضمون واسطے خاص ہوگئی۔

پہلی صدی ہجری وچ عمر بن ربیعہ نے غزل دی صنف نوں بڑے چنگے تے سوہنے طریقے نال ورتیا تے اوہدے مگروں ہور کئی شاعراں نے ایس روایت نوں پروان چڑھایا۔

نقدِ شعر تے کتاب الصمدہ نوں پڑھ کے پتا لگدا اے کہ غزل دیاں موٹیاں موٹیاں تے چونویاں خصوصیتاں تے تغزل دے مڈھلے اصول ایہہ سن:

۱۔ پیار محبت دا ایل سوز تے گداز، نرمی تے گھلاوٹ، عاجزی، فرمانبرداری تے ڈھلاپن۔

Marfat.com

۲۔ محبوب دا ذکر اجیہے ڈھنگ نال کہ شوق تے غم دا لیا ملیا اظہار ہووے۔

۳۔ عشق تے شوق بھرے خیالاں دا بیان۔

۴۔ شعر وچ اجیہے لفظاں دی ورتوں جیہڑے لچکدار، چھیتی سمجھ وچ آون والے، نرم تے واضح ہون۔

۵۔ محبوب لئی سخت تے کوڑا لہجہ ورتن توں کنڈیاؤنا۔

۶۔ محبوب دے جسم تے اوہدے دُکھ دُکھ حصیاں دی تعریف تے ذکر توں بچنا۔

۷۔ بازاری حُسن تے ہری چگ معشوق بارے گل بات نہ کرنا۔

شعر و شاعری دی ایہہ روایت عرب توں چل کے ایران پہنچی تے اوتھوں دے لوکاں نے دوجیاں شعری روایتاں دے نال نال غزل نوں ہتھو ہتھ لیا۔ اپنے حالات تے مذاق موجب غزل وچ چوکھی ادلا بدلی کیتی۔ پر مڈھلیاں خصوصیتاں اوہو ای رہیاں جیہڑیاں عرباں نے پیدا کیتیاں سن۔

رودکی ایران دا پہلا شاعر اے جیہنے غزل نوں اک مستقل صنف دی حیثیت نال پیش کیتا[1]۔ اوہدا اندازِ بیان ایناں من کھچواں تے سوادی سی کہ ویکھن والے حیران ہو گئے۔ ایتھوں تیک کہ عنصری نوں آکھنا پیا:

غزل ہائے رودکی وار نیکو بود
غزل ہائے رودکی وار نیست[2]

آون والے شاعر رودکی دی ایس روایت تے چلے تے اوہنوں اینی ترقی دتی کہ غزل فارسی دی سبھ توں اُچی صنف بن گئی۔ غزل دا مڈھ چھیویں تے ستویں صدی ہجری وچ اُپڑ کے بجھا تے اوہناں نے ایس روایت نوں اگانہہ ودھایا تے کمال دے درجے تے اُپڑا دتا۔

۱۔ رودکی دی غزل دی اوہدے قصیدے دی تشبیب ای سی۔ اوہنے غزل نوں وکھری صنف دے طور تے پیش نہیں سی کیتا۔ (مرتب)

۲۔ ایس شعر دی صحیح صورت اِنج اے:

غزل رودکی وار نیکو بود
غزلہای من رودکی وار نیست (مرتب)

Marfat.com

اردو وچ غزل فارسی دے اثر ہیٹھ آئی۔ تے ویکھدیاں ای ویکھدیاں اردو شاعری دی سبھ توں اُچی صنف بن کے اپنے رنگ دکھاؤن لگ پئی۔

ولی دکنی، سراج، میر تقی میر، خواجہ میر درد، مرزا رفیع سودا، مصحفی، مومن، ذوق، ظفر، غالب، داغ، امیر مینائی ایہہ سبھ غزل دے استاد نیں۔

۱۸۵۷ء دی جنگِ آزادی دی ناکامی پاروں جس ویلے دِلّی تے لکھنؤ دے شاہی دربار اُجڑے تے اوہناں درباراں نال تعلق رکھن والے شاعر رُکھاں دے جھڑے ہوئے پتّیاں وانگر ایدھر اودھر کھلّر پُلّر گئے۔ اوہناں وچوں کجھ تے رامپور، بھوپال، منگلور تے حیدرآباد ورگیاں اسلامی ریاستاں ول چلے گئے تے کجھ لاہور آ وسّے۔

لاہور دے جی دار تے زندہ دل لوکاں نے دِلّی تے لکھنؤ توں آون والے شاعراں نوں ہتھو ہتھ لیا تے اوہناں دی حدوں وَدھ عزت کیتی۔ ایہناں شاعراں دے آؤن کارن لاہور وچ اردو شاعری دا خوب چرچا ہویا۔ تھاں تھاں مشاعرے ہون لگ پئے جیہناں وچ شاعر اپنا کلام پڑھدے تے سُنن والے اوہناں نوں داد دیندے سَن۔ مرزا ارشد گورگانی، ناظم دہلوی، مولانا محمد حسین آزاد، مولانا الطاف حسین حالی، پیارے لال آشوب تے ہور کئی بزرگ ایہناں مشاعریاں وچ حصہ لیندے سَن۔ ایہناں دی ویکھا ویکھی پنجابی وچ شعر کہن والے دی ایسے رنگ وچ رنگے گئے۔ تے اوہناں نے کوی دربار سجاون دی روایت قائم کیتی۔ شروع شروع وچ ایہہ کوی دربار بیت بازی تے سی حرفیاں تیک محدود رہے۔ ہولی ہولی پنجابی شاعراں نے وی پنجابی وچ غزلاں کہئیاں، پر غزل گوئی دا مان تے فخر جنہوں حاصل ہویا۔ اوہ استاد مولا بخش کشتہ نیں۔ اوہناں دا دیوان پہلی وار ۱۹۰۳ء وچ چھپیا، اوہ آکھدے نیں:

کوئی لکھے تاریخ تے یاد رکھے بخشی ربّ نے عزت ایہہ خاص مینوں
شعراں وچ پنجابی دے سبھ کولوں پہلے پہل چھپیا ہے دیوان میرا

پر ایہدا ایہہ مطلب نہیں کہ کشتہ توں پہلے کسے نے غزل نہیں سی آکھی۔ سید وارث شاہؒ، میاں محمد بخشؒ، میاں مراد بخش، نواب خاں گامو، موسیٰ لدھیانوی تے اوہناں دے دو شاگرداں تے مولوی دلپذیر ہوراں نے غزلاں آکھیاں۔ ایہہ وکھری گل اے کہ اوہناں دیاں دوجیاں شعری صنفاں عوام وچ اینیاں مشہور ہویاں کہ لوکاں نے اوہناں دیاں غزلاں ول اُکا دھیان نہ دِتا تے اِنج اوہناں دیاں غزلاں عام نظراں توں اوہلے رہیاں۔

Marfat.com

استاد مولا بخش کشتہ توں علاوہ جیہنیں پنجابی غزل وچ اپنا ناں پیدا کیتا اوہ دھنی رام چاترک نیں۔ اوہناں اپنی غزل وچ عشق و محبت دے جذبے نوں بڑے چنگے تے سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتا اے۔ چاترک نوں غزل دی زبان تے اوہدی تکنیک اُتے پوری قدرت حاصل اے۔ ایہناں تو علاوہ درشن سنگھ آوارہ، ودھاتا سنگھ تیر، کرتار سنگھ بلگن، فقیر محمد فقیر، حکیم شیر محمد ناصر درگے غزل گو شاعراں نے پنجابی غزل نکھارن وچ بڑا حصہ لیا تے ایہناں دیاں کوششاں تے کاوشاں راہیں پنجابی غزل نویں نویں رنگ وٹا کے بڑی چھیتی نویاں منزلاں ول وُدھی۔

ہن اسیں غزل دے فکری تے فنی پہلواں دا جائزہ لینے آں کہ ایہنے، سمے، ماحول، حالات، تے اُج دے دَور دیاں دوجے سیاسی، سماجی تے معاشی حالتاں توں کیہ اثر لیا اے تے اگوں کناں کُو اثر لے رہی اے۔ جتھوں تیک پرانیاں غزل گو شاعراں دا تعلق اے، چھیویں تے ستویں صدی ہجری وچ اپڑ کے ہر شاعر غزل دا رسیا بن گیا۔ جدوں تیک غزل قصیدے دی تشبیب دا انگ بنی رہی، اودوں تیک ایہناں چار گلاں دا خیال رکھیا جاندا سی:

(ا) پیار محبت دے راز و نیاز، بھواں، ہونٹھاں تے والاں دی تعریف، جدائی تے ملاپ دیاں واردا تاں۔

(ب) پھُلاں، بلبلاں، جنگلاں، جوہاں، باغاں تے گلزاراں دے نظارے۔

(ج) راگ رنگ، گون وَجون تے جوڑی طبلے دے گیتاں دا اثر۔

(د) عاشق دی اداسی تے محبوب دے حُسن و جمال دی کہانی بڑے دکھ بھرے تے نرم انداز وچ بیان کرنا۔

پر جدوں غزل نے اِک وکھری تے مستقل صنف دا رُوپ دھار لیا تے اوس ویلے غزل تے تغزل دے جیہڑے اصول تے معیار مقرر ہوئے، اوہ ایہہ نیں:

۱۔ غزل وچ سوہنیاں تے چنگیاں گلاں دا بیان چنگے تے من کھچویں طریقے نال کرنا۔

۲۔ غزل وچ کسے مُنڈے یا کُڑی دا ذکر کھلے لفظاں وچ نہ لیونا۔ ایہے موقعے تے رمز تے اشارے توں کم لینا۔ سماجی روایتاں، انسانی فطرت تے مزاج دیاں حالتاں نوں پیش کرنا بہت ضروری سمجھیا جاندا سی۔ اِنج کرن نال نظراں دی پاکیزگی دی قائم رہندی سی تے بیان دی سچائی دی، تہذیبی تے فطرتی قانوناں دی انگھناں دی نہیں سی ہندی۔

۳۔ لفظاں دی مٹھاس تے تاثیر دا خیال رکھنا ضروری سی تاں جے لہجہ نرم رہوے تے

Marfat.com

بحراں دی شگفتگی وچ وی فرق نہ آوے۔ لفظ صاف تے ستھرے ہون تے بیان دا طریقہ سدھ پدھرا ہووے۔ ایس لئی کہ نرم تے ملوک لفظ نازک تے لطیف جذبے رُل مِل کے جادو منتر دا کم کرن تے ایہناں دا اثر سُننن والیاں دے لُوں لُوں وچ رچ کے دِل تے دماغ وچ اپنی تھاں بنا وے۔

۴۔ ہڈ بیتی تے جگ بیتی دا ذکر کیتا جائے۔ عشق دا غم تے دنیا دا غم دونویں سادوں سانویں رہن پر بیان وچ "رونا یاراں نوں تے لئے لئے ناں بھرا داں دا" دے مقولے تے عمل کیتا جائے۔ ذاتی تجربیاں دی کھچ، رومانی کھلار تے تخیّل دی اچیائی وَل چوکھا دھیان دِتّا جائے۔

۵۔ دل لگی، لذّت و مسرت تے ذہنی آسودگی دے نال نال مواد وچ نظر دی ڈونگھیائی تے پاکیزگی دا وی خیال رکھیا جائے۔

۶۔ بیان دی صفائی، معنیاں دی باریکی، ذاتی وجدان تے چنگے ذوق نوں وی کسوٹی بنایا جائے۔

۷۔ دل دیاں اندرلیاں حالتاں دی ٹھیک ٹھیک تے فطری جذبیاں دی عین مَین تصویر کشی کیتی جائے۔

غزل دیاں جیہڑیاں قدیم خصوصیتاں اُپر لکھیاں گئیاں نیں جے اُسیں گوہ نال تکئے تے پتا لگدا اے کہ اجوکے دور دی غزل وچ دی او ہوای خصوصیتاں کجھ ادل بدل کے تے نواں رنگ وٹا کے کم کر رہیاں نیں تے ایہناں دی وجہ نال ای غزل دی صنف نے غیر فانی حیثیت حاصل کیتی اے تے اوہدے وچ اینی لچک تے لوچ آگئی اے کہ اوہ ہر زمانے تے ہر دَور وچ اپنے وجود نوں قائم رکھ سکدی اے۔ جدوں کدی سیاسی یا سماجی رَولے رَپّے ودھ جاندے نیں تے سدھ پدھرے طریقے راہیں گل بات کرنا یا کجھ کہنا اوکھا ہندا اے، اوس ویلے وی ایہہ غزل اپنی ریزہ کاری، جزئیات نگاری تے رمز و اشارے دے کارن کجھ نہ کہندیاں ہویاں وی سبھ کجھ کہہ جاندی اے۔

غزل دا اصلی مڈھ ایرانی شاعراں دے ہتھوں بجھاتے اوہناں نیں ایس روایت نوں اگانہہ ودھایا تے درجۂ کمال تے اپڑایا۔ جتھوں تیک پنجابی دے پرانیاں غزل گو شاعراں دا تعلق اے، اوہناں نے اوہو روایتاں تے خصوصیتاں زیادہ تر اپنی غزل وچ لیاندیاں جیہڑیاں اردو غزل وچ عام طور تے موجود سن، یعنی روزمرے تے محاورے دا استعمال، سہل تے ملوک

Marfat.com

لفظاں دی چون، لہجے دی نرمی تے گھلاوٹ، تشبیہاں، استعاریاں تے علامتاں دی مناسب ورتوں۔ رمز و اشارہ تے اختصار، موضوعات تے مضمون دی او ہوای چُنے، جیہڑے اردو غزلاں وچ بیان کیتے جاندے سن۔ میاں محمد بخشؒ دی غزل دا نمونہ ویکھو:

اوّل شُکر خدا دا کریئے دلبر دُکھ وکھایا
مِٹھے مونہہ تیرے تھیں سجناں قوت میری جند پایا
ڈیرے تیرے وچہ چوفیرے چوکیداراں
آہ میری دے بلن انبھے دکھن چانن لایا
توڑے سورج وانگر بینوں اندر جا نہ لبھے
در و دیوار تیرے دی پیریں ڈہساں جیونکر سایا
شُکر ہزار خداوند تائیں پھری بہار چمن دی
حاصل ہوئی مراد محمد دلبر کول بہایا

مولا بخش کُشتہ ہوراں دی غزل دی ونگی ویکھو:

رب سبھی سجناں دے ٹاکرے اَج ہو پئے
حال اوہناں نے پُچھیا تے نین ساڈے روپئے
گھمن گھیر جھناں دیاں چھلاں مجھ کچھ ہور ہزار بلا
ملیا سوہنی تائیں کُشتہ واہ واسندر داج وہیج
کرن عبادت مارن سنّھاں وچ لگن دے جاگن اِک
زاہد، چور تے عاشق تائیں، اکو جیہی اے پیاری رات

سُن کے بختاوراں دی کوئی نہ دیوے موڑ
کرے کلام غریب جے دین ادھوائے توڑ
ٹبّر بہت غریب دا ہے ہڈاں دا کھوہ
دولت منداں واسطے بُری منکھ دی تھوڑ
دھپنا رہے غریب دے گھر وچ پئی ہمیش
کال غریبی ماندگی رکھن نت انجوڑ

Marfat.com

نٹھے آوَن مالشی سدیاں باجھ انیک
بختاور دے پیر وچ جے آدے مچکوڑ
کیتی باغ جہان دے لگ لگ سُک گئے
کیتی راکھے راکھیاں کر دے گئے وچھوڑ
دینا بھلا نہ باپ دا بیٹی بھلی نہ ایک
بُری اوہ ناری سندری جو دے اگو موڑ
گُشتہ اوکھے ہلن گے تیرے رنگ تیئں
بھانویں ہون پنجاب دے شاعر لکھ کروڑ

چودھری فیروز دین فیروز گرداسپوری دی پنجابی غزل دے اک اُچے پرگھے شاعر نیں۔ اوہناندے شعر ویکھو:

وچ کن دے جاندی ہوئی جوانی کہہ گئی اے
ہن گزر گئی اے بہتی تھوڑی رہ گئی اے
کجھ کرلے کار گزاری اگے جاون دی
ہن بپھری ہوئی کانگ ندی دی کہہ گئی اے
رکھ یاد خداوند پاک نے ایہہ فرمایا اے
توں توڑی نہ میری آس جے بیڑی بہہ گئی اے

جلوہ یار دا جھلناں بہت اوکھا، ایویں جھوٹ بولیں تدھ تکیا نہیں
کتوں سُنی سنائی توں گل کرناں، پیر عشق دے راہ اجے رکھیا نہیں
تینوں سار کیہہ یار منا دنے دی، پیریں گنگھرو بنھ اجے نچیا نہیں
پھوکاں کچیاں اجے فیروز ماریں ناگ عشق والے تینوں ڈسیا نہیں
رضا یار دی اجے نہیں جاندا سیں، آریاں ہیٹھ اجے سر رکھیا نہیں
جلوہ اکو پہاڑاں نوں پھوک سٹے، موسیٰ نبی جیہا جھل سکیا نہیں

پیر فضل گجراتی ہوراں نے پنجابی دی پرانی روایت نوں نکھارن تے اوہدا مونہہ متھا سنوارن وچ بڑا حصہ لیا اے۔ اوہناں دی غزل فارسی تے اُردو غزلاں

Marfat.com

نال چوکھی رلدی ملدی اے۔ اوہناں دے کجھ شعر تے اجیہے نیں کہ اک ادھ لفظ دی ادلا بدلی نال اوہ اردو دے شعر بن سکدے نیں۔ اوہناں دے ایس رجحان دا اک فائدہ ضرور ہویا۔ کہ پنجابی تے اُردو وچ گوہڑی ہمرنگی پیدا ہوگئی اے:

بدل چڑھیا تے چھڈ دتی تاریاں جدوں دلیری
دل دے داغ اجاگر کرکے میں چمکائیاں راتاں
زاہد وچ نماز چتارے بھلیاں ہویاں گلاں
سبھے گلاں وچ نشے دے دین دسار شرابی

محبوباں دی سوہج سجاوٹ حسن جمال غزل دا
عشوے، ناز، اشارے، غمزے رعب جلال غزل دا
سوچاں دے ہر پنچھی تائیں پوریاں آون گھریاں
خبرے کیہڑے سگھڑ سیانے بُنیا جال غزل دا
کوئی نہیں روکن ٹوکن ٹھاگن ہوڑن ہٹکن والا
چوکڑیاں ہر پاسے بھردائے شوخ غزال غزل دا
نال غزل دے کٹیاں لوکاں فضل بغاوت کیتی
رب سلامت رکھی آیا تے راج اقبال غزل دا

پنجابی غزل دا نواں دَور پاکستان بنن دے ست اٹھ ورہیاں پچھوں شروع ہویا جدوں کہ پرانے غزل گو شاعراں دے نال نال نوجوان شاعراں نے غزل گوئی شروع کیتی۔ ایہہ لوک پڑھے لکھے ہون کارن انسانی حیاتی دے انفرادی تے اجتماعی مسئلیاں تے معاملیاں دا گوہڑا شعور رکھدے نیں۔ ملکی تے عالمی جھگڑیاں جھانجیاں تے ویلے دیاں لوڑاں توں وی پوری طرح واقف نیں۔ اوہ جاندے نیں۔ اوہ جاندے نیں کہ اج دے دَور دا انسان کنیاں اوکڑاں تے مصیبتاں وچوں لنگھ رہیا اے۔ سائنسی ایجاداں، صنعتی ترقیاں تے مشیناں دے رَولے گولے نے انسانی جیون نوں کناں کو گنجلدار بنا دتا اے۔ ایہہ نوجوان شاعر اپنے آلے دوالے، اپنے حالات تے اپنے دور بارے جو کجھ محسوس کردے نیں۔

Marfat.com

اوہنوں اپنے شعور تے لاشعور وچ اُٹھن والیاں کانگاں تے طوفاناں نال جوڑ کے تے فیر اوس ساری واردات نوں اپنے ذاتی جذبے، ایل، تجربے تے مشاہدے دی مدد نال اک چنگی سوہنی تے ملائم زبان دے سچے وچ ڈھال کے غزل دے روپ وچ پیش کر دے نیں۔ امرتا پریتم، احمد راہی، شہزاد احمد شہزاد، شریف کنجاہی، ماجد صدیقی، نذیر چودھری، اکبر لاہوری، اکبر کاظمی، سلیم کاشر، غلام یعقوب انور، رشید انور، رؤف شیخ، نادر جاجوی، تنویر بخاری، منظور احمر، سعید جعفری، غلام فرید جعفری، حفیظ تائب، حکیم تائب رضوی، سید اختر حسین اختر، منظور وزیر آبادی، حافظ عبدالحمید سرشار، اختر کاشمیری، عبدالغفور اظہر، شاہین نازلی، رضیہ ناہید رضی، اظہر نظامی تے کنول مشتاق ورگیاں شاعراں دی غزل پڑھ کے ویکھ لو کہ اوہ کنج حیاتی دیاں انفرادی تے اجتماعی پہلوآں دی ترجمانی کر رہے نیں تے اوہناں دیاں نظراں انسانی جیون دے تے شوہ دریا وچ ڈُب کے تے کِنے سوہنے تے انمُلّے موتی رول رہیاں نیں۔ نویں دور دی غزل دی ونگی ویکھو:

غلام فرید جعفری:

سولاں دائے چھالے لوکی کندھاں اُتوں مارن
گردن اُچی کر کے جیہڑے بوہے اگوں لنگھاں

اظہر نظامی:

لمیاں واٹاں پیریں چھالے، چھالیاں وچ تراٹاں مٹھیاں
منزل اتے پہنچن لئی مینوں دل دے دیوے پئے جگونے

سلیم کاشر:

ایہہ ویلے دا وگدا دریا ترن نصیباں والے ایتھے
جاندے پورنوں بٹ بٹ تکے جس دی سکھنی ڈُب

نذیر چوہدری:

پچھلی صدی دے ہتھ دیاں ریکھاں ویکھ کے مینوں انج لگا اے
اپنے گھر دی ٹھنڈی اگ وچ سڑ دے لوکی سارے رہے

غلام یعقوب انور:

تلیاں ہیٹھاں تپدی لو مڑ دی جُثہ کیکر بیت

Marfat.com

کنول مشتاق :

پیار دی ہٹوں ملن والے، سونے دے بھاد کدے نیں
چل کنول ہن ایتھوں چلئے ہو گئے بہت سوتے لوک

حافظ عبدالحمید سرشار :

گل کرن نہ دل نہ جانن لئن موج بہاراں اوہ
پھلاں دے سنگ تُلن والے کنڈیاں دے وچ رُلدے نیں

منظور وزیر آبادی :

چانن ملے یا گھپ اندھیرا ایہہ وے ساڈی قسمت
سمے دی دیوی توں اک واری گھندتے اپنا کھول

سیّد اختر حسین اختر :

سُکھاں دے لئی ہر کوئی اختر جتن ہزاراں کردا
ایہہ دُکھاں دے لئی کوئی کوئی سُکھ کرے قربانی

سیّد تنویر مشہدی :

الھڑ کومل، چھیل جوانی تلی تے دھریا دُدھ دا چھنّا
بے قدراں دی قدر تے کھلا بُک بُک کھیہہ دا پاؤ لوکو

شاہین نازلی نازو :

سینے بھانبھڑ بھڑکدے ڈلھ ڈلھ پیندے نین
لوں لوں سڑدا سون وچ جُثہ تپے تندور

نویں دور دی غزل دے جیہڑے شعر اُپر لکھے گئے نیں، اوہناں نوں پڑھ کے اندازہ ہو سکدا اے کہ نویں شاعر کس کس طریقے راہیں انسانی حیاتی تے اوہدے نال تعلق رکھن والے مسئلیاں تے معاملیاں نوں غزل دا انگ بنا رہے نیں تے نت نویں تجربے کر کے اوہدے کھلار نوں ودھا رہے نیں۔ اوہناں دی ایہہ کوشش تے کاوش پنجابی غزل دے مستقبل واسطے اک نیک فال تے سوہنا شگن اے تے سانوں آس اے کہ پنجابی غزل آون والے سمے فارسی تے اردو غزل دا نگوں بڑا اُچا درجہ حاصل کرے گی۔ جے ویکھیا جائے تے ہن وی

کسے نالوں گھٹ نہیں۔ ایہنوں جیہڑی مقبولیت حاصل اے۔ اوہ اصل وچ اوہدی نغمگی، اوہدے سہل پن تے سوہپن دے کارن اے۔ غزل دے شعر اپنی من کھچویں موسیقی، اپنے جوڑتے بے جوڑ ہون، گون وجاون دیاں مجلساں وچ مقبولیت، ریڈیو دی نشریات تے اپنے ایجاز تے اختصار پاروں بڑی چھیتی عام لوکاں دی زبان تے چڑھ جاندے نیں تے اوہ ہر مجلس تے ہر محفل وچ اُٹھدے بہندے اپنے جذبیاں تے خیالاں نوں ظاہر کرن تے اوہناں نوں دُوجیاں تیک اپڑاون لئی پڑھدے نیں۔ غزل دے شعر تقریراں تے تحریراں نوں اثردار تے سوادی بناون دے کم آوندے نیں۔ حیاتی دے ایہناں اَنمُکے تجربیاں، جذباتی مشاہدیاں نوں جیہڑے کیٹس KEATS دی چتر کاری وانگوں سدا سجرے تے نروئے رہن والے ہندے نیں، اوہناں نوں ویلے دے بے درد ہتھ تے سمے دیاں منہ زور کانگاں کدے وی اپنی تھاں توں ہٹا یا ہلا نہیں سکدیاں۔ ایس لئی کہ حسن تے سچائی جدوں اِک مِک ہو جاون، اوس ویلے اجیہے ای معجزے تے کرشمے ظہور وچ آوندے نیں کیوں جے سچائی، حُسن اے تے حُسن سچائی ایس دھرتی تے جو کجھ وی اے اوہ سبھ حُسن دا ای جھولا اے، جیہنوں تُسی جاندے او تے جیہنوں جانن دی سبھ سِک رکھدے او۔

Marfat.com

محترمہ پروین شاہ دین

رباعی تے پنجابی رباعی

ربع عربی زبان وچ کسے شے دے چوتھے نوں آکھدے نیں تے رباعی چار والی یعنی چوپائی اصطلاح وچ ایس توں مراد شعر دی اوہ شکل اے جیہدے چار مصرعے تے دو شعر ہوندے نیں۔ ایسے لئی اوہنوں دو بیتی وی آکھیا جاندا اے۔

علم عروض دیاں کتاباں وچ ایہنوں دکھو دکھ نانواں نال لکھیا گیا اے۔ جیویں رباعی، ترانہ، چار بیتی جفتی، چو مصرع، چوپائی وغیرہ قدیم ایران وچ ترانے دے ناں توں اک خاص وزن دے لوک گیت مشہور سن۔ ایہہ گیت تے ایہناں دی سُر ایرانی مزاج نال اجیہا گوہڑا تعلق رکھدی سی کہ نکے وڈے، پڑھے لکھے، ان پڑھ، نینویاں تے مرد ایہنوں سُن کے جھومدے تے حال کھیڈدے سن۔ قیس رازی دے قول موجب الھڑ مٹیاراں تے جوان کُڑیاں ایہناں نوں سُن کے جھلّیاں ہو ہو جاندیاں سن۔ قدیم ایران وچ ترانے دا جیہڑا وزن ورتیا جاندا سی، اوہدے ہر مصرعے دے دو رُکن ہُندے سن۔ مطلب ایہہ کہ اوس ویلے دے چار بہت اجوکے دُوردے دو بیتیاں یاں دو شعراں دے برابر سن۔ ایس کرکے ترانے نوں چار بیتی وی آکھیا جاندا سی۔ ظہور اسلام دے بعد جد عرباں نے ایران نوں فتح کیتا تے اوتھے عربی زبان تے اوہدے علم وفن دا رواج ہویا، اوس ویلے عربی وزن مطابق رباعی دے چار مصرعے مقرر ہوئے تے اِنج ترانے یا چار بیتی دی تھاں رباعی یا دو بیتی وجود وچ آگئی۔ پہلوں چاراں بیتاں وچ قافیہ ہونا ضروری سی، بعد وچ رباعی دے چار مصرعے قافیے دار ہون لگ پئے۔

عمر خیام دے دور تیکر رباعی نوں ترانہ آکھیا جاندا سی۔ ایہدے چار مصرعے ہم قافیہ ہُندے سن پر چھیویں صدی ہجری وچ اپڑ کے ایہدے صرف تن مصرعیاں وچ قافیے دی پابندی رہ گئی۔

رُباعی دا مہاندرا تے وزن

رُباعی اپنے تین نقش تے چہرے مُہرے وجہوں شعر دیاں دوجیاں قسماں توں بالکل وکھرا اے۔ انج تے قصیدے تے غزل فانگوں

رباعی دے پہلے دونویں مصرعے ہم قافیہ ہوندے نیں۔ مطلب ایہہ کہ رباعی دا پہلا شعر مطلع ہوندا اے، پر رباعی وچ صرف دو شعر ہوندے نیں۔ رباعی دا وزن تے اوہدی بحر گنی منتھی ہوندی اے۔ رباعی ہمیش بحر ہزج اخرب یا ہزج اخرم وچ لکھی جاندی رہی اے، جدھے وزناں دی کل گنتی چوویہہ (۲۴) اے تے رباعی دا ہر مصرع ایہناں چوویہیاں وزناں دے اپسی میل راہیں بحر الفصاحت دے مصنف دے قول موجب گھٹ توں گھٹ تبالی ۴۲ یا چوتالی ۴۴ اڈّوا ڈّشکلاں سامنے آوندیاں نیں۔ وزن دی ایس گنتی تے زحافات دی اوکھیائی دے کارن کئی منّے پرمنّے تے پرانے شاعر وی غلطی کر جاندے نیں تے قطعے نوں رباعی داناں دے دیندے نیں۔

ایس توں وکھ شکل دے لحاظ نال رباعی دی اک خصوصیّت ایہہ وی اے کہ اوہ غزل وانگوں ردیف دار یا بناں ردیف وی ہو سکدی اے۔ بھانویں ترا قافیہ لیاندا جاوے تے بھانویں قافیہ تے ردیف دونویں آجاون۔ رباعی دی شکل اوہدی اُساری دے لحاظ نال ایہہ ہوندی اے کہ اوہدا پہلا، دوجا تے چوتھا مصرعہ ہم قافیہ ہوندا اے۔ تیجے مصرعے وچ قافیہ نہیں ہوندا۔ ایس تھاں تے مناسب جاپدا اے کہ رباعی تے قطعے دا ویرواکر دتّا جاوے تاں جے پڑھن والیاں توں پتا لگ جائے کہ شعر دیاں ایہہ دونویں قسماں اک دوجے دے نیڑے ہوندیاں تے آپو وچ رَلدیاں ہویاں وی اک دُوجے نالوں چوکھیاں وکھ ہیں۔

رباعی تے قطعہ

قطعے دا لفظی مطلب اے ٹکڑا۔ شاعری دی زبان وچ قطعہ اس نظم نوں آکھیا جاندا اے جیہدے گھٹ توں گھٹ دو شعر ہون تے ودھ بھانویں جتنے مرضی ہو جان۔ ایہدے وچ اک ای مضمون نوں سوہلے تے رجویں طریقے نال بیان کیتا جاندا اے۔ ایہدے پہلے شعر دے دونویں مصرعے ہم قافیہ نہیں ہوندے پر باقی شعراں وچ قافیے دی پابندی ضروری اے۔ پرانے دَور وچ قطعہ غزل یا قصیدے دا ای اک انگ ہوندا سی، پر بعد وچ وکھرے قطعے وی لکھے جان لگ پئے تے رباعی وانگر اوہدے پہلے شعر دے دونواں مصرعیاں وچ قافیہ ہون دا رواج ہو گیا۔ رباعی تے قطعہ وچ منہ متھے تے مہاندرے دے لحاظ نال تے کوئی نکھیڑا نہیں کیتا جا سکدا، پر جیہڑی چیز رباعی توں قطعے نالوں وکھ کردی تے نکھیڑ دی اے، اوہ ایہہ وے کہ رباعی دا وزن تے اوہدی بحر گنی منتھی تے بھی بھائی اے یعنی ایہہ کہ رباعی ہمیش بحر ہزج مثمن اخرب یا مثمن اخرم وچ آکھی جاندی اے، پر ایہدے اُلٹ قطعہ ہر وزن تے ہر بحر وچ آکھیا جا سکدا اے۔

رُباعی دی فنّی اُساری

رُباعی وچ اوہدے مضمون یا خیال دے چڑھاواسطے ضروری اے کہ اوہدے چارے مصرعے آپو وچ اک سنگلی دیاں گھنڈیاں وانگوں اِک دوجے نال جڑے ہوئے ہون۔ اوہدے لفظ خیال تے مضمون دے اپنے نیڑے ہون کہ ویکھن والا آکھ اُٹھے کہ ایہدے توں سوہنے لفظ ایس مضمون دے بیان کرن لئی دھیان وچ آ ای نہیں سکدے۔ پہلے مصرعے وچ خیال توں چنگے لفظاں راہیں سامنے لیاندا اے۔ دُوجے تے تیجے مصرعے وچ اوہدی نوک پلک ہور سواری جائے تے چوتھے مصرعے وچ اپڑ کے ایس سارے خیال یا مضمون توں اجیہے ڈرامائی طریقے نال پیش کیتا جائے کہ پڑھن یا سُنن والے بلّے بلّے کہہ اُٹھن۔ اجیہا اودوں ای ہوسکدا اے جدوں شاعر نے چوتھے مصرعے دے اسلوب توں چوکھا اثردار بنایا ہووے۔

رباعی اپنے مہاندرے تے تین نقش دے لحاظ نال نظم دی اِک نکی جیہی قسم اے۔ ایس لئی اختصار تے بلاغت اوہدی مُڈھلی شرط اے۔ جدوں تیک خیال یا مضمون دے تعلق پاروں چوواں اسلوب تے گنے ہتھے لفظ تے چونویاں ترکیباں دی ورتوں نہ کیتی جاوے، اودوں تیک اِک چنگی رباعی نہیں لکھی جاسکدی ایران دے اک بڑے پرانے عالم قیس بن رازی اپنی کتاب "المعجم" وچ لکھدے نیں کہ رباعی چھویں قافیاں، مٹھے لفظاں، اُچے تے لطیف مضموناں، سحر بیاں تشبیہاں تے دُوجی شعری خوبیاں نال پُرچی ہونی چاہیدی اے۔ رباعی دی ایس فنی اُساری توں ویکھدیاں ہویاں آکھنا پیندا اے کہ جدوں تیک کوئی شاعر زبان و بیان تے قدرت رکھن دے نال نال رباعی دے بھیدے بھائے خاص اصولاں تے اوہدے مقرر کیتے ہوئے وزن نال فطری میل نہ رکھدا ہووے، اودوں تیک اوہ رباعی دیاں فنّی ذمہ داریاں توں پورا نہیں کرسکدا تے نال ای اوہنوں اک چنگا رباعی لکھن والا آکھیا جا سکدا اے۔

رُباعی تے اوہدے موضوع

شروع شروع وچ رباعی اپنی من کھچویں سر تے رسیلے آہنگ پاروں سماجی تقریباں وچ عام لوکاں لئی من بھر ماؤن دا کم دیندی سی۔ فیر ہولی ہولی ایہہ سادھو سنتاں تے اللہ والیاں دی سنگت وچ پُجی۔ کئی پرانیاں کتاباں وچ لکھیا اے کہ رباعی قوالی دیاں محفلاں وچ گائی جاندی سی۔ صوفی لوک بہتا چر جذب و مستی دی حالت وچ رہندے سن تے جدوں کدی ہوش وچ آؤندے تے اوہ اپنے دلاں اُتے واپرن والی حالت تے اپنیاں روحاں وچ جاگن والیاں ہنیریاں تے اٹھن والے جھکھڑاں تے طوفاناں توں رباعی یا اج

وی کسے ہور شعری صنف وچ بیان کردے سن۔ جیویں بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں نے شلوک لکھے، شاہ حسینؒ نے کافیاں تے سلطان باہوؒ نے بیت یا سی حرفی لکھی۔ کئی صوفی بزرگ عالم فاضل تے مبلغ وی سن۔ اوہناں نے صوفیانہ خیالاں دے نال نال علم و حکمت تے فلسفے دے نقطے تے مضمون رباعیاں راہیں پیش کیتے۔ رباعی اپنے اختصار تے سواہرپن دے لحاظ نال برجستہ گوئی لئی بڑی مناسب سی۔ ایس واسطے صوفیاں تے اللہ والیاں دے نال نال بادشاہواں تے امیراں دے درباراں تے مجلساں وچ پجی۔ انج ہولی ہولی غزل وانگوں رباعی دے موضوعات دا کھلار وی ودھدا پھلدا گیا تے ہر قسم دے خیال تے مضمون بھانویں اوہ اوپرالی دنیا نال تعلق رکھدے ہون تے بھانویں اوہ انسان دی اندرلی حالت دا جھولا ہون، اوہ رباعی دا موضوع بن گئے۔ سچ تے ایہہ وے کہ رباعی دا کھلار تے گھیرا غزل دے گھیرے تے کھلار وانگوں کتے موکلا کتے وسیع اے تے اوہدے وچ ہر دور تے ہر سمے دے ون سونے موضوعات تے رجحانات کھپ سکدے نیں۔ ایس لئی رباعی نوں کسے خاص خیال یا مضمون دا پابند نہیں کیتا جا سکدا۔

رُباعی دی کاہڈ یا ایجاد

شعر دیاں وکھو وکھ شکلاں تے اڈو اڈ قسماں بارے پرکھ پڑچول کرن والیاں دے خیال موجب انج تے دنیا دی کئی زباناں وچ رباعی تے اوہدے نال رلدیاں ملدیاں نظماں دا وجود ملدا اے۔ جیویں سنسکرت وچ چار چون، ہندی وچ چوپائی، پشتو وچ چاربینہ، عربی وچ تے رباعی اپنے اصلی روپ وچ ملدی اے۔ اوہدی بحر وی اوہو ای اے، جیہڑی فارسی رباعی لئی ضروری اے۔ انگریزی تے لاطینی وچ وی چو مصرعے بند ہوندے نیں، جنہاں نوں کواٹرین آکھدے نیں۔

پر خفی گل تے ایہہ وے کہ رباعی دا اصلی مڈھ ایرانی شاعراں دے ہتھوں بجھا۔ آکھیا جاندا اے کہ رباعی دی ایجاد یعقوب بن لیث صفاری دے دور وچ یا فیر عبداللہ رودکی، جیہڑا فارسی دا پہلا صاحب دیوان شاعر سی، دے ہتھوں ہوئی پر حافظ محمود شیرانی دی پڑچول موجب ایہہ دونویں گلاں ٹھیک نہیں۔ اوہ آکھدے نیں کہ رباعی قدیم ترانے دی اک نویں تے سواری ہوئی شکل اے۔ ایران دے اک ہور عالم پرویز خانوی نے وی اپنے مقالے فارسی عروض دی تحقیق وچ ایس نظریئے دی تائید کیتی اے۔

۱۔ ایران وچ پرویز خانوی ناں دا کوئی مشہور لکھاری نہیں ہویا۔ ہاں ڈاکٹر پرویز ناتل خانلری ہوراں دا ناں اوتھے دے لکھاریاں وچ اُچا اے۔ (مرتب)

Marfat.com

پنجابی شاعری

پنجابی شاعری بارے ہُن تیک جیہڑی پرکھ پرچول تے چھان پھٹک ہوئی اے اوس توں ایہہ گل پوری طرح ثابت ہوجاندی اے کہ پنجابی زبان دی اجوکی شاعری دا اُمڈھ اسلامی دور وچ بجھّا تے ایہدے موڈھی حضرت بابا فرید گنج شکرؒ نیں۔ جدوں کہ بابا بدھ سنگھ نے اپنی "پریم کہانی" مولا بخش کُشتہ نے "پنجابی شاعراں دے تذکرے" تے عبدالغفور قریشی ہوراں "پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ" تے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں نے اپنی "ہسٹری آف پنجابی لٹریچر" وچ لکھیا اے۔ بابا صاحب دے مگروں ہور کئی صوفی تے غیر صوفی مسلمان شاعراں نے شاعری دی ایس روائت توں اگانہہ ودھایا تے پروان چڑھایا مسلمان صوفی تے شاعر عربی، فارسی زباناں دے عالم تے ماہر سن۔ ایس کرکے اوہناں نے عربی فارسی شعری صنفاں توں پنجابی وچ داخل کیتا۔ مگر دوں بھانویں ہندو تے سکھ شاعراں نے وی پنجابی شاعری دل دھیان کیتا، پر پنجابی شاعری فارسی دے اثر ہیٹھ ای ترقی کردی رہی۔

ایس یقین نال تے کجھ نہیں کہہ سکدے کہ پنجابی وچ رباعی دی ورتوں سبھ توں پہلوں کیہنے کیتی تے کدوں کیتی، پر ایناں ضرور آکھ سکدے آں کہ پنجابی وچ سی حرفیاں، چومصرعیاں تے بتیاں دا رجواں تے سر کڈھواں رواج رباعی دے اثر ہیٹھ ای ہویا۔

جدّاں کہ ایس اُپر دس آئے آں کہ رباعی لئی خاص وزن تے بحر مقرر اے۔ وزن دی ودھ گنتی تے زحافات دی اوکھیائی کارن لوک رباعی تے قطعے وچ نکھیڑا نہیں کردے تے اوہ شعر دیاں اینہاں دکھّو دکھّ شکلاں نوں اِک مک سمجھ کے دھوکا کھا جاندے نیں۔ ہوسکدا اے کہ پرانے شاعراں نے ای بھلیکھے پاروں چومصرعے رباعی سمجھ کے ای لکھے ہون۔

ہن ایس رباعی دے وزن تے بحر دے لحاظ نال ویروا کراں گے کہ کیہڑے شاعر دے چومصرعے اصل وچ رباعیاں نیں تے کیہڑے شاعر دیاں رباعیاں حقیقت وچ چومصرعے یا قطعے نیں۔

عبدالغفور قریشی صاحب اپنی کتاب "پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ" دے صفحہ نمبر ۲۷ تے ویروا کردے ہوئے لکھدے نیں۔

ایہدا روپ رنگ ایرانی اے۔ فارسی وچ رباعی دا اُمڈھ بابا طاہر دے ہتھوں بجھا۔ سلطان ابوسعید تے ابوالخیر[1]، عمر خیام جیہے فلسفیاں نے ایس نوں اُچا مراتبہ دتا۔ فارسی والے ایس نوں دو بیتی، چہار

۱۔ ابوسعید تے ابوالخیر دو تاں نہیں بلکہ اک ناں اے۔ ابوسعید ابی الخیر نیشاپوری پنجویں (باقی اگلے صفحہ پر)

Marfat.com

مصرعہ یا ترانہ دی کہندے نیں، پر پنجابی وچ چوبیدا، چوبرگا آکھیا جا سکدا اے۔"

قریشی صاحب دی عبارت وچ پہلا بھلیکھا تے ایہہ وے کہ فارسی رباعی دا موڈھی بابا طاہر اے حالانکہ بابا طاہر نے رباعیاں نہیں لکھیاں سگوں اوہناں دے چومصرعے قطعے دے سرنانویں ہیٹھ آوندے نیں۔ اوہناں نے دوجی گل ایہہ آکھی اے کہ پنجابی دے جیہڑے چوبرگے یا چومصرعے ملدے نے مشہور نیں۔ اوہ رباعی دی رگنی متھی بحر تے تول تے پورے نہیں اتردے۔ جیویں غلام جیلانی دا ایہہ چوبرگا دیکھو:

جھوٹے لالچ بیں سب کھووے
اس جگ بیں پچھتاوے ردوے
تیناں بھیڑ سووے جاگے
چوری کا گڑ میٹھا لاگے

ایس چوبرگے دی نہ تے بحر رباعی دی اے تے نہ ای تول۔ انجے ای قریشی صاحب نے رباعی دی ونگی پیش کردیاں ہویاں جو شو افضل دین دی جیہڑی رباعی لکھی اے اوہنوں دی رباعی نہیں آکھیا جا سکدا:

جس نے حکم تیرے ہتھ دتا اوہے حاکم اصلی
توں مالک بیں کاماں تیرا ایہیں دونویں آں نقلی
توں سائیں جے میرا میلنوں وچ قدماں نہ رولیں
ویکھ متے اوہ غیرت کھاوے جیہڑا صاحب ساڈا ازلی

فیروز الدین شرف نے اپنی شعری تصنیف نورانی کرناں وچ رباعی دا سرناواں دے کے چوکھے سارے چومصرعے لکھے نیں۔ اوہ سارے دے سارے بحر متقارب وچ نیں۔ جیویں:

تیری زندگی ہے اک سمندر بھارا
عبادت ہے، بڑی محبت کنارا
لفافے دے اندر شرف بند چٹھی
تے چٹھی دے اندر ہے مضمون سارا

استاد مولا بخش کشتہ جیہڑے پنجابی زبان دے سبھ توں پہلے صاحب دیوان شاعر نیں اوہناں نے وی اپنے دیوان وچ چوپائی دا عنوان دے کے چونتی ۲۴ رباعیاں درج کیتیاں نیں۔ اوہ ساریاں رباعی صدی ہجری دے مشہور صوفی بزرگ سن۔ ایہناں دا پورا ناں "شیخ ابوسعید فضل اللہ بن ابی الخیر" اے۔ (مرتب)

Marfat.com

دی مقررہ بحر تے تول توں وکھ نیں۔ اوہناں نوں قطعہ تے آکھیا جا سکدا اے رباعی نہیں ہووین:

کوئی لکھاری سبھ دنیا دے کرن جے کجھ دلیری
تیلے نال ہنّن دریا توں صفت جے لکھن تیری
کشتہ رکھ، پہاڑ، پرندے، سورج، چندر، ستارے
کوئی چین کھلو کے تینوں، کوئی لا کے پھیرے

پنجابی وچ رباعی دی گھاٹ دا اصل سبب اوہو ای بھلیکھا اے کہ شاعر رباعی تے قطعے دی رَلدی ملدی شکل وجھوں دونواں وچ ویر دا نہیں کردے تے جیہڑی بحر وچ چاہندے نیں چار مصرعے لکھ دیندے نیں تے سمجھ بہندے نیں کہ اوہناں رباعی آکھی اے۔ جدوں تیک ایہہ بھلیکھا دور نہیں ہووے گا، اودوں تیک پنجابی رباعی دی اُساری اوس منزل تے معیار تے نہیں اپڑ سکدی جس معیار تے منزل تے فارسی تے اُردو رباعی اپڑ چکی اے۔ ڈاکٹر فقیر محمد صاحب فقیر اجو کے دور دے اک اجیہے شاعر نیں جنہاں نے پنجابی زبان وچ چنگیاں تے معیاری رباعیاں لکھیاں نیں۔ عبدالغفور قریشی اپنی کتاب پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ دے صفحے نمبر ۲۷ وچ ایہناں بارے لکھدے نیں۔ "پنجابی وچ سانوں ڈاکٹر فقیر محمد چشتی دیاں رباعیاں اک چنگا رس دیندیاں نیں۔" ڈاکٹر فقیر صاحب نے اپنیاں رباعیاں دے دو مجموعے "رباعیات فقیر" دے سرنانویں ہیٹھ چھاپے تے اوہناں دی کتاب "نیلے تارے" وچ وی کجھ رباعیاں موجود نیں، پر افسوس کہ حدوں ودھ کوشش کیتیاں دی ایہناں کتاباں وچوں اک کتاب وی نہیں لبھ سکی۔ ڈاکٹر صاحب نے اپنی رباعی گوئی بارے آپو آکھیا اے۔

فن شعر دے کول جواب جد کوئی اوہدی غزل تے میری رباعی دا نہیں
کیوں نہیں غزل پنجابی دا فضل حافظ تے فقیر میں عمر خیام کیوں نہیں

اوہناں دے ایس اڈے وڈے دعوے نوں جانچن تے پرکھن واسطے ضروری اے کہ اوہناں دیاں رباعیاں دے مجموعے سامنے ہون تے فیر اوہناں تے ٹھیک ٹھیک تنقید کیتی جاوے۔ جتھوں تیک اوہناں دی شاعری دے فکری تے فنی پہلواں دا تعلق اے، اوہ واقعی اک سچی تے اُگھی شاعری دا نمونہ اے۔ اوہناں نے شعر دیاں دکھ دکھ قسماں تے اڈ اڈ صنفاں نوں لے کے کوشش کیتی اے کہ اوس صنف دے مقررہ اصولاں تے معیاراں نوں پورا کیتا جائے۔ اوہناں دیاں چوکھیاں رباعیاں اوس کسوٹی تے پوریاں اتر دیاں نیں، جیہڑی علم عروض دے ماہراں نے رباعی واسطے مقرر کیتی اے۔ نمونہ دیکھو:

Marfat.com

درگاہ اے زمانے تے محمدؐ دی اوہ درگاہ
شاہ ویکھ جدھے کرن غلاماں نوں پئے واہ واہ
جگاں تے فقیر ہووے کون اوس دا ثانی
لَاحَولَ وَلَاقُوَّۃَ اِلَّا بِاللّٰہ

○

بے اوڑکے نظراں نوں پئے راہ ملدے نیں
آہو ملدے نیں کدھرے کتے آہ ملدے نیں
ہر ذرہ فقیر اپنے خالق دا اے شاہد
بے انت دے بے انت گواہ ملدے نیں

○

آئے اوتار دلی پوتھیاں پوستھے ہُن تک
جگ نگر دے عمل اُنجے نیں تھوتھے ہُن تک
رب نوں ہووے ودھائی کہ فقیر ایہہ بغدہ
جتھے سی سگواں ای اوتھے دا ای اوتھے ہُن تک

ڈاکٹر فقیر صاحب توں چھٹ ساقی گجراتی تے جناب صادقین نے وی پنجابی زبان وچ کجھ رباعیاں آکھیاں نیں۔ اللہ ایہناں نوں ہور توفیق دیوے کہ ایہہ رباعی دی صنف نوں ترقی دین تاں جے پنجابی زبان تے شاعری داناں ہور ودھے۔ ایہناں دیاں رباعیاں دی ونگی ایہہ دے۔

ساقی گجراتی :

اتھرو ایہہ جو اکھیاں چوں پئے ڈلھدے نیں
بے قدر توں کیہہ علم ایہہ کس ملدے نیں
صراف ہووے کوئی تے پہچان کرے
موتی نیں جو پلکاں تے پئے تلدے نیں

○

دنیا تے کجھ اِنج دی چال چلنی یارو
ہر چیز فنا دے سچے ڈھلنی یارو

آجانا اے جس ویلے سینہا توڑدں
فیر وال کسے دی وی نہ گلنی یارو

○

صادقین صاحب دیاں رباعیاں دا نمونہ ویکھو :

اِس شہر دے لوکاں توں صدا واں دیون
ہاں بدلے وفاواں دے وفاواں دیون
پچھیاواں بزرگاں توں کرن لئی میں سلام
آیا واں جیہناں توں دعاواں دیون

○

منیا میں کتے ہور چلا جاواں گا
دشمن دے میں حملے توں وی بچ جاواں گا
پر جاواں تے ایتھوں دیاں مٹیاراں توں
فرنگ میں منہ آپن کے دکھلاواں گا

○

پینا واں میں پینا واں توں کہندا کیہہ ایں
عرفان دی راہ وچ توں کہندا کیہہ ایں
ایہہ معاملہ اے نال مرا مولا دے
لت ملاں توں وچ ایہدے اڑیندا کیہہ ایں

○

Marfat.com

جناب محمد آصف خاں

چٹھیاں دی وار

چٹھیاں دی وار دا لکھاری پیر محمد اے۔ ادہدے بارے کجھ تھوہ پتا نہیں کہ اوہ کدوں ہویا تے کیہہ کردا سی۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں لکھیا اے کہ اوہ ذات دا بھٹ سی پر بناں حوالے توں گل کیتی اے۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں اوہنوں ملتان دا وسنیک دسیا اے، پر کچھ پتے نہیں پایا کہ ایہہ کتھوں لیا اے۔ باوا گنگا سنگھ بیدی ہوراں اپنی کتاب "پنجابی واراں" وچ ایہہ وار شامل ای نہیں کیتی تے نہ ای اوہناں پیر محمد بارے کوئی گل کیتی اے۔

جتھوں تائیں اسی ویکھیا اے، سبھ توں پہلاں میاں محمد ہوراں سیف الملوک وچ پیر محمد دا انج ویروا پایا اے:

دوجا پیر محمد ڈٹھا موضع نوناں والی
چٹھیاں دی اوس وار بنائی مہریں بھریوس تھالی

پنجابی ادبی دی اکیڈیمی دے "اصلی تے وڈے نسخے" وچ آخری مصرعہ انج لکھیا اے:

چٹھی دی اس وار بنائی مہریں بھریوس تھالی

حیرانی دی گل اے، دعویٰ تاں ایہہ کیتا گیا اے کہ اکاڈمی نے میاں محمد دے ہتھاں دا لکھیا ہویا نسخہ چھاپیا اے، پر غلطیاں اوہدے وچ انج رہن دتیاں جیویں کہ اوہ کشمیری بازار دے کسے خالص کاروباری ادارے نے منافع بازی لئی چھاپیا ہووے۔

خیر اکاڈمی والی گل تاں اینویں وچ آ گئی۔ میاں محمد ہوراں دے شعر توں لبھدا اے کہ پیر محمد موضع نوناں والی دا وسنیک سی۔ دسیا جاندا اے کہ موضع نوناں والی گجرات وچ اے تے اجے وی موجود اے۔ پیر محمد دی زبان توں وی ایہو پتا لگدا اے کہ اوہ گجرات، گوجرانوالہ دے علاقے دا رہن والا سی تے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں اینویں لکا دتا کہ اوہ ملتان دا وسنیک سی۔ سبھ توں پہلاں مرحوم

قاضی فضل حق ہوراں نوں ایس وار دا کھڑا اپنے پنڈ دے کتیاں کولوں ۱۹۱۶ء وچ لبھا سی۔ مُڑ اک دہاڑے اوہ اپنے چاچے ہوراں دے کتب خانے وچ کوئی کتاب بھال رہے سن کہ اوہناں دے ہتھ وار دا اک نسخہ لگیا جیہنوں اوہناں بڑی محنت نال صاف کیتا تے ۱۹۲۵ء وچ چھپوایا۔ ایہدے ۲۵ ورہیاں مگروں سردار شمشیر سنگھ اشوک ہوراں ایس وار نوں اپنی کتاب "پراچین جنگ نامے" وچ تھاں دتا۔ ایہدے مگروں پیارا سنگھ پدم ہوراں "پنجابی واراں" دی کتاب ۱۹۵۱ء وچ ترتیب دتی، پر اوہناں اشوک ہوراں والا متن ای ورتیا۔ انج ای ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ۱۹۶۲ء وچ "چٹیاں دی وار" ایڈٹ کیتی۔ اوہناں لکھیا تاں ایہو ای اے کہ اوہ قاضی فضل حق ہوراں والا متن ورت رہے نیں، پر کتے کتے اپنے ہتھ دی صفائی دکھا گئے نیں۔

ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ اصل متن ساڈے کول دو نیں۔ اک اوہ جیہڑا قاضی فضل حق ہوراں چھاپیا تے دوجا سردار شمشیر سنگھ اشوک ہوراں والا۔ ایہناں دوناں متناں وچ کتے کتے فرق دی اے۔ اوہدی وجہ ایہہ سی کہ جیویں قاضی ہوراں دے ہتھ اک قلمی نسخہ لگیا، اُنج ای اشوک ہوراں نوں وی اک قلمی نسخہ ای لبھا سی۔ فرق دی دُوجی وجہ ایہہ اے کہ دونویں واراں پاٹی ہوئی حالت وچ لبھیاں سن۔ ایس پاروں ایہناں دے مرتب ڈھیر ساری ہمت دے باوجود صحیح تے مکمل متن تیار نہیں کر سکے۔ قاضی ہوراں دے دتے متن وچ وار دے ۹۵ بند تے آخری دو تکاں لبھدیاں نیں۔ دوجے پاسے اشوک ہوراں دی دتی وار وچ صرف ۹۱ بند تے اگلے بند دیاں صرف دو تکاں نیں۔ ایہناں وچ سوا دلی گل ایہہ اے کہ قاضی ہوراں دی وار وچ ڈھیر سارے فارسی دے لفظ لبھدے نیں جدکہ اشوک ہوراں والی وار وچ اوہناں دے مقابلے تے ہندی لفظ ورتے گئے لبھدے نیں۔ ایس ویلے ایہہ نکھیڑا کرنا اوکھا اے کہ متناں دی اُدلا بدلی وچ مرتباں دا کنا کو ہتھ اے یا صرف مراسیاں[1] نے ای ہیرا پھیری کیتی سی۔ قاضی ہوراں دی وار دی پہلی تک انج اے:

رب جبار قہار دا کسے انت نہ پایا

تے دوجے بنے اشوک ہوری ایسے تک نوں انج لکھدے نیں:

رب بے انت اپار دا کسے انت نہ پایا

جیویں کہ میں پہلاں دسیا اے سبھ توں مگروں آکے پنجابی ادبی اکیڈیمی نے ڈاکٹر فقیر ہوراں دی ترتیب

۱۔ ایہہ لفظ اصل میراثیاں ہونا چاہیدا اے کیونکہ ایہہ لفظ ارث توں مشتق اے۔ مراسی یا مراسیاں کوئی لفظ نہیں۔ (مرتب)

Marfat.com

دتی ہوئی کتاب نوں ۱۹۶۲ء وچ چھاپیا اے، حسبِ معمول اوہناں کسے گل وچ دی وادھا نہیں کیتا، سگوں قاضی ہوراں نال کتے کتے دھیکی کر گئے نیں۔ اتے جتھے تائیں اوہناں دی واہ لگی اے، قاضی ہوراں دی ورتی ہوئی صحیح اِملا دا بھٹا بٹھایا اے۔ ۴۷ تو ۵۳ ویں تک تائیں دی ردیف دی اِملا اُکی غلط لکھی اے۔ ۶۶ ویں تک وچ اُبھرے نوں اوہرے، ۷۰ ویں تک وچ بُدھ نوں بہدھ، ۹۹ ویں تک وچ موتی نوں موتے، ۱۰۷ ویں تک وچ دیہیں نوں دنہیں لکھیا۔ انج تا املا دیاں ہور دی چوکھیاں ساریاں غلطیاں کڈھیاں جا سکدیاں نیں، جیویں شمع نوں شماں تے پروانہ نوں پروانا، پرجے پڑھن والے اپنے نال ای گزارہ کر لین تے چنگا اے۔

جے سچ پچھو تاں سوائے ایس دے کہ ڈاکٹر فقیر ہوراں حواشی وچ شعراں نوں سلیس نثر وچ لکھ دتا اے (بہتے نمبر مِن دے خیال نال)، ہور اپنے وتوں رواں بھر وادھا نہیں کیتا۔ اتے جے کتے بھلے چکے کوشش وی کیتی اے تاں قاضی ہوراں والی کتاب توں ان بن نقل مار لئی اے، جدکہ اوہناں دے سامنے پہلاں ای چار کتاباں ایڈٹ کیتیاں ہوئیاں پیاں سن۔ کتاب چھپوانا تاں اوہناں نوں تدے ای سوجھدا سی کہ اوہدے وچ وادھے کر دے۔ اتے جو کجھ ہن تائیں لوکاں دیاں اکھاں توں اوہلے سی، اوہدے توں پردہ چکدے۔ وار دی ادبی حیثیت نوں تاں اوہناں کیہہ جانچیا سی۔ گھٹو گھٹ اوہ ایہہ تاں کر سکدے سن کہ اوہ وار دے پاتراں دے تاریخی پچھوکڑ تے روشنی پا دیندے۔ "کتابیات" وچ جیہناں کتاباں دے اوہناں ناں لکھے نیں، جے اوہ پڑھ لیندے تاں سارا مواد اوتھوں لبھ سکدا سی۔ کتے دُور جان دی یا ریسرچ کرن دی لوڑ ای نہیں سی۔ مہاں سنگھ، چڑھت سنگھ، رنجیت سنگھ، گجر سنگھ، بھنگی، احمد شاہ ابدالی، غلام محمد چھٹہ، پیر محمد چھٹہ تے سلطان مغرب خان گکھڑ بارے تاں عام پڑھیا لکھیا بندہ کجھ نہ کجھ جاندا ای اے یا قاضی ہوراں دی کتاب توں پتا لگ جاندا اے۔ پر چوہدری مہاراج، سردار بلوچ خاں، رحمت خاں وڑائچ، دیساں، بھلا کھتری وغیرہ بارے کجھ تے دسنا چاہی دا سی، پر فیر کیہہ ایہہ دی دسنا ضروری نہیں سی کہ پیر محمد نے اپنی وار وچ تاریخی حالات نوں کتھوں تائیں اپنے سامنے رکھیا اے اتے کتھوں آ کے "ضرورت شعری" لئی تاریخی واقعات اگا نہہ پچھا نہہ کر دتے نیں۔ مکدی گل ایہہ اے کہ پنجابی ادبی اکیڈمی دی چھاپی ہوئی ایہہ کتاب دی ایہدیاں دو جیاں کتاباں درگی اے۔ ساہت اکاڈمی لدھیانہ نے پچھے جیہے شاہ محمد دی وار چھاپی سی۔ اوہنوں ویکھ کے اکھاں کھُل جاندیاں نیں۔ یاریاں پالنیاں ٹھیک نیں، پر راہ سروہیاں ہونیاں چاہیدیاں نیں۔

ہن وار وَل آؤندے آں۔ پنجابی زبان وچ وار لفظ کنیاں معنیاں وچ ورتیا جاندا اے، جیویں

ویر کڈھنا، سٹ مارنا، ہلہ کرنا، لڑائی وچ گھیر گھتنا یا دلگن مارنا، بدلہ لینا، قربان کرنا وغیرہ - ایہہ لفظ سنسکرت دے مادۂ ور دوچوں نکلیا اے، پر ادب وچ وار اوس ملیری نظم نوں آکھیا جاندا اے، جیہدے وچ کسے تاریخی واقعہ نوں رچیا گیا ہووے، جیویں نجابت دی "نادر شاہ دی وار" شاہ محمد دی "انگریزاں تے سکھاں دی لڑائی" اگرا "حقیقت رائے دی وار" وغیرہ - ایہناں توں وکھ روحانی واراں دی ہوندیاں نیں، جیویں گورو نانک جی دی "آسا دی وار"، گورو گوبند سنگھ دی "چنڈی دی وار" یا فیر بھائی گورو داس دیاں ۲۹ واراں -

وار دی زبان بڑی دل کھچویں تے زوردار ہوندی اے - موضوع اینا گھردگی تے نیڑے دا ہوندا اے کہ دل وچ کھبدا اُتر جاندا اے - چھٹیاں دی وار ای لے لو، ایہدیاں اینک تسکاں اجیہیاں نیں، جیہناں وچ امرتے اٹل سچائیاں دے کافی بند نیں تے اوہ اکھان بن سکدیاں نیں جیویں:

دیکھ لکھاں دی چھپری نہ آتش لایئے
جے مردا شربت پیتیاں نہ موہرا دیئے
پر انھا مول نہ دیکھدا سو کریئے چانن
گھیو ڈلھا مول نہ آکھیئے وچ تھالی ڈلھے

اُتلیاں تسکاں توں صاف لبھدا اے کہ شاعر نوں زندگی دا تجربہ کھلا ڈلھا اے تے رچن دا ڈھنگ جانو آں والا اے - ایہدے توں وکھ، عام گل ایہہ ویکھن وچ آئی اے کہ واراں دے شعراں وچ وزن دی جھول ہوندی اے، پر سُراں نال پڑھ کے اوس گھاٹ وادھ نوں پورا کر لیا جاندا اے، پر چھٹیاں دی وار وچ کتے اجیہا تھاں نہیں آوندا جتھے انگل دھری جا سکے - ایہدے توں اڈ پیو محمد وار وچ "نشانی" چھنڈ ورت کے ایہہ دی دس دِتا اے کہ اوہدا واراں دا مطالعہ وسیع اے -

واراں وچ شاعر دے زور بیان دا اوتھے پتا لگدا ہوندا اے، جتھے فوجاں آمنے سامنے کھلوتیاں ہون، گھوڑیاں دی دگڑ دگڑ، گولیاں دی تڑ تڑ، ڈھالاں تلواراں دی چھن چھن، توپاں دی کاڑ کاڑ تیراں دی چھاں چھاں اکھاں اگے گھم جاوے - چنڈی دی وار تے نادر شاہ دی وار وچ ایہہ گُن پچ کے بھدے نیں - نجابت لڑائی دی اک جھاکی انج وکھاندا اے:

مظفر گھوڑا چھیڑیا، رن شیر ورُدھا
اوس برچھیاں پکڑ سنبھالیاں، نپ غصے ورُدھا

Marfat.com

اوس ماریا قاتل قلی نوں، تک سینے سِدھا
بھن ہاں، کلیجا، بُکیاں، لئے لقمہ تھدا
مُرغ جینویں کبابیاں، چار سیخیں وِدھا
سر خون پجاہ ھزار دا، مظفر گِدھا

ونگی پاروں چھٹیاں دی وار وچوں دی اک جھاتی ویکھ لتو:

تے پائی توپاں تبکاں جاں دھواں دھاری
تے گجن ہور جمور چے جے ایہا داری
تے کڑکن ڈیر رہکلے بھنو پاون ہاری
تے گھتی ڈنڈ نقاریاں کر مارو ماری
تے فرش اٹھائیاں گھوڑیاں پٹ دھرتی ساری
تے رنگ وٹایا دیہوں نے وچ گرد غباری
تے پیا طوفان اک موت دا گھت قہر قہاری
پر چھٹا نسکل منجھروں تلواراں ماری
تے مار نہ عزرائیل نوں لاحول پکاری

اتے سبھ توں وڈی وڈیائی گل ایس وار وچ ایہہ اے کہ پیر محمد نے اک نربکھ تاریخ دان وانگوں دوناں لشکراں دی حالت نوں الیکیا اے۔ مہاں سنگھ دے لشکر دی اک جھاکی ویکھو:

تے لشکر مہاں سنگھ دا جیوں ساون ہاٹھاں
تے ٹریاں فوجاں جوڑ کے دریاویں ٹھاٹھاں
تے راہ چھپایا گرد نے نہ دِسن داٹاں
تے لشکر پار چڑھیندیاں نہ داری گھاٹاں
تے نیزے سورج سامنے وچ مارن لاٹاں
تے پیا جنگ مقابلے وچ سنگھاں راٹھاں

چھٹیاں دا سردار غلام محمد اک بہادر تے دل گردے والا جوان سی، پر ایہدے نال نال بدھڑ دی رچ پچ کے سی۔ اوہدے مقابلے تے مہاں سنگھ نے زمانہ ویکھیا ہویا سی۔ اوہ محبت تے جنگ وچ ہر کم نوں جائز سمجھن دا قائل سی۔ جتھے اوہدے توں فوج راہیں کم نہیں نکلدا سی، اوتھے

اوہ دوجے ہتھکنڈے ورتن توں نہیں سکوچدا سی جو غلام محمد نوں ہر میدان وچ بھانج دتی تاں اوہنے بے ایمانی تے سازش کر کے قلعے دے ہندو آں نوں نال ملا لیا۔

چھٹیاں دی وار ہووے یا کوئی ہور، ایہہ ساڈا وڈ ملا ادبی سرمایہ نہیں، جیہناں نوں سانبھن دی لوڑ اے۔ کوئی ویلا سی کہ ہر خاندان دا اک اپنا مراسی ہوندا سی، جیہڑا خاندان دے وڈ وڈیرے یا آگودیاں واراں جوڑدا سی تے اوہدے توں پہلاں لکھیاں گئیاں نوں چیتے رکھدا سی اتے لڑائیاں ویلے وڈیرے دے پتر پوتریاں نوں سنا کے ہلا شیری دیندا ہوندا سی یا فیر خاص خاص موقعیاں تے اوہناں دے دل پرچاوے لئی گا کے سناوندا ہوندا سی، پر دیہویں صدی دی آن گیہلی تے یورپی تہذیب دے زور پھڑن نال گھٹ گئے شوق پاروں بہوں ساریاں واراں گواچ گئیاں نیں یا رہیاں نیں۔ اُنج ڈھے بیراں دا کجھ نہیں گیا۔ اجے وی سانوں کئی اجیہے لوک لبھ پیندے نیں، جیہناں نوں ایہہ واراں مونہہ زبانی چیتے نیں۔ جے اسیں اپنی سر دردی مُل نہیں لے سکدے تاں کیہہ اسیں ایہہ وی نہیں کر سکدے کہ جیہڑیاں واراں ہندوستان وچ ایڈٹ کر کے چھاپیاں جا چکیاں نیں، اوہناں نوں اکٹھے کریئے۔ جیویں کہ میں پچھے دس چکیاں آں، ساہت اکاڈمی لدھیانہ نے شاہ محمد دی وار چھاپی اے۔ ایس وار وچ سماجی، سیاسی تے تاریخی پچھوکڑ توں اڈا اوہناں سارے کرداراں بارے وسیا گیا اے، جیہناں دے ناں وار وچ آوندے نیں۔ ہاں ساڈی پنجابی ادبی اکاڈمی اے جیہنے "چھٹیاں دی وار" تے چھیوالی اے، پر ڈنگ ٹپاون توں ودھ ہور کوئی گل نہیں کیتی۔ ایہو ای کم جے کسے ڈھنگ نال کیتا جاندا تاں اسیں دھون اُچی کر کے کہہ سکدے ساں کہ پنجابی دی ریسرچ دا کم ہو رہیا اے۔

Marfat.com

جناب شہباز ملک

نادر دی وار — اِک بحث

نادر دی وار پنجابی زبان دی اوہ منظوم داستان اے جیہدے وچ نادر شاہ درانی دے برصغیر تے مشہور ہلے دی پوری تصویر کھچی گئی اے۔ نادر شاہ نے ایہہ ہلا ۱۷۳۷ء[1]، ۱۷۳۹ء وچ کیتا سی۔ ایس حساب نال ہجری سن ۱۱۵۰، ۱۱۵۲ بن دا اے۔ ایس وار دے شروع وچ ای ایس دی دس پائی گئی اے:

صدی نبیؐ دی بارہویں وڈے فکر پئے خانداناں

ایہہ زمانہ اوہ اے جدوں مغلاں دی سلطنت کھیروں کھیروں پئی ہندی سی۔ دکن وچ ۱۷۳۴ء وچ آصف خاں خودمختار ہوگیا سی تے سعادت خاں نے اودھ وچ اپنی بادشاہی دا اعلان کر دِتا سی۔ بنگال، گنگا جمنا دے دوآلے دا علاقہ مہاراشٹر مغلاں دے ہتھوں نکل چکے سن تے اوہناں دی حکومت گنیویں مینویں رہ گئی سی۔ ایہدے نال ای مغل دربار سازشاں دا اکھاڑہ بنیا ہویا سی۔ گڑبڑ تے سازشاں دا حال بڑے اُگھیڑویں انگ وچ وارو وچ لبھدا اے جیویں:

ظلم زمین تے درتیا کوڑ مکر بہاناں
بھاجی دغے فریب دی وچ پھری جہاناں
مصاحب تے چور کچریاں لاہن دیواناں رَل سِفلے کرن مجالساں عدل گیا سلطاناں

تے

نہ کیتی نمک حلالی اَف تورانیاں اوہنے گھر چوغتے دے بالی آتش آن کے

وار دے نسخے جیہڑے ہن تیکر ملدے نیں اوہناں وچ پانی پت دی لڑائی تیکر دے حالے بڑے من کھچویں ڈھنگ تے تاریخی حقیقتاں موجب بیانے گئے نیں۔ ایس لئی ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ نادر دی ایہہ وار نے صرف پنجابی شاعری وچ بیررس یاں رزمیہ نظم دا سوہنا نمونہ ایں۔ سگوں ایہہ اوس

۱۔ لطیف محمد ہسٹری آف دی پنجاب، صفحہ ۲۰۰

ویلے دی اک با اعتبار تاریخی دستاویز دی اے۔ انھیویں صدی دے اخیرلے دہاکے تیکر ویس پنجاب وچ داراں، گرن والیاں ڈھاڈیاں دے موہناں تے عام سن۔ ایسے ای سمے نادر دی وار دے سوہنے تے من موہنے مہاندرے نے اک انگریز سر ایڈورڈ میکلیگن نوں ٹبیا تے اوس ۱۸۹۲ء دے لاگے شاگے خانقاہ ڈوگراں ضلع گوجرانوالے دے اک پنڈ سنگت دے اک ڈھاڈی (مراثی) کولوں وار نوں سنیا تے اک سوا کاٹھ ٹکاں سنے ایس دا خلاصہ لکھ دِتا۔ ایہہ کم حالی نامکمل سی۔ ایس کرکے اوہناں نے ایہہ کم پنڈت ہری کشن کول دے سپرد کیتا۔ جنہاں خانقاہ ڈوگراں دے اک پنڈ اجلن والا دے مراثی جیون تے شرقپور دے پنڈ بڈھن والا دے مراثی مولا بخش کولوں وار سنی تے لکھ لئی۔ انج پنڈت ہوراں دے کتھن موجب اوہناں سر ایڈورڈ میکلیگن دے نسخے تے اپنے نسخے دونواں نوں سامنے رکھ کے اک سانجھا نسخہ تیار کیتا۔ جیہدے نال اک کھوج بھریا مقالہ شامل کرکے پنجاب ہسٹاریکل سوسائٹی دے کٹھ وچ ۲۶ ستمبر ۱۹۱۶ء نوں پڑھیا۔ ایہہ مقالہ سوسائٹی نے چھاپ دِتا، جیہدے نال وار دیاں ٹکاں انگریزی رومن وچ شامل کیتیاں۔ ایہو مقالہ سنے وار دیاں ٹکاں دے ۱۹۶۵ء وچ پنجابی ادبی اکیڈمی نے فارسی اکھراں وچ شائع کیتا۔

فارسی رسم الخط وچ ایدوں پہلاں دو واراں چھاپے چڑھ چکیاں سن۔ پہلی شاہنامہ المعروف پوڑی نادر شاہ جیہنوں محمد بخش مسکین ہوراں ترتیب دِتا تے مولوی عبدالحق نے حافظ آباد توں شائع کیتا۔ (ایس نسخے دے دیروے نال گل اگے چل کے کراں گا) دوجی وار اک گورمکھی نسخے توں تن نوں میں التھیا سی۔ جیہڑا "پنجابی ادب" لاہور دے دسمبر ۱۹۶۰ء دے پرچے "لوک گیت نمبر" وچ پورے دا پورا چھپ گیا اے۔

نادر دی ایس وار بارے ہون تیکر ہوئے کم نوں جے سامنے رکھیا جائے تے تن گلاں سانوں کسے نہ کسے رنگ وچ اختلافی نظر آوندیاں نیں:

۱۔ ایس وار دا مصنف کون ایں؟ نجابت یا کوئی ہور۔

۲۔ وار کس زمانے وچ لکھی گئی۔

۳۔ وار وچ دلی دے قتلِ عام والا حصہ شامل سی کہ نہیں۔

میں اپنے ایس مضمون وچ اینہاں تناں گلاں تے اپنی بت موجب گل بات کراں گا۔ پہلی گل کہ ایس وار دا مصنف کون ایں۔ نجابت یا کوئی ہور۔ ایس بارے پہلاں دوجیاں دی گل سن لیئے پھیر

۱۔ ہرکشن کول پنڈت، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن)، صفحہ ۱۹

اپنی کراں گا۔ ایس بارے وارتے سبھ توں پہلاں ٹھک سر کم کرن والے، پنڈت ہری کشن کول ہوری کہندے نے کہ کیوں[1] جے وار دی ۵۶۴ تے ۸۲۹ نمبر دی تک وچ نجابت داناں آوندا اے۔ ایس لئی ظاہر ہوندا اے کہ ایہہ وار نجابت ناں دے شاعر دی لکھی ہوئی اے۔ ایہہ کھوج لان تو پتا لگدا اے کہ نجابت ہری راجپوت سی تے انھویں صدی عیسوی دے شروع وچ جیوندا۔ اوہدی نسل ہن دی ٹیلا ہرلاں ضلع شاہ پور وچ دسدی اے۔ ایتھے ای پنڈت ہوری اک ہور شوشا دی چھڈدے نے کہ کجھ لوک آکھدے نے کہ اصل وچ ایہہ وار اک بندے سید شاہ چراغ دی لکھی ہوئی اے، جیہڑا پنڈی شاہ چراغ (موجودہ راولپنڈی) وا بانی سی۔ نجابت اوہدا شاگرد سی۔ اوس وارنوں یاد کرکے لوکاں نوں سنایا تے زندہ کیتا۔ پنڈت ہوراں دی ایس گل نوں ایہناں مگروں آون والے گھٹو گھٹ سارے ای تذکرے نگاراں نے نقل کیتا اے۔ احمد حسین[2] قریشی ہوری لکھدے نیں کہ

"راقم (احمد حسین قریشی) نے اپنے بزرگاں دی زبانی ایہہ کئی واری سنیا اے کہ ایہہ وار موضع جُکالیاں ضلع گجرات دے مراثی دی بنائی ہوئی اے۔ بعض کسے سید دی تصنیف دسدے نیں۔ ایہناں دکھو دکھ راواں توں معلوم ہوندا اے کہ ایس وار دے بنان والے دا صحیح ناں تے پتا کسے نوں وی یاد نہیں۔ ہو سکدا اے ہیر وارث وانگوں ایہنوں ودھا گھٹا کے نجابت دے ناں نال مڑھ دتی ہووے۔ میرے خیال وچ ایہنوں نامعلوم شاعر دی تصنیف منّنا چاہیدا اے۔"

احمد حسین قریشی ہوری ایدوں مگروں چھپن والی اپنی کتاب مختصر تاریخ وچ وی ایہو ای رائے ظاہر کردے نیں تے لکھ دے نیں کہ

"بعض[3] دا خیال اے کہ ایہہ علاقہ پنڈی دے شاہ چراغ دی تصنیف اے، جس نوں نجابت نے بنا سنوار کے اپنے ناں کر لیا۔ ساڈے نزدیک نجابت والا سلسلہ وی قابل وثوق نہیں۔"

مطلب ایہہ کہ احمد حسین قریشی ہوری ایس وار نوں نہ تے چراغ شاہ دی منندے نیں تے نہ ای صحیح طور تے نجابت دی سگوں ایس نوں تے نامعلوم شاعر دی تصنیف قرار دیندے نیں جس دے ثبوت وچ اونہاں کوئی دلیل نہیں دتی۔ دوجے پاسے پنڈت ہری کشن کول ہوری نجابت نوں ایس نال مصنفاں دی صف وچ اگے لیا کے کھلہار رہے نیں کہ نجابت اک امانت دار سی۔ اوہ

۱۔ ہری کشن کول پنڈت، نادر دی مار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۲۱

۲۔ احمد حسین احمد قریشی، پنجابی ادب، تنقید نمبر، ستمبر، اکتوبر ۱۹۶۲ء صفحہ ۴۵

۳۔ احمد حسین احمد قریشی، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ صفحہ ۸۸

Marfat.com

سید چراغ شاہ نوں وی مصنف[1] منن لئی تیار نہیں ہوندے۔ میرے خیال وچ پنڈت ہوراں کول سید شاہ چراغ دے مصنف ہون دی اندرونی شہادت کوئی نہیں ایس کرکے ایہہ شوشا چھڈ کے اوہ ایس دے کولوں پچھا چھڈانا چاہندے نے۔ بابا بدھ سنگھ ہوری اونہاں دی ایس گل نوں وزن دار سمجھ کے شاہ چراغ نوں مصنف نہیں منڈے[2]۔ انج گل ایتھے تیکر ہن اپڑ گئی کہ مصنف نجابت اے یا کوئی ہور۔ ایس مرحلے تے جے کر وار دے حافظ آباد والے نسخے کا ویروا کردتا جائے تے مناسب رہے گا۔ کیوں جے ایہہ نسخہ اجیہا اے جیہڑا وار دا مصنف نجابت نوں ثابت کرن لئی دوجیری اندرونی شہادت مہیا کردا اے۔ پنڈت ہوراں نے دسیا اے کہ نجابت دا ناں اوہناں دی کٹھی کیتی دار وچ دو واری آیا اے۔ ہن ذرا حافظ آباد والے نسخے ول ایس گل نوں لکھ رکھ کے نظر ماریئے تے کجھ چیزاں دی نشان دہی کریئے۔ ایس نشان دہی وچ اکیڈمی والے نسخے دی ترتیب نال حافظ آباد والے نسخے نوں رلایا گیا اے۔

اکیڈمی والے نسخے موجب ۳" تیمور دی کہانی" دے عنوان مگروں اضافی عنوان" دربیان احوال فوت شدن اورنگ زیب" دے تحت پہلی واری نجابت دا ناں آؤندا اے:

میاں نجابت دسدا کھول کے ہن قصہ سارا

اکیڈمی دے نسخے دے عنوان ۱۷" نادر شاہ دی اپنے وزیراں نال صلاح" وچ حافظ آباد والے نسخے وچ اضافہ:

لکھ نجابت سوار توں مار کھوکے

انج ای عنوان ۲۱، ایلچی دا خط نادر شاہ ول دی تک نمبر ۲۹۳ توں بعد اضافہ:

میرے حال احوال دا نجابت گواہ

عنوان نمبر ۲۴" اٹکوں کوچ" وچ حافظ آباد والے نسخے وچ اضافہ عنوان" دربیان چڑھائی کردن امیر ہزارہ بر فضل قلندر بیگ" دے تحت:

۱۔ ہری کشن کول پنڈت، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۲۲ (ایہہ روایت اے کہ ایہدا اصلی مصنف شاہ چراغ سی۔ یقینی نہیں لگدی۔ کیوں جے اک سید کولوں ایہہ امید نہیں ہو سکدی کہ ہندو خیالاں نوں وجود وچ لیاوے۔)

۲۔ بدھ سنگھ باوا، پریم کہانی (لاہور یک شاپ ایڈیشن) صفحہ ۲۵۱

Marfat.com

کے نجابت بیچارا اگے موناں کریئو نمک پیارا محمد شاہ دا

عنوان نمبر ۲۳ دلی دی حالت وچ اکیڈمی والے نسخہ وچ نجابت اِنج بولدا اے :

جب تے کارا میر نجابت بات گھتن بادشاہاں

جدوں کہ حافظ آباد والا نسخہ "مقولہ شاعر" دے تحت ایسے تک توں انج لکھدا اے :

ضابطہ باجھ وزیر نجابت مارکرن بادشاہاں

ایدوں اگے چلیئے تے اکیڈمی دے ایدوں اگلے عنوان ۳۸ کرنال دی لڑائی دے بعد حافظ آباد والے نسخے وچ اضافہ مقولہ شاعر :

یاد سپاہیاں نوں آئی ورتی خلفلی
نجابت آکھ سنائی جو کجھ ورتیا

حافظ آباد والے نسخے وچ عنوان ۱۱، احملہ کردن غافل خان بر شاہ غزالی :

نجابت سُنیا کنی اپنی پڑھ صفت گواہی

اکیڈمی دے نسخے دی تک نمبر ۴۹ ہیٹھ آوندا اے :

نجابت گلاں اگلیاں وڈی گوٹھ ماری شطرنج دی

شامل کر لیئے تاں ہُن تیکہ نجابت دے ناں دی ورتوں دی گنتی اکیڈمی والے نسخے وچ دو واری تے حافظ آباد والے نسخے وچ اٹھ واری بندی اے۔ ہُن ذرا۔ حافظ آباد والے نسخے دیاں ہور وادھو گلاں ویکھ لیئو ایس دے کل ۴۷ صفحے نیں، عنوان سارے فارسی وچ نیں تے مقولہ شاعر وی شامل اے۔ ایس دے کاغذ تے لکھائی چھپائی توں سامنے دکھ کے گویڑ لاہیئے تے ایس دے چھپن دا سن ۱۹۳۰ء تے ۱۹۴۰ء دا وچکار لا زمانہ منیا جا سکدا اے۔ ایہہ نسخہ شروع حمد توں ہوندا اے تے ختم نتیجہ پوڑی تے نتیجہ پوڑی توں پہلاں خاتمہ کتاب دا وی اک عنوان موجود اے تے وار دے حالے کرنال دی لڑائی تے خانِ دوراں دے شہید ہون تیکر ای نیں، پر نتیجہ پوڑی وچ اوہ دِلی دی ویرانی دا ذکر کردا اے : دِلی گیا ویران کر رَت کانگ رسوئی

ایتھے وار ختم ہو جاندی اے، پر ایس نسخے وچ نجابت دیاں تن چیزاں ہور وی شامل نیں۔

(۱) توحید باری تعالیٰ (۲) نعت رسول مقبول (۳) صفت ذوالجناح

ایہناں تناں چیزاں دی زبان تے بحر وار نال سگویں رلدے نیں۔ اک اک شعر ونگی وجھوں پیش کرناں :

توحید باری تعالےٰ میہج سچ جبّار خدا قہار توں، کجھ نہ کیہا جا تیری خیل دا

نعت رسول مقبولؐ

رب چنُ کے خاص نُور محمد سرجیا
اوس کیتا چکنا چور بدعت کفر دا

صفت ذوالجناح

دسویں ماہ محرموں صوُر گھُرے نگارے
چڑھل امام حسینؓ دی سر جنہدے بھارے

ایہناں تناں اضافی چیزاں وچ نجابت داناں تن واری استعمال ہویا اے۔ دوواری صرف نجابت تے اک واری نجابت، ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ حافظ آباد والے نسخے وچ نجابت دے مصنف دے طور تے استعمال ہون دی گنتی یاراں تیکر اپڑ گئی۔ انج جاپدا اے کہ پنجابی ادب دی تاریخ تے تذکرہ لکھن والیاں ایہہ نسخہ اُکا ای نہیں ویکھیا۔ باوا بدھ سنگھ ہوراں دی فارسی رسم الخط وچ چھپن والی تاریخ دی کتاب "پریم کہانی" پہلی وار لگ بھگ ۱۹۳۲ء وچ چھپی۔ باقی تاریخاں تذکرے پاکستان بنن مگروں چھپے ایہناں ساریاں وچوں صرف باوا بدھ سنگھ ہوراں ایس وار تے کھُل کے گل کیتی اے تے پنڈت ہری کشن کول ہوراں دے بیان نوں رکتے منیا اے تے کتے اوہدے توں انکار کیتا اے۔ باقی تذکرے نگاراں نے پنڈت ہوراں یا باواں ہوراں دی لیہہ تے چلن دی کوشش کیتی اے۔ باوا بدھ[1] سنگھ ہوری نجابت نوں مصنف من دے نیں۔ ایس لئی اوہناں پنڈت ہوراں والیاں ای دو ٹکاں جنہاں وچ نجابت مصنف دی حیثیت نال آیا اے، ثبوت دے طور تے پیش کیتیاں نیں۔ ہُن جدوں کہ حافظ آباد والے نسخے وچ مصنف داناں یاراں واری آیا ثابت اے۔ ایس کرکے وار دے نجابت دے مصنف ہون دی اندرونی شہادت لوہے دی لٹھ ورگی پکی پیڈی بن جاندی اے تے نال ای نجابت دی وار توں اڈ دی چیزاں دے مصنف ہون دا ثبوت مل جاندا اے۔ انج وی ساری وار توں اُچا نویں نظرے دی پڑھ جایئے تے ایہو جاپدا اے کہ ایہدے وچ اک ایکتا اے۔ زبان دی وی تے بیان دی وی۔ بھانویں وار وچ اک توں ودھ بحراں ورتیاں گئیاں نیں، پر پھر وی وار دی اندرونی ایکتا پھٹڑ نہیں ہوندی۔ اک توں ودھ بحراں دی ورتوں میرنی جاچے مصنف تے سنن والیاں دے ایکویں توں مگان لئی کیتی اے۔

ہُن جدوں کہ حافظ آباد والا نسخہ ساڈے سامنے اے۔ نجابت دا وار وچ یاراں واری ناں آندا

۱۔ بدھ سنگھ، باوا، پریم کہانی (لاہور بک شاپ ایڈیشن) صفحہ ۳۵۴

ثابت اے۔ واردے مصنف دیاں دوجیاں چیزاں تے وار وچ وی زبان تے بیان دی ایکتا ثابت اے تے اسی ایہہ گل بناں روک ٹوک دے آکھ سکنے آں کہ نادر دی وار دا مصنف نجابت ای اے۔

ہُن اسی دوجے سوال ول ٹرُنے آں کہ ایہہ وار کس زمانے وچ لکھی گئی۔ ایہہ گل تے تاریخی حقیقت اے کہ نادر دے حملے دا ایہہ واقعہ اٹھارہویں صدی[۲] دے چوتھے دہاکے دا اے۔ پنڈت ہری کشن کول[۳] دا بیان اے کہ ایہہ وار کرنال دی لڑائی دے فوراً بعد لکھی گئی۔ ایہدے ثبوت لئی اوہ آکھدے نیں کہ جے بعد دی تصنیف ہوندی تے ایہدے وچ دلی دے قتل عام دے حالے ضرور درج ہوندے۔ ایس یارے باوا بدھ[۳] سنگھ ہوری پنڈت ہوراں نال اختلاف کردے نیں۔ باوا ہوراں دا خیال اے کہ ضروری نہیں کہ وار لکھن والا حالات ویلے موجود ہووے باوا ہوری ایس دے ثبوت وچ بیرس دیاں کئی واراں دا ویرو اپاندے نیں۔ جیویں سکندر نامہ وغیرہ وچ باوا بدھ سنگھ دی گل نوں ٹھیک سمجھناں ایس لئی کہ دوجے ادیاں وچ تے ساڈے اپنے ادب وچ کئی ایہیے لکھاری تے کئی لکھتاں موجود نیں۔ جیہڑیاں کسے نا مکمل چیز نوں مکمل کردیاں نیں جیویں شیکسپیئر دے اکثر ڈرامے پرانیاں تاریخی حقیقتاں تے ادھار نیں تے وارث شاہ دی ہیر توں پہلاں کتیاں ای منیاں پر منیاں ہیراں لکھیاں جا چکیاں سن۔ ایہہ گل تے باہرلا ثبوت ہویا۔ وار دے اندر دی کافی ثبوت ایس گل دے موجود نیں کہ وار حملے دے سمے اُکی نہیں لکھی گئی۔ نجابت دا ایہہ آکھنا کہ:

نجابت گلاں اگلیاں وڈی گوٹھ ماری شطرنج دی

ثابت کردا اے کہ نجابت ہوئی بیتی گل بیان کر رہیا اے تے نتیجہ[۴] پوڑی دے سرنانویں دے آخری شعر تے ایس جھگڑے نوں اُکا ای مُکا چھڈ دے نیں:

دلی گیا ویران کر نت کانگ رسوئی
دے شکست محمد شاہ نوں کر یاد گیوئی
پر اوہ وی احمد شاہ نے لت مار کھوئی

۱۔ نادر شاہ دا حملہ (۱۷۳۷ء تا ۱۷۳۹ء)

۲۔ ہری کشن کول پنڈت، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۲۲

۳۔ بدھ سنگھ باوا، پریم کہانی (لاہور بک شاپ) ایڈیشن صفحہ ۳۵۲

۴۔ نجابت نادر دی وار (مرتبہ: محمد بخش مسکین ایڈیشن حافظ آباد)

Marfat.com

چھیکڑلی تک وچ احمد شاہ ابدالی دا تاں لے کے مصنف گل ای صاف کر گیا اے۔ بادر شاہ[1] ۱۷۳۹ء وچ لُٹ مار کر کے ساز و سامان لے کے واپس ٹر پیا سی ۱۷۳۹ء وچ اوہ جنان دے کنڈھے کالو دال واپس جاندا دسدا اے۔ نومبر ۱۷۳۹ء وچ کابل اپڑ دا اے تے پھیر اوہ واپس اپنے وطن چلا جاندا اے تے ایتھے ای اوہ اپنے وزیراں ہتھوں قتل ہوندا اے۔ ایہہ واقعہ ۱۷۴۷ء[2] (۱۱۶۰ھ) دا اے ایس توں مگروں احمد شاہ ابدالی ایران وچ زور پھڑ دا اے تے مضبوط ہو کے پھیر ہندوستان تے حملہ کردا اے۔ واردی وی چھیکڑلی تک وچ احمد شاہ دے زوراں وچ ہون دی دس پائی گئی اے۔

پنڈت ہری کشن کول ہوری نجابت[3] نوں اُنھیویں صدی دے شروع وچ جیوندا من دے نیں۔ باوا بدھ سنگھ ہوری وی ایسے دے لگ بھگ ٹھیک سمجھدے نیں۔ پر ڈاکٹر فقیر ہوری ۱۷۹۹ء پتہ نہیں اک سال دے فرق پان توں اوہناں دی مراد کیہ اے؟ بہر حال ایہہ گل صاف اے کہ نجابت دا جنم ۱۷۴۷ء توں ۱۸۰۰ء دے درمیان دے زمانے وچ ہویا۔ ایسے سمے وچ اوہ پلیا ودھیا تے اٹھارویں صدی دے آخر وچ یاں انھیویں صدی دے ات شروع وچ اوس نے ایہہ وار مکائی۔ جیہنوں تیکر روایت اپنان دا سوال اے ایہہ گل ضرور سمجھ وچ آوندی اے کہ نادر شاہ دے حملے دی لوک وارتا پرچلت ہو سکدی اے۔ نجابت نے اوس نوں نظما باوی تے ایس نوں تاریخی حقیقتاں دے نال جوڑ میل کے اک تاریخی دستاویز بنا دتی۔ ہُن آجیئے تیسرے سوال ول کہ کیہ ایہدے وچ دلی دے قتلِ عام دا قصہ شامل سی یاں نہیں؟

ایس بارے سانوں پھیر گل پنڈت ہری کشن کول توں ای شروع کرنی پوے گی۔ اوہناں دا خیال[4] اے کہ ایہہ وار نادر دا حملہ ہون توں چھیتی ای بعد لکھی گئی۔ دلی دے قتلِ عام توں پہلاں ای ایہہ وار ہوندی وچ آ گئی سی۔ ایسے لئی ایس وچ دلی دے قتلِ عام دا واقعہ شامل نہ ہویا۔ باوا بدھ سنگھ[5] کیوں جے وارنوں حملے ویلے دی نہیں من دے تے نجابت دی ای تصنیف من دے نیں۔ ایس کر کے وار وچ

۱۔ لطیف، ہسٹری آف پنجاب۔

۲۔ مختصر، تاریخ ہندوپاک و سوانح نادر شاہ مطبوعہ فیروز دین اینڈ سنز صفحہ ۴۷

۳۔ ہری کشن کول پنڈت، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۲۰

۴۔ ہری کشن کول پنڈت، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۲۲

۵۔ بدھ سنگھ باوا، پریم کہانی (لاہور بکڈپو ایڈیشن) صفحہ ۳۵۲

دلی دے قتلِ عام دے واقعے نوں شامل نہ ہون دا کارن ایہہ سمجھدے نیں کہ اوس ویلے پنجاب وچ درانیاں دا سکہ بیٹھ چکیا سی۔ درانی نادر دی سجی بانہہ سن۔ ایس کرکے نجابت تے ڈر دے مارے ایہہ واقعہ نہیں لکھیا۔ کیونکہ ایہدے وچ نادر تے ظلمی ہون دا دھبہ لگدا سی۔ عبدالغفور[1] قریشی ہوری دونواں نوں وکھری گل کردے نیں۔ اوہناں دا خیال اے کہ نادر دی وار وچ صرف اوہناں لڑائیاں دا ذکر اے جیہڑیاں پنجاب وچ لڑیاں گئیاں۔ دلی دی لڑائی ہندوستانیاں دی لڑائی سی نادر پنجابوں باہر ہویا تے وار ختم ہو گئی جبکہ تیکر پنڈت ہوراں دی گل دا تعلق اے اوہ تے نجابت دی اوس تک نال جھوٹھ ثابت ہو جاندی اے۔ جیہڑی نتیجہ پوڑی وچ آخری تک اے:

پر اوہ دی احمد شاہ نے دے لت کھٹوائی

جے ایہہ کرنال دی لڑائی تے دلی دے قتلِ عام دے واقعے دے وچکارے سمے وچ لکھی ہوندی تے پھیر احمد شاہ دا ذکر کیویں آسکدا سی باقی رہ گئی گل درانیاں دے واقعے نوں وار وچ نہ ہون دا کارن سمجھدے نیں۔ جس زمانے وچ ایہہ وار لکھی گئی اوس سمے دیاں کئی لکھتاں درانیاں دے خلاف بولدیاں دسدیاں نیں جیویں وارث شاہ دی ہیر وچ آوندا اے:

نادر شاہ توں ہند پنجاب تھر کے میرے باب دا تدھ بھجائی کیتو

یاں:

احمد شاہ از غیب نفیس آن پوسی رب رکھ جنڈیالے توں جا سیا ای

اوہناں دو ہاں مصرعیاں وچ نادر شاہ تے احمد شاہ دے دھاڑ دی پُنے دل صاف اشارے موجود نیں۔ ہیر ۱۱۸۰ھ وچ لکھی گئی۔ ۱۱۶۰ھ وچ نادر شاہ ہویا۔ ایدوں پچھوں احمد شاہ ابدالی نے حملے کیتے ایہو زمانہ اے نادر دی وار دے لکھے جان دا۔ ایس کرکے باوا بدھ سنگھ ہوراں دی ایہہ گل منن یوگ نہیں کہ نجابت نے ڈر کے دلی دے قتل عام دا ذکر نہیں کیتا۔ حافظ آباد والے نسخے وچوں وار دے آخر شعر دیکھو:

نتیجہ پوڑی

جاں دلی تخت چو غطیاں سکھ دسے کوئی
نہیں اندر ہند دے پٹھاناں ڈھوئی!
کر منصوبہ دلیوں ایہہ ان گیو ای!

۱۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ، صفحہ ۲۸۹

Marfat.com

چڑھ کے آیا نادر شاہ نے کلک دھروئی
اوس کیتی وچ ستسار دے نہ اگے ہوئی
جیوں کیتی نادر شاہ ایسی کرے نہ کوئی
اوس کھڑیا تخت طاؤس سی کر بے ابروئی
ادب نہ جاتا تخت دا اوس لیو ای
دلّی گیا ویران کر رت کانگ رسوئی
دے شکست محمد شاہ توں کر ماد گیو ای
پر اوہ وی احمد شاہ نے دے لت کھٹوائی

ایس لُٹے وچ دِلّی دے اُجاڑے تے خون دیاں ندیاں "رت کانگ" دا ذکر نادر شاہ دا سطے ایہہ آکھنا کہ اوس تخت دی بے ابروئی کیتی۔ اوس (ہندوستان نال) ایسی کیتی جیہڑی ستسار وچ کدی اگے ہوئی ای نہیں سی۔ ایہہ صاف دس پاندے نیں کہ مصنف بناں کسے ڈر توں لکھ رہیا اے۔ ایس لئی ڈر والی گل تے ٹھیک نہیں، ہن ایہہ گل صاف ہو گئی اے کہ وار کرنال دی لڑائی دے فوراً بعد نہیں لکھی گئی۔

ہن ایہہ گلاں سدھ ہو گئیاں نیں کہ وار وچ دلّی دے قتلِ عام دے واقعے دے نہ ہون دا کارن نہ تے ایہہ اے کہ ایہہ ایس توں پہلاں لکھی گئی سی تے نہ ای ایہہ اے کہ مصنف نے درانیاں دے ڈر توں ایہہ واقعہ قلم ہیٹھ نہ لیاندا سگوں اصل گل ایہہ اے کہ مصنف نے دلّی دے قتل عام دا واقعہ قلم ہیٹھ لیاندا سی تے اوہ وار وچ شامل سی۔ کیوں جے وار بینیوں سینی لڑ کے ساڈے تیکر اپڑی۔ ایس کر کے ایہہ حصہ بدقسمتی نال لکھت وچ نہیں آسکیا۔

حقیقت ایہہ اے کہ مصنف نے دلّی توں ایس وار وچ مرکزی حیثیت دلّی اے۔ ایس کر کے کہ نادر دے حملے دا نشانہ براہِ راست دلّی سی تے مصنف نے وی گل دلّی توں شروع کیتی تے دلّی تے مکائی جیویں شروع وچ "احوالِ دلّی" دے سرنانویں ہیٹھ اوس دلّی دے لُٹے جان دا ذکر عہد بہ عہد کیتا اے۔ پھر وار دے چھیکڑ وچ تتیم پوڑی دے تخت آکھیا اے:

دلّی گیا ویران کر رت کانگ رسوئی

۱۔ نجابت، نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۹۰

ایس کرکے ایہہ کدی ہوای نہیں سکدا کہ جیہڑا شاعر اپنی "وار" دا مرکزی خیال ای دِلّی تے اُسارے اُوہ دِلّی دے قتل عام نوں بُھل جاوے۔ ایتھے عبدالغفور قریشی دی ایہہ گل کہ اوس نوں صرف پنجاب دیاں لڑائیاں نال واسطہ سی وزن دار نہیں رہندی ڈاکٹر فقیر ہوراں اکیڈمی دے نسخے وچ ایس گل دی دس پائی اے کہ اجیہا بندہ موجود اے۔ جس کول دلّی دے واقعے والی کلی ہے اے پر اوہ اوہنوں ملن وچ کامیاب نہیں ہوسکے۔ ایس کرکے ایہہ گل ٹھوک وجا کے آکھی جاسکدی اے کہ دِلّی دے قتلِ عام دا حصہ کسے نہ کسے شکل وچ ایس وار دے نال موجود سی۔ جیہڑا حالی توڑی سامنے نہیں آیا تے حافظ آباد والے نسخے وانگوں امید کیتی جاسکدی اے کہ اوہ وی کسے دن سامنے آہی جائے گا۔ حافظ آباد والے نسخے دے مرتب محمد بخش میکن ہوراں اپنے نسخے نوں مکمل نہیں آکھیا سگوں اوہناں نے آخری صفحے تے بینتی کیتی اے کہ جس سجن کول واردی کوئی وادھو کلی ہووے اوہ اہنوں گھل دین تاں جے وار مکمل ہو جائے۔

مُکدی گل

مُکدی گل ایہہ اے کہ نادر دی وار اک مسلمان لکھاری نجابت دی تصنیف اے۔ جیہڑا مٹیلا ہرلاں ضلع شاہ پور دا وسنیک سی۔ ایہہ وار اوس اٹھارہویں صدی دے انت وچ یاں انھیویں صدی دے ات شروع وچ لکھی جس وچ اوس نے نادر شاہ دے مشہور حملے نوں تاریخی حقیقتاں نال جوڑ میل کے بیان کیتے ڈرنے لگ لوئیڑ نوں نظمایا۔ ایس وچ دلّی دے قتل عام والا حصہ وی ضرور شامل سی۔ پر وار کھٹی کرن لگیاں ایہہ حصہ ہتھ نہیں آسکیا۔ امید کرنی چاہیدی اے کہ جیویں محمد بخش میکن دا ایڈٹ کیتا (نسخہ حافظ آباد) مل گیا اے نے جس وچ وارنوں اڈوی نجابت دا کلام موجود اے۔ اِنج ای دِلّی دے قتلِ عام والا حصہ وی مل جائے گا۔ حدوں انج ہوگیا اودوں پنجابی زبان دی ایہہ ات سوہنی رزمیہ نظم مکمل ہو کے اپنی پوری چمک وکھا کے پنجابیاں دے دلاں وچ چانن کرے گی۔

۱۔ نجابت، نادر دی وار (حافظ آباد ایڈیشن)

۲۔ نجابت: نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۱۷

Marfat.com

جناب محمد آصف خاں

واراں دے پاتر

پنجابی زبان وچ "وار" لفظ کئیاں معنیاں وچ ورتیا جاندا اے، جیویں ویر کڈھنا، ہلا کرنا، سٹ مارنا، لڑائی وچ گھیرا یا دلگن مارنا، بدلہ لینا، قربان کرنا وغیرہ۔ پر ادب وچ اوس ہیری نظم نوں آکھیا جاندا اے، جیہدے وچ کسے تاریخی واقعے نوں رچایا گیا ہووے۔ جیویں نجابت دی "نادر شاہ دی وار" پیر محمد دی "چھٹیاں دی وار"، شاہ محمد دی "سکھاں تے انگریزاں دی لڑائی" اگرا دی "حقیقت رائے دی وار" وغیرہ وغیرہ۔ ایہناں توں وکھ "وار" دی اک ہور دی شکل اے۔ جیویں گرو نانک جی دی "آسا دی وار" گرو گوبند سنگھ جی دی "چنڈی دی وار"، بھائی گرداس دیاں "۲۹ واراں" وغیرہ۔ ایہہ انسان دے من اندر وسے ہوئے کام کرودھ، لوبھ، موہ تے حقار بارے ہوندیاں نیں۔

پرانے زمانے وچ جد کوئی بندہ اپنے ٹبر، قبیلے، پنڈ یاں علاقے دا ویر کڈھن لئی یاں کوئی نویں کل مارن لئی یا ایسے نیت نال چڑھے آ ہے۔ ویری دا وار روکن لئی اپنے ساکاں، سنیاں تے پچھیاں دی واہرے کے میدان وچ نتر دا تے اپنی بہادری دے جوہر وکھاندا، اوہدے مراسی[۲]، ڈوم یاں بھرائی اوس لڑائی وچ اوہدے نال ہوندے سن۔ جد لڑائی تک جاندی تاں ایہہ لوک اوس لڑائی دیاں نظماں بنا لیندے۔ کیوں جو ایہناں نظماں وچ واریاں یاں واہراں دے وار کرن اتے ویریاں دے ہوئے واراں نوں مُڑ مُڑ ٹھلہن دا ویرو آوندا اتے دسیا ہوندا سی کہ کیویں واہراں کٹھیاں ہو کے نکلیاں۔ کیویں اگلیاں اتے ہلا بولیا تے وار کیتے یاں کیویں اگلے گل آپے تے ایہناں سورمیاں نے اوہناں

۱۔ آصف خاں ہوراں نے ایس وار نوں "جنگ ہند پنجاب" دے ناں تے مرتب کر کے عزیز بک ڈپو لاہور توں ای چھپوا دتا اے۔ (مرتب)

۲۔ ایس لفظ بارے ایس پہلے دس چکے آں ای ایہہ میراثی ہونا چاہیدا اے۔ (مرتب)

Marfat.com

دے واراں نوں ٹھلھیا تے ناکام کیتا۔ ایس پاروں ایہناں ملیریاں نظماں دا ناں ای پے گیا تے ہن تائیں "وار" ای ٹریا آرہیا اے۔

جیویں جیویں ٹرھ قدیم توں ساڈے ملک تے ہلے ہوندے تے ایتھے دے وسنیک واہراں نوں روکدے رہے۔ ایتھے دے جماندرو شاعر ایہناں دیاں واراں رچدے رہے۔ کدی ویلا سی جد ہر خاندان دا اک اپنا مراسی ہوندا سی، جیہڑا خاندان دے وڈ وڈیرے یاں آگو دیاں واراں جوڑ دا سی تے یاد رکھدا سی۔ اتے لڑائیاں ویلے اوہدے پُتر پوتریاں نوں سنا کے ہلا شیری دیندا سی یاں فیر خاص خاص موقعیاں اُتے اوہناں دے دل پر چا دے لئی گا کے سناوندا سی، پر ویہویں صدی دی ان گیہلی تے یورپی تہذیب دے زور پھڑن نال گھٹ گئے شوق پاروں بہوں ساریاں واراں الوپ ہو گئیاں نیں تے ہوندیاں جا رہیاں نیں۔

واراں عام طور تے آزاد نظم وچ ہوندیاں نیں، پر ایہناں نوں کجھ اجیہے انداز وچ پڑھیا جاندا اے پئی گھٹ ودھ وزن دا پتا نہیں لگدا۔ کجھ واراں راگاں وچ وی نیں۔ جیویں "آسا دی وار" آسا راگ وچ اے یاں گرو گرنتھ صاحب وچ درج ۲۲ واراں وکھ وکھ تھائیں ۱۷ راگاں وچ نیں۔

"وار" دی زبان بڑی دل کھچویں تے زوردار ہوندی اے۔ اتے مضمون اینا گھروگی تے نیڑے دا ہوندا اے پئی دل وچ دھسدا چلا جاندا اے۔ ادبی نکتہ نگاہ توں ویکھیا جاوے تاں واراں اوس ویلے دی زبان تے رسماں رواجاں اُتے بڑا سوہنا چانا پاوندیاں نیں۔ اتے ایہہ وی پتا لگدا اے پئی پنجابی زبان کیہڑے پڑاواں وچوں لنگھ کے پھل پھل کے موجودہ شکل وچ آئی اے۔

ہُن تائیں سانوں جنیاں "واراں" لبھیاں نیں سوائے "حقیقت رائے دی وار" تے "چھٹیاں دی وار" دے اوہناں وچ کوئی مکھ پاتر نہیں اُبھردا۔ جیویں جیویں لڑائی دا نقشہ بدل دا جاندا اے، دکھ دکھ پاتر آوندے نیں تے اپنا ڈنگ ٹپا کے ٹردے ہوندے نیں۔ ایس دے دو ای کارن ہو سکدے نیں یاں تاں ایس پاروں کہ سبھ واراں ڈھاڈیاں مراسیاں دی زبان سُن کے نقل کیتیاں گئیاں نیں۔ ہو سکدا اے وار رچن والے نے تاں اپنے بجماں دی پوری شخصیت واضح کیتی ہووے، پر سمے دے ہیر پھیر نال اتے واراں دے سینہ بہ سینہ چلن نال ایہناں وچوں بہوں سارے شعر غائب ہو گئے ہون۔ ودجی گل ایہہ وی ہو سکدی اے پئی اوس شاعر نے پاتر اُساری نوں وا دھو سمجھ کے ہتھ ای نہ لایا ہووے تے لڑائیاں دیاں دکھ دکھ جھاکیاں وکھان نوں کافی سمجھیا ہووے۔

نجابت دی "نادر شاہ دی وار" سبھ واراں چوں سر کڈھ اے پر ایہہ اج تائیں مکمل

Marfat.com

صورت وچ نہیں لبھ سکی۔ ایہہ ساری پڑھ جاؤ نادرشاہ دا کردار کتے وی نہیں اُبھرے گا۔ جس بادشاہ نے اپنے ویلے وچ ادھی دنیا وچ تھر تھلی پا دتی سی، ایتھے اج وے بادشاہاں دا نگوں پچھے بیٹھا تاراں ہلاؤندا اے، ہور کجھ نہیں کردا۔ انج چاپدا اے نجابت" نادرشاہ نوں اک لُٹیرا تے ظالم ای منداے، اپنا نامک نہیں۔ محمد شاہ شے اوہ سوہلے گا نہیں سی سکدا، جے اوہنے اپنے ملک دی عزت نوں مٹی گھٹے وچ رولیا سی۔ نجابت دیاں ہمدردیاں اوہناں بہادراں تے سورمیاں نال نیں، جیہڑے اپنے ملک دی حفاظت لئی جان ہولدے نیں۔ جہلم تے گجرات دے راہ وچ "سیدو تے دلو" راجپوت نادرشاہ نال ٹکر لیندے نیں تے نجابت اوہناں دے سر تے آسمانی سایہ دسدا اے۔ اوہ مظفر خاں دے جس گاؤندا اے جیویں:

مظفر گھوڑا چھیڑیا ، رن شیر ورُدھا
اوس برچھیاں پکڑ سنبھالیاں، تپ غصے رِدھا
اوس ماریا قاتل قلی نوں ، تک سینے سِدھا
بھن ، ہاں، کلیجا ، بکیاں ، لئے لقمہ رِتھدا
مرغ جیویں کبابیاں، چا سیخیں ودھدا
سر خون پنجاہ ھزار دا ، مظفر رگدھا

اک ہور جھاکی ویکھو:

مظفر گھوڑا چھیڑیا ، مڑ دُوجی واری
اوس دھرو میدانوں کڈھیا، کُل بیشماری
اوہدی داڈھ دا نالوں پتلی ، استاد سواری
اوہ اڑے نہ زرہ بکتراں، رت پیون ہاری
اوس شاہ تواچے نوں چھنڈیا، سر لگی کاری
اوس جدا کیتی وڈھ کھوپڑی ، سُٹے مغز اتاری
جیویں ہانڈی ٹُٹی کھیر دی ، ڈگے ہتھوں بھاری
جیویں مٹکی بھنی گجری ، چا دہیں کھلاری

نجابت شدّا دخان تے خان دوراں دے گن گاؤندا اے، جیہڑے اپنے دیس دی حفاظت کردے کردے شہید ہوگئے۔ ایہو ای نہیں کہ کئے مسلمانا ں دے ای جس گاؤندا اے۔

Marfat.com

"ساڈا ملک پنجاب ولایت" کہن والے رائے بھوپت نوں وی اوہ نہیں بھلیا، جیہنے باہروں آئے واہر واڈٹ کے مقابلہ کیتا سی:

رائے بھوپت، کھڑ ونگارے، سارے پنتھ نوں
دنیا جے چار دہاڑے، کچرک جیونا
جو لکھیا کرنا کرے، سوئیو ورت سی
تسی ہو بلونت کرارے، سارے لڑ مرو
کرن فقیر تیارے، آون جنگ تے
جیوین شیر مارن بھبھکارے، پہنچن مارتے
جیویں بنھن باز طرارے، ویکھ شکار نوں
اوہ دیون کھول بھنڈارے تیغاں واہ کے
نٹھن لشکر سارے، وانگر لومبڑاں

نجابت وانگوں شاہ محمد دی وار "سکھاں تے انگریزاں دی لڑائی" وچ وی کوئی کردار نہیں اُبھردا۔ شاہ محمد نے اپنی وار وچ ۱۹۳۹ء توں ۱۹۴۷ء تائیں دے واقعات نوں اِک سچے مورخ وانگوں ایکیا اے۔ جتھے اوہ انگریزاں دیاں چالبازیاں، سازشاں تے ریشہ دوانیاں تے سٹ مارنوں نہیں مڑدا، اوہدا ایمان اے پئی جے ایتھے غدار نہ ہوندے تاں جیویں شام سنگھ اٹاری والا، تیجا سنگھ، رنجودھ سنگھ، مظہر علی، ماگھے خان، سلطان محمود تے الٰہی بخش پٹولی نے بہادری دے جوہر دکھائے، انگریز ایس پاک دھرتی اُتے اپنے ناپاک قدم نہیں رکھ سکدے سن جد بازاں بھکھیاں دا کونجاں نال مقابلہ ہویا:

اودھر آہے فرنگی نوں بھانجے پئی، دوڑے جان گورے دتی کنڈ میاں
چلے توپخانے ساریاں گوریاں دے، مگروں ہوئی بندوق دی پھنڈ میاں
کسے جا کے، لیا کے، خبر دتی، لنڈن ہو بیٹھی تیری رنڈ میاں
شاہ محمدا، ویکھ میدان جا کے، رلدی گوریاں دی پئی جھنڈ میاں

جتھے شاہ محمد میدانوں بھجن والیاں دی نندیا کردا آئے:

خوشی وسدا شہر لاہور سارا، سگوں خوشیاں ہتھ پھیڑا آئے
شاہ محمدا، کہندے نی لوگ، سنگھ جی تسی چنگیاں پوریاں پا آئے

Marfat.com

اوتھے اوہناں بہادراں نوں وی نہیں بھُلدا جیہناں جنگ وچ ودھ کے تلواراں ماریاں ہوندیاں نیں جیویں:

آنیاں پڑتلاں پیڑ کے توپخانے، اگوں سنگھاں نے پاسنے توڑ سُٹے
سیوا سنگھ تے ملگھے خان ہوئے سدھے، ہلّے تن فرنگی دے موڑ سُٹے
شام سنگھ، سردار اٹاری والے، بنھ شستروں جوڑ وچھوڑ سُٹے
شاہ محمد، سنگھاں نے گوریاں دے، وانگ تنبوآں لہو نچوڑ سُٹے

جیویں میں پہلے دس آیا آں کہ ڈو ای واراں اجیہیاں نیں جیہناں وچ مُکھ پاتر اُبھر دے نیں۔ اوہناں وچوں اِک اسے پیر محمد دی "چھٹیاں دی وار" جیہدے وچ ۱۷۶۴ء توں ۱۷۹۷ء تائیں دے واقعات نوں اکیکیا گیا اے۔ ایہناں دناں وچ ایتھے ابتری پھیلی ہوئی سی، جیہدی واہ لگدی سی اوہ دُوجے دا علاقہ سانبھنوں ڈھل سی نہیں کردا۔ احمد شاہ ابدالی اپنا ستواں حملہ کرکے پرت چکا سی۔

ایس وار وچ دو مکھ پاتر چھٹیاں دا سردار غلام محمد تے مہاراجہ رنجیت سنگھ دا پیو مہاں سنگھ سبھ تے چھائے ہوئے نیں۔ ایہناں دوہاں سرداراں وچ نکیاں وڈیاں لڑائیاں توں وکھ دو وڈیاں جنگاں جیویں جنگ سیّد نگر (۱۷۷۷ء) تے جنگ منچر (۱۷۹۰ء)، فیصلہ کن ہوئیاں سن۔ مہاں سنگھ بارے پیر محمد دسدا اے:

سے لشکر فوجاں اوس نے سنجوہاں جوڑے
باقی کوئی نہ چھڈیا، اوس سبھے توڑے
تے فتح ہووے از غیب تھیں اوہ جت دل دوڑے
تے جیہا کوئی نہ جمیا، مونہہ اوس دا توڑے

پر غلام محمد دی اوہدے توں گھٹ نہیں سی:

تے اوس دی کیتی گل نوں کوئی مول نہ پھیرے
تے بادشاہی دے سلسلے سبھ اوس دے ڈیرے
تے جیہا کوئی نہ جمیا جو اوس نوں چھیڑے

چھٹیاں دا سردار غلام محمد اک بہادر، دل گردے والا، پر سدھڑ جیہا جوان سی، پر اوہدے مقابلے تے مہاں سنگھ اک پرانا، تجربہ کار تے مکار سردار سی۔ جد اوہنے ویکھیا پئی غلام محمد دنوں دن ترقی کردا پیا اے، جتھے کتھے واہ لگدی اے، نواں علاقہ مل سکے بہہ جاندا اے۔ ایہہ کنڈا

Marfat.com

کڈھ ای دینا چاہیدا اے۔ اوہنے چھٹے سردار دے قلعے تے چڑھائی کر دتی۔ اک سال قلعے نوں گھیرا پائی رکھیا، پر غلام محمد نے وی سی تک نہ کیتی۔ اوڑک جد مہاں سنگھ نے ویکھیا پئی لڑائی نال کم کڈھنا سوکھا نہیں اوہنے قلعے دے وسنیک ہندو آں نوں اپنے نال گنڈھ لیا، جیہناں سرنگ لوا دتی، راتو رات سکھ فوج قلعے وچ وڑ گئی تے لٹ مار توں دکھ غلام محمد دا پتر وی قیدی بنا کے نال لے گئی۔ گھر اپڑ کے مہاں سنگھ نے خط لکھیا کہ جے پُتر لوڑی دا اے تاں اوہدے وٹے ہتھوں مال چھڈ، پر آفرین اے غلام محمد تے اوہنے جواب دتا:

تے پڑھ کے خط جواب دی لکھ گھلے میاں
جے پیسا اک نہ داغساں میں ڈاہڈا ہیاں
جے چٹی کاسہ زہر دا میں کچھ پیاں
تدھ پاڑ اولا پاڑیا میں کیکر سیاں
اوس نوں بھاویں مار کے ہیٹھ دیہو نیہاں
جاں ماپے رہن سلامتی سنتے پُتر دھیاں

ایتھے اپڑ کے مہاں سنگھ نے اک ہور چال چلی۔ اوہنے ویکھیا پئی غلام محمد انج نہیں قابو آون والا۔ اوہنے سوچیا جے شربت نال مار یا جا سکدا اے تے موہرا دین دی کیہ لوڑ اے:

جاں جاتا مہاں سنگھ نے ایہہ راس براسا
جے رہیا پُتر بدھیا ایہہ فیر مواسا
تے ڈرن ڈرادن خوف نوں نہ جانے ماسا
تے دے جوڑا گنگناں، اک گھوڑا خاصا
پُتر اوس دا چھڈیا، کر نخور دلاسا

مہاں سنگھ دی چال کامیاب رہی تے چھٹھ سردار اپنے چاچے میاں خاں نوں نال لے کے اوہنوں ملن چلا گیا۔ اوتھے مہاں سنگھ نے دوواں نوں دھر لیا۔ میاں خاں نوں توپ اگے رکھ کے اڑا دتا تے غلام محمد رسول نگر ناں دا پنڈ لے کے چھڈ دتا۔ چھٹے ایتھوں منچر چلے گئے، پر مہاں سنگھ نے اوتھے وی اوہناں نوں ٹکن نہ دتا تے کجھ چراں نگروں اک وڈی ساری فوج لے کے اوتھے اپڑ گیا۔ جیویں کہ میں پہلے دس آیا ہاں غلام محمد اک نڈر جوان سی۔ اوہ آپ تلوار لے کے میدان وچ نتر آیا۔ جیویں:

Marfat.com

گیا مہان سنگھ تے جیویں تیر کمانوں
تے ماری پھٹ اس ساہمنی ہتھ دھو کے جانوں
تے چھیڑیا آسن سنگھ نے چک گیا دہانوں
تے مارے گھوڑے سنگھ دے ترے اس میدانوں
تے نٹھا لشکر سنگھ دا بے شکی بھانوں
تے چڑیاں وانگوں اُڈ دا اس شیر جوانوں

پوری وار پڑھن تے سردار غلام محمد تے مہاں سنگھ دے پاترانج سامنے جاپن گئے جیویں اسیں ایہناں دے مُڈھ توں جانوں آں۔" حقیقت رائے دی وار" رچن والے شاعر بارے کوئی اُگھ سُگھ نہیں ملدی۔ انج جاپدا اے پئی ایہہ وار اوہناں ویلیاں دی یادگار اے۔ جد اُنھیویں صدی وچ انگریزاں ایتھے نواں نواں قبضہ کیتا سی تے ہندو مسلماناں وچ پھُٹ پا دِتی سی۔

ایس وار دا مکھ پاتر اے باراں ورہیاں دا بال حقیقت رائے۔ اوہدے اُتے الزام ایہہ سی کہ اوہنے حضرت بی بی فاطمہؓ نوں برا بھلا کہیا اے۔ سیالکوٹ دے قاضی نے فتویٰ دِتا کہ حقیقت رائے مسلمان ہو جاوے نہیں تاں اوہنوں قتل کر دتا جاوے۔ سیالکوٹ دے حاکم امیر بیگ توں لے کے امین آباد دے جمعدار قصور بیگ صوبے دار لاہور نواب زکریا خان دے دیوان لالہ لکھپت رائے تائیں سبھناں نے قاضی دی منت کیتی کہ اوہ حقیقت رائے نوں چھڈ دیوے، پر اوہ اِکو گل آہندا سی" جو شرع دی ہانت کرے، تناں تنبیہاں دلیاں۔ جے ایدھر قاضی اپنے فیصلے اُتے ڈٹیا ہویا سی تاں منڈا وی اپنی اَنکھ تے قائم سی۔ اوڑک نواب زکریا خاں دی کچہری وچ معاملہ پیش ہویا:

سُن کے فریاد بڈھی دی، صوبے ایہہ فرمایا
میر مومن تے امان خان، پھر جانی بیگ بلوایا
لکھپت رائے صورت سنگھ، پھر جگت سنگھ سدوایا
کھوجی، قاضی، مفتی سبھ سدّے، پھر پنج سَتے ملّاں آیا

ایس مقدمے وچ نواب زکریا خان، اوہدے دیوان تے امیر وزیر اک پاسے سن، اتے سبھ قاضی مفتی دوجے پاسے۔ جد نواب نے ویکھیا پئی ایہہ لوگ حقیقت رائے دی جان

Marfat.com

لین دے مگر پئے ہوئے نیں، تاں اوہنے حقیقت رائے نوں اپنے کول سدّیا تے آکھن لگا۔ توں اپنی جان گوان تے کیوں لک بدھا ہویا اے مسلمان ہو جا۔ میں تینوں اپنا پُتر بنا کے ہفت ہزاری منصب دے دیاں گا، پر اوہنے جواب دتا :

حقیقت کہندا سُن نواب جی حضرت کا فرمودہ
جو کرے گناہ، اس بدلہ لیئے، ودھ نہ لیے وہودہ
توں کہے قاضی تے عمل کریں، کیوں ہونا ایں آلودہ
پر جت دن مولا قاضی ہوسی، دیکھیں خود آزمودہ

چاروں پاسے بازی ھردی دیکھ کے نواب زکریا خان نے حقیقت رائے دی ماں نوں آکھیا پئی توں ای اپنے پُتر نوں کجھ سمجھا۔ اوہ اوہنوں آکھن لگی :

بچہ جے جاناں توں چھلّن آیوں، کیوں چھلیا ای مینوں
میری چھاتی بلن البنے، میں کُوک سناواں کیہنوں
تیری چُوڑے والی رانی روندی، دُکھ پئے نی جیہنوں
بچہ دھرم چھوڑ، ایمان پکڑ، میں ویکھ جیواں گی تینوں

حقیقت رائے جواب وچ کہندا اے :

حقیقت کہندا ماتا نوں، کیوں جھُوٹھے بنھیں دعوے؟
سبھ کجھ دنیا دا سُفنا ای، جیوں جاگے تے پچھتاوے
کئی جون بھوگ کے جنم لیا، پھر دھرم ایہہ ہتھ نہ آوے
ماتا، دھرم رائے جد لیکھا منگے، اوتھے کون چھڈاوے

انج اوہ ہسدا کھیڈدا اپنے مذہب توں قربان ہو جاندا اے۔

مکدی گل ایہہ پئی مذہبی واراں چھڈ کے عام تاریخی واراں وچ دو قسم دے پاتر اسر دے نیں۔ اک اوہ جیہناں میدانِ جنگ وچ ودھ ودھ کے تلواراں ماریاں ہوندیاں نیں۔ واہر وآں دیاں ہلیاں نوں سینے ڈاہ کے ڈکیا ہوندا اے اتے اپنے ملک تے قوم دی خاطر جاناں ہولیاں ہوندیاں نیں یاں فیر اوہ پاتر لبھدے نیں جیہڑے غدار تے سازشی ہوندے نیں۔ اپنا بھلا تک کے قوم دی بیڑی وچ دتے پاؤن توں ڈھل نہیں کردے۔ پہلی قسم دے پاتراں تے جس گا ئے پاندے نیں۔

Marfat.com

اوہناں وڈیائی کیتی جاندی اے۔ اوہناں دے سراں تے رب دا سایہ وسیا جاندا اے پر دوجی قسم دے پاتراں تے لعنتاں پائیاں جاندیاں نیں۔ اوہناں دی نندیا کیتی جاندی اے۔ گل کیہ پنجابی واراں وچ ایس دھرتی دے اوہناں اُنکھی لالاں دا ویر والبھدا اے، جیہڑے آپ تاں رب نوں چر دکنے پیارے ہو چکے نیں، پر دیس پیار دا اِک اجیہا دیوا جگا گئے نیں جیہڑا رہندی دنیا تائیں لَو دیندا رہوے گا۔

جناب شہباز ملک

پنجابی اکھاناں وچ ہاسا ٹھٹھا

اکھان اوس نگر سچائی داناں اے، جیہڑی ساڈی نت وزیندی حیاتی وچ واپردی اے، تے کوئی سگھڑ سیانا اوہنوں چھانویں اکھراں دا روپ دے دیندا اے۔ سچے موتیاں دا ایہہ روپ مُڑ حیاتی نوں ٹھک سر بنیان بارے آگو دا کم دیندا اے۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ دی آکھیا جا سکدا اے کہ اکھاناں وچ عقل تے مت دیاں اوہ گلاں ہُندیاں نیں، جیہڑیاں وڈ وڈیرے اپنے تجربیاں مگروں سٹے وجہوں پچھے چھڈ جاندے نیں۔

جیکر ایہہ آکھیئے کہ پنجابی زبان وچ ہر موضوع تے مضمون تے اکھان دی ہوندا اے تے ایہہ کوئی جھوٹی گل نہیں ہووے گی۔ رہیا ایہہ کہ پنجابی اکھاناں وچ ہاسے ٹھٹھے دا انگ کِناں اے تے ایہہ انگ دی بڑا ابھرواں ایں۔

اِک گل چیتے رہوے۔ اکھان، بھانویں کسے وی موضوع یاں مضمون تے ہووے، ایہدے وچ اک شے مڈھلی تے سانجھی ہُندی اے تے اوہ اے مت تے تعلیم۔ اکھان تے سگوں ہُندا ای مت یاں تعلیم ای اے۔

جیویں اِک اکھان اے :

" مائی پاگل ہوئی لوکاں دے بھانڈے چکّن لگی "

اکھان دی بنتر وجہوں تماجیہا ہاسا ضرور آؤندا اے، پر ایہدے وچ جیہڑی نگر سچائی بیان ہوئی اے، اوہنوں اِنج وی آکھیا جا سکدا اے کہ

" عقل دا اُتھا تے گنڈھ دا پورا "

اِنج وی جیہی ورگی سدھی سی نا اِک سوانی جس آکھیا سی کہ "توں میرا بال کھڈاویں تیری کھیر کھاتی آں" یاں "میں سس توں چوری آئی آں تے جواں توں کنک وٹا دے۔" گوہ کر دپٹی اک تے

اوہدا بال کھڈائے دوجے اوہ اوہدی کھیروی کھاندی اے تے پھر تہانوں پتا اے کہ جوں کنک نالوں سستے ہُندے نیں تے کہہ ایہہ رہی اے کنک دے دے تے جوں لے لے۔ چھیتی کر میں سس توں چوری آئی آں۔ کہہ تے انج رہی اے، جیویں گھاٹے وندی سودا ہووے۔ بالکل ایسے دے نالدا اکھان اِک ہوروی اے کہ

"اُتھی پچھے کانی توں نی سُوت وٹالے تانی توں"

جدوں کوئی دوجے نوں بے وقوف بنان لئی بیلیاں لاوے تے اکھان پاندے نیں:

"سادھاں نوں کیہ سواداں نال، ستے ملائی آؤن دے"۔ یاں

"غریباں نوں کھنڈ دا کڑاہ ای ٹھیک اے، نہ لنگھوتے گھیو دے گھُٹ نال لنگھاں لوں گے"

ایہو جیہے ای بندیاں بارے کسے آکھیا سی کہ:

"تیرا مال سو میرا مال، میرا مال سو ہیں ہیں"

اک موقعہ ایہو جیہا وی ہُندا اے کہ کسے کم ویلے دوتویں دِھراں وِچوں وِچ داء تے ہُندیاں نیں۔ اجیہے موقعیاں لئی سیانیاں دا اکھان اے کہ:

"گورو تے چیلا لالچی دوتویں داؤ داء"

اک بندے نوں اجیہے ویاہ تے جانا پے گیا جتھے اوہدا نیوندرا بھاجی ہے سی۔ اوہ ماری دا چلا تے گیا، پر بہانے لبھدا رہیا کہ کیویں گھر والیاں دتوں کوئی گل ہووے تے اوہ نوتھوں جاوے۔ رب سُنی اوہنوں موقعہ لبھ پیا ہویا انج کہ ویاہ والیاں دے گھر دے پچھے کوٹھے توں دی اوہ جا رہیا سی کہ تھلے تھوڑی جیہی مٹی کری۔ تھلے سی گھر والی۔ اوس اُچی ساری آکھیا کیہڑا؟

اے اُتے؟" اوہ سُن کے جھٹ تھلے آیا تے اپنی ووہٹی نوں بلا لیا۔ بال بچے لے کے ایہہ کہندا چلا گیا۔ "ہن اسیں کیہڑے ہو گئے آں چلو، کیہڑا تے کیہڑا ای سہی"

ایہہ اکھان اوس ویلے پائی دا اے۔ جدوں ایہہ دسنا ہووے کہ کوئی بندہ بچ پا کے کسے کم توں تاہر اے۔ انج دا اک ہور اکھان اے، جیہدے پچھے وی کہانی واپری دسی جاندی اے۔ ایہہ اکھان اوس گھیاری بارے اے، جیہڑی نت اپنے خاوند نال لڑدی سُندی سی تے کُٹ کھاندی رہندی سی۔ جیویں آہندے نیں "نت کیٹندی پار دوے چھڈ او چوکیدارو" گھیاری جدوں پئے لڑائی وِچ ایہو آکھے کہ میں ایتھوں چلی جانا ایں تے مڑ ایس گھر وِچ پیر نہیں پانا اوہدا خصم بڑا اکیا سی۔ اک دن اوس گھروں کڈھ ای دتا اوہ چلی گئی۔ جدوں اوہدا غصہ ذرا کو لتھا تے اوس سوچیا اوہ گھروں کاہنوں نکلی دن تے اوس

آہنڈھ گوا ہنڈھ وچ بہہ کھلو کے لنگھا دِتا او ہدا خیال سی کہ گھیار آ کے لے جائے گا۔ پر اوہ وی اپنی ہٹھ وا پکا نکلیا اوہ وی نہ آیا۔ جدوں رات پئی تے گھیاری پنڈوں باہر ول ٹر پئی ٹردی ٹردی جدوں اوہ روڑی کولوں لنگھی اوتھے اوہناں دا کھوتا جیدھاناں اوہناں "دھورا" رکھیا ہویا سی اوہ پیا چگدا سی۔ گھیاری کھوتے دے کول چلی گئی۔ تے اوہدی کنڈ تے ہتھ پھیرن لگ پئی کھوتا ٹر پیا اوہدا منہ گھر دل نوں سی گھیاری وی نال نال ٹرن لگ پئی گھر نیڑے آ ڈندا جا رہیا سی ایہہ ویکھ کے گھیاری آکھن لگی۔

"دھوریا دھکا ای کرنا ایں۔ اڑیا جی تے نہیں سی کردا" مطلب ایہہ کہ کھوتے نوں کیہہ رہی سی کہ میں تے گھر نہیں سی جانا توں مینوں دھکے نال لے جا رہیا ایں جدوں کوئی بندہ پہلے تے کسے کم توں نابر ہو جائے پھر تیج پا کے آپ کردے تے آہندے نیں۔

"دھویا دھکا ای کرنا ایں"

ایہہ گل عام ایں کہ اپنی شے نوں کوئی وی بُریاں نہیں آکھدا جیویں آہندے نیں۔ اپنی لسی نوں کوئی وی کھٹی نہیں آہندا۔ جدوں اجیہے سمیں کوئی اپنی بھڑی چیز دی سلاہنا کردا دِسے تاں اکھان ایں "ماواں دھیاں سیرا ردھا مٹھا بے بے مٹھا" جدوں کوئی بندہ اپنے ای انگاں ساکاں نوں مُڑ مُڑ بھری جائے تاں اکھان پاندے نیں "انھا وندڑے شرینیاں مُڑ گھڑ اپنیاں نوں"۔

کوئی بندہ اجیہی چیز دیوے کہ معیاری نہ ہووے تے مخول نال آکھیدا اے "بابل میرے چولا دِتا ساہ لواں تے پاٹے"۔ سجن کسے ویلے اجیہے وی مل جاندے نیں جیہڑے اپنے کولوں وی رہے ہوئے ہون اوس ویلے واسطے اکھان ایں سجن سانوں اوہ ملے گل لگیں باہیں۔ ساڈے اُتے جلیاں اوہناں تے اوہ وی ناہیں" کوئی چیز جدوں کسے اجیہے بندے دے ہتھ وچ آ جائے جس کدی ویکھی نہ ڈٹھی ہووے اوہ اوہنوں وزن مگروں فائدے دی تھاں نقصان کر بہوے تاں آہندے نیں۔

"بھکھے جٹ دیاں ہوچھے جٹ) کٹورا لبھا پانی پی پی آپھریا"

اِنج دا اِک ہور اکھان وی اے کہ ہیجڑے نوں پُت لبھا اوس چم چم مار گھتیا" اپنے کولوں تے کجھ بنے نہ تے دوجیاں تے الزام پئے دینے اجیہاں بندیاں نوں اکھیا اے۔

"اُٹھ نہ سکاں تے پھٹے موہرہ گوڈیاں دا" یاں "چور تے لاٹھی دو جنے ہیں تے باپو کلا"۔ اِک اکھان ایں "آئے من موٹھ گوڑے من دِتا سیس گندا لیا نہ آئے گل وچ پا لیا۔"

مطلب ایہہ کہ جدوں گھر وچ دانے آئے من من (دو دھ دو دھ) دے کے سر گندا لیا تے جدوں

نہ آئے وال گل وچ سُٹ کے لگی پھری ایہہ فضول خرچ بندیاں بارے بڑا سوہنا اکھان ایں "پیسے آئے تے عیش اُڑا چھڈے تے مگروں بھکھے بہہ رہے" اوس بندے بارے اکھان اے جیہدے وچ آپ سو عیب ہون پر اوہ دوجیاں وچ کیڑے پائے اُنے جھجا دے چھیکا لیا واہ نی ماسی انو دیئے"۔ ایہوا کھان دوجی طرح انج اے "چھانبی نے چھج نوں کیہہ منا دینا جیہدے وچ آپ سو چھیک نیں"۔ تساں ایہہ دیکھیا ہووے گا کہ تسی گل کر رہے او تے اپنی گل کتھ وچ کسے جگہ بندے یاں شے دا مُڑ مُڑ ناں لیا اے جدوں گل مکدی اے تے سنن والا بندہ ملکڑے اوسے جگہ بندے یاں شے بارے کچھ لیندا اے جیویں اوس کچھ سُنیا ای نہ ہووے اجیہے "شادی بے خبرے" بندیاں نوں اوس ویلے آکھدے نیں "ساری رات یوسف زلیخا پڑھدے رہے دِنے اُٹھ کے پُچھدا اے زلیخا بڈھی سی کہ بندہ؟" اک سوانی وچاری بچت دی خاطر روٹی ویلے سوں گئی پر اوہنوں سُتی نوں ویکھ کے کُتی اوہدا آٹا کھا گئی جدوں کسے کم خرچ کفایت دے باوجود خرچ بہتا ہو جاوے تاں آہندے نیں "صرف کر کے سُتی تے آٹا کھا گئی کُتی"۔ اوہناں بندیاں بارے جیہڑے اپنے آپ نوں بڑا ایماندار سمجھدے نیں پر وچوں اوہ ایماندار نہیں ہندے اوہناں بارے اکھان ایں "سُوئی لبھی دے دیوے تے پچھا گھاڈ گھپ" بندہ اپنے جناں تے ہووے نہ پر گلاں پیو دارے دے وارے دیاں کرے تاں آہندے نیں "ہاڑی جمی گدڑی ساون ورھیا مینہ ہیں اجیہا مینہ کدی نہ ڈِٹھا" مطلب ایہہ کہ ساون دے مہینہ ورھن تیکر سارے چھ مہینے بن دے نیں۔ مینہ تے اوس پہلی واری دیکھیا تے تبصرہ کر رہی اے اوہ بندے جنہاں دی معلومات تے کچھ نہ ہون تے دوہ دوہ کے گلاں پئے کرن تاں ایہہ اکھان آکھی دا اے۔

گھر وچ جدوں کوئی بندہ شرارتاں تے ٹچکراں وچ حدوں ودھ جائے تے سوانیاں عام کہہ کے آہندیاں نیں۔ "جلاہیاں دیاں منشکریاں ہاواں بھینیاں نال" جدوں کوئی بندہ کوئی کم وچ اپنے پیو دادے توں وی رہ جائے تے آہندے نیں "پڑھیا پُت پڑھا کوُدا تے سولاں دونی آٹھ یاں اماں نالوں دھی سیانی ردھے پکے پائے پانی"۔ کوئی کم کیتا تے فائدے لئی جاوے پر اگوں نقصان ہو جائے تاں آکھیدا اے "کنڈا اکڈھان آئی تے گھنڈی بھنا بیٹھی"۔ یاں ویکھ بھڑوے دی مت گئی۔ مجھ دیکھ کے گھوڑی لئی۔ دودھ پینوں گیا تے لِد چکنی پئی۔" جدوں اک بندہ ویلا ہووے تے اُتوں ایہہ کسے کریں پڑا کا ماں واں تے آکھیدا اے۔

"اماں نی اماں میں کیہڑ ویلے نکما"۔ اک بندہ کسے کم لئی جاندا اے دوجا اینوں خواہ مخواہ ٹرُ پیندا اے تے آکھان ایں پئی لیاری گئی دُوہ چوان تے پھنڈر گئی تساں بھان "اک بندہ کسے کم لئی

جاندا اے اگوں اوہ کم نہیں ہندا اوہنوں ناکام آڈندا ویکھ کے آہندے نیں۔

"ہتھ پرانے کھوتسڑے بستے ہوری آئے" بے شرم بندیاں بارے اکھان ایں "دو پیاں وِسر گیّاں یاراں دیاں دُور بلائیں گیّاں" یاں "سر قائم رہے جتیاں بتھیریاں" ایہہ اکھان وی ایہو جیہے بندیاں بارے اِی اے کہ بے شرم دی کنڈ تے گھا آگیا سی اوہ آکھن لگا۔ چلو یار چھاویں ای بہاں گے اجیہے اکھاناں دے نال دا ای اکھان ایہہ دی اے کہ "نک وڈھیاں وچ اِک نک والی چلی گئی تے اوہ اوہنوں "ناکو ناکو" کہندیاں سن۔" ایہو جیہے بندے وی ہندے نیں جنہاں نوں اپنے نفع نقصان دی وی اُگھ سگھ نہیں ہندی مطلب ایہہ کہ جے اوہناں نوں کوئی فائدہ اپڑ ارہیا ہووے تے اوہناں نوں کوئی احساس نہیں ہندا بعض ویلے اوہ سگوں ایہہ وی خیال لگ پیندے نیں کہ اوہناں نوں نقصان اپڑ رہیا اے۔ اجیہے بندیاں نوں ویکھ کے کسے اکھان پایا سی کہ "کھوتے نوں گھیو دیندے سن آکھے میرے کن مروڑ دے او" گل بات بندے نوں اپنے منہ نوں سوچ کے کرنی چاہیدی اے۔ ایہہ تے نہیں ہو سکدا کہ "سانگ لالو فقیر دا تے گلاں چوہڑی چوہڑے دیاں" ویاہ بارے ہسنے رنگ دے کنے ای اکھان نیں جیویں اک ایہہ "اکھ نہ لچھ ودھٹی ہیرے ورگی" مطلب ایہہ کہ ودھٹی تے چنگی اے پر اکھ ذرا کو خراب اے۔ اِنج جیکر بندہ آپ لوڑ وند ہووے دوجے بارے کیہ سوچ سکدا اے، رنڈے نوں آئی کڑ مائی اپنی کرے کہ پرائی اوس تے پہلے اپنی ای کرنی ایں پھیر اکھان ایں کہ دھیے تیرا خصم مر جائے! ماں ماں میرا اگے ای دسن نوں جی نہیں کردا۔ کئی داری اِنج وی ہُندا اے کہ۔ کاج تے کسے دا اے کوئی ایویں معتبری لاندا پھردا اے جیویں آپے جمّاں جنج نال بیاں چھینیاں دا ویاہ تے کھسرے ہتھ جوڑ دے پھرن ایہہ اکھان اوس موقعے لئی اے جدوں کوئی کسے بگانی گل نوں اپنی عزت دا سوال بنائی پھرے۔ اک اکھان ہور اے رب رلائی جوڑی اِک اتھا تے اِک کوہڑی۔ اِنج دا اک ہور اکھان اے۔ پرا ایہدے پچھے اِک واپری کہانی ایں۔ اکھان ایں۔ چنگا ور پایا ای نی کانچو! چھوہر گھوڑی لتھوای تاں جان سو کُڑی اکھوں کانی سی تے منڈے دی ذرا لت خراب سی جدوں جنج کڑی والیاں دے گھر بجی تہانوں پتہ اے شریک دی تے وچ ای ہُندے نیں۔ آہندے نیں۔ شریک لاون لیک تے بجے حیفوں تیک

گھوڑی دے کول اِک منڈے والیاں دی شریکنی تے اِک کُڑی والیاں دی شریکنی کھلوتی سی کُڑی والی آکھن لگی "چنگا ور پایا ای نی کانچو۔" اوس ور دی سلاہنا دی کردتی تے نال ایہہ دی دس دتا کہ کُڑی کانی ہے منڈے والیاں دی شریکنی سن کے بولی۔ چھوہر گھوڑی لتھوای تاں جان سو۔ اوس نال ای ایہہ دس دتا کہ منڈا گھوڑیوں تھلے اُترے گا تاں پتہ لگے گا جے اوہ لنگڑا اے حساب اوہو ای ہویا کہ رب رلائی جوڑی اِک اتھا

Marfat.com

نے اک کوہڑی۔ جدوں کوئی کم ڈھیر اُڈیک مگروں وی چنگا نہ ہووے۔ تاں آہندے نیں بارھیں درھیں سنڈھ دیا ہی اوس وی کانی کڑی جائی۔ اک اکھان ایں جیہڑا اوس ویلے لئی اے جدوں ایہہ دسناں ہووے کہ اکو مُڈھ کما دے دانے کوئی نہ گنا سوادے دا۔ سبھ اکو جیہے ای نیں یاں جیویں "کھچاں دا دیاہ چولاں گوندیاں، جو ٹھاں کرن گمان اسیں نہیں آوندیاں" اِک بندے نوں نقصان نے کسے ہور کولوں اپڑ دا اے تے اوہ بھانگا کسے دُوجے کولوں لے لیندا اے تاں آہندے نیں۔ "ڈگی کھوتے توں غصہ گھیار تے" جیتھے نری پُری وڈیائی تے تعریف ای ہووے کر توت کوئی نہ ہووے تے آہندے نیں۔ "سکھنے وڈیائیے تینوں کتھے کتھے پائیے"۔ یاں ایہہ کہ "گلیں باتیں میں تے کر توتیں وڈھی جھٹانی" انج وے دو اکھان ہور نیں تے اوہ اوس موقعے لئی نیں جدوں کوئی اتوں بڑا کھینے تے وچوں کجھ وی نہ ہووے آہندے نیں۔

شوقین کھیاری تے ٹنڈ دا بیڑہ

یاں۔ بھکھے شوقین تے بوجھے وچ گاجراں

اِک بندہ جیہدا ناں جماں سی اوہ روز اپنیاں نالدیاں پیلیاں وچوں اپنی بھتریجی بھاگ بھری نوں چوری خربوزے توڑ کے دیندا سی اوہ مزے نال کھاندی سی۔ اِک دن جماں خربوزے توڑ دا پھڑیا گیا تے سائیاں خوب کُٹیا، اوہ بتھیرا کہوے کہ خربوزے بھاگ بھری کھاندی رہی اے پر اوہناں کجھ نہ سُنیا ایتھے جُمے نے آکھیا "کھان پین توں بھاگ بھری تے دھون بھنان توں جماں"۔ ایہہ اکھان کجھ علاقیاں وچ ایہناں اکھراں وچ وی وزنیندا اے "پئی کھان پین توں کاکو تے دھون بھنان توں کماں"۔

جناب ارشد میر

پنجابی بجھارتاں

کسے قوم دے علمی اصلے تے مزاج دا تھاں ٹکانا بھالن لئی ضروری اے جے اوس قوم دیاں تاریخی روایتاں تے ادبی تے تہذیبی قدراں دی پرچول کیتی جائے۔ ایہہ ای پرکھ دا اوہ معیار اے جدھے پاروں کسے قوم دی تہذیب تے فکری رُخ دا آتا پتا ملدا اے،

تحقیق دی گل کریئے تے روایت نالوں دی کئی کڑواگے ہر قوم وچ بولی جان والی زبان، اوہدے لوک گیت، کہانیاں، اکھان تے بجھارتاں اوس قوم دا ادبی رنگ روپ تنار کے سامنے لے آوندیاں نیں۔ ایسے لئی ہر قوم نے ایس تہذیبی، ادبی تے لسانی ورثے نوں سنبھال کے رکھن دا بڑا جتن کیتا اے، پر ساڈی بے پرواہی دے وارے جایئے جے پنجابی زبان دی جھولی بھروپ ہوندیاں ہویاں وی ساڈے کولوں اجے تیکر سنبھالی نہیں گئی۔ ایہدے نوں پتا لگدا اے جے ساڈے کول ہزاراں پنجابی بجھارتاں ہوندیاں ہویاں وی اوہناں دی ترتیب دا چجاداں کم نہیں ہو سکیا، جدکہ دُنیا دیاں دُوجیاں قوماں نیں ایس لسانی ورثے وَل دِلوں دھیان گوہ گیتا اے۔ تسی بجھارتاں دی ادبی وڈیائی دا ایتھوں اندازہ لاؤ کہ اوہناں دا سبھ نوں پرانا مجموعہ ڈیمانڈ جوائیس (DEMANDS JOYOUS) دے ناں نال ۱۱۵۱ء وچ یونانیاں چھاپیا سی تے مگروں گلی بیز (GILLE BEYS) دے اہتمام نال ۱۸۵۲ء وچ فرانسیسی بجھارتاں دا مجموعہ شائع ہویا۔ اِجے عربی وچ کئی کتاباں چھپیاں، جنہاں وچوں پہلوں پہل اِک کتاب 'اَقلید الغابات' دے ناں نال ابوالعلا معرّی نے چوتھی پنجویں ہجری وچ لکھی سی، اُردو وچ بجھارتاں تے ناں ہون دے برابر ای کم ہویا، ایتھے سانوں پہلی ٹھوس علمی کتاب 'جواہر خسروی'[1] ای نظر آوندی

۱۔ ایس کتاب دا پورا ناں "لالی عماں موسوم بہ جواہر خسروی" اے۔ ایہدے وچ حضرت امیر خسرو تاں منسوب ایہہ منظوم رسالے شامل نیں: (۱) نصاب بدیع العجائب (۲) نظم گھڑیال (باقی اگلے صفحہ پر)

Marfat.com

اے جیہڑی ۱۹۱۸ء وچ علی گڑھ توں شائع ہوئی سی۔ پر ہندی سنسکرت وچ بجھارتاں تے بڑا اچھا واں کم ہویا۔ ایتھوں تیک کہ کاویہ درش وچ شری ڈنڈی ہوراں بجھارتاں دیاں سولاں قسماں دی نشاندہی کیتی اے۔ پر اُنج یوجین رولینڈ (ROLLAND) نوں بجھارتاں دی ودھیا علمی کتاب دا درجہ دتا جاندا اے۔ جدھا دیباچہ موسیو گاسٹن پیرس (M. G. PARIS) نے لکھیا۔ ایتھوں ایہہ گل ثابت ہو جاندی اے کہ بجھارتاں دا وجود دنیا دے ہر خطے وچ موجود اے تے بجھارتاں ہر قوم تے ملک دے تفریحی ادب دا بڑا اَنملا خزانہ نیں، ایسے لئی ایڈنبرا یونیورسٹی دے پروفیسر جارج کرسٹل ہوراں دی ایہہ گل وی سُٹ پان والی نہیں کہ بجھارتاں دُنیا وچ غالباً ہاس رس دا سبھ توں پرانا طریقہ اے۔ ایہدا ثبوت ایس گل توں وی مل جاندا اے کہ اج وی دُنیا دی ہر زبان وچ بجھارت دا میلوان لفظ لبھ جاندا اے۔ ونگی لئی ویکھو کہ بجھارت توں اُردو ہندی وچ پہیلی تے بجھارت، پنجابی وچ بجھارت تے بات، سندھی وچ گجھارت، پشتو وچ اَڑ، بنگالی وچ دھاندا۔ دکنی وچ مسلا، سنسکرت وچ پہلیکا، فارسی وچ چیستان، عربی وچ لغز، انگریزی وچ رڈل یاں کوئز (RIDDLE OR QUIZ) فرانسیسی وچ ڈیوینٹی (DEVINETTE) ہسپانوی وچ ایسرتیجویاں گربلو (ACERTIJO OR GARBILLO)، لاطینی وچ اینگما (AENIGMA) جرمنی وچ ریتزل (RATSEL) اٹلی یاں رومن وچ انڈوینیلو (INDVIENELLO) تے چینی وچ می یو (MI YOU) اکھدے نیں، ایس تفصیل توں ایس گل وچ کوئی شبہ نہیں رہندا کہ اج دی ساری دنیا وچ ہر تھاں بجھارتاں دا تھوڑا بہتا رواج ضرور اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ ہر زبان تے ہر علاقے وچ بجھارتاں دا اپنا اپنا انداز اے، پر کجھ بجھارتاں ایسیاں وی ملدیاں نیں، جیہڑیاں تھوڑے جیہے ویروے نال بین الاقوامی سطح تے رلدیاں ملدیاں جاندیاں نیں، جنھوں پتا لگدا اے کہ اجے وی بندیاں دی بعضی عالمگیر سوچ ساجھی اے۔

بجھارت لئی پرچول دی کوئی گل ٹورن توں پہلاں ایہدے بارے تھوڑی جہی مڈھلی گل بات کرنی ضروری معلوم ہُندی اے۔ اوہ ایہہ کہ ایہدی گجھی رمز ساڈی سوچ وچار توں اجیہا سوادی اُڈے لا کے اپنے نال لے ٹردی اے کہ جدنیک اُسی زندگی دے اوس ہتھے ہوئے گجھے خیال دا گھنڈ چک کے اوہدا

(پچھلے صفحے دا بقیہ)

(۳) شہر آشوب (۴) خالق باری (۵) چیستان۔

صرف آخری رسالہ بجھارتاں تے مشتمل اے۔ تفصیل واسطے ویکھو:

دیباچہ کلیات غزلیات خسرو (جلد اوّل) صفحہ ۱۲۶ - ۱۲۴، مرتبہ راقم (مرتب)

Marfat.com

چہرہ صاف صاف نہ ویکھ لیئے، اوہدے نالوں وچھڑن داناں نہیں لیندے۔ بھجارتاں ساڈا اجیہا علمی تے تاریخی ورثہ نیں، جیہڑیاں ساڈی شاعری دا نگوں ایں ساڈے وسیبے دے رنگ روپ نوں اپنے نال لے کے ساڈیاں نظراں وچ اُگھڑدیاں رہندیاں نیں تے ساڈی سکھ گجھی رمز دا پھولنا پھولن لئی ساہنوں ونگاردیاں تے اپنی ٹوردے نال نال ٹرائی جاندیاں نیں تے اُسی وی ایہناں دیاں ایہناں بھل بھلیاں دے وچوں وی لنگھدے لہنیاں علمی، تاریخی تے وسیبے دیاں نقشاں نوں اُگھیڑدے اوہناں دے نال نال ٹری جانے آں۔ ایتھوں تیکر کہ چھیکڑے ساڈی بجھ توں اوہناں دا مجلسی بھرم بھاہور ودھدا نے ہور پکا پیڈا تاریخی نقش بنداجاندا اے جیہنوں سمے دی کوئی بھاجڑ یا دھاندل کدے وی مٹا نہیں سکدی۔

بھجارت دی تعریف کردیاں ہویاں ایہہ وی آکھیا جاسکدا اے کہ ایہہ اجیہا سوال یاں بجھ ہوندی اے جدھے کئی واری دو مطلب وی لے جاندے نیں، جیہناں نوں نوں اُچیچا لفظی گورکھ دھندے وچ لکا کے رکھیا ہوندا اے تاں جے بجھن والا سمجھ کے اوہدا جواب دے سکے۔ ایس ادبی اُلکل وچ لفظی ول پھیر خیالی گھنڈیاں، تے رموز، مطلب دا اوہلا چھپا ای ایہدا فنی کمال تے علمی چہرہ مہرہ ہوندا اے۔ ذرا دھیان نال ویکھیاں پتا لگدا اے کہ کجھ بھجارتاں وچ بے لفظی رعایت ول گوہ کیتا جاندا تے کدھرے تشبیہ یاں استعارے دا ٹانکا لاتا جاندا اے، ہر انسان اپنے لاہنے چاہنے وکھو وکھ تے رنگ برنگی چیزاں وستاں ویکھدا اے، جیہناں وچوں کئی اک دوجی نال رُلدیاں ملدیاں ہندیاں نیں۔ جے ویکھن والی نظر ذرا گہری تے ذوق شوق والی ہووے تے اوہ ایس میل تے رُلدی ملدی شکل نوں سوال دے رنگ وچ پیش کردیندی اے اجیہی رُلدی ملدی ترکیبی بناوٹ نوں ای اُسی بھجارت آکھنے آں۔ پہلاں ایہدی ونگی دُونہہ معنیاں والی بھجارت دی شکل وچ ویکھو:

پنج مجھاں تِن کٹیاں، دو پوُلے لیائیاں جٹیاں
اِک اِک پائیں تے ویلا وی ٹپائیں

ایس بھجارت وچ لفظ کٹیاں دوہرے معنیاں وچ ورتیا گیا اے۔ اک مجھ دی کٹی تے دوجا کٹ دین توں مراد اے، پر جے آتلی نظر نال ویکھئے تے ایہدا مطلب مجھ دیاں کٹیاں جا پدا اے، جدھے توں بندہ بھنبل بھوسے کھان لگ پیندا اے۔ پر ایس اوہلے نوں ذرا اُلکل نال جاچن تے سمجھ آوندی اے کہ ایتھے کٹیاں کٹ دین دے معنیاں وچ ورتیا گیا اے تے اِنج دونہہ مجھاں دے حصے اِک اِک پوُلا آکے بھوتی دو مجھاں ای ہووے گی:

انج ای ذرا تھلے دی بجھارت دل گوہ کرو۔ جدھے بول ایہنیں :

اُڈ بھری دھر کونیاں تے کھوہ بھریا سندھور
اُٹھ لی لوبئے بکریئے تیرا اجڑ گیا دور

ایتھے اسیں دیکھنے آں کہ لفظی رعایتاں تے تشبیہہ دی گنجل پائی گئی اے، لوہی بکری چیڑی گوڑھے لاکھے رنگ دی ہوندی اے، اوہدی ایس نسبت نوں کسے دانی بھردانی تے سگھڑ سیانی نے بڑے سلیقے نال نبدوفق دی بجھارت پائی اے، جدھے نوں اوہدے مشاہدے دے دکھ دا پتا پیا لگدا اے کہ اک سوہجوان ایہدے رنگ تے دوردی بجھاؤنی پاروں بجھارت بجھ سکدا اے۔

ایسے طرز طور دیاں کجھ بجھارتاں جنہاں وچ لفظی جڑتاں، تشبیہاں، استعاریاں دی اک دوجے نال میلویں لفظاں تے ترکیباں بندشاں دی سانجھ اے۔ تھلے درج کیتیاں جاندیاں نیں :

- آر ڈھانگا پار ڈھانگا وچ ٹلم ٹلیاں
  آون کونجاں دین پچھے، ندی نہاون چلیاں
- اِک تار توتے چار توتے ذری ذری
  کچھڑ چکیا بال روے گھڑی گھڑی
- بات پاواں بتولی پاواں بات نوں لگے موتی
  موتی موتی جھڑ گئے بات رہی کھلوتی
- سُکا ڈھینگر آنڈے دیوے
- کالا سی کلتر سی کالے پیو دا پتر سی
  آڈوں پانی پیندا سی بروٹی چھاتوں بہندا سی
- کچا کوٹ کچنار دیاں کلیاں
  شربت دے گھٹ مشری دیاں ڈلیاں
- نکا جیہا روڑ، کھونے لیاوے موڑ
- نکا جیہا کاکا، پوہے دا راکھا

ایہو جیہیاں ہور دی ڈھیر ساریاں بجھارتاں نیں، جیہڑیاں نردل تے اپنے بیان دی آواز نال گتاں وچ بڑی پیاری سوہجھ دا رس گھول دیاں نیں ایہناں نوں پڑھ کے وچار کیتیاں ایسا اوبی لور اتے سرور آوندا اے جنہوں قلمی اٹکل بیان نہیں کر سکدی۔

Marfat.com

کئی واری بجھارت اپنی بجھ آپ وی دس دی اے، جدھے لئی بجھن والے نوں لئی سوچ وچار نہیں کرنی پیندی۔ ایہو جہیاں بجھارتاں دی ونگی تھلے ویکھو:

- اِک ایسی کچلتی کُڑی، بلاؤ اوہنوں اک وار، بولے گی اوہ گھڑی گھڑی
  سارا اس دا پتا بتاواں، نہیں سمجھے تے کیہ سمجھاواں
- اک بات کرتاروں پایئے، گرد مگرد دی آئی اے
  ویکھی ہے، پر چاکھی ناہیں، قسم خدا دی کھائی اے
- دوست محمد آپے پائے آپے دُتے
  سرتا ہوئے تے کھڑ کھڑ ہتے
- ڈٹھا اک عجیب سنسار، رات دِنے اوہدی اکو کار
  جل کنارے آپ اوہ رہندا، وچ پانی دے بہندا
  جاں بچہ ڈُبسی وچگھار اودوں کردا ہال پکار
  یار پیارے کیہہ دساں حال عجب طرح دا ایہہ گھڑیال

بجھارتاں دا اِک ہور گھُجا جیہا رنگ وی ملدا اے جدھے بجھن وچ وڈے وڈے اُستاد وی ڈور بھور جاندے نیں۔ ایتھے اِک اک لفظ گنجھلاں دے چکر وچ پا دیندا اے تے فیر اوہدا جواب سُن کے بے وُسّی دا دین تے جی کردا اے۔ تھلے ذِتا فنی روپ ایہدے مہاندرے نوں خوب اُگھیردا اے جتھے مشاہدے دی تیزی تے ڈوہنگی وچاروں خیالاں دے گھوڑے دوڑا کے بڑی سوادل نے سلونی گل بات سوال جواب وچ پئی لبھدی اے:

گڑھکے، گجے، پاٹیاں وگے، کردا شاں
بدلی بدل، بیڑیاں، جھانجاں نیر جھناں

کئی واری بجھارت نوں جلیبی وانگوں لم سلے گھنڈ دے پردے نال ویکھیا جاندا اے تاں جے آہنڈ گواہنڈ نوں خبر ہون نال بے عزتی یا کسے ڈاڈھے بھیڑے بھیت دے کھُلن دا ڈر نہ رہے تے کدی چارے بنے ایہہ بھیت کسے تے کھُل جائے تے فیر پورے بتر دا اگھ کنڈا نہیں رہندا۔ ایہو جیہی اک بجھارت جدھے وچ اِک پاسے بھر جائی اپنے یار نال پیار دیاں پینگاں پا رہی ہُندی اے تے دوجے لاہنیے ننان نوں سر نہ ہون دین لئی گونگلو آں نوں مسی جھاڑ دی مکر تے فریب دے لبھے وچ آکھدی اے تے ننان جیہڑی اوہدیاں چالیاں نوں چنگی طرح واقف اے، اوہناں پیراں تے ای جواب دے کے

Marfat.com

اوہدا گھر پورا کردیندی اے :

سوال بھرجائی : دا دگی تے کھڑکن کانے
ایہہ گھانی میری بجھ نانے

جواب ننان : کالیاں دے آئے بگّے
گلاں کریں اندر لے نال تے باناں پانی ایں میرے اگّے

فیر کدی ویاہ دے سمے سوہرے گھر لاڑے دی سوچ وچار تے حاضر جوابی نوں پرکھن لئی جیہڑے سوال پچھے جاندے نیں تے اگوں جو اوہ جواب دیندا اے ، اوہناں نوں بجھونیاں آکھدے نیں، ایہہ بڑے گھٹے ، دلچسپ تے سوادلے سوال جواب ہُندے نیں ۔ کئی واری لاڑا ایہناں دے جواب اُچیچے یاد کرکے آؤندا اے ۔ پہلاں تے بجھونیاں سارے پنجاب وچ چلدیاں سَن ، پر ہُن ایہناں دا اوناں رواج نیں رہیا ۔ پھوٹھوہاری انگ وچ اک نمونہ ویکھو :

سوال : کھانا پکا اُپر باہی سوجنی
ماں تمہاڑی ایوں سوئی
جیوں پہاڑاں نی بوجنی

جواب : کھانا پکا اُپر بہیا پانی
ماں مہاڑی ایوں سوئی
جیوں محلاں نی رانی

بجھارت تے اکھان اِکو ٹایری دے جی تے اِکو رُکھ دیاں دو لگراں نیں ، ایس کرکے کدی کدی اک دوجے دی تھاں بولے چالے جاندے نیں ۔ تھلے ایس نمونے دیاں مثالاں ویکھو :

- ایسا قہر کدے نہ ڈٹھا تندو چایا وٹا
- توں پائی تے میں بجھی کانی اکھ نہ رہندی کجھی
- نہ اگلی توں نہ پچھلی توں میں صدقے ونجاں وِچلی توں
- جتنے دی کھوتی ، اوتنے آن کھلوتی
- ماں جمّے نہ جمّے پُتر چھتّے آن پلّے

چھیکڑ لے بول نوں ویکھو جنہوں جدوں بجھارت وانگ ویکھو گے تے ایہدی بجھ دُھواں ہووے گی تے جدا ایہہ اکھان دے تھاں ورتو گے تے فیر ایہہ جو ٹھیٹھ شیخی شان تے جیلی دھونس دھمل جہان

Marfat.com

والیاں لئی چوبویں، ہجھ بن جائے گا۔

پنجابی زبان دے ادب وچ اک ہور بجھارتاں دی اجیہی فنی اٹکل دی اے، جدھیاں لفظی ترکیباں کجھ ننگیاں پنگیاں ہندیاں نیں، پر اپنے مطلب دی سدھ تے وڈیائی نال اوہ اونے ای اُچے ادبی مقصد رکھدیاں نیں، جنے ادبی لفظاں دی بندش وچ ہندے نیں،

اُنج وی بجھارتاں نِرا وڈے سوہجھواناں دا ای کم نہیں۔ اینہاں نوں بال کڑیاں تے مٹیاراں گبھرواں دا ای جے کم آکھئے تے اپنی حد تیکر بڑا اچجاواں تے نھاں سر معلوم ہُندا اے تے ایس عمر دے عوام کدی کدی کھُلیاں ڈھلیاں تے ہاسے بجھڑے دیاں گلاں وی کرا ای لیندے نیں نالے جے اینہاں دیاں مہاندریاں تے نظر مار کے ویکھئے تے اینہاں وچ ساڈی جوان دستوں تے نویں نروئی تہذیب دیاں سچیاں تصویراں دی ویکھن وچ آوندیاں نیں ایس کرکے بھانویں ظاہرا شباہت عامیانہ تے لفظی ترکیب ننگی پنگی دسدی اے، پر ایہدی بھونی ادنی مقصدی تے ٹکاویں ہندی اے جنی علمی ادبی لفظاں دی۔

بجھارتاں پان دا رواج کیوں مقبول ہویا تے اینہاں دی کیہ لوڑ تھوڑ سی جدھے پاروں ہر دور وچ اینہاں دا وادھا ہندا رہیا، ایہدا سوکھا تے صحیح جواب ایہہ وے کہ اینہاں بجھارتاں وانگوں انسانی زندگی دی اصل وچ اِک اجہی بجھارت اے، جنہوں لوک بجھ دے بجھ دے آپ بجھ جاندے نیں پر ایہہ نہیں بجھی جاندی، عام بجھارت دا ایہدے نالوں اینہاں فرق ہُندا اے کہ اوہنوں اسی چھیتی یا ذرا چرا کے بجھ لینے آں تے اوہنوں اپنے مقصد لئی درت ورتا کے اپنی تے بالاں کڑیاں دی عقل فہم نوں سانبھ لاندے تے تیز کردے رہنیں آں۔ بال کڑیاں جتھے ایہدے کولوں ساڈے وانگر اپنی سوہجھ مت دی کھٹی کھڈدے نیں، اوتھے شاموں بعد ایہدی لارتے اپنے گھر وچ آہرے دی لگے رہندے نیں۔ شاموں پچھے جتھے اوہ گھروں باہر نکلن دے کئی خطریاں نوں نپے رہندے نیں، اوتھے اپنے ماپیاں تے بھینناں بھراواں نال اوہناں دا میل پیار وی دوھدا رہندا اے تے نالے بجھارتاں راہیں اوہ عملی زندگی دیاں مشکلاں تے قابو پان دیاں اٹکلاں وی سکھدے رہندے نیں۔ فیر کدی کدائیں بجھارت پان دیلے نکے وڈیاں نوں انعام دا لالچ وی دِتا جاندا اے جے تسی ایہہ بجھارت بجھ لو، تے سیانے، عقلمند تے بادشاہ اکھواڈ گے یاں تہانوں اینہاں مال لبھے گا۔ ایس لالچ لئی ایانے تے سیانے دماغاں تے زور دیندے تے اوہناں وچ سوچ وچار دا مادہ پیدا ہُندا اے، دوجے پاسے ڈر خوف دی فضا وی پیدا کیتی جاندی اے جے تسی بجھ نہ بجھی تے اک 'سر چڑھی' دوجے تہاڈا حلیہ جانوراں تے حیواناں وانگر دا ہو جائے گا۔ تہاڈا پیو جلاہ بن جائے گا یا تہانوں گال مندا اکڈھاں گے۔ ایس لالچ تے خوف پاروں یاں

Marfat.com

اپنی لمائی توں بچن لئی ایانے اپنے دماغاں تے زور دیندیاں ہویاں چیتے تے عقل نوں جگاندے تے اگے اگے ٹوردے رہندے نیں۔ ایس رنگ ڈھنگ دیاں کجھ بجھارتاں ویکھو:

۱۔ اُٹھ ہڈ تے نقبا آندراں دا
جے ایہہ میری بات نہ بجھیں مونہہ تیرا باندراں دا

۲۔ اُوٹھ دی بہنی تے ہرن دی چال
کون جنادر جدھی پوشل نہ نال
بجھنی آتے بجھ نہیں تے کڈھوں گاگال

۳۔ ڈنگ پڑنگی لکڑی تے ڈنگ پڑ لگا راہ
ایہہ کہانی نہ بجھیں تے پیو تیرا جلاہ

۴۔ بال اوستھا سبھ نوں بھاوے، وڈا ہویا تاں کم نہ آوے
کہہ دیا میں اس داناؤں، بجھو نہیں تے چھڈو گاؤں،

۵۔ مٹی دی کھوہی لوہے دی لج
ایہہ بات نہ بجھیں تے بودی ٹٹوں اج

۶۔ ایتھوں گڑوا سٹیا تے جا ڈگا کشمیر
یاں نہ بجھے غفلمند یاں نہ بجھے وزیر

ہُن جے سانوں کوئی ایہہ گل پچھے کہ پنجابی زبان وچ پہلی بجھارت کس پائی سی تے ایہہ گل ساڈے لئی وی اَن بجھ بجھارت اے، ایس کرکے کہہ دیسے کہ پہلی بجھارت کس پائی سی تے کس بجھی سی۔ ہاں چلانویں سوچ وچار کرن نال اینہاں کوئی پتا لگدا اے کہ جویں ہر زبان دیاں اصل وارث ہر ملک تے قوم دیاں سوانیاں ہندیاں نیں، ایہو پنجابی زبان دا وی حال اے جدھیاں ایس ادبی قدراں وچ وادھا کرن لئی تے ایہناں نوں پروان چڑھان لئی وی پنجابن مٹیاراں تے سگھڑ سیانیاں دا ای بہتا حصہ اے، جیہڑیاں کڑیاں تے منڈیاں نوں لوری دین توں لے کے ڈولی وچ پان، گھوڑی چڑھان تے گھراں دی نویں وسوں تیکر اپنی تہذیب تے ویسیے دا رنگ بھردیاں رہندیاں نیں تے اِنج ایہناں دیاں زباناں نال پینگاں پوا کے لوک گیتاں، اکھاناں تے بجھارتاں نال رواندیاں تے ہساندیاں کھڈاندیاں رہندیاں نیں،

ایس ویرے نال پتا لگدا اے کہ بجھارتاں دے خالق ساڈے گھراں دے ویہڑے تے پسار دی ہوندے نیں، جنہاں اپنے اندر باہر ایہو آوازاں سنیاں ڈٹھیاں ہوندیاں نیں تے اوہناں توں اپنی ایسے

ڈوَل نال ڈیریاں، کھوآں، چنیاں تے پیلیاں بنیاں تیکر اپڑا دیندے نیں تے ایتھوں ای ایہہ ادبی قدراں برقی رو وانگر سارے ملک تے کھلر پلر جاندیاں نیں۔

ہور ایہہ گل کہ بھارتاں کدوں تے کتھوں ٹرُیاں ایہدے بارے وی ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ جویں ہر زبان بھارت دے ادبی فن توں خالی نہیں رہ سکدی، اوسے طرح پنجاں دریاواں دی ٹھنڈی ٹھری تے کھٹ مٹھی زبان دی جھولی وی قدیم توں ای بھارتاں توں خالی نہیں کیوں جے انسان توں اپنیاں جماندرو صلاحیتاں توں کدی وی دُور نہیں رکھیا جاسکدا۔ ایس لئی پنجابی زبان جدوں آپس دی گل کتھ کرن دا سہارا بنی اوسے ویلے توں بھارتاں وی نال نال ای تندیاں تے جمدیاں رہیاں۔

اِک ہور وی لگی بدھی گل اے کہ بھارت دی شاعری دا اِک انگ شنگ ہوندا اے تے ہر زباں وانگوں پنجابی زبان دا مڈھ دی شاعری توں ای بھّاسی، دوجے لفظاں وچ بھارت دی ادنی ای پرانی اے جنّی پنجابی شاعری قدیم تے پرانی اے۔ ایہہ ٹھیک اے کہ پنجابی بھارت اَجے علم عروض دیاں دستوری پابندیاں توں آزاد تے آپ مُہاری اے فیر وی کتے کتے ایہہ علم عروض دی پھاہی وچ پھنس جاندی اے تے کدھرے نرے قافیے یاں تُک بندی دی پنڈچک کے کھُلیں واگیں بھوندی پھردی اے۔ کجھ بھارتاں سانوں سدھی پدھری نتر وچ وی ملدیاں نیں، پر سو ہنھ رساتے سرے تے گنڈھ، گل ایتھے مُکدی اے کہ بھارتاں دا رنگ روپ بھانویں کجھ وی کیوں نہ ہووے، ایہہ ساڈے ادب دا مان تران ودھاندیاں ہوئیاں ساڈی شاعری تے آرٹ دی جِند جان نیں۔ اَج ایہہ فخر نال کہیا جاسکدا اے کہ پنجابی زبان دے ایس علمی، مجلسی، تہذیبی تے لسانی ذخیرے وچ سوانیاں توں اُڈ گنے چُنے تے منّے پَر وَتے شاعراں دی بڑے قیمتی کم دا وادھا کیتا اے۔ جیہناں وچوں فارسی زبان دے مان جوگ تے وڈے بھرم بھاوالے شاعر حضرت امیر خسرو دا ناں خاص کر کے ذِکر دے قابل اے۔ خسرو ہوراں اُردو، فارسی، ہندوی وچ ڈھیر ساریاں بھارتاں پائیاں نیں۔ اوہ پنجابی توں ای کسے تھاں ہندوی تے کدھرے لاہوری لکھدے نیں۔

بابائے اُردو ڈاکٹر مولوی عبدالحق، علامہ شبلی، پروفیسر حامد حسن تے سید یوسف بخاری جیہے پڑچولیاں دے خیال وچ ایہہ گل ٹُرپّل لگدی اے تے اوہناں دی تحقیق وچ حضرت امیر خسرو دیاں پہیلیاں بارے کوئی تاریخی سند نہیں ملدی۔ ایس لئی ایہہ کسے دا چٹّو ریڑھیا ہویا جاپدا اے، پر اینہاں دی ایس گل وچ ایس کر کے کوئی رس نہیں دِسدا جد چوکھی تحقیق نال محمد چریاکوٹی نے اپنی کتاب "جواہر خسروی" چرنجی لال تے اپنی تصنیف ہندوستانی پہیلیاں تے مشہور محقق پروفیسر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں اپنی مشہور کتاب

پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، وچ اپنی تحقیق دا نچوڑ کڈھیا اے کہ امیر خسرو اوہناں شاعراں وچوں سبھ توں پہل کرن والے نیں جنہاں ہندی پنجابی بجھارتاں بنائیاں تے لکھیاں نیں[1]۔

ڈاکٹر موہن سنگھ نے امیر خسرو دیاں چالی (۴۰) بجھارتاں دا ذکر اپنی اُتے لکھی کتاب وچ کیتا اے۔ نمونے لئی اوہناں وچوں پنج بجھارتاں لکھیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں دا وزن تے قافیے ویکھن والے نیں:

- چار پُتر میرے اکھنے مکھنے
  چار پُتر میرے مٹی پکھنے
  دو پُتر میرے کھلے منارے
  دو پُتر وچ لشکن تارے
  اِک دھی وچ مکھیاں مارے
- اُچے ٹبے ماماں وسّے، بیں جاواں تلواراں کسّے
- نکی جہئی کڑی اوہدی جھولی وچ ونڈ
  کیوں بھرا پیٹے کاہدی پائیو ای ڈنڈ
- ایدھر کاٹھ اودھر کاٹھ وچ بیٹھا جگن ناتھ
- پنجاں جنیاں نے پنڈ چکی جا رکھی دربار
  ہنومان نے دھکا دتا گئی سمندروں پار

امیر خسرو توں پچھے ڈھیر سارے شاعر بجھارتاں پاندے تے سُتاندے آئے نیں جنہاں وچوں وجید تے بدھ سنگھ داتاں بڑا اُہگا اے، آہندے نیں وجید نے روشنی فرتے دی بنیاد رکھی سی، اوہدیاں دو بجھارتاں ویکھو۔ ایہناں وچ ہندی تے پنجابی رنگ تال نال ٹردا اے:

- پُرکھ اک پانن کو بولے، کرے تپسیا مُکھ نہیں بولے
  کالی کتھا ٹوپی ہری سوئی اینک سیس پر جڑی
  (آنڈا)

۱۔ ایس گل دا ثبوت اوہناں دے فارسی کلام وچوں وی ملدا اے۔ ایس حقیقت نوں ٹرپل آکھنا خود اپنی پرچول دی کمزوری دا اظہار کرنا اے۔ (مرتب)

Marfat.com

• اِنبلی اَنب لبکائن بیر، دینہہ دس تے دھر راکھیو ڈھیر
ایسوا چرج ویکھیو کہیں، برکھ بہت پرچھایا نہیں (بینگن)

وجید توں بڑا اچرج پچھیں بابے گورو نانک ہوراں دی بابا فریدؒ دے سجادہ نشین شیخ ابراہیم فرید ثانی ہوراں نال ملاقات ہوئی، جدھا ذکر، بول فریدی، وچ ملدا اے۔ جد شیخ ابراہیم ہوری بابے گورو نانک ہوراں دی چاہت مطابق اوہناں نوں ملن واسطے جنگل وچ اوس ٹکانے تے اپڑے، جنہوں سکھ نانک سر تے مسلمان فتح اللہ نوری آکھدے نیں۔ ایس ملاقات وچ دوہاں بزرگاں سوال جواب دی شکل وچ کجھ گلاں کتھاں کیتیاں، جنہاں نوں اسی بجھارتاں دا درجہ دے سکنے آں کیوں جے ایہناں وچ اوہلے تے رمزاں راہیں سلوک تے معرفت دیاں کئی منزلاں طے کیتیاں گئیاں نیں۔ دو ترے بجھارتاں تھلے درج کیتیاں جاندیاں نیں جیہڑیاں سوال جواب وچ بڑی نتاردیں تے نرول پنجابی دا روپ نیں:

سوال گورو نانک: پڑھتے پڑھتے دند گھسے کسے نہ کیتی ہو
جواب شیخ ابراہیم: اکو حرف پریم دا پڑھے سو پنڈت ہو
متھے تیوڑی دور کر پتا سٹیں دھو

سوال گورو نانک: صاحب دیاں دو حدّاں
کسنوں پکڑاں کسنوں چھڈاں؟
جواب شیخ ابراہیم: صاحب کی دو حدّ، سچ نوں پکڑ کوڑ نوں چھڈ
سوال گورو نانک: کلماں کہاں تاں کل پوئے بن کلمے کل نہ
ہندو کہاں تاں ماریا مسلمان بھی نہ
جواب شیخ ابراہیم: دوہاں تے پانی وارپی جے پایو بھگوان
اکو برہم پچھان کے دنیا تا سی جان

اوس زمانے وچ وی ایہہ بجھارتاں دی چوکھی انمول تے ستھری طرز اے۔ نہیں تے پرانے زمانے وچ بادشاہ اکدوجے نوں واہویاں ٹیہڈیاں بجھارتاں دی ٹوروں بندے نوں بھسوڑی پا دیندے سن تے انج درباری رونق میلے تے ذہنی ہارجیت دا چکر چلاندے رہندے سن۔ فیر کئی داری شوق عاشق بجھارت راہیں اتھاں مل لا کے محبوب نال موجاں پلے مان دے سن تے مجرم حاکم دی بجھارت

Marfat.com

وا ٹھیک جواب دے کے بری ہندے تے لڑیاں بھنگڑے پاندے گھراں دل ڈگ جاندے سن،

ہولی ہولی بادشاہیاں مکیاں تے قانون دا راج ہوگیا تے فیر بھارتاں دا ورتارا اُکا مُکا بدل گیا تے بھارتاں سرکاروں درباروں پھٹا کھا کے شاعراں دی جھولی وچ آ ڈِگیاں، جنہاں فکر دا ٹل لا کے فیر پڑھ جمائے تے چوٹاں راہیں بھارتاں توں نواں روپ ڈِتا۔ جویں اِک واری اِک مشاعرے وچ پیارے صاحب نے آکھیا:

الف اُساں ڈِتا تیرے ہتھ پیسا ایہدیاں لیا کھاں چیزاں توں چار میاں
کان پھول تے کھکھڑی پان بیڑا نالے لیاویں کھاں پھلاں دے ہار میاں
پیسا موڑ لیاویں نالے دُوہ لیاویں اتے کریں نہ مول اُدھار میاں
پیارے یار نوں دیویں جواب اس دا نہیں تے نکل جاویں پڑوں باہر میاں

تے اوہناں پیراں تے ای میاں اللہ دین شادی ہوراں ایہدا ترت پھرت جواب دیندیاں آکھیا:

دال دشمناں نے ڈِتا ہتھ پیسا جا کے لبھ لیتی جوہ وکھری ہیں
اِک عجب عجائب تھیں اک ڈِٹھا، اوہدی توڑ لیتی سُکی لکڑی ہیں
پہلے پھل توڑے فیر دُوہ چویا نالے توڑ لیتی وہدی کھکھڑی ہیں
شادی یار تے تینوں جواب ڈِتا گل کھول دتی وکھو وکھری ہیں

ایسے طرح اِک واری امرتسر وچ بھائی دیال سنگھ ہوراں بڑی چھال ماری تے اپنے دلوں بڑا ڈِنگا سوال پایا:

الف آمیتا نت پھل لگے اُپر بھور اجگ جگ جی میاں
اک جنگلے وچ ہیں چیز ڈِٹھی آپ اک تے ہتھ نے ویہہ میاں
اوہدیاں شاخاں دا کجھ شمار ناہیں، اوہدے پیر ہن تریہہ میاں
دیال سنگھ کہندا فیر بینت بولیں پہلاں اساں نوں کر صحیح میاں

میاں کریم بخش ہوراں ایس ونگار نوں قبول کر دیاں ہویاں بڑے چجا دیں تے ودھیا طریقے نال ایہدا جواب اِنج ڈِتا جے بھائی ہوراں دے ہوش ٹکانے لگ گئے۔ فرماندے نیں:

الف اللہ نے نبیؐ دی شان اندر بھیجیا اک قرآن صحیح میاں
چھ کلمے تے پنج نمازاں آئیاں ہر سال پچھوں روزے تریہہ میاں

Marfat.com

ہر ہر روزے وچ فرمان آیا نت پڑھو تراویاں وبہہ میاں
کریم بخش نے تینوں جواب دتا ہور کھول کے دساں کیہہ میاں

ایس طرح سوال جواب دے روپ وچ بجھارتاں دا اُنیہویں[19] تے کجھ چر ویہنویں[20] صدی عیسوی تک بڑا اہلا گلا رہیا۔ اوس دور دے چوٹی دے شاعر وی اپنی استادی دا سکہ جمان لئی انٹ کھولدے رہے۔ ایہناں بجھارتاں وچ دوہاں شاعراں دا ہُنر دوہری مقابلہ ہندا سی۔ کجھ بجھارتاں سوالاً جواباً انج وی پیندیاں سن کہ شاعر پہلوں سوال وی آپ اے کردا تے جواب وی پیرا ستاد دا نگوں آپ اے لیندا سی۔ ایہہ بجھارتاں اُتلیاں بجھارتاں نالوں چوکھی ذہانت، فکری مہارت تے حاضر جوابی دا کھلا ثبوت ہُندیاں سُن۔ ذرا ایس رنگ ڈھنگ دی ونگی ویکھو:

سوال: کون لوڑے دسنا
کون لوڑے دُھپ
کون چاہوے بولنا
کون چاہوے چُپ

جواب: مالی چاہوے دسنا
دھوبی لوڑے دُھپ
بھٹ چاہوے بولناں
چور چاہوے چُپ

پنجاب واسیاں نوں ایہہ پڑھ کے بڑی خوشی ہووے گی کہ حکیم الامت شاعر مشرق علامہ اقبالؒ ہوراں اپنی شاعری دا آغاز پنجابی شعراں نال کیتا سی۔ اج وی اوہناں دے پُختکل پنجابی شعر سُنن پڑھن وچ آوندے نیں۔ پنجابی بجھارتاں دے کھاتے وچ اسی تہانوں علامہ اقبالؒ ہوراں دی کلم کلی بڑی ہی پیاری تے من موہنی پنجابی بجھارت دا تحفہ پیش کرنے آں، جدھا مطلب سدھا سادا ہُنر تے اے، تے بجھارت انج اے:

ایس گبھرو دے کم کوتلے — رہندا رناں دے ودتلے
پگ نہ بنھدا ٹوپی پاندا — بن پیراں نھیں ٹُردا جاندا

Marfat.com

مرتّبین اجو کی کہانی

پنجابی کہانی

بال جدوں سُرت سمھالدا اے تے دادی یا نانی کولوں سبھ توں پہلی منگ کہانی سناون دی کردا اے۔ بڈھی مائی اوہنوں کسے راجا، دیوتا، جن یا پری دی کہانی سُنا کے اوہدی منگ پوری کردی اے۔ اوہ کہانی سناؤندی رہندی اے تے ایہہ بڑے گوہ نال کہانی وچ ڈب کے سُندا رہندا اے۔ بڈھی مائی دے اٹکن تے اوہدا سوال "فیر کیہ ہویا؟" آکھلوندا اے۔ کہانی ودھدی رہندی اے۔ انجھوں نائیں کہ اوہ سفنیاں دی دنیا وچ گواچ جاندا اے۔ دوجے دہاڑے ترکالاں پین نال مڑ اوہو منگ اُسر پیندی اے تے ایہہ سلسلہ انج چلدا رہندا اے۔ ہولی ہولی بال جد گبھرو ہوندا اے تے اوہ ایہناں کہانیاں توں دلوں جوڑیاں ہوئیاں سمجھن لگ پیندا اے، پر جد جیاتی دے پینڈے پیا اخیر تے اپڑدا اے تے اوہدے بال اوہنوں گھیر لیندے نیں تے اک واری مُڑ اوہنوں اوہو کہانیاں اپنے دماغ دے کسے کھونجے چوں کڈھ کے اپنے بالاں اگے رکھنیاں پیندیاں نیں ——— اجیہیاں کہانیاں نوں اسی "باتاں" یا لوک کہانیاں آکھنے آں۔

ایہہ یقین نال نہیں آکھیا جا سکدا پئی انسان نے پہلی وار کیہ کہانی پائی سی؟ پر ایہہ پک اے پئی جد انسان نوں بولن لئی زبان، واقعات نوں چیتے رکھن لئی یادداشت تے قوتِ مشاہدہ ملی تد ای اوہنے کہانی نوں جنم دتا۔ ایسے پاروں اسیں ویکھنے آں پئی انسان دیاں مڈھلیاں کہانیاں اوہدے آلے دوالے کھلری ہوئی زندگی، جیہدے نال اوہنوں واہ پیندا سی، بارے نیں جیویں زمین، پسُو، پنچھی، پہاڑ، ندیاں وغیرہ۔ ایہناں وچ اوہناں اوکڑاں توں دسیا ہوندا اے، جنہاں نال مڈھلے انسان نوں پیر پیر تے نبڑنا پیا سی۔

دنیا بھر دے عالم ایس تے متفق نیں کہ سبھ توں پہلیاں کہانیاں، جیہڑیاں کافی بند ہوئیاں اوہ "سپت سندھو" (مغربی پاکستان) دے اوس علاقے وچ ہوئیاں سن جنہوں کل تائیں پنجاب

Marfat.com

آکھیا جاندا سی۔ حضرت عیسےٰ علیہ السلام توں گھٹو گھٹ دو ہزار درھے پہلاں "رگ وید" رچیا جا چکیا سی۔ ایہدے وچ دنیا دی پیدائش تے ہور کئی اجیہیاں کہانیاں نیں، جیہناں بارے عالماں دا خیال اے پئی ایہہ اوس ویلے دیاں لوک کہانیاں نیں، جیہناں نوں "رگ وید" وچ اکٹھا کر دتا گیا اے۔ ایہو کجھ "اتھر وید" بارے آکھیا جاندا اے پئی ایہدے باب "گنتاپ سوکت" وچ اوس ویلے دے لوک گیت اکٹھے کیتے گئے نیں۔ ویداں مگروں "اُپنشداں" دی رچنا ہوئی۔ ایہناں وچ کہانیاں (یا حکایتاں) راہیں زندگی دے فلسفے، حق دی تلاش تے روح دیاں ڈونگھائیاں تائیں اپڑن دی کوشش کیتی گئی اے۔

۱۸ "پران" تے بین ای نریاں کہانیاں۔ بھاویں اُنے دسیاں کتاباں نوں مذہبی منویاں نہ، پر اک گل توں انکار نہیں کہ ایہہ کہانیاں دے پکھ توں وانجھیاں نہیں۔ اپنے ایس عظیم ورثے توں تے اسیں ہندواں دیاں مذہبی کتاباں آکھ کے اُکا ای مونہہ موڑ لیا اے۔ ویداں تے بدھ جاتکاں توں وکھ سانوں انجیل شریف تے قرآن کریم وچ کہانیاں دسیاں گئیاں نیں، جیہڑیاں زندگی دے اوکھے پینڈیاں وچ چانن دے مینار نیں۔ قرآن کریم نے تاں حضرت یوسف علیہ السلام والی کہانی لئی "احسن القصص" داناں ورنیا اے۔

موہنجوڈارو، ہڑپا دیاں تہذیباں بارے عالماں دا خیال اے پئی ایہہ اج توں ۵ ہزار درھے پہلاں مغربی پاکستان وچ عروج تے سن، پر اوہناں دی زبان بارے اج تائیں نہیں پتا لگ سکیا۔ اوہناں مگروں آریا آئے۔ اوہناں دی زبان سنسکرت سی۔ ایتھے وسن نال تے ایتھوں دے قدیمی وسنیکاں نال واہ پین نال سنسکرت وچ اجیہے لفظ آ گئے، جیہناں دا کھوج کھرا ویدک تے کلاسیکل سنسکرت وچ نہیں لبھدا۔ آریاں مگروں یونانی کشن، ہُن، ایرانی تے فیر مسلمان آئے۔ تاریخ سانوں دسدی اے کہ یونانیاں مگروں ایہہ دھرتی خون دی ہولی کھیڈن دا اکھاڑہ بنی رہی ——— اج جدوں اسی ویکھدے آں پئی ویداں وغیرہ مگروں سانوں ایتھوں دی کوئی مقامی زبان وچ رچنا نہیں لبھدی تے ایہہ سٹاکڈھنا اوکھا نہیں کہ جو کجھ وی اوس گھلو گھاریاں دے دور وچ لکھیا ہووے گا۔ اوہ واہرُو آں دے ہلیاں دی دُھوڑ تھلے گواچ گیا۔

سنسکرتی ادب توں مگروں جیہڑا وی ادب، جس روپ وچ وی رچیا گیا، اوہدا کوئی کھرا نہیں لبھدا تے ساڈا ملک کہانیاں دی لکھوں جنا کوامیر سی، اوہ لکھتی روپ وچ ساڈے ساہمیں نہیں آیا ایس نمانی پنجابی دی اک ایہہ وی بدقسمتی سی کہ ایہنوں سرکارے دربارے کدے وی کتے ڈھوئی نہ لبھی جے چار کوہ واٹ اوکھی سکھالی ہو کے ٹری وی تاں اپنی ہک دے زور تے کیوں جو ایہہ لوکاں دے خون خمیر وچ رچی ہوئی سی۔

Marfat.com

انگریزاں دے آون تے، یورپی ملکاں دا ادب پڑھن تے، ایتھوں دے پڑھے لکھے لوکاں اینوں نویاں لوڑاں مطابق ڈھالن دی شعوری کوشش ویہویں صدی دے مڈھ وچ کیتی۔ اودوں ای ناٹک ناول تے دوجے ادبی اظہاراں نوں اپنایا گیا، جیہناں وچوں اک ہُنری نکی کہانی وی سی۔

پنجابی دے مڈھلے کہانی کاراں بارے گل کرن توں پہلاں اسیں نکی کہانی بارے کہ لیئے تے فیر اگے ٹراں گے۔ کیوں جو ایہدا لکھن ڈھنگ ای اینوں دوجیاں ادبی صنفاں توں نکھیڑ دا اے۔ جیویں اِک انگی ناٹک کسے ڈرامے دی مختصر شکل نہیں ہوندی، انج ای کہانی ناول دی نہیں ایہدا اپنا لکھن ڈھنگ، بنتر تے موضوع اے۔ اجوکی زندگی گہما گہمی نال بھری پئی اے۔ دال روٹی دے ٹنٹے نال نبڑ کے ساڈے کول بہوں گھٹ ویہل رہ جاندی اے پئی اسیں کسے لمیری کتاب نوں ہتھ پا سکیئے اقتصادی تے سماجی ذمہ داریاں دی اینیاں کوُ ودھ گنجیاں نیں پئی اسیں ویہل ای نہیں کڈھ سکدے۔ کہانی دی ایہہ خوبی اے پئی سَون لگیاں، بس یا ٹانگے وچ سفر کردیاں سہجے ای پڑھی جا سکدی اے۔ ایس پاروں کہانی دی بنتر تے موضوع دی چون اجیہی ہونی چاہیدی اے کہ جد پڑھن مگروں کسے کم توں ہتھ پایا جائے تے اوہ بے سوادا نہ لگے۔ نبدہ کسے ڈونگھے ویہناں وچ نہ پھنس جاوے۔ کجھ اجیہے وی لوک نیں، جیہڑے سَون توں گھنٹے دو گھنٹے پہلاں کجھ پڑھنا لوڑدے نیں۔ اوس ویلے اک ستھری کہانی اوہناں دے سارے دن دے تھکیویں توں دور کرن دا سامان بندی اے ایس پاروں ساڈے ملک وچ تے دوجے ملکاں وچ کئی ماہنامے تے ہفتہ وار رسالے چھپدے نیں، جیہناں وچ دل پرچاوے لئی کئی نکیاں کہانیاں دتیاں ہوندیاں نیں۔ ایس گل توں ایہہ سٹا کڈھنا بھل ہووے گی پئی کوئی گھمبیر مسئلہ نکی کہانی دا موضوع نہیں بن سکدا۔

نکی کہانی وچ ناول جنا کھلا پسار نہیں ہوندا۔ ایہدے وچ زندگی دا اکو پکھ وکھایا گیا ہوندا اے ایہدے پاتر تھوڑے ہوندے نیں سگوں کئیاں کامیاب کہانیاں وچ اکو ای مکھ پاتر ہوندا اے تے دوجے پاتر اوہدے پرچاویں ہیٹھ ٹردے نیں۔ فیر نکی کہانی وچ ورتی گئی زبان وی عام لوکاں دی زبان ہوندی اے۔ ناواں یا مضموناں وچ تاں عالمانہ زبان کھپ سکدی اے، پر ایہدے وچ اجیہی زبان بے تھہوملی جاپدی اے۔

مڈھلے کہانی کاراں بارے گل کردیاں سانوں بھائی ویر سنگھ ہوراں ۱۸۷۲ء توں ۱۹۵۲ء دا ناں بڑی عزت نال لینا پیندا اے کیوں جو کہانی دے کھیتر وچ اوہ ای موڈھی نیں۔ اُنج تے اوہناں اپنے ناولاں وانگوں کہانیاں دا اُسار وی مذہبی تے تاریخی نیہہ تے چکیا سی تے کوئی وی اجیہی کہانی نہ

لکھی جیہڑی اجوکے دَور دیاں لوڑاں تے پوری اترے، پر فیر وی ایہہ کیہ گھٹ اسے کرا دہناں دی دیکھا دیکھی کئی ہور اُگھے لکھاریاں ایس بنے دھیان دِتا۔ بھائی موہن سنگھ ویدو (۱۸۸۱ء توں ۱۹۳۶ء) نے چرن سنگھ شہید (۱۸۹۳ء توں ۱۹۳۵ء) ہور وی اوہناں دے نال اسی کہانی دی نیہہ رکھن والے گنے جاندے نیں۔ ایہناں کہانی دے موضوع توں مذہبی دی تھاں سماجی بنایا تے اک پیر ہور اگانہہ پُٹیا۔ وید ہوراں دے مجموعے "ہیرے دیاں کنیاں" (۱۹۲۷ء) "قسمت دے چکر" (۱۹۲۴ء) وغیرہ نیں۔ شہید ہوراں دا مجموعہ "ہسدے ہنجھو" وی پڑھ کے سواد مانن والی چیز اے۔ شہید ہوراں دی وڈیائی ایس وچ وی اے کہ اوہناں کہانی وچ پہلی واری ہاس رس نوں لیاندا تے اوہناں دیاں کہانیاں دا پاتر "بابا دریاما" نہ بھلن والا پاتر اے۔

اکالی اتے سنگھ سبھا لہراں نے جتھے سکھی جیون وچ اک نواں موڑ لیاندا، اوتھے اوہناں دی توجہ اخبار، رسالیاں دی لوڑ ول وی وڈائی ۱۹۲۳ء ۱۹۲۴ء "پرتیم" تے "پھلواڑی" جیہے ماہناں جاری ہون نال کہانی دی منگ ودھی تے کئی کہانی کار کہانی کھیتر وچ نترے۔ لال سنگھ کملا اکالی دا "سرب لوہ دی ودھٹی" ہیرا سنگھ درد دا "کسان دیاں آہیں" بلونت سنگھ چتر تھ دے "پشپ پٹاری" تے "رنجیت کہانیاں" گیانی کیسر سنگھ کنول دا "پرتیم دیاں تانگھاں" مہر سنگھ ..... دا "چنن ہار" سوہن سنگھ جوش دا "آزادی دے پروانے" رام سنگھ دا "ست ونڈی" کے ایس پنچھی دا "پھلواڑیاں" تے کجھ ہور مجموعے ایسے دور دی یادگار نیں۔

۱۹۲۹ء وچ جوشوا فضل الدین ہوراں "پنجابی دربار" جاری کیتا۔ ایس ماہنامے راہیں کجھ ہور لکھاری سامنے آئے جیویں فضل شاہ، ہرکرشن لال پراشر، کپور سنگھ، اظہر حیدر وغیرہ چند ناں نیں۔ ۱۹۳۵ء وچ جوشوا ہوراں دیاں کہانیاں دا مجموعہ "اخلاقی کہانیاں" دے ناں نال چھپیا، جیہڑا ہر پاسیوں رج کے سلاہیا گیا اتے حکومت نے اوہدے اُتے اوہناں نوں انعام وی دِتا۔

۱۹۳۰ء وچ کہانی دے پیڑ وچ اجیہے لکھاری آئے، جیہناں دے لکھن ڈھنگ تے کہانی دے چلے سواد نے اوہناں دے ناں نوں روشن کیتا۔ ایہناں دے ناں نانک سنگھ (ناول نویس) تے گوربخش سنگھ (پریت لڑی) نیں۔ ایہہ دونوں لکھاری بھاویں بڈھے ہو چکے نیں، پر ادب توں دین لئی اجے وی ایہناں کول بہوں کجھ اے۔ نانک سنگھ ہوراں دے ہن تائیں ۲۶ ناول چھپ چکے نیں۔ اوہناں سبھ توں پہلی کہانی ۱۹۲۷ء وچ لکھی سی۔ سبھ توں پہلے مجموعے ایہہ نیں: "ہنجھو آں دے ہار" "سدھراں دے ہار" تے "مدھے ہوئے پھل" نویں مجموعے جیہڑے چھپے نیں، اوہناں وچوں "ٹھنڈیاں چھاواں"

Marfat.com

تے "سنہری جلد" قابلِ ذکر نیں تے ایہناں وچ ای اوہناں دی کہانی کلا سخراں نوں چھوہندی اے۔ گوربخش سنگھ ہوراں دا پہلا مجموعہ "پریت کہانیاں" ۱۹۳۷ء وچ چھپیا سی تے ایہدے مگروں اوہناں دا اپنا کجھ چھپ چکا اے کہ اک وکھ مضمون دی لوڑ اے، ایہناں پنجابی وچ ڈھیر ساریاں کہانیاں لکھیاں نیں تے پنجابی لکھاریاں وچوں ایہناں دے سبھ توں ودھ مجموعے چھپے نیں۔ کہانی دی اُچ پدھر دی ہوندی اے تے گھٹو گھٹ ۱۴ مجموعے نکی کہانی دے چھاپ چکے نیں۔ "عشق جیہناں دے ہڈیں رچیا" "انوکھے تے اکلے" "ناگ پریت دا جادو" تے "بھابھی مینا" پڑھن والیاں کتابیاں نیں۔

ایہہ ۱۹۴۰ء توں پہلاں پہلاں دے کہانی کار سن۔ ایہناں توں مگروں جنے وی آئے اوہناں یورپی کہانیاں دی تکنیک توں سامنے رکھ کے، ایہناں کہانیاں نوں رچیا تے اِنج پنجابی وچ اک نواں موڑ لیاندا۔ پروفیسر سنت سنگھ سیکھوں، موہن سنگھ ماہر، سجان سنگھ، کرتار سنگھ دُگل، امرتا پریتم وغیرہ ایہناں وچوں کجھ ناں نیں موہن سنگھ ہوراں توں وکھ سبھ کہانی کار اجے تائیں کہانیاں لکھ رہے نیں تے اوہناں دے کئی کئی مجموعے چھپ چکے نیں۔ اوہناں دا مجموعہ "نکی نکی واشنا" ۱۹۴۲ء وچ چھپیا سی۔ پروفیسر سکھیوں ہوراں پہلاں انگریزی وچ لکھنا شروع کیتا سی، پر اوہ چھیتی ای پنجابی دل پرت پئے تے ہن تائیں اوہناں دے مجموعے "سماچار" "گامے تے یودھے" "ادھی واٹ" "باراں دری" "سجان سنگھ دے مجموعے" "دُکھ سکھ" "دُکھ سُکھ بچپوں" "نرکاں دے دیوتے" "سبھ رنگ" "سکھ تے پشو" وغیرہ۔ کرتار سنگھ دُگل بہت تیزی نال لکھ رہیا اے۔ اوہدے پہلے دو مجموعے "سویر سار" تے "پیل پتیاں" ۱۹۴۱ء وچ چھپے سن۔ کجھ ہوراں دے ناں ایہہ نیں۔ "نواں گھر" "نواں آدمی" "کچا دُدھ" "پھُل توڑنا منع ہے" "لڑائی نہیں" وغیرہ۔ ۱۹۴۳ء وچ امرتا پریتم دے دو مجموعے "چھی ورھے بعد" تے "کنجیاں" چھپے سن۔ ایہدے مگروں کجھ ہور مجموعے چھپے نیں جیویں "آخری خط" "چانن دا ہوکا" وغیرہ۔

۱۹۴۷ء وچ پاکستان بنن نال ہندو سکھ بھارت چلے گئے۔ ونڈ مگروں جیہڑے لکھاری کہانی پڑھ وچ آئے اوہناں دے ناں ایہہ نیں: کلونت سنگھ درک، نرندر سنگھ نرولا، گورمکھ سنگھ مسافر، مہندر سنگھ سرنا سنتوکھ سنگھ دھیر، سرجیت سنگھ سیٹھی، دیوندر، نوتیج، ایس سورن وغیرہ۔ ایہہ موٹے موٹے ناں دس دتے گئے نیں نہیں تاں اک لمی چوڑی فہرست بن سکدی اے۔ ہوسکدا اے کئی کہانی کار بہت ودھیا کہانیاں لکھدے ہون، پر سانوں اوہناں دے ناواں دا دی پتا نہ ہووے کیوں جو دوناں ملکاں وچ کتابیاں دا آزادانہ وٹاندرا نہیں ہوندا تے نہ ای رسالے آوندے نیں۔ ایہہ تاں بھلا ہووے گورمکھ سنگھ جیت ہوراں دا جیہناں دی کتاب "سمکالی پنجابی کہانی" کدھروں ہتھ لگ گئی۔ اتے اوہدے وچوں بھارتی لکھاریاں

Marfat.com

بارے کجھ اُگھ سُگھ لگ گئی۔

اُنج تاں پاکستان دے موڈھی لکھاریاں وچ جو شوافضل الدین ہوراں داناں آوندا اے۔ پر اوہناں پاکستان بنن مگروں کوئی کہانی نہیں لکھی۔ ایہناں پندراں ورھیاں وچ اوہناں صرف انجیل شریف دا ترجمہ پنجابی وچ کیتا اے۔ ایہہ پنجابی دی بدقسمتی اے پئی اجیہا اُگھا لکھاری جیہڑا چار پنج ناول، ڈرامے تے دو کہانیاں دے مجموعے ——— اخلاقی کہانیاں تے ادبی افسانے ——— دے چکا ہووے اوہ ایس صنف ولوں مونہہ موڑ لوے۔ ایہو حال سجاد حیدر ایم اے ہوراں دا اے۔ اوہناں ماہنامہ "پنجابی" لئی کسے زمانے وچ کجھ کہانیاں لکھیاں سن پر فیر اوہناں اجیہی چپ دی کہ اج تائیں کوئی کہانی نظر نہیں آئی

Marfat.com

جناب عبدالغفور قریشی

کہانی تے پنجابی کہانی

کہانی کہن سنن دی چاہت بندے دی پرانی ریجھ اے۔ ایس وچ بندے دے کسے ہُڈ ورتے جگ بیتے دلچسپ واقعے واہلاس بھریا یا رلاؤنا بیان ہُندا اے۔

دنیا وچ کہانی دا مڈھ کدوں تے کتھے بجھا؟ ایس سوال دا جواب بڑا اکھن اے۔ اصل وچ کہانی دا مڈھ اودوں ای بجھ گیا سی جدوں بندہ گلاں کرن لگ پیا تے دنیا دا پہلا بندہ دوجے بندے نوں ملیا۔ ایس بارے اک انگریز کھوجی رچرڈ برٹین نے اپنی کتاب "ماسٹر آف دی انگلش ناول" دے شروع شروع وچ دسیا اے کہ کہانی دا مڈھ اوس ویلے بجھا جدوں بندے نے کھڑا ہونا سکھیا۔ ایس وچ شک دی کوئی نہیں انسانی زندگی آپوں اک لمبی تے پرانی کہانی اے۔ بابا آدم دا جنتوں کڈھیا جانا دنیا دی پہلی کہانی اے۔ مڈھلیاں کہانیاں دے مضمون بندے دے اپنے وڈے وڈیریاں دے گن، اوگن، مذہبی کتھا کہانیاں، دیوی، دیوتے، دیو، جن، پری، قدرتی بلاواں تے رکاوٹاں دے خلاف لمبی جدوجہد تے جنور ہندے سن۔ جیوں جیوں بندے دے علم وچ وادھا ہُندا گیا کہانیاں دے موضوع، کہانی دی لوڑ، چال، ڈھنگ تے سواد بدلدے رہے۔ ایس وچ دی کوئی شک نہیں کہ کہانی نالوں نظم دا جنم پہلوں ہویا اے۔ ایس لئی مڈھلیاں کہانیاں دی نظم وچ ای بیان کیتیاں جاندیاں سن جو پیڑھیو پڑھی سینہ بہ سینہ چلدیاں آئیاں تے اج لوک کہانیاں دے ناں اُتے جانیاں پچھانیاں جاندیاں نیں۔ نثر وچ کہانی بہت پچھوں آئی اے۔

کئی عالماں دا خیال اے کہ سیہ توں پہلوں اطالوی زبان دا نامور حکیم دیاں "ایسپ فیبلز" تے تویل دے ناں دیاں کہانیاں وجود وچ آئیاں۔ اک ہور سوچ پرنالی مطابق مصر دیس وچ مسیح دے جنم توں کوئی چار ہزار سال پہلوں چولیس دے پُتر کہانیاں سنا کے اپنے باپ دادل پرچاوا کردے سن۔ یونان وچ ہومر تے ILLIAD ناں دی کہانی نظم کتی۔ عرب وچ الف لیلیٰ، بھارت وچ رامائن تے مہابھارت، فلسطین وچ انجیل مقدس دنیا دیاں کجھ پہلیاں کہانیاں نیں۔ ایہناں

وچوں بہت ساریاں نظم وچ لکھیاں ملدیاں نیں۔ ایہناں نوں پچھوں چاسر دیاں کینٹربری ٹیلز کافی مشہور ہوئیاں۔

ایتھے ایہہ ویہہ واکرنا ضروری جاپدا اے کہ شروع شروع وچ پورب دے مقابلے وچ پچھمی تہذیب بے حد پچھڑی رہی اے۔ جدوں یونانی تہذیب اجے پلیٹے مار رہی سی پوربی تہذیب اپنے جوبن اُتے سی۔ افلاطون تے ارسطو دے سمے برعظیم پاکستان تے ہندوستان دے علم تے ہُنر ٹیسی اُتے سن۔ ایس دی گواہی وی رچرڈ برٹین نے ناول بارے لکھدیاں انسائیکلو پیڈیا برٹینکا وچ دِتّی ہوئی اے حقّی گل تاں ایہہ اے کہ پورب نے سدا پچھم نوں راہ وکھایا اے۔ بے شک اَج پچھم ادبی پِڑ وچ پورب نالوں ودھیرے اگانہہ اے، پر پچھم پورب دی الف لیلیٰ جاں حاتم طائی دے مقابلے دی اجے تیک کوئی تخلیق نہیں دے سکیا۔

کہانی کسے گل دی جند جان اے۔ بات وی کہانی اے۔ لوک کتھا وی کہانی تے ساکھی جاں شاہدی (شہادت) وی کہانی داناں اے۔ پنجابی کہانی دے کئی ناں موجود نیں گل، بات، کتھا، ساکھی، ناول دی کہانی اُتے ہی پلیا رُکھ اے، پر اج کل کہانی توں مراد نکی کہانی جاں ہُنری کہانی اے۔ جو ادب دا اک مکمل روپ اے تے مکمل فن اے۔ دوجے ادبی شہ پارِیاں وانگ اس اُتے وی پرکھ پرچول دے سارے اصول لاگو ہندے نیں۔ اسدا جنم پچھلے سالاں وچ ہویا اے۔ نکی کہانی دے جنم دی کہانی نویں دَور دی تہذیب دی کہانی اے۔ اٹھارہویں صدی عیسوی وچ جدوں جاگیرداری تے راجواڑہ شاہی دی تھاں صنعتی انقلاب دے مشینی دَور وچ سرمائے داری نظام نے اپنی تھاں بنائی۔ لوک حیاتی وچوں ویہل گھٹ گئی۔ ناول ورگے لمبے قدویاں کرتاں دی جگہ نکی کہانی دی مَنگ پیدا ہونا قدرتی سی۔ ایس دا اک کارن سمے دی مشین وانگوں شدت تے تیزی نال چلن والی سُوجھ وی سی۔ اخباراں رسالیاں وچ فسطاں نال چھپن والے ناولاں وچ کہانی دا رس پُورا تے سجرا نہیں سی رہندا۔ سمے دی تُھڑ، حیاتی دی تس بجھ، انسانی سُبھاؤ دے اتھرے پن، نتیجے دے پھل چھیتی حاصل کرن دی چاہت، لمبی اڈیک نہ کرسکن دی عادت، بے صبری تے معاشی مندے حالی نے نکی کہانی نوں اگے وَدھن دا موقع دِتّا۔

کجھ سیانیاں دا خیال اے کہ نکی کہانی نے ناول دی تھاں مُل لئی اے۔ اجیہا خیال اکّا ٹھیک نہیں جاپدا۔ ناول اپنی تھاں پوری حیاتی نوں وسدا اے پر نکی کہانی حیاتی دی اِک جھلک، اِک پاترنوں ایک دی اے۔

Marfat.com

ایس وچ شک نہیں کہ سترھویں صدی عیسوی وچ اسپین دے ڈان کگزوٹی دا کہانی وچ ناں چمکیا۔ سوہج سوا تے نرول من پرچاوے دیاں کہانیاں جرمنی وچ لکھیاں گئیاں تے اٹھارھویں صدی عیسوی وچ رِنسٹر دی دُھم مچی پر ایہہ بھی منیا جاندا اے کہ نویں کہانی دا جنم امریکا وچ ہویا تے اس دا جنم داتا ایڈگر ایلن پو (۱۸۰۴ء - ۱۸۴۹ء) اے، جس نے تاثر دی ایکتا دی نینہہ رکھی۔ اسدی پہلی کہانی "وَبری نائیس" اسدی چنگی مثال اے۔ امریکن کہانی کاراں وچوں وی کئی لوک پہلا درجہ واشنگٹن ارونگ نوں دیندے نیں، جس دیاں "دی رپ وان وِنکل" تے "دی لیجنڈ آف سلیپی ہالو" دنیا وچ بے حد مشہور کہانیاں نیں۔ واشنگٹن دے مگروں پو تے اسدے سنگی ناتھینئل ہاتھورن (۱۸۰۴ء — ۱۸۶۴ء) نے وی کہانی نوں بہت کچھ دتا اے۔ ایہناں دے پچھوں "اوبرائن" دی مشہور کہانی "وٹ از اِٹ" نے شہرت کھٹی۔ بریٹ ہارٹ، ہنری جیمس، مارک ٹوئین تے او ہنری کجھ ہور اگھے کہانی کار نیں، جنہاں نے کہانی نوں امریکیتا اے۔ سمکالی امریکن کہانی کاراں وچوں اک ہور ناں ارنسٹ ہیمنگوے دا اے، جس نوں ۱۹۵۴ء وچ ادب وچ نوبل پرائیز ملیا۔

نکی کہانی دی جنم بھومی امریکا تے اسدا جنم داتا ایڈگر ایلن پو منن والیاں نالوں دکھرے دی کجھ سیانے نیں، جیہڑے ایہو درجہ روس تے اوتھوں دے مشہور لکھاری نکولائی گوگول (۱۸۰۹ء ۱۸۵۲ء) نوں دیندے نیں۔ ایہناں دے خیال موجب گوگول نے سبھ توں پہلاں حقیقت پسندی دی لیہر ٹوری۔ ایس دی شہرہ آفاق کہانی "دی اوورکوٹ" ایس پکھوں پیش کیتی جاندی اے۔ گوگول دے سنگی پُشکن (۱۷۹۹ء - ۱۸۳۷ء) دی اپنی دکھری تھاں اے۔ اسدی کہانی "دی انڈر کوٹ" بڑی مشہور اے۔ ایہناں توں پچھے ایون ترگنیو (۱۸۱۸ء - ۱۸۸۳ء) نے اس دی کہانی "دی سنگلز" دی دھم اے۔ دَستووسکی (۱۸۲۱ء - ۱۸۸۱ء) دی مشہور کہانی "اک دیانتدار چور" نے روسی نکی کہانی دے پڑنوں پُوریا اے۔ لیو ٹالسٹائی دے سنگی چیخوف (۱۸۶۰ء - ۱۹۶۰ء) دے حصے سبھ توں ودھ حقیقت بھرپور کہانیاں آئیاں۔ اس نے چھ سَو توں ودھ کہانیاں لکھیاں۔ چنتا، "دی ڈارلنگ" سرکڈھویاں کہانیاں نیں۔ کجھ لوک چیخوف نوں دنیا دا سبھ توں وڈا کہانی کار منندے نیں، پر میرے خیال وچ اِہ رتبہ میکسیم گورکی (۱۸۶۸ء - ۱۹۳۶ء) دا حق اے، جس نے کہانی وچ سماجی حقیقت پسندی دی راہ کڈھی۔ اسدی کہانی "چھبّی آدمی تے اک کڑی" بڑی اُچی تے معرکے دی چیز اے۔ گورکی نے روسی انقلاب توں پہلاں تے پچھوں وی کہانیاں لکھیاں۔ دوجے روسی

Marfat.com

کہانی کاراں وچوں کوپرن، شولوخوف، گراس ہین، ایلیا اہرن برگ نے کہانی دے خزانے نوں بھرپور کیتا۔ ایلن دی کہانی "دی ایکٹریس" ٹیسی دی پیاری چیز اے۔

انگلینڈ وچ نکی کہانی دا جنم بہت چرو کا ہویا۔ اوتھے اِہ انیہویں صدی دی کاڑھ اے۔ آرایل سٹیونسن نے ۱۸۷۰ء وچ امریکا تے فرانس دی ٹکر دیاں کہانیاں لکھیاں۔ اوس نوں پہلوں سر والٹر سکاٹ، مسز گاسکل، چارلس ڈکنز تے ایچ جی ویلز، رڈیارڈ کپلنگ، گالزوردی، جائیس، ہکسلے، کیتھرائن، مینز فیلڈ کجھ چوٹویں ناں نیں۔ ڈی ایچ لارنس اک ہور مشہور کہانی کار اے جس نے کہانی وچ فرائیڈ دی فلاسفی نوں چالو کیتا۔ اجوکے انگریزی کہانی لکھاریاں وچوں سمرسٹ ماہم ۱۰ ناں وَدھ مشہور اے۔ ماہم نے اپنے دیس توں باہر دی کہانی نوں دی بے حد متاثر کیتا اے۔ اسدیاں کہانیاں وچ پاترا ساری، رنگ نے اثر بڑے تکھے ہندے ہین۔ اسدا کہانی لکھن داڈھنگ نرول اپنا اے۔ کہانی توں مکاؤن داڈھنگ ماہم دے ناں نال مشہور اے۔ اسدیاں کہانیاں برکھا، ورجبر، مسٹر نوآل تے سینی ٹوریم جکت پر سدھ نیں۔

فرانس وچ نکی کہانی دا جھنڈا چکن والے پتے ہاتھورن دے سنگی میری می، بلزاک، ہانٹے تے واندے ہوئے نیں پر موپاساں داناں سبھ توں اگے اے۔ موپاساں نے فرائیڈ دے نظریے توں کہانی وچ پرچار یا۔ ایس دی کہانی "دی نکلس" توں عالمی شہرت ملی۔

چین وچ نکی کہانی انقلابی جدوجہد دا نتیجہ ہے۔ روسی ادب وچ گورکی توں جیہڑا درجہ ونا جاندا اے چینی ادب وچ لوسن (۱۸۸۰ء - ۱۹۳۵ء) نوں حاصل اے۔ لوسن اک اُچا کہانی کار تے ناولسٹ دی نگاہ نال دیکھیا جاندا اے۔ ایس دی "آہ کیو" دی سچی کہانی بیحد صلاحی جاندی اے۔ میرا پیرا ناگھر تے نویں سال دی قربانی ایس دیاں دوہورا گھیاں کہانیاں نیں۔ لوسن نے چینی ادیباں توں انقلابی جدوجہد وچ چجواں تے بھرپور ادب تخلیق کرن وچ بڑی اگوائی دِتی اے۔ چاؤ شولی (۱۹۰۵ء) دی کہانی رجسٹریشن بے حد مشہور اے۔ کانگ چو (۱۹۲۰ء) تے چن چاؤ یانگ (۱۹۱۶ء) دوہور نوجوان کہانی کار نیں۔ کانگ چو دی کہانی میرے دو پردہنے تے چن چاؤ یانگ دی کہانی "رسوئی دے دیوتے اگے قربانی" بڑے آدر تے مان نال دیکھیاں جاندیاں نیں۔ لئو پائی یو (۱۹۱۵ء) دی کہانی چھ وجے، ماؤ ٹن دی ریشمی کپڑا دوہور مشہور چینی کہانیاں نیں۔

پاکستان تے ہندوستان وچ نکی کہانی پچھمی ادب دے اثر نال داخل ہوئی۔ اُردو وچ اس توں منشی پریم چند، کرشن چندر، راجندر سنگھ بیدی، بلونت سنگھ، سعادت حسن منٹو، احمد ندیم قاسمی،

Marfat.com

خواجہ احمد عباس، عصمت حنفائی اہناں چونویں کہانی کاراں وچوں کجھ ناں ہن جیہناں اردو افسانے نوں ٹیسی اُنے پچایا۔

پنجابی نکی کہانی دی عمر بہت تھوڑی اے۔ ایہہ ویہویں صدی دی جم اے۔ گیانی ہیرا سنگھ درد دے خیال مطابق پنجابی دی پہلی نکی کہانی سردار لال سنگھ کملا اکالی نے ۱۹۲۱ء وچ اکالی اخبار "وچ کملا اکالی" ناں دی لکھی۔ ایہہ اک مذہبی کہانی سی۔ بھائی ویر سنگھ، بھائی موہن سنگھ وید نے چرن سنگھ شہید نوں وی پنجابی کہانی دے موڈھی نے مُہری گنیا جاندا اے، پر ایہناں دیاں کہانیاں ودھیرے مذہبی تے سکھ سماج سدھار بارے سن۔ اہناں کدی وی نے اک وی کہانی نویں دَور دیاں لوڑاں نوں سامنے رکھ کے نہیں لکھی۔

۱۹۲۸ء وچ جوشوا فضل دین دے پنجابی رسالے پنجابی دربار نال پنجابی لکھن والیاں دا اک ٹولا سامنے آیا۔ ۱۹۳۳ء وچ جوشوا دیاں کہانیاں دے مجموعے ادبی افسانے تے اخلاقی کہانیاں بے حد پسند کیتے گئے۔ ایہناں نوں پچھوں ہیرا سنگھ درد، بلونت سنگھ چترتھ، سوہن سنگھ جوش تے بیاسی تے سماجی سُوجھ نال پنجابی کہانی لکھی۔ گوربخش سنگھ پریت لڑی ایس دَور دا سبھ توں چنگا کہانی کار اے۔ پنجابی وچ سبھ توں ودھ کہانیاں لکھن والا کرتار سنگھ دگل اے۔ سنت سنگھ سیکھوں نوں نکی کہانی دی بہت تکھی سوجھ اے۔ اس نے پہلی کہانی "اگر میں لڑکی ہوتا" اردو تے پنجابی وچ لکھی۔ سجان سنگھ اک ترقی پسند پنجابی کہانی کار اے۔ دیوندر ستیارتھی، گورمکھ سنگھ مسافر اپنی قسم دے اِکو اک کہانی لیکھک نیں۔ پیارا سنگھ داتا، گورنام سنگھ تیرہاس رس کہانیاں خاطر مشہور نیں۔

۱۹۴۷ء دے مگروں پنجابی نکی کہانی نے نواں پلٹا کھاہدا۔ پنجابی زبان دے رسالیاں تے اردو اخباراں دے پنجابی صفحیاں نال کئی نویں کہانی کار اُبھرے۔ کئیاں دے کئی کئی مجموعے چھپ چکے نیں بعضے نھاں دی نھرڑ کارن اُجے پچھے لگے بیٹھے نیں۔ اجوکے کہانی کاراں وچوں چودھری محمد اکبر، صادق قریشی سنتوکھ سنگھ دھیر، کلونت سنگھ ورک، نواز، انور سجاد، نوتیج سنگھ، حنیف چودھری، حنیف باوا، مہندر سنگھ سرنا، آغا اشرف، اپندر ناتھ اشک، امرتا پریتم، رفعت، نذر فاطمہ، پربھجوت کور، رشیدہ سلیم سیمیں، انور علی، راج بیدی، آتش فہمید، بلونت گارگی، جوہر میر، فارغ بخاری، سعید گیلانی جہانگیر تبسم، خادم ملک، خالد خواجہ، اسماعیل اعوان، ماجد صدیقی، امر سنگھ، بلبیر سنگھ، صمد ہوش، انسخ سعیدی، آصف خاں تے شفیع عقیل دے ناں آڈندے نیں۔

اج کل دی پنجابی نویں کہانی ۱۹۳۶ء نوں لے کے ۱۹۴۷ء تیک دی کہانی نالوں وکھری اے۔

Marfat.com

ایس دا مہاندرا سماجی حقیقت پسندی والا اے۔ نویں کہانی وڈیاں وڈیریاں پریاں تے شہزادیاں دی تھاں عام بندے دیاں لوڑاں تھوڑاں ریجھاں تے سدھراں نوں ایک رہی اے تے ایہو پنجابی کہانی دا فنی کمال اے کہ اُوہ سدا لوکاں دی حامی رہی اے۔ اجوکی پنجابی کہانی اپنے دیس دیاں دُوجیاں زباناں تے دوجے دیساں دی کہانی تال موہڑھا ماردی اگے ودھ رہی اے۔

پنجابی کہانی کلا

کہانی دے فن دی اک خوبی ایہہ بھی دسی گئی اے کہ اس وچ کسے گل دا ڈرامائی بیان ہووے۔ نویں کہانی دی ایس صفت موجب کہانی دے دو پکھ سامنے آؤندے نیں۔ پہلا ایہہ کہ کہانی خاطر کوئی گل چاہیدی اے، دوجا ایہہ پکھ کہ اسدا بیان ناٹکی ہونا چاہیدا اے۔ ایس دا مطلب ایہہ نکلدا ہے کہ کہانی دا دائرہ چھوٹے توں چھوٹا ہونا چاہیدا اے۔ ایس چھوٹے دائرے بارے بھی کئی راواں نیں۔ بعضیاں دا خیال اے کہانی وچ ۳۰۰ لفظ کافی نیں تے کئی پندراں ہزار لفظ بھی مناسب سمجھدے نیں۔ ایڈگر ایلن پو امریکی کہانی کار نے کہانی نوں ادھے گھنٹے توں دو گھنٹے وچ پڑھی جاون والی شرط مقرر کیتی۔ کئی ایس نوں اک گھنٹے اندر رُک جانا ضروری سمجھدے نیں۔ روپ دے پکھوں بھی اسدے کئی ڈھنگ آپ بیتی، تاریخی، سوال جواب، چٹھی پتر، ڈائری وغیرہ دسے جاندے نیں۔ اصل سوال کمن جوگی گل دا تے کہہ سکن دا اے۔ فن کار دے "اندروں" کسے گل دے آکھن دی ریجھ جاگدی اے تاں اسدے اظہار دے وسیلے بھی آپوں سُجھ جاندے نیں، پر کہانی وچ کسے قسم دے فلسفے بگھارن جاں پرچار کرن دا بھار چکن دی گنجائش نہیں ہندی۔ اک ادھ چھوہاں جاں کاٹواں فقرہ ای کافی ہندا اے۔ جنھوں نیک ہو سکے کہانی وچ "بیں" دی ورتوں تے صفائی پیش کرن توں پرہیز ای رکھیا جاوے۔ بول چال دی زبان دی پاتراں دے مطابق ہونی چاہیدی اے۔ بیان نہ بُہتا رنگین ہووے تے نہ ودھیرا بے رس سگوں چھواں تے دل لگواں ہونا چاہیدا اے بلکہ مُنکھی جذبات دے مطابق ہووے۔ منکھ جاں منش من توں نکلیا لفظ اے، جس وچ من ہووے او ہو منکھ ہندا ہے۔ اِنج انسان انس توں بنیا اے، جس دے ارتھ پیار دے نیں۔ پیار دی من دی ہی اک موج اے۔ بندے دا اک ضروری انگ اے۔ ساڈا سارا ادب ایس انسانی جذبے تے من دی موج دا ہی اُتار چڑھا اے۔

نکی کہانی اک پاتر اک واقعے اک جذبے دی لڑی ہُندی اے۔ کہانی بارے رابرٹ لڈل لکھدا ہے کہانی اصلوں چنگلی دی نسل وچوں اے تے چنگلی کسے نال نجی تعلقات تے گوہڑھیاں سانجھاں

نوں بغیر ہو ہی نہیں سکدی۔ ایس وچ سمے استھان تے عمل دی ایکتا لازمی شرط ہے۔

نکی کہانی نوں ناول، اخلاصہ نہیں آکھیا جا سکدا جتھے ناول کسے پاتردی مکمل حیاتی نوں ایکدا ہے، اس نال لینی سانجھ پیدا کردا ہے۔ کہانی حیاتی دے صرف اک پکھ اتنے ہی چانن پاؤندی اے۔ چنگی کہانی دا بیان اک شوٹ ہونا چاہیدا اے۔ پھیم واعظیم کہانی کار والٹر کہانی نوں نظم نالوں ودھیرے چنگا سمجھدا ہے۔ اسدا کارن ایہہ اے کہ نظم وچ وزن تول تے لفظاں دا خیال رکھیا جاندا اے، پر کہانی وچ ماحول دا سوڑ پن نہیں ہندا۔

نبی نکی کہانی دی اک دکھری ونگی اے۔ اسدا وجود ڈاہندا اے۔ ایس وچ اک نوں ودھ پاتر نے واقعے ہندے نیں، پر اثرات دی ایکتا دی سانجھ اسدی بھی لازمی شرط ہندی اے۔

Marfat.com

جناب محمد آصف خاں

پنجابی ناول

۱۸۴۹ء وچ انگریزاں پنجاب اُتے قبضہ کیتا۔ ایہدے توں پہلاں پنجابی وچ نثر دی کتاب ٹانویں ٹانویں لبھدی سی۔ سکھ گورواں دیاں جنم ساکھیاں سن یاں اک اُدھی ہور کتاب جویں پنڈت شردھا رام پھلوری دی "سکھاں دے راج دی وتھیا"۔

۱۸۵۰ء وچ چھاپے خانے کھُل گئے۔ ۱۸۸۲ء وچ پنجاب یونیورسٹی دی نیہہ رکھی گئی تے ایہدے نال نال انگریزی دی تعلیم عام ہون لگی۔ انگریزاں دے راج دا جتھے ساڈی سیاسی، سماجی تے اقتصادی زندگی تے بُرا اثر پیا، اوتھے انگریزی زبان تے ادب دا ساڈی زبان تے چنگا اثر پیا۔ اتے ایہدے وچ ادب دے اَڈ اَڈ روپ پُنگر پئے۔ پنجابی وچ نثر لکھن لئی پریرن والی اک ہور دی گل سی۔ انگریزاں ایتھے آوندے سارای عیسائی مذہب دے پرچار دا سلسلہ شروع کر دتا تے لدھیانہ، سیالکوٹ، ترنتارن تے لاہور وچ اپنے مرکز بنائے۔ ایہناں تھاواں توں ڈھیراں دا مذہبی لٹریچر پنجابی زبان وچ چھاپیا۔ پرچار توں متاثر ہو کے جد لوکی عیسائی بنن لگے تاں ایتھوں دے وسنیکاں نوں وی ہوش آیا تے اوہناں محسوس کیتا کہ پرچار لئی مادری زبان توں ودھیا کوئی ہتھیار نہیں۔ مسلمان اردو نوں تے ہندو، ہندی سنسکرت نوں اپنا چکے سن، پر سکھاں نے "سنگھ سبھا لہر" پنجابی وچ چلائی۔ ایس لہر دی نیہہ ۱۸۷۳ء وچ امرتسر رکھی گئی۔ ۱۹۱۰ء وچ ایہہ سارے پنجاب وچ کھِلر گئی۔ ایسے لہر ہیٹھ ای پنجابی دے پہلے ناول وجود وچ آئے۔

نظم ہووے یا نثر، ہر زبان وچ سبھ توں پہلاں مذہبی مقصداں لئی ورتی گئی لبھدی اے۔ ناولاں وچ وی ایسے گل نوں مکھ رکھیا گیا۔ سبھ توں پہلاں مذہبی ناول دیاں کندھاں اُسار یاں گئیاں۔ ویلا پین دے نال نال ساڈی زبان دی جھولی اخلاقی، سماجی، رومانی تے سیاسی ناولاں

نال بھر دی گئی۔ ہن تائیں جتنے وی ناول کار ایس پڑ وچ آئے نیں، اوہناں نوں چوہاں پٹیاں وچ ونڈیا جا سکدا اے۔ کلا ایتھے اوہناں ناول کاراں دا ای ویرا کیتا جاوے گا، جیہناں نے لوکاں نوں اپنے فن نال متاثر کیتا یاں فیر اوہناں ناول کاری وچ نویاں لیہاں ٹوریاں تے آون والے لکھاریاں نوں کجھ نویں راہ سمجھائے۔

پہلا پڑا

۱۔ بھائی ویر سنگھ: (۱۸۷۲ء توں ۱۹۵۷ء) سندری، بجے سنگھ، ستونت کور، بابا نودھ سنگھ۔

۲۔ ایس ایس چرن سنگھ شہید: (۱۸۹۳ء توں ۱۹۲۰ء) رنجیت کور، دلیر کور، شراب کور، چنچل مورتیاں، دو وھٹیاں۔

۳۔ موہن سنگھ وید: اک سکھ گھرانا، سرلیشٹ کلاں دی چال، سکھ پروار وغیرہ۔

۴۔ ماسٹر تارا سنگھ تے نرنجن سنگھ: پریم کنی، تیغا سنگھ، پریم لگن

بھائی ویر سنگھ پنجابی ناول دا موڈھی لکھاری اے۔ ایہہ ٹھیک اے کہ اوہدے سمکالی (ہمعصر) موہن سنگھ وید تے چرن سنگھ شہید نے وی ناول لکھے، پر جس لکھاری نے عام پڑھیاں لوکاں استے ناولاں راہیں سمجھ توں ڈونگھا اثر پایا اوہ بھائی ویر سنگھ ای سی۔ اوہدے پہلے تن ناول سندری، بجے سنگھ، ستونت کور تاریخی تے مذہبی قسم دے سن تے بابا نودھ سنگھ سماج سدھار۔ ایس لکھاری دے ناولاں وچ اوہ ویلا بھدا اے، جد مغل حکومت اپنے آخری دماں تے سی تے سکھ اوہدے نال تھاں تے ٹکر لیندے سن۔ ناولاں وچ (جویں کہ تاریخی ناولاں وچ ہوندا اے) کھڑکا دڑکا، لڑائی جھگڑا، بھیداں بھرے تہہ خانے، معجزاتی رہائیاں وغیرہ۔ ایہناں آدرشی پاتر اُلیکے تے سکھ سماج نوں اوہناں دیاں راہواں تے ٹرن لئی راہ دکھایا۔ "سندری" وچ اوہناں اک اجیہی بہادر تے نڈر تینویں دا پاتر اُسار یا اے کہ اوہ مثالی بن کے رہ گیا اے۔ موڈھی ناول کار ہون پاروں ناولاں دی ساری گوند ڈھلی، پاتر گھڑے گھڑائے، کٹھ پتلیاں وانگوں جیہڑے چنگے اوہ بہوں چنگے، جیہڑے بھیڑے اوہناں دا پچھو کجھ نہ۔ عبدالحلیم شرر یاں صادق حسین دے کسے وی ناول نوں سامنے رکھ کے تلنا کیتی جا سکدی اے۔

چرن سنگھ شہید دے پہلے دو ناول رنجیت کور تے دلیر کور نیم تاریخی قسم دے نیں تے جاتی سدھارک پاترا یہناں دے وی گھڑے گھڑائے ہن۔ [illegible] دا دھا ایہہ کیتا اے

کہ ایہناں حقیقت نگاری نوں جنم دِتا۔ کھُل سم سم نوں چھڈ کے اپنے اَلے دوالیوں پاتراں نوں چُنیا۔

موہن سنگھ دُگّل دے ساہویں سکھ سماج دا سدھار تے اپنے بھائی بنداں نوں یورپی تہذیب دیاں برائیاں توں جانوں کروانا سی۔ پاترا ُساری دی لبھدی اے، پر سکھ مذہبی خیالاں وچ رنگی ہوئی "اک سکھ گھرانا" اوہدا سبھ توں ودھیا ناول منیا جاندا اے۔ ایہدے وچ لکھاری نے سکھاں وچ آ چکیاں اُونتائیاں نوں موضوع بنایا اے۔

ماسٹر تارا سنگھ تے نرنجن سنگھ نے رل کے ناول لکھے نیں۔ ایہناں تے دی سکھی دی چھاپ ڈونگھی اے "پریم لگن" ای اک اجیہا ناول اے، جیہدے وچ دُبیاں مُردیاں نوں ہوا اوڈن دی تھاں اوس ویلے دی پرچلت اکالی تحریک وچ سمو کے لکھیا گیا اے اتے ایہہ سبھ توں وڈی دین سی۔ ایس موضوع نوں پہلاں کسے نہیں چھوہیا سی۔

دُوجا پڑا

۱۔ نانک سنگھ: چٹا لہو، ادھ کھڑیا پھُل، ٹُٹی دینا، اگ دی کھیڈ، آدم خور وغیرہ ۳۵ ناول۔

۲۔ ایشور چندر نندہ: مراد تے تیج کور۔

۳۔ ہرنجش سنگھ: شکنتلا۔

۴۔ جوشوا فضل الدین: پتی ورتا کملا (۱۹۲۳ء)، پربھا (۱۹۴۶ء) برکتے (۱۹۵۲ء) تے منڈے دا مُل ناولٹ۔

۵۔ میراں بخش منہاس: جٹ دی کرتوت عرف نواب خان۔

ایس پڑے وچ ناول سکھی سماج تے سکھی پرچار چوں نکل کے سارے سماج وچ پھیل گیا۔ عام لوکائی دے دُکھاں دردا ں نوں چھوہیا گیا تے مذہبی آگوآں دے پاکھنڈاں دا بھانڈا بھنیا گیا۔ ہندو، مسلمان تے سکھ جیہڑے انگریزاں دی پھُٹ پاؤ پالیسی ہیٹھ اِک دُوجے توں اُڈ ہو کے کھلو گئے سن، اوہناں نوں اِک واری فیر اِک تھاں کٹھے ہون لئی پریریا گیا۔ ایہدے نال نال اخلاقی ناولاں دی نیہہ رکھی گئی۔

نانک سنگھ نے سبھ توں وَدھ ناول لکھ کے سماج دی چیر پھاڑ کیتی۔ سماج دیاں وَکھ وَکھ ترٹیاں نوں ہتھ پایا۔ لیڈراں، سادھواں، شاہوکاراں تے عاماں دیاں کرتوتاں نوں ننگیاں کیتا۔ پاترا ُساری، بھانویں کمزور سی، پر گوندی پکھوں ناول سخر تے اپڑ گیا۔ نانک سنگھ دی سبھ توں

Marfat.com

وڈی دین ایہہ اے کہ کہانی گُندن تے رس بھرن وچ اوہنوں کمال حاصل اے۔ گھاٹ اوہدے وچ اِکو اے کہ اوہ اپنے موضوعاں وچ نواں پن نہیں لیا سکدا۔ ہر ناول دی کہانی تاں نویں ہوندی اے، پر پاتر تے اوہناں دا رہن سہن، گل کتھ تے چیزاں نوں ویکھن دا ڈھنگ اِکو ای ہوندا اے۔ ہر تینویں پوجن دے تے ہر سادھو سنت ننگرن دے لائق ہوندا اے۔

نانک سنگھ نے ۱۹۰۶ء وچ لکھنا شروع کیتا سی، جدوں اوہدی عمر ہلے[1] باراں درہیاں دی سی پر اودوں اوہ نِرا شاعر سی ۱۹۲۲ء وچ اوہنے کہانیاں لکھنیاں شروع کیتیاں۔ ناول دے پڑ وچ اوہ ۱۹۲۷ء وچ آیا۔ ۱۹۲۸ء تائیں اوہ چار ناول لکھ چکیا سی۔ ایہناں ناولاں نوں اوہ ہتھ رواں کرنا ای آہندا اے۔ ۱۹۲۹ء وچ اوہنے "چٹا لہو" لکھ کے لوکاں نوں اپنے وَل متوجہ کیتا۔ اوہدے مگروں اوہ ریڑھے پے گئے۔ ہر سال اک یا دو ناول لکھ چھڈدا اے۔ گل کیہ نانک سنگھ دا اُردو تے ایم۔ اسلم نال مقابلہ کیتا جا سکدا اے۔

ایشور چندر نندہ دا اصل تھاں ڈراما سی، پر اوہنے بدوبدی دو ناول مراد تے تیج کور لکھ کے ناول کاراں وچ ناں لکھا لیا۔ اوہدی پاٹر اُساری ڈھیر بھجویں اے، پر اوہ نانک سنگھ وانگوں ناولاں وچ کہانی رس پیدا نہیں کر سکیا۔

ہربخش سنگھ نے پنجابی دا سبھ توں وڈا ناول لکھیا اے۔ "شکنتلا" دی گوند بھاویں کھلر دیں اے، پر ایہدی وڈیائی ایس وچ اے کہ ایہنے اپنے اندر اوس دور دے سیاسی رجحانات تے آزادی دی لہر نوں سمویا ہویا اے۔ پریم لگن وچ تاں صرف اکالی تحریک دا ویرو دا بھدا اے، پر ایہدے وچ ہندو مسلمان تے سکھ سارے ای پاتر بھدے نیں، جیہڑے اپنے ملک توں جاناں واری کر کے دی آزادی حاصل کرنا چاہوندے نیں۔

پاکستانیاں وچوں جوشوا فضل الدین ای اک اجیہا لکھاری اے، جیہنے اک مذہبی فریضہ سمجھ کے مادری زبان دی خدمت کیتی اے تے دھرو دی سبھ توں ودھ اوہدے نال ای ہویا اے۔ ایہدیاں دو کتاباں جیویں پربھا (ناول) تے ادبی افسانے (کہانیاں) اُتے اوہنوں یونیورسٹی وَلوں انعام وی مل چکے نیں، پر خبرے کیہ گل اے۔ اج اوہدی کوئی سکھ ساندکیوں نہیں لیندا۔ ایہہ وکھری گل اے کہ اوہ اپنے حال وچ مست اے تے واہ لگدی نال جتا

۱۔ حالے ہونا چاہی دا اے بمعنی ہُن، ایس (مرتب)

Marfat.com

دی سردار اے، کرنی جاندا اے۔ پچھے جیہے اوہنے انجیل شریف دا نظم وچ ترجمہ کرکے پنجابی دا ادبی بھنڈار اک وڈی شے نال بھردتا اے۔ افسوس دی گل نہیں تاں ہور کیہ اے کہ جیہڑے لوگ پنجابی وچ چار سدھے پُٹھے اکھر نہیں پا سکدے یاں جیہناں دیلے دے مسقے دے وٹ ویکھ کے کجھ ٹوں ٹاں شروع کر دتی اے، اوہ ادبی ٹھیکیدار بن گئے نیں۔

جوشوا فضل الدین نے ۱۹۲۲ء وچ لکھنا شروع کیتا سی تے ادب دے دکھوں کھردُپاں نوں چھڈ کے ہن تائیں سانوں چار ناول دے چکا اے۔ اپنیاں کہانیاں تے ڈرامیاں وانگوں ایہناں ناولاں وچ وی اوہنے زندگی دیاں اُچیاں تے سچیاں قدراں نوں مُکھر رکھیا اے۔ اخلاقی تے سماج سدھار دے نظریات نوں بلند کیتا اے۔ حسن جیہڑا اُل سچائی اے اوہنوں لبھن تے جتنا لبھا اے اوہنوں دُوجیاں تائیں اپڑان دی کوشش کیتی اے۔ اوہ مندا اے پئی کڈھبا آلا دوالا تے وگڑیا سماج اک انسان نوں ڈنگ پڑنگیاں راہواں تے پا دیندا اے، پر اوہدے وچلا انسان جیہڑا خدا دا پرچھاواں اے، اوہ نہیں مر جاندا۔ شتر دیاں قوتاں دے دیہناں چوں جدوں اپنا پنڈا چھڈا لیندا اے، فرشتے اوہدیاں پیراں ہیٹھ سر دھر دے نیں۔ پاترا اُساری وچ اوہدی نفسیاتی سوجھ نوں بہوں دخل اے۔ پربھاتے برکتے دونویں نفسیاتی ناول نیں۔ زبان دی سدھ پدھری درت دا اے۔

میراں بخش منہاس پہلا مسلمان لکھاری اے جیہنے پنجابی وچ ناول لکھیا "جٹ دی کرتوت" وچ اوہنے پینڈو جیون دی اک جھاکی دکھائی اے تے دسیا اے کہ کیویں ہسدے وسدے گھر اک جھوٹے ناں تے ناموس دی خاطر کھوں ہولے ہو جاندے نیں۔ نواب خاں دی زمین دا کھسنا تے اوہدا دربدر پھرنا اپنے دل کھُبویں انداز وچ لکھیا اے کہ عام پڑھن والا متاثر ہوئے بغیر نہیں رہ سکدا۔ پاترا اُساری دی واہ وا اے۔ ایس ناول نوں اوس دور دے پینڈو جیون دا اک نمائندہ ناول آکھیا جا سکدا اے۔

تیجا پڑا

۱۔ سنت سنگھ سیکھوں : لہو مٹی۔
۲۔ سردار سنگھ نرولا : پیو پُتر، رنگ محل، لوک دشمن، نیلی بار، دین دنیا، جگ بیتی۔
۳۔ کرتار سنگھ دُگل : آندراں، نہوں دے ماس۔

ہن تائیں جتنے وی لکھاریاں ناولاں نوں ہتھ پایا سی اوہ پاتراں دے پکھوں ایڈے اُچے نہیں سن۔ جے اک اُدھا ہے وی سی تے اوہدے اُتے مذہبی یا سماج سدھار دی رنگنی ایڈی چوکھی سی کہ اوہنوں ہور کوئی موضوع سجھدا نہیں سی۔ تیجے پڑے دی کھیپ نے دُوجے ملکاں دے ادب نوں رج کے پڑھیا سی۔ اکھاں کھول کے آلا دوالا ویکھیا سی۔ روس وچ انقلاب، جلیانوالہ باغ، بھگت سنگھ تے دُوجے دیش بھگتاں نوں پھانسیاں دے تختیاں تے لٹکایا جانا، مزدوراں تے کساناں دیاں تحریکاں تے ۱۹۳۵ء دی اگانہہ ودھو (ترقی پسند) تحریک، ایہہ سبھ ایہناں دیاں اکھاں سامنے بیتیا سی تے بیت رہیا سی۔ ایسے پاروں ایہناں دی پاترا اُساری حقیقی، بیان ڈھکواں، گوند پیچویں تے ... پاس وچ خالص پنجابیت سی۔ کہانی وچ رس بھرن دی تھاں پاترا اُساری وَل وَدھ دھیان دِتا۔ حقیقت نگاری دی پکھوں ویکھیا جاوے تاں سنت سنگھ سیکھوں دا ناول لہو مٹی سبھ توں ودھیا نمونہ اے۔ چرن سنگھ شہید دے ناول "دو ودھٹیاں" وچ جس حقیقت نگاری نے جنم لیا سی تے نانک سنگھ دے ناولاں وچ جیہڑی ... اُسری سی اوہ سیکھوں دے ناول وچ اسماناں نوں چھوہن لگ پئی۔ گوند اُساری نے گنجھل توں بناں پاترا اُساری تے ماحول دا اُلیکنا اپنے سنجرتے اے۔

سرندر سنگھ نرولا نے اُٹھ دس ناول تے باقی کہانیاں تے تنقید دیاں کتاباں لکھیاں نیں۔ سنت سنگھ دے وانگوں ایہہ وی مارکسزم توں متاثر اے تے اوسے عینک نال اپنے آلے دوالے نوں ویکھدا اے۔ ایہدی حقیقت نگاری دُوجے پڑے دے لکھاریاں توں وکھ اے۔ ایہہ جیہڑے تجزیے کردا اے اوہ کسے وی ہور کمیونسٹ لکھاری توں وکھ نہیں ہوندے۔ جے کوئی امیر اے تاں ایس پاروں نہیں کہ اوہنے محنت کر کے تے سچے ڈھنگاں نال روپیہ کمایا اے۔ سگوں غریباں دا لہو نچوڑ کے کٹھا کیتا اے۔ اوہنے لوکاں نوں چنگے دن آؤن دے خواب وی دتے نیں۔ فیر جزئیات نگاری توں بہوں کم لیا اے۔ اوہ اپنے ناولاں وچ لوکاں نوں لوک دشمناں تے اپنے پرائے وچ تمیز کرنی دسدا اے۔

کرتار سنگھ دُگل دیاں کہانیاں دے ہُن تائیں ۱۲ مجموعے چھپ چکے نیں تے اوہنے ہلے دو ای ناول جیویں "آندراں"، "نہوں دے ماس" لکھے نیں۔ ایہہ وی اگانہہ وَدھو لکھاریاں دی پرنالی دا لکھاری اے، پر ایہہ کڈھے راہ پے گیا اے۔ جیویں ایہدیاں کہانیاں تے جنسیاتی رنگن چڑھی ہوئی ہوندی اے، اوسے طرح ایہدے ناول وی ایس رنگن توں بچے ہوئے نہیں۔

Marfat.com

اصل وچ عصمت چغتائی تے سعادت حسن منٹو دانگوں اپنے دی زندگی دے جنسی پکھ دے اُلیکن نوں ای اگانہہ ودھون دی گل سمجھ لیا اے۔ جنسیاتی توں وکھ ایہدی نفسیاتی سُوجھ دی بہوں تکھی اے۔ ایہہ ہر پاتر، ہر واقعہ دے اندر وڑ جاندا اے تے اوہنوں کمال استادی نال چتر دا اے۔ وڈیاں، بالاں، پُسوآں، مرداں تے سوانیاں بارے ایہدا علم اینا ای وسیع اے جنّا کوارے منڈیاں تے جنسی مریض کُڑیاں نوکراں ٹانگے والیاں بارے۔ اوہدے دوناں ناولاں وچ اوہدے نفسیاتی مطالعہ دا ڈھیر پتا ملدا اے۔

چوتھا پُڑا

۱۔ جسونت سنگھ کنول: پالی، پورن ماشی، رات باقی ہے، سول لائنز، ہانی وغیرہ۔

۲۔ نرندر پال سنگھ: ملاح، سیناپتی، اُنتالی درہے بعد اک راہ، اِک پُڑا، شکتی، تریا جال، اَن دے راہ، اک سرکار باہجوں، ایت مارگ جانا۔

۳۔ امرتا پریتم: ڈاکٹر دیو، پنجر، آہلنا، بلاوا، اک سوال، اشو وغیرہ۔

۴۔ سرجیت سنگھ سیٹھی: جنتا جاگی، ریت دا پہاڑ، اک شہر دی گل، کندھی اتے رُکھڑا۔

۵۔ عبدالمجید بھٹی: ٹھیڈا۔

۶۔ افضل احسن: دیوا تے دریا۔

ایس پُڑے دے لکھاری ملکی ونڈ مگروں ناول دے کھیتر وچ اُترے نیں۔ ایہناں دیاں راہواں وکھو وکھ نیں۔ ایہہ پُرانے ناول کاراں وانگوں اِک اک موضوع تے مل مار کے نہیں بہہ گئے۔ ایہہ اک تاریخی ناول لکھدے نیں تے دوجا سماجی تے تیجے وچ کتے ہور اُپڑ جاندے نیں۔ ایہناں سا ہویں زندگی اک کھلا ڈھلا سمندر اے۔ کدی ٹُبھی مار دے نیں تاں اوہدے وچوں گھوگا کڈھ لیاؤندے نیں، دُوجی ٹُبھی مار دے نیں تاں موتی کڈھ لیاوندے نیں۔ اج تائیں پنجابی ناول جو پینڈے مار آیا اے، ایہناں لوکاں اوہنوں سانبھیا تے اگے ودھان دا جتن کیتا اے۔

جسونت سنگھ کنول، نانک سنگھ دی پرنالی دا ناول کار اے۔ اوہنے حقیقت نگاری تے رعانی انداز نوں رُلا کے پیش کیتا اے۔ ایہدے ناولاں دی کہانی نک دی سیدھے ٹُردی اے تے اوہدے وچ کوئی موڑ گھیڑ نہیں آوندے۔ ایہنے اپنے پاتر پنڈاں وچوں لئے

Marfat.com

نیں تے اوتھوں دی زندگی نوں وسار یا اے۔

نرندر پال سنگھ آپوں وی فوجی اے تے اوہنے اپنے ناولاں وچ دی (اک دو ناول چھڈ کے، جیہڑے سماجی مسئلیاں اُتے نیں) فوجی جیون نوں اُلیکیا اے۔ اک سرکار باجھوں اوہنے رنجیت سنگھ دی فوجی زندگی بارے لکھیا اے اتے اوسے سلسلے وچ پاکستان وی آیا سی تاں جے اوہناں تھاواں نوں اکھیں ویکھ سکے جتھے جتھے رنجیت سنگھ نے لڑائیاں لڑیاں سن۔ سبھ توں چنگا ناول اوہدا "امن دے راہ" اے، جیہدے وچ اوہنے جنگ دے خلاف نعرہ اُچا کیتا اے۔ گھاٹ اوہدے ناولاں وچ اوہو ای اے جیہڑی دُوجے تاریخی ناول لکھن والیاں وچ ہوندی اے۔ ایہہ لوگ اپنے لکھ پاتراں وچ نیکی، جرأت وغیرہ دا رنگ چوکھا بھردے نیں پر ایہہ دسّر جاندے نیں کہ زندگی وچ انج نہیں ہوندا۔ ہر انسان وچ کجھ برائیاں ہوندیاں نیں، جیہناں دتوں ایہہ لکھاری اکھالو نوٹ لیندے نیں تاں انجے اوہ پاتر حقیقت دے نیڑے نہیں رہندے۔

امرتا پریتم بنیادی طور تے شاعرہ اے۔ اوہدے ناولاں تے اوہدی شاعری دی رنگن ڈھیر چڑھی ہوئی اے۔ اوہ زندگی نوں ڈراؤنی تے بھیانک نہیں چتردی۔ سگوں اک شاعر دی نظر نال ویکھ کے اوہدے وچ رنگ بھرن دی کوشش کردی اے۔ اوہ مایوس نہیں۔ جتھے اج پھل نہیں کھڑدے تے دیرن تھاں پی اے۔ اوہنوں امید اے اوتھے کل باغ ہودے گا تے آون والیاں نسلاں دے بال اوتھے موجاں مانن گے۔ تینویں دے پاتر اوہدے ناولاں وچ واہ وا اُگھڑے نیں۔

سرجیت سنگھ سیٹھی دا مطالعہ بہوں وسیع تے مشاہدہ بہوں ڈونگھا اے۔ اوہدے ناولاں وچ بھانت بھانت دے پاتر لبھدے نیں۔ ایس پاروں اوہ ایس پڑے دے ساریاں لکھاریاں نالوں وکھرا اے۔ اوہ ڈھیر سارے پاترے کے اپنے ناول وچ کھلار دیندا اے۔ پر اک سیانے چھیڑو وانگوں کلے کلے تے نظر رکھدا اے۔ گھاٹ اوہدے وچ اِکو ای اے کہ اوہنے زندگی دیاں سُچیاں قدراں نوں چھڈ کے شرابیاں کبابیاں، کنجریاں، عیاشی دے اڈے کھولن والیاں نوں اپنے پاتر بنایا اے۔ ایہہ ٹھیک اے کہ ایہہ لوگ وی ساڈے ای سماج دا انگ نیں، پر جدا اِک کچا لکھاری ایہناں نوں ایکن لگدا اے، اوتھے اوہدا ٹھوکر کھا جاندا تے اپنے پاتراں نوں چترن لگیاں اوہناں نال واپرے واقعات نوں قلم دی [illegible] دے اپنے منصب توں دِسّر جانا ممکن نہیں۔ اوہ مٹھا مٹھا مزہ لین لگ [illegible] دے نوں وی

اپنے نال ای روڑھ کے لے جاندا اے۔ پڑھن والے اوہناں پاتراں دی گھناؤنی زندگی توں نفرت کرن دی تھاں اوہناں نوں چسکالے کے پڑھدے نیں تے اوسے دیہن وچ وگن بارے سوچ دے نیں۔

پاکستان وچ سبھ توں پہلاں ناول جو شو افضل الدین دی "برکتے" چھپیا سی۔ اوہدے مگروں عبدالمجید بھٹی دا "ٹھیڈا" چھپیا۔ ایس ناول وچ ساڈے وگڑے ہوئے سماج دا چہرہ مہرہ لبھدا اے۔ شاہدہ نصیر توں لے کے چاؤالا، باغ والے بڈھے، کالجیٹ مُنڈے، ٹانگے والے، خوشیا، گل خاں، سبھ اِکو رنگ وچ رنگے ہوئے نیں۔ اک نیکی دیاں قوتاں جھکھڑ وچ دیوے بال رہیاں نیں، پر اوہناں دی لو اینی کُو نہی اے پئی اوہ کسے ہور نوں راہ نہیں دکھا سکدی۔ پاتر اُساری وچ مینوں گھاڑا گھُٹ لگیا اے۔ پاتر جیویں جیویں ناول وچ آوندے جاندے نیں، اُڑدے جاندے نیں۔ اوہناں دے اَگے پچھے دا کوئی سر نہیں لبھدا۔ انج جاپدا اے کہ اوہ رتا کو جھلکی دین تے اگانہہ ٹُر جاون، ایہدے توں وکھ اوہناں دا ہور کوئی کم نہیں۔ ایسے پاروں میں "ٹھیڈا" نوں ناول دی تھاں ناولٹ ای آکھاں گا۔ اِک شاہدہ دا پاتر اے، جیہڑا چنگی طرح اُگھڑ کے ساڈے سامنے آوندا اے اتے میری جاچے ایہو ای بھٹی ہوری دکھاؤنا چاہوندے نیں۔

افضل احسن ہوراں دا ناولٹ "دیوا تے دریا" پاکستان بنن مگروں سبھ توں پہلا ناولٹ اے۔ میراں بخش منہاس ہوراں پینڈو جیون دے اک پکھ دا نقشہ کھچ کے ناں کھٹیا سی، پر افضل احسن ہوراں سارے پینڈو جیون نوں ناولٹ دے کلاوے وچ لے لیا اے۔ ایہہ ٹھیک اے پئی ناولٹ دے پاتر سکھ مذہب نال تعلق رکھدے نیں، پر ایہہ پاتر اَج دی ایتھے دسدے رسدے نیں۔ جٹاں دے کسے دی پنڈ دی ایہہ کہانی ہو سکدی اے۔ جٹاں دے مان تران، ریتاں سوچن دا انداز ہوندا اے، جیہنوں اِک وڈے کلاکار دا نگوں اُلیکیا گیا اے۔ پاتر اُساری جنہی دی سلاہی جائے گھٹ اے۔ ناولٹ دی زبان نرول تے ڈھکویں اے۔

اُپر دتے گئے ناول کاراں توں وکھ ہور وی ڈھیر سارے لکھاری میدان وچ نتر چکے نیں۔ جیویں بھارت وچ مہندر سنگھ سرنا، گورچرن سنگھ، کیسر سنگھ، سادھو سنگھ ہمدرد، ہری سنگھ دلبر، سرندر سنگھ کوہلی تے گوردیال سنگھ پھُل تے پاکستان وچ نواز، الطاف قریشی، شوکت چودھری، ریاض احمد سلیم تے افضل طاہر وغیرہ ایہناں بھارتی ناول کاراں بارے کجھ کہنا اوکھا ای جاپدا اے کیوں جے ایہناں دے ناولاں وچ ہلے کوئی بھجواں رنگ نہیں آیا۔

یاں تاں فیر کوئی سنت سنگھ سیکھوں وانگوں اِکو ناول لکھے تے ناول دی دھار کسے ہور دیہن وچ پا دیوے یاں فیر اوہدے چار پنج ناول چھپن تاں فیر ای اوہدے بارے گل کتھ ہو سکدی اے۔ اک ادھے ناول نال نہ تاں کسے دے زندگی دے نظریے بارے ای پتا چل دا اے تے نہ ادبی پدھر دی گل کھلدی اے۔

پنجابی ناول دی عمر ہلے سٹھاں کو درہیاں دے لاگے چاگے اپڑی اے تے گھٹ ودھ پنج کو سو ناول لکھیا جا چکیا اے۔ ایہہ ٹور کوئی ایڈی بھیڑی نہیں کہ اسیں مایوس ہو جائیے۔ ایہہ وی من وچ کوئی باک نہیں کہ اجے ناول اوہناں اُچیاں ٹیسیاں تے نہیں اپڑیا جتھے پنجابی کہانی تے ناٹک اپڑ چکے نیں۔ ایہدی وجہ ایہو ای کہ ناول کار لئی بہوں پکھی علم ہونا چاہیدا اے زندگی دا مشاہدہ ڈونگھا تے تجربہ نگر، تاریخ، نفسیات، اقتصادیات دا جانوں، سیاسی تے سماجی سوجھ تکھی تے دنوں دن بدلدی دنیا دے حالات دا انگ نکھیڑ کر سکدا ہووے۔ ادب دے سارے انگاں وچ ناول نوں ای ڈھیائی ملی اے کہ اللہ زندگی نوں باقی ساریاں انگاں نالوں ودھیرے چنگا چتردا اے۔ شاعر جذبیاں نال کھیڈدا اے۔ ناٹک کار دی کامیابی اداکاراں تے سٹیج اُتے اے۔ کہانی کار زندگی دی صرف اِکو چھلاکی دکھاندا اے، پر ناول کار سارے جیون نوں اپنے اندر سمو کے گل کردا اے اتے جے اوہنے وی زندگی دا اِکو اِک رُخ ویکھیا ہووے تاں اوہدے توں اپنا کر بیتیا، ماں، مادام بواری، ٹیس وغیرہ اُچے پدھر دے ناولاں دی امید نہیں کیتی جا سکدی۔

Marfat.com

جناب محمد آصف

پنجابی ناول

ناول جس طرح اُجکل سمجھیا جاندا اے، پنجابی ادب وچ اِک اوپری جیہی چیز اے۔ پنجابی وچ ایس خاطر کوئی وکھراناں نہیں، پر ایہہ ادب دا پورا تے مکمل روپ اے۔ جس دا جاگیرداری نظام دے خاتمے دے نال سرمائے داری نظام دے شروع وچ رواج ہویا۔

ناول اطالوی زبان دے لفظ NOVELLA توں نکلیا اے جس دے معنی اک قسم دی بیانیہ کتھا کہانی اے یا گل بات اے، جس دے کیریکٹر عام زندگی دچوں لئے کے اوہناں دے عملاں اُتے نکتہ چینی کیتی جاوے۔

انگریزی زبان دی ڈکشنری وچ ناول دے اَرتھ نواں، اوپرا تے انوکھا نیں۔ کئی چیزاں زندگی وچ اینیاں عام ہوندیاں نیں کہ بندہ اہناں کولوں بے دھیانے ہو کے لنگھ جاندا اے، پر کجھ بندے، کجھ گلاں عام نہیں ہندیاں کجھ وکھریاں۔ اوپریاں تے نکھڑدیاں ہندیاں نیں تے لوکاں دا دھیان آپ مہارے اپنی دل کھچ لیندیاں نیں۔

ناول دی اِک ہور تعریف دی اے۔

A FICTITOUS PROSE NARRATIVE OF a TALE PRESENTING REALLIEE OF MEN WOMEN.

جے ایس تعریف نوں سرسری طور تے پرکھیا جاوے تاں کجھ اَن جچویں جیہی لگدی اے۔ ایہدے پہلے حصے وچ ناول نوں فرضی تے من گھڑت دسیا گیا اے تے اخیر وچ اسدا کم انسانی زندگی دی سچی تصویر کھچنا دسیا گیا اے، پر ذرا ہنگھی اکھ نال ویکھناں ایہہ سچیائی صاف اُگھڑ آوندی اے۔ ناول دے پاتر [illegible] واقعات، تھاواں وغیرہ بیشک من گھڑت ہی ہندیاں نیں تے حقیقت توں دُور دی۔ ناول بارے ایس نالوں ہور ودھ کوئی بھلیکھا نہیں پایا جاسکدا کہ اس نوں حیاتی توں

Marfat.com

دکھرا دسیا جاوے تے ایہہ بھی نہیں ہو سکدا کہ اس وچکارلے واقعے ہو بہو حرف بحرف کدھرے خاص تھاں، کسے خاص بندے نال بیتے ہودن، پر ایہہ گل دی سمجھنی بے حد ضروری اے کہ ایس اک ناول دی کسے خاص سطر اُتے اُنگلی رکھ کے ایہہ نہیں آکھ سکدے کہ انج کدی ہوای نہیں سکدا۔

رالف فوکس نے اپنی کتاب "دی ناول اینڈ دی پیپل" وچ ناول دی تعریف کردیاں دسیا اے کہ "ناول اوہ پہلا فن اے، جو بندے دی پوری حیاتی نوں ظاہر کردا ہے" پوری حیاتی توں اسدا مطلب بندے سماجی رشتیاں توں حاصل ہودن والی شخصیت نوں اک خاص پیٹرن راہیں سمجھن دا جتن ہے۔ انج ناول ادب دا اک اجیہا روپ اے، جیہڑا کسے دی پوری زندگی نوں اکیدا ہے۔ ای ایم فارسٹر نے بھی ایہو گل آکھی اے کہ ناول کار دا بنیادی کم ایہہ ہے کہ اوہ حیاتی دے لُکے ڈھکے رشتیاں نوں دس کے بندیاں دی زندگی بارے واقفیت وچ وادھا کردا ہے۔

اطالوی زبان وچ ناول دی سبھ توں چنگی مثال ڈی کامرون اے، جس دا مصنف BOCCACIO سی اوہ ۱۳۵۳ء وچ لکھیا گیا تے دنیا دے مشہور لکھاریاں نے اس توں لابھ کھٹیا۔ شیکسپیئر دے ڈرامے مرچنٹ آف وینس، رومیو جولیٹ، جرمن لکھاری لیسنگ دا NATHAN DER WEISE لانگ فیلو دی ٹیلز آف اے وے سائیڈ اِن۔ انگریز شاعر چاسر دی TROILUS AND CREISSIDA ٹینی سن دی فالکون سبھ ڈیکا مرون دے سہارے لکھیاں گئیاں۔ اصلوں ناول وڈی عمر دا نہیں۔ ناول نال ملدیاں جُلدیاں چیزاں دا لگ بھگ دنیا دے سارے دیساں وچ ویلے کویلے رواج رہیا اے، پر اوہ ایہناں اصولاں اُتے پوریاں نہیں سن اُتردیاں، جنہاں نوں ناول دی کسوٹی من کے اَج کل دے ناول دی تعریف کیتی گئی اے۔

ناول اک لمبی کہانی نوں بیان کردا ہے۔ اک ناول کسے کہانی دا ہونا پہلی شرط ہندا ہے۔ ناول وچ ہیرو دی عمر دے بہت سارے حصے دا حال آجاندا اے۔ کئی واری پیدائش توں موت تیک دا حال بھی دتا گیا ہندا ہے۔ ای۔ ایم فارسٹر دے خیال مطابق ناول دا کم زندگی دے پنج حصیاں جمن، مرن، سون، کمان تے پیار بارے واقفی دینا ہے۔ ناول اپنے کھلے پیٹے تے لچکدار بنتر دے کارن ایہہ لوڑاں چنگی طرح پوریاں کر سکدا اے۔ میرین کرافورڈ دے خیال وچ ناول اک جیبی تھیٹر اے کیونکہ ایہہ اپنے پیٹے وچ نہ صرف پلاٹ تے پاتراں نوں سما لیندا اے سگوں سٹیج تے ڈرامے دے ہنر توں بھی آزاد اے۔ ایس نوں پاتراں دی پوشاک تے ماحول نوں سجاون دے سامان دی بھی لوڑ نہیں ہندی ایہناں ساریاں ضرورتاں نوں پورا کرن واسطے ناول کار دا تخلیقی ہنر

Marfat.com

کی ہندا اے۔

پنجابی ناول پچھلی صدی دے اخیر وچ بنگالی، اُردو، ہندی دے راہیں وجود وچ آیا تے حالی تیک اپنے پورے رنگ روپ وچ اُبھر کے سامنے نہیں آیا۔ اسدا کارن ایہہ ہے کہ اک چنگے ناول دی تخلیق بڑی محنت تے ڈوہنگھی سُوجھ دا تقاضا کردی اے، جس لئی حالے تیک کوئی پنجابی ناول کار اپنے آپ نوں تیار کر کے نہیں آیا، پر انسانی زندگی دی کہانی سنن دی چاہ انوکھی تے نویں نہیں۔ پنجابی وچ ایس ریجھ نوں پورا کرن لئی ناول دی طرح لمبی کہانی بیان کرن والی اک شے "قصہ" ساڈے ادب وچ بہت ملدی اے، جس وچ ناول وانگوں ساریاں خوبیاں موجود نیں۔ قصہ کاراں دی اپنے وتوں بیان کرن دی کھلھ تے ناٹکی بندشاں دی انہوند قصیاں نوں ناول دے ودھیرے نیڑے کردی اے۔

پنجابی وچ اجیہے قصیاں دی چوکھی گنتی اے، جو اپنی لمبی کہانی پاتر اُساری پلاٹ تے قصہ نویس دی اپنی دوں (مقولہ شاعر) بیان کرن دی ریت دے کارن شعری ناول کہے جا سکدے نیں، پر ناول دا پرانے قصیاں نال کوئی تعلق قائم نہیں کیتا جا سکدا۔ ایس وچ کوئی شک نہیں کہ پنجابی دے سارے قصے ناول وانگوں کسے نہ کسے پیار گنجھل دے چوفیرے گھمدے نیں۔ کئی قصے اجیہے بھی نیں جنہاں وچ پیار دا مضمون ہی نہیں سگوں ایہناں وچ کسے نہ کسے اخلاقی، سماجی یا مذہبی الجھن دا حل بھی موجود اے۔ حقی گل ایہہ اے کہ پنجابی وچ دیہویں صدی دے شروع توں پہلوں ناول دا کوئی خاص نشان نہیں سی۔ بھائی ویر سنگھ نے سنگھ سبھا تحریک دی پرچار خاطر خالصہ ٹریکٹ سوسائٹی دلوں مذہبی ناول لکھنے شروع کیتے۔ ایہناں دا مشہور ناول سندری جیہڑا ۱۸۹۸ء وچ چھپیا تے ۱۹۴۷ء تیک اُس دی گنتی ۹۲ ہزار تک پہنچی۔ چرن سنگھ شہید دی شراب کور ناول، موہن سنگھ ویدو دا اک سکھ گھرانا ناول ایس لہر دے دوجے اگھے ناول نیں، جنہاں وچ سکھ مذہب دا پرچار تے سکھ سماج دا سدھار بیان کیتا گیا اے۔ میراں بخش منہاس نے ۱۹۲۷ء وچ اک سماج سدھار ناول نواب خاں عرف جٹ دی کرتوت، جو شوافضل دین دے ناول پتی ورتا کملا، پربھا، برکتے، مُنڈے دا مُل بھی اخلاقی تے اصلاحی طرز دے چنگے ناول نیں۔ پاکستان وچ پنجابی دا پہلا ناول قاصر امرتسری دا پینگھ ہلارے اے۔ اس دے پچھوں تن چار ہور ناول عبدالمجید بھٹی دا اٹھیڑا، سلیم خاں گمی دا سانجھ نیں تے افضل احسن دا ناولٹ دیوا تے دریا اے۔ منظور الٰہی قریشی نے بولدے پتھر لکھیا۔ ڈاکٹر محمد باقر ہوراں دا اک ناول ہٹھ اے جس بارے سنیا جاندا اے کہ اوہ چھپن توں پہلاں ای ایم اے پنجابی دا کورس تجویز ہو گیا اے، جس توں اس دے معیاری ہون دی آس پُجدی اے۔

انج تاں پنجابی ناول دی عمر ستر پچھتر سال ای ہُندی اے پر ایس وچ کسے پکھوں وی کوئی خاص وادھا نہیں ہویا نہ ہی ایہہ اجے تیک اس تھاں اُتے اپڑیا اے جتھے پنجابی کہانی اُپڑ چکی اے نہ ہی ایہہ پنجابی ڈرامے دے برابر کھڑا ہویا اے۔ ایویں گنتی دے پنج ست ناول نیں۔ ایس کمی دا سبب ایہہ ہے کہ اک چنگے ناول کارنوں دنیا دے علم، سائنس دا مطالعہ، حیاتی دا مشاہدہ، تاریخی، نفسیاتی، سیاسی تے سماجی سُوجھ، وقت، کڑی محنت، لگن تے زبان دی لوڑ ہُندی اے ایہہ سبھ کجھ ساڈے کسے اک ناول کار کول نہیں۔ ایہہ بھی سچ اے ساڈے لوکاں انگریزی ادب نوں رُج کے پڑھیا پر اپنی ماں بولی وَلوں بے پرواہ ہی رہے۔ واہگہ پار پنجابی ناول وچ کافی وادھا ہویا تے واہ واسوہنے ناول لکھے گئے نیں۔ ایہناں وچوں سردار نانک سنگھ موہرلی قطار وچ کھڑا اے۔ جسونت سنگھ کنول، سنت سنگھ سیکھوں، اَمرتا پریتم، سریندر سنگھ نرولا، سرجیت سنگھ سیٹھی، کرتار سنگھ دگل، نریندر پال سنگھ، ترلوک سنگھ، ایس ایس امول کجھ چونویں ناں نیں۔ اسیں ایتھے انگلینڈ فرانس تے روس دے ناول بارے عام واقفی دینا ضروری سمجھدے ہاں تاں جو ساڈے نویں پنجابی ناول کاراں نوں ایہناں توں کجھ سیدھ مل سکے تے دنیا دے اُچے ناولاں دے معیار دے اُتے پنجابی ناول نوں اپنے پیراں اُتے اگوں کھڑا کیتا جا سکے۔

انگریزی ناول دا مڈھ سولہویں صدی عیسوی وچ سر فلپ سڈنی توں بجھا دسیا جاندا اے۔ اس دی تخلیق "کاؤنٹیس آف پیمبروکسار کیڈیا" اٹھارہویں صدی تیک رومانی ناولاں وچ سر کڈھ رہی۔ کئی نقاد اس نوں ناول کہن توں وی جھکدے نیں۔ سڈنی دی ایس کہانی دے اک پاتر دے ناں اُتے ہی پچھوں رچرڈسن نے اپنی ہیروئن دا ناں پامیلا رکھیا۔ اوس سمے اک ہور انگریز ناول کار جون بنی ہویا اے جس بارے آکھیا جاندا اے کہ اُہ ودھیرے سمے تیک یاد رکھیا جاندا جے کر اوس توں جھٹ کو پچھوں شیکسپیئر نہ پیدا ہو جاندا۔ اس دے ناولاں یوفوئیس تے یوفوئیس اینڈ ہز انگلینڈ وچ کہانی گھٹ اے، پر اوس سمے دی راہ ریت اُتے چنگی بحث کیتی گئی اے۔ اس دے مگروں رابرٹ گرین، تھامس لاج وغیرہ بھی بنی تے سڈنی دی راہ اُتے چلدے رہے۔

ستارہویں صدی دا سبھ توں وڈا ناول کار جون بنیان اے جس دا مشہور ناول دی پلگرِمز پراگریس اے۔ ڈینیال ڈیفو اوس سمے دا اک ہور چنگا ناول کار سی۔ اس دے ناول رابنسن کروزو، مول فلینڈرز، کرنل جیکو تے رخسانہ نیں۔

سیموئیل رچرڈسن ۱۶۸۹ء دے مشہور ناول پامیلا، کلریسا تے سر چارلس گرینڈی سن نیں۔

Marfat.com

رچرڈسن دا سنگی ہنری فیلڈنگ (۱۷۰۷ء) وچ ہویا۔ اوس نے (۱۷۴۲ء) وچ ناول جوزف اینڈریو لکھیا جو بے حد صلاحیا گیا۔ اس دا دُوجا ناول ٹام جونز (۱۷۴۹ء) وچ لکھیا گیا۔ فیلڈنگ دا آخری ناول امیلیا (۱۷۵۱ء) وچ چھپیا۔ اس توں پچھوں ٹوبی ایس سمالیٹ (۱۷۲۱ء) دے ناول راڈرک رینڈم تے پیریگرن چنگے مشہور ہوئے۔ لارنس سٹرن (۱۷۱۳ء) نے بھی کئی ناول لکھے، پر اس دا سینٹی مینٹل جرمنی ہی لوکاں نوں پسند آیا۔ ہنری میکنزی نے ناول "دی مین آف فیلنگ" لکھیا۔ ہارلیس والپول (۱۷۱۷ء) نے دی کیسل آف اولٹرنیٹ تے ولیم بیک فورڈ (۱۷۵۹ء) دا تھیک ناول دا وادھا کیتا۔ مسز این ریڈکلف (۱۷۶۴ء) اپنے پنج ناولاں وچوں دی مسٹریس آف اوڈلفو تے ایٹالین مشہور ہوئی۔ انج اک ہور ناولسٹ میتھیو گریگری (۱۷۷۵ء) وچ ہویا، جس دے ناول "دی مونک" نے شہرت کھٹی۔ جین آسٹن (۱۷۷۵ء) نال انگریزی ناول دے فن نے نواں موڑ لیا۔ اس دے مشہور ناول پرائیڈ اینڈ پریجوڈس۔ نارتھینجر ایبے تے مینز فیلڈ پارک نیں۔ ایس دُور وچ اِک ہور وڈا ناول کار سر والٹر سکاٹ (۱۷۷۱ء) ہویا اے۔ اس دے مشہور ناول ویورلے گائی مینرنگ، ایٹی کوئیری، اولڈ مارٹیلٹی دی ہارٹ آف مڈلوتھین وغیرہ نیں۔ سر والٹر دے نال ای اک ہور ناول کار تھامس لوپیکاک (۱۷۸۴ء) ہویا اے۔ اس دے مشہور ناول میڈ میرین، مس فارچونز آف ایلفن نیں۔

انیہویں صدی دا مشہور ناولسٹ چارلس ڈکنز (۱۸۱۲ء) اے، جس نے پکوک پیپرز نال انگریزی ادب وچ اپنی تھاں بنائی۔ اس دے مشہور ناول ڈیوڈ کاپر فیلڈ، بلیک ہاؤس تے ہارڈ ٹائمز نیں۔ ڈکنز دا سنگی ولیم میک پیس تھیکرے (۱۸۱۱ء) اے۔ ونیٹی فیئر اس دا پہلا ناول اے۔ پینڈنیس، ہنری اسمنڈ اس دے ہور ناول نیں۔ اولیور لٹن (۱۸۰۲ء) نے کئی اک تاریخی ناول لکھے، جنہاں وچوں "دی لاسٹ ڈیز آف پمپی" مشہور اے۔ چارلس کنگزلے (۱۸۱۹ء) نے پروپیگنڈہ ناول لکھے۔ ایلیٹ اس دا کامیاب ناول اے۔ کنگ لیک، سر رچرڈ برٹن رچرڈ جیفریز، ہڈسن وغیرہ نے بھی اِک اِک ناول لکھیا۔ چارلس ریڈ نے اپنے اک ناول وچ جیل پر بندھ نوں بھنڈیا۔ مسز گاسکل نے بیوپاری اجارہ داری دے ظلم نوں ناول وچ بیانیا۔ وِلکی کالنس نے دومن اِن وائٹ وچ اپنی کلا دکھائی۔ ایملی برانٹے (۱۸۱۸ء) اپنے اِکو ناول وُدرنگ ہائیٹس نال شہرت کھٹ گئی۔ جارج ایلیٹ (۱۸۱۹ء) دے مشہور ناول سینز آف کلیریکل لائف، ایڈم بیڈ، رمولا وغیرہ نیں۔ انتھونی ٹرالوپ دا ناول وارڈن دی کافی مشہور ہویا۔ ہنری جیمز اک ہور مشہور ناول نگار اے جس دے ناول ڈیزی ملر، دی گولڈن

Marfat.com

باؤل، دی ٹریجک میوز مشہور نیں پر تھامس ہارڈی (۱۸۴۰ء - ۱۹۲۸ء) دے ناول دی میئر آف کیسٹر برج، دی ٹرمپٹ میجر، دی ٹیس بے حد مقبول ہوئے تے نویاں ناول کاراں لئی اک سیدھ ثابت ہوئے۔ انگریزی ناولاں دی قطار وچ ناتھینل ہاتھورن دا ناول دی سکارلٹ لیٹر تے ہینگوے دے عالمی شہرت والے ناول "دی مین اینڈ دی سی" دا ذکر وی ضروری اے جس نوں نوبل پرائز ملیا۔ نوبل پرائز پاؤن والی اک ہور ناولسٹ خاتون پرل بک اے۔ انگریزی ناولاں وچ ورجینیا وولف تے آلڈس ہکسلے نے عام تکنیک توں ہٹ کے انوکھے تجربے کیتے نیں۔

روس وچ ناول رانی کیتھرائن دے ویلے کرامزن، راڈشچیو، از آئیلووز نطینی ژاگوسکین نے کجھ ناول لکھے جنہاں اُتے والٹر سکاٹ دا اثر سی۔ اوس سمے توں ہُن تیک سارے سمے وچ روسی ادب دا دُھرا الیگزنڈر سرجیوک پشکن (۱۷۹۹ء - ۱۸۳۷ء) دے دوالے گھُمدا اے۔ اس دا کامیاب ناول کپتان دی دھی اے۔ اس دا ماسٹر پیس ناول ایوگینی انیگن منّیا جاندا اے، جیہڑا شعراں وچ اے۔ آنیگن دی شکل دا جھاولا لرمانوتوو ترگے نیو۔ گنکاروف تے چیخوف دے پاتراں وچ بھی ملدا اے۔

لرمانوتوو (۱۸۱۴ء - ۱۸۴۰ء) دے ناول "اے ہیرو آف اور ٹائمز" نوں بلسنکی نے پہلے درجے دا ادبی ستارہ آکھیا اے۔ گوگول (۱۸۰۹ء - ۱۸۵۲ء) روسی ادب دا اک ہور موڈھی اے۔ "مردہ روحاں" اس دا اک شاہکار ناول اے، جیہدی سارے یورپ وچ اک خاص تھاں اے۔ گوگول توں پچھوں ترگینیو پہلا اُچا ناول کار سی۔ ترجے نیو (۱۸۱۸ء - ۱۸۸۳ء) پہلا روسی ناول کار اے، جیہڑا سارے یورپ وچ ترجمایا گیا۔ اس نے روسی ادب نوں یورپی ادب وچ اک نروئی طاقت دے طور اُتے کھڑا کیتا۔ سپورٹس مین سکیچز، رُوڈین فادرز اینڈ چلڈرن، کیسموک، دی ورجن سائل اس دے کجھ مشہور ناول نیں۔ گنکاروف پیسیسکی۔ شیڈرین۔ اسپونسکی۔ لیسکوو تے ماتنجیلوو نے بھی روسی ناول دا دائرہ کافی چوڑا کیتا۔ روسی حقیقت پسندی دی سکھر نوں ٹالسٹائی تے دوستووسکی نے چھوہیا۔ دوستووسکی دا ناول "مُردیاں دا گھر" اس دی زندگی دا ریکارڈ جاں کچا چٹھا اے جو روسی ادب وچ سبھ توں وڈی انسانی داستان منّی جاندی اے۔ ٹالسٹائی دا ناول "دی وار اینڈ پیس" اج تیک سارے ناولاں وچوں اُچی منّی جاندی اے۔ میکسیم گورکی دی تخلیق پرانے تے نویں روس وچکار لی انقلابی تبدیلی دے سمے دا میل پتھر اے۔ اس نے اپنیاں لکھتاں راہیں روسی انقلاب نوں اگے کھڑیا۔ ڈاکٹر ژواگو روس دا شہرہ آفاق ناول کار اے، جس نوں ادب دا نوبل پرائز ملیا۔

فرانس وچ ناول نے جیہڑی ترقی کیتی تے منزل ماری اے کسے ہور دیس دے ادب وچ ناولاں

Marfat.com

وانگ اُپنا نہیں اُگھڑیا۔ فرانس وچ اٹھارہویں صدی دا پہلا چنگا ناولسٹ ایلین سیج ہویا اے، جس دے دو ناول لاڈائبل بائٹے تے گل ولاس ڈی سیلین، ملدے نیں۔ گل ولاس فرانس دا پہلا چنگا ناول اے۔ میری دا فرانس دا رچرڈ اے۔ اوس نے ہومر دیاں رومانسز توں اپنے ناولاں دے پلاٹ لئے۔ اٹھارہویں صدی دے ہور ناول کار پریوس تے پیری نیں۔

انیہویں صدی وچ فرانس نے بہت وڈے ناول کار پیدا کیتے۔ وگنی دا سنک مارس ایں صدی دی پہلی وڈی کرت سی۔ اک ہور ناولسٹ میری می ہویا اے، جس نے اپنے ناول ڈی لازنس ناداں وچ اوس زمانے دی تصویر کھچی۔ پر ہیوگو دی رومانٹک ڈرامے تے ناول وچ اکو جہی تھاں اے۔ دوہیں پاسیں اس دی پدھر دا ہور کوئی نہیں ہویا۔ اس دے ڈرامے ہرنینی دانگ اس دے ناول نوردیم ڈی پیرس نے دی فرانس دے ادب وچ نرول رومانٹک نویاں لیہاں پائیاں۔ اس دا اک ہور شاہکار ناول لامزریبل اے۔ ڈیومس اک ہور اگھا ناول کار اے، جیہڑا ۲۷۷ کتاباں دا لکھاری اے۔ اس دے مشہور ناول مسکیٹیرز تے بریگلون نیں۔ ڈی بریگلون نوں سٹیونسن نے دنیا دی سبھ توں وڈی رومانٹک تخلیق کہہ کے ستکاریا سی۔ جد باقی ناول کاراں دی موہری جارج سینڈ اے۔ انڈیانا، جیکوئیس، لا میریس موسس، لا کمپینئن اس دے ناول نیں، جنہاں وچوں کونسیلو تے لاکومیسی ودھیرے مشہور نیں۔ اس دے لا میئر تے لا چینیپی ناولاں وچ پینڈو زندگی تے کساناں دا ذکر اے۔ حقیقت پسندی دے رنگ وچ بالزاک داناں بہت اُچا اے۔ اس دے پہلے ناول لا چوانز تے ڈی شیگرن نیں پر لا میسن، لا میس، اولڈ گوریو، لا کزن وغیرہ ناول ودھیرے مشہور ہوئے۔ بالزاک دی پائی لیہہ نوں ہور گوڑھا کرن والا سٹینڈہال اے۔ آرمینس تے لی نوئیر اس دے چنگے ناول نیں۔ پال ڈی کاک کئی سو ناول لکھن والا اک ہور اُگھا ناول کار اے۔ چارلس ڈی برنرڈ نے اپنے استاد بالزاک دے کھپتے نوں پورا کیا اے۔

فلابیئر (۱۸۲۱ء - ۱۸۸۰ء) کیلے آیا رومانٹک ناول کار سی۔ اُسدا شاہکار میڈم بووری اے۔ فرانس دے حقیقت پسند ناول کاراں وچوں اک ہور اگھا ناولسٹ زولا اے۔ اس دے مشہور ناول ٹرائس وائلز، لاکواٹرز تے نانا وغیرہ نیں۔

Marfat.com

جناب عبدالغفور قریشی

پنجابی ڈراما

ڈراما ادب دا اک پرانا مکمل روپ اے۔ ایس وچ کسے کہانی، گل کتھ جاں واقعے نوں پاتراں راہیں اک مقررہ سمے وچ سٹیج اُتے کھیڈیا جاندا اے۔ ایہہ ضروری نہیں ہندا کہ اک پاتر مونہوں گل کرے۔ اگوں گل کرن دے بھی کئی ڈھنگ ہو سکدے نیں۔ ایکٹنگ ناچ تے سادہ بول چال راہیں بھی ہو سکدی اے۔ کسے خاص قسم دے ڈرامے وچ مُوک ایکٹنگ بھی ہو سکدی اے۔

ڈرامے جان ناٹک دا جنم کدوں ہویا۔ یا دنیا دا پہلا ڈراما کیہڑا اے تے اس دا خالق کون اے؟ ایہناں سوالاں بارے کوئی فیصلہ نہیں دتا جا سکدا۔ پچھمی دیساں دے کھوجی یونان نوں ناٹک دا موڈھی دسدے نیں تے مصر والے اپنے دیس نوں ڈرامے دی جنم بھومی کہندے نیں۔ بھارتیاں نوں یقین اے کہ ناٹک دا جنم ایتھے ای ہویا۔ حقی گل ایہہ ہے کہ پوربی دیساں وچوں برعظیم پاکستان تے ہندوستان دی تہذیب اَتے پچھم دے ملکاں وچوں یونان دی تہذیب بہت پرانی اے۔ پورب تے پچھم دیاں ایہناں دواں تہذیباں دے مہری دیساں دا ڈراما بھی اپنی اپنی تھاں تے پہلوں جمیا منیا پیندا اے۔ اسدا ثبوت ہندو مذہب دیاں پرانیاں روائتاں مطابق ایہہ ملدا ہے کہ مہندر وغیرہ دیوتیاں دے کہن اُتے برہما جی نے پنجواں وید ناٹ ویدے روپ وچ بنایا۔ اس نوں شیو جی تے تانڈو ناچ تے پاربتی نے کومل نرت نال شنگاریا۔ اُسدے رنگ منچ دا کم بھرت مُنی نوں سونپیا گیا۔ ایہناں نے اپنے سو پُتراں نوں ناٹک دے وکھرے وکھرے کاراں دی سکھشا دے کے رنگ منچ اُتے کھیڈیا۔ بھارتی متھیاس توں پتا لگدا اے کہ ناٹک دیو لوک وچ جمیا۔ اِندر دیوتا دی سبھا وچ سنگیت ناچ تے ناٹ ہندے سن۔

بھارتی ناٹک بارے بھرت مُنی (تیجی صدی قبل مسیح) نے ناٹ شاستر وچ دسیا اے کہ

ناٹک دی رچنا کردے اوہناں رگ وید (عیسےؑ توں پنج ہزار سال پہلوں اگر نتھا) وچوں گل کتھ واڈھنگ، سام وید توں سنگیت تے ناچ ڈھنگ، یجر وید وچوں بتاوا (ہتھاں پیراں تے چہرے توں مٹکے اظہار واڈھنگ) اتھر وید وچوں کام رس ظاہر کرن دیاں ریتاں لے کے ناٹ شاستر تیار کیتا۔ بھرت ناٹ شاستر دے ۳۴ حصے ڈاکٹر ہال نے اپنی کھوج نال دُنیا دے سامنے لیاندے نیں۔ پروفیسر میکس مُلر، لیوی تے ڈاکٹر ہرٹل دا وی ایہو خیال اے کہ بھارتی ناٹک دا جنم ویداں دے منتر گاؤن توں ہویا۔

کشان راجیاں دے سمے تے ٹیکسلا یونیورسٹی دے اچاریا پانی دے ویاکرن (۴۰۰ ق م) تے پاتنجلی (۱۵۰ ق م) دے مہابھاش وچ بھی بھارتی ناٹک دا ویروا ملدا اے۔ ستویں صدی دے بھارت وچ کوی کالیداس ہویا اے۔ اس دے کئی ناٹکاں وچوں شکنتلا ناٹک دنیا وچ شہرت کھٹ چکیا اے۔ کالیداس دا دوجا ناٹک میگھ دُوت ہے۔ ایہہ شکنتلا وانگوں سٹیج اُتے کھیڈن والا نہیں سگوں ناٹکی کوتاوا اک پرانا تے انوکھا نمونہ اے۔ کالی داس دے پچھوں کوی تے ناٹک کار بھوبھوتی دا ناٹک مالتی مادھواک انوکھا نمونہ اے۔ اشوک تے راجا ہرش دے سمے عام تیوہاراں تے مندراں وچ مہابھارت تے رامائن دیاں مذہبی کہانیاں دا ناٹک راہیں پرچار ہندا رہیا۔ پچھوں اسلامی حکومتاں وچ بے شک ہنومان ناٹک ورگے ڈرامے لکھے گئے تے ناٹ شاستراں دے ترجمے بھی ہوئے، پر ڈرامے وچ کوئی خاص وادھا نہ ہویا۔

یونانی ناٹک

پچھم دے دیساں وچوں یونانی ناٹک دیاں عیسےؑ دے جنم توں چھیویں صدی پہلوں دیاں لکھتاں موجود نیں۔ یونانی ناٹک دی بنیاد بھی بھارتی ناٹک وانگوں مذہب اُتے رکھی گئی۔ کہانی، سماں تے استھان دیاں تن اکائیاں دا اصول بھی یونانیاں نے قائم کیتا۔ ایشکلس، صوفوکلیز، ارسٹوفینیز مشہور تے موڈھی ناٹک کار رہوئے نیں۔ ایہناں وچوں ارسٹوفینیز دا ڈراما ڈِ ڈوّ بے حد مشہور اے۔ یونانی ڈرامے دا فن پچھوں روم، فرانس تے انگلینڈ وچ وَدھیا پھلیا۔ سولھویں صدی عیسوی وچ ڈرامے تے یونانی اصولاں دی جکڑ بندی وچوں اپنے ہتھ پیر باہر کڈھے۔ سپین وچ ڈان کیوزٹ دے لکھاری سوینڈیز نے پرانیاں ریتاں توں ہٹ کے کئی ڈرامے لکھے۔ فرانس وچ وی مولیئر نے وکڑ ہیوگو نویں روشنی دے نظر آؤندے نیں۔

Marfat.com

انگلستان وچ دی ڈراما عیسائی مذہب دی بانہہ پھڑ کے ٹریا۔ گرجا گھراں وچ کرسمس تے ایسٹر دیاں چھٹیاں وچ مقدس انجیل دیاں کہانیاں وچوں پلاٹ لے کے ڈرامے کھیڈے جاندے سن۔ سولھویں صدی وچ انقلاب دی ہنیری ناٹک کلانوں گرجا گھر وچوں چک کے باہر لے آئی تے ملکہ الزبتھ (۱۶۵۲ء) دے زمانے وچ انگریزی ڈراما اپنے وکھرے گھر "تھیٹر ہال" وچ وس گیا۔ ایس زمانے دے ناٹک کاراں وچوں شیکسپیئر، مارلو، جانسن تے کڈ مشہور نیں۔ ایہناں توں علاوہ انگلستان نے کئی ہور نامی ڈراما نویس پیدا کیتے۔ اخیر برنارڈ شا پیدا کیتا جو لیس سیزر اس دا اک عالمی شہرت دا گنجھلدار ڈراما اے۔ اجوکے یورپ وچ یوجین اونیل، سارتے جین جیرادو حقیقت پسندی دے موہری ناٹک کار نیں۔

لوک ناٹک

پنجاب دے پنڈاں گراواں وچ لوک ناٹکاں توں کھیڈن دا بڑا پرانا رواج اے ایہناں وچوں راس، نوٹنکی، جلسے تے نقلاں مشہور نیں۔ ایس وچ کوئی شک نہیں کہ ایہناں وچ ناٹکی گن بہت گھٹ ہندے سن، پر لوکاں دے من پرچاوے دا سارا سامان موجود ہندا سی۔ راس پاؤن والیاں نوں راس دھاریئے آکھیا جاندا اے۔ راس دھاری منڈے کڑیاں دا سوانگ دھار کے دھرتی دی پدھرائتے ہی سنن تے ویکھن والیاں دے گول دائرے وچ گھرے لوکاں دے ہاسے تماشے دا سامان پیدا کردے، جس وچ ہیر رانجھا، رانی قولاں وغیرہ دے قصے بیان کیتے جاندے۔

نوٹنکی

رنگ پنج دے لکھاری بلونت گارگی نے نوٹنکی نوں انج بیان کیتا اے:

اک تخت پوش اتے سارے کھیڈکار بیٹھ جاندے۔ تخت پوش دے تن پاسے لوکاں دا اکٹھ ہندا۔ دو مشالچی، اک نگارے والا، اک سارنگی والا ہندا۔ کھیڈکار لوکاں دے سامنے ہی سوانگ بھردے۔ آپو اپنا پارٹ ادا کر کے تخت پوش دے اک پاسے بیٹھ جاندے [illegible] بیندے واری آئی تاں پارٹ ادا کرن لئی فیر اٹھ کھلوندے۔ [illegible] پانی پی لیندے سن۔

نقلاں

نقل دا اِکا جیہا لفظ واقفی دا سمندر اے۔ نقل کسے دی بے وقوفی، سادگی، کنجوسی، بے علمی تے پھکڑ پن دی بھنڈی کر کے ایکٹنگ راہیں دسی جاندی اے۔ ایہہ فلم کمپنیاں دی جان اے: اینہاں دِچ نکے نکے قصے کہانیاں دی جھلک، راگ، رنگ سبھ کجھ ہندا اے۔ ویاہ شادی، ویہل دے دن، میلے ٹھیلیاں وِچ بھنڈاں دے اکھاڑے اج بھی جمدے نیں۔ ہن تاں بھنڈ ریڈیو تے ٹیلی ویژن اُتے بھی آ گئے نیں۔ نقلاں وِچ پینڈو ہاسن ناٹک دا ودھیرے رنگ ہندا اے۔

پنجابی ڈراما سارے دا سارا جدید اے۔ اسدی تاریخ بے حد مختصر اے۔ ایہہ بھارتی تے یونانی ناٹک وِچوں پھٹیا۔ بھارت وِچ جدید ڈراما انگریزی راج تے انگریزی ادب دے اثر ہیٹھ اُنیہویں صدی دے اخیر وِچ مذہبی ناٹ منڈلیاں تے کالجاں وِچ شوقیہ ڈراما کلباں راہیں آیا۔ جوں جوں لوکاں وِچ ڈراما ویکھن دا شوق جاگیا، چلن پھرن والیاں کئی ڈراما پارٹیاں تے ڈراما کمپنیاں بن گئیاں۔ اینہاں دے ساز و سامان وِچ وادھا ہویا تاں شہراں وِچ اینہاں دے پکے تھیٹر بن گئے۔ دھارمک ناٹ منڈلیاں وِچ ہندو چیزاں سن۔ تھیٹراں وِچ مسلمان کھیڈکاراں دا زور سی۔ بمبئی کلکتے دے پونجی داراں نے اپنا سرمایہ اینہاں تھیٹراں وِچ لاؤنا۔ ویکھا ویکھی ملک وِچ کئی تھیٹریکل کمپنیاں کھل گئیاں۔

انگریزی ادب تے انگریزی ڈرامے دا اثر پنجاب دے پڑھے لکھے طبقے اُتے وی پیا۔ پنجاب دے کالجاں دے ڈرامیٹک کلب شیکسپیئر، برنارڈ شا، گالز ورڈی تے دوجے مشہور انگریز ناٹک کاراں دے ناٹک پنجابی وِچ ترجما کے کھیڈن لگے، جس نال پنجابیاں دے اندر اک نویں سپرٹ پیدا ہوئی۔ ایس سپرٹ نوں چالو رکھن وِچ مسز نورا رچرڈز دا بڑا ڈونگھا ہتھ اے۔ احمد شاہ بخاری، گورودت، دھومی، ایشور چندر نندا، کے ایل سہگل، دیوان شرر، ذوالفقار علی بخاری، امتیاز علی تاج، ڈاکٹر ایس ایس بھٹناگر، رفیع پیرزادہ، جے کشن نندا، مبارک، پرتھوی راج کپور، آر آئی ایل ساہنی ایس نویں سپرٹ دے پہلے پورسن۔

ناٹک نوں بند بیٹھکاں تے ناٹک گھراں وِچوں کڈھ کے باہر لیاؤن والا پرنسپل جی ڈی دسوندھی سی۔ اوس نے لاہور دے لارنس باغ دے بوٹیاں تے پھلاں نال ڈھکے

Marfat.com

اک ٹلے انتے کھلے ماحول دا سٹیج قائم کیتا۔ ایہہ ہندوستان بھر وچ اپنی قسم دا پہلا رنگ منچ سی۔ ایتھے انٹر کالج ناٹک مقابلے ہندے سن۔

ڈاکٹر چرن سنگھ نے ۱۸۹۹ء وچ کالی داس دی شکنتلا نوں سنسکرت توں پنجابی وچ اُلتھا کے پنجابی ڈرامے دی نینہہ رکھی۔ ۱۹۱۰ء وچ بھائی ویر سنگھ نے راجا سکھ دانا سنگھ تیراں جھاکیاں اک ڈراما لکھ کے اس سمے سکھاں دی نگھری حالت نوں دس کے سکھ قوم وچ جوش بھریا، پر اسدا ناٹکی روپ پھکا تے ہنر توں واہنجا اے۔ اس دے پچھوں البیتور چندر نندا نے شیکسپیئر دے مرچنٹ آف وینس توں شاموشاہ دے ناں وچ ڈھالیا۔ نندا نے اوس سمے پنجابی وچ سبھ توں ودھ چنگے ناٹک لکھے تے ایہناں نوں سٹیج کرن دا اپرالا وی کیتا۔ اوسدا ایکانکی ناٹک دلہن ۱۹۱۳ء وچ لکھیا گیا تے ۱۹۱۴ء وچ کھیڈیا گیا۔ باوا بدھ سنگھ نے ایس صدی دے تیجے دہاکے وچ سماج سدھار دے ناٹک لکھے، پر ایہناں وچ ناٹکی چنگ نہیں۔ بدھ سنگھ مگروں ایس پرنالی دا منیا ناٹک کار لالہ کرپا ساگر ہویا اے۔ اوس نے ۱۹۲۹ء وچ مہاراجہ رنجیت سنگھ تے ۱۹۳۱ء وچ ڈیڈو جموال ناٹک لکھے۔ جو شوافضل دین نندے وانگوں سماج سدھار دے ٹھیٹھ بولی وچ سوالے ڈرامے لکھن والا فن کار اے۔ فیروزدین شرف نے ہیر سیال ناٹک لکھیا، جیہڑا ناٹک نالوں فلمی زیادہ اے۔

اِنج پنجابی ڈرامے دا مڈھ دوجیاں زباناں انگریزی تے سنسکرت وچوں ترجمے گئے۔ ناٹکاں راہیں بجھا۔ اس دے مگروں کجھ تخلیقی ڈرامے وی لکھے گئے۔ گنتی منتی دے اُدھ کو درجن فن کاراں نے ایس توں اپنایا۔ پر اُوہ وی سٹیج دے پکھ توں بہت کمزور سن۔

پنجابی ڈرامے دے دوجے دَور وچ ہرچرن سنگھ، گوردیال سنگھ پُھل، ہرسرن سنگھ، گوربخش سنگھ، سنت سنگھ سیکھوں، اشفاق احمد، کرتار سنگھ دگل، سجاد حیدر، سلطان کھوسٹ، شفقت تنویر مرزا، انور سجاد، روشن لعل آہوجا، صفدر میر، گوردیال سنگھ کھوسلا، بانو قدسیہ، بلونت گارگی، گورچرن سنگھ جسوجا، حسن اعرانی، ریاض احمد سلیم، سرجیت سنگھ سیٹھی، کپور سنگھ گھمن، افضل پرویز، شیخ محمد اقبال، پروفیسر بلبیر سنگھ، سلیم خاں گمی، شہباز ملک، مختار علی نیر، تے عبدالحق دے ناں آؤندے نیں۔

سچی گل ناں ایہہ اے کہ پنجابی ڈراما جدید ہندیاں وی جدید نہیں اے۔ جدید ایس کرکے کہ اس دا جنم کھلارتے پسار نویں دَور وچ ہویا۔ جدید نہیں ایس لئی کہ ایہہ معیار دے پکھوں دوجیاں زباناں وچ ڈرامے دی پدھر توں کافی پچھے اے۔ ساڈا اجوکا پنجابی ڈراما دوجے گل بات اے،

دوجے فلاسفی اے۔ اس نے اجے بندے دے دہن دیاں ڈوہنگھائیاں نوں نہیں چھوہیا۔ جتھے مخالف خیالاں دی خانہ جنگی ہندی اے تے جتھوں اصلی ناٹک پیدا ہندا اے۔

ناٹک لکھنا بہت مشکل اے۔ اسدا پڑ بڑا سوڑا ہندا اے۔ اک چنگے ڈراما نویس نوں کہانی دی چون کرنی سبھ توں اُدکھی گل ہندی اے۔ ڈرامے دا سٹیج اتے کھیڈیا جانا بھی بے حد ضروری اے ایہو اس دی پرکھ دی کسوٹی اے۔ ناٹک تے سٹیج دا صدیوں توں بڑا گوہڑا تعلق آرہیا اے۔ ناٹک کھیڈن واسطے ای لکھیا جاندا اے، پڑھن خاطر نہیں۔ جے۔ بی پریسٹلے اپنی کتاب "دی آرٹ آف دی ڈراماٹسٹ" دے شروع وچ لکھدا ہے:

"ناٹک کار سٹیج لئی لکھدا ہے جو فن کار صرف پڑھن خاطر ڈرامے لکھدا ہے تے سٹیج دی پیش کاری لئی نہیں لکھدا اوہ ناٹک کار نہیں۔"

پنجابی ڈرامے دی کمزوری ایہو سٹیج دی انہوندا اے تے سرکاری سرپرستی دی گھاٹ اے۔

ناٹک دی اَنگ وَنڈ کرنا اک ہور شرط اے۔ اک پورے ڈرامے وچ تن یا پنج سین ہندے نیں۔ کئی ڈرامے اجیہے بھی ہندے ہین، جیہڑے اِکو اَنگ وچ مُک جاندے نیں۔ یونانی ناٹک وچ تن سین، فرانس دے پرانے ناٹک کاراں، شیکسپیئر سمے دا انگریزی ڈراما تے سنسکرت دے ڈرامے پنجانگی ہندے سن۔ ایشور چندر نندے دا شاہ مُوشاہ چھیانگی اے۔ روپ دے پکھوں اِک ڈراما ایکانگی بھی ہوسکدا اے تے کئی انگی بھی۔ ریڈیو ڈراما، اوپیرا، ڈرامے دیاں اَگوں ہور وَنگیاں نیں۔

ایکانگی

ایس دا اِکو انگ مکمل ڈراما ہندا اے۔ اسدے اپنے کجھ خاص اصول نیں۔ ایہہ تن انگی، چار انگی پنج انگی ڈرامے نالوں ہر طرح چھوٹا تے سادہ ہندا اے۔ کسے پورے ناٹک دا خلاصہ نہیں ہندا۔ ایہہ اکو بیٹھک وچ ویہہ منٹ توں پوتے گھنٹے وچ کھیڈیا جاندا اے۔ ایس وچ وقفے نہیں ہندے۔ اسدا آدر بڑا جھٹ پٹا ہندا اے۔ پاتراں دے موہوں نکلیا ہر لفظ کہانی توں اگانہہ دھکدا اے۔ پہلاں گنجل پیندی اے، فیر ایہہ گنجل پیڈی ہندی جاندی اے۔ اخیر اتے ایہہ گنجل اِنج کھلدی اے، جیویں ہنیرے گھر وچ ٹارچ نال اکدم لو ہو جاندی اے جاں اسمان وَل چڑھدی ہوائی ٹھاہ کرکے چوفیرے چگیاڑے کھلار دیندی اے۔

Marfat.com

ریڈیو ڈراما

ایہہ ایڈی پرانی کاڈھ نہیں۔ ریڈیو دی ایجاد نال وجود وچ آیا اے۔ ریڈیو نفطاں راہیں پرچار کروا اے۔ ریڈیو ڈراما سنن والیاں نوں نہ سٹیج دسدی اے نہ پاتراں دی کھیڈ۔ ریڈیو سنن والے کناں نوں اکھیاں دا کم لے کے ماحول دا نپاس لا لیندے نیں۔ ریڈیو ڈرامے وچ ماحول نوں اچیاں نیویاں، موٹیاں پتلیاں، سریلیاں، کھردریاں، بناوٹی دا جان نال اگھاڑ پا جاندا اے۔ سٹوڈیو وچ بکری نے باندر لیاون دی لوڑ نہیں پیندی صرف اہناں دیاں آوازاں دینیاں ہندیاں نیں بے شک کوئی کڑی ممبا دبوے جاں منڈا۔ ریڈیو ڈرامے وچ کوئی چیز بھی فالتو نہیں ہندی۔ ایس وچ وقت دی پابندی لے حد ضروری ہندی اے۔ سلیم خاں گمی دے لفظاں وچ "ریڈیو ڈراما نصف ڈراما ہندا اے۔" اسیں ایس نوں ناٹکی کہانی آکھ سکدے ہاں، جو پڑھن سنن لئی ودھیرے کامیاب اے۔

کرتار سنگھ دگل، سجاد حیدر، بانو قدسیہ تے اشفاق احمد نے ودھیرے ریڈیو ڈرامے لکھے نیں، پر ریڈیو ڈرامے دی تاریخ وچ آغا حمید دے ڈرامے "کریے دی ماں"، رفیع پیرزادہ دیاں "اکھیاں" دا جواب نہیں۔ رفیع پیر پچھمی سٹیج فن توں چنگا جانو سی تے اپنے ویلے دا اک سوجھوان کھڈاری تے چنگا ناٹک کار سی۔ سجاد حیدر دا سورج مکھی تے بانو قدسیہ دی اُچی ماڑی بھی اُچے ریڈیو ڈرامے نیں۔

اوپیرا (گیت ناٹک)

ایس وچ اک نظمیہ کہانی ہندی اے۔ عام طور تے گیت، سنگیت تے ناچ نوں سامنے رکھیا جاندا اے۔ ایس وچ ماحول تے پاتراں دے جذبات تے خیال سُر تال راہیں ظاہر کیتے جاندے نیں۔ پروفیسر موہن سنگھ، بھاگ سنگھ، تیرا سنگھ چن، جوگندر باہرلے، طالب جالندھری نے واہ واہ اپریٹے لکھے نیں۔

ہر چنگے ڈرامے دی ایہہ صفت ہندی اے کہ اوہ اپنا کوئی نہ کوئی اثر ضرور چھڈ جاندا اے۔ ایہہ اثر کئی قسم دے ہو سکدے نیں۔ ایہناں وچوں دکھانت تے سکھانت بہت مشہور نیں۔ دکھانت تے سکھانت وچ کارے میل دیاں ونگیاں مسخری FARCE میلو ڈراما پڑھا اس

Marfat.com

comic تے سفناٹک نیں۔

مضمون دے پکھوں ناٹکی مضمون کئی قسم دے ہو سکدے نیں۔ انج ڈراما مقصد دے لحاظ نال مذہبی، تاریخی، سماجی، اخلاقی، سیاسی، جذباتی، واقعیاتی تے نفسیاتی وغیرہ کئی قسم دا ہو سکدا اے۔

Marfat.com

جناب حافظ عبدالحمید سرشار ایم۔اے

ایکانکی ناٹک یا اِک بابی ڈراما

ڈرامے دی ایہہ شکل یا ایہہ قسم اجوکے دور دی اِک مہان فنی ایجاد تے ادبی کاہڈ اے۔ ایہدے ظہور دے عوامل و محرکات دی اوہ ہوای نیں، جیہڑے مختصر افسانے دے نیں۔ جدوں مغربی دیساں وچ سائنسی تے صنعتی ترقیاں دا زور ہویا تے نویاں نویاں ایجاداں پاروں انسانی جیون وچ تیزی تے ہل جُل آئی تے انسان فیشناں دے نال فیشن ای بن کے رہ گیا۔ ویہل مک گئی تے رُجھیواں ودھ گیا۔ اوس ویلے اوتھوں دے لکھاریاں نے وڈے تے مکمل ڈرامے دی تھاں نکے نکے ڈرامے لکھنے شروع کیتے جدھے نتیجے وجھوں ایکانکی ناٹک وجود وچ آیا۔ کجھ لوک اپنی ناسمجھی تے پلیکھے موجب ایکانکی ناٹک نوں وڈے تے مکمل ڈرامے دا اک انگ یا اوہدی اک شکل آکھدے نیں، پر ایہہ ٹھیک نہیں۔ ایکانکی ناٹک ڈرامے دی اک وکھری تے سواہری شکل اے۔ پرایس وائلا نے ایکانکی ناٹک بارے لکھیا اے کہ ایہہ ڈراما جیاتی دی اک سواہری تے مکمل تشریح اے، جیہنوں تکن والے دے جذبات وچ ہل جل پیدا ہندی اے۔ اثر دی بھرپور وحدت ایہدی فنی خصوصیت اے۔ ایہنوں اینے تھوڑے ویلے وچ اسٹیج کیتا جا سکدا اے کہ تماشہ ویکھن والے ایس نوں فن دا پورا تاثر حاصل کر لین۔ وائلا نے تاثر دی ایس وحدت تے زور دیندیاں ہویاں اک ہور تھاں تے لکھیا اے کہ وحدت ایکانکی ناٹک دا مدعا، اوہدا جُثہ تے اوہدی روح اے۔

اک ہور مصنف ایکانکی ناٹک دے فنی مقصد تے اوہدی وحدت دا ویرا کردیاں ہویاں لکھدا اے۔ "جے کوئی پچھے کہ ایکانکی ناٹک دیاں فنی خصوصیتاں کیہڑیاں نیں تے ایہدا جواب ایہہ دے کہ اوہدا موضوع اک ہووے تے اوہ ڈراما ویکھن والیاں دے ذہن وچ اِکو تاثر پیدا کرے تے اوہدیاں نیتھاں اک واقعے تے ہون۔ لکھن والا کسے اک کردار یا کرداراں دے کسے خاص گروہ نوں اپنی توجہ دا نشانہ بنائے۔

Marfat.com

اُپر پیش کیتیاں ہویاں تعریفاں توں پتا لگدا اے کہ ایکانکی ناٹک دی سبھ توں وڈی خوبی فنی وحدت تے اوہدا مجموعی تاثر اے۔ اصل وچ ایہو ای اوہ خوبی اے، جدھے کارن وڈے تے چھوٹے ڈرامے وچ فرق کیتا جاندا اے۔ اُتے تے دونواں طرح دے ڈرامیاں وچ انسانی جیون دی نقالی تے تصویر کشی کیتی جاندی اے، پر دونواں دی ایس نقالی تے تصویر کشی وچ کچھ بنیادی وِتھاں نیں۔ اِک مکمل ڈرامے وچ دے خارجی تے اوپرلے پہلواں دی ٹھیک ٹھیک تے عین عین نقل دی کوشش کیتی جاندی اے۔ ایہہ کوشش جنی کامیاب تے سواہری ہووے ڈراما دی اوناں ای من کھچواں تے سواہرا ہووے گا، پر ایہدے اُلٹ ایکانکی ناٹک وچ حیاتی دی اُپرلی تشریح لئی کوئی تھاں نہیں ہندی۔ ایس لئی ایکانکی ناٹک لکھن والے توں تشریح و تفصیل دی تھاں فنی اشاریاں تے بینتاں توں کم لینا پیندا اے۔ مکمل ڈراما اپنے کھلار تے کھُل دے کارن کیتیاں تصویراں دا کچھاں ہندا اے، پر ایکانکی ناٹک توں صرف خیال افروز جھاکیاں راہیں ترتیب دتا جا سکدا اے۔ وڈا وڈا ڈراما پہر سوا پہر دے ڈونگھے پینڈیاں مگروں کجھ سوچے سمجھے تے خاص منصوبے ہیٹھ بنے ہوئے رستے لنگھ کے چڑھا دی اوس ٹیسی تے اپڑدا اے، جدھی اڈیک وچ تماشا ویکھن والیاں توں شوق تے بے چینی دیاں چوکھیاں منزلاں توں لنگنا پیندا اے، پر ایکانکی ناٹک بڑے تھوڑے جیہے چر وچ اپنا چند مُکا کے انجام یا توڑ تے جا پہنچدا اے۔ کئی دا رویلے دی تھوڑ دے ہُندیاں ہویاں دی اوہدا نقطۂ عروج یا اوہدا چڑھا اثر دے لحاظ نال اوناں ای زوردار تے من کھچواں تے ڈرامائی ہُندا اے، جناں کوئی وڈا ڈراما۔ اِک وڈے ڈرامے توں فنی لحاظ نال اَڈ اَڈ حصیاں تے دُکھ وکھ ٹکڑیاں وچ ونڈیا جاندا اے۔ اوہدا اِک مقصد تے ڈراما ویکھن والے دی جسمانی لوڑ توں پورا کرنا ہُندا اے تے دوجا مقصد نفسیاتی تسکین و اسامان ہُندا اے۔ ایس کر کے چوکھے ویلے تیک ڈرامے توں پورے دھیان تے دلچسپی نال ویکھنا دی ڈاہڈا اوکھا اے۔ وڈے ڈرامے دے ایہہ وقفے ڈراما ویکھن والے دی جسمانی تکلیف تے ذہنی بھار توں ہولیاں کر دے نیں۔ ایہدے نال نال ویکھن والے توں موقع مل جاندا اے کہ اوہ سٹیج تے دکھائی جان والی حیاتی دی نقل توں اپنے مشاہدے تے تجربے نال جوڑ سکے یا فیر سچی حیاتی دے تسلسل وچ ایس سانگ دا جھولا ویکھ کے اوہدے نال کوئی مناسب ناتا جوڑ سکے۔

ڈرامے دے ایہہ وقفے تماشہ ویکھن والے توں ایس گل دا موقع دیندے نیں کہ اوہنے ہن تیک سٹیج تے جو کجھ ویکھیا اے، اوہدے بارے سوچ سکے تے ڈرامے دے آون والے واقعات توں ویکھن لئی ذہنی طور تے اپنے آپ توں تیار کرے۔ ایہدا کٹ ایکانکی ناٹک دا مقصد ایہہ ہُندا اے کہ تماشہ

Marfat.com

ویکھن والا اک ای ویلے تے اِک ای بیٹھک وچ اوہدی روح نوں اپنے اندر جذب کر لوے۔

وڈے تے چھوٹے ڈرامے وچ چھوٹے مُہرے، نین نقش تے سبھاوا جیہڑا فرق اے، اوہنے فن دے ہر موڑ تے ہر پڑاو وچ دونواں دے وچکار بڑیاں وتھاں پیدا کر دتیاں نیں۔ ایکانکی ناٹک دی مڈھلی خصوصیت تے اصلی روح اوہدا اختصار اے تے ایہہ اختصار چاہندا اے کہ ڈراما لکھن والا اپنے فن دیاں حداں تے لگیاں ہویاں پابندیاں نوں اپنے سامنے کرے تے گھٹ توں گھٹ لفظاں وچ کہوے تے اپنے ہر اُکھے ہوئے لفظ دے پچھے ان کہے لفظاں دا نشان چھڈ جاوے کیوں جے اوہدا کم تے اوہدا فن وضاحت دی تھاں تاثر پیدا کرنا اے۔

ایکانکی ناٹک دا موضوع

اُنج تے موضوع دی چون کہانی دیاں دوجیاں شکلاں وانگوں وڈے تے چھوٹے دونواں ڈرامیاں وچ بڑی اہم ہندی اے، پر ایکانکی ڈراما لکھن والے نوں اپنا موضوع چُنن ویلے فنی حداں دا ڈاہڈا دھیان رکھنا پیندا اے۔ ایکانکی ناٹک دے موضوع لئی پہلی شرط ایہہ دے کہ اوہ سدھ پدھرا ہووے، پر ایہہ کہ ایکانکی ناٹک لکھن والے نوں کوئی سادہ موضوع چُنن ویلے ایہہ سوچ لینا چاہی دا اے کہ موضوع دی سادگی موضوع نوں سوڑیاں نہ بنا دیوے تے نہ ای کسے اجیہی گل نوں ڈرامے دا موضوع بنایا جاوے، جیہڑی انفرادی یا اجتماعی لحاظ نال کوئی اہمیت نہ رکھدی ہووے۔ کیوں جے ایکانکی ناٹک وچ جذبے دی شدت تے سادگی اک دوجے دے ہانی ہندے نیں۔

موضوع دے سدھ پدھرے ہون دا اصلی مطلب ایہہ دے کہ ڈراما لکھن والا اجیہے موضوع دی چون کرے کہ کہانی نوں گنجھل دار بنایاں بناں گھٹ توں گھٹ کرداراں دے عمل راہیں جذباتی لحاظ نال ودھ توں ودھ اثر دار بنایا جا سکے یا فیر انج کہہ لو کہ ایکانکی ناٹک وچ موضوع دی تیہہ کسے اجیہے واقعے تے رکھی جائے کہ جدھے نال تعلق رکھن والے کرداراں دی شکل ایہو جیہی ہووے کہ تماشہ ویکھن والیاں لئی اوہنوں مؤثر، سوادی تے دلچسپ بنون واسطے کسے وضاحت دی لوڑ نہ پوے تے واقعہ اوہناں دی سمجھ وچ آجاوے۔ ڈرامائی ودھاتے کھلار اوس ڈرامے دے اندروں ای پھٹے۔ نہ تے اوہ واقعہ یا مسئلہ اپنے ڈرامائی تاثر لئی کہانی دیاں گنجھلاں دا محتاج ہووے تے نہ ای کرداراں دے پرچ عمل تے ردِ عمل دا۔ پر ایکانکی ناٹک لئی سدھ پدھرے موضوع دا چُننا کوئی سوکھا کم نہیں۔ ایس لئی کہ کئی وار کجھ موضوع اپروں چوکھے اہم دکھائی دیندے نیں، پر اوہ وضاحت تے تے چوڑے میدان وچ اپنی اہمیت گوا بیٹھدے

Marfat.com

نہیں کر سکدے۔ ایسے کر کے آکھیا گیا اے کہ ایکانکی ناٹک لکھن والے نوں ناٹک لکھن توں پہلاں اپنے آپ کولوں دو گلاں پچھنیاں چاہی دیاں نیں۔ اِک تے ایہہ کہ کیہہ ایہہ موضوع ڈرامائی اہمیت رکھدا اے یا نہیں۔ دوجی گل ایہہ کہ کیہہ تماشہ ویکھن والیاں لئی ایہدے وچ کوئی کھچ یا دلچسپی موجود اے کہ نہیں۔ جے تے ایہناں دو ہاں گلاں دا جواب ہاں وچ ملے تے اوہ سمجھ لوے کہ اوہنے ناٹک دے فن دی پہلی منزل سر کر لئی اے، پر جے ایہناں دا جواب نہ دے رنگ وچ ہووے تے جان لینا چاہی دا اے کہ اوہنے اوس موضوع وچ جیہڑی دلچسپی یا کھچ محسوس کیتی سی، اوہ اوہدی ذاتی تے انفرادی سی۔ فن کار دا اصلی مقصد دوجیاں لئی دلچسپی تے خوشی دے سامان پیدا کرنا ہندا اے۔ ایس لئی جیہڑا موضوع ناٹک ویکھن والیاں وچ جذباتی ہل چل پیدا نہ کر سکے، اوہ موضوع بھانویں کناں چنگا کیوں نہ ہووے ناٹک وچ اوہدی کوئی اہمیت نہیں ہندی۔

موضوع دی چون مگروں دوسرا اوکھا مرحلہ اوہدی تربیت یا اوہدی اُساری ہندا اے۔ کیوں جے موضوع تے کہانی نوں کرداراں دے عمل راہیں حیاتی ملدی اے۔ اجیہا صرف اودوں ای ہو سکدا اے، جدوں کہ کہانی دے نوں نوں وچ حیاتی دا سجرا لہو دوڑدا اوکھائی دیوے۔ ایکانکی ناٹک لکھن والے نوں چاہی دا اے کہ اوہ اپنے موضوع دا رشتہ حیاتی نال جوڑ کے ویکھے تے دوجیاں نوں وی اوسے رنگ وچ دکھاوے تاں جے اوہدے ناٹک وچ ودھ توں ودھ تاثر دلچسپی تے ڈرامائی کھچ پیدا ہو جائے۔ جذبہ، فکر تے تخیل آپو وچ اِک مِک ہو کے ناٹک نوں تھوڑے ویلے تے گھٹ توں گھٹ لفظاں دے باوجود اک جیوندی جاگدی تے چلدی پھردی شے بنا دے۔ جیہڑا واقعہ پیش کیتا جائے، اوہدی سبھ توں وڈی خصوصیت ایہہ ہونی چاہی دی اے کہ اوہ بناں کسے دقت تے اوکھیائی دے ناٹک ویکھن والیاں دے ذہن وچ اپنی تھاں بنا لوے تے اکھاں اگے اوندیاں ای جذباتی ردِ عمل دا اپنا لگ جاوے۔

اوہدی دوجی خصوصیت یا خوبی ایہہ ہونی چاہی دی اے کہ اوہدے اندر بنیادی طور تے ودھن پھلن دیاں اوہ ساریاں صلاحیتاں ہوون، جیہڑیاں کہانی وچ چڑھدے لہاؤ دا موجب بنن تے جیہناں راہیں کہانی نال تعلق رکھن والے کرداراں دے عمل تے ردِ عمل دا جوڑ یا رشتہ قائم ہندا اے۔

اوہدی تیجی خصوصیت ایہہ وے کہ جس واقعہ نوں پیش کیتا جا رہیا اے، اوہدیاں بنیاداں ساڈی کھلری ہوئی سماجی حیاتی نال تعلق رکھدیاں ہون تے اوہدیاں جڑاں قدرتی سچائی دی دھرتی وچوں پھٹن۔ اوہدی چوتھی خصوصیت ایہہ وے کہ اوہدے وچ اک یا اک توں ودھ کرداراں دی اَون والی خوبی دل کھلا اشارہ ہووے تے اوہدی شکل اجیہی ہووے کہ تماشہ ویکھن والیاں دے ذہن وچ

Marfat.com

کرداراں دی اگلی زندگی دا تصوّر پیدا ہو جاوے کیوں جے تماشہ ویکھن والے اُنہاں دی جیوندے جاگدے انسان ہندے نیں تے اوہناں دا دھیان اپنے ورگے چلدے پھردے تے جیندے جاگدے کرداراں دی حیاتی وَل ہندا اے۔ اوہ صرف اوسے واقعے یا اوسے کہانی وچ دلچسپی لے سکدے نیں، جیہڑی اوہناں دی اپنی کہانی نال رَلدی ملدی ہووے۔

موضوع واقعہ تے کردار تے آپسی تعلق نوں ویکھدیاں ہویاں آکھیا جا سکدا اے کہ کردار اک چنگے ڈرامے دا مڈھلا نقطہ تے اوہدی بنیاد اے۔ موضوع دی اہمیت تے اوہدی وضاحت کرن والے واقعے دی سچائی دی کرداراں راہیں ظاہر ہُندی اے۔ جس طرح کردار واقعہ تے موضوع نوں آپو وچ جوڑن دا وسیلہ بندا اے، اوسے طرح ڈراما لکھن والے تے ڈراما ویکھن والے دے وچکار دی کردار ای جذباتی رشتہ قائم تے پکا کردا اے تے کردار دی موجودگی کسے اَن ڈِٹھے تصوّر نوں اِک ٹھوس تے سواہری حقیقت بنا ندی اے۔ مقصد۔ موضوع، واقعہ تے کردار دا آپسی تعلق تے رشتے دی ایہہ سنگلی ایکانکی ناٹک وچ وڈے ڈرامے نالوں کتے پکی ہندی اے۔ جے ایہہ نہ ہووے تے ایکانکی ناٹک لکھن والے تے اوہنوں ویکھن والے دے وچکارے جیہڑی ہم خیالی تے ہم مقصدی ضروری اے، اوہدی عملی شکل باقی نہیں رہوے گی۔ ایس لئی کہ تماشہ ویکھن والے حیاتی دے کسے خاص پہلو دا تماشہ کرداراں راہیں کردے نیں۔ کیوں جے سٹیج تے پیش ہون والے کسے واقعے یا کسے مسئلے دا عکس تے ردعمل دی کرداراں راہیں سامنے آندا اے۔ ایس لئی چاہی دا اے کہ ایکانکی ناٹک وچ اِکّو ای مرکزی کردار ہووے تاں جے ڈراما ویکھن والے اپنی پوری توجہ اوہدے ول دین۔ ایکانکی ناٹک وچ اختصار دے کارن اِک توں ودھ کرداراں لئی کوئی تھاں نہیں ہُندی۔ ایکانکی ناٹک وچ جیہڑے کردار لیاندے جاندے نیں، اوہناں دے تن مقصد ہُندے نیں:

۱۔ اوہ کردار جیہناں دا ڈرامے نال سدھا تعلق ہندا اے۔

۲۔ اوہ کردار جیہڑے اصل کرداراں دے مقابلے وچ آن کے اوہناں دی شخصیت توں بہتا واضح کردے نیں۔

۳۔ اوہ کردار جیہڑے ڈرامے دی لوڑ توں پورا کردے نیں۔

ایہہ کردار صرف ایس لئی سٹیج تے آوندے نیں کہ اپنی گل راہیں بنیادی تے اصلی کرداراں دی شخصیت دے گھتے چھپے ہوئے پہلو آں نے حیاتی دیاں کجھ اجیہیاں گلاں توں ظاہر کرن جیہناں دے بغیر اوہناں دے موجودہ عمل دی اہمیت ثابت نہیں ہندی۔ ایکانکی ناٹک وچ کردار تے عمل دے آپسی تعلق دی شکل

Marfat.com

دے دو طریقے نیں، یعنی کردار یا تے عمل واسوتا ہندے نیں تے عمل اوہناں دی ذات وچوں پھٹدا تے اُبھردا اے یا فیر اوہ عمل دے مظہر تے آگو ہندے نیں تے اوہناں دے ظاہری تے اپرالے وجود دی اہمیت نوں ثابت کردے نیں۔ پہلی شکل وچ ڈراما لکھن والے دیاں نظراں حیاتی وچ ڈب کے اجیہے کردار لبھدیاں نیں جیہناں دے فطری عمل تے ردِ عمل نال کہانی دے وکھ وکھ حصیاں وچ اک فطری تعلق قائم ہندا اے تے دوجی شکل وچ اوہ حیاتی دے ظاہری پہلو دی اپرالی سطح وچوں کجھ اجیہے کردار چُندا اے، جیہڑے نرے پُرے کاٹھ دے اُوتے مٹی دے مادھو نہیں ہُندے تے ڈراما لکھن والا اوہناں نوں اپنی لوڑ مطابق فن دے سچے وچ ڈھالدا اے۔ ایہہ کردار اپنے عام تے سطحی ہُندے نیں کہ ڈراما لکھن والے نوں اوہناں بارے صرف اینہاں دسنا پیندا اے کہ اوہناں دا عمل تماشہ ویکھن والیاں دے دلاں وچ کوئی خاصی توقع پیدا کرے۔

انسان جدوں کوئی عمل کردا اے، بھانویں اوہ چنگا ہووے یا ماڑا، اوہدے وچ ایہہ چیزاں ہُندیاں نیں:

۱۔ عمل دے ظہور وچ آؤن یا موقع ہونا ضروری اے۔

۲۔ تھاں تے موقعے دے نال نال عمل لئی کسے تحریک دا ہوتا وی ضروری اے۔

۳۔ عمل کرن والے وچ عمل دی پوری پوری صلاحیت ہووے، جے اینہاں وچوں اک چیز دی گھٹ ہووے تے عمل بے اثر ہو کے رہ جاندا اے۔

عمل وچ اثر تے دلچسپی پیدا کرن لئی ڈراما لکھن والے نوں کئی پاپڑ ویلنے پیندے نیں۔ جدوں کوئی کردار سٹیج تے آؤندا اے تے اوہ کسے نہ کسے کشمکش وچ پھسیا ہندا اے۔ ایہو ای کشمکش کردار تے تماشہ ویکھن والے دے وچکارلے ہمدردی پیدا کرن دا موجب بندی اے۔ ایہدے واسطے کئی طریقے ورتے جاندے نیں:

۱۔ کردار اسٹیج تے آؤندا اے۔ اپنی ظاہری وضع قطع تے مہاندرے راہیں تماشہ ویکھن والے دے دل وچ اپنی تھاں بناندا اے۔

۲۔ کدے کردار کوئی اجیہی گل بات کردا اے، جیہڑی اوہدے تے سنن والیاں وچ تعلق دا سبب بندی اے۔

۳۔ کدے کوئی دوجا کردار آ کے اوس کردار بارے کجھ دسدا اے۔

۴۔ کردار دا اپنا تے دوجے کرداراں دا عمل اوہدی جان پہچان تے اوہدی حالت نوں پیش کردا اے۔

Marfat.com

ایکانکی ناٹک تے مکالمہ

آپسی گل بات یا مکالمہ اظہار دا سبھ توں چنگا تے سوہنا طریقہ اے۔ سٹیج تے وی اوہدے کولوں ایہو ای کم لیا جاندا اے، جیہڑا کہ اوہ عام جیاتی وچ کردا اے۔ مکالمے دا فن ناٹک لکھن والے نے بہت ساریاں پابندیاں لاندا اے، جیہناں وچوں پہلی پابندی تے ایہہ وے کہ ہر مکالمے دی فیہم کسے نہ کسے ڈرامائی تے جذباتی مقصد تے ہونی چاہی دی اے۔ ایہہ دوتن شرطاں اودوں ای پوریاں ہوسکدیاں نیں، جدوں کہ ناٹک لکھن والا فنی اصولاں دی پیروی کرے۔ ایس لئی کہ مکالمہ ڈرامے دی تینہہ ہون دی تھاں اوہدا لباس یا پہناوا ہُندا اے۔ ایکانکی ناٹک وچ ایہہ پہناوا اُمراسجاوٹ ای نہیں کردا سگوں اوہدے جثے نوں لکوں تے چھپون دا کم وی دیندا اے۔

ناٹک وچ کردار اپنی گل کتھ راہیں اپنی شخصیت نوں ابھاردا تے اپنے اندرلے بھیداں نوں ظاہر کردا اے۔ ایس کرکے مکالمہ خیالی یا تصوری نہیں ہونا چاہی دا۔ ڈرامائی مکالمہ کسے لوڑ نوں پورا کرن لئی لکھیا جاندا اے تے ایہہ لوڑ اودوں ای پوری ہوسکدی اے، جدوں اوہ انسانی جیاتی دے بالکل مطابق ہووے۔ مطلب ایہہ کہ کردار دے مونہوں نکلن والا ہر لفظ تے ہر بول تماشہ ویکھن والے دے ذہن تے نقش ہُندا جاوے کیوں جے ڈرامے دا ہر لفظ بڑی اہمیت رکھدا اے۔ اوہ کسے نہ کسے بھید نوں وی کھولدا اے تے کہانی نوں اگاں وی ودھوندا اے۔ ایس لئی مکالمے دے لفظ بڑے گنے متھے تے چوین ہونے چاہی دے نیں تاں جے ایہناں دونواں مقصداں نوں پورا کرسکن۔ مکالمہ مختصر ہووے تے اوہ صرف ڈرامائی تاثر تے دلچسپی نوں ودھائے۔ مکالمے آپو وچ ایس طرح جڑے ہوئے گنے متھے ہون کہ اک بول دوجے بول دا قدرتی تے فطری مسئلہ دکھائی دیوے۔

مکالمے دے نال نال ایکانکی ناٹک بارے آکھیا گیا اے کہ ناٹک دا شروع چان چک ہونا چاہی دا اے۔ مطلب ایہہ کہ بناں کسے لمی چوڑی تمہید دے شروع ہوجائے۔ ایس اصول تے عمل کرن دا فائدہ ایہہ وے کہ ناٹک گھٹ نوں گھٹ لفظاں تے چھوٹی توں چھوٹی کہانی دے ہندیاں ہویاں وی ودھ توں ودھ سوادی، دلچسپ تے اثردار بن سکے۔

ایکانکی ناٹک وچ تمہید دا کم اشاریاں، کنایاں یا آپسی گل کتھ راہیں لیا جاندا اے تے کہانی بے چینی، شک شبے تے اپنے چڑھاؤ جنوں لنگھدی ہوئی توڑ یا انجام تے جا پُجدی اے۔

ایکانکی ناٹک دے وچ اُپرالیاں چیزاں دے اندر ایس لئی شدت پیدا ہوجاندی اے کہ ڈراما

لکھن والے توں ایہہ اجازت کرادہ اوہناں دکھ دکھ مرحلیاں تے پڑاواں تے کھلو سکے۔ ایہہ پڑاؤ اتے مرحلے اڈ اڈ ہندیاں ہویاں وی آپو وچ ایس طرح رَلے ملے تے اِک مِک ہُندے نیں کہ اوہناں توں نکھیڑا نہیں جا سکدا، پر فن دا کمال ایہہ وے کہ اِک مک ہو کے وی اوہناں دی ذاتی حیثیت تے اوہدے پچھے چھپیا ہویا جیہڑا فنی مقصد اے، اوہناں وچ فرق نہ پوے، پر تے ایہہ وے کہ ڈرامائی کہانی دا ایہہ چھیکڑلا نقطہ فنی لحاظ نال ایکانکی ناٹک لکھن والے دی ہشیاری دی سبھ توں وڈی آزمائش تے اوہدیاں فنی کوششاں تے کاوشاں دا انعام اے۔ ایس آزمائش وچ ڈراما لکھن والا صرف ایسے شکل وچ کامیاب ہو سکدا اے کہ اوہدے ڈرامے دا توڑ یا انجام کہانی وچ پیش کیتے جان والے واقعات دا عقلی سٹ ہون تے تماشہ ویکھن والے اوہدے پچھ ہون تے ایمان لے آون تے اوہ سارے سوال جیہڑے تماشہ ویکھن والے دے دل وچ ابھردے تے اوہناں لئی چوبھ تے بے چینی دا باعث بندے رہے۔ ڈرامے دا انجام اوہناں دا جواب ہووے، پر ایہہ جواب صرف اودوں ای فن دی کسوٹی تے پورا اترداا اے، جدکہ اوہ نسلی بخش تے حیاتی دی سچائی نالوں کتے ودھ سچا جاپے۔

انج تے ہر ڈراما لکھن والے توں اپنے تخلیقی عمل دے ہر پڑاؤ وچ فن دی پابندی کردیاں ہویاں فن نوں ضبط دے سچے وچ ڈھالنا پیندا اے، پر ایکانکی ناٹک وچ ایس ضبط دی لوڑ وڈے ڈرامے نالوں کتے ودھ ہُندی اے۔ ایس لئی ایکانکی ناٹک لکھن والے توں چاہی دا اے کہ فن دے اصولاں توں مشاہدے، ڈونگھی سوچ تے اُچے تخیل دے اثر ہیٹھ رکھے کیوں جے ناٹک لکھن والا اینہاں تناں شرطاں وچوں اک دی چھڈ دیوے تے اوہدا ایہہ تخلیقی عمل مصنوعی تے بناوٹی ہو کے رہ جاندا اے۔ فن اصل وچ تخلیقی عمل دے دکھ دکھ حصیاں دی مناسب ترتیب دا دوجا نال اے تے ایہہ مناسب ترتیب پیدا کرن لئی حسنِ نظر تے سوہنی چون دی لوڑ ہُندی اے۔

ڈرامے دے کسے نقاد تے ڈرامے توں اک جاندار مخلوق آکھیا اے تے اینہوں سچی مچی جاندار بناؤن لئی ڈراما لکھن والے توں اپنے تخیل، اپنی سوچ تے اپنے احساس راہیں واقعات تے کرداراں توں فن دیاں گنیاں مہنیاں حداں وچ رہندیاں ہویاں ایس طرح پیش کرنا چاہی دا اے کہ ڈرامے دے واقعات تے ڈرامے دے کردار عام حیاتی نالوں وکھرے نہ جاپن۔ سگوں اوہناں دا اِک اِک عمل، اِک اِک واقعہ تے اوس واقعے نال تعلق رکھن والا ہر عمل کرداراں دے مونہوں نکلیا ہویا جاپے تے ہر لفظ حیاتی تے اوہدی گوڑھی سچائی وچ ڈبیا ہویا ہووے۔

Marfat.com

Marfat.com

متفرقات

(نظم تے نثر)

Marfat.com

Marfat.com

جناب درویش لاھوری

اِسلامی فِقہ

اِسلامی فقہ دے ترکے سرچشمے نیں :

۱۔ قرآن کریم ؛

۲۔ رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلّم ہوراں دے اوہ اقوال تے افعال جیہنا ندی تشریح قرآن پاک نے کیتی اے تے اوس تشریح نال اللہ تعالیٰ دی مرادنوں واضح کیتا ۔ اصطلاح وچ اس نوں سُنت کہندے نیں ۔

۳۔ فقیہاں دیاں اجتہادی راواں ۔ ایہ راواں بھاویں قرآن پاک تے سُنت توں ای لیاں جاندیاں نیں ، پر ظاہر دے وچ ایہ فقیہاں دے فکر تے نظر دا نتیجہ ہوندیاں نیں جیہنا اُتے مختلف زمانیاں وچ مختلف اثر پیندے رہندے نیں ۔

قرآن پاک دے وچ اسلامی فِقہ دیاں بنیاداں

قرآن پاک نے واضح طور اُتے ایہ اعلان کیتا اے کہ اوہ لوکاں دی بہتری واسطے نازل ہویا اے ایسے واسطے اوہ کسے چیز دے کرن دا حکم دیندا اے تے کسے توں روکدا اے ۔ قرآن پاک وچ وارد ہوندا اے ۔

يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ ۔ (الاعراف)

اوہ نیکی دا حکم دیندا اے تے بریاں چیزاں توں روکدا اے ۔ پاک چیزاں نوں اونہاں واسطے حلال کردا اے ۔ تے گندیاں چیزاں نوں حرام کردا اے ۔ ایس بارے شریعت نے ترکے بنیادی چیزاں دی خاص رعایت رکھی اے :

۱۔ **عدم الحرج** : یعنی ایس گل دا لحاظ کیتا گیا اے کہ لوکاں اُتے تنگی نہ ہووے ۔

Marfat.com

۲۔ قلت تکلیف : یعنی لوکاں نوں شریعت دے اُمور اُتے عمل کرن پاروں تھوڑی تکلیف ہووے۔

۳۔ تدریج : یعنی درجے والا عمل کرن دا حکم دتا گیا اے، یعنی کوئی حکم اچن چیتی نا دل نہ کیتا جاوے۔ بلکہ اوسدے وچ درجے دا لحاظ رکھیا جاوے۔ جیسطرح شراب دا حرام ہونا درجے وار ہویا اے۔

حدیث پاک دا فقہ وچ درجہ

ساڈی مراد حدیث توں رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قول، افعال تے تقریراں نیں۔ (تقریر توں مراد ایہہ اے کہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے سامنے کسے نے کوئی کم کیتا۔ آپ نے اوس توں منع نہیں فرمایا) ایس گل وچ کسے مسلمان نوں کوئی شک نہیں کہ رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوریں اللہ تعالیٰ دے حکم بندیاں تک پہنچان والے نیں۔ اللہ تعالیٰ فرماندے نیں۔

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ۔

یعنی اے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم تہاڈے اُتے اللہ تعالیٰ دی طرفوں جو کجھ نازل کیتا گیا اے، اوہ تسیں سارے دا سارا لوکاں تک پہنچا دیو۔

رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوریں ہی قرآن پاک دیاں معنیاں دی تشریح فرماندے سن۔ قرآن پاک وچ وارد اے:

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ۔

یعنی اساں تہاڈے اُتے قرآن پاک نازل کیتا اے تاں جے تسیں اوہ مضمون لوکاں اُتے ظاہر کر دیو، جیڑے تہاڈے اُتے نازل کیتے گئے نیں تاں جے اوہ اینہاں دے بارے سوچن۔

رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم قرآن پاک دی تشریح کدے قول نال فرماندے سن، کدے صرف فعل نال، کدے قول تے فعل دونوں نال۔ آپ نے ہک وار نماز پڑھ کے فرمایا:

صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمُونِي أُصَلِّي:

جیسطرح تسیں مینوں نماز پڑھدیاں ویکھدے او، اوسیطرح تسیں وی نماز پڑھو۔ ہک وار آپ نے حج دے موقعہ اُتے فرمایا: خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ: میرے کولوں حج دے

Marfat.com

احکام سکھ لوو۔ ایہناں دُو قولاں نوں سامنے رکھدیاں ہویاں اسیں ایہ نتیجہ کڈھدے ہاں کہ حدیث پاک قرآن شریف دی شرح تے تفسیر اے، جیڑی قرآن پاک دے مجمل حکماں نوں واضح طور اُتے پیش کردی اے۔

فقہ دی شرعی حیثیت

فقہ دے لفظی تے لغوی معنے علم تے فہم دے نیں۔ پر علماء نے اصطلاح دے طور اُتے فقہ توں مراد اوہ شرعی احکام لے نیں، جیہناں دا تعلق بندیاں دے اعمال تے افعال نال ہوندا اے۔ تے فقہ دا موضوع بندیاں دے اوہ افعال نیں، جیہناں دا تعلق حلال، حرام جائز، ناجائز، فرض، واجب تے مستحب نال ہوندا اے، تے فقہ دی غرض تے غایت ایہ اے کہ بندہ اللہ تعالےٰ تے اوہدے رسُول کریم دی رضامندی حاصل کرلوے۔ خداوند تعالیٰ دے احکام اُتے عمل کرے تے اوہدیاں منع کیتیاں ہویاں کماں توں رُک جاوے تاں جے اوسنوں دوہاں جہاناں وچ سعادت حاصل ہووے تے اوہ کامیاب ہوجاوے۔

فقہ نال دوجیاں علماں دا واسطہ

علمِ تفسیر دے وچ قرآن پاک دیاں آیتاں تے اوہناں دے متعلق چیزاں نال بحث ہوندی اے۔ زیادہ توں زیادہ ایس گل اُتے بحث ہوندی اے کہ ایہ آیتاں کس وقت نازل ہویاں۔ ایہناں دے نازل ہون دا کی سبب اے۔ ناسخ اتے منسُوخ آیتاں اُتے بحث کیتی جا سکے۔ پر علم فقہ دے صرف اتے بیان کیتیاں ہویاں چیزاں اُتے ای بحث نہیں کیتی جاوے گی بلکہ بحث ایسدے اُتے وی ہووے گی کہ ایہ قرآن پاک دیاں آیتاں عام نیں یا خاص مطلق یا مقید نیں۔ ایتھے ایہناں آیتاں دے حقیقی تے اصلی معنیاں توں مراد اے یا مجازی مراد نیں اتے قرآن پاک دیاں آیتاں وچوں کیہڑے کیہڑے مسئلے نکلدے نیں۔ دوجیاں لفظاں وچ اسیں ایہ کہواں گے جے تفسیر دا علم فقہ دے علم دا محتاج اے۔ جیس وقت تیکر آدمی نوں فقہ اُتے پُوری واقفیت حاصل نہیں ہووے گی، اوس وقت تیکر اوہ آدمی قرآن پاک دا مفسّر ہون دا دعویٰ نہیں کرسکدا۔ ایسے طرح علمِ حدیث دے وچ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قول تے فعل نال بحث کیتی جاوے گی۔ نالے ایس چیز نال وی بحث ہووےگی کہ ایہ حدیث صحیح اے یا ضعیف اے، لیکن فقیہ ہر حدیث وچ آنحضور دے قول تے فعل دی اصلی وجہ تلاش کرے گا، جتھے اوہ وجہ موجود ہووےگی، اوہو ای حکم نافذ کیتا جاویگا۔ فقیہ

Marfat.com

ایہ وی فیصلہ کریگا کہ آنحضورؐ دے افعال واجب نیں یا سُنت یا مستحب نیں۔ ہن اسیں ایس فیصلے اُتے پہنچ گئے آں کہ فقہ قرآن پاک تے حدیث شریف دی تکمیل دا دوجا ناں اے۔ ایہ ساریاں گلاں پہلیاں گلاں دی ہور زیادہ تشریح کردیاں نیں کہ فقہ قرآن پاک تے حدیث شریف توں باہر کوئی دوجی چیز نہیں اے۔

فقہ دی وڈیائی

قرآن پاک وچ کئی مقامات اُتے فقہ دی وڈیائی بارے وارد ہوندا اے۔ اللہ تعالیٰ دے اس حکم توں ثابت ہوندا اے کہ انسان نوں فقہ دا علم حاصل کرن دی رغبت دتی گئی اے۔ وارد ہوندا اے۔

فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ۔

کیوں نہ اک جماعت ہر طبقے وچوں جہاد دا واسطے نکلی تاں جے اوہ دین وچ تفقہ (سمجھ) حاصل کردی۔ اپنی قوم کول واپس آکے ڈرا ندی۔ شاید اوہ ڈر جاندی۔ ایس آیت توں ثابت ہوندا اے کہ اللہ تعالیٰ نے تفقہ فی الدین (دین وچ سمجھ) دا حکم دتا کیوں جے ایسدے بناں کوئی چیز ممکن نہیں۔

اک ہور مقام اُتے وارد ہوندا:

فَمَالِ هٰؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا۔

اوس قوم نوں کیہ ہوگیا اے) جیہڑی گل نوں سمجھنا نہیں چاہندی۔

ایس آیت توں ثابت ہوندا اے۔ ہر اک شخص نوں فقہ دا علم حاصل نہیں ہوسکدا۔ اک ہور مقام اُتے وارد ہوندا اے۔

وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَىٰ أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ: اگر وہ ایس گل نوں رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی طرف لے آندے تے اپنیاں علماواں نوں لٹا دیندے تے اوہ عالم اوہناں گلاں نوں جان لیندے جیہڑیاں اوہ ایہناں وچوں کڈھدے نیں۔ ایس آیت شریفہ وچوں مسئلے کڈھن دے بارے معلوم ہوندا اے ایسے داناں فقہ اے تے فقیہاں دے کول دین دا اصل ماخذ قرآن پاک تے حدیث شریف ای اے۔ نالے اس آیت وچوں ایہ وی ثابت ہوندا اے کہ رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے زمانے وچ ای علماء اجتہاد تے استنباط مسئلیاں دے بارے کردے سن۔ سارے صحابہ اس قابل نہیں سن بلکہ تھوڑے جیہے سن جنہاں نوں فقہ دا علم نصیب ہویا سی۔

Marfat.com

فقہ دی وڈیائی حدیث وچوں

رسُول کریم صلی علیہ وسلم ہوراں فرمایا اے۔

مَنْ یُرِدِ اللّٰہُ بِہٖ خَیْرًا یُفَقِّھْہُ فِی الدِّیْنِ :

اللہ تعالیٰ جیس دے نال بھلائی دا ارادہ کر دے نیں، اوس نوں دین وچ تفقہ (سمجھن) عطا فرماندے نیں کیوں جے فقہ اللہ تعالیٰ دی اک نعمت اے، جیڑی ہر اک نوں نہیں ملدی بلکہ اوسنوں عطا ہوندی اے، جیس دے نال دین تے دنیا دی اچھیائی وابستہ ہووے۔ اک ہور حدیث پاک وچ آندا اے :

فَقِیْہٌ وَاحِدٌ اَشَدُّ عَلَی الشَّیْطَانِ مِنْ اَلْفِ عَابِدٍ ۔

اک فقیہ شیطان اتے ہزار عبادت کرن والیاں توں زیادہ ڈاہڈا اے۔

کیوں جے ایہہ ہوسکدا اے۔ شیطان نکی جیہی نیکی دی تعلیم دے کے وڈی نیکی توں عبادت کرن والے نوں ہٹا دیوے۔ جواز تے مباح دا چکر دے کے بدعت دے پھندے وچ پھسا دیوے۔ مستحب دا لالچ دے کے فرض واجب توں غافل کر دیوے۔ پر فقیہ دے سامنے شیطان دیاں ایہہ ساریاں چالاں بے کار ہوندیاں نیں۔

رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے اپنے چاچے دے پُتر بھرا حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ دے بارے دعا منگی سی۔

اَللّٰھُمَّ فَقِّھْہُ فِی الدِّیْنِ :

اے اللہ تعالیٰ ایس نوں دین وچ سمجھ عطا کرو۔ ایہہ دعا اک ہور روایت وچ ایسطرح آندی اے۔

اَللّٰھُمَّ عَلِّمْہُ الْکِتَابَ وَالْحِکْمَۃَ

اے اللہ تعالیٰ ایس نوں کتاب تے حکمت سکھا دیو۔

ایہناں دوہاں روایتاں نوں جمع کیتا جاوے تے معلوم ہوندا اے کہ کتاب دے علم تے حکمت دا دوجا نال فقہ اے۔ جیس نوں دین وچ تفقہ حاصل ہوگیا۔ اوس نوں بہت وڈی بھلیائی عطا کیتی گئی۔ ایس دی تشریح نص قطعی نال قرآن پاک دیوچ ایسطرح آندی اے۔

وَمَنْ یُّؤْتَ الْحِکْمَۃَ فَقَدْ اُوْتِیَ خَیْرًا کَثِیْرًا :

جیدا نال حکمت دتی گئی، اوس نوں بہت وڈی بھلیائی دتی گئی۔ فقہ وچ ہر چیز دی معرفت تے سبب نال بحث ہوندی اے۔ ایسواسطے حکمت توں مراد فقہ دا علم ای اے۔

قرآن پاک دے چوتھے پارے دے آخر وچ اوہناں وچ عورتاں دا ذکر آندا اے، جینہاں نال مرد دا نکاح نہیں ہو سکدا۔ اوہناں وچ ماواں، بھینیاں، پھوپھیاں، ماسیاں، بھتریاں تے بھینیاں دے ذکر دے بعد دُدھ دے رشتے وچوں ماواں بھینیاں دا ذکر آندا اے۔ بعد وچ دو بھینیاں دا اک نکاح وچ آنا وی حرام قرار دتا گیا اے۔

وَاَنْ تَجْمَعُوْا بَيْنَ الْاُخْتَيْنِ اِلَّا مَا سَلَفَ - اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرًا رَّحِيْمًا :

تہاڈے دو بھینیاں (اک وقت نکاح وچ) وی حرام نیں، پر جو کجھ ہو گیا اے۔ (اوسدی معافی) تحقیق اللہ تعالیٰ بخشن والا مہربان اے۔ اگے فرمایا :

وَاُحِلَّ مَا وَرَاءَ ذٰلِكُمْ : اوہناں دے بناں باقی سبھ کجھ تہاڈے واسطے حلال اے۔

ایس حکم دے باوجود رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے پھوپھی بھتری تے ماسی بھنئی دی اک نکاح وچ حرام قرار دتیاں کیوں جے اُل دھی تے دو بھینیاں دے حرام ہون دی صورت وچ جیہڑی مشکل بندی سی، اوہ اپنے وی قیاس کر کے ہو جاندی اے۔ ایسواسطے ایہناں دا اک نکاح وچ آنا حرام قرار دتا۔ قرآن شریف وچ صرف دُدھ ماں تے دُدھ بھین نوں حرام قرار دتا۔ پر رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں ایس تے قیاس کر دیاں ہویاں دُدھ دے دوجے رشتے دُدھ پھوپھی تے دُدھ ماسی۔ دُدھ بھنئی وغیرہ نوں حرام قرار دتا۔

قرآن پاک نے پاک چیزاں نوں حلال تے پلید نوں حرام قرار دتا۔ گرجاں دے گوشت، قتلیاں والیاں جانوراں دے گوشت تے پنجے والیاں پکھیرواں دے گوشت نوں وی پاک تے ناپاک اُتے قیاس کر دیاں ہویاں رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے حرام قرار دتا۔

اللہ تعالیٰ نے مردار نوں حرام تے ذبح کیتے ہوئے نوں حلال قرار دتا۔ پر حلال جانور دے پیٹ وچ بچے نوں وی ماں دا اک حصہ قرار دیندیاں ہویاں حلال قرار دتا۔ فرمایا :

زَكٰوةُ الْجَنِيْنِ زَكٰوةُ اُمِّهٖ :

پیٹ دے بچے دا حلال ہونا اوسدی ماں دے حلال ہون اُتے اے۔ ایہناں ساریاں صورتاں نوں سامنے رکھدیاں ہویاں اسیں ایس نتیجے تے پہنچدے آں کہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نص قطعی دے ہوندیاں قیاس کر کے حلال حرام دا صحیح معیار قرار دتا۔

فقہ صحابہ دی نظراں وچ

حاکم ہوراں اپنی مستدرک دے وچ ایہ واقعہ نقل کیتا اے پئی حضرت عمرو بن عاص رضی اللہ عنہ ہوراں کڑکڑاندی سردی دے وچ غسل دی حاجت ہون پاروں غسل دے بدلے تیمم کرکے نماز پڑھائی۔ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم نوں اس واقعہ دی اطلاع دتی گئی تے حضرت عمرو بن عاص ہوراں جواب دتے وچ سخت سردی پاروں پہلاں دتی وجہ نوں جان دے خطرے دا عذر ایس آیت دے ماتحت پیش کیتا

وَلَا تُلْقُوْا بِاَيْدِيْكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ:

اپنے آپ نوں ہلاکت وچ نہ پاؤ۔ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں ایس جواب تے خاموشی فرمائی تے عمرو بن عاص ہوراں دے قیاس نوں پسند فرمایا۔

ایہ اک متفق علیہ مسئلہ اے کہ اسلام دے بعد مرتد ہون والے نوں قتل کرنا حدیث پاک وچوں مستنبط ہوندا اے۔ ایہ وی اک منی ہوئی حقیقت اے۔

وَمَنْ يُّطِعِ الرَّسُوْلَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ،

جیس نے رسول دی اطاعت کیتی، اوس نے اللہ دی اطاعت کیتی۔ ایس آیت اُتے قیاس کردیاں ہویاں حضرت عمر رضی اللہ عنہ ہوراں نے اک منافق نوں رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم دے فیصلے توں انکار کردیاں ہویاں قتل کردتا۔ تے حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم اوس دن حضرت عمر رضی اللہ عنہ ہوراں نوں بلا کے فرمایا۔ تساں اج حق تے باطل دے وچ فرق کردتا اے۔ اوسے دن توں آپ دا لقب فاروق ہوگیا۔ ایہ قیاس آنحضور صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی پاک زندگی وچ ہویا۔ جسدی تائید خدا نے خدا دے رسول نے کیتی۔ ایس قیاس دے صحیح ہون دے پاروں آپ نوں مدینہ دا قاضی بنا دتا گیا۔

اجتہاد دا دروازہ کھول کے ہمیشہ واسطے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں اُمت دے اگوں لاپیش ہون والے مسئلیاں دا فیصلہ فرما دتا۔

رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے حضرت معاذ بن جبلؓ ہوراں نوں یمن دا گورنر بنا کے بھیجن ویلے پچھیا کہ تسیں فیصلے کسطرح کروگے؟ اوہناں عرض کیتی کہ اللہ دی کتاب (قرآن پاک) دے مطابق۔ پھر آپ نے پچھیا۔ اگر فیصلہ کتاب اللہ وچ نہ ہویا۔ اوہناں دوبارہ عرض کیتی سنت وچ وی نہ ہویا۔ آپ نے عرض کیتی۔ میں اپنی رائے نال فیصلہ کراں گا۔ ایہ سنیاں

Marfat.com

ہویاں رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دعا واسطے ہتھ اٹھا کے فرمایا :

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ اَھْدٰی رَسُوْلَ رَسُوْلِ اللّٰہِ :

ساریاں صفتاں اللہ تعالیٰ نوں زیب دیندیاں نیں جیس نے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قاصد نوں ہدایت دتی - جدوں نریں نواں مسئلہ پیش ہوندا سی - اوہناں نے فیصلہ دے طور اُتے اک قاعدہ کلیہ بیان کیتا اے - جیہڑا امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ ہوراں اپنی سنن وچ نقل فرمایا اے -

فَمَنْ عُرِضَ لَہٗ قَضَاءٌ بَعْدَ الْیَوْمِ فَلْیَقْضِ بِمَا فِیْ کِتَابِ اللّٰہِ فَاِنْ جَاءَہٗ اَمْرٌ لَیْسَ فِیْ کِتَابِ اللّٰہِ فَلْیَقْضِ بِمَا قَضٰی بِہٖ نَبِیُّہٗ صلی اللہ عَلَیْہِ وسلم - فَاِنْ جَاءَہٗ اَمْرٌ لَیْسَ فِیْ کِتَابِ اللّٰہِ وَلَا قَضٰی بِہٖ نَبِیُّہٗ صَلَّی اللّٰہ علیہ وسلم وَلَا قَضٰی بِہِ الصَّالِحُوْنَ فَلْیَجْتَہِدْ رَأْیَہٗ وَلَا یَقُوْلُ اِنِّیْ اَخَافُ فَاِنَّ الْحَلَالَ بَیِّنٌ وَالْحَرَامُ بَیِّنٌ وَبَیْنَ ذَالِکَ اُمُوْرٌ مُشْتَبِہَاتٌ فَدَعْ مَا یُرِیْبُکَ اِلٰی مَا یُرِیْبُکَ :

یعنی جیس دے سامنے کوئی مقدمہ آوے ، اوہ اللہ تعالیٰ دی کتاب (قرآن) دے مطابق فیصلہ کرے - اگر اوہ ایہو جیہا فیصلہ اے ، جیسدا ذکر اللہ تعالیٰ دی کتاب وچ نہیں ، فیر اوس دے مطابق فیصلہ کرے ، جیہڑا رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں فیصلہ کیتا اے (حدیث شریف دے مطابق) ایہہ اگر ایہو جیہا واقعہ ہووے - جیسدا فیصلہ کتاب اللہ وچ موجود نہیں - تے ناں ای نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں اوہا جیہا فیصلہ فرمایا اے - اوس وقت صالحین (نیک بندے) دے فیصلہ دے مطابق فیصلہ کرے ، اگر ایہا معاملہ جیسدا فیصلہ نہ کتاب اللہ وچ اے ، نہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں فیصلہ فرمایا اے ، اتے نہ ای صالحین نے فیصلہ کیتا اے - اوس وقت اپنی رائے نال اجتہاد کرے - کیوں جے حلال دی ظاہر تے حرام دی ظاہر - ایہہ دو آکھے ہین فیصلہ کردیاں ورداہاں - اتھاں دوہاں (حلال تے حرام) دے وچ بہت سارے امور مشتبہہ نیں - ایس واسطے اوس چیز نوں چھوڑ دیوے جیہڑی شک وچ پاوے - اوس نوں نہ چھوڑے ، جیہڑی شک وچ نہ پاوے -

حضرت عمر رضی اللہ عنہ ہوراں ایہو طریق کار قاضی شریح ہوراں نوں دسیا سی - ایس قسم دیاں بہت مثالاں احادیث تے آثار وچوں مل جاندیاں نیں ، جیہناں وچوں ثابت ہوندا اے - کہ صحابہ کرامؓ نے قیاس تے اجتہاد کرن کم لے کے فتوے صادر کیتے - فقہ تاں بیان کرن توں

پہلاں فقہ دی تعریف تے فقہ دیاں حداں اسیں بیان کردے ہاں !

فقہ دی تعریف

فقہ دی لغوی تے اصطلاحی تعریف بیان کیتی جاچکی اے۔ لغت دے اعتبار نال فقہ دا اطلاق سمجھ تے فہم اُتے ہوندا اے۔ پر شریعت دی اصطلاح دیوچ فقہ دا لفظ دین دے علم واسطے خاص کیتا گیا اے۔

ایسے واسطے شرعی اعمال دے مسئلیاں دے علم نوں فقہ داناں دتا گیا اے۔ فقہ دے علماء دے نزدیک فقہ توں مراد شریعت دے فروعی اعمال دا جاننا اے، جیڑے تفصیلی دلیلاں نال حاصل کیتے گئے ہون۔

بعض کہندے نیں کہ شرعی احکام دے علم داناں علم فقہ اے۔ شرعی احکام توں مراد اللہ تعالےٰ دے احکام نیں، جیڑے بندیاں نوں دتے جاندے نیں۔

فقہ دیاں حداں

اسلام دے وچ فقہ دیاں حداں بڑیاں وسیع نیں اوہناں دا اک سرا دین تے دوجا سرا دنیا اے۔ اسلامی فقہ دین تے آپس دے معاملات دوہاں اُتے محیط اے۔ عبادات تے معاملات علم فقہ دا موضوع بحث نیں۔ ایسے کارن علم فقہ دیاں دو شاخاں نیں۔ اک داناں عبادت اے۔ اسدا تعلق آخرت نال ہوندا اے۔ جیس طرح نماز، روزہ، زکوٰۃ، حج وغیرہ۔ دوجی شاخ نوں دنیا دے اُمور داناں دتا جاندا اے۔ مثلاً تعزیرات تے نکاح وغیرہ۔

تعزیرات دا تعلق جرائم نال ہوندا اے، جیسطرح چوری، قتل، شراب پینا تے زنا وغیرہ۔ نکاح تے طلاق دے احکام وچ نسب، نان، نفقہ، اور اولاد تے وراثت وغیرہ نال بحث ہوندی اے تے معاملات دا تعلق مالیات تے معاہدات نال ہوندا اے جیویں لین دین، ٹھیکہ، ہبہ، اُدھار، امانت، ضمانت، شرکت فقہ دیاں اصولاں وچ شرعی دلیلاں تے فیصلہ کرن دے طریقیاں نال بحث ہوندی اے، جیڑی فقہ دی غرض اے۔

اسلامی فقہ دے چار اُصول نیں۔

(۱) قرآن۔ (۲) سُنت۔ (۳) اجماع (۴) قیاس

ایہناں چوہاں اُصولاں توں اسلامی قانون سازی دے ماخذ آکھدے نیں۔ ہن اسیں

Marfat.com

ایہناں اُتے مفصل بحث کراں گے ۔

فقہ دے مآخذ

۱۔ مآخذ اوّل کتاب اللہ یا قرآن مجید کتاب اللہ یا قرآن مجید توں اللہ تعالیٰ دا اوہ کلام مراد اے، جیڑا نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں اُتے حضرت جبرئیل علیہ السلام دے راہیں نازل ہوندا رہیا۔ جیڑا مصاحف وچ اج وی موجود اے تے رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں توں لے کے اتوں روتی نقل ہوندا رہیا تے شریعت اسلامیہ دا سبھ توں پہلاں تے سبھ توں وڈا مآخذ اے ۔ ایس دے بعد دوجے درجے تے حدیث تے سنت نبوی دا مقام اے۔ قرآن پاک تے سُنّت دے بعد اجماع اُمت تے قیاس دا درجہ اے۔ ایہناں ساریاں توں شریعت دے سارے مسائل نکلدے نیں۔ ایہناں مسئلیاں دے علم دا نال فقہ اے ۔

قرآن پاک نوں رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوریں حضرت جبرئیل علیہ السلام ہوراں کولوں حرف بحرف صحابہ کرامؓ نوں سُنا دیندے سن تے وحی دی کتابت کرن والے لکھ لیندے سن ۔

کتاب تے قرآن وچ فرق :

کتاب لغت وچ کتاب ہر اوس شے نوں کہندے نیں۔ جیڑی لکھی ہوئی ہووے۔ قرآن دے دو معنے نیں ۔

(۱) قرآن فعلان کے وزن اُتے غفران دی طرح مصدر اے۔ جیس دا معنی پڑھنا اے ۔

(۲) یا مفعول دیاں معنیاں وچ استعمال ہوندا اے ، جیس دے معنے اوہ شے جیڑی پڑھی جاوے ۔ پر شریعت وچ کتاب تے قرآن دونویں لفظ اللہ تعالیٰ دے کلام واسطے مخصوص ہو گئے نیں ۔ قرآن پاک وچ اللہ تعالےٰ ارشاد فرماندے نیں :

ذَالِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ :

ایہ کتاب اے۔ ایسدے وچ کوئی شک نہیں اے ۔

تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُبِينٍ :

ایہ کتاب پاک تے قرآن دیاں آیتاں نیں ۔

تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ۔ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ : ایہ ظاہر تے روشن کتاب دیاں نشانیاں نیں ۔ اساں قرآن پاک عربی وچ نازل کیتا تاں جے تسیں سمجھ سکو۔

Marfat.com

بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَّجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ -

بلکہ اوہ قرآن مجید اے۔ لوح محفوظ وچ -

إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ - فِي كِتَابٍ مَّكْنُونٍ - لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ - تَنْزِيلٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ :

ایہہ عزت والا قرآن اے، جیڑا مخفی کتاب اے جیس نوں پاک لوکاں توں سوا ہور کوئی ہتھ نہیں لا سکدا۔ ایہہ جہاناں دے پالن والے دی طرفوں نازل کیتا گیا اے -

ایہناں آیتاں توں چنگی طرح واضح ہوگیا اے کہ کتاب تے قرآن توں لغت دے معنی مراد نہیں بلکہ اوہ کتاب اے جیڑی لوح محفوظ اتوں حضرت جبرئیل علیہ السلام عربی زبان وچ :

(نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ ۝ عَلَىٰ قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ - بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُّبِينٍ :

ایس نوں روح الامین ہوراں نے تہاڈے قلب مبارک اُتے نازل کیتا۔ تاں جے تسیں ڈران والیاں وچوں ہوجاؤ۔ ایہہ روشن عربی زبان وچ اتاریا گیا اے۔) حضرت رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی خدمت وچ لے کے آندے رہے -

ثابت ہوندا اے کہ ایہہ عربی وچ حضرت جبریل علیہ السلام دی راہیں حضرت رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں اُتے اتاریا ہویا ای قرآن اے۔ ایس دا ترجمہ قرآن نہیں۔ ایہہ وای قرآن پاک فقہ دی اصل اے تے پہلا مأخذ اے -

۲- فقہ دا دوجا مأخذ حدیث اے۔ لغت دے وچ حدیث دے معنے خبر، بات، قصہ، کہانی تے زبانی روایت دے نیں۔ قرآن پاک واسطے دی خیر الحدیث دے لفظ استعمال ہوئے نیں۔

إِنَّ خَيْرَ الْحَدِيثِ كِتَابُ اللَّهِ :

اللہ تعالیٰ دی کتاب سبھ توں چنگی حدیث اے۔ حدیث نوں سُنت دی آکھدے نیں۔

سُنت دے لغوی معنے عادت تے طریقے دے نیں۔ حدیث جاننے والیاں دی اصطلاح وچ حدیث تے سُنت نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قول، فعل تے تقریر نوں کہندے نیں تے ایس دا وسیع اطلاق صحابی تے تابعی دے قول، فعل تے تقریر اتے وی ہوندا اے۔

فقیہاں دی اصطلاح وچ سنت نافلہ عبادتاں نوں کہندے نیں۔ نافلہ توں ہر اوہ چیز

Marfat.com

چیز مراد اے، جیڑی فرض نہ ہووے تے فقہ دی اصطلاح دے وچ رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قول، فعل تے تقریر نوں سُنت کہندے میں تے فقہ وچ سُنت توں ایہو ای مراد اے۔

قول توں مراد ایہ اے کہ جو کجھ رسُولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہورین کرن واسطے اپنے مُنہ مبارک توں فرمان تے جو کجھ کم کرکے دکھا دین۔ اوسنوں فعل کہندے نیں۔ پر تقریر رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم توں مراد ایہ اے کہ جو کجھ آپ نے کِسے نوں کم کردیاں ویکھیا یا کوئی گل کردیاں سنیا، اوس وقت آپ نے خاموشی اختیار فرمائی۔ ایہ وی سنّت دے وچ شامل اے کیوں جے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کدے وی ناجائز کم اتے خاموشی اختیار نہیں فرما سکدے سَن۔ آپ دی چپ اوس کم دے چنگا ہون دی دلیل اے۔ رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قول، فعل تے تقریر دی اطاعت اللہ تعالےٰ دی اطاعت اے۔ قرآن شریف وچ وارد ہوندا اے۔

مَنْ يُطِعِ الرَّسُوْلَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰه۔

جیس نے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی اطاعت کیتی۔ اوس نے اللہ دی اطاعت کیتی۔

اک ہور مقام اُتے وارد ہوندا اے۔

مَا اٰتَاكُمُ الرَّسُوْلُ فَخُذُوْهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوْا :

رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلّم جو کجھ تہانوں دسن، اوس نوں لازم پکڑو تے جیس چیز توں روکن، اوس توں رک جاؤ۔ اسواسطے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دا ہر فعل کتاب اللہ دی طرح حجت اے۔ تے نص قطعی دا درجہ رکھدا اے۔

سُنت دے بارے وچ اہلِ سُنت تے شیعہ حضرات وچ اختلاف اے۔ اہلِ سُنت دے اگوں ہور دو فرقے نیں۔ اِک اہلِ حدیث تے دوجا اہل الرائے۔ اہلِ الرائے دی جماعت امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ دی قیادت وچ عراق وچ قائم ہوئی تے اہلِ حدیث دی جماعت مدینہ منورہ وچ امام مالکؒ رحمۃ اللہ علیہ ہوراں دی سرکردگی وچ قائم ہوئی اہلِ السنت دے مختلف مذہب اہلِ الرائے تے اہلِ حدیث دی نمائندگی کردے نیں۔ اہلِ الرائے دیاں چار مختلف جماعتاں نیں۔ (۱) حنفی (۲) مالکی (۳) شافعی (۴) حنبلی

Marfat.com

ایہناں چوہناں مذہباں دے منن والے ہن وی دنیا وچ کثرت نال ملدے نیں، جیہناں وچوں حنفی فقہ دے منن والے سبھ توں زیادہ نیں۔

قرآن تے سُنت دونویں نص قطعی دی حیثیت رکھدے نیں۔ نسخ دے بارے علماءؒ وچ اختلاف اے۔ نسخ دا مطلب ایہ اے کہ اک قرآن پاک دی آیت یا نبی صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی حدیث دوجی آیت یا حدیث نال منسوخ ہوجاندی اے۔ نسخ دا مقصد ایہ سی کہ لوکاں وچ آسانی پیدا کیتی جاوے تے اسلامی قانون درجہ وار نافذ ہووے تے زمانے دے بدلن نال معاملات دیاں مسئلیاں وچ تبدیلی ہوجاوے۔

نسخ دیاں ترے صُورتاں ہوسکدیاں نیں۔

۱۔ اک آیت دوجی آیت نال منسُوخ ہووے۔

۲۔ اک حدیث دوجی حدیث نال منسُوخ ہوجاوے۔

۳۔ اک آیت کسے حدیث نال منسُوخ ہوجاوے۔

قرآن پاک دی آیت دا دوجی آیت نال منسُوخ ہونا فقیہاں دے نزدیک ثابت اے۔ ایسے طرح حدیث دی دوجی حدیث نال منسُوخ ہوسکدی اے۔ پر سُنت نال آیت قرآنی دے منسُوخ ہون وچ اختلاف اے۔ امام شافعیؒ تے امام احمد بن حنبل حدیث نال آیت نوں منسُوخ کرن دے قائل نہیں، لیکن امام مالک، صاحبین تے بعض دُوجے حدیث آیت نوں منسُوخ کرسکدی اے دے قائل نیں۔

قرآن مجید دے مجمل احکام دی تشریح حدیث نال ہوندی اے تے ساریاں جزوی چیزاں حدیث اکٹھیاں کردی اے۔ قرآن پاک دا حکم اے کہ نماز قائم کرو۔ ہن اوقات، فرض، سنت، رکعتاں، سجدہ، رکوع تے قیام دی تشریح حدیث پاک توں ثابت ہوندی اے۔ ایسے طرح دوجے احکام حج، زکوٰۃ تے روزہ دیاں تفصیلاں دی حدیث پاک توں کھلدیاں نیں۔ ایسے واسطے تفصیل دا سطے حدیث بناں کم نہیں بندا۔

۳۔ اجماع

اجماع اسلام دے احکام تے قانوناں دا تیجا مأخذ اے۔ ایس دے وچ ایہہ چیزاں غور کرن دے قابل نیں۔

(ا) اجماع دا مفہوم۔ (ب) اجماع دا امکان (ج) اجماع دا حجت ہونا۔ (د) اجماع دی سند

Marfat.com

اجماع دا مفہوم

اجماع دے مفہوم توں مراد اے، کسے زمانے وچ سارے مجتہدین تے علماء کسے مذہب دے مسئلے اُتے اتفاق کرلین۔ اوس وقت اجماع ثابت ہو جاوے گا جے کر کجھ علماء اتفاق کرن تے کجھ اختلاف، اوس وقت اجماع ثابت نہیں ہو ویگا۔

اجماع دا امکان

نظامِ معتزلی دا قول اے کہ اجماع محال ہوندا اے کیوں جے سارے علماء اک مسئلے اتے جیڑا پہلے پتا نہ ہووے، اکٹھے نہیں ہو سکدے۔ ایہہ وی ممکن نہیں کہ اک مسئلے اتے سارے لوک اکٹھے ہو کے گل بات کر سکن، لیکن نظام دی ایہہ دلیل درست نہیں۔ اگر کدے مسئلے نوں دلیلاں نال ثابت کیتا جاوے تے سارے علماء اک مسئلے اُتے اکٹھے ہو سکدے نیں۔

پرانے زمانے وچ سارے علماء اک جگہ اکٹھے نہ ہو سکدے ہون تے منیا جا سکدا اے۔ پر اَجکل ایہہ گل ناممکن نہیں۔ سارے آدمی بڑی آسانی نال اک جگہ رَل مِل فیصلہ کر سکدے نیں۔ ایسواسطے اجماع دا امکان محال نہیں۔

جمہور علماء نے اجماع دی ایہہ تعریف کیتی اے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے وصال دے بعد کسے زمانے وچ مجتہدین دا کسے شرعی مسئلے اُتے اتفاق کرنا۔

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے وصال دی قید اجماع واسطے ایس وجہ توں لائی گئی اے کہ آپ دی زندگی وچ وحی دا سلسلہ جاری سی۔ اوس وقت صرف رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوریں ای اکلے فیصلہ کرن دے مجاز سن تے اوہناں دی زندگی وچ کسے دوجے مسلمان نوں فیصلہ کرن دا کوئی حق نہیں سی۔

بعض اس قسم دے مسئلے ہوندے نیں کہ جیہنا ندے بارے قرآن پاک تے حدیث شریف وچ کوئی واضح حکم نہیں ہوندا۔ ایہو جیہے مسئلیاں دا فیصلہ کرن واسطے زمانے دے تغیرات تے مجتہدین علماء دی رائے دا لحاظ کیتا جاندا اے۔ اوس وقت اُمت دا اجماع اسلامی قانون بنان دا اِک ذریعہ ہو سکدا اے۔ اجکل کئی مسئلے نیں جیہناں وچ اجماع دی لوڑ اے۔ مصر دے اک بڑے وڈے علامہ خضری ہوراں دا قول اے کہ جدوں کسے مسئلے دے بارے قرآن پاک تے حدیث شریف وچ کوئی نص موجود نہ ہووے تے سلف دیاں علماواں نے وی کوئی فیصلہ نہ کیتا ہووے، اوس وقت جمہور فقہاء دے فیصلہ نوں حجت منیا جاوے گا۔

اجماع دا حجت ہونا

اہلِ سنت والجماعت دا خیال اے کہ اجماع شرعی حجت اے۔ ایس دے نال شرعی احکام تے قانون ثابت ہوندا اے۔ ایس واسطے اجماع شریعت دا اک بنیادی اصول اے تے ایسے واسطے اجماع نوں کتاب وسنت دے بعد اک مسلمہ اصول منیا جاندا اے۔

اجماع نوں نص دا درجہ دین واسطے قرآن پاک وچ وارد ہوندا اے:

وَمَنْ يُّشَاقِقِ الرَّسُوْلَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدٰى وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيْلِ الْمُؤْمِنِيْنَ نُوَلِّهٖ مَا تَوَلّٰى وَنُصْلِهٖ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيْرًا:

جیہڑا رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی نافرمانی کرے، جدوں اوس دے واسطے ہدایت ظاہر ہو چکی ہووے تے اوہ مومناں دے بناں کوئی ہور راہ تلاش کرے۔ اسیں اوس دی پیاری شے نوں اوس دا دوست بنا دیاں گے۔ اوس نوں دوزخ وچ سٹ دیاں گے، جیہڑا بڑا برا ٹھکانا اے

مومناں تے خاص طور تے صحابہ دی راہ نوں چھوڑ کے کوئی دوجی راہ تلاش کرنا اصل وچ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی مخالفت کرنی ہوندی اے، جیہدی سزا دوزخ اے۔

اجماع دے بارے حدیث پاک وچ وارد ہوندا اے:

لَنْ يَجْمَعَ اُمَّتِيْ عَلَى الضَّلَالَةِ:

میری اُمت کدی دی گمراہی اُتے اکٹھی نہیں ہووے گی۔ اک ہور جگہ وار ہوندا اے۔

اَلْزِمُوْا الْجَمَاعَةَ فَمَنْ شَذَّ مِنْ الْجَمَاعَةِ شَذَّ فِي النَّارِ۔

جماعت نوں لازم پکڑو۔ جیہڑا جماعت نالوں وکھرا ہویا، اگ وچ وکھرا ہو ویگا۔

امام بغوی ہوراں میمون بن سہران ہوراں کولوں روایت کیتی اے کہ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ ہوراں کول جدوں کوئی مقدمہ پیش ہوندا سی۔ اوہ قرآن پاک دے مطابق فیصلہ کردے سن۔ کتاب اللہ دے بعد سنت نبوی دے مطابق فیصلہ کردے سن۔ ایس دے بعد مسلماناں نوں اکٹھا کر کے اوہناں کولوں پچھدے سن تے آکھدے سن کہ اگر تہانوں کوئی حدیث پاک یاد اے تے بیان کرو۔ کوئی حدیث نہ ملن دے بعد اہلِ علم نوں اکٹھا کردے سن۔ اوہناں کولوں مشورہ لیندے سن، جیس امر اُتے اتفاق ہو جاندا سی، اوسدے مطابق فیصلہ کردے سن۔

ایہو دستور حضرت عمر رضی اللہ عنہ ہوراں دا سی۔ اوہ کتاب تے سنت دے بعد حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ دے فیصلے اُتے عمل کردے سن۔ جے کر حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ ہوراں دا

Marfat.com

فیصلہ نہ ملدا تے فیر صحابہ وچوں علماء نوں اکٹھا کر کے مشورہ کردے سن۔ متفقہ رائے لین دے بعد فیصلہ فرماندے سن۔ نماز جنازہ دیاں چار تکبیراں تے شراب دی حد اسی کوڑے ایسے طرح مقرر ہوئی اے۔

قاضی شریح ہوراں نوں جیہڑا حکمنامہ مقدمیاں دے فیصلے دے بارے لکھیا سی اوس دے وچ فقہ دے چار اصول بیان کیتے گئے نیں، جیہڑا امام شعبیؒ ہوراں قاضی شریح ہوراں کولوں نقل کیتا اے۔

امام نسائی ہوراں صالحین یعنی صحابہ کبار دے فیصلے نوں اجماع قرار دتا اے

اَلْحُکْمُ بِاتِّفَاقِ اَھْلِ الْعِلْمِ:

یعنی اہلِ علم دے اتفاق نال فیصلہ کرنا چاہیدا اے، امام نسائی ہوراں نے عبداللہ ابن مسعود رضی اللہ عنہ ہوراں دی سند نال عبدالرحمان بن یزید تے حریث بن ظہیر دی زبانی اوہو فیصلہ نقل کیتا اے، جیہڑا ذکر کردتا گیا اے۔

امام احمدؒ ہوراں دی اپنی مسند وچ عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کولوں روایت کیتی اے، جیس توں اجماع دی تاکید ہوندی اے۔

اجماع دی سند

عام علماء دی رائے دے مطابق اجماع دا مدار کتاب سنت تے قیاس اُتے اے۔ اس واسطے اگر اجماع نوں بیان کیتیاں ہویاں دلیلاں نال جکڑ دتا جاوے۔ پھر مخالفت دا سوال ای پیدا نہیں ہوندا۔ اوس وقت اجماع اک قطعی حکم بن جاندا اے۔

۴۔ قیاس

فقہ دا چوتھا حصہ ماخذ اے۔ لغت دے وچ قیاس دے معنے اندازہ کرن دے نیں اصطلاح دے وچ اسدی تعریف ایسطرح ہوسکدی اے کہ اصل دے وچ فرع نوں اصل دے نال علت تے حکم وچ برابر کرن داناں قیاس اے۔ جدوں کسے مسئلے دے بارے قرآن پاک تے حدیث شریف وچ کوئی نص موجود نہ ہووے تے ای اوس دے متعلق اجماع اُمت دا ثبوت ملدا ہووے۔ اوس وقت اوس مسئلے دے حل کرن بارے علماء اپنی اپنی رائے تے عقل کولوں کم لیندے نیں۔ اوس وقت فیصلہ دین دے عام قاعدیاں دے مطابق دتا جاندا اے۔ شرع دے سارے احکام مخصوص غرضاں تے مصلحتاں نال وابستہ ہوندے نیں۔ اوہ غرضاں ای اوہناں حکماں دی

Marfat.com

علت غائی ہوندی اے ۔ اوس علت غائی نوں جیہڑی نص شرعی دی وجہ توں بیان کیتی گئی اے ۔ اوس وقت اوس علت نوں سامنے رکھدیاں ہویاں دوجیاں مسئلیاں دی علت غائی دا پتا لگانا بڑا آسان ہوندا اے ۔ ایسواسطے دوہاں مسئلیاں دے وچ اشتراک علت نوں سامنے رکھدیاں ہویاں فیصلہ کرنا قیاس کہلاندا اے ۔

قیاس واسطے چار چیزاں دا ہونا ضروری اے :

۱۔ **مقیس علیہ** : جس چیز اُتے قیاس کیتا جاوے ۔ اوسنوں اصل دی کہندے نیں ۔

۲۔ **مقیس** : جس چیز نوں قیاس کیتا جاوے ۔ اوسنوں فرع دی کہندے نیں ۔

۳۔ **اشتراک علت** : اوہ سبب جیہڑا مقیس علیہ تے مقیس وچ مشترک ہووے تے قیاس دا سبب ہووے ۔ ایہہ اوس وقت ای ہو سکدا اے ، جدوں دوہاں مسئلیاں وچ پوری مشابہت پائی جاندی ہووے ۔ کوئی امر دوہاں وچ مشترک نہ ہووے ۔ تاں جے قیاس کیتا جا سکے ۔

۴۔ **حکم** : جیہڑا اثر قیاس دے بعد لگایا جاندا اے ۔

قیاس شرعی دلیلاں وچوں چوتھی دلیل داناں اے ۔ ایس دے اُتے اوس وقت عمل ضروری ہوندا اے ، جدوں پہلیاں تناں دلیلاں وچوں کوئی دلیل موجود نہ ہووے ۔ ایہو فتویٰ صحابہ، تابعین تبع تابعین تے ساریاں اماماں دا اے ۔ ہر زمانے وچ لوک ایسدے اُتے اتفاق کردے رہے نیں ۔ چند اک فرقے مثلاً شیعہ، خوارج تے فرقہ ظاہریہ دے لوک قیاس دے قائل نہیں ۔

قیاس دا حجت ہونا کتاب اللہ ۔ سنت رسول صلی اللہ علیہ وسلم تے اجماع تناں توں ثابت اے ۔ قرآن پاک وچ وارد ہوندا اے ۔

فَاعْتَبِرُوْا يَا اُولِي الْاَبْصَارِ،

اے عقل والیو ! عبرت حاصل کرو ۔ اعتبار دے معنے قیاس آندے نیں ۔

قیاس دے بارے وچ حضرت معاذ بن جبل ہوراں دا واقعہ مشہور اے ، جدوں اوہناں نے بِكِتَابِ اللّٰه (اللہ تعالیٰ دی کتاب نال) دے بعد بِسُنَّةِ رَسُوْلِ اللّٰه صلی اللہ علیہ وسلم (رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی سنت دے نال) کہن دے بعد عرض کیتا ۔ اَجْتَهِدُ بِرَأْيِيْ (اپنی رائے نال اجتہاد کرانگا) کہیا ۔ رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے خوش ہو کے فرمایا :

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ وَفَّقَ رَسُوْلَ رَسُوْلِ اللّٰہِ

(اللہ تعالیٰ نوں سب تعریفاں نیں، جیں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے قاصد نوں توفیق بخشی تے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے حلال تے حرام ظاہر ہون دے بعد حضرت معاذ بن جبلؓ ہوراں دے بارے فرمایا،

اَعْلَمُھُمْ بِالْحَلَالِ وَالْحَرَامِ مُعَاذُ بْنُ جَبَل :

معاذ بن جبلؓ حلال حرام دے بہترین جاننے والے نیں۔ ایہہ دی ادہناں دے قیاس دے بارے اے۔

احادیث دے وچ اجتہاد رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دیاں کئی مثالاں نیں مثلاً

(۱) اک آدمی دا پیو بیمار ہون دی وجہ توں حج کرن دا حکم دینا (جدوں اوہدا قرض ادا کردتا گیا) اجتہاد دی مثال اے۔

(۲) منان بن سلمہ الجھنی دا ماں دے بدلے حج کرن دا حکم قرض ادا کرن دے بعد دوجی مثال اے۔

(۳) اک عورت دی حج نذر من لین دے بعد مرجانا تے اوس دے بھرا نوں حج کرن دا حکم دی قیاس دی مثال اے۔

ایہناں ساریاں مثالاں وچ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے اللہ دے قرض دی ادائیگی نوں بندے دے قرض دی ادائیگی اُتے قیاس کیتا اے۔ امام ابوحنیفہؒ تے ادہناں دے اصحاب نے سبھ توں پہلاں قیاس نوں شرعی اصول تسلیم کیتا۔ امام شافعیؒ ہوراں دی قیاس دی حمایت کیتی تے ایس نوں شرعی حجت منن بارے بڑیاں دلیلاں دتیاں، پر امام داؤد بن علی رح ہوراں نے قیاس دی تردید کیتی تے اہل ظاہر نے مذہب دی بنیاد کتاب تے سنت نوں قرار دتا اے تے قیاس دا بالکل انکار کیتا اے۔

۱۔ احناف نے قیاس بارے بڑی شدت دا اظہار کیتا اے۔

۲۔ تے مالکی علماء نے قیاس کولوں تھوڑا کم لیا اے۔

۳۔ شافعی علماء ایہناں دوہاں دے وچکار رہے نیں۔

بعض اہل حدیث تے شیعہ حضرات ایس توں الگ نظر آوندے نیں۔

قیاس دے درست تے صحیح ہون واسطے ضروری اے کہ اوس دے واسطے مقرر کیتیاں ہویاں ساریاں شرطاں موجود ہون ورنہ انسان دی ذاتی رائے دی کوئی قیمت نہیں۔

Marfat.com

پروفیسر غلام جیلانی مخدوم ایم۔اے

اِسلام وچ میراث دے مسائل

باراں انواع ـــــ سراجی

"سراجی" علم فرائض دے بارے سراج الدین محمد بن محمد سجاد حنفی دی کتاب مشہور اے۔ ایہہ بہت ہی مقبول تے مستند اے ایس کتاب دیاں کئی شرحاں لکھیاں گئیاں نیں، جیہناں وچوں میر سید شریف ہوراں دی "شریفی" بہت ہی معتبر خیال کیتی جاندی اے۔

فرائض فریضہ دی جمع اے، جیہڑا فرض توں مشتق اے، علم میراث نوں فرائض دا حکم کہندے نیں علماء دے قول مطابق میت دے ترکے دے نال چار حق متعلق ہوندے نیں۔

۱۔ سبھ توں پہلاں میت دی شریعت دے قاعدے مطابق کفن دفن دا مناسب بندوبست کیتا جاوے ایس وچ نہ تے فضول خرچی کیتی جاوے تے نہ ای کنجوسی ورتی جاوے۔

۲۔ ایدوں مگروں اگر میت دے ذمے کوئی قرض ہووے تے ادا کیتا جاوے۔

۳۔ ایہناں دونواں گلاں نوں پورا کر کے جو کجھ بچے، اوس دا تیجا حصہ مرن والے دی وصیت مطابق خرچ کیتا جاوے۔ (مرن والے نے بھانویں سارے مال دی وصیت کیتی ہووے، فیر وی صرف اک تہائی مال نوں بطور وصیت خرچ کرن دی اجازت اے)

۴۔ کفن دفن، قرض تے وصیت اُتے خرچ ہو جان مگروں جو کجھ بچے اوس مال نوں میت دیاں وارثاں وچ ونڈ دتا جاوے۔

ایس سلسلے وچ سبھ توں پہلاں اصحاب فرائض آوندے نیں، فیر عصبات آوندے تے جے عصبات وی نہ ہووان تے فیر تیجے حصے دار ذوی الارحام ہوندے نیں۔

Marfat.com

۱- اصحاب الفرائض

اصحاب الفرائض توں مراد اوہ لوک نیں جنہاں ندے حصے اللہ دی کتاب یعنی قرآن پاک وچ مقرر ہو چکے نیں۔ ایہہ سارے گنتی وچ باراں نیں۔ مرداں وچ ایہہ چار نیں۔ یعنی (۱) باپ (۲) دادا (۳) خاوند (۴) اخیافی بھرا

(جنہاں بھراواں دی ماں اک ہووے تے پیو وکھرا ہووے)

عورتاں وچ ایہہ اٹھ نیں: یعنی (۱) زوجہ (۲) دھی (۳) پوتری

پوتری وچ پڑپوتری تے اوس دی نسل دی شامل اے۔ (۴) سکی بھین (۵) علاتی بھین (۶) اخیافی بھین (۷) ماں (۸) دادی۔

ماں پیو دا حصہ قرآن مجید وچ اِنج بیان ہویا اے۔

وَلِاَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ اِنْ كَانَ لَهٗ وَلَدٌ فَاِنْ لَّمْ يَكُنْ لَّهٗ وَلَدٌ وَّوَرِثَهٗٓ اَبَوٰهُ فَلِاُمِّهِ الثُّلُثُ[1]

یعنی میت دے ترکے وچوں ماں پیو نوں یعنی ہر اک نوں چھیواں حصہ ملے گا۔ ایہہ وی ایس صورت وچ جے میت دی اولاد ہووے تے جیکر میت دی اولاد نہ ہووے، اوس دے وارث صرف ماں تے پیو ہون گے۔ ایس صورت وچ اوس دی ماں دا تیجا حصہ تے باقی پیو دا۔ ایہدی وضاحت اِنج ہوندی اے جے پیو دیاں تن حالتاں ہوندیاں نیں پہلی حالت وچ اوس نوں فرض مطلق یعنی چھیواں حصہ ملے گا۔ ایہہ اوس وقت ہندا اے، جدوں میت دا پتر موجود ہووے جے پتر نہ ہووے تے فیر پوترا یا پڑپوتریاں ایدوں دی تھلے کیوں جے ولد دا لفظ پتر، پوترے تے پڑپوترے ساریاں واسطے عام استعمال ہوندا اے۔ اِنج ای دھی، پوتری تے پڑپوتری وی۔

دوجی حالت وچ فرض مطلق تے عصوبت دا حصہ یعنی ذوالفروض ہون دی حیثیت نال چھیواں حصہ ملدا اے تے عصبہ ہون حیثیت نال باقی مال دا مالک بن جاندا اے۔ ایہہ اوس ویلے ہوندا اے جدوں میت دی دھی، پوتری یا پڑپوتری ہووے یاں ایدوں دی تھلے موجود ہون۔

تیجی حالت ایہہ اے کہ پیو محض عصبہ ہووے۔ ایہہ اوس ویلے ہوندا اے، یعنی میت دا پیو موجود نہ ہووے تے دادا ساری جائداد وچ پیو وانگ ای حصہ دار ہوندا اے۔ چار

(۱) سورۃ النساء، آیۃ ۱۱ (مرتب)

Marfat.com

صورتاں ایسیاں ہوندیاں نیں جے دادا پیو دے حکم توں خارج ہو جاندا اے۔

میت دی ماں دیاں وی ترے حالتاں نیں :

پہلی میت دا دادا زندہ ہووے تے ماں توں چھیواں حصہ ملے گا۔

دوجی حالت ایہہ کہ میت دے دو یا دو توں زیادہ بھین بھرا ہوون۔ بھین بھرا سکے ہون یا متر ئے، ماں وتوں متر ے ہون یا پیو دلوں ہر حالت وچ ماں نوں چھیواں حصہ ملے گا۔

تیجی صورت انج اے میت دا پتر، دھی یا پوترا۔ پوتری نہ ہووے یا دو یا دو توں زیادہ بھین بھرا نہ ہون تے ماں نوں میت دی کل چھڈی ہوئی جائیداد وچوں تیجا حصہ ملے گا، پر ماں دے بارے جیہڑے احکام ذکر کیتے گئے نیں اوسے ویلے ای جاری ہون گے، جدوں میت دے ماں پیو احد الزوجین نہ ہون۔ الزوجین ہوں تے قرض دین دے بعد احد الزوجین دی ماں نوں باقی دا تیجا حصہ ملے گا۔

زوجین دے بارے قرآن شریف وچ وارد اے :

وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ ۚ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُمْ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ (۱) :

اے لوگو! جیہڑا ترکہ تہاڈیاں بیویاں چھوڑ جان جے اوہناں دا کوئی پتر نہ ہووے تے اوہناں دے ترکے وچ تہاڈا اوھا حصہ اے۔ جیکر اوہناں دے پتر ہون تے اوہناں دے ترکے وچوں تہاڈا چوتھا حصہ اے ..... ایہہ اوس وقت نافذ العمل ہووے گا جدوں قرض تے وصیت اُتے عمل ہو جاوے۔ اگر تسیں کوئی ترکہ چھوڑ جاؤ تہاڈی کوئی اولاد نہ ہووے تہاڈیاں بیویاں دا چوتھا حصہ۔ جے اولاد ہووے قرض تے وصیت دے پچھن بعد تہاڈا اٹھواں حصہ ہووے گا۔

ایس سارے کلام دا خلاصہ ایہہ اے کہ خاوند دیاں دو حالتاں ہوندیاں نیں۔

۱۔ بیوی دے ترکے وچوں اوھ دا مالک ہووے گا۔

۲۔ دوجی حالت وچ خاوند چوتھے حصے دا مالک ہووے گا۔ اگر بیوی دی اولاد ہووے،

۱۔ سورۃ النساء، آیۃ ۱۲

Marfat.com

تے بیوی دیاں دو حالتاں ہون گئیاں،

۱۔ پہلی حالت چوتھی پتی دی حصہ دار ہووے گی جے کر اکلی ہووے۔

۲۔ جے میت دی دوجی بیوی ہووے دونویں نل کے چوتھے حصے دیاں مالک ہون گئیاں یعنی پہلی حالت وچ بیوی نوں چوتھا حصہ ملے گا۔ دوجی صورت وچ اٹھواں حصہ ملے گا۔

اخیافی بھین بھراواں دیاں حصیاں بارے قرآن پاک وچ اس طرح بیان اے۔

وَاِنْ كَانَ رَجُلٌ يُّوْرَثُ كَلٰلَةً اَوِ امْرَاَةٌ وَّلَهٗٓ اَخٌ اَوْ اُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ فَاِنْ كَانُوْٓا اَكْثَرَ مِنْ ذٰلِكَ فَهُمْ شُرَكَآءُ فِي الثُّلُثِ مِنْۢ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُّوْصٰى بِهَآ اَوْ دَيْنٍ غَيْرَ مُضَآرٍّ وَصِيَّةً مِّنَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ عَلِيْمٌ حَلِيْمٌ[1]

اگر کسے مرد یا عورت دی میراث ہووے۔ اوسدا باپ یا بیٹا (اصل تے نرع) نہ ہووے۔ دوجے پیو وچوں اوسدا اک بھائی یا بھین ہووے۔ اوہناں دوہاں وچوں ہر اک نوں چھیواں حصہ ملے گا۔ اگر اک کولوں دوہ ہون تے تیجے حصے وچ سارے برابر دے شریک نیں ایہناں حصیاں اُتے وی قرض تے وصیت دے بعد ای عمل کیتا جاوے گا۔ ایس شرط نال کہ میت کے نوں کوئی نقصان نہ پہنچانا چاہندی ہووے۔

میت دے اخیافی بھین بھراواں دیاں ترے حالتاں نیں۔

۱۔ اک بھین یا اک بھرا اے تے چھیواں حصہ ملے گا۔

۲۔ دو یا دو توں زیادہ ہون تے تیجے حصے وچ برابر دے شریک ہوون گے۔

۳۔ میت دا پتر دھی یا پوترا پوتری ہون، اوس صورت وچ اخیافی بھین بھرا بھانویں ودھ سبھ نوں میراث وچوں کوئی حصہ نہیں ملے گا۔ انج ای اگر باپ میت دا نہیں۔ دادا موجود اے تے سبھ ساقط ہوجان گے۔

سکیاں تے متریاں بھیناں دے قرآن پاک وچ بیان اے:

قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيْكُمْ فِي الْكَلٰلَةِ ۔۔۔ اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيْمٌ۔

اے پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم لوگ تہاڈے کولوں کلالہ بارے فتویٰ پوچھدے نیں۔

۱۔ سورۃ النساء، آیۃ ۱۲

Marfat.com

تسیں اوہناں لوکاں نوں آکھ دیو جے اللہ تعالےٰ تہانوں کلالہ دے بارے حکم دیندا اے کہ اگر کوئی ایسا مرد مرجاوے، جیہدی کوئی اولاد نہ ہووے، نہ باپ نہ دادا۔ اوسدی صرف اک بھین ہووے، بھین نوں ترکے وچوں ادھ ملے گا۔ بھین مرجاوے، اوسدی کوئی اولاد نہ ہووے، اوسدے سارے مال دا وارث بھرا جے کر بھیناں دو ہون یا زیادہ اوہناں نوں ترکے وچوں ۲/۳ ملے گا۔ اگر بھین بھرا ملے جلے ہون (یعنی کجھ مرد تے کجھ عورتاں) اوس وقت اک مرد نوں دو عورتاں دے برابر ملے گا۔ تساں لوکاں دے بھٹک جان دی وجہ توں اللہ تعالیٰ اپنے حکم تہاڈے اُتے کھول کھول کے بیان کردے نیں۔ اللہ تعالےٰ سبھ کجھ جان دے نیں۔ ایس دی تفصیل اینج ہووے گی۔ میت دیاں سکیاں بھیناں دیاں پنج حالتاں نیں۔

۱۔ اگر اکلی ہووے تے ادھ۔

۲۔ دو یا دو توں ودھ ہون تے ۲/۳۔

۳۔ جدوں بھیناں سکیاں بھراواں نال اکٹھیاں ہون، اوس وقت اک مرد نوں دو عورتاں دا حصہ ملے گا۔ بھیناں بھائیاں دے ہوندیاں عصبہ بن جان گیاں۔

۴۔ میت دیاں دھیاں یا پوتریاں بھیناں نال اکٹھیاں ہون گیاں، اوس وقت دھیاں یا پوتریاں دے لین دے بعد باقی بچے ہوئے ترکے اُتے اوہناں دا حق ہووے گا۔

۵۔ میت دیاں بھیناں اوسدے پتر یا پوترے یا پیو یا دادے (بقول امام اعظمؒ دے) دے نال اکٹھیاں ہون، اوس وقت ساریاں بھیناں نوں کجھ حصہ نہیں ملے گا۔

میت دیاں متریاں بھیناں دی سکیاں بھیناں دی مانند نیں، اوہناں دیاں ست حالتاں نیں۔

۱۔ میت دی سکی بھین نہ ہووے تے متریٔ نوں ادھ، جیکر اکلی ہووے۔

۲۔ دو یا دو توں ودھ ہون اوس وقت ۲/۳ وچ سبھ برابر دیاں شریک نیں۔

۳۔ متریاں بھیناں اگر اک سکی بھین نال اکٹھیاں ہون۔ اوس وقت متریاں نوں چھیواں حصہ ملے گا۔

۴۔ جدوں میت دیاں دو سکیاں بھیناں ہون، متریٔ بھین نوں کجھ نہیں ملے گا۔

۵۔ جدوں بھیناں نال کوئی متریا بھائی دی ہووے اوس وقت بھائی وجہ توں عصبہ ہو جان گیاں اوس وقت باقی ترکہ مرد نوں دو عورتاں دے برابر اصول اُتے تقسیم ہووے گا۔

Marfat.com

۶۔ مترئیاں بھیناں میت دیاں دھیاں یا پوتریاں نال عصبہ ہو جان گئیاں۔

۷۔ میت دیاں مترئیاں بھیناں اوسدے پتر پوترے پڑپوترے یا پیواک قول دے مطابق وادے ہون دی صورت وچ میراث توں رہ جان گے۔

دھی تے پوتری دا حصہ قرآن پاک وچ انج بیان اے :

يُوْصِيْكُمُ اللّٰهُ فِيْٓ اَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ فَاِنْ كُنَّ نِسَآءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَاِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ (۱)

اے مسلمانوں اللہ تعالےٰ تہانوں تہاڈی اولاد دیاں حصیاں بارے تہانوں حکم دیندا اے جے لڑکے توں دو لڑکیاں دے برابر حصہ دتا جاوے۔ اگر لڑکیاں دو یا دو توں ودھ ہون تے ترکے وچ اوہناں دا ۲/۳ حصہ ہوندا اے۔ جے کر اک اکلی ہووے۔ اوس نوں ادھ ملے گا۔

میت دی دھی دیاں ترے حالتاں نیں :

۱۔ ادھ دی مالک ہووے گی، جے کر صرف اکلی ہووے۔

۲۔ دو یا دو توں ودھ ہون اوس وقت ۲/۳ وچ سبھ برابر دیاں شریک ہون گئیاں۔

۳۔ تیجی حالت وچ عصبہ ہو جاندیاں نیں۔ جدوں میت دیاں دھیاں اوس دیاں پتراں نال اکٹھیاں ہون۔ اوس حالت وچ اک پتر دو دھیاں دے برابر ہووے گا۔ باقی مال دھیاں وچ تقسیم ہووےگا۔ میت دیاں پوتریاں دی صلبی دھیاں دے مانند نیں، ایس واسطے اوہناں دا جدا ذکر قرآن پاک وچ نہیں ہویا۔

پوتریاں دیاں چھ حالتاں نیں :

۱۔ جیکر پوتری اک ہووے اوس وقت اوہ ادھ دی مالک ہووے گی۔

۲۔ دو یا دو توں ودھ ہون ۲/۳ دیاں مالک ہون گیاں لیکن ایس دے نال شرط ایہہ اے کہ میت دیاں صلبی دھیاں موجود نہ ہون۔

۳۔ میت دی پوتری نوں چھیواں حصہ ملدا اے، جدوں میت دی اک صلبی دھی موجود ہووے۔

۴۔ میت دیاں دو صلبی دھیاں موجود ہون تے اوس وقت پوتریاں نوں کجھ نہیں ملدا جے کر اوہناندے درجے وچ یا اوہناں توں تھلے کوئی مرد ہووے، ایہدی وجہ نال عصبہ

۱۔ سورۃ النساء، آیۃ ۱۱

Marfat.com

ہوجان گئیاں باقی ترکہ میت دا ساریاں دے وچ الذکر مثل حظ انثیین دے مطابق ملدا اے۔

۴۔ میت دا کوئی پتر موجود اے اوس وقت پوتریاں نوں کجھ نہیں ملے گا۔ عصبات عصبہ توں مراد اوہ اے جیہڑا میت دے زیادہ قریب اے۔

جدوں اہل فروض وچوں کوئی وی باقی نہ بچے۔ حضرت عبداللہ ابن عباسؓ ہوراں فرمایا اے۔ میراث دے اوہ حصے جیہڑے اللہ تعالیٰ نے قرآن پاک وچ مقرر فرمائے نیں، اوہ اہل فرض نوں جلدی پہنچا دیو۔

عصبہ دیاں دو قسماں نیں :

(۱) عصبہ نسبی (۲) عصبہ سببی۔

عصبہ نسبی اوہ ہوندا اے جیہدے تے میت دے درمیان نسب دی وجہ توں کوئی تعلق نہ ہووے مثلاً اوہ غلام جس نوں آقا نے آزاد کر دتا ہووے مثلاً دھی، پتر وغیرہ۔

عصبہ سببی اوہنوں کہندے نیں جیس دے تے میت دے درمیان نسب دی وجہ توں کوئی تعلق نہ ہووے مثلاً اوہ غلام جس نوں آقا نے آزاد کر دتا ہووے۔ غلام دے مرجان دے بعد آقا اوس دے ترکے دا وارث بہ حیثیت عصبہ سببی ہووے گا جے کر غلام دا کوئی عصبہ نسبی نہ ہووے۔

عصبہ نسبی دیاں ترے قسماں نیں :

۱۔ عصبہ بنفسہ (۲) عصبہ بغیرہ (۳) عصبہ مع غیرہ :

عصبہ بنفسہ اوہ مراد اے، جیس دی نسبت میت دے نال بناں واسطہ عورت دے ہووے، یعنی جدوں اوس نوں میت دے نال نسبت دتی جاوے تے درمیان وچ کوئی عورت نہ آندی ہووے۔ مثلاً پتر، پوترا، اگر وچکار کوئی عورت شامل ہووے اوس نوں عصبہ نہیں کہندے۔ مثلاً اخیافی بھین تے بھرا جنہاں نال میت دی نسبت ماں دی وجہ توں اے۔ ایسے بنا اُتے میت دے اخیافی بھین تے بھرا اصحاب الفروض نیں نہ کہ عصبے۔

عصبہ بنفسہ وچ چار قسم دے لوگ شامل ہوندے نیں :

۱۔ اوہ جیہڑے میت دا حصہ بنن مثلاً پتر، پوترا۔

۲۔ جیہڑے میت دی اصل نیں جیویں دادا وغیرہ۔

۳۔ اوہ جیہڑے میت دے پیو دے جزء یعنی بھرا، بھترئے۔

Marfat.com

۴۔ اوہ جیہڑے میت دے دادا دی جزء نیں۔ جیویں چاچا تے اوس دی اولاد، ورثہ منڈن دیلے ایہناں نوں پہلوں دتا جاوے گا، جیہڑے درجے دے لحاظ نال زیادہ نیڑے ہون گے۔ ایس لئی میت دا پتر، پوترا، زیادہ حق دار تے سبھ توں پہلاں ہون گے۔ ایہدے مگروں میت دی اصل دی واری آوے گی یعنی پیو تے دادا سبھ توں پہلے ہون گے۔ ایس دے بعد میت دی اصل دی واری آوے گی یعنی پیو تے دادا۔ ایس دے بعد میت دے پیو دے جزء یعنی بھرا ایس دے بعد دادی دی اولاد یعنی سکے چاچے تے فیر اوہناں دے پتر۔ ایس دے بعد دو جیثیت نال قربت رکھن والا اک قرابت رکھن والے توں مرد ہووے تاں بھی عورت ہووے تد بھی۔ عصبہ بغیرہ چار عورتاں نیں:

۱۔ دھی (۲) پوتری (۳) سکی بھین (۴) متر ئی بھین۔

ایہناں نوں عصبہ بغیرہ اس واسطے آکھدے نیں کہ ایہہ اپنیاں بھراواں نال عصبہ ہوندیاں نیں۔

عصبہ مع غیرہ اوہ عورت اے، جیہڑی دوجی عورت نال اکٹھی ہو کے عصبہ بن جاندی ہووے مثلاً میت دی سکی بھین یا متر ئی بھین جے کر ایہو میت دی دھی یا پوتری نال اکٹھیاں ہو جان تے اوس وقت عصبہ ہو جان گیاں، بھانویں اک ہووے بھانویں اک توں وہ۔

ذوی الارحام:

وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا مِنْ بَعْدُ وَهَاجَرُوْا وَجَاهَدُوْا مَعَكُمْ فَاُولٰٓئِكَ مِنْكُمْ وَاُولُوا الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ فِيْ كِتَابِ اللّٰهِ ؕ اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيْمٌ:

جیہڑے لوگ پچھوں ایمان لے آئے نیں اوہناں نے ہجرت کیتی اے تے تہاڈے نال مل کے جہاد کیتا اے۔ اوہ تہاڈے وچ داخل ہو گئے نیں۔

Marfat.com

پروفیسر غلام جیلانی مخدوم ایم۔اے

میراث دیاں اصطلاحواں

موجودہ زمانے وچ جیہڑے لوک سوشلزم تے کمیونزم دا سہارا لے کے کھلم کھلا اس امر دا اعلان کردے رہندے نیں کہ اسلام نے معاشی مسئلیاں دا کوئی حل پیش نہیں کیتا۔ اوہناں نوں سبھ توں پہلاں اسلام دے ارکان۔ فروع ساریاں چیزاں دا غور نال مطالعہ کرنا چاہیدا اے۔

۱۔ اسلام دے ارکان وچ زکوٰۃ اک رکن اے۔ زکوٰۃ امیراں کولوں لے کے غریباں وچ ونڈ دین دا حکم نصِ قطعی نال ثابت اے۔ زکوٰۃ دین والے امیر ہون گے تے لین والے اوہناں دے مقابلے وچ حاجت مند تے ضرورت والے ہون گے، جیہڑے معاشی مساوات دے قائل ہو کے امیراں نوں مار دیوتے غریباں نوں سبھ کجھ دیو دا پرچار کردے نیں، اوہ سرے توں زکوٰۃ نوں جیہڑا اسلامی عقیدے وچ اڈی والے تھم دی حیثیت رکھدا اے۔ گرا دیندے نیں۔ اسلام دے کسے رکن دا انکار کرن والا اسلام دے دائرے وچوں باہر ہو جاندا اے۔ اسلام دے وچوں باہر ہو کے اسلام تے حملے کرن دی کوئی گنجائش نہیں رہ جاندی۔ زکوٰۃ اسلام دے معاشی مسئلے حل کرن دا پہلا رکن اے۔

۲۔ زکوٰۃ توں دوجے درجے تے صدقہ فطرانہ اے، جیہڑا واجب اے۔ اوسدا ادا کرنا ہر مسلمان اُتے عیدالفطر دے ادا کرن توں پہلے ضروری اے۔ رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں فرمایا اے کہ فطرانہ عید دی نماز ادا کرن توں پہلے ادا کر دیو۔ تاں جے غریباں دی وی عید ہو جاوے ایہہ وی معاشی مسئلے دے حل دی اک صورت اے۔

۳۔ فطرانہ دے بعد صدقات نافلہ نیں۔ صدقات نافلہ نوں اپنی زبان وچ تسیں خدا واسطے دینا کہہ سکدے او۔ ایہناں صدقیاں دی کوئی حد مقرر نہیں اے۔ بھاویں تسیں لکھ دیو۔ بھاویں لکھ۔ ایہناں توں وی معاش دیاں گنجیاں کھلدیاں نیں۔

۴۔ سود دا حرام کرنا وی معاش وچ مساوات پیدا کرن دی خاطر اے۔ اللہ تعالیٰ قرآن پاک وچ

Marfat.com

فرماندے ہیں۔ اَحَلَّ الْبَیْعَ وَحَرَّمَ الرِّبٰوا - اللہ تعالیٰ نے لین دین نوں حلال قرار دتا۔ تے سُود (بڑھوتی) نوں حرام قرار دتا۔ اس بڑھوتی دیاں اسلام توں پہلاں کئی شکلاں سن۔ امیر لوک ضرورت مند لوکاں نوں نقد قرض دے طور تے دیندے سن۔ مدت مقرر کر کے رائس المال (پونجی) اُتے بڑھوتی لیندے سن۔ اس بڑھوتی دا ناں "ربا یا سود" سی۔ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں حجۃ الوداع والے دن اعلان فرما دتا۔

"ربا الجاھلیۃ الذی نھی عنہ ـــــ الخ"

یعنی رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے حجۃ الوداع والے دن رائس المال اُتے مقرر کیتی ہوئی بڑھوتی توں منع فرمایا۔

ربا الجاہلیۃ توں مراد ایہہ جے پئی لوک قرض اتے کچھ بڑھوتی مقرر کر لیندے سن۔ فیر مقررہ میعاد اُتے ادا نہ ہون دی صُورت وچ اوس بڑھوتی نوں رائس المال دے وچ شامل کر لیندے سن تے فیر ایس ساری رقم اُتے بڑھوتی لگاندے سن۔ قرآن نے ایس توں حرام قرار دتا اے۔ (سود مرکب دا طریقہ)

اک ہور شکل ایہہ سی پئی کوئی چیز رہن رکھ کے اوس دے بدلے نقد روپیا بطور قرض دیندے سن، جے لین والا مقررہ مدت دے بعد قرض ادا نہیں سی کر سکدا تے اوس وقت روپئے اُتے سُود لا کے چیز دی گھٹ توں گھٹ قیمت لا کے خرید لیندے سن۔ ایس بڑھوتی نوں فقہ دی اصطلاح وچ ربا نسیہ کہندے نیں۔

اللہ تعالےٰ نے ایہناں ساریاں شکلاں نوں حرام قرار دے دتا اے۔

یَا اَیُّھَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَاْکُلُوا الرِّبٰوا اَضْعَافًا مُّضٰعَفَۃً وَّاتَّقُوا اللّٰہَ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُوْنَ - یعنی اے ایمان والیو! سود نہ کھاؤ بڑھا چڑھا کے (یعنی سُود اتے سود) اللہ تعالیٰ کولوں ڈرو تاں جے تسیں فلاح پا جاؤ۔ سود دے حرام ہون دے نال ای ایہہ وی اعلان کر دتا گیا پئی واجب الادا سود دی رقم وی چھوڑ دیو۔

یَا اَیُّھَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰہَ وَذَرُوْا مَا بَقِیَ مِنَ الرِّبٰوا اِنْ کُنْتُمْ مُّؤْمِنِیْنَ - فَاِنْ لَّمْ تَفْعَلُوْا فَاْذَنُوْا بِحَرْبٍ مِّنَ اللّٰہِ وَرَسُوْلِہٖ - وَاِنْ تُبْتُمْ فَلَکُمْ رُءُوْسُ اَمْوَالِکُمْ لَا تَظْلِمُوْنَ وَلَا تُظْلَمُوْنَ -

Marfat.com

اے ایمان والیو! اللہ تعالیٰ کولوں ڈرو۔ بڑھوتی وچوں جو کجھ باقی رہ گیا اے اوس نوں چھوڑ دیو۔ جے تسیں ایمان دار او، جے کر تساں ایس طرح توبہ کر لو وتے تہاڈے واسطے تہاڈی پونجی اے۔ نہ تسیں ظلم کرو، نہ تہاڈے اتے ظلم کیتا جاوے۔ سود (بڑھوتی) دا حرام ہونا تے لین دین یعنی وپار دا حلال ہونا وی معاشی مسئلیاں دا حل اے۔

۵۔ **میراث دا حکم**: اسلام نے معاشی بدحالی دے حل دے طور اُتے میراث دی ونڈ دے مسئلے اُتے زور دتا اے تاں جے مرن والے اک امیر دی دولت صرف اوسدے وڈے پُتر کول ای نہ آجاوے بلکہ اوسدے سارے جائز وارثاں وچ تقسیم کر دتی جاوے ورثے دی ونڈ دا مسئلہ اسلام نے بڑے زور شور نال پیش کیتا۔ ایہہ فخرِ اسلام دے بانی نوں ای حاصل اے جنہاں نے میراث وچ عورتاں دا حصہ مقرر کیتا۔ ورنہ دنیا دے کسے دُوجے مذہب وچ عورتاں نوں ورثے وچوں کوئی حصہ نہیں ملدا۔ یہودی، عیسائی تے ہندو سارے ایس بارے وچ اکو جیہے نیں۔ قرآن شریف وچ قطعی نص دے طور اُتے وارد ہوندا اے:

لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا:

مردان واسطے اوسدے وچوں اک حصہ اے۔ جیہڑا اوہنا ندے والدین یا قریبیاں نے چھوڑیا اے، اتے عورتاں واسطے وی اک حصہ اے۔ جیہڑا اوہنا ندے والدین یا قریبیاں نے چھوڑیا اے، بھاویں چھوڑیا ہویا مال تھوڑا ہووے، بھاویں بہتا پر عورتاں واسطے اوسدے وچوں مقرر کیتا ہویا حصہ اے۔

کیوں جے میراث دی ونڈ اسلام نے معاشی بدحالی دور کرن واسطے فرض کیتی اے ایس واسطے ہر اوس ذریعے دا مختصر طور اُتے ذکر کردتا گیا اے، جیس دا تعلق اسلام دے معاشی مسئلیاں نال اے۔

ہُن اسیں میراث دے متعلق ساریاں اصطلاحاں دا مفصل ذکر کراں گے تاں جے میراث دیاں مسئلیاں دی چنگی طرح سمجھ آجاوے۔

۱۔ ورثہ یا میراث یا ترکہ

اوس مال یا جائداد نوں کہندے نیں، جیہڑی کوئی آدمی چھوڑ کے مر جاوے۔ اوس دی ونڈ فرض

Marfat.com

اے۔

۲۔ قانون وراثت

اوہ قانون جیسدے وچ ورثے دے ساریاں مسئلیاں نوں حل کیتا گیا اے۔

۳۔ وارث

اوہ آدمی (مرد تے عورت دونویں شامل نیں) جیہڑا ترکے دے لین دا حقدار ہووے۔

۴۔ غیر وارث

جیہڑا ترکے دے لین دا حقدار نہ ہووے۔

۵۔ احسان

اوس زم بات چیت یا رویے نوں کہندے نیں، جیہڑا غیر وارثاں دے نال روا رکھن دا حکم دتا گیا اے، جدوں اوہ مال دی ونڈ ویلے آجان۔

۶۔ اولاد

ولد دی جمع اے تے پتراں نوں کہندے نیں۔ پر پنجابی زبان وچ دھی، پتر دونواں نوں اولاد ای آکھدے نیں۔ بنت (دھی) وچ آجاندی اے۔

۷۔ یتیم

اوہ چھوٹا بچہ (بلوغ نوں نال پہنچیا ہویا)، جیس دا ماں پیو فوت ہوگیا ہووے۔ اوسدے وچ یتیم لڑکا تے یتیم لڑکی دونویں شامل نیں۔

۸۔ والد

پیو۔ پیدا کرن والا۔ مذکر۔

۹۔ والدہ

ماں۔ پیدا کرن والی۔ مونث۔

۱۰۔ والدین

ماں تے پیو دونویں مراد نیں۔ والدین تثنیہ دا صیغہ اے، جیس دا اطلاق دو اُتے ہندا اے۔ مثلاً

سعدین۔ دو نیک سیارے (زہرہ۔ مشتری)

نحسین۔ دو بُرے سیارے (مریخ۔ زحل)

Marfat.com

۱۱۔ عم

چاچا ۔ پیو دا بھرا

۱۲۔ اَخ

بھرا ۔

۱۳۔ اخت

بھین

اخ تے اخت دیاں ترے قسماں نیں :

(ا) **عینی یا اعیانی** : سکے بھین تے بھرا ۔ جیہناں دا صلب تے رحم اک ہووے ۔

(ب) **علاتی** : اوہ بھین یا بھرا جیہڑا پیو دی طرفوں ہووے ، یعنی جنیں دا رحم مختلف ہووے ۔

(ج) **اخیافی** : اوہ بھین یا بھرا جیہڑا ماں دی طرفوں ہووے ، یعنی اوسدا صلب مختلف ہووے ۔

۱۴۔ جد

دادا ۔ بھاویں پیو دی طرفوں ہووے بھاویں ماں دی طرفوں ہووے جیہنوں اسیں نانا آکھنے آں ۔

۱۵۔ جدہ

دادی ۔ بھاویں پیو دی طرفوں ہووے ۔ بھانویں ماں دیوں ہووے (نانی)

۱۶۔ زوج

لفظی ترجمہ جوڑا اے ۔ اگر مرد دے مقابل استعمال کیتا جاوے ۔ اوس وقت زوج توں مراد بیوی ہووے گی ۔ جیسنوں اردو یا پنجابی وچ زوجہ کہندے نیں ۔ اگر عورت دے مقابل ہووے تے اوس وقت اُستوں مراد خاوند ہووے گا ۔

۱۷۔ عمہ

پھپھی ۔

۱۸۔ خالہ

ماں دی بھین ، ماسی ۔

Marfat.com

عمر تے خار دیاں وی ترے صورتاں ہون گیاں۔

(و) عینی یا اعیانی (ب) علاتی (ج) اخیافی۔

۱۹۔ کلالہ

اوس میت نوں آکھدے نیں۔ جسدے نہ فروع ہون، یعنی پتر، دھیاں تے نہ ای اصول ہون یعنی پیو۔ دادے وغیرہ۔ پنجابی وچ اس نوں اوترا نکھترا کہندے نیں۔

۲۰۔ اصول

اصل دی جمع اے۔ لفظی ترجمہ جڑ۔ جسطرح رکھ دیاں جڑاں ہوندیاں نیں تے اوہ ایہناں جڑاں اتے قائم رہندا اے۔ ایسے طرح آدمی دی ماں پیو دی وجہ توں قائم رہندا اے۔ اصول توں ماں، پیو تے دادا، نانا وغیرہ مراد اے۔

۲۱۔ فروع

فرع دی جمع اے۔ لفظی ترجمہ ٹہنی اے۔ درخت دیاں ٹہنیاں درخت دی سرسبزی دا باعث ہوندیاں نیں۔ دھیاں پتراں تے پوتریاں، دوہتریاں نوں فروع آکھدے نیں، کیوں جے ایہ وی ماں پیو دے ناں دے باقی رہن دی دلیل ہوندے نیں۔

۲۲۔ قرض

اوہ رقم جیہڑی میت نے اپنی زندگی وچ کسے کولوں ادھار لئی سی۔

۲۳۔ وصیت

اوہ نصیحت جیہڑی میت آخری دفعہ آپنیاں وارثاں نوں کر دی اے۔

۲۴۔ غیر مضار

کسے نوں نقصان نہ پہنچان والا۔

۲۵۔ دائن

قرض وصول کرن والا۔ قرض خواہ۔ قارض۔

۲۶۔ مدیون

جس نے قرض لیا ہووے۔ مقروض۔ قرضائی۔

۲۷۔ نصف

پا۔ ادھا۔ ساری چیز دے دو برابر حصیاں وچوں [illegible] دا نصف (ادھ)

Marfat.com

آکھدے نیں۔

۲۸۔ ثُلُث

۱/۳۔ تریجا حصّہ۔ ہر چیز دے ترے برابر حصّیاں وچوں ہر اک حصّہ ثُلُث اکھوانداے۔

۲۹۔ رُبع

۱/۴۔ چوتھا حصہ۔ اک چیز دے چار برابر حصیاں وچوں ہر اک حصّہ رُبع کہلاندا اے۔

۳۰۔ ثُلثان

۲/۳ دوترہائی حصّہ۔ اک چیز دے ترے برابر حصیاں وچوں دو حصیاں نوں ملا کے ثلثان یا ۲/۳ دوترہائی آکھدے نیں۔ (تِن دُوجی)

۳۱۔ سدس

۱/۶۔ چھیواں حصّہ۔ اک چیز دے چھ برابر حصیاں وچوں اک حصہ سدس کہلاندا اے۔

۳۲۔ ثُمن

۱/۸ اٹھواں حصّہ۔ اک چیز دے اٹھ برابر حصیاں وچوں ایک حصّہ ثمن کہلاندا اے۔

۳۳۔ عُشر

۱/۱۰ دہواں حصّہ۔ اک چیز دے دہ برابر حصیاں وچوں اک حصّہ عُشر کہلاندا اے۔

۳۴۔ موصی

وصیّت کرن والا۔ مرن والا وصیّت کرے۔ یا زندگی وچ، وصیّت کرن والے نوں موصی ای کہندے نیں۔

۳۵۔ موصیٰ لہٗ

اوس شخص نوں کہندے نیں، جیس دے بارے میّت اپنی جائداد دے کجھ حِصّے یا ساری جائداد دی وصیّت کرے۔

۳۶۔ ذوالفروض

فرض دے مالک لوک۔ اوہ شخص مراد نیں، جنہاں دے حِصّے قرآن مجید دے وچ نص قطعی نال ثابت نیں۔

یعنی باپ، ماں، بیوی۔

Marfat.com

ذوالفروض دیاں وی دو قسماں نیں ۔

ا۔ ذوالفروض نسبی

اوہ نیں ، جنہاں نوں میت دے نال نسب دی وجہ توں واسطہ ہووے ۔ مثال دے طور تے ماں ۔ پیو وغیرہ

ب ۔ ذوالفروض سببی

اوہ نیں ۔ جنہاں نوں اک سبب توں رشتہ حاصل ہو گیا ہووے ۔ اوہ صرف دو نیں (ا) خاوند (۲) بیوی اوہناں نوں اپنا حصہ لین دے بعد رد دے طور اُتے کجھ کوئی چیز نہیں ملدی ۔ رد دی تشریح اگے آندی اے ۔

۳۷ ۔ عصبہ

اوس شخص نوں کہندے نیں ، جیہڑا ذوالفروض دا حق ادا کر دین دے بعد سارا مال لین دا حقدار ہووے ۔ اگر ذوالفروض موجود نہ ہون ۔ اوس وقت سارے ترکے دا مالک ہوندا اے ۔ ایس دیاں دو قسماں نیں :

(ا) عصبہ نسبی ۔ پُتر ۔ پوترا ۔

(ب) عصبہ سببی ۔ اوسنوں مولی العتاقہ وی کہندے نیں ۔ اہدے تو مراد اوہ شخص اے ۔ جیس نے غلام لے کے آزاد کر دتا ہووے ۔ اوہ غلام دا مولی العتاقہ یا عصبہ سببی ہووے گا اوسدی جائداد دا وارث ہووے گا ۔ اگر آزاد کرن والا (معتق) موجود نہ ہووے اوس وقت اوسدا پُتر حصہ لے سکے گا ۔

۳۸ ۔ ذوی الارحام

اوہ رشتہ دار نیں ، جیہڑے نہ ذوالفروض ہون نہ ای عصبات ہون ، مثلاً دوہترے وغیرہ

۳۹ ۔ مولی الموالات

اوس شخص نوں کہندے نیں ۔ جیس نے کسے مجہول النسب نال ولا کیتا ہووے ۔ اوسدے عیوض شرداذمہ دار بنیا ہووے ، یعنی ایہ اقرار کیتا ہووے ۔ اگر تیرے کولوں کوئی جرم ہو جاوے ۔ اوسدے بدلے وچ مینوں جرمانہ کیتا جاوے ۔ مَیں اوس جرمانے نوں ادا کر دیواں گا ایس ذمے داری دے کارن بدلے دے طور اُتے تیری جائداد وچوں جو کجھ ترکہ بچیگا ، اوہ مَیں لے لواں گا ۔

Marfat.com

۴۰۔ مقرلہ بانسب علی الغیر

اوہ شخص اے، جیس دے بارے میت نے اپنی زندگی وچ رشتہ دار ہون دا اقرار کیتا ہووے۔ مردے دم تیکر اس اقرار اتے قائم رہوے۔ تعلق ایہو جیہا بیان کردا اے، جیہڑا میت (اقرار کرن والے) کولوں پیدا نہیں ہوندا۔ بلکہ اوہ تعلق کسے غیر کولوں پیدا ہوندا اے۔ اوہ غیر اس تعلق دا انکار کردا ہووے۔ مثال نال واضح کیتا جاندا اے۔

زید دا پیو آکھے پئی زید میرا پتر نہیں اے۔ زید اپنے قول دا ساری زندگی وچ اس دا اقرار کردا رہے۔ اوس وقت ایہہ مجہول النسب شخص زید دا مقرلہ بانسب علی الغیر ہوویگا اپنے درجہ اُتے جائداد وچوں حصہ لین دا حق دار اے۔

۴۱۔ حجب

ایس دا لفظی ترجمہ پردہ یا روک اے۔ پر اصطلاح دے وچ کسے حصہ دا کسے ہور شخص دے ہون دی وجہ توں گھٹ جان۔ یا پوری طرح ضائع ہو جان نوں کہندے نیں۔ اسدیاں دو قسماں نیں:

(ا) حجب نقصان: اگر حصہ ترکہ وچوں گھٹ جاوے۔

(ب) حجب حرمان: اگر حصہ ترکہ وچوں بالکل ضائع ہو جاوے۔

۴۲۔ محجوب

اوہ شخص اے، جیدا حصہ کسے ہور شخص دے ہون نال گھٹ جاوے یا پوری طرح ضائع ہو جاوے۔

مثال دے طور اُتے۔ اگر اولاد نہ ہووے۔ اوس وقت خاوند بیوی دے ترکے وچوں ادھ ملدا اے۔ اولاد ہووے تے چوتھا حصہ ایس واسطے پتر حاجب ہو گئے۔ خاوند محجوب بہ نقصان۔ پیو دیاں ہوندیاں ہویاں بھراواں نوں کجھ نہیں ملدا۔ بھرا محجوب بہ حرمان ہوئے۔

۴۳۔ حاجب

اوہ آدمی جیہڑا حجب دا سبب بن جاوے۔ اُپر دی مثال وچ پتر حاجب ہو گئے نیں۔

Marfat.com

۴۴۔ تزوّج

نکاح دا تعلق۔ جیہڑا میراث وچوں حصہ لین دا سبب اے

۴۵۔ ولا

اوہ تعلق، جیہڑا معتق (آزاد کرن والے) تے مولی الموالات وچ پایا جاندا اے۔

۴۶۔ قرابت داری

رشتہ ہونا جیسدی وجہ توں ورثے وچ حق ثابت ہووے۔ پُتر ہونا، بیوی ہونا۔ خاوند ہونا۔

۴۷۔ محروم الارث

اوہ آدمی جیس نوں ورثے توں محروم کر دتا جاوے۔

۴۸۔ قتل عمد

جان بجھ کے قتل کرنا۔ اگر عاقل بالغ اپنے مورث نوں ارادے نال قتل کر دیوے تے اوہ ورثہ لین توں محروم ہو جاویگا۔

۴۹۔ رقیت

غلام ہونا۔ اگر کوئی وارث کسے دا غلام یا لونڈی ہووے۔ اوہ وی ترکہ لین تو محروم ہووے گا۔

۵۰۔ اختلاف دین

دین دا مختلف ہونا۔ وارث یا مورث دے مذہب دے اختلاف دی وجہ توں ترکے وچوں کوئی حصہ نہیں ملدا۔ وارث کافر ہووے۔ محروم الارث۔ مورث کافر ہووے، وارث محروم الارث ہون گے۔

۵۱۔ اختلاف دار

غیر ملک وچ ہونا، یعنی غیر مسلم رشتہ دار جیہڑے مختلف حکومتاں دے ماتحت ہون اک دوجے دے وارث نہیں ہو سکدے۔

۵۲۔ جہل موت

موت توں ناواقف ہونا، یعنی ایہ معلوم نہ ہووے پئی وارث پہلے مویا یا مورث ایہناں دوہاں صورتاں وچ ورثے دا قانون لاگو نہیں ہووےگا۔

Marfat.com

۵۳۔ رہن

بندھے پانا، گِرَو رکھنا، کوئی چیز کسے دوجے آدمی کول نقدی دے بدلے رکھ دینی۔

۵۴۔ راہن

رہن رکھن والا۔

۵۵۔ مرتہن

رہن لین والا

۵۶۔ دین معین

مقرر رقم قرض۔ ۵۰، ۱۰۰ روپے وغیرہ۔

۵۷۔ کافِل

ذمہ لین والا۔ کسی چیز دا ذمہ لین والا

۵۸۔ مکفول

ذمہ وچ کوئی چیز لئی ہوئی۔

۵۹۔ کفن

مردے نوں شریعت دی اصطلاح دے موجب غسل دے کے سفید کپڑیاں وچ لپیٹنا۔ مرد واسطے کم از کم ترے تے عورت واسطے پنج کپڑے چاہیدے نیں۔

۶۰۔ دفن

میت نوں غسل تے کفن دین دے بعد قبر دیوچ دَب دینا۔

۶۱۔ متوفیٰ

فوت ہویا ہویا آدمی۔

۶۲۔ بیت المال

مسلمان حکومت وچ خزانہ خانے نوں کہندے نیں۔ اسدے وچ نقد تے جنس دونویں موجود ہوندے نیں۔

۶۳۔ جد صحیح

پیو دا پیو۔ اسیطرح جدہ صحیحہ تے جدہ

Marfat.com

۶۴۔جد فاسد

ماں دا پیو۔ فاسدہ نہیں۔

۶۵۔بنت

دھی ، لڑکی ۔

۶۶۔ بنات

بنت دی جمع ، دھیاں ۔

۶۷۔ ربیبہ

اوہ کڑی جیسدا صلب مختلف ہووے ۔

۶۸۔ ربیب۔

اوہ مُنڈا جیسدا صلب مختلف ہووے ۔

۶۹۔ بنون

ابن دی جمع ، پُتّر ۔

۷۰۔ ابنِ اخ

بھرا دا پُتر ، بھتریا بھتیجا

۷۱۔ ابنِ اخت

بھین دا پتر ۔بھینواں ۔بھانجا

۷۲۔ بنی اعمام

چاچے دے پُتر چچیر

۷۳۔خال

ماما ۔ ماں دا بھرا۔

۷۴۔ احد الزوجین

خاوند۔بیوی دوہاں وچوں اک ۔

۷۵۔سہام

سہم دی جمع اے۔اوہ حصّہ جیڑا ہر وارث نوں اصل مسئلے دی وجہ توں ملدا اے

Marfat.com

۷۶۔ رؤس

راس دی جمع اے ۔ مراد اوہ لوک نیں، جیہڑے حصہ دار ہوندے نیں ۔

۷۷۔ فریضۂ عادلہ

اوہ ونڈ جیس دے وچ ذوی الفروض دے سہام مال دے سہام دے برابر ونڈے جان ۔

۷۸۔ فریضۂ قاصرہ

اوہ ونڈ اے ۔ جیس دے وچ اصحاب فرائض دے سہام مال دے سہام توں گھٹ ونڈے جان ۔

۷۹۔ فریضۂ عائلہ

اوہ ونڈ اے جیس دے وچ اصحاب فرائض دے سہام مال دے سہام توں ودھ ہون ۔

۸۰۔ عصبہ بنفسہ

اوہ مذکر اے ۔ جس دی نسبت میت دی طرف مؤنث دے واسطہ توں بناں ہووے ۔

۸۱۔ عصبہ بغیرہ

اوہ مؤنث جیہڑی اپنے بھرا دے نال عصبہ ہووے ۔

۸۲۔ عصبہ مع غیرہ

اوہ عورت جیہڑی دوجی عورت نال مل کے عصبہ بن جاوے ۔ مثال دے طور تے میت دی بھین ۔ میت دی دھی یا پوتری نال مل کے عصبہ بن جاندی اے ۔

۸۳۔ عول

لفظی ترجمہ ظلم دی طرف میلان کرنا ۔ غلبہ ۔ اچا کرنا ۔ اصطلاح دیوچ ترکے دی ونڈ ویلے جدوں اجزا اپنے مخرج توں ودھ جان ۔ اوس وقت مخرج نوں ودھا کے اجزا دے مطابق کرن نوں عول کندے نیں ۔

خاوند = $\frac{1}{2}$ ، دو سگیاں بھیناں = $\frac{2}{3}$ =

$\frac{3+4}{6} = \frac{7}{6}$ = $\frac{7}{6}$ دی بجائے $\frac{7}{6}$ کرلین نوں عول کہندے ہیں ۔

۸۴- تصحیح : صحت توں باب تفصیل دا مصدر۔ درست کرنا۔ علم فرائض وچ اس توں مراد اے پئی جتھوں تیکر ممکن ہو سکے گھٹ توں گھٹ عدد توں اسطریقے نال سہام بنائے جان کہ وارثاں وچوں کسے دے عدد اُتے کسر واقع نہ ہووے بلکہ ساریاں وارثاں اُتے شرعی حصہ بناں کسر دے ونڈن نوں تصحیح کہندے نیں۔

۸۵- تخارج

اس توں مراد ایہ اے کہ وارثاں دا بعض وارثاں دے کڈھ دین دے بعد ترکے وچوں کسے مقرر شے نال آپس وچ صلح کر لین۔

۸۶- رد

لفظی ترجمہ واپس کرنا۔ ذوی الفروض نوں اوہناں دیاں مقرر حصیاں دے بعد باقی بچے ہوئے ترکے نوں اوہناں وچ ونڈ دینا عصبات دے نہ ہون دی صورت وچ ذوی الفروض کولوں جو کجھ بچ جاوے۔ اوہ فیر ذوی الفروض نوں دے دتا جاندا اے۔

۸۷- مقاسمۃ الجد

دادے دی تقسیم۔ میت دے دادے تے بھراواں وچ ترکے نوں ونڈنا۔

امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ دا قول اے کہ سکے تے متریے بھین بھرا دادے دے نال وارث نہیں ہوندے، پر صاحبین دا فتویٰ اے کہ سکے تے متریے بھین بھرا دادے دے نال وارث ہوندے نیں۔ امام صاحب دا فتویٰ درست اے۔

۸۸- مناسخہ

نسخ توں مشتق اے۔ جیس دے معنے نقل تے تحویل دے نیں۔ اصطلاح دے وچ ایس توں مراد ایہ اے کہ کسے وارث دا حصہ جیہڑا اونڈ توں پہلے مر گیا ہووے، ایس دیاں وارثاں نوں دے دینا۔

۸۹- اولاد ساقلہ

جیہڑے وارث ہون اوتوں تھلے نوں آوندے

۹۰- خنثیٰ

ہیجڑا۔ کھرا۔

Marfat.com

۹۱۔ خنثیٰ مشکل

اوہ جیس دے وچ مرداں تے عورتاں دیاں صفتاں پایاں جان۔

۹۲۔ حمل

بوجھ۔ بھار۔ بچے دا مان دے رحم وچ ہونا۔

۹۳۔ وضع حمل

بچے دا پیدا ہونا۔

۹۴۔ مفقود

گم ہویا ہویا۔

۹۵۔ مرتد

جیہڑا دین اسلام توں پھر جاوے۔

۹۶۔ اسیر

قیدی۔

۹۷۔ ولد الحرام

اوہ بچہ اے جیس دا حمل نکاح دے دوران نہ ہویا ہووے۔ نالے اقرار نال دی جائز پتر خیال نہ کیتا گیا ہووے۔

۹۸۔ ولد الملاعنہ

اوہ بچہ اے جس دا حمل نکاح دے دوران وچ تسلیم کیتا گیا ہووے۔ پر اوس بچے دی ماں دے خاوند نے انکار کیتا ہووے کہ ایہہ میرے نطفے وچوں نہیں تے فیر لعنت کرکے خاوند بیوی وچ جدائی ہو گئی ہووے۔

۹۹۔ غرقی

جیہڑا غرق ہو کے مرے۔

۱۰۰۔ حرقی

جیہڑا سڑ کے مرے۔

۱۰۱۔ ہدمی : جیہڑا دب کے مر جاوے۔

۱۰۲۔ وثنا : وارث دی تمیز دا صیغہ اے۔

Marfat.com

پروفیسر غلام جیلانی مخدوم ایم۔اے

تصوّف

تصوف دی تعریف وچ لوکاں دے مختلف قول نیں :

۱۔ بعض کہندے نیں، تصوّف والے لوک اوہ نیں، جیہڑے صوف (اُن) دا لباس پاندے نیں۔

۲۔ بعض لوک کہندے نیں، صوفی اوہ لوک نیں، جیہڑے اصحابِ صفہ دے طور طریقے اُتے چلدے نیں۔ اصحاب صفہ کون سن؟

صفہ عربی زبان وچ چبوترے نوں آکھدے نیں۔ ایہہ لوگ رسُولِ اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے زمانے وچ مسجد نبوی دے باہر اک چھاں والے چبوترے اُتے ہر ویلے بیٹھے رہندے سن۔ ایہناں لوکاں دی تعداد گھٹ تھیں گھٹ ستّر دے قریب سی۔ ایہہ کدے دودھ جاندے سن تے کدے گھٹ جاندے سن۔ ایہہ لوکی دنیا توں بے تعلق سن۔ نہ گھر تے نہ در۔ فکر فاقہ اتے وقت گزارن وچ سدا خوش رہندے سن۔ اللہ تعالیٰ دی ذات اتے توکل کرنا ایہناں دا شیوہ سی۔ اغیار لوک ایہناں دی خدمت کردے سن۔

۳۔ اک گروہ دا خیال اے کہ اسم "صوفی" لفظ "صفا" توں مشتق اے اتے صوفی اہل صفا وچوں ہوندے نیں۔

۴۔ حضرت ممشاد علی دینوری ہوریں آکھدے نیں کہ بے کار چیزاں توں چھوڑ دینا ای تصوّف کہلاندا اے۔

۵۔ حضرت بو علی احمد بن محمد رودباری ہوراں دا قول اے۔ اُن دا لباس پانا نفس اتے جفا کرنا۔ دنیا توں ترک کر دینا تے سُنّت نبوی صلی اللہ علیہ وسلم دی پیروی کرنا تصوف اے۔

۶۔ حضرت سہل بن عبداللہ تستری ہوراں دا قول اے۔ تھوڑا کھانا، خلقت کولوں نس جانا، اتے خالق دی عبادت کرنا تصوّف اے۔

Marfat.com

۷۔ حضرت ابو سلیمان دارانی ہوریں آکھدے نیں۔ تصوف اس چیز دا ناں اے کہ ساریاں تکلیفاں نوں اللہ تعالےٰ دی طرفوں خیال کیتا جاوے تے صبر کیتا جاوے۔ اللہ تعالےٰ توں سوا باقی نوں چھوڑ دتا جاوے۔

۸۔ حضرت ذوالنون مصری ہوراں دا قول اے۔ صوفی اوہ ہوندا اے جیہڑا اجیہی نصیحت کرے جسدے اُتے خود عمل کر چکیا ہووے نالے اوہناں دا ایہہ وی خیال اے۔ صوفی اوہ ہوندا اے جیہڑا ساریاں چیزاں نوں چھوڑ کے اللہ تعالیٰ نوں اختیار کر لوے۔ اتے اللہ تعالےٰ اوسنوں دوست رکھدے ہون۔

۹۔ حضرت بشر حافی ہوراں دا قول اے کہ جیہڑا آدمی اللہ تعالیٰ دے نال دل صاف رکھے۔ اوہ صوفی ہوندا اے۔ فارسی دے کسے شاعر نے اس بارے وچ آکھیا اے:

صاف شو با حق نہان و آشکار
صوفیانِ صاف را این است کار

۱۰۔ حضرت ابو محمد مرتعش ہوریں آکھدے نیں کہ چنگے اخلاق دا ناں تصوف اے۔

۱۱۔ حضرت ابو بکر شبلی ہوریں آکھدے نیں۔ اللہ تعالےٰ دے دربار وچ عماں توں بناں زندگی گزارن دا ناں تصوف اے۔

۱۲۔ سید الطائفہ حضرت جنید بغدادی ہوراں دا قول اے کہ تصوف لفظ اصطفاء تو مشتق اے، یعنی جیہڑا چونواں ہوگیا۔ اوہ صوفی ہوگیا۔ نالے فرماندے نیں:

"صوفی اوہ اے، جیہڑا خلت (دوستی) حضرت ابراہیم علیہ السلام ہوراں کولوں، تسلیم حضرت اسماعیل علیہ السلام ہوراں کولوں، غم تے اندوہ حضرت داؤد علیہ السلام ہوراں کولوں، صبر حضرت ایوب علیہ السلام ہوراں کولوں، شوق حضرت موسیٰ علیہ السلام ہوراں کولوں تے اخلاص حضرت رسولِ اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں کولوں حاصل کرے۔"

فرماندے نیں کہ

تصوف اجیہی نعمت دا ناں اے جیس دے اُتے بندے دا قیامت اک ہو جائیں ایہنا ندا ای قول اے کہ اللہ تعالےٰ توں بناں ہر چیز نوں چھوڑ کے اپنے آپ نوں فنا کر دینا ای تصوف اے۔

ایہہ ساری بحث لفظ صوفی دے متعلق سی کہ صوفی دا لفظ کتھوں نکلیا اے۔ تے صوفی کون ہوندا اے۔ ہن اسیں تصوف دی حقیقت حدیث پاک وچوں کڈھ کے ثابت کراں گے۔

Marfat.com

تصوف دی اصل احسان دی حدیث پاک اے ۔ اللہ تعالیٰ دی طرف صدق نال توجہ کرن دے بارے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں فرمایا اے :

اَنْ تَعْبُدَ اللّٰہَ کَاَنَّکَ تَرَاہُ فَاِنْ لَمْ تَکُنْ تَرَاہُ فَاِنَّہٗ یَرَاکَ ۔ یعنی توں اللہ تعالیٰ دی عبادت اسطرح کر جے توں اللہ تعالیٰ نوں ویکھدا ایں ۔ جے کر توں نہیں ویکھدا تے اوہ تحقیقی طور اتے تینوں ویکھدا اے ۔ اوہ سارے علم ۔ اعمال تے احوال جیہڑے اللہ تعالیٰ دی طرف رجوع کرن واسطے ضروری نیں ، اوہ سارے وے سارے تصوّف دے ماتحت آجاندے نیں اتے تصوف دی کل حقیقت اس اک چیز دی طرف لوڑدی اے ۔ جیسنوں شریعت دی اصطلاح وچ احسان آکھدے نیں ۔

تصوّف دی اصل

سارے ظاہر تے باطن دے کمالاں دا ایہہ اصل اے کہ دل نوں اللہ تعالیٰ دی یاد توں بغیر ہر چیز توں پاک رکھیا جاوے ۔ اتے حقیقی محبوب دے بناں کسے ہور چیز دا خیال تک دل وچ نہ آوے ۔ جدوں اللہ تعالیٰ بندے دے دل وچ وسدے نیں ، اوس وقت محبوب حقیقی دی ہر چیز یعنی وڈیائی تے قدرت وغیرہ ہر اک چیز بندے دے دل وچ آجاندی اے ۔ اوس وقت بندہ اپنی ذات توں فنا ہو کے اللہ تعالیٰ دی ذات تے صفات نال زندہ رہندا اے ۔ ایسے چیز داناں تصوف اے ۔ دوجیاں لفظاں وچ تصوف توں مراد ایہہ اے کہ تصوف اک پوڑھی اے جیس دے اُتے چڑھ کے انسان ساریاں ظاہری تے باطنی کمالات اُتے فائز ہو جاندا اے اتے ایس دنیا دے اپنی مانگویں زندگی دے مقصد توں اچھی طرح واقف ہوندا اے ۔

تصوّف دے وچ علم تے عمل دا درجہ

اللہ تعالیٰ دے احکام دا علم عمل دے بناں نہیں ہو سکدا اتے عمل دے بناں علم دا کوئی فائدہ نہیں اے اتے علم تے عمل دونوں دے بناں احسان دی کوئی حقیقت نہیں ہوندی ۔ جدوں تیک سچی توجہ نہیں ہووے گی ۔ عمل دا اوس وقت تیک کوئی فائدہ نہیں ہووے گا ۔ اتے جدوں تیک فائدہ پہنچاون والا عمل نہ کیتا جاوے ، علم دا پورا مقصد حاصل نہیں ہوندا ۔ اس حقیقت نوں سامنے رکھدیاں ہویاں ایس اس نتیجے اتے اپڑے ہاں کہ عمل تے علم نال احسان دا اوہو ای تعلق اے جیہڑا جسم نال جان دا ہوندا اے ۔

ایس حقیقت دا صحیح تے سچا اندازہ حضرت امام مالک رحمۃ اللہ علیہ ہوراں دے ایس

Marfat.com

قول توں ہندا اے - فرماندے نیں ، مَنْ تَصَوَّفَ وَلَمْ يَتَفَقَّهْ فَقَدْ تَزَنْدَقَ وَمَنْ تَفَقَّهَ وَلَمْ يَتَصَوَّفْ فَقَدْ تَفَسَّقَ وَمَنْ جَمَعَ بَيْنَهُمَا فَقَدْ تَحَقَّقَ : یعنی جیہڑا تصوف اختیار کردا اے تے علم نہیں رکھدا، اوہ زندیق (بے دین) اے تے جیس نے دین دا علم حاصل کیتا تے تصوف اختیار نہیں کیتا ، اوہ فاسق (بدکار) ہوگیا اے اتے جیس نے دونویں (علم تصوف) حاصل کر لیتے اوس حقیقت توں کم لیا -

اسم صوفی دی حقیقت

ایہہ درست اے کہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے زمانے وچ کسے آدمی نوں صوفی، عالم، قاری، حافظ، فقیہ، محدث یا مفسر نہیں آکھدے سن بلکہ اوس زمانے دی سبھ توں وڈی خوبی ایہہ سی کہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی صحبت تے آپ دا حضور حاصل ہوجاوے۔ جیس آدمی نوں ایہہ صحبت حاصل ہوندی سی، اوسنوں صحابی کہندے سن۔ صحابی ہونا ای اوس زمانے دی سبھ توں وڈی صفت سی - اوسدے بعد سبھ توں وڈی صفت ایہہ سی کہ صحابہ کرام ہوراں دی صحبت نصیب ہوجاوے - ایس دور دیاں لوکاں نوں "تبع تابعین" کہندے نیں ایہناں تناں زمانیاں دی تصدیق ایس حدیث پاک توں ہوندی اے - خَيْرُ الْقُرُوْنِ قَرْنِيْ ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ، یعنی سبھ توں چنگا میرا زمانہ اے ، ایس دے بعد اوہناں لوکاں دا جیہڑے اس زمانے دے نال ملدے نیں - فیر اوہناں دا جیہڑے اس زمانے دے نال ملدے نیں - (یعنی صابی ، تابعی ، تبع تابعی)

ایہناں تریہیاں زمانیاں دے بعد جدوں اسلام دنیا دے مختلف علاقیاں وچ پھیل گیا ، اوس وقت فتنیاں دا دور وی شروع ہوگیا - بدعتاں دین اسلام دے وچ شامل ہون لگیاں ، اوس وقت اہل حق والیاں نیں اپنے آپ نوں لفظ صوفی دے نال ممتاز کیتا - تے ظاہری یا باطنی طور اُتے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دی پیروی کیتی - چونکہ تبع تابعین دا دور دوجی صدی ہجری وچ ختم ہوگیا سی - ایسواسطے صوفی دا لفظ دوجی صدی دے ختم ہون تو پہلے رواج پاگیا - پہلے صوفی ابوہاشم ہوریں ہوئے نیں - اوہناں دے بارے حضرت سفیان ثوری ہوریں فرماندے نیں کہ اگر ابوہاشم صوفی نہ ہوندے تے ایس ریاکاری دیاں باریکیاں نوں ہرگز نہ پچھان سکدے - بعض لوکاں نوں ایہہ غلط فہمی ہوئی اے کہ تصوف کوئی وکھرا دین اے، اوسنوں اسلام نال کوئی واسطہ نہیں اے - ایہہ غلط فہمی

Marfat.com

علم ناں ہون دی وجہ توں ہوندی اے۔

تصوّف دی روح

ہن اسین قرآن پاک دے حوالیاں نال ثابت کردے ہاں کہ تصوّف کلی طور اتے اسلام اے، اسلام دی روح اے، اسلام دا جمال تے کمال اے۔

تصوّف اَلَا لِلّٰہِ الدِّیْنُ الْخَالِصُ (یاد رکھو اللہ تعالےٰ واسطے خالص عبادت اے) دی تصدیق کردا اے (الزمر، ع-۱)

اِلٰی رَبِّکَ کَدْحًا فَمُلٰقِیْہِ (اپنے رَبّ دی ملاقات واسطے چنگی طرح محنت کر کیوں جے توں اوس نوں ملن والا ایں۔ الانشقاق، ع-۱) دی تفسیر اے۔ وَتَبَتَّلْ اِلَیْہِ تَبْتِیْلًا (اتے ہر چیز ناوں تعلق توڑ کے اللہ دی طرف ہو جا۔ المزمل ع-۱) دی تعمیل اے تے صوفی اِلٰی رَبِّکَ مُنْتَہٰھَا (تیرے رَبّ دی طرف اوسدی انتہا اے۔ النازعات۔ ع-۲) دے حکم ہمیشہ سامنے رکھدا اے۔ قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَکّٰھَا (فلاح پائی اوس نے جیس نے اپنے نفس نوں پاک کیتا۔ الشمس) توں صوفی دل دا حوصلہ ودھدا اے۔ تے وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰھَا (جس نے اپنے نفس نوں وگاڑ دتا اوہ گمراہ ہو گیا۔ الشمس) توں صوفی نوں عبرت حاصل ہوندی اے، تے نفسانی خواہشاں نوں وَاَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّہٖ وَنَھَی النَّفْسَ عَنِ الْھَوٰی ۝ فَاِنَّ الْجَنَّۃَ ھِیَ الْمَاْوٰی (جیہڑا ایس چیز توں ڈریا کہ اک دیہاڑے اوس نے اپنے پالنہار دے سامنے کھلونا اے تے اوسدا مقام بہشت ہوویگا کیوں جے اوس نے اپنے نفس نوں خواہشاں کولوں روکیا۔ النازعات ع-۲)، پورے طور ناں فنا کر کے اپنے ربّ دی رضامندی حاصل کردا اے، تے یَا اَیَّتُھَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّۃُ ارْجِعِیْ اِلٰی رَبِّکِ رَاضِیَۃً مَّرْضِیَّۃً فَادْخُلِیْ فِیْ عِبَادِیْ وَادْخُلِیْ جَنَّتِیْ (اے نفس مطمئنہ توں اپنے رب دی طرف چل کیوں جے توں اوس توں خوش ایں تے اوہ تیرے توں خوش اے۔ توں میرے خاص بندیاں وچ شامل ہو جا تے بہشت دے وچ داخل ہو جا۔ الفجر) کولوں خوش ہو کے اللہ تعالیٰ دے سوا باقیاں دی یاد نوں دل توں مٹا دیندا اے تے بہشت دے حاصل ہون دی خوش خبری سُن کے اَگے نوں ٹُر پیندا اے تے اِنَّ صَلٰوتِیْ وَنُسُکِیْ

وَمَحْيَایَ وَمَمَاتِیْ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ (میری نماز، میری قربانی، میرا جینا تے میرا مرنا سبھ کجھ اللہ تعالیٰ واسطے اے، جیہڑا ساریاں جہاناں دا پالنہار اے۔ (الانعام) دے مٹھے پانی توں سیراب ہوندا اے۔ صِبْغَۃَ اللّٰہِ (اللہ تعالیٰ دا رنگ البقرۃ ۱۶) دے رنگ وچ رنگیا جاندا اے، تے اوسدیاں نظراں وچ اونچ نیچ سبھ کجھ اکو ای ہو جاندا اے، تے لَاخَوْفٌ عَلَیْھِمْ وَلَاھُمْ یَحْزَنُوْنَ (نہ اوہ ڈرن گے تے نہ ہی غم کھان گے۔ البقرۃ ۱۲) اوسدے دل اتے کسے قسم دا کوئی غم نہیں ہوندا تے ناں اوس نوں اللہ تعالیٰ توں بناں کسے ہور کولوں ڈر آوندا اے تے بَلٰی مَنْ اَسْلَمَ وَجْھَہٗ لِلّٰہِ وَھُوَ مُحْسِنٌ فَلَہٗ اَجْرُہٗ عِنْدَ رَبِّہٖ وَلَاخَوْفٌ عَلَیْھِمْ وَلَاھُمْ یَحْزَنُوْنَ۔ (کوئی ہووے جیہڑا اپنا مونہہ اللہ تعالیٰ دی طرف پھیر دیوے تے اپنے آپ نوں اوسدے اگے جھکا دیوے۔ ایس حالت وچ جے اوہ آدمی مخلص ہووے تے اوس نوں اپنے رب ولوں اجر ملیگا۔ ایہناں لوکاں واسطے نہ کوئی ڈر ہووے گا تے نہ ای کوئی غم۔ البقرۃ ۱۲) کولوں اوس نوں خوشی ملدی اے۔ تے اوہ اپنا سبھ کجھ اللہ تعالیٰ دی ذات پاک اتے قربان کر دیندا اے۔

قرآن شریف دے ایہناں ساریاں مقاماں نوں اگے رکھ کے ایہہ فیصلہ کرنا وڈا سوکھا اے کہ اوہ طریقہ جیہڑا اپنیاں نفسانی خواہشاں مٹا کے اللہ تعالیٰ دی رضا اتے اپنے آپ نوں قربان ہون دا سبق دیندا اے، اوہ صحیح اسلام اے، نہ کہ اسلام دے خلاف کوئی دوجا دین اے۔

سورۃ انفال دے پہلے رکوع دے وچ ایہناں پاک باطن لوکاں دے بارے وارد ہوندا اے:

اِنَّمَا الْمُؤْمِنُوْنَ الَّذِیْنَ اِذَا ذُکِرَ اللّٰہُ وَجِلَتْ قُلُوْبُھُمْ وَاِذَا تُلِیَتْ عَلَیْھِمْ اٰیٰتُہٗ زَادَتْھُمْ اِیْمَانًا وَّعَلٰی رَبِّھِمْ یَتَوَکَّلُوْنَ ۝ الَّذِیْنَ یُقِیْمُوْنَ الصَّلٰوۃَ وَمِمَّا رَزَقْنٰھُمْ یُنْفِقُوْنَ ۝ اُولٰٓئِکَ ھُمُ الْمُؤْمِنُوْنَ حَقًّا ۝ لَھُمْ دَرَجٰتٌ عِنْدَ رَبِّھِمْ وَمَغْفِرَۃٌ وَّرِزْقٌ کَرِیْمٌ ۝

ایمان والے صرف اوہ لوک ہوندے نیں، جدوں اللہ تعالیٰ دا ذکر آندا اے (اللہ تعالیٰ دی یاد آندی اے) اوہناں دے دل ڈر جاندے نیں۔ جدوں اللہ تعالیٰ دیاں آیتاں اوہناں دے سامنے پڑھیاں جاندیاں نیں تے اوہناں دے ایمان وچ واد ھا ہوندا اے۔ ایہہ لوک

نماز باقاعدگی نال ادا کردے نیں، تے اوس دے وچوں جو کجھ اُساں اوہناں نوں دِتا ہویا اے، خرچ کردے نیں۔ ایہہ اوہ ای لوگ نیں، جیہڑے حق نال ایمان لے آئے نیں۔ اللہ دے کول اوہناں واسطے وڈے وڈے درجے نیں تے اوس پالنہار دے کول اوہناں کارن بخشش تے کرامت نال رزق اے۔

تے سورۃ الکھف دے پجھتے رکوع وچ ایہناں لوکاں دے بارے اللہ تعالےٰ فرماندے نیں:

وَاصْبِرْ نَفْسَکَ مَعَ الَّذِیْنَ یَدْعُوْنَ رَبَّھُمْ بِالْغَدٰوۃِ وَالْعَشِیِّ یُرِیْدُوْنَ وَجْھَہٗ وَلَا تَعْدُ عَیْنٰکَ عَنْھُمْ تُرِیْدُ زِیْنَۃَ الْحَیٰوۃِ الدُّنْیَا وَلَا تُطِعْ مَنْ اَغْفَلْنَا قَلْبَہٗ عَنْ ذِکْرِنَا وَاتَّبَعَ ھَوٰاہُ وَکَانَ اَمْرُہٗ فُرُطًا۔

اے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم! تسیں اپنے آپ نوں اوہناں لوکاں نال روکی رکھو، جیہڑے سویرے تے شام نوں اپنے پالنہار نوں پکار دے نیں۔ اوسدی رضامندی دے طلب گار رہندے نیں۔ (یعنی اوس دی ذات دے طلب گار رہندے نیں) تے دنیا دی زندگی دیاں زینتاں تہاڈی نگاہ نوں اوہناں وتوں پھیر نہ دین۔ تسیں اجیہے بندے دا آکھا نہ منو، جیس دے دل نوں اساں اپنی یاد توں غافل کردتا اے، جیہڑا اپنیاں نفسانی خواہشاں اُتے چلدا اے تے اپنے ایس حال دے وچ حد توں ودھ گیا اے۔

اللہ دی بارگاہ وچ ایہو ای لوک مقبول ہوندے نیں، جیہنا ندے بارے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں نے اپنی حدیث پاک دے وچ فرمایا اے۔ صحیح مسلم وچ وارد ہوندا اے:

رُبَّ اَشْعَثَ اَغْبَرَ مَدْفُوْعٍ بِالْاَبْوَابِ لَوْ اَقْسَمَ عَلَی اللّٰہِ لَاَبَرَّہٗ

بہتے سارے کھلرے ہوئے والاں والے، گھٹے نال بھرے ہوئے والاں والے، جیہڑے دروازیاں توں دُور کیتے جاندے نیں، (اوہ اللہ تعالیٰ دی نظر وچ اتنے مقبول ہوندے نیں) جے کر اوہ کسے معاملے وچ اللہ تعالےٰ دی قسم کھان تے اللہ تعالےٰ اوہناں نوں اپنی قسم وچ سچا کر دیوے۔

ابن ماجہ ہوراں نیں ایہناں لوکاں دے بارے اک [illegible] وچ بیان کیتا

Marfat.com

اے :

مَنْ عَادَی لِلّٰہِ وَلِیًّا فَقَدْ بَارَزَ اللّٰہَ بِالْمُحَارَبَۃِ۔ اِنَّ اللّٰہَ یُحِبُّ الْاَبْرَارَ الْاَتْقِیَاءَ الْاَخْفِیَاءَ الَّذِیْنَ اِذَا غَابُوْا لَمْ یَتَفَقَّدُوْا وَاِنْ حَضَرُوْا لَمْ یُدْعَوْا وَلَمْ یُقَرَّبُوْا۔ قُلُوْبُھُمْ مَصَابِیْحُ الْھُدٰی یَخْرُجُوْنَ مِنْ کُلِّ غَبْرَاءَ مُظْلِمَۃٍ ، یعنی جیہڑا آدمی اللہ تعالےٰ دے ولی (دوست) نال دشمنی رکھے، اوس نے اللہ تعالیٰ دا مقابلہ کیتا نال جنگ دے ، جیہڑے پوشیدہ حال نیں۔ ایہہ لوک جدوں چھپ جاندے نیں۔ عام لوکاں وچ اوہناں دی پوجا ای نہیں ہوندی۔ جدوں حاضر ہوندے نیں ، اوس وقت اوہناں نوں نہ کوئی اپنے کول بلاندا اے ، نہ ای اپنے کول بٹھاندا اے۔ اوہناں دیوں دیوے نیں ہدایت دے، جیہڑے ہر سیاہ فتنے وچوں باہر نکلدے نیں۔ (اوہنا دے دل اتنے نورانی ہوندے نیں، کسے فتنے دا ہنیرا اوہناں نوں کوئی تکلیف نہیں پہنچا سکدا۔ یعنی دوجیاں لفظاں وچ اسدا ایہہ مطلب اے، اوہ ہر فتنے وچوں صاف بچ کے نکل جاندے نیں)۔

رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوریں اپنے متعلق فرماندے نیں :

مَا اُوْحِیَ اِلَیَّ اَنْ اَجْمَعَ الْمَالَ وَاَکُوْنَ مِنَ التَّاجِرِیْنَ وَلٰکِنْ اُوْحِیَ اِلَیَّ اَنْ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّکَ وَکُنْ مِنَ السَّاجِدِیْنَ وَاعْبُدْ رَبَّکَ حَتّٰی یَاْتِیَکَ الْیَقِیْنُ ، یعنی میری طرف وحی نہیں کیتی گئی جے میں مال اکٹھا کراں تے تجارت کرن والیاں وچوں ہو جاواں ، لیکن میری طرف وحی کیتی گئی اے کہ تو تسبیح کر اپنے ربّ دی حمد دی اتے سجدہ کرن والیاں وچوں ہو جا۔ تو اپنے ربّ دی اوس وقت تیکر عبادت کر، اوتھوں تک کہ تینوں موت آجاوے۔ اللہ تعالیٰ جس نوں ہدایت دیندے نیں اوسدے سینے نوں اسلام واسطے کھول دیندے نیں۔ قرآن شریف وچ سورۃ انعام دے رکوع ۱۵ وچ وارد ہوندا اے :

فَمَنْ یُّرِدِ اللّٰہُ اَنْ یَّھْدِیَہٗ یَشْرَحْ صَدْرَہٗ لِلْاِسْلَامِ۔ اللہ تعالیٰ جیس نوں ہدایت دیندے نیں اوس دے سینے نوں اسلام واسطے کھول دیندے نیں، یعنی اوسدا سینہ اسلام دے احکام قبول کرن واسطے کشادہ ہو جاندا اے۔ اللہ تعالےٰ جدوں کسے نوں شرح صدر عنایت فرماندے نیں، اوس نوں اپنے خاص نور نال نواز دیندے

اَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰہُ صَدْرَہٗ لِلْاِسْلَامِ فَھُوَ عَلٰی نُوْرٍ مِّنْ رَّبِّہٖ ،

یعنی اللہ تعالیٰ جس دا سینہ اسلام واسطے کھول دیندے نیں، اوہ ہوندا اے اپنے پالنہار ولوں اپر نور دے۔ سینہ کھل جان دیاں نشانیاں رسولِ کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں ایہہ بیان فرمائیاں نیں کہ دل دنیا توں ہٹ جاندا اے تے آخرت دی طرف رجوع کر دا اے۔ ایہا آدمی مرن توں پہلے ای مرن واسطے تیار رہندا اے۔

شعب الایمان وچ بیہقی ہورین روایت کردے نیں، جیس وقت تسیں کسے ایہے نبسے نوں ویکھو، جیہڑا دنیا توں بے رغبت ہو گیا اے۔ تے تھوڑا بولدا اے۔ تسیں اوسدے نزدیک ہو جاؤ کیوں جے اوسنوں حکمت سکھائی جاندی اے۔

اللہ تعالیٰ فرماندے نیں :

وَالَّذِیْنَ جَاھَدُوْا فِیْنَا لَنَھْدِیَنَّھُمْ سُبُلَنَا ۔ اوہ لوک جیہناں مجاہدہ کیتا ساڈی راہ وچ یقیناً اسیں اوہناں نوں اپنی راہ وکھاواں گے۔ اللہ تعالیٰ دے ایس وعدے نوں سامنے رکھدیاں صوفی پورے اعتماد دے نال مجاہدہ کر دا اے۔ اوس نوں ہدایت ملدی اے تے پہلے ثابت کیتا گیا اے کہ ہدایت شرح صدر دا نتیجہ ہوندی اے تے شرح صدر دا نتیجہ اوہ نور نیں، جیہڑے غیب توں دل اُتے وارد ہوندے نیں۔ اوہناں نوراں دی برکت نال تے اوس حکمت دی برکت نال، جیہڑی دنیا توں بے رغبتی تے گلاں تھوڑیاں کرن دی وجہ توں حاصل ہوندی اے، صوفی نوں اللہ تعالےٰ دی طرفوں اوہ بصیرت حاصل ہوندی اے، جیہڑی دوجیاں نوں حاصل نہیں ہوندی۔ اوہناں نوں اوہ فہم تے ادراک حاصل ہوندا اے، جیتھے دوجے لوک پہنچ نہیں سکدے۔ ایس بصیرت تے فہم دے پاروں صوفی دے دل اُتے کشف حقائق تے معرفت دیاں رمزاں دی بارش ہوندی اے۔ ایہہ اوس دا اک حصہ ہوندا اے، جیہدے وچ غیر نوں داخلہ نہیں مل سکدا۔ ایس توں ایہہ ثابت ہویا کہ صوفی اللہ تعالیٰ دیاں حداں اتے تجاوز نہیں کردا بلکہ اپنی بصیرت نال لوکاں نوں اپنی طرف دعوت دیندا اے۔

تصوّف دا انکار

علم حدیث جاننے والے تے علم کلام جاننے والے کجھ مدت تیک تصوّف توں انکار کردے رہے۔ بعد وچ جدوں اللہ تعالےٰ نے اوہناں نوں بصیرت دِتی، اوہناں اپنے پہلے طریقے نوں چھوڑ دتا تے صوفیاں دی طرف رجوع کیتا۔ بعض نے ایس رجوع نوں ظاہر کیتا تے بعض

Marfat.com

نے عام لوکاں دی نظر کولوں ایس راز نوں چھپائی رکھیا - مثال دے تے طور تے -

۱- امام احمد رحمۃ اللہ علیہ ہوراں شروع شروع وچ اپنے پُتر نوں صوفیاں دی بیٹھک توں منع فرمایا - اوڑک پُتر نوں ایس ٹولے دی صحبت وچ بیٹھن دا حکم دے دتا، تے بعض مسئلے ابی ہمزہ البغدادی ہوراں کولوں پُچھدے سن -

۲- امام مالک رحمۃ اللہ علیہ ہوراں دی شروع شروع وچ تصوف توں اعراض فرمایا، پر پچھوں رجوع کیتا - اوہناں دا قول تصوف دے بارے پہلے درج کر دتا گیا اے -

چارے امام باطن دے وی علمائیں - وصال توں پہلاں اوتا دے درجے اتے فائز ہوگئے سن - امام غزالی ہوراں دی پہلے تصوّف توں اعراض فرمایا پچھوں رجوع کیتا - امام ابوالحسن ابن حزم کولوں رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہوراں دے تازیانے نے توبہ کرائی - ابن جوزی ہوریں وڈی سختی نال تصوّف دے منکر سَن - پچھوں اوہناں دا رنگ پلٹ گیا - تصوّف وچ "صفوۃ الصفوۃ" تے "ثبات عند الممات" اوہناں دیاں دو مشہور کتاباں نیں -

امام شوکانی ہوراں وی تصوف دی طرف رجُوع کیتا -

صوفیاں دیاں قسماں

صوفیاں دیاں ترے قسماں نیں :

(۱) صوفی (۲) متصوف (۳) مستصوّف

۱- **صوفی** : اوہ صاحب وصول ہوندا اے، جیہڑا طبیعت دیاں تقاضیاں توں آزاد ہوکے اپنی ذات توں فانی ہوکے حق نال مل گیا -

۲- **مُتصوف** : اوہ صاحب اصول ہوندا اے، جیہڑا ذاتی مجاہدے نال وصول دے مرتبے تیک پہنچن دی کوشش کردا اے -

۳- **مُستصوف** : اوہ صاحب فضول ہوندا اے، جیس نے دُنیا کمان دی خاطر صوفیاں دی طرح اپنی شکل بنائی ہوندی اے، پر صوفیاں دے کمال وچوں اوس نوں کجھ حصّہ نہیں ملدا -

ایہناں ترے قسماں توں علاوہ دو ہور قسماں وی صوفیاں دی نیں :

(۱) ملامتی (۲) قلندر

Marfat.com

۱۔ فرقہ ملامتیہ : صوفی دی اوہ جماعت اے، جیہڑی اخلاص وچ ڈڈی کوشش کردی اے۔ ریاء کولوں بچدی اے۔ اپنے کمالات نوں ظاہری ٹٹی پھٹی حالت دے کارن چھپائی رکھدی اے۔

۲۔ قلندر : سریانی زبان وچ اللہ تعالیٰ دیاں ناواں وچوں اک ناں اے۔

بعض کہندے نیں۔ صوفی تے قلندر دا اکو ای معنی اے۔ بعض آکھدے نیں کہ قلندر اوہ ہوندا اے، جیہڑا حالات، مقامات تے کرامتاں توں گزر جاوے۔

خواجہ حافظ ہوراں نے اپنے دیوان وچ قلندر دے بارے لکھیا اے :

وقت آں شیریں قلندر خوش کہ در اطوار سیر
ذکر تسبیح و ملک در حلقۂ زنار داشت (۱)

تصوّف تے فقر وچ فرق

صوفی دا درجہ فقیر کولوں اُچا ہوندا اے۔ فقیر دُنیا وچ کسے چیز دا اپنے آپ نوں مالک قرار نہیں دیندا۔ اوس دے فقر دا سبب ترے چیزاں ہوندیاں نیں :

(۱) حلال حرام دا حساب دینا پویگا تے حرام کمائی اُتے پکڑ ہوویگی۔
(۲) ثواب دی اُمید، بہشت وچ داخل ہون دا خیال۔
(۳) جمعیت خاطر دا طلب کرنا۔ عبادت وچ دل دے حضور دا حاصل ہونا۔

ایہہ ساریاں چیزاں فقیر اپنے واسطے اپنے ارادے نال پیدا کردا اے پر صوفی اپنے ارادے نوں اللہ تعالیٰ دے ارادے وچ بالکل فنا کر دیندا اے۔ اللہ تعالیٰ دی مرضی اے۔ اوسدے اتے فقر غالب کر دیوے یاں اوس نوں غنی کر دیوے۔ صوفی فقر ہووے یاں غنا ہووے اپنے آپ نوں اکو جیہا ای رکھدا اے۔ ایہو کمال اے۔ اپنے ارادے نوں اللہ تعالیٰ دے ارادے ماتحت کر دینا۔

خلاصہ

تصوف اسلام دا اک ضروری جز اے کیوں جے اسلام ظاہری تے باطنی اچھائیاں

۱۔ قلندر دے بارے وچ مفصل بحث دے واسطے راقم دی کتاب "حضرت بوعلی قلندر" مطبوعہ (سنگ میل پبلی کیشنز) لاہور، ۱۹۷۲ء دا "مقدمہ" ملاحظہ فرماؤ۔ (مرتب)

Marfat.com

دا مجموعہ اے۔ تصوف دا تعلق اسلام دیاں باطنی اچھائیاں نال اے۔ تصوف نوں شریعت نال او ہوای تعلق اے، جیڑا جان نوں جسم نال اے۔

Marfat.com

جناب پروفیسر محمد اسمٰعیل بھٹی ایم۔اے

ابن العربی تے پنجابی صوفی شاعری

پنجابی زبان دے وڈے وڈے مسلمان شاعراں وچ اک گل سانجھی لبھدی اے۔ اوہ اپنی پوری علمی روایت نوں چنگی طرح جاندے سن تے اپنے آلے دوالے دسّن والیاں دی حیاتی دے ظاہر باطن نوں صاف صاف ویکھ سکدے سن۔ اوہ عالم دی سن تے سیانے وی۔ اوہناں دے سینے روشن تے ذہن جاگدے سن۔ فیر کمال دی گل ایہہ دے کہ اوہ پنجاب دے وسنیکاں تے اوہناں دیاں سدھراں نال اوناں ای پیار کردے سن جنّاں پیار اوہناں نوں اوہناں عقیدیاں نال سی، جیہڑے جگہ، نسل، رنگ تے وقت دے پاروں بندیاں نوں اکو لڑی وچ پرو کے رشتیاں دیاں گنڈھاں پکیاں کردے نیں۔

ایہہ گل وی اپنی جگہ یاد رکھن والی اے کہ ساڈے صوفی شاعر حقیقت نوں مجاز دا بانا پاؤن ویلے عام لوکاں دی دنیا وچ کھُب کے گجھے گجھے راز نوں اینویں فاش کر دیندے سن، جیویں ایہہ کم ہر کسے دے وس دی گل ہووے۔ وجہ ایہہ دے کہ اوہ اپنے دل دی دنیا دے چانن وچ ای نہیں گم رہندے سن سگوں باہر دے ہنیریاں دے گھنڈ چکن دا جتن وی کردے سن۔ ایہو وجہ اے کہ صوفی شاعراں دے کلام وچ معنیاں دیاں بڑیاں تہواں نیں تے اوہ تہواں بندے دی اندرلی تے باہرلی دنیا دچکار میل نوں اکھاں سامنے لے آوندیاں نیں۔

ایس مضمون وچ میں اپنے کجھ صوفی شاعراں دے کلام اُتے اپنی تہذیبی تے روحانی روایت دے بہت وڈے صوفی تے فیلسوف محی الدین ابن العربی دے اثر دی کھوج پیش کرنا چاہندا آں۔ ایس توں پتا چلے گا جے ساڈے بزرگ شاعر جیہڑی جاندار تے انمول شاعری ساڈے لئی چھڈ گئے نیں، اوہدیاں جڑاں کنّیاں ڈونگھیاں نیں تے اوہ ساڈے دلاں تے روحاں دی کیڈی وڈی دنیا اپنے اندر سمیٹی بیٹھی اے۔

Marfat.com

ایہہ گل میں پہلے ای کھول کے دس دینا چاہونا آں کہ صوفی شاعراں اُتے کلّے ابن العربی دا ای اثر نہیں سی۔ اوہناں دے کلام وچ دوجے صوفی سلسلیاں دیاں موٹیاں موٹیاں گلاں دی ملدیاں نیں۔ وحدت، فنا، بقا، عشق دنیا دی بے ثباتی تے بے حقیقتی بندیاں نال محبت جیہے مضمون ساڈی پوری روایت دا حصہ نیں۔ فیر منصور حلاج تے عاشقاں دا بادشاہ تے پیر اے۔ اوس دا "انا الحق" دا نعرہ تے سولی تے چڑھنا ہر وڈے صوفی شاعر دے کلام دا سنگار نیں۔ ایہہ گل وکھری اے کہ ابن العربی تے منصور دے مسلک بالکل وکھرے نیں۔ انجے ای فنا تے بقا دیاں باریکیاں دی وکھریاں وکھریاں سوچاں نوں ظاہر کردیاں نیں۔ تھوڑا اگا نہہ چل کے ایہناں تے چانن پئے گا۔ فی الحال ابن العربی بارے کجھ گل بات ہو جاوے تے کھوج ٹھیک راہ تے ٹُر پئے گی۔

محی الدین ابن العربی ۵۶۰ھ (مطابق ۲۸ جولائی ۱۱۶۵ء) وچ اندلس وچ پیدا ہویا۔ اوہدا حسب نسب خالص عربی سی۔ بڑا ذہین تے سیانا انسان سی۔ اپنے زمانے دے علماں تے عبور پا کے سفر تے چل پیا۔ مکّے شریف آ کے حج کیتا۔ ایسے دوران وچ اپنی مشہور کتاب "فتوحات المکیّہ" لکھی، جیہدے بارے اوہدا دعویٰ سی کہ اوہ اک طرح الہامی تخلیق اے۔ ایہدے لکھن وچ ارادے تے کوشش دا دخل نہیں سگوں ایہہ دل اُتے وارد ہوئی تے اوہدے قلم نے لکھ دتّی۔ فیر ابن العربی دوجے عرب مُلکاں وچ سیر سپاٹا کردا تے علم تے عرفان والے بزرگاں نوں ملدا رہیا۔ اخیر وچ اوہ دمشق پہنچیا تے ایتھے ای ۶۳۸ھ (۱۲۴۵ء) وچ فوت ہویا۔

ابن العربی دا وڈا کمال ایہہ وے کہ اوس نے صوفی عقیدیاں نوں لڑیاں وچ پرو کے دنیا دے سامنے رکھیا۔ اوس توں پہلوں بڑے بڑے صوفی بہت کجھ کہہ چکے سن۔ جنید بغدادیؒ، قشیریؒ، ابن الخیرؒ، سید عبد القادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ بڑے سرکڈھویں بزرگ سن۔

ابن العربی صاحبِ حال صوفی وی سی تے وڈا باکمال فیلسوف وی کئی ساریاں گلاں نوں اوہنے بڑے پردیاں وچ لپیٹ کے بیان کیتا تاں جے شریعت والے لوک پھڑ نہ سکن۔ ایہو وجہ اے کہ اوہدل کتاباں نوں سمجھن وچ بڑی اوکھائی ہوندی اے تے نکلسن جیہا سخت جان مستشرق دی ترجمان الاشراق نوں ترجمہ کرن ویلے کن پھڑ کھلوتا تے اپنی بے چارگی دسدیاں بنی۔

ابن العربی دا فکر اوہدیاں کتاباں فصوص الحکم، فتوت المکیۃ تے دیوان ترجمان وچ ملدا اے۔ مڈھلی حیثیت فصوص الحکم دی اے۔

مولانا اشرف علی تھانویؒ نے اردو وچ ایہدی شرح لکھی سی، پر اوہنوں سمجھنا بڑا اوکھا کم

Marfat.com

اے فصوص الحکم وچ ابن العربی نے وحدت الوجود، دنیاوی حقیقت، عشق، فنا، بقا تے خلق تے خالق دے رشتے بارے بڑے فلسفیانہ طریقے نال لکھیا اے۔ اسیں اوہدے اوہ موٹے موٹے عقیدے بیان کردے آں جیہڑے پنجابی صوفی شاعری وچ ملدے نیں۔

وحدت الوجود

وحدت الوجود یا ہمہ اوست ابن العربی دا مرکزی عقیدہ اے۔ سادہ لفظاں وچ ایہدی تعریف انج کر سکدے آں جے خدا ای سبھ کجھ اے تے کائنات اوہدیاں صفتاں دی ظاہری تے ٹھوس شکل اے۔ "فتوحات المکیہ" وچ لکھدا اے جے بزرگ تے برتر اے اوہ ذات جس ساریاں چیزاں نوں پیدا کیتا تے جیہڑی خود ایہناں دا جوہر اصلی اے"۔ (بحوالہ اُردو دائرۃ المعارف اسلامیہ، جلد اوّل، دانش گاہِ پنجاب لاہور) اصل حقیقت الحق یا خدا اے۔ کائنات دی ہر شے اوہدی کسے نہ کسے صفت دی ظاہری شکل اے۔ اک پاسیوں ویکھئے تے حقیقت اک اے۔ باقی سبھ کجھ بے حقیقت اے۔ دوجے پاسیوں ویکھئے تے جو کجھ وسدا اے خدا دا ظہور اے۔ ابن العربی دے کہن مطابق خدا کسے چیز نوں پیدا نہیں کردا۔ تخلیق تے پہلوں ای خدا وچ موجود چیزاں ٹھوس شکل وچ ظاہر ہون داناں اے"(۱) ڈاکٹر حسین نصر اپنی کتاب "تن مسلمان فیلسوف" وچ ایس فلسفے نوں ابن العربی دی اپنی زبان وچ انج دسدے نیں: "حقیقت وچ کائنات شیشیاں دا سلسلہ اے، جیہناں وچ حقائق الٰہیہ منعکس ہوندے نیں"(۲)

تصوف تے صوفیانہ شاعری وچ ایس فلسفے دا ڈاہڈا اثر رہیا اے تے برصغیر پاک و ہند وچ وی ایہہ مدتاں توں جاری رہیا۔ ایہدا اثر اینا ہویا کہ مجدد الف ثانیؒ نوں ایہدے غیر شرعی اثر دا توڑ کرن لئی بڑی کوشش کرنی پئی تے اوہناں وحدت الشہود دا نظریہ دتا۔ ڈاکٹر برہان احمد فاروقی ہوری لکھدے نیں جے مجدد صاحبؒ دا توحید دا نظریہ وحدت الوجود دے خلاف ردِ عمل سی۔ مجدد صاحبؒ آکھیا جے وحی سانوں سکھاندی اے جے خدا دنیا توں وکھرا اے تے دنیا دا وجود برحق اے"(۳) ثبوت

1- ROM LENDEN, THE PHILOSOPHY OF IBN ARABI P. 29

2- HUSSAIN NASR, THREE MUSLIM SAGES P. III

3- DR. BURHAN AHMED FARUQUI, THE MUJJADADS CONCIPTION OF TAUID, LAHORE, 1970, PP 69, 71,

Marfat.com

ملدا اے کہ اکثر صوفی شاعراں نے وی وحدت الوجود نوں وحی دے توحیدی نظریے دے نیڑے لیان لئی بڑی کوشش کیتی اے۔ شاید ایہدی وجہ ایہہ وی سی جے ابن العربی دے خدا بارے خیالاں وچ تے کجھ غیر مسلم فیلسوفاں تے صوفیاں دے خیالاں وچ گھٹ فرق رہ جاندا سی کیوں جے ابن العربی دا خیال سی جو دنیا دا ہر مذہب ہر سوچ تے ہر عبادت اکو پاسے جاندے نیں۔ ابن العربی نے فتوحات المکیہ وچ لکھیا اے کہ خدا ای سبھ توں وڈا بُت اے تے بُت پرستی وی اصل وچ خدا پرستی اے۔ ایتھوں پتا چلدا اے جے ابن العربی دا صوفیانہ مذہب توحیدی نالوں بہتا آفاقی اے[1]۔ پنجابی دی صوفی شاعری وچ ایسے لئی ساریاں مذہباں دا مقصد اکو دسیا گیا اے۔ (شاید ایہدی وجہ ایہہ وی سی جے صوفی شاعر ہر مذہب دے مَن والیاں تائیں اپنا پیغام پہنچانا چاہندے سن۔)

میرے علم مطابق ابن العربی دا سبھ توں اگھڑواں اثر بلھے شاہؒ تے خواجہ فریدؒ تے اے ہمہ اوست دے خیال بارے جنے شعر ایہناں دے ملدے نیں ہور کسے دے نہیں ملدے بلھے شاہؒ کہندے نیں:

اصل وچ نہ رتی اوہلا اے ہر طرف دسیندا مولا اے

پر ایہہ تے "نحن اقرب" والے وی کہہ سکدے نیں۔ فیر ابن العربی دا کیہہ اثر لبھیا؟ عرض ایہہ دے جے بلھے شاہؒ وچ مڈھلا خیال تے ہمہ اوست دا اے ایس توں وکھ دوجے رنگ وی کدی کدی مل جاندے نیں۔

ابن العربی دا اک خیال ایہہ وی سی جے رب نے دنیا نوں اپنی پچھان لئی پیدا کیتا۔ بُلھے شاہؒ آکھدے نیں:

پہلے مخفی آپ خزانہ سی اوتھے حیرت حیرت خانہ سی
پھر وحدت دے وچ آنا سی کل جزدا مجمل پردا اے

فیر اک دوجی کافی وچ کہندے نیں:

جتول ویکھاں اُت دل اوہو ہر دی سنگت کردا
کیہ کردا نی کیہ کردا

ابن العربی سچ جھوٹھ تے بُرے بھلے دیاں تفریقاں نوں بندے دی اپنی گھڑت سمجھدا سی۔ جدوں حقیقت اک اے تے فیر تقسیماں دا ہور کیہ مطلب اے:

---

1 - DR. A.E AFFIFI, THE MYSTICAL PHILOSOPHY OF IBN UL ARABI, LAHORE, P. 149.

Marfat.com

ڈھولا آدمی بن آیا　　آپے آہو آپے چیتا
آپے مارن دھایا
آپے صاحب آپے بردا　　آپے ٹل دکایا

شکار تے شکاری اوہ آپ اے تے بازار وچ دکن تے وِکن والا اوہ آپ اے۔ ایہہ سبھ تے دسن والے روپ نیں۔ اصل حقیقت کجھ ہور اے[1]۔ اِک دُوجی کافی وچ نویں گل پیدا کردے نیں:

ہن ساڈے وَل دھایا اے　　نہ رہندا چھپا چھپایا اے
کِتے بُلھا نام دھرایا اے　　وچ اوہلا رکھیا خاکی دا
پردہ کس توں راکھی دا　　کیوں اوہلے بہہ بہہ جھاکی دا

سلطان باہوؒ نے خدا دے کائنات تے بندے والے تعلق نوں ایویں بیان اے جے ابن العربی دا فلسفہ اکھاں سامنے آجاندا اے۔ رب دیاں صفتاں سبھ توں زیادہ بندے وچ اکٹھیاں ہویاں نیں تے بندہ ای ایہناں دی پچھان رکھ سکدا اے۔ سوال ایہہ دے جے بندہ رب دی صفتاں دا ظاہری رُوپ اے تے فیر چنگے بھیڑے دی گل کیہہ اے؟ ابن العربی آکھدا اے ایہہ سبھ کجھ بندے نے اپنی ناسمجھی نال گھڑیا ہویا اے۔ جدوں شے رب دی تجلّی اے تے بے حقیقت اے تے جدوں رب بے عیب اے فیر عیب تے بُرائی دی گل نہیں ڈھکدی:

کُن فیکون جدوں فرمایا اساں وی کولے ہاسے ہُو
ہکے ذات صفات ربیدی ہکو جگ ڈھنڈیاسے ہُو
ہکے لامکان اساڈا ہکے آن بُتاں وچ پھاسے ہُو
پلید نے چا پلیدی کیتی باہوؒ ہکے اصل پلید نہ ہاسے ہُو

اِک ہور تھاں تے کہندے نیں کہ:

ایہہ تن رب سچے دا حجرہ وچ پا فقیرا جھاتی ہُو

۱۔ جو کجھ متضاد دسدا اے اوہدے پچھے حقیقت اکو اے ،، خدا آدمی وچ موجود اے تے آدمی خدا وچ ڈُبیا ہویا اے۔

2 - DR. HUSSAIN NASR, THREE MUSLIM SAGES P. 114.

میری کھوج مطابق ہمہ اوست دا سبق توں بہتا ذکر غلام فریدؒ دی شاعری وچ ملدا اے :

مرشد فخر جہان نے کیتم اے ارشاد
عارف ابن العربی ساڈا ہے اوستاد

اِک دوجی تھاں کہندے نیں :

ٹھپ فقہ اصول عقائد توں رکھ ملت ابن العربی دی

اِک ہور شعر وچ ہمہ اوست نوں وڈا اُچا درجہ دیندے نیں :

ہمہ اوست دا سبق گھدو سے فاش تھیئے گجھ لکڑے

فیر حُسنِ ازل بارے آکھدے نیں :

واہ وا سوہنے دا ورتارا ہر صورت وچ کرے اوتارا
ہک جا چاوے عشق اجارا بئی جا ڈیوے حسن ادھارا

اِک دُوجی جگہ کہندے نیں :

بن دلبر شکل جہان آیا ہر صورت عین عیان آیا

خواجہ صاحب ایس رستے تے ٹردیاں ہویاں کتے اگے نکل گئے نیں :

ہر صورت وچ یار ڈٹھم کُل یار اغیار کوں یار ڈٹھم

ابن العربی نے خدا دی اک حقیقت نوں من کے ساریاں دوئیاں توں انکار کیتا اے، جیہڑیاں دکھریاں دکھریاں چیزاں دسدیاں نیں، ایہہ بے حقیقت نیں، پرچھانویں نیں، اصل تے ہور اے۔ کثرت کوئی شے نہیں، وحدت ای سبھ کجھ اے :

سبھ اعداد کوں سمجھیں واحد کثرت ہے مفقود

اک ہور کافی وچ بُلھے شاہؒ وانگوں کہندے نیں :

رکھ تصدیق نہ تھی آوارہ کعبہ قبلہ، دَیر دوارہ
مسجد، مندر، ہکڑ و نور

ایتھے اِک گل ہور دی یاد رکھن والی اے جدوں ساڈا صوفی شاعر خدا، رام تے برہما وغیرہ وچ فرق نہ ہون دی گل کردا اے تے اوہدا مطلب ایہہ ہوندا اے کہ بقول ابن العربی ظاہری فرق توں اگانہہ اصل حقیقت اکو اے تے اوہی سارے مذہباں دا مقصد اے خواجہ غلام فریدؒ کہندے نیں :

Marfat.com

ہکو راز ڈٹھم ہر گال کنوں ہکارمز لاہم ہر چال کنوں

اک لمی تے وڈی سوہنی کافی وچ کہندے نیں: ۱

اے حسن حقیقی نورِ ازل تینوں واجب تے امکان کہوں
تینوں مسجد، مندر، دیر کہوں تینوں پوتھی تے قرآن کہوں
تینوں برما بشن گنیشن کہوں مہادیو کہوں بھگوان کہوں
تینوں گیت گرنتھ تے بید کہوں تینوں گیان کہوں، اگیان کہوں

پر ایہو جیہے شعر بڑے گھٹ نیں۔ اصل وچ شاعری وچ خیالاں نوں جذبے دی منطق نال جوڑیا جاندا اے۔ شاعری فلسفہ نہیں جیہدے نال ہر گل نوں کھول کھول کے دسیا جائے تے اوہدا ثبوت وی پیش کیتا جائے۔ فیر ایہو جیہے شعراں دا ایہہ ای نتیجہ کڈھیا جا سکدا اے جے ایہو فرید دا اصل مسلک سی:

کر توبہ ترُت فرید سدا ہر شے نوں پُر نقصان کہوں
اُسے پاک الکھ بے عیب کہوں اُسے حق بے نام نشان کہوں

ایہہ شعر ظاہر کردے نیں کہ خواجہ صاحب قرآنی نظریہ توحید نوں بھل نہیں سی سکدے جیہدے مطابق خدا بے عیب تے بے رنگ اے تے اوس نوں کسے شے نال نتھی نہیں کیتا جا سکدا۔

بندہ تے خدا

ابن العربی دا خیال سی کہ "خدا بندے وچ موجود اے تے بندہ خدا وچ ڈبیا ہویا اے"۔ بندے

۱۔ ایہہ گل یاد رکھن والی اے جے صوفی شاعراں دے علم دا اصل وسیلہ تے اسلامی تصوف سی جے اوہناں دی شاعری وچ کسے ہور (مثلاً ہندوانہ وغیرہ) تصوف دا نشان ملے تے اوہدی وجہ ایہہ اے کہ اوہ محبت تے رواداری دے رستے تے چلن والے لوک سن۔ دوجی گل ایہہ اے کہ توحید دے مسلک تے چلدے ہوئے اوہناں ملدے جُلدے دُوجے خیالاں نوں وی بھیڑایاں وکھرا نہیں سمجھیا۔ فیر ایہہ وی یاد رکھنا چاہی دا اے کہ ملدے جلدے خیال دنیا دے ہر تصوف وچ مل جاندے نیں۔ ابن العربی دا فلسفہ اوہدی تشریح اوہدے اپنے مطابق توحید دے نظریئے توں نہیں سی۔ ابن العربی وحدت الوجود تے عقیدۂ توحید نوں ملان دی کوشش کردا اے تے آیتاں تے حدیثاں نوں ایہو جیہے معنی دین دی کوشش کردا اے، جیہڑے اوہدے مُڈھلے عقیدے اک ہو جان۔

Marfat.com

نوں رب نے طاقت دتی اے کہ اوہ وجدان نال اپنی اصل نوں لبھ سکے۔ بندہ جدوں بے خبر ہو دے تے خدا توں دور ہوندا اے۔ جدوں اوہ باخبر ہو جاوے تے اوہنوں پا لیندا اے، پر ایہہ ہر کسے دے وس دی گل نہیں۔ ایس اوکھی گھاٹی نوں لنگھن والے بڑے گھٹ لوک نیں۔ صوفی تے عارف خدا دی وحدت دے بھیت نوں پا سکدے نیں۔ عارف دا وجدان حقیقتِ کُل تیکر اپڑن دا اہل اے۔

ایہہ خیال دوجے صوفی بزرگاں دی تعلیم وچ وی ملدا اے۔ ایس لئی ایہہ کہنا مشکل اے فیر وی ابن العربی دے خواب دے فلسفے دا تھوڑا جنا نشان بُلھے شاہؒ وچ ملدا اے۔ ابن العربی نے کہیا سی کہ کدی کدی حقیقتِ کل انسان دے دل دے خواب وانگر ظاہر ہو جاندی اے تے ایس خواب دی تعبیر دی لوڑ نہیں پیندی، پر ایہو جیہا خواب تے دل تے روح پاک رکھن والے نوں ای آ سکدا اے ——— ایتھے ایہہ گل وی یاد رکھن والی اے کہ فنا تے بقا دا مسئلہ ابن العربی دے فلسفے وچ اوہ نہیں جیہڑا منصور دے یا دوجیاں دے وچ ملدا اے۔ منصور دے کہن مطابق خدا تے بندے وکھرے وکھرے نیں۔ بندہ فنا ہو کے ای بقا یعنی خدا نال مکمل وصل حاصل کر سکدا اے۔ ابن العربی تے وکھرے ہون دا قائل نہیں سی۔ خدا تے بندے وچ خود موجود اے۔ بندے دا کم ایس گل توں باخبر ہونا اے۔ انج فنا ایس بے خبری دے پردے نوں چُکن دا ناں اے۔ ساڈی پنجابی شاعری وچ ایس گل لئی منصور دا اثر بہتا اے تے ابن العربی دا گھٹ۔ فیر وی بُلھے دا اک بند پیش کیتا جاندا اے۔ معلوم ہوندا اے بُلھے شاہؒ نے فصوص الحکم نوں چنگی طرح پڑھیا ہویا سی:

اِک نقطے وچ گل مُکدی اے — پھڑ نقطہ چھوڑ حساباں نوں
کر دُور کفر دیاں باباں نوں — لاہ دوزخ گور عذاباں نوں
کر صاف دلے دیاں خواباں نوں — گل ایسے گھر وچ ڈھکدی اے

ایس بند توں پتا چلدا اے کہ بلھے شاہؒ نے ابن العربی دے خیال نوں پڑھ کے استعمال کیتا اے ابن العربی دا قول سی کہ ظاہر دیاں ساریاں تقسیماں تے فرقے حقیقت وچ بے حقیقت نیں ایہناں وچ پھنس جان دا مطلب اصل مقصد توں بے خبر رہنا اے۔

1- بحوالہ HISTORY OF MUSLIM PHILOSOPHY . M.M SHARIB P. 409

2- HUSSAIN, NASAR, THREE MUSLIM SAGES P. 115-

Marfat.com

خدا تے نبی

ایہہ سوال بڑا دلچسپ اے کہ خدا کتے پوری طرح دِس سکدا اے کہ نہیں؟ ابن العربی نے کہیا کہ دس سکدا اے خدا سبھ توں چنگی طرح تے انسان وچ ظاہر ہوندا اے، پر سبھ تو مکمل اظہار پیغمبراں دی ذات وچ کیتا اے۔ پیغمبر انسان کامل ہوندا اے تے کائنات ہر طرح نال اوہدے وچ ڈھل گئی ہوندی اے۔ ایس آفاقی انسان دے تِن پہلو نیں۔ (۱) کائناتی (۲) پیغمبرانہ (۳) عارفانہ۔

ایہہ خوبیاں کسے حد تیکر اولیاء وچ ملدیاں نیں، پر اوہ پیغمبر توں گھٹ مرتبہ رکھدے نیں۔ فیر وی اوہ بندیاں دی رہنمائی کرن دے قابل ہوندے نیں۔

جدوں خدا دا سبھ توں مکمل اظہار پیغمبر دی ذات وچ ہویا تے اک طرح نال ایہہ وی کہیا جا سکدا اے کہ دونواں وچ اصل وچ کوئی فرق نہیں۔

بلھے شاہؒ نے کہیا سی:

احد احمد وچ فرق نہ بُلھیا ۔ اک رتی بھیت مروڑی دا
اک رانجھا مینوں لوڑی دا

خواجہ غلام فریدؒ نے ذرا کھُل کے تے پوری گل کیتی اے ایتھے اوہناں ابن العربی دے وحدت الوجود دے فلسفے نوں بیان کر کے فیر احد نے احمد دا ذکر چھیڑیا اے:

ہر صورت وچ یار دا جلوہ کیا اسماں زمین
احد آیا بن احمد آیا، موہیس چین مچین

اک دوجی تھاں کہندے نیں:

حُسن ازل دا تھیا اظہار ۔ احدوں ویس وٹا تھی احمد

حُسنِ ازل یعنی خدا دا دنیا وچ اظہار ایس طریقے نال ہویا کہ احد بھیس وٹا کے احمد بن کے آ گیا۔ ایس خیال نوں سبھ توں بہتا بلھے شاہؒ تے خواجہ فریدؒ نے ای ورتیا اے۔

عشق

ہن آخر وچ میں اوس مسئلے دا ذکر کراں گا، جیہڑا ساڈے تصوف دی روایت وچ رابعہ بصریؒ، جنیدؒ، رومی تے دوجے صوفیاں وچ وی ملدا اے، پر جس طریقے نال ابن العربی نے عشق نوں فلسفے

Marfat.com

دا خیال بنا کے پیش کیتا اے۔ اوہدا اثر پنجابی دے دو بڑے شاعراں دے کلام وچ وکھرا ای نظر آوندا اے۔

خدا حُسنِ مکمل تے حُسنِ ازل اے۔ کائنات وچ اوہدا حُسن ظاہر تے ہویا پر مکمل صورت وچ نہیں۔ خدا نے اپنے حُسن دا اظہار کائنات بنا کے کیتا۔ بندہ اس حسنِ مکمل نوں پوری طرح ویکھنا چاہندا اے۔ ایہہ اوہدی روحانی تڑپ اے۔ ایس تڑپ دا ناں عشق اے۔ عشق توں باجھ ہور کوئی وسیلہ تے طریقہ حُسن توں نیڑے ہون تے اوہنوں حاصل کرن دے کم نہیں آسکدا۔ عقل تے بھٹک جاندی اے۔ اوپری تے نامکمل حقیقتاں وچ پھس کے اصل راہ بھُل جاندی اے۔ اک عشق ای وجدان دی لوفوں جگائی رکھدا اے تے منزل تے اپڑاندا اے۔ ترجمان الاشواق وچ ابن العربی نے کہیا سی:

"میں عشق دے مذہب دا منن والا ہاں تے اوسے پاسے ٹردا ہاں جدھر ایہدا قافلہ مینوں لے جاوے۔ ایس لئی کہ ایہی میرا دین تے ایہی میرا ایمان اے"۔

عشق اک اگ دا ناں اے، جیہڑی ہر دوجے خیال نوں ختم کر دیندی اے جیہڑی غیر اللہ دا پرچھاواں وی بندے توں پرے رکھدی اے:

خواجہ غلام فریدؒ لکھدے نیں:

جو عشق مدرسے آیا — فقہ اصول دا ذکر اوٹھایا
بے شک عارف ہو کر پایا — رمز حقیقت پوری نوں

تے بلھے شاہؒ دا ہوکا اے:

عشق دی نویں نویں بہار — جاں میں رمز عشق دی پائی
میناں توتا مار گوائی — اندر باہر ہوئی صفائی
جتول ویکھاں یار و یار

جیہڑی روایت ابن العربی دے ترجمان الاشواق تے فصوص الحکم نے چلائی اوہ ساڈے صوفی شاعراں تائیں اپڑدی بڑی پکی ہو گئی سی تے ایہدے وچ بڑا نکھار آگیا سی۔ عشق اک خیال اک ڈونگھا درد تے مٹھی تڑپ بن گیا۔ کھچ تے سک صوفی دے پکے سنگی بن گئے۔ عشق حقیقی دی اوکھی راہ خطریاں تے مشکلاں نال بھری ہوئی اے، پر طالب ہس دا کھیڈدا اپنی منزل ول چلدا رہندا اے۔ عشق نوں اک جذبہ تے روحانی خیال سمجھن توں بعد صوفی شاعراں نے ایہدے بیان لئی اپنے آسے

Marfat.com

پاسے دی زندگی وچوں استعارے تے علامتاں لے کے گجھے تے ڈونگھے بھید عام آدمی سمجھ وچ آن والی زبان وچ کھول کے رکھ دتے۔ ایس شاعری وچ عشق حقیقی تے عشق مجازی دی تقسیم دی لوڑ نہیں۔ ایہہ بے ضرورت اے۔ حسنِ ازل نال ہر صورت تے شکل وچ عشق اک آفاقی جذبہ اے جیہنوں مجازی زبان وچ ای بیان کیتا جا سکدا اے۔ جذبیاں دی اپنی زبان کوئی نہیں ہو سکدی۔ جدوں شاہ حسینؒ کہندے نیں:

مہیں آئیاں میرا ڈھول نہ آیا ہیر کوکے وچ جھنگے
راتیں دنے پھراں وچ جھل دے پڑن بولاں دے کنڈے

ایہہ لبھنا بے کار اے کہ شاہ حسین نے بولاں دے کنڈے تے جھل دیکھے سی کہ نہیں۔ شاہ حسین اک کیفیت نوں بیان کرن لئی اک لوک قصے دیاں حقیقتاں دا سہارا لے رہے سن۔ ملتان تے بہاولپور وچ خواجہ فریدؒ دے عقیدتمند ایس گل تے لڑدے نیں کہ اوہنا ندیاں کیہڑیاں کافیاں عشق حقیقی نوں بیان کردیاں نیں تے کیہڑیاں اوہناں دے اپنے تجربیاں تے چانن پاوندیاں نیں۔ ایہہ دوست ایہہ فرض کر لیندے نیں کہ ہر شاعر شاعری اپنے ذاتی دکھڑے پھولن لئی کردا اے تے شاعری اک فن نہیں جیہدے وچ ذاتی تے غیر ذاتی گلاں کجھ فنی لوڑاں تے روایتاں دیاں محتاج ہوندیاں نیں۔ صوفی شاعر دی فنی ضرورتاں توں بے نیاز نہیں سن جیویں دوجے شاعر نہیں ہو سکدے۔ عشق بارے جدوں بندہ دوجے بندیاں نوں دسے گا بندیاں دی زبان وچ ای دسے گا۔ جے عشق اوہدا اپنا قصہ اے تے اوہ پوری نظم یا پوری شاعری دا اگا پچھا دیکھ کے لبھیا جا سکدا اے۔

خواجہ غلام فریدؒ، بلھے شاہؒ تے شاہ حسینؒ نے ہیر رانجھا تے سسی پنوں وغیرہ نوں علامتاں دے طور تے استعمال کر کے عشق دے ہر روپ بارے لکھیا اے۔ بلھے شاہ دسدے نیں:

جس تن وچ عشق دا جوش ہویا اوہ بے خود ہو بے ہوش ہویا
اوہ کیوں کر رہ خاموش ہویا
جس پیالہ پیتا ساقی دا کیوں اوہلے بہہ بہہ جاکی دا

خواجہ غلام فریدؒ نے اپنیاں کافیاں وچ عشق دے ہر پہلوں نوں بڑے درد تے خلوص نال بیان کیتا اے۔ اوہناں دے لہجے وچ سچائی دا پورا نکھار تے سٹ لاؤن دی طاقت اے:

دل عشق مچائی اگ سائیں ڈکھ سوز دچا رگ رگ سائیں

Marfat.com

اِک ہور کافی دا مطلع اے:

ہن عشق دنجائم چس سائیں　　لکھ وار اساڈی بس سائیں

آخر وچ خواجہ صاحب دے عشق بارے کجھ شعر پیش کر کے ایہہ گل بات ختم کیتی جاندی اے:

الیوم بصر حدید وے　　ہر وقت یار تے دید وے
کھولی عشق قلب کلید وے　　تھیئے گجھڑے راز پدید وے
ڈینہہ رات ساڈی عید وے　　تھیا بعد سخت بعید وے
ہر لحظہ شوق شدید وے　　ہر آن ذوق جدید وے

Marfat.com

جناب پروفیسر محمد اسماعیل بھٹی

صُوفیانہ شاعری دی زبان

کہندے نیں جے کسے گل دا مقصد پلّے نہ پوے تے اوہدے معنے اُلٹے ای نکلدے نیں۔ ٹھیک ایہہ گل نوں سمجھن لئی ضروری اے جے ایہہ ویکھیا جائے کہ ایہہ کیوں تے کس نیت نال کہی گئی اے۔ نہیں تے خطرہ ایہہ وے جے گل کرن والا کجھ کہوے گا تے سمجھن والا کجھ سمجھے گا۔ شاعری تے نری استعارے دی زبان اے اچھا شاعر ساڈی چالو زبان دی اکھاڑ پچھاڑ کردا رہندا اے۔ اوہدا کم ای تد چلدا اے جے او لفظاں نوں نویں نویں حالات وچ نویں توں نویں تے ڈونگھے توں ڈونگھے معنے دیوے، فیر اوہدے تخیل دا معجزہ اودوں ای پُورا ہوندا اے جدوں لفظ اک دُوجے دے سنگی بن کے ساڈے شعور نوں نواں جہان دکھاندے نیں۔ ایہہ تے ہر چنگے شاعر بارے ٹھیک اے، پر صوفی شاعر دا فنی کمال ایس توں وی اگے اے۔

صوفیانہ شاعری دی زبان بارے گل بات کردیاں کجھ ہور گلاں دی یاد رکھنیاں چاہی دیاں نیں، جنہاں توں کنڈ موڑ کے نہ تے صوفی شاعری دا مطلب سمجھ سکدے آں تے نہ ای اوہدا مُل پا سکدے آں۔ پہلی گل تے ایہہ وے کہ جو کجھ صوفی شاعر دے دل تے روح اُتے وارد ہوندا اے اوہنوں کوئی زبان ادا نہیں کر سکدی۔ روحانی سُرور جیہڑا وصال حقیقی توں لبھدا اے، دل دا درد جیہڑا فراق دا نتیجہ اے، ملن دی سک جیہڑی دنیا توں بہت دُور لے جاندی اے فیر دنیا وچ رہ کے ایس توں وکھ سوچنا، ساریاں لیہو جیہیاں گلاں نیں جیہڑیاں عام آدمی دی پہنچ توں اگانہہ نیں، پر صوفی شاعر دوجیاں تیکر اپنی گل پہچان دی ایسی مناسب زبان گھڑدا اے، جیہڑی اوہدے من دیاں کہانیاں دوجیاں دے دلاں وچ اتار دیوے۔

دوجی گل ایہہ وے کہ صوفی ہر خاص تے عام لئی شاعری کردا اے تے اوہدی شاعری نوں گایا جا سکدا اے۔ گاؤن والے دی آواز لفظاں نوں شعراں دے مزاج خیال جاوید بنا دیندی اے۔ ایس توں وکھ صوفی

Marfat.com

شاعر عام بندیاں نوں مخاطب کرن لئی مجازی زبان استعمال کرن تے مجبور اے - ایہہ مجازی زبان وی اوہ عام آدمی دی زندگی تو لیندا اے - کدی اوہ لوگ کہانیاں دے کرداراں نوں روحانی قدراں دیاں علامتاں بنا کے پیش کردا اے ، جیویں ایہہ مصرع دسدا اے :

رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی

تے کدی سماج وچ موجود رواجاں نے پیشیاں دا ذکر کردا اے - صوفی شاعر پوری کائنات وچ اکو جلوہ ویکھدا اے تے اپنی روحانی دنیا نوں باہر دی دنیا دی زبان وچ ڈھالن دا جتن کردا اے -

جو کجھ کہیا گیا اے اوس دے ثبوت لئی کھل کے گل کرن توں پہلاں میں اک گل ہور آکھنا چاہندا واں - گل ایہہ وے جے صوفی شاعر دی زبان وچ دوہری رمز ہوندی اے - جیہڑے استعارے اوہ استعمال کردا اے ، اوہناں دے معنے دو نمہواں چکن توں بعد سمجھ آسکدے نیں - مثال دے طور تے جدوں اوہ پنوں ہوت دا ذکر کردا اے ، اوہ عام آدمی دا ذہن سسی دے اوس عاشق ول موڑ دا اے ، جیہدی خاطر اوہ تھلاں وچ مر گئی - فیر جدوں اوہ پنوں دی ذات نوں اگلے درجے تے لے جا کے پیش کردا اے تے عاشق معشوق دے رشتے نوں نویں اوچائی تے لے جاندا اے - ایہہ گل ذرا ٹھہر کے سہی ، پہلوں اک دو گلاں ہور کر لیئے -

صوفی شاعر گھٹ توں گھٹ ادبی روایتاں دی زبان استعمال کردا اے - اوہدا تخیل اپنے آسے پاسے دی دنیا توں استعارے لے کے ڈوہنگھے تو ڈوہنگھے معنے پیدا کر دیندا اے - سلطان باہو کہندے نیں :

دُدھ تے دہی ہر کوئی رڑکے عاشق بھاہ رڑکیندے ہُو
تن چٹورا من مدھانی آپیں نال ہلیندے ہُو
دُکھاں دا نیترا کڈھے لسکارے غماں دا پانی پیندا ہُو
نام فقیر تنہاندا جیہڑے ہڈاں تو مکھن کڈھیندے ہُو

ایہناں شعراں وچ سلطان باہو ہوری سالک دی ریاضت دے اوکھے تے دل ہلا دین والے مرحلے دا ذکر کردے نیں - پنڈاں وچ دُدھ رڑکناں عام گل اے - رڑکن وچ چٹورا ، مدھانی ، نیترا وغیرہ ورتے جاندے نیں - باہو ہوراں رڑکن تے

مکھن کڈھن دا سارا عمل دس دِتا اے، پر چوتھے مصرعے وچ ایہہ کہہ کے جے :

نام فقیر تنہاندا جیہڑے ہڈاں تو مکھن کڈھیندے ہُو

فقیر دے اوکھے پینڈے دی دس پائی اے۔ رڑکن دا عمل اپنی جان دُکھاں وچ پان تے مرضی تے خوشی نال اوکھیاں جھلن دا عمل اے، جیہنوں "ہڈھاں دا مکھن" کڈھنا کہیا گیا اے۔

خواجہ غلام فرید کہندے نیں :

گھاٹے عشق دے گھاٹے چاتے میں
تا بھی چُسم سر اکھیاں چاتے میں

اصل فقیر تے اوہ اے، جیہڑا جان بجھ کے تے مرضی نال ایس منزل دل ٹردا اے تے آرام تے سلامتی نوں تج کے دُکھاں دا بھار چکدا اے۔

خواجہ غلام فرید نے اک بڑا دلچسپ بند لکھیا اے، جیہڑا سالکاں دے مقدر نوں بیان کردا اے :

ایڈوں عشوے، غمزے، نخرے اوڈوں یار خیراتی بکرے
کسن کان تیار راندا رسیاں نی وے

سُن "خیراتی بکرے" تے رسیاں راندا دل دھیان کردے فیر عشوے غمزیاں پاروں "کسن کان تیار" نوں خیال وچ لیاؤ۔ فرید نے کیسی عام سطح تے آکے عاشق دے گھاٹے چکن دی گل نبھائی اے۔

میں ایہہ سمجھان دی کوشش کر رہیا آں جے ہر یکھ دے صوفیانہ مضموناں نوں ادا کرن لئی صوفی شاعر اپنے آلے دوالے دی دنیا توں علامتاں تے استعارے لے کے اپنا مطلب پورا کر لیندا اے تے گھٹ توں گھٹ پہلوں ورتی ہوئی زبان نوں استعمال کردا اے۔ بُلھے شاہ کہندے نیں :

جد میں سبق عشق دا پڑھیا
دریا ویکھ وحدت دا وڑیا
گھمن گھیراں دے وچ اڑیا
شاہ عنایت لایا پارا

Marfat.com

دریا واں دے کنڈے رہن والے لوکی دریا پار کرن لئی ملاح تے بھروسا کردے نیں۔ بُلھے شاہ نے مُرشد پھڑ کے وحدت دے دریا وچ پیر پایا تے پار لگا۔ ذاتِ واحد دا عشق سوکھا نہیں۔ بُلھے شاہ نے "گھمن گھیراں" وچ رڑھن دا ذکر کر کے عام آدمی نوں اوہدے اپنے تجربے دی زبان وچ دسیا اے جے عشق حقیقی کِنا اوکھا اے۔ ایس منزل نوں سر کرن لئی مرشد دی لوڑ اے۔

اِنج اپنے نفس دی معرفت راہیں معرفت حقیقی پان بارے بُلھے شاہ نے ہیر رانجھے دیاں علامتاں دا سہارا لیا اے تے نویں گل پیدا کیتی اے:

عشق دی نویوں نویں بہار
ہیر رانجھے دے ہو گئے میلے
بُھلی ہیر ڈھونڈیندی بیلے
رانجھا یار بکل وچ کھیلے
بینوں سُدھ رہی نہ سار

ہر مُسلمان جان دا اے کہ جس بندے نے اپنے نفس نوں نہیں پچھانیا، اوہ خدا نوں نہیں پا سکدا۔ اپنی ذات دی معرفت بناں ربّ نوں پچھاننا ممکن اے۔ "بُھلی ہیر" دی بکل اوہدی اپنی ذات اے۔ اوہ اودوں تیکر "بے سار" تے بے سدھ رہے گی جدوں تیکر اوہ اپنے اندر جھات نہیں پاندی۔

شاہ حسین نے دنیا دی ہیرا پھیری تے بندے نوں ربّ ولوں غافل کرن بارے سماجی بدامنی ول اشارہ کیتا اے:

پنڈ سبھو ای چوری بھریا چھُٹے جیہڑا نہ چُنری
دُھر جگڑیندیاں لازم تھیسیں پھر کر سمجھ اتھنڑی
پا ہندیا دو! گنڈھ سُنجڑی نہ چھڈ کے سوں

"گنڈھ سنجڑی" چھڈن والا چوری بھرے پنڈ وچ کیویں سلامت رہ سکدا اے؟ فیر چیرتے چُنری آکھ کے شاہ حسین نے مال نہیں بلکہ عزتاں ول دھیان وٹایا اے، جیہدے نال کل ہور بھی سنگین شکل اختیار کر لیندی اے۔

صوفیانہ شاعری وچ روح تے فطرت نال لگاؤ دا بڑا ذِکر ملدا اے۔ خاص طور تے

خواجہ غلام فرید جنگل بوٹے، تھل تے جانوراں دا بڑا ذکر کردے نیں، مثال وجھوں جدوں وصال حقیقی حاصل ہوندا اے تے تڑفدی روح نوں سکون تے قرار ای نہیں ملدا۔ ایہدی دُنیا ای بدل جاندی اے، جیویں جدائی تے فراق وچ روح تڑفدی اے تے جنگل بیلیاں وچ دھکے کھاندی اے۔ انج وصال تو بعد اوہدی دنیا بدل جاندی اے۔ خواجہ غلام فرید کہندے نیں:

دردالم برباد تھیوسے، جنگل بیلا شاد تھیوسے
ویرانہ آباد تھیوسے، فرحت مُول نہ جاندی ہے

عاشق دی روح دی کیفیت نوں باہر دی دُنیا وچ تبدیلیاں دی زبان وچ بیان کرکے شاعر نے روح دے کیف تے ٹھوس بیان لبھ لیا اے۔

ایہہ موضوع تے بڑا گمبھیر اے تے وسیع اے، پر گل بہت لمی اے تے وقت گھٹ اے۔ ایس لئی چند اشارے ای کیتے جا سکدے نیں۔

Marfat.com

جناب ڈاکٹر رشید انور

جدید پنجابی شاعری

جدید پنجابی شاعری بارے گل بات کرن لگیاں زباناں دی قید لاہ کے ایہہ گل سمجھنی پوے گی کہ جدید شاعری آخر کیہڑی من موہنی مٹیار داناں ایں، تے جدوں جدید شاعری دا پتا ٹکانا لبھ پوے، فیر ایہہ وی طے کرنا ضروری ہووے گا کہ شاعری ہُندی کیہ اے تے فیر شاعری دے حوالے نال شاعر دی جان پچھان، اوہدا رویہ، اوہدی سوچ، اوہدا ماحول، زمانہ تے تہذیب دا نقشہ ذہن وچ لیاؤن دی وی لوڑ پئے جاندی اے۔

ہیں جو کجھ سیانیاں دیاں تحریراں راہیں اپنے دل کولوں تصدیق کراسکیاں، اوہ ایہہ ہے کہ شاعر اپنی ذات وچ اک خود مختار فکراں دا اجیہا سکول اے، جیہڑا اپنی فکری تعلیم تے پیغام دے سلسلے وچ سب توں پہلاں اپنے تے صرف اپنے سامنے جواب دہ ہُندا اے تے کوئی نقاد تے پڑچولیا اوہدے ایس حق نوں کھوہ نہیں سکدا، پر جدوں شاعر تعلیم، پیغام یا شعراں راہیں اک عمل دا روپ دھاردا اے، اودوں شاعر اپنے نال نال عوام تے زمانے اگے وی جواب دہ ہو جاندا اے۔ ایس لئی شاعر، شاعری، عوام تے زمانے دکھ وکھ نہیں کیتے جاسکدے۔ شاعر اپنے زمانے دے حوالے نال ضرورتاں، تقاضیاں، لوڑاں، تھوڑاں، ہنیریاں تے سویریاں نوں جذبات دی بھٹی وچ پا کے اکھراں دے روپ وچ ڈھال کے کاغذ اُتے منظر کھلار کے یا نقشیاں دا روپ دے کے اپنے زمانے دے پلیٹ فارم اُتے رکھ دیندا اے۔ ایس

۱۔ جدید پنجابی شاعری دے موضوع تے کجھ کہن دا مسئلہ میرے خیال وچ اَج دے شاعر دا مسئلہ نہیں بلکہ ایہہ اَج دے نقاد، پرچولئے تے ادبی جاسوس دا کم اے۔ میں نقاد یا پڑچولیا نہیں ایس لئی ایس سلسلے وچ مینوں کجھ کہن واسطے کجھ نقاداں نوں پڑھنا پیا اے۔ بنارسی داس چین نے جیلانی کامران دیاں کتاباں میریاں مددگار بنیاں نیں۔

Marfat.com

گل نوں انج وی کہیا جا سکدا اے کہ شاعر اپنے زمانے دیاں سچائیاں تے حقیقتاں نوں لفظاں دا لباس پا کے اپنے عوام اگے پیش کر دیندا اے۔

پنجابی جدید شاعری دی نسبہ کدوں پئی تے ایہنوں کاغذ اُتے اجاگر کرن والی پہلی شخصیت کون سی مینوں اجے ایہدا پکا پتا نہیں لگا، پر انج لگدا اے کہ متحدہ ہندوستان وچ امرتا پریتم ایس جدید شاعری دے مجرم نوں پہلا پتھر ماریا اے۔ ایہدے بعد حج نوں جان والے حاجیاں دی کنکر مارن دی رسم موجب احمد راہی وی کنکریاں مارداانظر آؤندا اے، فیر شریف کنجاہی تے اوہدے بہت سارے ساتھی نظر پیندے نیں۔ تے اج دے ہنیریاں جھکھڑاں وچ جدید پنجابی شاعری دے گروہ وچ مینوں منیر نیازی اِک آگو بن کے کھلوتا جاپدا اے۔ جدید شاعری دے میدان وچ شخصیتاں دے ناواں اُتے میرے کئی دوستاں نوں اعتراض ہو سکدا اے، پر ایس گل نوں انکار ممکن نہیں کہ اج دا نواں لکھن والا سبھ نوں زیادہ حقیقت پسند اے، پر حقیقت پسندی دی کھوج لاؤن لگیاں ایہہ گل نہیں بھلنی چاہیدی کہ حقیقت پسندی تہذیب نوں الگ کوئی شے نہیں ہندی۔ جدید شاعری دا ارتقاء وی انج ای ہویا اے، جیویں تہذیباں دا ارتقاء۔

ماضی دی تہذیب حال دی تہذیب دی ماں اے تے آؤن والی تہذیب حال دی تہذیب دی کُکھ وچوں جنم لوے گی۔ میرے نزدیک جدید پنجابی شاعری وی اوہو ای اے، جیہڑی انسانی تہذیب دے اگے ودھن وچ مددگار ثابت ہووے۔ اجیہی شاعری جیہنوں آؤن والیاں نسلاں گواہی تے ثبوت دے طور تے پیش کر سکن، جیہڑی شاعری توں ایہہ پتا لگ سکے کہ جیہڑی تہذیب دے اوہ وارث بنے نیں، اوس تہذیب دے شاعر نوں کیہو جیہیاں مشکلاں تے ہنیریاں دے درد غماں نال واہ پیا سی۔

میرے شعر دے رَبّ نوں جدوں ایہو جیے حالات نال واہ پیا تے اوہ اپنی تہذیب دے ماضی، حال تے مستقبل وچ جھاتی مارن لگیاں اِک نظم "کل اج بھلکے" تخلیق کر دا اے۔ اوس نظم دے صرف چھ شعر ایہہ گل سمجھا سکن گے کہ شاعر دا زمانے، عوام تے تہذیب نال کیہ تعلق ہندا اے:

ماضی ساہنجھ دی رتے پینگاں اُڈیاں ناریاں دے نال چھوہیاں گڈیاں
کہکشاواں نال میرے پچیاں، پیار دی لورے ملیں پایاں لڈیاں

O

Marfat.com

بھج کے میں موڑ کل دا بھوں گیا، پیار دا سورج دوپہریں بھوں گیا
اِنج لگا جیوں سرہانے جھنڈے جاگ پئی صاحباں تے مرزا سوں گیا

حال: اَج دے یوہے تے آ کے جھُر گیاں
کچیاں دے سنگ میں دی کھُر گیاں
واج ہُن مینوں نہ مارو بیلیو
ایہہ میرا پرچھاواں اے میں ٹُر گیاں

○

اکھیاں وچ اَج سہمے ہنجواں
بھلک دے سینے دا جیرا ہوونا
اَج دی کالک تے ڈُلے خون تے
بھلک دا سچا سویرا ہوونا

○

مستقبل: پریت دی نگری سجاون چلیاں
ریت سُولی دی نبھاون چلیاں
بال کے انور میں دیوا درد دا
بھلک دا سورج اگاؤن چلیاں

ایہہ بھلک دا سوج اگاؤن دی لگن تے پریت دی نگری وساؤن دی سوچ، اج دے زمانے دیاں پیڑاں، اج دی تہذیب دے ہنیریاں وچوں جنم لے رہی اے تے جدید شاعری دا پنجابی موڑ اے۔

میرے نزدیک شاعری دا جدید تقاضا ایہو ای اے کہ قدم قدم تے بدلدی ہوئی ایس دنیا دی ہر "اج" نوں احساس دے ولگن وچ قید کر کے لفظاں دا روپ دے کے آزاد کر دتا جائے تے اوہ جدید شاعری دا دوجا ناں ہو دے گا۔

ہر "اج" دی دُنیا نویں دنیا ہندی اے تے ہر نویں دُنیا دی زندگی دے مسئلے تے گنجلاں دی تویاں ہُندیاں نیں۔

ڈھنگے ماضی وچ جھاتی ماریئے تے باوا فرید گنج شکرؒ، خواجہ فریدؒ، شاہ حسین، بُلھے شاہ،

Marfat.com

جیسے صوفی شاعر ایس دُنیا توں رَدّ کے روح نوں بچاؤن دی جدوجہد کردے نظر پیندے نیں۔ ماضی قریب دے شاعر جیہناں وچ امرتا پریتم، احمد راہی جیہیاں روشنیاں نظر پیندیاں نیں، اوہناں اک غلط معاشرے دے خلاف جہاد کرکے انسان نوں اک صحت مند معاشرے دے قائم کرن دی ترغیب دتی اے، پر جدید شاعری دا اَج دا شاعر روح تے معاشرے دُل بہت گھٹ تے ایس دھرتی اُتے انسانی جُثے تے جسم نوں بچاؤن دی کوشش کر رہیا اے تے بچّی گل ایہو ای اے کہ جے ایس دھرتی اُتے انسان دا جسم یعنی وجود ای باقی نہ رہیا تے فیر انسانیت، معاشرے تے روح سبھ کجھ ختم ہو کے رہ جاوے گا۔

اج دا شاعر معاشرے نوں، اپنی تہذیب نوں، اپنے زمانے تے کائنات نوں اپنی ذات دے تجربیاں راہیں پچھان کے اپنی پچھان تک پہنچ دا اے۔ ایس سلسلے وچ اک شعر عرض کرناں:

اُنج تے مینوں ربّ دی ساری کائنات پسند اے،
کائنات دے وچوں مینوں اپنی ذات پسند اے،

ایہہ اپنی ذات نوں پچھان کے گل کرن دا ٹھُرا وہ راہ اے، جیہدے اُتے ٹُردیاں ہوئیاں جدید پنجابی شاعر اپنے آپ نوں ویلے تے تھاں دی قید کولوں آزاد کر رہیا اے۔ ہُن جدوں اپنی پچھان کرن دا دور آیا اے تے فیر چن تاریاں بھری کائنات نوں پُوجن دی تھاں ایس کائنات نوں تسخیر کرن دا جذبہ اُبھر کے سامنے آ کھلوتا اے۔ چار چوفیرے آزادی دے پرچم لہرا رہے نیں۔ بادشاہیاں دم توڑ رہیاں نیں۔ حاکم تے محکوم دا فرق ختم ہو کے ساہنجھ تے آزادی دا سورج چڑھدا جاپدا اے۔ دنیا سمٹ سمٹا کے نکّی جیہی ہُندی جا رہی اے تے انسان مریخ توں اَگے اڈاریاں مارن لئی پَر تول رہیا اے۔ جغرافیے بٹ بٹ ویکھ رہے نیں۔ تاریخاں ہکّیاں بکّیاں کھلوتیاں نیں۔ تے اک بین الاقوامی دُنیا جنم لے رہی اے۔ اَج دے جدید شاعر دی دُنیا اوہدے قومی جغرافیے، تاریخ، شخصیت تے مفاد دے سارے تقاضے ایس بین الاقوامی دُنیا دے رویے تے ورتارے نال ڈاہڈا تعلق واسطہ رکھ دے نیں۔ پر ایہہ بین الاقوامی دُنیا راکٹاں، بمباں، توپاں، ٹینکاں، ہائیڈروجناں تے ایٹماں نال بھر گئی اے۔ اج دی تہذیب دا انسان موت دے خوف دے بھار نال مر رہیا اے۔ انسانی جسماں دی ہلاکت عام اے۔ موت دا خوف انسان دے سر اُتے بھنگڑے پا رہیا اے تے ایس احساس

Marfat.com

نوں جیہڑی شاعری نے قبول کیتا اے، اوسے داناں جدید شاعری اے۔

مینوں ایس گل توں انکار نہیں کہ پرانی شاعری توں وی موت تے ہلاکت دا خوف رہیا اے، پر اوہ سبھ توں پہلاں روح دی حفاظت وچ رُجھی رہی تے فیر معاشرے توں تقدیر دے حوالیاں نال ویکھ کے فریاد کردی رہی اے، پر جدید پنجابی شاعری دا خالق تقدیر توں اپنا خوفزدہ نہیں، جناں کہ ایس بین الاقوامی دُنیا دے ہتھاں وچ پھڑے ہوئے ایٹم بماں ہائیڈروجن بماں تے نیپام بماں کولوں ڈریا تے سہما ہویا اے تے جی بھیانا اوہدے خلاف لڑ رہیا اے۔ اَج دے شاعر دی ایہہ اک اجیہی لڑائی اے، جیہدے وچ موت مل جان تے اوہ شہادت دا نہیں بلکہ زندگی دا مطالبہ کردا اے۔ ایہہ سچ اے کہ شہید زندہ رہندا اے، پر اَج دا شاعر اجیہی موت نوں مکمل زندگی سمجھدا اے۔

بین الاقوامی دنیا دے نویں روپ نے جدید شاعر نوں گل کہن واسطے راہواں، اصطلاحواں، علامتاں تے سمبل وی نویں دتے نیں تے ایہہ اک قدرتی عمل دا نتیجہ اے۔

فرید گنج شکرؒ، نانک، سلطان باہوؒ، شاہ حسین اپنے زمانے تے تہذیب دے تجربیاں راہیں اِکو جیہیاں علامتاں ورت دے نیں، جیہناں وچ تصوف، مذہب تے روح دے نکھار دا چانن موجود سی۔

ماضی قریب دے ترقی پسند دَور وچ علامتاں بدل چشمے، دریا، صحرا، جنگل، رُکھ، اسمان تارے، ہوا، شام، سویرے، راتاں، کلیاں، کرناں، پہاڑ، وادیاں، پھُل تے تریل جیہیاں زندگی نال بھریاں علامتاں ورتیاں گیاں تے کجھ کجھ ہن وی ورتیاں جا رہیاں نیں۔

پر اَج جیہڑی بین الاقوامی تہذیبی یا معاشرتی دنیا اَج دے جدید شاعر دے سامنے دے اوہدے وچ ہور نویاں علامتاں دا آؤنا اک قدرتی تے ضروری گل اے۔ چن دی تھاں بجلی، راہ دی تھاں تارکول دی بنی سڑک، بم، بندوقاں، ملاں، چمنیاں، بلڈنگاں، دفتر، کارخانے، انجن، سائرن، کھڑکیاں، مکان، ہوٹل، گلیاں، کھنبے، میز کرسیاں، رکشا، ٹیکسیاں، بلب، سیٹی، گڈی، پُل، سپاہی، ٹینکاں، توپاں، کُتے، اُلو، راکٹ، اُجاڑ تے اگاں دیاں علامتاں نال گل کرنی اینی ضروری ہوگئی اے، جیویں زندہ رہن لئی ساہ لینا ضروری اے۔ آؤندی بھلک دی جدید پنجابی شاعری ہور کیہڑی کیہڑی علامت گھڑے گی، ایہہ تے آؤندی بھلک دا جدید شاعر دسے گا، پر اَج دی سبھ توں وڈی ٹریجڈی ایہہ ہے کہ

Marfat.com

اج دا جاندار انسان وی پتھر وانگوں جامد ہُندا رہیا اے تے جدید شاعر دی بدقسمتی ایہہ ہے کہ اوہ جاندار ہو کے جامد علامتاں رابیں اُج دی بے حسی دا بیان قلم بند کر رہیا اے۔

بے حسی دا ایہہ دور شہراں دے ہنگامیاں وچ پھسے ہوئے انساناں نوں بہت خطرناک اکلاپا عطا کر رہیا اے تے شاعر بے حسی دے پتھراں تھلے دبدا جا رہیا اے تے فیر شاعر نوں کہنا پیندا اے :

سامریاں دے شہر دے اندر سبھ کجھ پتھر ہویا
بھجے جاندے لوکی جاپن پیر دھریک دے پتھر
اکلاپے دا پتھر ہو کا ، ربّا مار نہ دیوے
بے شک میری جھولی پاوے کسے شریک دے پتھر

اَج دا شاعر محسوس کردا اے کہ اَج زندگی دی تھاں موت انسان دا پچھا کر رہی اے تے اوہ ایہنوں بچ کے اَگے ہور اَگے چلا جانا چاہندا اے۔ گل کجھ انج لگدی اے بلکہ اِک سوال اُبھر دا اے کہ :

ہُن سُننا ایں انساناں نے اسمانی جادو سنا ایں
رہ جاون گے دھرتی ، جن ، بلاواں ، بھُوت

جدید پنجابی شاعر ، جدید پنجابی شاعری ، جدید بین الاقوامی دُنیا تے اوہدے جدید ماحول دے تقاضے سمجھ لین دے بعد میں اَج دے اوس جدید شاعری دے آگو شاعر دی شاعری بارے گل کرناں جیہدا ناں منیر نیازی اے۔ میں منیر نیازی دی شاعری دیاں دو کتاباں ویکھیاں نیں۔ جنہاں دا ناں :

(۱) چار چُپ چیزاں (۲) سفر دی رات ——— ہین

منیر نیازی دی جدید پنجابی شاعری بارے گل کہن توں پہلاں اک ہور گل دا ویروا دی کرنا چاہناں کہ اَج دے کجھ نام نہاد جدید شاعراں ایہہ فرض کر لیا اے کہ صرف روایت توں بغاوت دا ناں ای جدید شاعری اے۔ میں قافیے ردیف دیاں بندشاں توں آزادی دا حق جدید شاعر توں دنیاں تے آپ وی آزاد نظماں لکھناں ، پر میرا خیال اے کہ جے کسے خیال نوں قافیے ردیف دی خوب صورتی وچ قید کر کے پیش نہ کیتا جا سکے تے فیر اوس خیال نوں ایس لئی ضائع نہ ہون دتا جائے کہ اوہ قافیے ردیف وچ قید نہیں ہُندا۔ پر ہُن اک رسم چل پئی اے کہ کجھ شاعر ، شاعری یا

Marfat.com

جدید شاعری بارے ایہہ تخیل گھڑ بیٹھے نیں کہ جدید شاعری جیویں مادر پدر آزاد ہندی اے۔ میرا تے خیال اے خود آزادی دا لفظ اپنے اندر لکھاں تنظیماں تے قیداں رکھدا اے۔ اوہ بنیادی سچائیاں تے حقیقتاں صرف روایت کہہ کے چھڈ یاں نہیں جا سکدیاں۔ مثلاً منہ نال کھانا، اکھاں نال ویکھنا، کناں نال سننا، دماغ نال سوچنا، انسان دی لکھاں سال پرانی حقیقت اے تے ایہنوں کون چھڈ سکدا اے۔ انج ای اپنے آپ نوں شاعر دا لیبل لاؤن لگیاں شعر تے شاعری دیاں بنیادی ضرورتاں نوں رد کر کے شاعر اکھوانا یا بننا انج اے، جیویں دھکے زوریں اپنی جنس تبدیل کرنا۔ میرا مطلب اے کہ جتھے نثر دیاں خوبصورت حداں مکدیاں نیں، اوتھوں شاعری دیاں حداں دی تنظیم شروع ہندی اے تے نظم دا لفظ اپنے اندر خود اک تنظیم دے معنے رکھدا اے۔ میں اجیہی شاعری جیہڑی ہر تنظیم توں آزاد ہووے، اوہنوں اک جدید نثر تے کہہ سکناں پر جدید شاعری نہیں من سکدا۔

میرے کول ماہنامہ پنجابی زبان وچ چھپن واسطے سینکڑے آزاد نظماں آؤندیاں نیں۔ اوہناں دا خیال یقیناً جدید ترین ہندا اے، پر اوہ نظم دی تنظیم یعنی وزن بحر توں بالکل وانجیاں ہویاں ہندیاں نیں تے میرے نزدیک اوہ خوبصورت نثر دا ٹوٹا تے ہو سکدیاں نیں، پر اوہناں وچ تنظیت بالکل نہیں ہندی۔

منیر نیازی نے اوّل تے سبھے نظماں قافیے تے ردیف دے پھلاں نال تنگاریاں نیں۔ جے آزاد نظماں توں لکھیا اے تے اوہ وزن بحر دی تنظیم وچ پرچیاں نظر آؤندیاں نیں۔ اوہدی اک آزاد نظم ویکھو۔ نظم دا ناں اے۔

اِک بدمعاش عورت :

بڑا ای مان سی مینوں وی
کجھ اپنی طاقت اُتے
اپنے حسن جمال تے
اپنے دل دی ہمت تے
پر جدوں اوس نوں ملیا تے مینوں اگوں ہو کے پئی
عورتاں ورگا جسم سی اوہدا، اکھ سی مرداں جیہی
قسم خدا دی میرے کولوں گل نہ کہتی گئی

Marfat.com

ہُن ذرا منیر نیازی دیاں پابند نظماں دل جھاتی پاییے تے کجھ ہور سواد لیتے ہا نظم داناں اے
"رستے وچ اِک شہر"

اِتاں دا اِک اُچا ٹبا ، بند مکاناں وچ
کتے کتے کوئی دیوا بلدا ، گورستاناں وچ

اِک ہور نظم "اک بڑا پرانا خوف" منیر نیازی کہندا اے :

اوس ویلے دی جدوں ایہہ سارے پکے گھر نہیں ہُندے سن
راہواں وچ پھردی موت دے اپنے بُہتے ڈر نہیں ہُندے سن
لوک اسمان دی چپ توں ڈر کے انج ای رولا پاندے سن
کلیاں رہن توں اوہ دی سارے ساڈے وانگ گھبراندے سن

ذرا منیر نیازی دے "سب دیاں صفتاں" ویکھو :

مہک ہووے تے اوتھے سپ
سُر ہووے تے اوتھے سپ
دھرتی ہیٹھ، ہنیریاں اندر
زر ہووے تے اوتھے سپ

"شہر دی کُڑی" توں نیازی نے انج دیکھیا اے :

بُلھاں اُتے سُرخی مل کے کوٹھے اُتے چڑھدی اے
وحشیاں وانگر رنگ برنگے قلمی پرچے پڑھدی اے

"فراق دی رات" وچ منیر کیہ محسوس کردا اے ، اوہنوں نئی وی محسوس کر سکدے او :

لمّی رات فراق دی جیویں ٹھنڈی سِل
چڑھیا چن اسمان تے کمبن لگا دِل

اَج دے جدید پنجابی دے شاعر نوں جیہڑے اکلاپے دا زہر کھانا پئے رہیا اے ، اوہ بشیر منذر دی نظم "کلا رُکھ" وچ وی ہلدا اے :

بھاں بھاں کردی جوہ میرے دی جیون بڑا کوتلا
چار چوفیرے ڈوہنگا رنبا ، میں وچ کلم کلا

Marfat.com

آون جھکھڑ جاون جھکھڑ تھاں توں ذرا نہ ہلاں
تُو ہندیاں دُھپاں ، مارُو پالے اپنی جان تے جھلاں

امرتا پریتم نوں پڑھیئے تے اوہ اپنی ہر گل عام طور تے قافیے تے ردیف دی خوبصورتی نال سجا کے کرن دی عادی جاپدی اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ الگ الگ توڑ توڑ کے مصرعیاں نوں گیاراں مصرعیاں وچ ونڈ کے لکھن نال اوہ آزاد تے بغیر قافیے دی نظم بن جاندی اے۔ مثلاً نویں رُت دی پہلی نظم "رانجھن دے تیرے ناں" انج لکھی اے :

پہلے تِنّ مولوی
جس رکھیا تیرا ناں
پھر رانجھن رانجھن کردی رہی
تیری کرماں والی ماں
امبڑی تِنّ
بابل تِنّ
تِنّ فیر بھراں
بھیناں تِنّ
بھا بھیاں تِنّ
تِنّ سارے گراں
رانجھن دے تیرے ناں

ایس توں الگ امرتا نے جتھے جتھے بالکل آزاد نظماں لکھیاں نیں، اوہناں نظماں دا ہر مصرعہ کسے بحر تے وزن دا پابند۔ پر اوہ نظماں جیہڑیاں آزاد نظم دا لیبل لا کے ہر پابندی توں آزاد نیں حتیٰ کہ وزن بحر توں وی آزاد نیں۔ میں اوہناں نوں جدید پنجابی شاعری دیاں نظماں نہیں کہہ سکدا۔ اجیہیاں جدید شاعراں نوں چاہیدا اے کہ اوہ خوب صورت تے جدید نثر لکھن دے فن نوں ترقی دے کے ادب تے لٹریچر وچ وادھے دا احسان کرن۔

اُج دی بین الاقوامی دنیا دا اِک مسئلہ ویت نام دا مسئلہ اے۔ اوہدے اُتے میری اِک پابند نظم "رتے سورج" وچوں تِن شعر دی سُن لوُ تاں جو جدید پنجابی شاعری دے سلسلے وچ صرف آزاد نظماں نوں ای نمائندہ کہن دی تھاں جدید پنجابی شاعری توں قافیے تے ردیف دے

Marfat.com

میدان وچ وی ترقی کردا محسوس کیتا جا سکے۔

دیت نامی دھرتی دے ذرّے ذرّے مینوں امبر جاپن
مشرق دے سینے تے پھردے امن پیغمبر جاپن
سر ہتھاں تے رکھی پھردے انکھاں دے رکھوالے
جیوں کوئی دیوی مندراں اندر پیار دے دیوے بالے
ظلم دے محلیں پہنچ پئے نیں ہن اتھرے لشکارے
زلزلیاں دی رُتے کیہڑا ڈگدے محل کھلارے

جدید پنجابی شاعری وچ الطاف قریشی سرکڈھواں شاعر اے تے طور تے قافیے ردیف جاں قیداں نوں آزاد شاعری کردا اے، پر وزن بحر دی تنظیم توں ہتھوں نہیں چھڈدا۔ اوہدی آزاد نظم وچ کِتاں ردم اے، ایہدا اندازہ اوہدی نظم "پُل صراط" سُن کے لایا جا سکدا اے:

میں اوہ نہیں
جو میں سانُ مائے
نہ اوہ اکھیاں
نہ اوہ دل تے نہ اوہ دھڑکن میرے دل دی۔
جاگاں تے اوہ سُتی لگاں
سودن لگا
اکھ نہ لگے
ردگیاں وانگوں منجی اُتے شام صباحیں پلسے پرتاں
سوہنیے مائے
بھیت نہ لبھے
کاہنوں میرے ہتھوں ڈگ کے
ٹٹ گئے اوتھے بھانڈے گھردے
گل کراں تے گنجلاں پیندیاں
لب سیواں تے سینہ بھجدا
بھاویں میں ہکلی ہواں
اج لگے جیوں سارا پنڈ پیا ہنوں تکے

جناب ڈاکٹر غفران سیّد ایم۔اے

پنجابی دی کلاسیکی شاعری

پہلی گل ایہہ وے پئی کلاسیکی شاعری کِس شاعری نوں آکھدے ہین ؟ کیوں جو کلاسیکی شاعری دا عام تے سِدھا مطلب ہے پُرانی شاعری، پر ایہہ دی آکھیا جاندا اے پئی ایہہ ڈھیر مدّتاں تیک زندہ رہندی اے۔ ایہدے چن نوں گرہن نہیں لگدا۔ ایہہ پت جھڑ دے جیہے وچ نہیں آوندی رُتاں دی تبدیلی، سالاں دا زمانہ، صدیاں دی مدّت، قوماں دا فرق، حکومتاں دا زوال، زباناں دا اختلاف، نسلاں دی حد، جنساں دا فرق، طبیعت تے مزاج دی ضِد، عقیدیاں دا ٹاکرا، عمراں دا وادھا گھاٹا، عالم تے جاہل دی سوچ، بولیاں دی دوج کلاسیکی شاعری دی جند اُتے موت دا ہُونجا نہیں پھیر سکدے۔

ہُن سوال اُگھڑیا پئی پرانی شاعری فیر زندہ کیویں رہندی اے ؟ ایہدا جواب ایہہ وے پئی پرانی شاعری دے وچ جیہڑا روپ ہووے جے اوہ فانی نہ ہووے، جیہڑی سچّائی ہووے اوہ ہٹ دھرمی اُتّے قائم نہ کیتی گئی ہووے۔ ایہدی ڈوہنگائی دل دی ڈوہنگائی ورگی ڈوہنگی ہووے، ایہدی کِھچ جھوٹھی کِھچ نہ ہووے، ایہدے جذبے خاص حداں توں باہر نہ ہون، ایہدے وچ جیہڑا جوش ہووے، اوہ وقتی اُبال نہ ہووے، ایہدا وقار دھیما دھیما ہووے، ایہدی لَو جنون ورگی مستقل ہووے۔ ایہدا سرور سدا ہمیش رہن والا سرور ہووے تے فیر سمجھ لَو پئی ایہو پرانی شاعری کلاسیکی شاعری ہندی اے۔ ایہناں اُپر لیاں گناں پاروں ایہہ سدا بہار ہندی اے۔ فیر ایہہ ہر بندے بشر دے ذہن اُتّے اسوار ہو جاندی اے۔ ہر قوم وچ مقبول ہو جاندی اے۔ ہر زبان تے بولی وچ اپنا تھاں بنا لیندی اے۔

اج دی کوتاناں اسیں جھٹ پٹ کلاسیکی شاعری نہیں آکھ سکدے کیوں پئی ایہدا کیہ پتا ہووے کہ آن والا ویلا تے وقت ایس اج دی کوتا دے نین نقشاں اُتّے پوچا پھیر کے ایہدے

Marfat.com

مہاندرے نوں مٹا کے رکھدے۔ اصل گل ایہہ وے پئی کسے دی کوی دی کرت وچوں افاقی تے سدیویں عنصراں نوں لبھن لئی اک مدت چاہیدی اے۔ ہور ایہہ وی پئی ہر زمانہ یا آن والا ویلا ای دسدا اے کہ ایس وچ گلاں ہُن دیاں لوڑاں نوں پورا کردیاں ہین، فیر پڑچول کرن والے تے پارکھ وی تدای ایس پاسے دھیان کردے نیں، جدوں کسے کوی دی کرت لوکاں دی زبان اُتے محاورہ تے کھان بن کے آؤن لگ پیندی اے۔ جد پارکھ کلاسیکی شاعری دی شان وچ کجھ "گستاخی" کرن دا جتن کردا اے تے اوہنوں معلوم ہوندا اے کہ ایہہ تے اپنے ای پیراں اُتے کہاڑا مارن والی گل اے کیوں جو کلاسیکی شاعری تے پہلاں ای پکی تے رسی ہندی اے۔ ایہدا دل گردہ بڑا اُہندا اے۔ ایہہ حیاتی دی ترجمان ہندی اے۔ جذبیاں دی پیتی تے وڈیائی دی مالک ہندی اے۔ ایس پاروں ایہدے گلانویں نوں ہتھ پاندیاں پارکھ دے اپنے ای ہتھ کنبن لگ پیندے نیں۔ ایسراں ایہہ سدا بہار رہندی اے۔ ایہدا مہاندرا نہیں بدل دا۔ کلاسیکی شاعری دا ستبدھ اپنے آپے پاسے، ریت رسماں، ویلے دیاں لوڑاں، وقت دیاں ٹوراں، ویہلے دیاں عادتاں تے سوچ دے ڈھنگ، عقیدیاں دیاں ترجمانیاں، ملک ملت تے مذہب دی پرچار کی، غلامی تے آزادی نال ہندا اے۔ مکدی گل ایہہ پئی حیاتی دا اندر لا تے باہر لا ہر موضوع کلاسیکی شاعری دا انگ ہندا اے۔ ایس پاروں ایہہ ہر قوم تے مذہب، ہر زبان وچ اک روایت بن جاندی اے۔

اُپر دسے گئے گناں دی بنا تے ای کلاسیکی ادب وچ یونان دا ہومر، فرانس دا مولیئر، لاطینی دا ورجل، روس دا پوشکین، جرمنی دا گوئٹے، انگلستان دا شیکسپیئر تے ملٹن، فارسی دے سعدی، خسرو، حافظ تے فردوسی، ہندی دے تلسی داس تے سورداس، اردو دے ولی دکنی۔ میر تقی میر۔ خواجہ میر درد تے غالب، پشتو دے رحمٰن بابا تے خوشحال خاں، سندھی دے سچل سرمست، شاہ عبداللطیف بھٹائی، پنجابی دے پیر وارث شاہ، حضرت سلطان باہو، حضرت بلھے شاہ، شاہ حسین، میاں محمد بخش تے مولوی غلام رسول عالم پوری ہوری شعر تے ادب دے امبر اُتے چن سورج بن کے چمکے تے ایہناں ساڈے ادب دی حیاتی دی گٹھ گٹھ نوں منور کر چھڈیا۔

ہُن ایس پنجابی دے کویاں دے چونویں گناں نوں ویکھنے آں پئی واقعی ایہہ کلاسیکی کوی ہین وی کہ اساں صرف منہ زبانی ای دعویٰ ٹھوک دتا اے کیوں جو ہر دعویٰ حق ثابت کرن بارے دلیلاں دی دینیاں پیندیاں نیں۔

Marfat.com

حضرت سلطان باہوؒ

سلطان العارفین حضرت سلطان باہو ہوری اوہ جماندرو ولی ہین، جیہناں دے کلام وچ عشق مجازی توں وکھ ہر گل موجود اے، جیسیں ویلے کوئی رب دا عارف اپنے علم، تجربے تے مراقبے دی لور وچ کوئی گل کردا اے تے اوہ گل پتھر تے لیک بن جاندی اے۔ مُڑ اوہ گل ساڈے واسطے روشنی دا منارہ ہندی اے۔ اسیں اوس نوں اپنے علاں دی رہنما بنا لینے آں کیوں جو ایہہ گل ساڈے دلاں دی ڈوہنگائی ناپن لگ جاندی اے۔

باہو ہوری اک تھاں فرماندے نیں:

دل دریا سمندروں ڈونگھا کون دلاں دیاں جانے ہُو
وچے بیڑے وچے جھیڑے وچے وِنجھ موہانے ہُو
چوداں طبق دلے دے اندر تنبو وانگن تانے ہُو
جو دل دا محرم ہووے باہو سو ہئو ربّ پچھانے ہُو

ایس دل دی ڈوہنگائی نے عرفانِ نفس اُتے گل کریئے تے باہُو ہوراں دی اُپرلی بیت آپ مہاری ساڈے سامہنے آکھلوندی اے، فیر ساڈے بیان تے تقریر وچ زور تے جوش دی حد مُک جاندی اے۔ ایس نوں وکھ جے "دل" نوں ذہن، جستجو تے تخلیق دا منبع سمجھ لیا جائے تے فیر اج دی تخلیق تے ایجاد دے میدان دی ڈوہنگائی دا علم ہندا پیا اے۔ بندے دے ذہن دی پہنچ تے ترقی، چن نوں قابو کرن تے تاریاں اُتے پینگاں پان دے خواب سچے ہو رہے نیں۔ ایہہ ٹھیک اے پئی باہو ہوراں روحانی کھوج بارے گل کیتی اے، پر ایہہ دی پتھر تے لیک اے پئی روح نوں پچھانن لئی پہلاں بدن دا علم ہونا ضروری اے تے بدن دے علم لئی کائنات دے عُنصراں دی پڑچول تے اوہناں دیاں طاقتاں نوں جاننا پیندا اے کیوں جے کوٹھے اُتے اُپڑن لئی پوڑی دا ڈنڈا اُلا ہنگھناں پیندا اے۔ اِکو واری اُپرلے ڈنڈے تے پیر دھرن والا تے اپنی ای لت بانہہ تڑا کے بہہ جاندا اے۔

مرشد دے فیض تے کرم دی نظر بارے گل کردیاں باہُو ہوراں دی مٹھی تے نگھی گل یاد آجاندی اے تے اسیں فٹ اوہناں دی ایہہ بیت پڑھن لگ پیندے آں:

Marfat.com

الف اللہ چنبے دی بوٹی مرشد من وچ لائی ہُو
نفی اثبات دا ملیئس پانی ہر رگے ہر جائی ہُو
اندر بوٹی مشک مچایا جاں پھلن پر آئی ہُو
جیوے مرشد کامل باہو جیس ایہہ بوٹی لائی ہُو

جھوٹھے پیر مرشد نوں جد پرکھوتے اسیں آپ مہارے باہو ہوراں دی دسی ہوئی شناخت نال پرکھن لگ جاندے آں :

پ پیر ملیاں جے پیڑ نہ جاوے تاں اُس نوں پیر کی دھرنا ہُو
مرشد ملیاں ارشاد نہ من نوں اوہ مرشد کی کرنا ہُو
جس ہادی کنوں ہدایت ناہیں اوہ ہادی کی پھڑنا ہُو
جے سر دتیاں حق حاصل ہووے باہو موتوں مُول نہ ڈرنا ہُو۔

دین دے مکری "عالماں" دیاں کرتوتاں دسدے ویلے بہت لوک باہو ہوراں دی ایہہ بیت سناندے نیں :

پ پڑھ پڑھ حافظ کرن تکبر ملاں کرن وڈیائی ہُو
گلیاں دے وچ پھرن نمانے بغل کتاباں چائی ہُو
جتھے ویکھن چنگا چوکھا اوتھے پڑھن کلام سوائی ہُو
دوہیں جہانیں مُٹھے باہو جنہاں کھادی وتیج کمائی ہُو

وارث شاہ ہوراں حواس نوں پنج پیر آکھ کے تے گل ای ٹھپ چھڈی پر حضرت باہو ہوراں پنج حواس نوں بڑے ویروے نال سمجھایا اے تے اہناں دے بخشن ہارنوں کس طرح سلایا اے۔ ایہہ وی سن لو :

پ پنجے محل پنجاں وچ چانن دیوا کتوں دھریئے ہُو
پنجے مہر پنجے پٹواری حاصل کتوں بھریئے ہُو
پنجے امام پنجے قبلے سجدہ کتوں کریئے ہُو
باہو صاحب جے سر منگے ہرگز ڈھل نہ کریئے ہُو

عبادت کسے وی مذہب وچ ہووے، جے اوہ خلوص تے ایمان اُتے مبنی نہ ہووے، اس دا مقصد دل دی صفائی نہ ہووے، جے عبادت بندے دے نوں نوں وچ ورتی ہوئی ہووے

Marfat.com

تے فیر اوہ کجھ وی نہیں۔ ذکر تے فکر وچ صرف عشق ہی جھلکاں مار دا ہووے تے مزا ایہہ مزہ اے:

نہ اوہ ہندو نہ اوہ مومن نہ سجدہ دین مسیتی ہُو
دم دم دے وچ ویکھن مولا جنہاں قضا نہ کیتی ہُو
آہے دانے تے بنے دیوانے جنہاں ذات صحیح وچ کیتی ہُو
ہیں قربان تنہانتوں باہو جنہاں عشق بازی چن لیتی ہُو

باہو ہوراں دے بیتاں وچ اک اجیہا لفظ مڑ مڑ آندا اے، جیہیں دی صوتی معنوی تاثیر ہر بندے دے دل نوں موم کر لیندی اے تے اوہ لفظ اے "ہُو" ہُو دی تکرار نال جیہڑا اثر دل تے ہندا اے۔ اوہ لفظاں وچ نہیں دسیا جا سکدا۔

مکدی گل ایہہ وے پئی حضرت باہو ہوراں الف توں ی تائیں کلاں کبتیاں ہین، جیہڑیاں اج وی ساڈیاں روائیاں تے ساڈی حیاتی دے انگ بنیاں ہوئیاں ہین تے رب جاندا اے جے کل وی الیراں ای بیتیاں رہن گیاں۔

پیر وارث شاہ

پیر وارث ہوری ساڈی حیاتی دے روحانی، جذباتی تے رومانی پہلوواں تے انج چھائے ہوئے نیں پئی ایہناں دے تجربے تے اکھان ساڈی حیاتی خاص طور تے پنڈاں دی حیاتی دے ہل پجالی بن گئے نیں۔ پنجاب دا ہر گھر و، بڈھا، نیویں تے مرد جدوں گل کردا اے اپنے مخاطب نوں وارث شاہ دے اکھان بول کے ٹھار دیندا اے۔ کسے سوانی دی طراری دسنی ہووے تے سہنی دی مثال دیندا اے۔ کسے بندے دی سچی لگن بارے گل ہووے تے رانجھے دے جوگ دا حوالہ دیندا اے۔ کسے ملوانے دی برائی، قاضی دی رشوت خوری تے دھکے شاہی بیان کرے تے وارث شاہ دے پاتر سامہنے کھلوتے ہوندے نیں۔ دلیلاں دا ہڑ وگانا ہووے تے یوسف نوں لمیاں کرن لئی ہیر تے قاضی، جوگی تے سہتی دے مکالمے گھڑے گھڑائے مل جاندے ہین۔ شرارتی تے چغل خور دی تشبیہہ لئی کیدو داناں لیا جاندا اے۔ کسے نوں پریم پیار وچ بھیڑ پووے تے شاہ ہوراں دے پنج پیر یاد آجاندے نیں۔ کسے کم دے نتیجے بارے گل ہووے تے وارث دے مقولے سنائے جان بلکہ پنڈاں تھانواں وچ تے قرآن پاک دی شرح واسطے وارث ہوراں دے حوالے دتے جاندے نیں۔ کئی بندے تے "ہیر وارث" نوں "فقیراں دا قرآن" آہندے نیں۔ گل بھانویں

Marfat.com

عشق حقیقی دی ہووے یاں عشق مجازی دی، پر عشق مجازی دی پہل واسطے وارث شاہ دا ایہہ مصرعہ ہر بندے دے منہ توں سُنیا جاندا اے :

وارث عشق حقیقی دی لین لذت پہلاں چکھ کے ہُن مجازیاں دا

کسے دی چنگی بھیڑی عادت نوں ویکھ کے فٹ مثال یاد آ جاندی اے :

وارث شاہ نہ عادتاں جاندیاں نیں بھانویں کٹیئے پوریاں پوریاں دے

جدوں کسے دی بے پروائی تے بے وفائی دی کتھ چھڑے یاں کسے نوں قابو کرن واسطے عقل تے زور دا ضروری ہونا ثابت کرنا ہووے تے شاہ ہوراں دا اکھان بول چھڈنے آں :

وارث ، رن ، فقیر ، تلوار گھوڑا چارے تھوک ایہہ کسے دے یار ناہیں

ہیٹھاں کجھ مصرعے دتّے جاندے نیں، جیہڑے ساڈی ورتوں وچ آپ مہارے آؤندے رہندے نیں :

بھائیاں باجھ نہ مجلساں سوہندیاں نیں اتے بھائیاں باجھ بہار ناہیں
پُتر کھوتیاں دے گھوڑے تھیں ہندے ہووے اونٹھ نہ بھیڈ دا جیویں لیلا
وارث شاہ جیویں سنکھیا چوہیاں نوں سکھ ملاں تے بانگ براہماں نی
رن ویکھنی عیب ہے انّھیاں نوں ربّ اکھیں دتیاں ویکھنے نوں
بناں مرشداں راہ نہ ہتھ آوے دُدھ باجھ نہ رجھدی کھیر سائیں
بھکھا کھنڈ تے کھیر دا ہویا راکھا رنڈا چلیا ساک کراؤنے نوں
بیڑی کاغذ دی باندر ملاح ہویا شوہ دریا دے پار لنگھاونے نوں
راکھا جُواں دے ڈھیر دا گدھا ہوئیا انھا گھلیا حرف لکھاونے نوں

وارث شاہ ہوراں دی ہیر وچوں گناں نوں کھیروں کے کڈھیئے تے اک پارکھ دے خیال موجب فیر کتاب وچ کوئی مصرعہ باقی نہ بچے گا کیوں جو اوہناں منج دی رسی وچ موتی پرو دتے نیں۔ فیر وارث شاہ ہوراں خود آکھیا اے :

ایسا شعر کتیا پُر مغز موزوں جہی موتیاں لڑی شہوار دی سی
تمثیل دے نال بیان کیتا جہی زینت لعل دے ہار دی سی

کارلائل نے آکھیا سی پئی اسیں برطانیا دی بادشاہی چھڈ سکنے آں، پر اپنے شیکسپیئر نوں نہیں چھڈ سکدے۔ فیر اسیں پیر وارث شاہ نوں کیویں چھڈ سکنے آں جدکہ اوہناں نے ساڈی حیاتی

Marfat.com

نوں اپنی رچناوے بھورے دی بکل وچ لکایا ہویا اے۔ جے اسیں اپنا سر ایس بکل چوں باہر کڈھنے آں تے ادبی تے علمی بے بسی دی ٹھنڈ نال ٹھرن لگ پیندے آں۔

حضرت بلھے شاہؒ

حضرت بلھے شاہ ہوری پنجاب دے اوہ ندھڑک تے بے باک کوی ہین، جیہناں جھیڑی گل کیتی اے، ٹھوک وجا کے کیتی اے۔ اوہناں سانوں رندی، سرمستی، روحانیت تے معرفت دی اوس منزل تے اُپڑا دتا اے، جتھے بندہ پہنچ کے گل کر دیاں جرکدا نہیں۔ اندر دا اُبال تے جوش جد زور مار دا اے تے اسیں اپنے اندر جے گل کرن دی ہمت نہیں پاندے تے، فیر اسیں شاہ ہوراں دا ہتھ پھڑ کے کھلو جاندے آں تے اپنے اندر دی بھڑاس کڈھ لینے آں۔ جدوں شرع شریعت دیاں پابندیاں ساڈے مونہاں اُتے چپ دے جندرے لا دیندیاں نیں، فیر اسیں اپنی شوخی تے رندی دے جذبیاں دے اظہار لئی بلھے شاہ ہوراں دی زبان وچ اِنج الاپن لگ پیندے آں:

پھوک مصلّیٰ بھن سٹ لوٹا نہ پھڑ تسبیح عاصا سوٹا
عاشق کہندے دے دے ہوکا ترک حلالوں کھا مردار

ایہہ سن کے ہر سنن والا بلھے شاہ ہوراں دی مست کر دین والی لوز وچ آ کے ہکا بکا رہ جاندا اے کیوں جو اوہناں دوجے مصرعے دے شروع لفظ "عاشق" لیا کے سارے شعر دی کڑتن دور کر دتی اے۔

روحانیت تے معرفت دے ایس جانوں تے وحدت الوجود دے شارح دا انگ سبھ نوں وکھرا اے۔ جد ایہہ وحدت دی حد نوں اپڑ پیندا اے تے فیر ربّ نال دی "ٹکر" پیندا اے۔ ربّ نال ٹکر پینا ہاری ساری دا کم نہیں۔ ایتھے آ کے ہر بندہ بھیڈ ہو جاندا اے تے فیر اسیں خود بخود بلھے شاہ ہوراں توں مدد منگن لگ پیندے آں تے اپنی دلیری تے باغی پنے نوں ہلاشیری دین لئی ایس عارف دے شعر پڑھ کے اپنی "ہمت" دا انج ڈھول پٹنے آں:

بلھیا! پی شراب تے کھا کباب
ہیٹھ باں ہڈاں دی اگ

Marfat.com

چوری کرتے بھن گھر ربّ دا
اوس ٹھگا دے ٹھگ نوں ٹھگ

ہُن دسو پئی بلھے شاہ ہوراں نوں کیویں چھڈ دوگے ؟ جدکہ تھاں تھاں تے ایس زندعارف دی لوڑ پیندی اے۔ جدایہہ عارف پدھریاں گلاں کردا اے تے فیر کسے نال "آوڑا" نہیں لاندا بلکہ ایہدیاں گلاں وچ قرآن پاک دیاں آیتاں دا مضمون ساہمنے صاف صاف آجاندا اے :

مائی جوڑا مائی گھوڑا مائی دا اسوار
مائی مائی نوں دوڑائے مائی دا کھڑکار

خلق الانسان من صلصال کالفخار (انسان نوں ٹھیکرے وانگوں چھنکدی مٹی نال بنایا گیا اے) ایس آیت نوں بلھے شاہ ہوراں کس طرح بیان کیتا اے۔ ایہدے وچ کوئی شبہہ نہیں رہن دتا۔ فیر ربّ کریم فرمایا اے پئی کل من علیھا فان (ہر شے فانی اے سوائے ربّ توں) ایس آیت دا مضمون وی اُپر لی کافی وچ موجود اے تے کیڈے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے پئی سر در آجاندا اے۔

بندہ کیڈا مکری اے پئی اک پاسے توبہ استغفار تے زور سوتے دوجے بنے دوجیاں دا مال وی دُھر کیتی جاندا اے۔ حرام حلال دی تمیز نہیں تے دعویٰ مسلمانی دا کردا اے۔ دل میلا ہُندا اے، پر زبانی کلامی استغفار پڑھدا جاندا اے۔ علم کتاباں تے زور سو پر عمل کوڑی دا نہیں کردا۔ ایس سارے مضمون نوں شاہ ہوراں اِنج دسیا اے :

سانوں دے کے لویں سوائی
واہدیاں دی توں بازی لائی
مسلمانی ایہہ کتھوں آئی
نِت پڑھنا ایں استغفار
کیسی توبہ ہے ایہہ یار
جتھے نہ جانا اوتھے جائیں
کوڑ کتاباں سر تے چائیں
مال پرایا منہ وچ کھائیں
ایہہ تیرا اعتبار

نت پڑھنا ئیں استغفار
کیسی توبہ ہے ایہہ یار

جدوں شاہ ہوری وحدت الوجود دی شرح کرن لگ پین تے فیر تے عالمگیر محبت دی مستی خوب چھاندی اے۔ اِنج لگدا اے پئی ایہہ ہین ای پیار تے پریم دے سچے پرچارک۔ عدم تے وجود دی جوہ لنگھ کے اپنی کنہ انج دسدے نیں پئی سُنن والا حال کھیڈن لگ جاندا اے۔ ذرا "کون" دے لفظ اُتے غور دھیان کردے جاؤ تاں جو پوری پوری مستی آجاوے:

نہ میں بھیت مذہب دا پایا
نہ میں آدم حوّا جایا
نہ میں اپنا نام دھرایا
نہ وچ بیٹھن نہ وچ بھون
بلّھیا کیہہ جانا میں کون

اوّل آخر آپ نوں جانا
نہ کوئی دوجا ہور پچھانا
میتھوں ہور نہ کوئی سیانا
بلّھا شوہ کھڑا ہے کون
بلّھیا کیہہ جانا میں کون

بلّھے شاہ ہوری محبت تے پیار دے پرچارک ہین۔ علم دی بجائے عشق نوں نجات دا وسیلہ آکھدے نیں۔ جدوں ایہناں آکھیا اے:

علموں بس کریں او یار
اکّو الف تیرے درکار

تے ہر بندے نوں سوچاں دے دریائیں پا چھڈیا، پر مُکدی گل ایہہ دے پئی بلّھے شاہ ہوراں اوس ڈھنگ تال ساڈے جذبیاں دی ترجمانی کیتی اے کہ اسیں اوہناں توں وکھ نہیں ہو سکدے کیوں جو ایہناں دیاں گلاں ساڈیاں روحاں تیک سرایت کر چکیا ہین۔

شاہ حسینؒ

کیہڑا بندہ ہوکے نہیں بھردا ؟ تے رب اگے کون نہیں عاجزی کردا ؟ کون رب دی رضا نوں نہیں لوڑدا ؟ بنا شک ہر بندہ رب کریم ساہمنے تے اک کوڈی وادی نہیں کیوں اوہ ذات باری تے پوری کائنات دی مالک تے ہر شے اُتے قادر اے۔ جد توڑیں رب مہربان نہ ہووے، بندہ بڑا مجبور تے بے بس اے۔ ایتھے آکے اسیں اپنی بے بسی دا اقرار کرنے آں۔ پئی کجھ شے نہیں پر ساڈا تعلق تے بڑے قدرت والے رب نال ہے وے۔ فیر شاہ حسین دیاں کافیاں ساڈیاں اپنیاں دعاواں بن بن کے موتہوں نکل دیاں نیں تے ساڈی روح دا بھار ہولا ہوجاندا اے۔ کئی کدورتاں دور ہوجاندیاں نیں۔ ساڈے اکھر وُل پان لگ پیندے نیں۔ رب کریم نال انج اپنے تعلق نوں دسنے آں :

مندی ہاں کہ چنگی ہاں بھئی صاحب تیری بندی آں
گہلا لوک جانے دیوانی ہیں رنگ صاحب دے رنگی ہاں
ساجن میرا اکھیں وچ وسدا میں گلیں پھراں نشنگی ہاں
کے حسین فقیر سائیں دا میں ور چنگے تا ل منگی ہاں

ایسراں ای شاہ حسین ہوری آہندے نیں۔ پئی دل رب نال لائیاں بغیر کجھ نہیں لبھدا تے نہ ای دل پاک ہندا اے، نہ ای دل دے جھرے چوں شیطان باہر نکل دا اے۔ اوہ بھیڑے گوانڈھی وانگ دل نوں اپنا ای گھر بنا بہندا اے۔ شاہ حسین آکھدے ہین پئی جے اپنی نگاہ پاک ہوجاوے تے فیر بندہ کسے دی فریب وچ نہیں آسکدا، پر گل ایہہ وے پئی محبوب حقیقی نوں راضی کرن واسطے جان دی قربانی دینی پیندی اے :

نی سبیو ——— اسیں نیناں دے آکھے لگے
جنہاں پاک نگاہاں ہویاں کہیں نہ جاندے ٹھگے
کالے پٹ نہ چڑھن سفیدی کاگ نہ تھیندے بگے
شاہ حسین شہادت پائیں جو مرن متراں دے اگے

شاہ حسین دیس پنجاب دے ماحول وچ رہ کے گل کردے نیں۔ اوہ اکھیں توں پرے ہوکے اُچے اُچے نہیں اُڈدے۔ اوہ پنجاب دے وینکاں دے شاعر ہیں۔ اوہ ایس پاروں ای تے

Marfat.com

ساڈے پنڈاں دے پرخے پونیاں دیاں تشبیہاں تے تمثیلاں نال ای معرفت دے نکتے سمجھاندے نیں۔ ذرا ویکھو اوہ بدن نوں چنڑی، چار عنصراں نوں بدن دے سنبدھ نال چنڑی دے چار پلو۔ کتن توں عمل مراد لیکے، پونیاں توں عملاں دا ثمر، اعضاواں نوں منے، قبر توں ہنیر کوٹھڑی، شیطان نوں کالا ہرن تے حیاتی توں بنے آکھدے نیں۔ کیہ کیہ لطف ایس کافی وچ بھریا ہویا اے:

چارے پلو چنڑی نین روندی دے بھنے
کت نہ جاناں پونیاں دوس دینی آں منے
اک ہنیری کوٹھڑی دوجے متر وچھنے
کالے ہرناں چرگیوں شاہ حسین دے بنے

گل کیہ پئی شاہ حسین دی ہوک تے عاجزی نے ساڈی اپنی عاجزی توں گھیرا گھتیا ہویا اے تے ایہناں دے عاجزانہ ویروہیاں توں ساڈی عاجزی باہر نہیں نکل سکدی۔ ایہناں دی ایسے ای عاجزی دے گناں نے ایہناں دی کرت نوں زندہ رکھیا ہویا اے۔

میاں محمد بخشؒ

پروفیسر شریف کنجاہی دے کہن موجب میاں محمد بخشؒ پنجابی کوتا دے آخری عرفانی کوی ہین[1]۔ تے ایس گل وچ کسے نوں وی کلام نہیں، سوسکدا کیوں جو میئیں ہوراں توں بعد کوئی کوی وی معرفت دا جانوں نہیں ہویا۔ ایہناں نے تصوف تے سلوک، عشق حقیقی تے عرفانِ نفس دے اک اک نکتے نوں پھرول پھرول کے بیان کیتا اے۔

مولانا عبدالماجد دریاآبادی "مقالاتِ ماجد" وچ قصہ تاج الملوک نوں "جھوٹ بیں سچ" دے سرنانویں ہیٹھاں تاویلاں گھڑ گھڑ کے معرفت دیاں گلاں ثابت کرن دا جتن کردے ہین پر میئیں ہوراں نے سیف الملوک پڑھن والیاں نوں کسے جنجھل بھوسے وچ پین توں خود آپ ای بچا لیا اے۔ اوہناں رمز تے کنائے دے پردے نوں اپنے ہتھیں پاڑ کے لاہ سٹیا اے۔ آکھدے نیں:

۱۔ روزنامہ امروز، لاہور، یکم اکتوبر ۱۹۷۲ء

Marfat.com

بات مجازی رمز حقانی ون وناں دی کاٹی۔
سفر العشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لاٹی۔
جیہناں طلب قصے دی ہوسی سن قصہ خوش ہوسن
جیہناں جاگ عشق دی سینے جاگ سویلے روسن

آپنے آپ ای دس دتا اے پئی قصہ مجازی عشق دا اے تے گلاں باتاں عشق حقیقی دیاں ہین کیوں جو مولانا رومؒ دی آکھیا اے :

خوشتر آن باشد کہ سرِ دلبران
گفتہ آید در حدیثِ دیگران

پر اسیں ایتھے اوہناں گناں نوں لیھنے آں جنہاں میئیں ہوراں نوں دوام بخشیا اے۔ ایس بارے پہلی گل تے ایہہ دسے پئی میئیں ہوراں اپنی لافانی کتاب وچ اک اجیہا اشارہ کیتا اے کہ کتاب دا قصہ پڑھن والا اپنے ای اندر چھاکن لگ پیندا اے :

قصے ہور کسے دے اندر درد اپنے کجھ ہودن
بن پیڑاں تاثیراں ناہیں تے بے پیڑے کد رودن
درد ہووے تے ہانکلدی کوئی نہ رہندا جر کے
دلبر اپنے دی گل کریئے ہوراں نو منہ دھر کے

ایہہ اشارہ پڑھن توں بعد ہر بندے دیاں اپنیاں پیڑاں رڑکن لگ پیندیاں نیں۔ ہاواں نکل دیاں نیں تے اپنا دلبر یار آجاندا اے۔ فیر اپنے دلبر دے سندھ تے قصے دے سندھ نوں سامہنے رکھ کے اوہ اجیہا محو ہو جاندا اے پئی اوہنوں سیف الملوک تے پریاں بھل جاندیاں نیں تے اوہ اپنے آپ نوں سیف الملوک تے اپنے دلبر نوں بدیع الجمال سمجھن لگ پیندا اے۔

جیکن میئیں ہوراں موجب دلبر توں مراد حقیقی محبوب اے تے فیر کیہڑا کافر اے جیہڑا حقیقی محبوب دا طالب نیں۔ جے کسے نوں حقیقی محبوب دی طلب (عشق) نیں تے فیر اوہ میئیں ہوراں دا فتویٰ سن لوے :

جیہناں عشق خرید نہ کیتا ایویں آن وگئے
عشق باجھ محمد بخشا کیا آدم کتے

عشق مجازی دیاں گلاں وچ عشق حقیقی دی جدا کاری کسے [illegible] آکھیا اے۔

Marfat.com

عشق مجازی وی بیماری تے ہر بندے بشر نوں لگ جاندی اے تے فیر بندہ روندا کرلاندا اے، جویں خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دسیا اے :

گھلا تھی کرت پوں تے
کردیں وہانھ فریاد

پر جے ایہہ بیماری عشق حقیقی دیاں حداں نیں چھوندی تے فیر میاں محمد بخش دا اُپر لا شعر پڑھ کے بندہ شرم نال دھرتی وچ گڈھیا جاندا اے۔

گھٹیا بندے دی دوستی توں کون فیض پاندا اے کیوں جو گھٹیا بندہ تے اپنا مطلب کڈھدا اے تے ڈنگ ماردا اے۔ میاں محمد بخش ہوراں دی کمینے بندے دی یاری بارے بڑی پُر لطف تشبیہہ دے کے اپنا خیال انج بیان کیتا اے :

نیچاں دی اشنائی کولوں پھل کسے نہ پایا
کلّر تے انگور چڑھایا ہر گچھا زخمایا

میئیں ہوراں دی کوتا عرفانی تے پُر مغز معنیاں نال بھری پئی اے، جے اسیں ساریاں خوبیاں توں کڈ چھڈیئے تے اک ہور سیف الملوک کتاب بن سکدی اے۔ ہُن ذرا اوہ شعر پڑھ لوو جیہڑے اج دی ساڈے واسطے اکھان بنے ہوئے ہین :

جس وچ گجھی رمز نہ ہووے دردمنداں دے حالوں
بہتر چپ محمد بخشا سخن اجیہے نالوں
عورت کت کتسی ناہیوں لاسی کرتا ستھن سلاری
مرد پکے گا سوئیو کھینتی جس وا بیج کھلاری
ٹنڈاں ہنجواں بھر بھر ڈوہلن وانگوں دُکھیا بنناں
جاں جیویں ودیا کر جاون ویراں نائیں بھیناں
اوکھے ویلے کاری آوے بھلیاں دی اشنائی
اڑیا آکھن دی لج پالن جو انسان وفائی
عاماں بے اخلاصاں اندر خاصاں دی گل کرنی
مٹی کھیر پکا محمد کتّیاں اگے دھرنی

نجم حسین سید ہوری تے میاں محمد بخش ہوراں دیاں اندرلیاں تے باہرلیاں یعنی روح تے

بدن، حقیقت تے مجاز بارے باریکیاں پڑھ پڑھ ڈور بھورے ہو گئے نیں پئی ایہہ اک پینڈو شاعر نوں اجیہیاں گلاں کیویں سمجھ پیاں نیں۔ اصل گل دی ایہو دے پئی میئیں ہوراں دا کمال وی ہے۔ کہ اوہ حیران کرن والیاں گلاں کر گئے نیں، جیہناں اوہناں نوں مقبولیت دا چن بنا کے رکھ دتا اے۔

مولوی غلام رسول عالمپوری رح

مولوی غلام رسول ہوراں کئی کتابیاں لکھیاں۔ داستان امیر حمزہ نوں تے بڑا ابڑھا چڑھا کے لکھیا اے۔ پر جو شہرت قصہ یوسف زلیخا "احسن القصص" دی عشقیہ مثنوی نوں حاصل ہوئی اے، اوہ پنجاب دے کسے وی کوی نوں حاصل نہیں ہوئی۔ ایس مثنوی نے مولوی ہوراں نوں پنجابی ادب وچ زندہ تے جاوید کر چھڈیا اے۔ یوسف زلیخا دے قصے نوں مولوی عبدالستار، مولوی دلپذیر بھیروی، سید فضل شاہ، مولوی حبیب اللہ تے مولانا سعید تے ہور مولانا اظہر بھیروی ہوراں وی نظمایا اے۔ پر مولوی عبدالستار ہوری تے مولویت چوں باہر نہ نکلے۔ مولوی دلپذیر وعظ تے نصیحت دے وچ رُجھ گئے۔ سید فضل شاہ ہوری دی التکاراں، استعاریاں تے تجنیساں دے گول گھنڈے دے چکراں وچ پئے گئے تے مولوی حبیب اللہ، مولوی سعید تے مولوی اظہر بھیروی ہوری دی مولوی غلام رسول عالمپوری دے تڑ فادین والے بیان دے سامہنے نہ ٹھہر سکے کیوں جو مولوی عالمپوری دی رنگینی، دردمندی، سوز، تڑف، گرمی، نکھا جوش تے پانی دے ہڑ ورگی روانی سبھ نوں رڑھا کے لے گئی۔ ایسراں مولوی ہوری ہر پڑھن والے دے دل وچ اُتر دے چلے گئے تے ہر کوئی جھاکدا ای رہ گیا۔ کئی سڑ بل دماغ پارکھ وی شائد کوٹلے وانگوں سُلگدے رہ گئے۔

مولوی غلام رسول ہوراں نوں کلاسیکی شاعر آکھن والے آکھن یاں نہ آکھن، پر مولوی ہوراں دی عظمت نوں تے عوام دی کھچ، شوق تے قصے دی ڈوہنگائی نے قائم کر کے رکھیا ہویا اے۔ اوہناں دی مقبولیت دے کئی سبب ہین۔ اسیں ایتھے اوہناں سبباں تے گناں توں ویکھنے آں، جیہڑے احسن القصص دیاں ٹونباں بنے ہوئے ہین۔ پہلی گل تے ایہہ دے مولوی ہوراں اپنی ایس مثنوی دے پلاٹ نوں بڑی چنگی طرح سودیا اے۔ کوئی واقعہ وی قصے دا تسلسل نہیں توڑدا۔ دوجی گل ایہہ دے پئی اوہناں کردار نگاری وچ مبالغہ نہیں ورتیا۔ زنانی

زنانی ای جاپدی اے۔ مرد مرد ای لگدا اے۔ بادشاہ بادشاہ ای معلوم ہُندا اے۔ بپاری (ابن زغر) پورا ای بپاری اے۔ باز غر پوری عاشق اے کہ جیہڑی عشق دے جنون وچ ای مر گئی۔ تیجی گل ایہہ وے پئی جذبات نگاری وچ جذباتی نہیں ہُندے اے سگوں بشری تقاضیاں نوں ہتھوں نہیں چھڈدے۔ چوتھی گل اے جزئیات نگاری جتھے مولوی ہوری تندے دے بال بال نوں بیان کردے ہین۔ پنجویں گل ایہہ وے پئی مولوی ہوری مکالمہ نگاری وچ وی باکمال نہیں کیوں جو اوہ دو پاتراں دی گل بات نوں غیر ضروری نہیں ہون دیندے۔ چھیویں گل ہے وے ایہناں دی زبان دی ورتوں۔ اوہناں مثنوی وچ ان گنت عربی فارسی لفظاں نوں ورتیا اے، پر کدھرے وی تعقید تے ثقل پیدا نہیں ہندے سگوں مولوی ہوراں پنجابی وچ عربی فارسی لفظاں نوں ورت کے پنجابی زبان دی بہت خدمت کیتی اے۔

مولانا حالی تے علامہ شبلی ہوراں مثنوی نگاری بارے اٹھ اصول دسے نیں، جیہناں دی پابندی ضروری اے۔ اوہ اٹھ اصول ایہہ نیں:

(۱) ربط تے تنظیم، (۲) کیفیت دی موزونیت، (۳) مبالغے توں بچنا، (۴) واقعہ نگاری قطعی ہووے، (۵) واقعات وچ تضاد نہ ہووے، (۶) لفظ بلیغ تے فصیح ہون، (۷) واقعات مشاہدے دے خلاف نہ ہون، (۸) کردار نگاری وچ حقیقت ہووے۔

گل کیہ پئی مولوی ہوری مثنوی دے ایہناں اصولاں توں پوری طرح واقف ہین، جسراں مرضی ہووے پڑچول کر لوؤ، پر مولوی ہوری مثنوی دے فن توں باہر نہیں گئے سگوں ایس اٹکل دا پورا حق ادا کیتا اے۔

ہُن ذرا احسن القصص دیاں دو جیاں خوبیاں دل دی جھات پا لیئے تاں جے مولوی ہوراں دی کلاسیکیت معلوم ہووے۔ مولوی ہوراں عربی دے لفظاں دا ہڑوکا دتا اے۔ ویکھو:

افضل، اطہر، اکمل، انور جس وچ سبھ وڈیائیاں
عدم تکلف والیاں جس تھیں بہندیاں ندیاں آئیاں
ازل ازالی، ابد آبادی، حمد دوام دوامی
وچ دربار وجوب غنا دے ایہہ سربز مدامی
کل مراتب حقی خلقی، تنزیہی، تشبیہی
مظہر حمد حمید حقیقی، ایہہ مکشوف بدیہی

Marfat.com

مولوی ہوراں حمد باری تعالےٰ دا ڈھنگ وی اڈای کڈھیا اے :

عجز کمال خدا دے حمدوں ہر ذرّہ اِقراری
دم دم لکھ لکھ لوں لوں حمدوں تھئے نہ شکر گزاری

یعنی ہر ساہ نال لوں لوں وچوں لکھ لکھ حمداں نکلن تے فیر وی حمد حمد نہیں عاجزی اے۔ سبحان اللہ! کیہ عجیب ڈھنگ اے گل کرن دا۔ مولوی ہوری گل چھیڑی وی کردے نیں، اوہدا نقشہ کھچ دیندے نیں۔ حضرت یوسف بندی خانے وچ نیں۔ یعقوبؑ پتر دے فراق وچ قید نیں۔ ہجر فراق وچ بندے دا کیہ حال ہو جاندا اے۔ ذرا مولوی ہوراں توں سنو :

قد کمان ہویا لف ہجروں لگس تیر جدائی
گوشت خون گیا سُک تن تھیں اکھیں تھیں بینائی

فیر آکھدے نیں :

مرگ ڈھکی دربار اوہدے تے کھڑی اوڈیکے باری
اوہ سرور محبوب الٰہی دم دم وچ تیاری

ایس توں ودھ ہجر فراق دا نقشہ کناں کو سُکھر طرح سوہنا کھچیا جا سکدا اے۔ پوری تصویر اکھاں سامہنے کردتی اے۔ تصویر کھچن وچ مولوی ہوراں نوں کمال حاصل اے۔ بڈھی دائی دا حلیہ بیان کردے نیں :

نویں چڑیل، پرانی آفت، تن ہلکا، رگ بھاری
دوہرا قد، اکیہرا چمڑا، مُٹھ کو دیہی ساری
تن پیلا تے نیلیاں ناڑیں جھاٹے تے چٹیائی
بھری فریہوں خالی زوروں طاقت بدن نہ رائی

جزئیات نگاری کیہ ہُندی اے؟ پھڑکے ناڑ ناڑ دسدتی اے۔ فیر کیویں مولوی ہوری باکمال نہ ہوئے؟

عشق وچ جان تیک قربان کردتی جاندی اے، پر جان قربان کرکے تے بندہ پچھا ہی چوں نکل جاندا اے۔ سواد تے ایہہ وے پئی کسے دے عشق وچ بندہ جوانی نوں قربان کردیوے تے بڑھاپے نوں گل لائے دنیا وچ ٹھیڈے کھان نوں رہ جائے۔ یوسف تے زلیخا دے سوال جواب وچ یوسف اک سوال دا جواب زلیخا کولوں انج دوایا پئی دوجے سوال لئی وقت نہیں چھڈی :

Marfat.com

یوسف پچھے دس زلیخا کدھر گئی جوانی
کہے زلیخا عشق تیرے تھیں کر چھڈی قربانی

جدوں مولوی ہوری شوخی تے آن تے آکھدے نیں :

درد میرے دیاں واہریاں پیاں ویسیں خبراں گیاں
شوخیاں میریاں نوں لٹ لیاں روندیاں میریاں سیاں

اصل وچ ایہہ مولوی ہوراں دے اندر لے دردتے سوز نے ای ایس مثنوی وچ ابدیت ، آفاقیت ، ڈوہنگائی تے سچائی بھر دتی اے ، جیہڑی تھاں تھاں نے جھلکاں پئی ماردی اے تے مولوی ہوری کلاسیکی شاعر ہون دا درجہ پا گئے نیں ۔

Marfat.com

جناب ڈاکٹر غفران سید ایم۔اے

پنجابی دی منظریہ شاعری

شاعری وچ منظر نگاری دا مطلب عام طور تے ایہو سمجھیا جاندا اے پئی قدرت دے نظاریاں دا نقشہ لفظاں وچ الیکیا جائے۔ باغ بغیچے تے ایہناں وچ پھل کلیاں تے بوٹیاں دا جوبن کنج اپنے دل کھچدا اے۔ دریا کیویں لہراں لے لے کے بہندے نیں۔ پہاڑ کیویں سر چک چک کے اسماناں نال گلاں کردے نیں۔ میدان کیویں دھرتی نے وچھے پئے نیں۔ ہنیریاں کیویں وگدیاں ہن۔ مینہ کیویں ورھدا اے۔ ہوا کیویں مست ہو ہو کے لہراں مان دی اے۔ سورج چڑھن تے ڈبن دا کیہ نظارہ ہوندا اے۔ انھیریاں راتاں وچ کیویں ڈر آندا اے۔ چانتی رات دی کیہ بہار ہندی اے، پر منظر نگاری وچ قدرت دے ایہناں نظاریاں نوں وکھ شہراں دی وستوں۔ محلاں، حویلیاں تے مکاناں دے نقش نگاراں دے سبن دی دسّے جاندے ہین۔ لڑائیاں تے جنگاں دے نقشے وی کھچے جاندے ہیں۔ ایہناں وچ بندے کیویں وڈے ٹکے جاندے نیں تے لاشاں دے ڈھیر کنج لگدے ہین۔

منظریہ کوتا نوں باہرلی (خارجی) کوتا آکھیا جاندا اے۔ کیوں جو ایس وچ عام طور تے باہرلیاں شیواں دا ذکر کیتا جاندا اے، پر کئی واری باہرلی کوتا وچ جدوں انسان دے جذبے، ولولے تے خیال رل جاندے ہین تے فیر اوہنوں باہرلی (خارجی) نے اندرلی (داخلی) شاعری آکھیا جاوے گا۔ جس ویلے کوئی باہرلیاں شیواں دا مشاہدہ کرکے اوہناں نوں بیان کردا اے تے اوہناں شیواں دی پھج کوی نوں اپنیاں تاثیراں وی دسّن تے مجبور کردیندی اے۔ ایسراں کوی باہر (خارجیت) دے نال نال اندر (داخلیت) وِل وی آپو آپ ای ٹر پیندا اے۔

منظریہ شاعری دے کئی سارے مقصد ہندے نیں، جیہناں وچوں پہلا مقصد تے ایہہ ہندا اے پئی قدرت دے نظاریاں دی تصویر بنائی جائے تاں جو پڑھن والا ہواویاں لہراں، پھل بوٹیاں دیاں مہکاں، موسماں تے رُتاں دیاں بہاراں تے محل ماڑیاں دیاں نقش نگاراں دے تصور وچ

Marfat.com

ای سوادلوے اور سرور تے لوردیاں پینگھاں دے ہلارے جھوٹ سکے۔ ایسراں دی کوتاہی کوی اپنے جذبیاں تے خیالاں نوں شعراں وچ نہیں پرو ندا سگوں اوہ جو کجھ وی ویکھدا اے۔ اوہو کجھ ای دس دیندا اے۔ ایس مقصد دی منظریہ شاعری دیاں ونگیاں انگریزی دے پہلے کوی چاسر، فارسی وچ انوری، اردو وچ سلطان، محمد قلی قطب شاہ تے ہاشمی (یوسف زلیخا والے)، نظیر اکبر آبادی (جیویں برسات کی بہاریں) مولانا حالی (برکھا رت) کول ملدیاں نیں۔ پر پنجابی وچ ایسراں دے نمونے ناں ہویاں ورگے نیں۔ ایس دا اک کارن تے ایہہ وے پئی پنجابی کویاں دے سامنے ہمیشہ توں کوئی نہ کوئی داخلی مقصد رہیا اے۔ ایہناں بہتا تے حیاتی دے فلسفے نوں سمجھان دا جتن کیتا اے۔ سوہنی مہینوال دے قصے وچ جھناں دیاں چھلاں دا ذکر آندا اے۔ ہیر دی دریا دی سیر دی شوقن سی۔ اوس نے اپنے لئی اک بیڑی دی بنوائی ہوئی سی۔ سسی دے تپدے ہوئے تھلاں دا ذکر وی مُندا رہیا اے۔ ایہناں قصیاں وچ جتھے جتھے منظر کشی کیتی گئی اے۔ اوتھے نال نال ای کویاں نیں اپنے جذبیاں نوں وی بیان کیتا اے۔ دوجا کارن ایس مقصد دی کوتاہی دے نہ ہون دا ایہہ وے پئی ایران تے انگلستان واکوں پنجاب وچ قدرتی منظراں دی وی کمی اے۔

منظریہ کوتاہ دا دوجا مقصد اے پئی النکاراں تے صنعتاں (لفظی تے معنوی) دی ورتوں وچ آسانی ہو جاوے تاں جو پڑھن والا کوی دے دل دی گل نوں چنگی طرح سمجھ سکے۔ اجیہی کرنے دیاں ونگیاں ہومر تے آرنلڈ توں وکھ ایران دے کویاں وچ عام ملدیاں نیں۔ ایس دی ترول وجہ ایہہ وے پئی ایران قدرتی نظاریاں دا ملک اے۔ ایس پاروں فارسی دے کویاں نے تے اپنے محبوب دے سراپے نوں پھڑ کے گلستان ای بنا چھڈیا اے۔ پنجابی شاعری محبوب دے بارے وچ ہندی شاعری توں بہتی متاثر اے، پر زبان تے لفظاں دی ورتوں وچ فارسی دا وی گھٹ اثر نہیں ہویا۔

منظریہ شاعری دا تیجا مقصد ایہہ وے پئی قدرت دے نظاریاں وچ کھچ پاؤن والی روح تے حسن ازلی دا کھوج کڈھیا جاوے۔ ایس پاروں کوئی پڑھن والے دے سامنے کسے وی نظارے نوں انج رکھ دیندا اے پئی پڑھن والا ایس نظارے نوں گھوہ نال ویکھن لگ پیندا اے تے منظر اکھوں پرے ہون دے باوجود پڑھن والا اوہدے پرے ہون دا فرق محسوس نہیں کردا۔ انگریزی دے کوی کیٹس نے ہیناں نوں انج پیش کیتا اے پئی پڑھن والا سین تے اپنے وچ کجھ وقتی محسوس نہیں کردا۔ مثال دے طور تے کیٹس نے "MADELINE" دے اپنے حجرے وچ

Marfat.com

کپڑے لاہن دا سبن لبھیے ڈھنگ تے لفظاں وچ پیش کیتا اے پئی پڑھن والا اوہدے کپڑیاں دی سرسراہٹ جیویں اپنے کناں نال سن لیندا اے۔ اوہدی انگلی دی داشنا نوں اوہ سنگھدا محسوس کردا اے۔ پرورڈز ورتھ تے شیلے نے قدرتی نظاریاں وچ قدرت دے بھیتاں دا کھوج کڈھن دا جتن کیتا اے تاں جو بندہ ایہناں راہیں قدرت نال پریم کرن لگ پوے، اپنی اخلاقی اصلاح دل دھیان دیوے تے حیاتی دی کنہ (حقیقت) نوں پالین وچ کامیابی حاصل کرسکے۔ پنجابی تے اردو وچ اجیہی منظریہ کوتا دے نمونے عام لبھدے نیں کیوں جو پنجابی شاعری دا مڈھ بنھن والے اوہ بزرگ ہین، جنہاں دی حیاتی دا مقصد ای ایہہ دسے پئی حیاتی دی کنہ نوں لبھیا جاوے۔

منظریہ شاعری دا چوتھا مقصد ایہہ بنداا اے پئی کسے گل نوں پھرولن بارے تاریخی پچھوکڑے دا ویروا کیتا جاوے تے ہور تاریخی مقاماں دا نقشہ ایک کے پڑھن والے نوں اوس تھاں تے اُپڑا دِتا جاوے، جتھوں دی گل بات ہورہی ہووے۔ بائرن دی مشہور نظم "CHILD HAROLDS PILGRIMAGE" ایس مقصد دی کوتا دی بڑی ڈاہڈی سوہنی ونگی اے۔

ایہناں گلاں توں وکھ منظریہ شاعری دئے ہور وی مقصد ہوسکدے نیں۔ ایس مضمون وچ منظریہ شاعری دے مقصداں اُتے بحث کرن دا مطلب نہیں سگوں پنجابی دی منظریہ کوتا تے تبصرہ کرنا مقصود اے۔ ایس واسطے ایس نکھیڑ توں ایتھے ای ٹھپ کے گل نوں اگانہہ ٹورنے آں۔ ہاں اک گل تاں رہ گئی اے۔ اوہ ایہہ پئی ہڈسن "AN INTRODUCTION TO THE STUDY OF LITERATURE" وچ آکھدا اے پئی بندے دے جذبے، عادت، تشکل تے عقل دیاں تصویراں لاہنیاں دی منظر کشی وچ شامل اے۔ پر اسیں تے ایس توں جذبات نگاری تے حُلیہ نگاری دے ناں نال یاد کرتے آں۔ نہ کہ منظر نگاری سد تے آں۔

ہُن اسیں پنجابی کویاں دی کرت توں پھرول کے ویکھنے آں پئی ایہناں نے منظر کشی وچ کتا کُو کم کیتا اے۔ تاں جو ایہناں دی خارجیت تے داخلیت دا اندازہ ہوسکے، پر ایہہ گل وی دھیان وچ رکھنی چاہیدی اے پئی منظر کشی اصل وچ لفظاں راہیں مصوری کرن توں آکھیا جاندا اے۔ ایس پاروں سبھ توں پہلاں بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں دا اک شلوک پڑھدے چلئے تے اندازہ کردے ہوئے اگانہہ ودھئے پئی پنجابی شاعری دے بابا آدم لفظاں راہیں کج تصویر لاہ کے رکھ دیندے نیں:

Marfat.com

فریدا کالے مینڈے کپڑے کالا مینڈا ویس
گناہیں بھریا میں پھراں لوک آکھن درویش

شلوک یا بول اک اجیہی اٹکل اے، جیس دے صرف دو مصرعے ہُندے نیں پہلے مصرعے وچ اک پوری کہانی ہُندی اے تے دوجے مصرعے وچ ایس کہانی دا نتیجہ دسنا پیندا اے۔ ایس پاروں ایہہ شاعری دی وڈی اوکھی اٹکل اے، پر باباجی نے دیکھو اُپر والے شلوک وچ کالے کپڑیاں نال ای کسے جھوٹھے درویش دی مورت بنا کے رکھ دتی اے۔ سانوں کسے درویش دے رنگ برنگے لیڑیاں تے نہیں وسرجانا چاہیدا سگوں "اندر" دی جھاتی پا کے دیکھنا چاہیدا اے۔ باباجی نے دو لفظاں "کالے کپڑے" تے "گناہیں بھریا" وچ پورا نقشہ لاہ دتا اے پئی درویش نے "درویش" وچ بڑی وتھ ہُندی اے۔

علی حیدر ملتانی

علی حیدر بنیادی طور تے اک صوفی شاعر ہین۔ ایہناں دی کرت وچ تصوّف دیاں باریکیاں تے ای گل بات کیتی گئی اے۔ اوہ روحانیت تے معرفت دیاں منزلاں ای اُلانگھدے نیں، پر علی حیدر ہوری اک مکمل کلاکار ہین تے کامل شاعر ہُندے ہوئے ایہناں منظر کشی دا حق وی ادا کیتا اے۔ ایہناں اک ناچی دی تصویر لفظاں راہیں ایہکی اے۔ شعر پڑھ کے انج جاپدا اے پئی ناچی خود آپ ای اکھاں اگے آ کے نچن ڈیہہ پئی اے:

ایہہ تال تے تال چھن چھن چھن پانوٹے ظالم آنی دے نی
ایہہ گھوک دے گھنگرو لاٹواں وانگوں پھریاں تے کردانی دے نی

"چھن چھن" دے لفظاں نے کناں وچ گھنگروواں دی چھنکار پیدا کر دتی اے کہ نہیں؟

ہور سنو:

چھن چھن چوڑا تے گھم گھم چاٹی ایہہ گھمکار مدھانی دے نی
علی حیدر ہتھ جے مکھن آوے تاں مطلب ایس نمانی دے نی

میر حسن دہلوی نے پوری مثنوی سحرالبیان وچ دلّی دی معاشرت دے نقشے کھچے ہین، پر علی حیدر نے اک شعر وچ ای اک پنجابی پنڈ دی معاشرت دا مکمل فوٹو کھچ کے رکھ دتا اے۔ شاید ایس واسطے ای علی حیدر آکھدا اے۔

Marfat.com

علی حیدر نیتڑے شعر کنوں ایہہ چونرہ دتی نے آکرہ اے

حضرت بلھے شاہؒ

بلھے شاہ ہوری ہر گل وچ کوئی نہ کوئی نکتہ کڈھ لیندے نیں۔ ایہناں اپنے آسے پاسے دیاں شیواں نوں ای اپنے پیغام دیاں سینتاں بنالیا اے۔ چرخے دیاں تصویراں کھچن وچ ایہناں نوں کمال حاصل اے۔ ویکھو چرخے دا نقشہ کھچیا اے تے داخلیت نے وی نال نال سانھ دتا اے:

ہتھی ڈھلک گئی میرے چرخے دی مینھوں کتیا مول نہ جاوے
ہن دن چڑھیاں کد گزرے مینوں راتیں منہ دکھاوے
تکلے نوں دل پیے پیے جاندے کون لُہار بُلا دے
تکلے نوں دل لاہ دے لُہار امینڈا تند ٹٹ جاوے
گھڑی گھڑی ایہہ جھولے کھاندا چھلّی ہک نہ لاہوے
چمڑیاں نوں چوپڑ ناہیں میری ماہل پئی بھرڑاوے
فیتہ نہیں جو بیڑی بنھاں میرے بائڑ ہتھ نہ آوے
تیلی نہیں جو پوُنی وٹاں پچھوں وچھا گوہڑے کھاوے

بھانویں ایہہ کافی تمثیل وچ اے۔ چرخے دے بیان وچ بدن تے عملاں دی گل بات کیتی اے۔ پر بلھے شاہ ہوراں نے چرخے دے جزئیات نوں کنج بیان کیتا اے پئی چرخے دی پوری تصویر اکھاں وچ پھر جاندی اے۔

پیر وارث شاہؒ

وارث شاہ ہوری پورے پنجابی ویسیے دے مصوّر شاعر نیں۔ ایہناں اپنی "ہیر" وچ تھاں تھاں تے تصویراں کھچیاں نیں، پر اسیں ایس مضمون وچ صرف ونگیاں دے دے کے پنجابی دے بُہت سارے کویاں دا منظر نگاری دے طور تے تعارف کرانا چاہندے آں۔ ایس پاروں ایتھے پیر وارث شاہ ہوراں دے چند مصرعیاں دا حوالہ دیندے آں تاں جو ایہناں دی منظر نگاری دا پہلو سامنے آجاوے۔ ویکھو پیر ہوری صبح دا منظر انج دسدے نیں:

Marfat.com

چڑی چونکدی نال جاں ٹرے پاندھی پٹیاں دُدھ دیوچہ مدھانیاں نی
اکناں اُٹھ کے رڑکناں پاڈنا اک دھوندیاں پھرن مدھانیاں نی
ہوئی صبح صادق جیدوں آن روشن تدوں لالیاں آن چھلانیاں نی
اک اُٹھ کے ہلیں نیار ہوئے اک ڈھونڈے پھرن پرانیاں نی
گھریں رناں نے چکیاں جھونیاں نے جنہاں ناؤناں گنھ پکاونیاں نی
اُٹھ نہاؤن واسطے جان دوڑے سیجاں جنہاں نے رات نوں مانیاں نی

سیّد حامد شاہ عباسی

حامد شاہ ہوراں ہور قصیاں توں وکھ حضرت امام حسینؓ دی شہادت، کربلا دے حالات تے شاہ حنیف دی جنگ نظمائی اے۔ میر انیس تے دبیر دے مرثیے پڑھن والے ذرا حامد شاہ دا جنگ نامہ وی پڑھ کے ویکھن پئی ایس پنجابی کوی نے کیہ کیہ کلا کاریاں وکھائیاں ہین۔ ذرا ویکھو پئی حامد شاہ ہوری میدانِ جنگ دا نقشہ کیڈا ابھرواں تے ٹھکواں کھچدے نیں:

تیراں دی آواز نے ایسا کیتا جوش
نٹھا مغز یزید دا چھڈ چھڑاندے جوش
سنکھ بجا یزیدیاں پا دتی گھنگور
مالک سُن اس شور نوں ہو گیا بے طور
وجن ٹلیاں گھنگرو اُٹھاں دے جو گل
بجے کھبے غلغلہ فوجاں دے وچ کل
سُم وجائے تازیاں اُڈی زمیں پچھان
اُٹھاں اُتے ہو گیا گھٹے دا اسمان
بدل گجن فوج وچ ہاتھی کرن آواز
کھنگن بولن پتھراں رتا اُتے ساز
چھال چھپائی گھوڑیاں دتی دھرت اٹھا
طبقہ اک زمین دا اُڑیا وچ ہوا

Marfat.com

حافظ شاہ جہان مقبل

مقبل ہوراں دی جنگ حنیف وچ جنگ دے میدان دا انج نقشہ بنھیا اے :

پھٹے سارے خارجی سو سو گولے نال
کل نرہائے رت دے رج رہے فی الحال
پُرزے کیتے مصریاں زرہ بکتر کھول
پڑ چھڈ چلے خارجی نکل گیوُ نے بول
نیزے نال اڑنب دا شاہ حنیف دلیر
وانگوں سیخ کباب دی سو سو کیتے ڈھیر
جس نوں پر کرُ لاوندا شاہ حنیف تفنگ
زرہ بکتر پھٹ کے دِلوچ رہے نسنگ

جدوں سارے جگ وچ سوگ تے ماتم برپا ہوگیا تے ایہدا نقشہ مقبل ہوراں انج کھچیا اے :

باغیں رودن کوٹلاں وچ پہاڑاں مور
سن پتیاں سن ڈالیاں رُکھاں پایا شور
رُتی چڑی چڑ ونگدی روئے جنگل گھاہ
جھڑی لائی سی بدلاں ماری ڈاڈھی آہ
انبر کالا ہو گیا رووے بے حساب
حکم ہووے تاں چھڑ پواں مینوں نہیں تاب
دھرتی نمانی آکھدی کر کر ڈاڈھے حال
بگھر جاون خارجی چک پووے جنجال

سیّد ہاشم شاہؒ

گرمی سردی دے منظراں دیاں تصویراں بڑے بڑے کویاں اتاریاں ہن، پر ذرا اک پنجابی کوی کولوں وی نھلاں دی گرمی دا سماں سنو۔ قصہ سسّی پنّوں وچ سسّی دا البیلا پہ سی

Marfat.com

اپنی ادہ اپنے محبوب نوں لبھن واسطے تھلاں دی تپدی بھجدی ریت وچ آپ وی بھج گئی۔ ایس ریگستان دی گرمی دا حال ذرا ہاشم شاہ ہوراں دی زبانی سنو :

چمکی اک دوپہراں ویلے گرمی گرم بہارے
تپدی لو دگے اسمانی پنچھی مار اُتارے
آتش دا دریا کھلوتا تھل مارو وچ سارے
ہاشم فیر پچھاں نہ مُڑ دی لوں لوں ہوت پکارے
نازک پیر سسّی دے مہندی نال شنگارے
بالو ریت تپے وچ تھلدے جیوں جو بھنن بھٹیارے
سورج بھج وڑیا وچ بدلیں ڈر دا لشک نہ مارے
ہاشم دیکھ یقین سسّی دا صدقوں مول نہ ہارے

ایتھے ہاشم دے سامہنے مولانا حالی دی "برکھارت" چوں کجھ شعر دتے جاندے نیں۔ ذرا گھوہ نال پڑھو۔ دوہاں کویاں گرمی دا سماں بیان کیتا اے۔ انصاف نال دسنا جے پئی ہاشم شاہ ہوری کس کولوں گھٹ نہیں۔ حالی ہوری لکھدے ہن :

گرمی سے تڑپ رہے تھے جاندار
اور دھوپ میں تپ رہے تھے کہسار
بھوبھل سے سوا تھا ریگِ صحرا
اور کھول رہا تھا آب دریا
تھی لوٹ سی پڑ رہی چمن میں
اور آگ سی لگ رہی تھی بن میں
رستوں میں سوار اور پیدل
سب دھوپ کے ہاتھ سے تھے بے کل
تھی سب کی نگاہ سوئے افلاک
پانی کی جگہ برستی تھی آگ
پنکھے سے نکلتی جو ہوا تھی
وہ بادِ سموم سے سوا تھی

Marfat.com

مولوی احمد یار مرالوی

احمد یار ہوراں قصہ نثر لکھیا اے۔ ایہدے وچ کئی تھاں تے منظر کشی وی کیتی گئی اے۔ اک تھاں تے کھیتاں دا منظر انج بیان کردے نیں :

پانی جوہیں وگدیاں لہلہاندے سر
گھاہاں اُپر تریل دے موتی ڈُہلے تر
پھل شگوفہ پھلیا سادے آئی ڈوں
کنکاں تندوں گھلاڑیاں آبو آئے جوں
ہرمل دودھک انگری لفی کھبی لوناک
ڈوڈیاں بدھیاں پا پڑے کھبل کجی خاک

میاں امام بخش سیالکوٹی

میاں امام بخش ہوراں قصہ شاہ بہرام وچ حسن بانو دے شہر دا نقشہ کیہ اُتاریا اے۔ انج جاپدا اے پئی امام بخش ہوراں پڑھن والے دی انگلی پھڑ کے شہر وچ ای واڑ چھڈیا اے۔ پئی لئے بئی سجناں آپ ای شہر ویکھدا پھر :

عقیق بلور زمرد کولوں ہوئی منقشی ساری
گلیاں کوچے تے کل ویہڑے ساریاں تے گلکاری
بچھے ہوئے فرش زمیں دے اُتے ہر ہر تھائیں
مخمل اطلس تے زربفتی کیا کجھ آکھ سنائیں
نال شراب بھریاں ہوئیاں کئی ہزار صراحیاں
کئی سنہری کئی روپہری اوتھے بھریاں آئیاں
ہیرے پنے لعل جواہر جڑے ہوئے وچ کندھاں
چمکن محل منارے دُوروں سورج تھیں وہ چنداں
آپو اپنا باغ بہشتی اگے ہر ہر گھر دے
ہراک دے وچ نہراں جاری وانگوں حوض کوثر دے

Marfat.com

مولوی غلام رسول عالمپوری

مولوی ہوراں احسن القصص وچ زلیخا دے باغ دی منظر نگاری کیتی اے تے ہر نکی وڈی شے دا ذکر کیتا اے۔ بوٹے بوٹے تے پھل پھل دے خواص دی کسے حاذق حکیم دی طرح دسدے ہین۔ طب دیاں کتاباں تے پیر وارث شاہ ہوراں دی پڑھیاں سن تے اوہناں دی "ہیر" وچ اک سن، بکھڑا تے کوار گندل دا ذکر کیتا اے، پر مولوی ہوراں دا رنگ ای وکھرا اے۔ اینہاں باغ دا نقشہ جس ویر دے نال کھچیا اے اوہدی مثال تے فارسی تے اُردو کوتا وچ دی نہیں لبھدی۔ لکھدے نیں:

باغ عجب واہ جس دا ثانی ہوگ نہ کسے کوٹے
ہرے بھرے وچ جوش جوانی اس وچ نازک بوٹے
ریحان عطر کھلار چڑھایا پنکھیاں وچ دماغے
تارے کھول اوگھاڑ دیکھائے چنبیلی وچ باغے
صبح ہوندی نوں نازک غنچے ہس ہس گلاں کردے
لارے لاسٹاون بلبل شوق طلب دے دردے
نرگس چشم اوگھانڈ نہ دیکھے فتنہ نظری آدے
شب دیاں خواب آلود اکھیں نظریوں شرمادے
سوسن سُن باد بہاروں دنگ رہیا چُپ کیتا
زُلف کھلار سنبل نے رسمس جام وصالوں پیتا
گلناراں دیاں خونی شکلاں گل لالہ پُر داغوں
سورج مُکھی سیاہی راتے لبھے نور چراغوں
کلغی دار بھنارت کلغ لاٹ چھوڑیندا باغوں
مرنجوش بخوش مرض دا چھوڑے کسے دماغوں
گل عباسی سبھ گل سوری کردے ناز بہاراں
ململ پنجے کھول چناراں کرن مصافحہ یاراں

Marfat.com

وچ خوش رنگ گلاں کر لائق رکھے تاب نظارا
سو صد برگ ہزار ہزارہ لکھ لبلاب بے چارا
گل کچنار کچا وچ رنگت کھولے راز ہزاراں
رس رسدا تے رس رس دسدا وانگ پریت گواراں
میوہ دار درختاں باغے خوان دھرے یغمائی
باد بہار پکھیرواں بھکھیا ایہہ خوشخبر سنائی
نارنجوں لے رسا جوانی ٹھنڈ پووے وچ سینے
چکھ انجیر رہے وچ لبدے لذت چار مہینے
کھاندیاں جانھ دماں وچ ضعف تواؤں سارے
ورم طحال ہزال الکلیہ سینے دے دکھ بھارے
گوچھے داکھ لٹکدے اُچے جیوں کرسی پروینیاں
تے وچ باغ قرنفل بوٹے لٹے ماہ جبیناں
ماہ جبیناں دے دل تاہیں قوت فرحت آئی
وحشت تے وسواس اُڑائے ذہن دماغ صفائی
شہتوتاں وچ تلیئر ڈراں راکھے رہن مدامی
بال سیاہ سفیدی سینے خوش آواز تمامی
راگ انھاندا گوہلاں پکیاں رس جو دگیا جاندا
صبح کھوبندیاں شربت شیریں بعد دوپہر جوشاندہ
پیوندی وچ بیریاں نازک خار نہ نظری آوے
بیر پکالے توتا چوری پکڑ پنجے اُڈ جاوے
یا وچ پتاں بے معلم چپ چپاتا کھاوے
کجھ کھاوے کجھ کٹ گواوے تداں بخیل سداوے
بلبل چھوڑ گلاندی باری بعضے وقیتں آوے
چھوڑ کچے چُگ پکے کھاوے رج رج ونب ہلاوے

Marfat.com

سدھے قد خجوریاں گیاں ودھ ودھ کے اُپرلاں
سرچا دُور ویکھیندیاں راہے جاندیاں گم نگاہاں
پکیاں لال خجوراں رسیاں پہ ادہ نظر نہ آون
واڈ دگے جھڑ پون زمیں تے پوندیاں ضائع جاون
راکھیاں حاجت ایہناں نہ کائی ایتھے واہ نہ چوراں
توتے تے چمگدڑ باجھوں ہتھ نہ پہنچے ہوراں
دن توتے چمگدڑ راتیں تھکے بھکے ماندے
دین دعائیں شکر گزارن آدن کھا کھا جاندے
انب پکّن تے ظالم توتے پھر دے ڈالی ڈالی
سیب انار بیہاں دیاں شاناں دہم گمانوں عالی
کتے ترنج کتھائیں نبو سرد دوا سوکھالی
گلگل کتے لٹکدی شاخیں لپھ گوادن والی
منتق لوز دودیں وچ جوزاں کشمش پھڑے کنارے
خشک دماغاں نوں ہر شاخوں جھک جھک کرن اشارے
میوے دار درخت ہزاراں کھلیاں گل گلزاراں
غنچیوں قبض گلاں دیاں بسطاں کھولن راز ہزاراں
غنچگیاں وچ گلشن زاداں خون جگر دا پیتا
یاد صبا دم مُرشد والے غنچے تھیں گُل کیتا
گلبن دے نوزاد مراقب لب بستہ گلزاریں
نکہت پیا تجلّی برتے گل ہو گئے بازاریں
دامن چاک رُتو رُت روندے گل خوش رنگ چمن دے
رنگ مجازی زود فنا تے قہقہہ دیکھ سجن دے
میوے روندے تے گل ہسدے وچ اس باغ ہزاراں
زنگا رنگ جنادر اس وچ سو ڈاراں دیاں ڈاراں

Marfat.com

گلزاراں وچ بلبل بولے گل نوں بولیاں کر دی
میں رد واں توں کھل کھل ہسیں واہ تیری بیدردی
تے گل حال زبانوں کہندا واہ تیری پامردی
جیں صدمات نتا متعاقب شوق ادہدا سردردی
اوہ کہندی خوش رنگی تیری تے نکہت دم بھردی
توں منظور نظر دلبر دا دلوں جدی ہیں بردی
ہر ہر برگ تیرا آئینہ صنعت صیقل گر دی
جلوہ دیکھ سجن دا جس تھیں ہیں دل تاب نہ دھردی
اوہ کہندا توں وصلوں روویں قید فراقوں ڈردی
ہو آزاد مقید نقشوں ٹٹے بند صور دی
وچ گلاں دے بلبل رجھی تے سرواں وچ قمری
شمشاداں پر کوئل کوکے ناردناں پر خمدی
وچ عراقاں چگن کبوتر مور پھرن دیوارے
منگے مینہ بنیہا بولے ہد ہد لین ہولارے
رل مل کا نوکرن فریاداں کوئل دعا کمایا
بیٹھ عدالت کے چمونا علاندا پھل پایا
زیرک مرغ لشکدا فناخوں حق حق بھرے گواہی
موسیقار اندر موسیقی پڑھدا حمد الٰہی
قفس نار برہوندا جلیا دیندا خبر فراقوں
وقت نوائی حجاز رہا دی لٹدا صبر عشاقوں
بوسک صفاہاں کوچک ہور بزرگ عراقوں
رنگلیوں کر راست نغمہ پڑھے حسینی طاقوں
ارحم ارحم مرغ سونہری پڑھدا صدق یقینوں
ملی نوید قبول دما دم اسنوں مرغ آبینوں

Marfat.com

چیلاں چھوڑ گیاں گھر وسدے ڈر دیاں کال کلینوں
بُوم کلوخ انداز فسادی بھُلّا دنیا دِینوں
تے باغ وچ آب چو پھیرے حق حق کرے سویرے
نہراں وچ مُرغابی بولے کھایاں وچ وٹیرے
گھگھی وچ وظیفے رُجھی لٹ کھاوا گھر کاراں
باز عقاب وگے چھُٹ جتوں پُت نہ سانبھے ماواں
تے شارک دے پیر رنگیلے کرم نکھٹی سوئی
تے گل گل دے رنگاں اُتے بلبل بھی بہہ روئی
خوش آواز جناور کُوکن وچ گلستان زارے
تے محرم اسرار دلاں نوں ملدے راز اشارے
واہ وا باغ جدھے وچ وسدے گئے بہشت کنارے
تے وچ وگدیاں چارے نہراں طرف مجدول چارے
تازہ رویوں وچ بہشتاں ایہہ گلشن وڑ بہندا
تے شاعر اس باغے وڑیا نکلنوں اڑ بہندا
مرمر سنگوں حوض دو زیبا پُر جوش لذت آبوں
دُھوں چٹا شہدوں مٹھا خوشبودار گلابوں
دو حوضاں دے تخت وچالے کر زینت رکھوایا
اِس گلشن دا مالی کرکے او گلرخ پہنچایا
اک سوہور کنیزک زیبا خدمت گار پوچائی
یوسفؑ نوں اُس جاندی واری گل ایہا فرمائی

ماشاءاللہ! منظر نگاری دا ہڑھ وگا دتا اے۔ چیز بیان نگاری ایدوں ودھ ہور کیہ ہو سکدی اے۔ مولوی ہوراں تے باغ دا پتا پتا دس دتا اے۔ ایس توں وکھ اوس محل دا نقشہ دی ویکھن والا اے، جس وچ یوسفؑ نے اپنے بھراواں دی دعوت کیتی سی تے آسے پاسے کندھاں اُپر اپنے بھراواں دیاں تصویراں بنوائیاں سن، جنہاں وچ بھراواں دے ظلم دی کہانی دسی گئی سی پئی اوہناں یوسفؑ نوں اُنھے کھوہ وچ سُٹن توں پہلاں جنگل وچ کیہ کیہ ورتارا کیتا سی۔ مُکدی

Marfat.com

گل ایہہ دے پئی مولوی غلام رسول ہوری منظر کشی دے فن وچ پورے کامل مصور ہین۔

میاں محمد بخشؒ

میئیں ہوراں جتھے معرفت دے دریا وگائے ہین، اسرار تے رموز دیاں گلاں کھولیاں ہین، اوتھے اوہناں منظر کشی دے نمونے وی وکھائے نیں تے دس دتے ہین پئی اوہناں توں سین کھچن دا دل وی آندا اے۔ اپنی معروف کتاب سفر العشق یعنی قصہ سیف الملوک وچ اک تھاں سورج دے نکلن دا نظارہ انج دسدے نیں:

جنبش کھا سپاہی سورج پاڑ سیاہ فناتاں
چڑھ میدان انبر دے آیا بھجیاں ہور جماتاں
چینی شاہ زنگی توں کٹھا ڈوہلی رت کنارے
ہنجواں رو اسمان بے چارہ پہنچ کھلار رخسارے
ساری رات نہ ڈھیر ہے کھلے رہے پڑ مل کے
آ پھر لو صبح دی لگی چھپے تارے ہل کے
خاور نہ سنہری جھنڈا جھل مل جھل مل کردا
وچ میدانِ جگت دے لایا چایا پندھ سفر دا
ایہہ سورج جمشید فلک دا یاقوتی جوڑے
وچ میدانے آ کھلویا چڑھ کے نیلے گھوڑے

اردو مرثیے دے لکھاری میر انیس ہوراں وی صبح دی منظر کشی کیتی اے۔ تن شعر ایہناں دے وی سنو:

وہ صبح نور اور وہ صحرا وہ سبزہ زار
تھے طائروں کے غول درختوں پہ بے شمار
چلنا نسیم صبح کا رہ رہ کے بار بار
کوکو وہ قمریوں کی وہ طاؤس کی پکار
وا تھے دریچے باغ بہشت نعیم کے
ہر سُو رواں تھے دشت میں جھونکے نسیم کے

Marfat.com

میر انیس دے شعراں وچ ایرانی کوتا دا رنگ ایناں جھلک رہیا دے پئی انج جاپدا اے، جیویں انیس ہوراں کسے ایرانی کوی دی کرت دی "بوٹی" لائی اے، پر دوجے پاسے میاں محمد بخش ہوراں دی کرت وچ مقامی رنگ دی بہتی جھلک اے۔ ہور ویکھو میاں محمد بخش ہوراں جنگ دے میدان وچ دن ڈبن دا نقشہ کیویں اتاریا اے:

زنگی تاج سرے پر دھریا ہیرے موتی جڑیا
شاہ خادر دا تختوں لہ کے محلاں اندر وڑیا
پیشی تھیں لے دیگر توڑی پڑ وچ کوئی نہ لتھا
مغرب وچ فجر دے لاڑے کج لیا منہ متھا
تھکے ماندے لشکر ڈٹھے سارے کرن دعائیں
ربا عمروں لمی رکھیں رات اجوکی تائیں
لگر ہون قبول دعائیں وقت اجل دا آیا
ملک الموت محمد بخشا منتیں کس منایا

میاں قادر یار

اک سماں سی جد قادر یار دا قصہ پورن بھگت بہت مشہور سی، پر اج اوہنوں کوئی نہیں پڑھدا کیوں جو سانوں اپنے پنجابی ادب نال بہت پیار جو ہویا۔ ایہہ ساڈی چوڑ دلی اے پئی اسیں ست سمندراں پار دے ادب تے ثقافت نال اکھ لا بیٹھے آں تے ایہدے ای "رانجھے" ہو کے رہ گئے آں۔ کیڈے افسوس دی گل اے پئی بہت لوک نیں جیہڑے پنجاب وچ جمدے نیں تے پنجابی لکھن پڑھن دلوں "ان پڑھ" نیں۔ خیر آؤ ہن ویکھئے پئی قادر یار قصہ سوہنی مہینوال وچ اک طوفان دا لی رات دا سماں کیویں ویکھاندا اے:

رات اندھیری شوکدی بدلی مارے اکھ
اوہ بھانویں موئی قادرا صدق پیا دل رکھ
نازک سوہنی بدن دی بدل کیتی ٹھنڈ
لہراں دیوچ جا پئی موجاں کڈھن ڈنڈ

Marfat.com

تختہ پئے زمین دا ریتے سٹی چھنڈ
رُکھ اوٹائے قادرا مینہ اندھیری پھنڈ
جو دستیک پہاڑ دے رڑھدے جان تمام
رِچھ، لنگوراں، باندراں اُتے موت حرام

مولوی دلپذیر بھیروی

آؤ ذرا مولوی دلپذیر ہوراں نال چل کے مدینہ منورہ دے بازاراں دی سیر دی کریئے۔ دیکھو نالے مولوی ہوراں کیڈی سادگی نال مدینہ منورہ دے بازاراں دا ذکر کیتا اے۔ پورا شہر اکھاں اگے آجاندا اے:

دو بازار مدینے اندر بھاری رونق والے
بہت بڑے مشہور تے سوہنے سبھ نہیں وڈے نالے
ہک ہے باب سلاموں لے کر بابُ المصری تائیں
قسموں قسم دکاناں جس وچ رنگ برنگے ہر جائیں
دوجا باب الرحمتہ کولوں باب شامی تک جاوے
اس دیوچ بھی طرح طرح دا سودا سود دکاوے
باجھ اینہاں بھتیں چھوٹے چھوٹے ہور بازار جو آون
ہے ہک سُوق الخضرا جس وچ سبزیاں سبھ وکاون
ہک ہے سُوق حبابہ اُس نوں ہور بھی کجھ اکھیندے
ہر ہک قسم کھجوراں میوے اس دے وچ وچیندے
ہے ہک سوق ثمارا اس وچ وکن سبھ غذائیں
چاول کنک تے کھی کھنڈ آٹا دالاں مرچاں تائیں
ہک ہے سوق طباخہ جس وچ نان بائی بھٹیارے
عربی رسم مطابق کھانا ملدا اُس بازارے
ہک سوق ابراہیم ہے جس وچ جانوراں دا چارا
گھاس وغیرہ ملدا جس دا ہے اوتھے دفنارا

Marfat.com

ہک سُوق الہراج ہے جس وچ ہیں نیلام کریندے
بدوی لوک زیادہ اس وچ سودے لیندے دیندے

فیر ہور دیکھو مسجد قبا تے مسجد شمس نوں جاندیاں جاندیاں راہ وچلے منظر نوں اِنج بیان کردے ہیں :

ٹانگے تے چڑھ چارے سنگی پنجواں جعفر نالے
باب قبہ تھیں باہر سانوں آندا ٹانگے والے
پہلوں پہل مدینے اوّل کرن زیارت چلّے
ہور بھی مگروں ٹانگیاں والے نال اساڈے رلّے
رستے اندر آسے پاسے باغ کھجوراں والے
نالے کھیتیاں سبزہ زاراں آون نظر دوآلے
کنکاں تے ہر فسماں سبزی رنگ لگائے ہوئے
سبز لباس تمامی چیزاں رنگ لگائے ہوئے
ہر موسم دیاں چیزاں رَلکے جلسے لائے ہوئے
جیونکر اُپر زمین دے سادے فرش وچھائے ہوئے
ڈاہڈی رونق والا رستہ ڈھیاں فرحت آدے
صدقہ پاک رسول اللہ دا چارے بنّے سادے
جتوں تکّاں سبّے کھیتے رونقاں نظری آون
چرخاں والے کھوہ جنہاں تھیں کھیت پلائے جاون

خواجہ غلام فریدؒ

خواجہ غلام فرید ہوراں دی شاعری دا اک پہلو قدرت دے منظراں دی نگارش اے۔ شاید ایس ما کلرن ایہہ دے پئی خواجہ ہوراں اپنی حیاتی دے اٹھاراں ورھے روہی (چولستان) دے بیاباناں وچ بسر کیتے ہین کیوں جو اوہناں دا مجازی محبوب ایس علاقے دا وسنیک سی۔ خواجہ فرید ہوری قوم لاڑ دی اک بھنوناں دی مٹیار نوں دل دے بیٹھے تے اٹھاراں ورھے ایہناں روہی دے ریگستان وچ اسی مجاہدہ کیتا۔ ایس تے زہد تے عبادت دے سہے نے خواجہ فرید ہوراں نوں ایس علاقے دا بڑا اڈو ہنگا

Marfat.com

مشاہدہ کرن دا موقعہ ملیا۔ تے خواجہ ہوراں ایس علاقے دے حسن تے جمال نوں اپنی کوتاہ وچ بھریا تے ایس حسن تے جمال نوں دوام بخشیا۔

قدرت دے نظاریاں نوں بیان کرن بارے مسعود حسن شہاب ہوراں اپنی کتاب "خواجہ غلام فرید" وچ خواجہ فرید نوں نظیر اکبر آبادی نوں متاثر دس کے نظیر دی ایہہ نظم نقل کیتی اے:

ہیں اس ہوا میں کیا کیا برسات کی بہاریں — سبزوں کی لہلہاہٹ باغات کی بہاریں
بوندوں کی جھمجھاہٹ فطرات کی بہاریں — ہر بات کے تماشے ہر گھات کی بہاریں
کیا کیا مچی ہیں یارو برسات کی بہاریں

بادل ہوا کے اوپر ہو مست چھا رہے ہیں — جھڑیوں کی منتیوں سے دھومیں مچا رہے ہیں
پڑتے ہیں پانی ہر جا جل تھل بنا رہے ہیں — گلزار بھیگتے ہیں سبزے نہا رہے ہیں
کیا کیا مچی ہیں یارو برسات کی بہاریں

جو خوش ہیں وہ خوشی میں کاٹیں ہیں رات ساری — جو غم میں ہیں انہوں پر گزرے ہے رات بھاری
سینوں سے لگ رہی ہیں جو ہیں پیا کی پیاری — چھاتی پھٹے ہے اُن کی جو ہیں برہ کی ماری
کیا کیا مچی ہیں یارو برسات کی بہاریں

اب ہر تنوں کے اوپر ہے سخت بیقراری — ہر بوند مارتی ہے سینے اُپر کٹاری
بدلی کی دیکھ صورت کہتی ہیں باری باری — ہے ہے نہ لی پیا نے اب کی بھی سدھ ہماری
کیا کیا مچی ہیں یارو برسات کی بہاریں

ایس نظم دے مقابلے وچ خواجہ فرید ہوراں دی ایہہ کافی دتی گئی اے:

آئے مست دیہاڑے ساون دے — وہ ساون دے من بھاون دے
بدلے پورب ماڑ ڈکھن دے — کجلے بھورے سو سو لن دے
چارے طرفوں زور پون دے — سارے جوڑ وساون دے
چکوریاں چکورے اغن پپیہے — کوئل مور چھوئے چیہے
ہنس چکور چنڈور پپیہے — شاغل کیت سناون دے
ڈیہاں چینگھاں ساویاں پیلیاں — راتیں کھنیاں کھن رنگیلیاں
گج گج گاجاں گجن رسیلیاں — وقت سنگار سہاون دے
روہی راوے تھیاں گلزاراں — نقل چترا گھر دی باغ بہاراں

گھنڈ نواراں بارش باراں — چرچے دھاون گاون دے
چاندنی رات ملہاڑی ڈینہ ہے — ٹھنڈڑیاں ہیلاں رِم جھم مینہ ہے
سوہنی موسم لگڑا نینہ ہے — گئے دیلے غم کھاون دے
مدمستانی نتے خوشش دِنڑے — سالھوں سُوہے کیسر بھنڈے
نسبھوں مینہ برساتوں سنڑے — جھڑ گئے لانکھے لانون دے
ڈینہ فرید آباد بھیوسے — مال مویشی شاد بھیوسے
دل دردوں آزاد بھیوسے — چولے انگ ماتون دے

شہاب ہوراں موجب دوہاں کویاں وچ برکھارت دے نظارں دی یکسانیت ہندیاں ہویاں وی اک ڈھی جیہی وتھ دی اے۔ پئی نظیر صرف اک تماشائی اے، پر خواجہ فرید ہوری دی منظر دے اک پاترجا پدے نیں۔

خواجہ دی اک ہور زجی کافی دی ویکھو:

پورب ملھاوے پچھالوں پانی آوے

مینھا دنوون دیاں — پھلے پیلے گوڑھے ساوے
بدلے دردوں روون — بجلی اکھ مارے مسکاوے
روہی رنگ رنگیلی — چک کھپ ہار حمیلاں پاوے
بوٹے بوٹے گھنڈ سہاکوں — گیت پریم دے گاوے
کیسر بھنڑی چولی چنڑی — ول دل مینہ پو ساوے
پورب ماڑ ڈکھن دے بادل — کوئی آوے، کوئی جاوے
سنادن مینگھ ملھاراں — سبھوں تھلڑیں مال نہ ماوے
پیسوں پانی دھارو دھاری — ڈیسوں جھوک تراوے
دو کھڑے پانی تھئے خوشحال — مال مویشی گاوے
سبھ کوئی پاکر چوڑے بیڑے — بہہ منیاراں گھُب کاوے
سوہنی کوجھی گھنے گٹھڑے — پاوے یا ٹھکاوے
سیندھاں مانگھاں تلک تلوے — کجل موساگ سہاوے
رنگ خوئید ڈستے سنھ دھاون — بھیجے چو گوٹھ پلاوے

نند نہ ماون کھیر گنیدے　　پُر تھیئے جھاب ڈوہاوے
کوجھاں کوکن مور چنگھاڑے　　کوئل کوک سُناوے
آدِن رلڑے یاد سجن دے　　ظلمیں برہوں ستاوے
سوہنی موسم سوہنیاں مُدتاں　　سوہنا آن ملہاوے
باقی عمر فرید دی ٹالا　　سانول سانگ وہاوے

"خواجہ غلام فرید" دے "پیش لفظ" وچ میجر شمس الدین محمد ہوری لکھدے نیں پئی خواجہ فرید ہوری دی ورڈز ورتھ طرح فطرت دے ترجمان جا پدے ہین، پر خواجہ فرید ہوراں دیاں کافیاں پڑھ کے تے اوہ سانوں ورڈز ورتھ توں ودھ فطرت دے جانوں معلوم ہُندے ہین۔ ایس گل دے ویروے لئی ورڈز ورتھ دی فطرت شناسی دا فلسفہ جا ین بارے اُوہدے ایس (STANZA) نوں پڑھ لو:

1- ONE IMPULSE FROM A VERNAL WOOD,

2- MAY TEACH YOU MORE OF MAN,

3- OF MORAL, EVIL AND OF GOOD,

4- THAN ALL THE SAGES CAN,

پہلاں خواجہ ہوراں دیاں کافیاں نوں گھوہ نال پڑھو۔ فیر ورڈز ورتھ دے لفظ MAY اُتے دھیان دیو، جیہڑا دوجی لائن دے شروع وچ آیا اے۔ شاید ہے لفظ تے ورڈز ورتھ دے عرفانِ فطرت دا گھگہ کھول چھڈیا اے تے پڑھن والا آپوای تنک وچ پے جاندا اے تے ایہہ گویڑ لانا کوئی اوکھا نہیں رہ جاندا پئی ایہہ بے چارہ تے آپ ای حالے بھنبھل بھوسے وچ پیا ہویا اے تے دوجے کسے ہور نوں کیہ دس سکدا اے کہ فطرت دی حقیقت کیہ وے، پر دوجے پاسے خواجہ فرید ہوراں فطرت دے حسن دے خالق دا گھنڈ لاہ کے رکھ دتا اے۔ ہن ذرا دوجی واری فیر ایس شعر نوں پڑھ لو:

باقی عمر فرید دی ٹالا　　سانول سانگ وہاوے

عبدالکریم ثمر لاہوری

ثمر لاہوری ہوری قومی، تاریخی تے پنجاب دی شان بیان کرن والے کوی ہین۔ ایہناں دی غزل سدھی سادی ہُندی اے، پر منظر نگاری دی شغل وچ رہی سُو۔ اک تھاں شام دی لالی دا نقشہ اتار دے نیں۔ ونگی لئی دو شعر پڑھ لو:

Marfat.com

بدلیاں اُتے شفق نے چا سنہرا ڈوہلیا
وگدے پانی اُتے گویا اک دھاوا بولیا
بلبلے دی اکھ وچ جھولا گلابی پئے رہیا
مست ہو ہو کے نشہ رج نال لہراں کھے رہیا

محمد رمضان ہمدم لاہوری

ہمدم ہوراں صبح سویرے دے سورج دے نشکاریاں دا فوٹو لاہیا اے، جس باریکی نال ہمدم ہوراں بیان بنھیا اے اوہ اپنی مثال آپ اے۔ نظم تے کسے طرح دا تبصرہ کرن دی لوڑ نہیں جاپدی کیوں جو نظم خود آپ ای اپنا تبصرہ اے:

"سورج دے جھلکارے"

چڑھدیوں سردار آدنا جگ دے جگان والا
تاریا سنسار سارا تارا ڈلھکاں مار دا
چڑی پئی چوکدی اے کوئی ایتھے آن والا
کندھ وچ دتا ہویا بینڈا بھی پُچکار دا
ٹھنڈیاں ہواواں سرنے حور پکھا جھلدی لے
مہکیا جہان کھڑیا پھل جیوں بہار دا
ورلا ورلا، ٹاواں ٹاواں، سماں جیہا ویکھدا اے
نور بھریا تھال کوئی سُنیاں توں وار دا
دیوے پئے سہکدے تے بجلیاں بھی مات ہوئیاں
چودھویں دا چن دُوردوں اکھیاں جھمکار دا
نور دا ظہور ہویا، دُکھ دُور دُور ہویا
نشہ سارا چور ہویا رات دے خمار دا
بھکھ ننگ جالدے تے جالیاں دے سُون والے
چوکھیاندے پھیر ہیٹھاں پھیر جے ہزار دا

Marfat.com

چکی جہی چلدی اے چلدا جہان ادہدا
چلیا جہاز جے مدھانی دی گھمکار دا
ککڑاں نے بانگ، دتّی چنگ دی پٹاخ اٹھی
اٹھو لوکو من کے تے حکم جتھے دار دا
بگل اُتے بگل ہوئے، کاواں رولی آن پائی
نیڑے نیڑے آن لتھا ڈیرا شاہ سوار دا
اگوں والی لین چلے باغ باغ ہوئے باغ
بوٹا بوٹا بوٹیاں نوں سینتاں جے مار دا
ٹہنی ٹہنی ٹہنیاں تے پھلاں نوں پیار دیوے
پھل پھل پھل بہندا کپڑے اسوار دا
پتا پتا پتا دیوے پتی آیا پت دائے
کلّی کلّی کلی اُتے تخت کسے نار دا
پنگھری پنیری بھی بھنبھیری وانگوں اُڈدی اے
دیل دیل دیلا سنکے دیلے دی سرکار دا
بلبلاں اگوال ہوئیاں، کوئلاں بھی نال ہوئیاں
مور نچے چکور پچھوں واجاں پیا مار دا
چڑھدیوں شکاری آیا رات دا شکار لے کے
کرن کرن سٹ کے تے سونا چا کھلار دا
رنگ روپ شان والا دھپ چھاں پہنان والا
ندی وے منڈان والا تاریا کرتار دا
نور دے وسان والا ٹھنڈ سینے والا
سنتیاں جگان والا آیا نہہ ہلار دا
اُچے اُچے محل اُتوں کھرلیاں دی پہل اُتوں
جھرنیاں تے کھنڈراں توں ہنھ چا پسار دا

Marfat.com

باہر جنہوں ویکھیا نہ گھرو گھری ڈھونڈ دا اے
بوہے بوہے آن کے تے جھاتیاں ہے مار دا
دھپ دا تریل اُتے ہولی ہولی آئی جاناں
موتیاں دے فرش اُتے چلنا سرکار دا
ہری ہری زمین اُتے موتیاں دے ہار سٹے
محلاں دے نھان کھولے بادلا بازار دا
دھپ جہنوں آکھدے او جان تے جہان ایہو
پالدا جہان تائیں اکھ نہ جھسکار دا
جادو کئی جاندا اے مُردیاں نوں جان پائے
چُک کے سمندراں نوں سراں تے کھلہار دا
ذرہ ذرہ انگ روپ شان ایہو رکھدا اے
اکھ والا جاندا اے جوہر اُستا کار دا
ایہو جیہے دان لکھاں آدمی دی جان اُتے
پھیر بھی نادان ہمدم شکر نہیں گزار دا

پروفیسر موہن سنگھ ماہر ایم۔اے

پروفیسر ماہر ہوراں نے "بہار" اُتے اک نظم لکھی اے۔ نظم دا خلبت دا نمونہ ہے۔ پر فیروی ونگی لئی دو بند پڑھ چھڈو:

گجدی ہزار دانی جد اوجھڑ اُتے پیے
پھل آڑواں نوں لگدے پکے زنڑے جیہے
خوشیاں نال لدی ہوئی وار جدوں پیے
کہندے ہاں واہ بہار موسم سہاونا
قدرت دا ڈولے رنگلے وچ پیکے آونا
آئے جدوں جوانی نہ بھوں تے لگی تلی
وگے سریر بھاڑے وچ جیوں سونے دی ڈلی

تاڑاں دے وچ مچلدی رت شوخ تے بھلی
کہندے ہاں واہ جوانی دا موسم سہاؤنا

فقیر محمد فقیر

فقیر ہوری پنجابی دے مشہور قومی کوی تے پرانے لکھاری ہین۔ فقیر ہوری شاعر ہین تے فیر بندہ بشر ہویا، جدوں ساون دی گھٹ چڑھدی اے تے "پین" دالے وی "مچل" جاندے ہین تے پئے ساقی دیاں منتاں ترلے کردے نیں۔ ایسران ای فقیر ہوری دی "ساون گھٹ" ویکھ کے چاپر گئے نیں:

اوہ ویکھ چڑھی اے گھٹ ساقی
کیہی سندر روپ ریلی اے — کوئی لس کالی کوئی نیلی اے
کوئی اودی تے کوئی پیلی اے — البیلی چھیل چھبیلی اے
سینے وچ پائے پھٹ ساقی
اوہ ویکھ چڑھی اے گھٹ ساقی

پیر فضل حسین فضل گجراتی

اوہ پنجابی غزل دا بادشاہ اپنے محبوب نال گلاں کردا کردا جد کدے قدرت دے نظاریاں ول وی دھیان مار دا اے تے اوہنوں بہار اِنج نظر آوندی اے:

مِٹھے مِٹھے پنچھیاں کولوں سناندی اے سرور
تتریاں دے، باغ وچ مجرے کراندی اے بہار
چھُل نازک بوٹیاں دے نال کردی اے ہوا
بیٹھ کے پھُلاں دے اوہلے مُسکراندی اے بہار
آتشی رنگت گلاں تائیں جے کردی اے عطا
بلبلاں دے نغمیاں وچ سوز پاندی اے بہار

پیر ہوراں ساقی دی محفل دا نقشہ اِنج کھچیا اے:

Marfat.com

ساتی دی محفل وچ راتیں کجھ سانویاں چوٹاں آئیاں نیں
جاماں نیں تو یہ بھن چھڈی بھن چھڈیا تو یہ جاماں نوں

خوف تے ڈر دا منظر ایویں پیش کردے ہن :

خوف زدہ بلبل اکھاں میٹ کے تے نال موت دے نظر ملا رہی اے
بدل گج رہے نیں، جھکڑ چل رہے نیں، اولے پڑ رہے نیں بجلی آس رہی اے

منیر نیازی

منیر نیازی ہوراں دی شاعری سبھ شاعراں کولوں وکھری اے تے اوہناں دی منظر نگاری دی وکھری اے۔ ایہناں دی کرت دی موہ (CHARM) تو ہم پرستی دے وجوداں وچ اے ایس پاروں منیر ہوری جد کوئی سین پیش کردے نیں تے پڑھن والے نوں ڈرا کے رکھ چھڈ دے نیں۔ ایہناں دے شعراں نوں پڑھ کے انج جاپدا اے، جیویں چڑیلاں تے ڈینیاں چیکاں مار مار کے ساڈے سامہنے نچن لگ پیندیاں نیں تے بھوتنے بھوتن لگ پیندے نیں۔ ذرا دیکھو "اک پکی رات" دے سرنانویں ہیٹھاں انج ڈراندے ہین :

گھر دیاں کندھاں اُتے دسّن چھٹاں لال پھوار دیاں
ادھی راتی بُوہے کھڑکن ڈینیاں چیکاں مار دیاں
سپ دی شوکر گونجے جیویں گلاں کجھ پیار دیاں
اِدھر اُدھر لُک لُک ہسّن شکلاں شہروں پار دیاں
روحاں وانگوں کولوں لنگھن مہکاں باسی ہار دیاں
قبرستان دے رستے دسّن کُوکاں پہرے دار دیاں

فراق دوجی تھاں پت جھڑ دی شام دا نقشہ انج الیکیا اے :

واچھے تے گھر وچ بیٹھیاں کڑیاں دا جی ڈردا اے
اُچیاں اُچیاں رُکھاں ہیٹھاں پتراں دا مینہ ورھدا اے
لمیاں سُنجیاں گلیاں دے وچ سورج ہو کے بھردا اے
اپنے ویلے توں وی پہلاں تارے ٹمکن لگے نیں
گھپ ہنیریاں سوچاں اندر دکھ دے دیوے جگے نیں

Marfat.com

دریا واں تے ڈھلدے دن دا پرچھاواں پیا تردا اے
ایس ویلے تے پھتراں دا وی جی رو دن نوں کردا اے

رشید انور

رشید انور ہوری قوم، غیرت، وطن پیار تے جنگ دے ترانیاں دے شاعر ہین، پر جدوں ہین ای شاعر تے فیر کیویں نہ ادہناں دی سوچ اُڈاری قدرت دے منظراں دل کیتا ہووے۔ ونگی دے طور تے ایہناں کولوں کربلا دے میدان وچ جنگ دا نقشہ سن لوؤ:

اوہ قلم بازو کسے دے ہو گئے
اوہ کسے نے اِک علم لہرا لیا
اوہ کسے دی مشک ٹوٹے ہو گئی
اوہ کسے نے پیاس نوں پرچا لیا
اوہ کسے مصنف تے اپنی انکھ نوں
نیزیاں دی نوک تے تلوا لیا
اوہ کسے دے سرتوں چُنی ڈھیہ پئی
اوہ کسے نے چیک نوں گل لا لیا
انگلی پھڑکے کسے نے دنت دی
تیر اپنے حلق اُتے کھا لیا
اوہ کسے نے وین اپنے ڈک لے
سدھراں نوں اوہ کسے دفنا لیا

پنجابی دی منظریہ شاعری اک مکمل موضوع اے جہدے تے پڑچول کیتی جا رہی اے۔ ایس مضمون وچ تے فقط ایہہ دسنا سی پئی پنجابی کوی منظر نگاری وتوں غافل نہیں رہے۔ حالانکہ پنجاب اوہ علاقہ اے جس وچ قدرت دے نظاریاں دی ایران تے انگلستان دے مقابلے وچ بہت کمی اے، پر فیر وی پنجابی ادب وچ منظر کشی دیاں چنگیاں ونگیاں ہین۔ کوئی بندہ بشر ایہہ نہیں کہہ سکدا پئی پنجابی دی جھولی منظر نگاری دلوں خالی اے۔

Marfat.com

جناب محمد آصف خاں

ساڈی دیس پیار دی روایت

اسل وچ جیویں ہر قوم دا اپنا مزاج ہوندا اے۔ اِنج ای ہر زبان دا وی اپنا مزاج ہوندا اے۔ غالب دے زمانے دی اردو نوں مُڈھ توں ای راجیاں نواباں دی سرپرستی حاصل رہی۔ ایس واسطا ایہہ نکلیا کہ اردو وچ غزل تے قصیدے ای ودھیرے لکھے گئے۔ اوس توں ایہہ آس کرنی کہ اوس وچ دیش پیار دے گیت گائے گئے ہون گے اِک بے تھوی گل اے۔ ایس دے اُلٹ پنجابی زبان دا اپنا مزاج اے۔ ایس وچ سانوں ودھیرے کرکے صوفی شاعری تے واراں لبھدیاں ہن۔ "وار" ای اک اوہ صنف اے جس وچ پنجابی شاعراں نے دیش پیار دے بھرویں گیت گائے ہن۔ ایس وچ راجیاں نواباں دے جھوٹھے قصیدے نہیں سگوں بہادراں دے جس گائے گئے ہن۔

مُڈھ توں ای پنجابی شاعراں سامہنے دو وڈے موضوع رہے ہن۔ اِک اپنے ربّ نال پیار تے دوجا اپنے دیش نال پیار ایہہ پنجابی زبان دا اپنا مزاج سی۔ جدوی کوئی دھاڑ دی ایس دھرتی تے واہرلے کے آؤندا سی، ایس دے امن نوں بھنگ کردا سی، پنجابی شاعر کُرلا اٹھدے سن واراں تے ڈھولے لکھ کے اپنے دل دی بھڑاس کڈھدے سن۔ اوہ اوہناں سورمیاں دے جس گاؤندے سن، جو واہرواں دے ہلّے ٹھلن لئی اپنیاں جاناں وار دے سن۔

لکھتی روپ وچ ساڈی دیش پیار دی روایت گورو نانک جی توں ٹری لبھدی اے۔

ایہناں مگروں نجابت پہلا شاعر ہے، جس دے کلام وچ سانوں دیش پیا کٹ کٹ کے بھریا لبھدا ہے۔ "نادر شاہ دی وار" وچ اوہدا ایہہ آکھنا:

سر دینا منظور ہے، جے ہند نہ جائے

کسے تبصرے دا محتاج نہیں۔ نجابت ایتھے ای بس نہیں کردا، سگوں ہور کئی ڈھنگاں نال دیش بھگتی دی پریرنا دیندا ہے۔ اوس مطابق جو لوک اپنے ملک اتوں وی جاناں وار دے ہن، اوہ

Marfat.com

ربّ واسطے سر دیندے ہن اتے اوہناں نوں فرشتے غسل دیندے ہن :

جیہناں نوں پگ واڑھی دی شرم ہے، لج مات پتا دی
سر دیندے ربّ دے واسطے، آپ تھیندے غازی
اوہناں نوں ونّا غسل فرشتیاں، بھج رلے جنازیں

نادر شاہ نوں ہندوستان تے حملہ کرن دا سدا دین والے نظام الملک نوں نجابت ایویں جتنے کرداسے :

ایس نظام الملک دی جڑھ مڈھوں جائے
جن بال مہتابی چوراں نوں، گھر آپ دکھائے

علی حیدر دی انج ای نادر شاہ دے حملے بارے ہندوستانیاں دی انکھ ونگار دا ہے:

زہر بھی نہیں جو کھا مرن کجھ شرم نہ ہندوستانیاں نوں
کیہ ہویا ایہناں راجیاں رانیاں نوں، کجھ لج نہیں تورانیاں نوں
وچ چھونیاں نک ڈوبن، جے لہن نہ وڈیاں پانیاں نوں
حیدر آکھے ایہناں ہیجڑیاں نوں ہتھنیاں نامردانیاں نوں

انگریز صحیح معنیاں وچ پورے ہندوستان تے قبضہ کر چکے سن۔ پنجاب ای اک اجیہا علاقہ سی، جو اوہناں دی دست برد توں باہر سی۔ ایہہ اوہناں نوں کھٹک رہیا سی۔ ۱۳ر دسمبر ۱۸۴۵ء نوں انگریزاں نے ستلج پار دے کجھ علاقیاں تے قبضہ کر لیا۔ دوجے دن ای پنجاب سرکار دیاں فوجاں ستلج پار کر کے انگریزی علاقے وچ چلیاں گئیاں، جس توں دوناں دھراں وچالے لڑائی چھڑ پئی۔ ایہہ لڑائی اوڑک ۱۳ر فروری ۱۸۴۶ء نوں انگریزاں دی جت نال ختم ہوئی۔ شاہ محمد دی وار "جنگ ہند تے پنجاب" وچ ساتوں ایسے لڑائی دا حال لبھدا ہے۔ شاہ محمد پہلا پنجابی شاعر ہے، جس دے بیان وچ موڑ خاں والی ایمانداری توں دکھ اک درد بھریا دل دی لبھدا ہے، جو آزادی کھسن تے ہنجو کیردا ہے۔ انگریزاں دے پنجاب اُتے قبضہ نوں اوہ آفات آکھدا ہے :

راضی بہت رہندے مسلمان ہندو، سراں دواں دے اُتے آفات آئی
شاہ محمد اوچ پنجاب دے جی، کدے نہیں سی تیری ذات آئی

ایس وار وچ شاہ محمد نے اکلا اپنے ای دکھ نوں نہیں سگوں پنجاب دی دھرتی دے دکھ، خوشحالی تے آزادی دے کھس جان دے دکھ نوں اُلیکیا ہے۔ اوس نے بڑی دور اندیشی نال

انگریزاں دی نیتی نوں سمجھیا تے بڑی بے باکی نال اوس دا کھنڈن کیتا۔ اوہ اردو دے شاعراں وانگوں آرام نال بہہ کے گل و بلبل دے قصے چھوہ سکدا سی یا پھر انگریزاں دے قصیدے لکھ کے سرکارے دربارے اپڑ سکدا سی، پر اوہ انج کردا وی کیویں؟ پنجابی شاعراں نے نہ کدے پہلاں پردیسی حاکماں دے گن گائے سن تے نہ شاہ محمد ایس روایت نوں ہتھوں چھڈ سکدا سی۔ ایہہ وار اوہنے اوس ویلے لکھی جدوں انگریزاں نے پنجاب اُتے نواں نواں قبضہ کیتا سی تے ہر پاسے پھاہیاں گڈیاں ہوئیاں سن۔ اوس نے دیش پیار نال سرشار ہو کے نجھک پردیسی حاکماں دی نندیا کیتی۔ اوس نے نہ صرف عوام دی ولوندھڑی روح دے دین پائے سگوں انگریزاں خلاف اوہناں دی نفرت نوں وی زبان دتی۔

ایہہ تاں سن ۱۸۵۷ء دی جنگِ آزادی توں پہلاں دیاں گلاں۔ جنگِ آزادی بارے ڈھیر سارے "ڈھولے" پنجابی وچ لکھے لبھدے ہن۔ ایتھے اسیں صرف اکو ڈھولے بارے ذکر کراں گے، جو برکی دے ڈھولے دے ناں نال مشہور ہے۔ ایہہ ڈھولا میرداد میرو آنا نے لکھیا سی۔ ایس شاعر دے ناں تے ساہیوال توں ست میل دی وتھ تے "میرداد معانی" ریلوے سٹیشن ہے۔ میرداد نے ۱۸۵۷ء دی جنگِ آزادی دے اوہناں واقعات نوں لکھیا ہے، جو اوہناں دناں وچ ساہیوال تے ایس دے آلے دوالے وچ پیش آئے سن تے اوڑک ۲۲ ستمبر ۱۸۵۷ء نوں ایکسٹرا اسسٹنٹ کمشنر مسٹر برکلے تے اوس دے ۵۰ گھوڑ سوار سپاہیاں دے قتل، اتے اوس مگروں کھرل کاٹھیا، وٹو تے دوجیاں قوماں دے سرداراں نوں پھانسیاں دتیاں گئیاں سن، ساہیوال ڈسٹرکٹ گزیٹیر دا انگریز لکھاری وسدا ہے کہ احمد خاں کھرل تے دوجے سرداراں نوں آزادی دی جنگ لڑن توں باز رکھن لئی کئی لالچ دتے گئے سن۔ پر اوہناں پروان نہ کیتے۔ اوہ لکھدا ہے کہ احمد خان نے ڈپٹی کمشنر مسٹر الفنسٹن نوں صاف صاف آکھ دتا سی کہ اوہ دلی دے بادشاہ دی رعایا ہے تے انگریزاں نوں اپنا حاکم نہیں منداا تے اوہ ایہہ گل آکھ کے اوتھوں ٹر آؤندا ہے کہ اوڑک نتارے جنگ دے میدان وچ ہون گے۔ جیویں ڈھولے وچ دسیا ہے:

انگریز برکلی آہندا اے تہاڈے ناں دی لند نوں لکھا لیا وساں نیک نامی
احمد کھرل، مامند جلسے دا کاٹھیا آہندے نیں، زمین، گھوڑیاں ۔ رناں
اساں لکھ کے کدے نہ دتیاں نیں، بت وچ ہوندیاں نیں ساہ سلامی

Marfat.com

انگریز آہندا اے تہانوں پشورنوں بنھ ٹریا ہیں
تہاڈے مونہہ توں بھاہیں جاسی توردی نشانی
احمد آہندا اے تیریاں گھوڑیاں دے مونہہ تے اج تلواریں
مرسیاہیں، چتواں مرداں دے ہونہارے جاسن وچ میدانی

احمد خاں کھرل ساہیوال دیاں سبھ قوماں نوں وتگارداہے تے آکھدا ہے کہ انگریزاں بے پیراں نوں کڈھن دا ایہو موقع ہے۔ سبھ قوماں اوس دی آواز تے لبیک آکھدیاں ہن تے انگریزاں دے خلاف اک نفرت دا دریا پھٹ پیندا ہے۔ ایہہ دکھری گل ہے کہ بعد وچ انگریزاں دی جیت ہوندی ہے تے ڈھیر سارے پنجابی سردار مارے جاندے ہن تے باقیاں نوں پھانسی دے رسے چمنے پیندے ہن، پر دیکھن والی گل تاں ایہو ہے کہ جے اوہ دی نواب احمد بخش یا نواب الٰہی بخش وانگوں کر دے تاں اوہ انگریزاں نوں وڈیاں وڈیاں جاگیراں لے سکدے سن۔ پر اوہناں غلامی دی پنجابی گل وچ پاؤن دی تھاں پھانسی دے رسے چمنے منظور کر لئے۔

گل کیہ جدنائیں انگریز ایتھے رہے، ایہہ نفرت دی اگ اوہناں دے خلاف سلگدی رہی کدے ایہہ اگ وچ کے بھانبڑ بن جاندی سی تے کدے کدے ایہہ اندر وا اندر سلگدی رہندی سی تے جدوی موقع لگدا سی، وچ پیندی سی۔ پنجابی لکھاری کسے نہ کسے ڈھنگ اپنے ہم وطناں نوں اک پاسے دیس پیار دی تعلیم دیندے رہے، دوجے پاسے انگریزاں خلاف لکھ لکھ کے لوکاں دے دلاں نوں گرماؤندے رہے۔ اوہناں دی آواز دنوں دن بلند ہوندی رہی۔ کدے ایہہ انگریز افسراں دے قتل وچ ظاہر ہوئی، کدے ایہہ فوجیاں دی بغاوت وچ نظر آئی تے کدے ایہہ ۷۔ ۱۹۰۶ء وچ ساندل بار، نیلی بار وغیرہ علاقیاں وچ لوک لہر دی شکل سامنے آئی۔

پر دکھ والی گل ایہہ ہے کہ ایہہ سبھ کجھ ساڈی تاریخ دا حصہ نہ بن سکیا۔ ایہہ ساڈی اپنی ان گیہلی ہے اج اسیں ایس ملک اتے مغلاں تے انگریزاں دے دورِ حکومت بارے تاں بہت کجھ جاندے ہاں، پر جیہناں نے ایس دھرتی دے پیار دے گیت گائے، جیہناں انکھی سورمیاں نے اپنا خون دے کے اپنی ماں دھرتی نوں شنگاریا، جو ایس لئی مٹی وچ رل گئے کہ اوہناں دی قوم تے ملک جیوندا رہے ——— اوہ لوک جو دھرتی دے مہتے دا جھومر سن، جو جیاتی دوہنی دے لاڑے سن، جیہناں دا جیون مرن قوم لئی چانن منارسی، جیہناں دے ساہواں وچ قوم نوں ساہ لینا چاہی دا سی، اساں اوہناں دا کوئی مل نہ پایا۔ اج غالب تے دوجے اجیہے دھکوزوری جنگِ آزادی دے ہیرو بنائے جا رہے

ہن اتنے اوہ وی صرف سانوں ایہہ دسن لئی کہ جنگ اوہناں دی ہٹی وکدا اے اتنے اوہ صرف ایس لئی کہ اسیں اپنے ادبی، ثقافتی تے تاریخی ورثے ول جھات نہ پا سکیئے۔ سانوں اپنی کھیچل نہ کرنی پوے۔ بس گھڑیا گھڑایا سبھ کجھ لبھ پوے۔ میں نہاڈے توں ای پچھدا ہاں کہ ایہہ شعر کس نے لکھے سن تے کدوں لکھے سن؟:

ہندو، سکھ، پٹھان تے مسلمانوں، فوجاں والیو ذرا خیال کرنا
ساڈا دیش فرنگیاں لٹ کھادا، اساں یُدھ ہن اوہناں دے نال کرنا
کرکے دور فرنگیاں باندراں نوں، روشن ہند نوں وانگ مثال کرنا
بڑا کم کرنا، لڑنوں نہیں ڈرنا، دیسوں دور پلیگ تے کال کرنا

تیہہ تے کروڑ ہند دا سی وسدے
چار ہی کروڑ نیں فرنگی وسدے
اٹھ اٹھ اِک دیاں پالیو ونڈیاں
کھا لیا ہے دیش لٹ کے فرنگیاں
ہندیو! جے سکھاں والی بیج مانتی
گوریاں دی ہک کر دیو چھانتی
اینہاں نوں اڈاؤ نال توپ بھنگیاں
کھا لیا ہے دیش لٹ کے فرنگیاں

ایہہ کجھ ونگیاں ہیں "غدر" ناں دے اخبار وچوں لئیاں ہن، جس دا پہلا پرچا پہلی نومبر ۱۹۱۳ء نوں امریکا وچ چھپیا سی تے ایہہ پنجابی توں وکھ تن ہور زباناں وچ چھپدا سی۔

اج ساڈے وچوں کنہوں پتا ہے کہ ایس اخبار دے ایڈیٹر تے لکھاری کون سن، ہندو آں سکھاں نال سانوں ویر سہی، اوہناں دے اساں ناں کتے وی نہیں لینے، پر مسلماناں دے ناں اساں کیہڑی تاریخ وچ محفوظ کیتے ہن؟ مولانا برکت اللہ، حسن رحیم، بھائی رحمت علی، منشی کریم بخش تے ڈھیر سارے ہندیاں دے ناں اساں وسار دتے ہن۔

اج احمد خاں کھرل، مامند کاٹھیا، نادر شاہ قریشی، ولی داد مردانہ، موکھا دینی وال، مراد فتیانا وغیرہ دے ناں اساں کیہڑیاں تاریخ دیاں کتاباں وچ لکھے ہن۔ اج تاں سانوں اینا ای پتا ہے کہ غالب جنگِ آزادی دا ہیرو سی۔ انشا، مصحفی، میر وغیرہ بہت وڈے شاعر سن تے نانی اماں دے ویہڑے وچ لگا ہویا املی دا رکھ ساڈیاں تہذیبی قدراں دی علامت ہے۔

Marfat.com

جناب راجا رسالو

پنجابی شاعری وچ جذبۂ حُب الوطنی

ایہہ کوئی ۳۱-۱۹۳۰ء دی گل اے، لاہور وچوں چھپن والے اک پنجابی رسالے "سارنگ" دے ایڈیٹر علامہ اقبالؒ نال اک انٹرویو لیا۔ گل بات وچ علامہ اقبالؒ نے اک سوال دا جواب دیندیاں ہویاں کہیا کہ پنجابی زبان دی شاعری وچ اپنے ملک تے وطن نال پیار کرن دا جذبہ تھاں تھاں لبھدا اے، علامہ ہوراں دی ایس گل نوں جدوں اسیں اگے لے کے ٹُرنے آں تے سانوں پتا لگدا اے کہ پنجابی زبان ڈاہڈی کھُلی زبان اے۔ ایہدے وچ پنجاب ہسدا، کھیڈدا تے لُڈیاں پاؤندا ہویا نظر آؤندا اے۔ ایتھوں دے لوک اپنی زمین نال پُتراں نالوں وی وَدھ پیار کردے نیں۔ ایہناں دے پاک وطن وَل جیہڑا گھری اکھ ویکھے، ایہہ اوہدے مقابلے لئی سینہ تان کے کھلو جاندے نیں۔ ایس شعر وچوں اوہناں دا ایہہ جذبہ کھُل کے ساڈے سامنے آؤندا اے:

ایس وَل جیہڑا میلی اکھ ویکھے اکھاں کڈھ لاں
پیر وَدھے بدنیتی والا ایں مُڈھوں رکھ کے وَڈھ لاں

ستمبر ۱۹۶۵ء کوئی دُور دی گل نہیں۔ اوس ویلے جیہڑیاں نظماں، گیت تے ترانے لکھے گئے، جتھے اوہناں وچوں وطن دا پیار ڈُلھ ڈُلھ پیندا اے اوتھے اوہ پنجابی زبان تے ادب دا اک بہت وڈا سرمایہ نیں۔

۱۔ راجے ہوراں دا ایہہ مضمون اصل وچ اک مختصر ریڈیو تقریر اے۔ ایس کر کے ایہہ کجھ تشنہ اے۔ دیس پیار دے شعر ساڈے قدیم تے جدید بہت سارے شاعراں کول وافر ملدے نیں۔ ۱۹۶۵ء دی جنگ وچ تے پنجابی شاعراں نے بے شمار اجیہے نغمے لکھے تے ایہناں ساریاں شاعراں کول اپنے دیس بارے بڑے اُچے سچے جذبے ملدے نیں۔ (مرتب)

Marfat.com

کسے دی زبان تے ادب دا اصل سرمایہ لوک کہانیاں تے لوک گیت ہندے نیں۔ ساڈے لوک گیت وطن تے ملک دے پیار نال نکونک بھرے ہوئے نیں۔ ڈھولا ساڈے دیس دا اک بہت وڈا گیت اے۔ ایہہ گیت شیخوپورہ، لائل پور، سرگودہا، ساہیوال تے دوجیاں کئی ضلعیاں وچ بڑے شوق نال سنیا تے سنایا جاندا اے۔ ساہیوال وچ "دکلی" دے ڈھولے بڑے مشہور نیں۔ ایس ڈھولے وچ "برکلے" دے ظلم تے ستم دے خلاف آواز اُٹھائی گئی اے۔ ایسے طرح ضلع شیخوپورے وچ "نوری کیمبوکا" دے بہت سارے ڈھولے اپنے وطن نال محبت دا ثبوت نیں۔ پاکستان بنن دیلے نوری کیمبوکا پنڈ وپنڈ پھر کے عوام نوں پاکستان تے آزادی دا مطلب اپنے ڈھولیاں راہیں دسدا رہیا۔

سُخن دے وارث تے ہیر دے خالق سید وارث شاہ مرحومؒ دے بارے ہیں جنڈیالے شیر خاں دے اک ماچھی کولوں سُنیا سی کہ وارث شاہ مرحوم اک نویکلی تھاں بیٹھے دُوجی دنیا نالوں دُکھ ہیر لکھ رہے سن۔ باہروں اک بندہ آیا تے آوندیاں شاہ ہوراں نوں آکھن لگا۔ شاہ جی تسی ہیر جٹی نال گلیں لگے رہو۔ اُدھر احمد شاہ ابدالی ملک وچ تباہی مچا رہیا اے۔ وارث شاہ ہوریں اوس ویلے ہیر دے رُوپ وچ سہتی نوں سمجھا رہے سن کہ ایہہ جوگی پہنچیا ہویا بزرگ اے۔ ایہنوں انج تنگ نہ کر۔ شعر سن:

ایہہ مست فقیر نہ چھیڑ کُڑیئے کوئی وڈا فساد گل پاسیانی
مارے جان ماپے اُجڑ جان کھیڑے تُدھ لُنڈی دا کجھ نہ جاسیانی
بہت اپنے رب نوں یاد کر دامت اوس نوں عرض سناسیانی
تمرلنگ کیتی فقیر کرپا، بادشاہیاں ست دوا سیانی

ایتھے اپڑے سن جے اوہ بندہ آگیا۔ شاہ ہوراں آرام نال ای ایہہ مصرعہ لکھ کے وطن نال اپنے پیار دا ثبوت دتا اے۔ اوہ فرماوندے نیں:

احمد شاہ از غیب تھیں آن پونچا رب رکھ جنڈیالے نوں جاسیانی

ایسے طرح ہور کئیاں تھانواں تے وارث شاہ ہوراں وطن نال محبت دا اظہار کیتا اے۔

حضرت سلطان باہوؒ دا اصل وطن شورکوٹ اے۔ شورکوٹ اَج دی اوہناں دے ماں باپ دا مزار عقیدت منداں لئی روشنی دی تھاں اے۔ حضرت سُلطان باہوؒ ہوریں شورکوٹ نوں اِنج خراجِ عقیدت پیش کردے نیں:

ش شور شہر تے رحمت دسے جتھے باہوؒ جاسے ہُو
باغباناں دے بوٹے وانگوں طالب نت سنجاسے ہُو

Marfat.com

نال نظارے رحمت والے کھڑا حضوروں پالے ہُو
نام فقیر تنہاں دا باہُوؒ جیہڑا گھر وچ یار وکھالے ہُو

بہاولپور دے مولوی لطف علی مرحومؒ دے ناں توں کون واقف نہیں۔ اوہناں پنجابی زبان دے ملتانی رُوپ وچ قصہ سیف الملوک لکھیا اے۔ مولوی ہوریں اپنے علاقے وچ خواجہ فریدؒ توں بعد سبھ توں زیادہ پڑھے تے سُنے جاندے نیں۔ دیس پنجاب نال اوہناں نوں گوہڑا پیار سی اوہ فرماندے نیں:

سوہنے دیس پنجاب اُتے ہے پنجتن پاک دا سایا
پیر بہاء الدین مینڈا جیں نور ظہور ڈکھایا

شاہ محمد نوں تاریخ دان پنجاب دا سبھ تو پہلا قومی شاعر آکھدے نیں۔ انگریزاں تے سکھاں دیاں لڑائیاں شاہ محمد نے اپنی اکھیں ویکھیاں۔ اپنے وطن اُتے ہندا ہویا ظلم ویکھ کے اوہ تڑپ اُٹھدا اے۔ اوہدے قلم وچوں نکلے ہوئے دُکھ تے درد نال بھرے ہوئے مصرعے ویکھو:

شاہ محمدا، وچ پنجاب دے جی کدی نہیں سی تیسری ذات آئی

یا

شاہ محمدا، سِکھاں تے گوریاں دے وانگ نبوداں لہو نچوڑ لئے

منشی مولا بخش کشتہ مرحوم وطن دا گیت انج گوندے نیں:

اساڈا دیس ہے سبھ تھیں نیارا — اسانوں دیس ہے اپنا پیارا
ہے اوہدی مٹھڑی بولی سُکھلی — بنی ہے شہد دی ہر جیبھ چھلی
ہوا واں باشناواں نال بھریاں — کہ اندر لوک تھیں جیویں اون پریاں
اساڈے گبھرو ویکھے نے سبھ نے — کہ پائی گیلیاں وچ جند رب نے
غذا واں ساڈیاں جنت دے میوے — سرہوں دا ساگ تے مکھن دے پیڑے
ہرے کھیتاں دیاں سُندر بہاراں — اتے کونجاں دا اُڈناں بُھکے ڈاراں

فیروز دین شرف ہوراں دی نظم "پنجاب" وچوں اِک دو ٹکڑے شرف ہوراں دی پنجاب نال محبت دا منہ بولدا ثبوت اے:

سوہنا دیساں اندر، دیس پنجاب نی سیتو
جیویں پھُلاں اندر، پھُل گلاب نی سیتو

رَل مِل باگیں پینگھاں جھوٹن کُڑیاں ناگر دیلاں
جوش جوانی ٹھاٹھاں مارے بِشکن ہار جمیلاں
پہنن ہیرے موتی، مکھ مہتاب نی سیتو
ہیر شہزادی بیٹھی سیّاں کھیون پیاں
چند دوالے تارے چمکن، ہیر دوالے سیّاں
جھلّی جائے ناہیں اوہدی تاب نی سیتو
سوہنا دیساں اندر دیس پنجاب نی سیتو

حکیم شیر محمد ناصر ہوریں اپنی اِک ملّی نظم "میرا دیس" وچ فرماندے نیں:

میرے دیس دیا مجاہد بھرا وا — تیرے دیس جیہا نہیں جگ تے ہونا
خدائی خزانے لکائی کھڑا اے — ایہدا ذرّہ ذرہ ایہدا کونہ کونہ
کتے کنک کھاندی اے لچکاں تے لچکاں — کتے ہک کڈھی کھلوتا اے پونا
تیرے دیس دی پٹ سن دے اُگے — کیہ ہوراں دے ریشم تے پٹ نے کھلونا
تیرے دیس دا پانی اے چاندی خالص — تیرے دیس دی مٹی پاسے دا سونا
کری جا وطن دی توں خدمت کری جا — خوشی نال محبت دے کوٹھے بھری جا

فقیر محمد فقیر اپنے اِک گیت "میرا دیس امیر" وچ لکھدے نیں:

ملکاں دے وچ وجدا اے پنجاب میرے دا ناں
دگے لہراں لیندا راوی ٹھاٹھاں مارے جھناں
روہیاں میرے چھنب نیائیاں ٹبے پدھر تھاں
مٹی ایہدی دے وچ دیکھی، سونے دی تاثیر
میرا دیس امیر

قوم اپنی دی شان ودھاندائے دیس اپنے دا مان
سخت فولادی باہیاں والے ٹُردے ہکّاں تان
بیبیاں لاندے ہالی مُنڈے ساڈے شیر جوان
اُچے لمّے بھارے گورے سوہنے بدر منیر
میرا دیس امیر

Marfat.com

آخر وچ ئیں اُستاد دامن ہوراں دا اِک ٹکڑا پیش کرکے اپنی گل بات نوں ختم کرنا واں۔

استاد ہوریں فرماندے نیں :

جی ، او ، جی ، میرے شہر لاہورا جی
گھر گھر دے وچ محبتاں گانواں
کھا مکھن تے نتیاں پی
جی ، او ، جی ، میرے شہر لاہورا جی

Marfat.com

جناب محمد اسلم سجّاد۔ ایم۔ اے

گلزارِ مدینہ دی خصوصیات

مزاح

گلزارِ مدینہ وچ مزاح بڑا لطیف قسم دا اے۔ جدھے وچ دلپذیر موراں دی سنجیدگی تے وقار وچ کوئی فرق نہیں پیندا۔ ہاں پڑھدیاں پڑھدیاں قاری دی تکان اُتر جاندی اے تے اوہ اپنے آپ نوں تر و تازہ محسوس کرن لگ پیندا اے۔ مکے توں مدینہ شریف نوں جاندیاں رستے وچ سواریاں لاریاں وچ جس طرح ٹھونس لئیاں جاندیاں سن، اوہدا تذکرہ ایس طرح کردے نیں:

بک ہو جاوے لاری اندر جو کوئی عاجز جاوے
بدھیاں ہوئیاں پارسلاں نوں راہ وچ کون ہلاوے
(صفحہ ۵۱)

ہُن جدّے توں جس لاری وچ آپ مدینے گئے، اوس لاری دا ذکر وی سُن لو:

کچی سڑک تے رینا رستہ لاری بہت پرانی
سخت پیاس دی ماری ہوئی مُڑ مُڑ منگے پانی
جتھوں تیک سمندر والا دسدا رہیا کنارا
پانی تک کے لاری نوں بھی رہیا دلوں سہارا
رہ گیا جدوں سمندر دسنوں آ لاری گھبرائی
قدم قدم تے پانی منگے واہ نہ لگے کائی
ٹینچی اوس دی نوں کجھ آہا سلسلبول ستاندا
جتنا پانی پاؤن اوس وچ چو چو کے وگ جاندا
(صفحہ ۵۴)

Marfat.com

محاورے

دلپذیر بڑے پیارے تے رنگ رنگ دے محاوریاں دا استعمال کردے نیں۔ صرف اوہ محاورے جیہڑے عام روزمرہ بول چال وچ اسیں استعمال کردے آں۔ جس قسم دے موقعے تے ٹھیٹھ پنجابی بولن والے جیہڑے محاورے استعمال کردے نیں۔ آپ نے صرف اوہوای ورتے نیں۔ صرف بھرتی دی خاطر یا شوبنان واسطے ہرگز کوئی محاورہ نہیں لیائے:

"سٹیشن آئے راہ وچ گنیاں گانج نہ آوے
بعضیاں کولوں اینویں گڈی گھوکدیاں لنگھ جاوے

(صفحہ ۲۱)

مستری صاحب تے ایہہ دونویں سوں گئے بستر پاکے
ساڈے کول نہ بستر کوئی پالے ٹوہیا آکے
ایہہ دھکیاں لاری والیاں ڈاہڈی جھنڈ بھائی
شکر کریندیاں رات گزاری نیند نہ نیڑے آئی

(صفحہ ۵۶)

لغوی استفادے

آپ اکو لفظ یا ملدے جلدے الفاظ دے مختلف معنیاں توں فائدہ اٹھان دا ول وی خوب جاندے نیں تے بے تکلفی، سادگی تے سلاست نال استعمال کرکے واہ دا لطف بخشدے نیں:

فضل الٰہی، فضل الٰہوں جد ایہہ شعر سنائے
آفریں باد کیہا سبھ لوکاں واہ دا شعر سنائے

(صفحہ ۱۸)

۱۔ اسے پنجابی زبان وچ کسے شئے دی کثرت دسن لئی استعمال ہندا اے تے باراں دے علاقیاں وچ خاص کر ایہہ لفظ استعمال ہندا اے۔ اگرچہ اصل معنے ایہدے سو (۱۰۰) ای نیں، پر ایتھے کثرت دے معنیاں وچ ای استعمال ہویا اے۔ (مرتب)

Marfat.com

اودھروں روضے اقدس والا گنبد جدوں دسیوے
خشک دلاں نوں سبزی پہنچے جد اوہ سبز دکھیوے
(صفحہ ۵۸)

جزئیات نگاری

دل پذیر اپنے سفر دا کوئی وی قابل ذکر واقعہ بیان کرنوں باز نہیں آئے۔ ہر سفر دیاں چھوٹیاں چھوٹیاں تفصیلاں دی کھول کے دس دتیاں نیں۔ معلم دے ناروا سلوک تے بیگم دل پذیر نوں معلم نال ایسی نفرت ہوئی پئی اوہدے لائے ہوئے خیمے وچ وقت گزارن توں وی انکار کر دتا:

ایہہ پر بیوی صاحب اوس تھیں ایسے آکر چلے
ناعرفات نہ وچ منا دے بیٹھے خیمے تلے
شغدف اپنے دے وچ اوس نے کیتا پیا گزارہ
دیہاں راتیں خیمے کولوں بیٹھی پکڑ کنارہ
(صفحہ ۱۷۳)

مکے وچ مچھراں دا بڑا زور سی۔ مچھراں دا عمل تے اپنا ردعمل پوری شرح بسط نال بیان کردے نیں:

مکے اندر دن نوں سارے رہندے ہکسے جائی
رات پوے تا مچھر آکے دیوے گھت جدائی
خان صاحب تے مستری صاحب بستر چک اٹھاون
باہر قہوے خانے اُپر جا کے رات لنگھاون
بیوی بھی جا کوٹھے اُپر راتیں بستر کردی
یا وچ سویں معلم دے گھر مچھر کولوں ڈردی
(صفحہ ۱۸۰)

اپنا حال وی خوب دسدے نیں:

اِک اکلیاں مہینوں پچھے مچھر رہے جگاندا
سونے دی ایہہ جاگہ ناہیں طرح طرح سمجھاندا
(صفحہ ۱۸۰)

Marfat.com

مزید نکتہ کڈھدے نیں جے عنقریب ساڈے سارے ساتھیاں وچ جدائی ہو جانی سی تے ایہہ مچھر سانوں جدائی دا بھار چکن دا عادی بنیا رہیا سی:

اصل اندر اوہ مچھر ساتھے سی احسان کماندا
راتیں بوجھ وچھوڑے والا سانوں رہے سہاندا

(صفحہ ۱۸۰)

منظر کشی

کسے بھی واقعے دا نقشہ کھچن وچ دل پذیر بڑا اُچا مقام رکھدے نیں۔ لطف آ جاندا اے۔ بڑی سادگی تے سلاست نال اگا نہہ اگا نہہ تکدے جاندے نیں تے بڑی معصومیت نال منظر اکھاں اگے لیاؤندے جاندے نیں۔ کراچیوں حجاج نوں نال لے کے جہاز دے روانہ ہون دا موقعہ اے:

لگا ٹرن جہاز جدوں تاں عجب نظارے ہوئے
اتلی منزل اُپر حاجی جا کے سبھ کھڑوئے
ادھروں کھڑے کنارے اُتے دوست خویش پیارے
ہیسن جو جو نال کسے دے آئے ہوئے سارے
آپس دے وچ ہک دوجے نوں ویکھن کرن پکاراں
خویش بلاؤن خویشاں نوں تے یار بُلاؤن یاراں
نال اشاریاں کرن سلاماں مُتھے ہتھ رکھیندے
اللہ بیلی رب حوالے سبھ نوں کھڑے رکھیندے

(صفحہ ۳۰)

ہن مکے شریف وچ قیام پذیر حج کرن واسطے گئے ہوئے جٹاں دے ٹبر دی لڑائی دا سواد وی مل لو:

مکے وچ گوانڈھ اساڈے جٹ آہے ہک کوئی
ہووے اٹھے پہر انہاں دی بھنڈی مچی ہوئی
ہک راتیں بیں کم کسے نوں اُٹھیا سُتا سُتا
بیوی خاوند نوں پئی آکھے دُھر کُتے دا کُتا

Marfat.com

کنجرا مکے وچ بھی میرا قدر نہیں تدھ پایا
کد آہیں توں محبّاں جوگا، مَیں آ حج کرایا
کھاکھاں تیریاں اندر دِتا مَیں خنزیر بتیرا
جے ہن کھاد ہوئی میرے کولوں پیو ہویوں توں میرا
خاوند صاحب بھی پئے اگوں ننگے فحش کڈھیندے
اُدھروں چادن ستّر اُدھروں منہ تھیں گند بولیندے
بیوی بھی کجھ بک کے آکھے مار اِک واری مینوں
مارنے والے دامنہ ویکھو ٹنگ نہ دیواں تینوں
جیہڑے ہور اونہادے سنگی اوہ بھی فحش الاؤن
دوہاں تائیں گالیاں کڈھ کے پئے فساد مٹاون
ساری رات ایہہ آپس اندر ایہا شکار انہاں دا
جٹاں دا حج استنے باجھوں نہیں سواد بناندا
(صفحہ ۱۶۲)

اظہارِ جذبات

مدینہ شریف وچ اِک یتیم خانہ سی۔ اوہنوں ویکھ کے آپ دے کیہہ جذبات سن؟ ساتھیاں نے معقول چندے دتے، پر آپ نوں زیادہ دین دی گنجائش نہیں سی۔ اس موقعے تے جذبات دا رُخ کس پاسے گیا۔ اوہناں دی زبانی ای سنو:

ڈاہڈیاں سوہنیاں شکلاں والے سبھ یتیم بے چارے
قسم خدا دی ڈٹھیاں ہوئیاں لگدے بہت پیارے
ویکھ اونہاں نوں پاک نبیؐ دی آوے یاد یتیمی
کراں دعائیں سبھ دے اُپر مولا کرے کریمی
خان صاحب تے مستری صاحب کارن اونہاں یتیماں
دتا کجھ نذرانہ اوتھے کریں قبول کریماں
چنگی موٹی رقم اونہاں نے سی داخل فرمائی
دفتر والے منشی اَگے جا کے جمع کرائی

Marfat.com

کجھ ناچیز جیہا نذرانہ مَیں بھی پیش لکائیا
اَٹی والی جٹی دانگوں نام شمار کرایا
سنیا مَیں جو نیکاں پاروں بخشے رب بُریاں نوں
جیونکر لکڑی دے سنگ لوہا تر نکلے طوفانوں
مینوں بھی رب فضل کرم تھیں نیکاں لوکاں پاروں
دیسی بخش قیامت دے دن رحمت دے درباروں

(صفحہ ۱۱۹)

حُسنِ تعلیل

آپ اپنے مشاہدات دی شاعرانہ تشریح کرن دے فن وچ دی ماہر نیں۔ پھلروَن توں گڈی کراچی واسطے روانہ ہون لگی تے کئی عزیز دوست الوداع کرن آئے ہوئے سن۔ بھارے دل نال ایک دوسرے توں الوداع ہوئے۔ گڈی دا وسل ہوئیا تے آپ دا خیال جدائی وَل سی فرماندے نیں:

کر آواز نمانی گڈی دردوں چیخ نکالی
سجناں اندر سے کوہاں دیاں وتھوں پاون والی

(صفحہ ۲۱)

مکے شریف وچ مچھر نے ستایا۔ راتیں سون نہ دِتا تے ایہدی وی وجہ دریافت کرلئی:

اِک اکلیاں مینوں پچھے مچھر رہے جگاندا
سونے دی ایہہ جاکہ ناہیں طرح طرح سمجھاندا

(صفحہ ۱۸۰)

مچھراں توں تنگ آکے ساتھی منجیاں مختلف جگہاں تے لے جان تے آپ کہندے نیں:

اصل اندر اوہ مچھر ساتھے سی احسان کماندا
راتیں بوجھ وچھوڑے والا سانوں رہے سہاندا

(صفحہ ۱۸۰)

دینی تعلیمات

آپ مختلف موقعیاں اُتے دینی تعلیم دا تذکرہ کرن دا جواز پیدا کرلیندے نیں۔ آپ نوں خدا

دے فضل تے یقین سی جے حج کرائے گا۔ خدا نے موقعہ بنا دتا تے فرماندے نیں :

جو کوئی اُس دیاں فضلاں اُتے آس پکیری دھردا
رحمت اپنی دا دروازہ اُس توں بند نہ کردا
(صفحہ ۳)

شاعرانہ تخیل

مدینہ شریف دے نیڑے پہنچے تے پہاڑیاں دی وجہ توں کدے روضہ مبارک نظراں توں اوجھل ہو جاندا تے کدے سامنے آ جاندا۔ ایس مضمون دی شرح انج کردے نیں :

جے کر بک دار اکٹھا ایہہ جلوہ دکھلاندا
کون جھلیندا کون بچاندا، خبرے کی ہو جاندا؟
بہت دِناں دے بُھکھے نوں جے ملے اکٹھا کھانا
ڈاہڈا مشکل ہوندا اوس نوں کھا کے سبھ پچانا
(صفحہ ۶۱)

تشبیہات

تشبیہاں دین وچ آپ بہت اُچے مقام تے فائز نیں۔ اِنج تشبیہہ دیندے نیں جے گل خوب ذہن نشین ہو جاندی اے۔ پھلروَن توں کراچی جان والی گڈی دی تیز رفتاری دا ذکر کردیاں ہویاں آکھدے نیں :

نظر نہ ٹھہرے چیز کسے پر ایسی تیز سدھادے
جھکھڑ گھُل پوے جتوں ایوں چائی پئی جادے
(صفحہ ۲۱)

کراچی وچ حاجی لوکاں بحری جہاز اندر اپنیاں اپنیاں مقررہ سیٹاں خوب پچھان لئیاں :

لین پچھان جیوں کر پنچھی اپنے اہلنیاں نوں
ایسے طور پچھانن حاجی اپنیاں جاگہاں نوں
(صفحہ ۳۰)

Marfat.com

مدینہ شریف دیر نال پہنچے۔ دروازے بند ہو چکے سن۔ پس رات باہر ای گزارنی پئی۔ اوتھے اپنی حالت دا ذکر کردے نیں:

میں عاجز بھی ہک منجی پر بیٹھا وچ لاچاری
بیٹھی ہودے گھگھی عاجز جیوں پالے دی ماری

(صفحہ ۵۹)

مسجد نبوی دے ہمرنگ ستوناں دا تذکرہ کردے نیں:

ہکوں زرد لباس ستوناں رنگ لگائے ہوئے
جیویں سپاہی فوجی وردیاں پا کر آئے ہوئے

(صفحہ ۸۲)

اخذِ اسباق

جہاز تے سوار ہون توں پہلاں ٹکٹاں دا دکھانا ضروری سی۔ جہاز تے سوار ہون واسطے جدوں آوازہ لگایا گیا اودوں:

آپو اپنے ٹکٹ وغیرہ کرکے وچ ہتھاں دے
وانگ اعمالنامے دے حاجی لیکر دوڑے جاندے
رستے اندر کھڑے ملازم ٹکٹاں ویکھن والے
کول جنہاندے ٹکٹ نہ ہودن جاون دُور نکالے
ایسے طور قیامت دے دن ٹکٹاں ویکھیاں جاون
کول جنہاں دے ٹکٹ محمدی اوہو پار سدھاون

کراچیوں جہاز چلیا تے آپ نوں الوداع کہن واسطے کوئی قافلہ موجود نہیں سی جدکہ کئی ہور حاجیاں دے تعلق دار آئے ہوئے سن، جیہڑے اوہناں نوں ہتھ ہلا ہلا کے الوداع کر رہے سن:

آسوں پاسوں تک کے میں بھی دل وچ لعل پرو ندا
ہے افسوس جے اج ہُن اتھے ساڈا بھی کوئی ہُندا
نال محبت اوہ بھی سانوں اللہ بیلی کردا
ایپر اک اکیلیاں نوں بھی تکیا ادسے در دا

خویش پیارے دوست سارے سبھ آخر چھڈ جاون
باجھوں فضل ربّے دے اگے کم نہ کوئی آون
(صفحہ ۳۰)

نعت گوئی

جدوں کوئی خاص موقعہ آوندا سی آپ دے جذبات اُمنڈ آوندے تے غیر شعوری طور تے آپ نعت گوئی وچ نغمہ سرا ہو جاندے۔ مدینہ شریف دے قریب ہوئے تے دل دے تار جنبش پذیر ہوئے:

محمدؐ وادیِ ظلمت میں بن کر آفتاب آیا — شبِ تاریک کفرستاں میں احمدؐ ماہتاب آیا
پُرانا ہو گیا تھا نخلِ ایماں باغ دنیا میں — بڑھاپا دیکھنے کے بعد پھر دورِ شباب آیا
مدینہ اور مکہ بستیاں تھیں بت پرستوں کی — مقدس ہو گئیں جب اُن میں وہ عالی جناب آیا
(صفحہ ۶۰)

زیارتِ روضہ نصیب ہوئی تے جذبات نے فیر زور ماریا:

صد شکر کہ حاصل ہوا دیدار مدینہ — دکھلا دیا اللہ نے دربارِ مدینہ
شاہوں کے شہنشاہ مدینہ کے مساکیں — سرداروں کا سردار ہے سردارِ مدینہ
امراؤں کے امرا ہیں جو فقرا ہیں یہاں کے — غنیوں سے غنی بڑھ کے ہیں نادار مدینہ
اللہ کی زیارت ہے محمد کی زیارت — رضوان کے زوّار ہیں زوارِ مدینہ
(صفحہ ۸۴)

روضۂ رسولؐ وچ ہور نذرانۂ عقیدت پیش کردیاں فرماندے نیں:

چکھ بیٹھے جو وصل تیرے دیاں چاشنیاں لذاتاں
کچھ پروا نہ رہی اوہناں نوں کارن آب حیاتاں
چاہندا ساں دلبر نوں ملنے رَل مِل کریئے باتاں
جیہڑیاں باجھ ماہی دے گزرن بھٹھ پیاں اوہ راتاں
(صفحہ ۹۶)

آپ کدھرے کدھرے زبانِ حال دا وی استعمال کردے نیں۔ رات مدینہ دیر نال پہنچے

Marfat.com

شہر بندی رات بڑعلی تے گزارنی پئی آپ کول بستر کوئی نہیں سی، یاد رسول وچ مست بیٹھے رہے۔ ٹھنڈی ہوا چلی فرماندے نیں:

آلاری بے چاری تینوں ہووے رب دی یاری
مار اوڈاری بنہیں تاری پار بلوین یک باری

(صفحہ ۵۳)

آپ بعض جگہاں تے غلط تلفظ بھی استعمال کر جاندے نیں۔ غالباً ضرورت شعری واسطے عوام الناس دا غلط تلفظ استعمال کر گئے نیں:

ہسپتال جدہ دے اندر آ کر داخل ہوئے
دل وچ رہ گئے داغ دلاندے کون خدا بن دھوئے

(صفحہ ۵)

شعر کہنا تے محاورہ ہے پر شعر بنانا مناسب معلوم نہیں ہوندا، پر آپ نے اک توں زیادہ مقامات اُتے ایہہ ورتوں کیتی اے:

اینویں ہور بتیریاں نعتاں جو اُس دے وچ آئیاں
شوق نبیؐ دے اندر جیہڑیاں گھر وچ بیٹھ بنائیاں

(صفحہ ۱۳۷)

آپ بڑی کثرت نال مختلف قسم دیاں معلومات بہم پہنچاندے نیں۔
پھلروان توں کراچی تک گڈی دا کرایہ اوس زمانے کی سی۔ فرماندے نیں:

حاجی اکبر شاہ پیارے ٹکٹ اساڈے آندے
ویہہ روپے تے کچھ آنے لگے دونہہ ٹکٹاں دے

(صفحہ ۲۰)

اُس زمانے وچ معلمی دی فیس سُن لئو جے کتنی ہندی سی:

پنجاں اُپر پنجاہ روپیا رقم آہی اس سالے
ہر اک حاجی کولوں جیہڑی لین معلمی والے

(صفحہ ۲۴)

کراچیوں جدے تک جہاز دا کرایہ:

اِک اِک پاسپورٹ دے کیتے تِن روپے حوالے
پرنے دو سو ٹکٹ ہکی دے تِن روپے بھی نالے
(صفحہ ۲۵)

مکے وچ کپڑے دھوان دا ریٹ وی سُن لو:

دو دو آنے ہک کپڑے دی مکے وچ دُھلائی
جیسا کپڑا ہوئے ایسی محنت اوس دی آئی
(صفحہ ۱۵۲)

عرب وچ ایس دفعہ دُنبے بکرے بہت سستے سَن:

بکرے چھترے دُنبے سستے آہے اُگتے نالوں
چنگے موٹے پلے ہوئے، سوہنے حد کمالوں
دس باراں نوں دُنبہ جیہڑا ملیا اگلی واری
پنج چھ اَج روپے اُوس دی قیمت آہی ساری
(صفحہ ۱۷۴)

آپ اپنے کلام وچ جتھے موقعہ لگے سمیع وغفور خدا دے حضور دعا واں کردے نہیں تھکدے:

ساقی بخش لبالب کر کے خوشیاں دا پیمانہ
جدی مستی پاروں ہووے مست تمام زمانہ
(صفحہ ۷۴)

بڑا ایک رہزن ہے پہلو میں میرے
شرارت سے اوس کی بچا دے خدایا
ضعیفوں کی ہے تو مدد کرنے والا
میرے ضعف سارے مٹا دے خدایا
بجھے آبِ حیواں سے کیا پیاس میری
مدینہ کا پانی پلا دے خدایا
اگر چوم لوں اُس کے روضہ کی جالی
تو دِل پر بھی نقشہ جما دے خدایا (صفحہ ۲۹)

Marfat.com

آیات واحادیث واقوال

قرآن حدیث دے عاشق تے فاضل سُن۔ ناممکن سی جے اوہناں درگا ندہی آدمی اپنیاں تصنیفاں وچ آیتاں حدیثاں دے حوالے نہ دیندا۔ مدینہ دی زیارت دا پروگرام بنان لگیاں شروع وچ ای فرماندے نیں :

سنیاں میں جو سرور عالمؐ خود فرمان سُنایا
کرساں اسیں شفاعت اُس دی جو ساڈے در آیا
نال ایمان زیارت جو کوئی قبر میری دی پاوے
میرے اُپر شفاعت اوس دی خود واجب ہو جاوے
(صفحہ ۴)

نال ای ایہہ حدیث لکھدے نیں مَنْ زَارَ قَبْرِی وَجَبَتْ لَہُ الشَّفَاعَتِی۔
مسجد نبویؐ دی زیارت کردیاں آنحضرت صلعم دے مکان تے منبر دے وچکار لی جگہ بارے حدیث دا ذکر کردیاں ہویاں فرماندے نیں :

اُسے جاگہ دے حق اندر کہیا نبیؐ سوہارے
جنّت والیاں باغاں وچوں ہے ایہ باغ پیارے
(صفحہ ۷۷)

مدینہ شریف دا مقام دسدیاں ہویاں بے شمار حدیثاں دا مضمون اپنے شعراں وچ بیان کردے نیں مثلاً :

ایہہ اوہ پاک مقام ہے جتھے کرنی ہک نہ کوئی
نال پنجاہ ھزار نیکی دے عین برابر ہوئی
(صفحہ ۲۶۰)

حج دے دوران لڑن والیاں دا تذکرہ کرکے فرماندے نیں جے ایہہ ذکر میں اِس واسطے کیتا اے جے لوک لڑنوں باز رہن۔ بعض تھانویں مسلّمہ بزرگاں دے اقوال توں وی استفادہ کیتا نیں۔

حضرت علیؓ دے اِک مشہور قول وَل اشارہ کردیاں فرماندے نیں :

Marfat.com

حضرت علیؓ کہیا میں رب نوں اسے طور پچھاتا
بھن دیوے اوہ قصد ارادے واحد غالب جاتا
(صفحہ ۱۹۴)

ایہہ قول اوس موقعے تے لیائے نیں جدوں اوہناں دے بعض ساتھی اوہناں نوں چھڈ کے اگے نکل گئے سن جے پہلا جہاز پھڑ کے جلدی واپس وطن پہنچ جان، پر اوہ جہاز اوہناں دے جدے آن توں پہلاں روانہ ہو چکیا سی تے اینے چر وچ دل پذیر ہوری وی مگروں اوہناں دے نال ایں رل پئے۔

ادعیہ ماثورہ

حج دے دوران مختلف موقعیاں تے منگیاں جان والیاں معروف دعاواں آپ نے پوریاں دیاں پوریاں درج کر کے اپنے مخصوص انداز وچ ایہناں دا منظوم ترجمہ وی شامل کر دتا اے۔ کجھ دعاواں دی تفصیل سُن لئو:

ا مدینہ شریف وچ داخل ہون دی دعا۔ (صفحہ ۶۳)
ب مسجدِ نبویؐ وچ داخل ہون دی دعا۔ (صفحہ ۶۷)
ج قبرِ اطہر دے مقابل تے کھلو کے آکھن والا سلام تے دعا۔ (صفحہ ۹۲-۸۵)
د حضرت ابوبکرؓ تے حضرت عمرؓ دیاں قبراں تے پڑھن والیاں دعاواں۔ (صفحہ ۸۹-۸۸)
ھ حضرت ابوبکرؓ و حضرت عمرؓ دیاں قبراں دے وچکار لی جگہ تے پڑھن والا سلام (صفحہ ۹۰)
و مقامِ فاطمہؓ والا سلام۔ (صفحہ ۹۱)
ی مسجدِ قبا وچ دعا۔ (صفحہ ۱۰۴)
ح حضرت حمزہؓ دی قبر تے منگن والی دعا۔ (صفحہ ۱۰۸)

عربی و فارسی کلام

اُردو کلام دے نمونے پچھے مختلف موقعیاں تے ضمناً آ گئے نیں۔ مناسب معلوم ہندا اے جے گلزارِ مدینہ وچ ٹانویں ٹانویں عربی فارسی کلام نال دل پذیر ہوراں گلزارِ مدینہ نوں سجایا اے۔

جناب ڈاکٹر وحید قریشی

سسّی پنّوں

ایہہ سندھ تے جنوبی بلوچستان دی لوک کہانی اے۔ ایہدے وچ اجیہے واقعے نیں، جیہڑے سندھ دی مڈھلی تاریخ دا حصّہ نیں۔ بھمبور دے اجاڑ وچ ایہہ دکھانت کہانی ہوئی، جیہدا اخیر عاشق تے معشوق دوہاں دی موت اے۔ ایس واقعے دیاں سچیاں صحیح تفصیلاں تے ایس زمانے دا اندازہ پوری طرح نہیں لگایا جاسکدا۔ پر ہن ایہہ وے ایہہ کہانی کنیاں زباناں تے کنیاں کناں توں نکلی۔ ایس لئی دکھ دکھ زمانے دے شاعراں تے ادیباں ایہدے وادھا گھاٹا کیتا۔ ایس پاروں ضروری اے پئی اصل واقعے دا بہت سارا حصّہ ضائع ہو گیا ہووے۔ کہانی جس ویلے لوکاں دی جذباتی تے ذہنی زندگی دا حصہ بن جاندی اے، اوس ویلے اوس توں ایہہ امید نہیں ہوندی، پئی اصل تاریخ دے گھٹوئیں چوکھٹے وچ ای پھسی رہووے۔ وقت دے نال ہولے ہولے ایہہ لوک کہانی بن جاندی اے۔ ایہدے وچ عام لوکاں دیاں سدھراں تے خواہشاں آجاندیاں نیں۔ ایہہ دکھری دکھری سطح تے قومی زندگی نوں پیش کردی اے۔ اوہناں مذہبی جذبیاں تے طاقتاں نوں پیش کردی اے، جیہناں وچوں اک قدم لنگھدی اے تے ایسے مسئلیاں نوں چھوہندی اے، جیہڑے کُل جہان دے سلجھے ہوندے نیں۔ سسّی تے پنّوں رایں وی ایہو کج ہویا اے۔ اج لگدا اے کہ مغلاں ویلے ایس کہانی نے ایہہ روپ اختیار کتا اتے اوس ویلے توں ایہہ ساڈی ثقافت دا حصّہ بن گئی اے۔

اپنے پہلے روپ وچ کہانی دسدی اے پئی سسّی اک برہمن کڑی سی جیہڑی پنّوں ناں

۱۔ مضمون پڑھدیاں چیتے رہووے کہ ایہہ مضمون اصل وچ اک مختصر تقریر اے جیہڑی ڈاکٹر صاحب نے ریڈیو پاکستان لاہور تے کیتی سی۔ (مرتّب)

دے مسلمان نال پیار کردی سی۔ کہانی دی اے تھیم سلطاناں دے عہد دیاں بہتیاں کہانیاں وچ عام اے، پر لگدا اے مغلاں ویلے سندھیاں نوں کہانی دا ایہہ روپ چنگا نہیں لگا۔ اوس ویلے تصوف دا بہت چرچا سی۔ ایس لئی اجیہی فضا وچ مذہب دے ایہو جیہے دی بہت کجھ پریت نہیں سی ہوندی۔ اُنج وی مذہبی تنگ نظری زیادہ انسانی شکوک لئی راہ کردی اے۔ فیر سسّی نوں اک مسلمان عورت دسیا گیا، جیہڑی اک مسلمان بلوچ گبھرو نال پیار کردی اے۔

کہانی دے روپ فیر وی وکھو وکھ تھاں تے اڈاڈ۔ والیاں نال بدلدے رہے۔ سندھی اصل نوں مغربی پاکستان دے ودجے لکھن والیاں نے اپنا اپنا روپ دتا۔ بلوچستان دے جام ورک تے ملا فاضل نے ہور کہانی سنائی۔ پنوں دا پیو ہوتی ——— پنجابی لکھن والیاں دا علی ——— اصل سندھی کہانی دا اری اے، جیہدی ذات ہوت سی۔ جس طرح اے آر سی، ٹمپل، نے اپنی تناں جلداں والی کتاب پنجاب دے قصّے (THE LEGENDS OF PUNJAB) وچ اشارہ کیتا اے کہ ایہہ بعد وی گل اے کہ ہوتاں دے قبیلے دا اس کہانی نال کوئی تعلق نہیں۔ انج ایہہ کہانی بدلدی رہی۔

اورنگ زیب ویلے ایہہ کہانی ادبی حلقیاں وچ اُپڑ گئی۔ اوس ویلے توں کئے ای پنجابی تے فارسی شاعراں نے شعراں وچ ایہنوں لکھیا۔ ایہہ لوک کہانی شاعراں دی ادبی تھیم بن گئی۔ گھٹو گھٹ چھ فارسی شاعراں اپنے لوکاں لئی لکھیا۔ پنجابی دے ستّاں شاعراں اپنے لوکاں لئی لکھیا۔ سبھ توں پرانا قصہ حافظ برخوردار نے عالمگیر دے زمانے وچ لکھیا۔ ایہدے مگروں جٹ پرکاش (۱۱۳۶ھ) تے اندر جیت منشی (۱۱۴۰ھ) نے ایہو قصہ رچیا۔ ہور مشہور شاعر جیہناں ایہو قصہ لکھیا، اوہ وارث شاہ احمد یار[1]، ہاشم شاہ (۱۱۶۶ھ) تے فضل شاہ (۱۳۰۲ھ) نیں۔

ہاشم شاہ دے قصے نوں سر رچرڈ ٹمپل (۱۸۸۸ء) نے "رومن اردو جرنل" وچ رومن اکھراں وچ چھپوایا تے جون ۱۹۰۰ء وچ اپنی کتاب وچ ایہہ قصہ لکھیا (۱۹۳۸ء)۔ ڈاکٹر لاجونتی نے ایس قصے دا اخیر ایس ذکر تے کیتا کہ ہاشم شاہ نے کس نیت نال ایہہ قصہ لکھیا سی۔ اوہ لکھدی اے:

"ہاشم شاہ دتے سسّی پنوں وچ اپنے تصوف نوں انج ای بیان کیتا جیویں جامی نے یوسف زلیخا وچ کیتا سی"۔

خیر اوہ ایہہ کہنا چاہوندی اے پئی ایہہ کہانی ہاشم شاہ دے اندر دے صوفیانہ جذبات دا

۱۔ مولا احمد یار مرالوی اے۔ (مرتب)

Marfat.com

سچا پرچاواں نیں۔ ایس قصے وچ وی اوہ علاقائی نمائندگی نہیں ہوئی، جیہڑی ہیر رانجھے دے قصے وچ بہت اگھڑی ہوئی اے۔ ہیر روح وے تے رانجھا جسم۔ مگر سسّی دے قصے دا باطنی معنی کوئی نہیں، نہ ایہو جیہی اوہدی علاقائی حیثیت اے۔ قصے وچ صرف دو ایہو جیہیاں تھاواں آندیاں نیں، جتھے صوفیاں لئی دلچسپی ہو سکدی اے۔

(۱) سسّی دی موت دے پہلاں فوق الفطرت عنصر ——— تے ———

(۲) عاشق دا ٹریجک خاتمہ، جیہدے نال قصے دا ڈرامائی خاتمہ ہوندا اے۔

جیہڑے دوجے واقعے ایس قصے وچ نیں اوہ دوردی راہیں صوفیاں دا مطلب پورا کردے نیں۔ ایہہ حال اوہناں ساریاں صوفی شاعراں نال اے، جیہناں ایہہ قصہ آپ لکھیا اے۔

اندرجیت منشی نے قصہ جیویں بیان کیتا اے، مختصر جیہا اوہ قصہ ایہہ وے۔ اندرجیت واقعہ حافظ برخوردار ورگا ای اے، پر کدھرے کدھرے اوہنے زیادہ سچا یا حقیقی کرن لئی کئی تبدیلیاں کیتیاں نیں۔

بھمبور دے حاکم دے اولاد کوئی نہیں سی۔ اوہ پریشان سی، اوہنے نجومی بلائے۔ نجومیاں دسیا پئی اوہدے گھر کڑی (سسّی) جمے گی۔ اوہناں ایہہ وی دسیا پئی ایس کڑی دا کسے نال پیار پے جاوے گا تے خاندان دی بدنامی کرائے گی۔ حاکم نے فیصلہ کیتا کہ کڑی دے جمدیاں ای اوہنوں مار مکانا اے، پر تقدیر دا لکھیا کجھ ہور سی۔ دائی نے کڑی بچائی۔ دائی نے کڑی نوں لکڑی دے صندوق وچ رکھیا تے دریا برد کر دتا۔ اک دھوبی ملک (حافظ برخوردار نے اوہدا ناں عطا لکھیا اے) نے رڑھدا صندوق ویکھ لیا۔ اوہنے صندوق پھڑ لیا۔ اوہدے وچوں کڑی کڈھی تے اوہنوں اپنی دھی وانگر پالن لگ پیا۔ اوہ وڈی ہوئی تاں دھوبی دی دھی ای سی۔ کئی دھوبیاں اوہدا رشتہ منگیا، پر اوہنے کوئی نہ قبولیا۔ ہن مشکل پے گئی۔ حافظ برخوردار دے قصے مطابق فیر نجومی آئے تے اوہناں نے سسّی نوں دسیا کہ اوہ پنّوں نال ویاہ کرے گی۔ ایہہ سن کے تے سسّی پنّوں دے خیال پے گئی تے شہزادے بارے کچھ پرتیت شروع کر دتی۔ ایس کم وچ اوہدے اپنے پیو نے اوہدی مدد کیتی تے اوہدے ذمے پنّن تے آن والیاں پیڑیاں دے محصول دی اگرائی کر دتی۔ پنّن تے اک قافلہ کیچ مکران نوں آیا تے ایتھے اوہدی ملاقات پنّوں نال ہوئی۔ گل انج ہوئی کہ سوداگراں نوں قید کر لیا سی تے پنّوں اپنے قبیلے دے لوکاں نوں آزاد کروان آیا سی، پر آپ ای سسّی دے پیار دا قیدی ہو گیا۔ ایتھے اندرجیت قصے نوں وکھرا موڑ دیندا اے۔ اوہدے کہن موجب بھمبور دے حاکم (سسّی دے پیو) دا ایتھے کوئی کم نہیں۔ اوہ سامنے نہیں آوندا۔ ہوندا انج اے کہ کیچ مکران نوں اک قافلہ بھمبور آوندا اے تے سسّی پنّوں

سبھ کوئی گل کردا سی۔ قافلے والے مکران لے گئے تے پنوں ایہہ سن کے سسّی نوں ویکھن بھمبور آیا تے ویکھدیاں ای پیار وچ غرق ہوگیا۔ دوہاں وچ خط وکتابت ہوئی تے سسّی دے کہن تے پنوں نے فیر اوہنوں ملن دا چارہ کیتا۔ دھوبی نال اوہ اپنے ای پیشے دا بندہ بنا کے ملایا گیا۔ کج چر پچھوں اوہدا ویاہ ہوگیا۔

ایہہ خبر پنوں دے وطن پہنچی۔ حافظ برخوردار دے قصے مطابق پنوں دے پیو نے پُتر نوں سد گھلیا۔ اندرجیت نے پنوں دے پیو دا ذکر نہیں کیتا تے کہندا اے کہ پنوں تے آپی کچ دا حاکم سی نے اوہدے رشتہ دار اوہنوں بھمبور توں واپس کچ لیان لئی گئے سن۔ سسّی پنوں دداں نوں اک نشہ کھوایا گیا۔ پنوں نوں اوہناں کچا دے وچ پایا تے اپنے ملک لے گئے۔ سسّی نوں اوہ پچھے چھڈ گئے۔ اوہ جاگی نے ویکھیا کہ اوہدا پنوں تاں کوئی نہیں تے اوہنے مکران دے بھمبور دے کیھے تھل وچ پنوں نوں لبھنا شروع کیتا پر نہ پنوں دا پتا لگا تے نہ ای اوہدے رشتہ داراں دا تھوہ ملیا۔ راہ وچ اوہنوں اک چھیڑو منڈا ملیا، جیہدی نیت وگڑ گئی۔ سسّی نے بچن لئی اللہ توں دعا منگی تے فیر (ایس طرح ہر قصے وچ اے) اللہ اوہدی مدد نوں بوہڑیا۔ دھرتی پھٹ گئی تے اوہنے سسّی نوں اپنے اندر چھپا لیا۔ چھیڑو نوں اپنی بھیڑی نیت تے افسوس ہویا تے اوہنے سسّی دی قبر دی دیکھ بھال شروع کردتی۔

دوجے پاسے پنوں نوں ہوش آیا تاں اوہ کچ وچ سی۔ اوہ بڑا گجیا وجیا تے اوسے ویلے اوہ بھمبور دل ٹُر پیا۔ تھل وچ اپڑ کے اللہ توں مرن دی دعا منگی۔ اوہدی دعا منظور ہوئی تے زمین نے اوہنوں دی نگل لیا۔ انج ایہہ کہانی ہاواں ہوکیاں تے مکدی اے۔

حافظ برخوردار نے اپنے وڈے کرداراں دے جذبیاں تے خاص توجہ دتی اے۔ اوہنے قصہ سسّی دی ماں دے بے اولاد ہون دے دکھ توں ای شروع کیتا۔ ویاہ دا حال تے سسّی دے ترلیاں دل اوہنے بہت گھوہ کیتی اے۔ غم دے جذبے تے خیال دے تیشیاں دے نال حافظ دا قصہ بہت ودھیا اے تے جیہڑے صرف بیان دے گھٹ مزیدار حصے نیں اوہدے وچ اوہنے لوک اکھان ورتے نیں۔

دوجے پاسے اندرجیت نے ایہہ قصہ بالکل عشقی قصہ سمجھ کے لکھیا اے۔ اوہنے بہت گھوہ ویاہ دے بیان تے کیتی اے تے ایہہ قصہ محمد شاہ بادشاہ ویلے دیاں ویاہ دیاں رسماں دی ڈاہڈی سوہنی تصویر اے۔ اندرجیت نے کہانی نوں بہتا مزیدار تے دل وچ بہن والا بنان لئی ایہدیاں نظریں آڈن والیاں خرابیاں کڈھ چھڈیا نیں۔

Marfat.com

جناب شہباز ملک

فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی دیاں پہلیاں کتاباں

پنجابی ادب عام کر کے تناں ذریعیاں راہیں ساڈے تیکر اپڑیا اے۔ پہلا سینہ بہ سینہ دوجا قلمی نسخے تے تیجا چھاپے دی صورت وچ۔

سینہ بہ سینہ اپڑن والے ادب وچ بوہتا کر کے لوک ادب اے جیہڑا سینکڑے سالاں توں لگا آ رہیا اے۔ ایس ادب وچ لوک گیت، اکھان، لوک باتاں، بجھارتاں تے واراں (رزمیہ تے بزمیہ) وغیرہ شامل نیں۔ چھاپے خانے دے آؤن تیکر ایہ ادب پنجاب دیس وچ عام سی سگوں ودھیرا ادب ایسے روپ وچ چلدا سی۔ انہیویں صدی دے اخیر تیکر ساڈے اینتھے والداں گون دا عام رواج سی ایہہ واراں عام کر کے ڈھاڈی آپ ای جوڑدے سن تے آپ ای سناندے سن۔ کئی شاعراں دا وی ایہہ یاد کر لیندے سن تے انج ایہہ اک کولوں دوجے تیکر اپڑ دیاں سن۔ جناں چر لوکائی نے سینہ بہ سینہ چلن والے ایس خزانے نوں امانت سمجھ کے اگے ٹوریا، ایہہ محفوظ رہیا۔ پر جدوں ایدھر دوں دھیان ہٹیا ایہہ غیر محفوظ ہو گیا۔ لوکائی دی ایس اہلکس دھجوں ادب دی ایس ٹھاٹھاں ماردی نیں نوں ڈکا لگ گیا تے سوجھ سیانف تے رسیلاں دے ایہہ سوتے سکنے شروع ہو گئے۔ ایس دور وچ سینہ بہ سینہ چلدا ایہہ ادب کجھ کو حالاں وچ سانبھیا وی گیا۔ جویں رچرڈ ٹمپل دی لیجنڈز آف دی پنجاب ہیر سن دی پنجابی اکھان تے سر ایڈورڈ میکلیگن دی نجابت دی نادر دی وار وغیرہ۔ ایس دے بعد وی اج تیکر اج دیاں ہور کئی کوششاں کیتیاں گئیاں نیں پر پھر وی ودھیرے طور تے ایہہ پتے موتی مٹی وچ رل گئے۔ حالی وی کوئی اوسی بندہ جدوں دیس پنجاب دی مٹی چھاندا اے تے ایہدے وچوں بتھیرا کجھ رول ای لیندا اے۔

ادب نوں اگے ٹورن دا دوجا ذریعہ ہتھ لکھت اے جیہڑا آپوں ہڑا قدیم اے۔ ہتھ لکھی کتاباں دی ریت ودھیری پرانی اے۔

Marfat.com

پرانے زمانے وچ مٹی دیاں سلاں تے لکیراں مار کے اوہناں نوں اگ تے پکا لیا جاندا سی تے انج اپنیاں یادداشتاں محفوظ کیتیاں جاندیاں سن۔ سر آگس ہنری نے نینوا دی کھدائی ویلے ۱۸۵۲ء وچ شہنشاہ اشورنی پال (۶۶۸ - ۶۲۸ قبل مسیح) دا اک کتب خانہ دریافت کیتا سی۔ ایہہ مٹی دیاں تختیاں ہن تے برٹش میوزیم وچ موجود ہن[1]۔ انج ای اشوک دے کئی کتبے وی ملے ہن جیہڑے پشاور دے عجائب گھر وچ موجود ہن۔ کجھ زمانہ اوہ وی سی جدوں کپڑے، چمڑے یاں لکڑی تے لکھیا جاندا سی پھیر جدوں کاغذ ایجاد ہویا تے ایہدے تے لکھ کے کتاب دا روپ بنیا تے یادداشتاں نوں انج محفوظ کیتا جان لگ پیا۔ ایہدے وچ نت نویاں کاڈھاں نکلدیاں رہیاں۔ ہر ملک تے ہر خطے وچ کتاباں لکھ کے محفوظ کیتیاں گئیاں۔

عباسیاں دے دور وچ جدوں کہ کاغذ ایجاد ہو چکیا سی۔ نالے معاشرتی ترقی وی کھنڈ چکی سی۔ تے تعلیم دی عام ہو گئی سی۔ کتاب سازی نے اک خاص اہمیت حاصل کر لئی سی۔ ایس دور وچ ایس نوں وَرَقت آکھیا جاندا سی جس وچ کتاباں دی نقل، ترجمہ جلد سازی تے ایہناں نوں وچناں شامل سی۔ کتاب تیار دی تمام صورت انج ہوندی سی کہ کوئی مصنف لیکچر وانگوں بولدا جاندا سی تے تیز کاتب لکھدے جاندے سن۔ پھیر ایہہ مسودے آپو وچ رلا کے مصنف دے مسودے نال مقابلہ کر کے درست کیتے جاندے سن تے کتاب تیار ہو جاندی سی تے بازار وچ آ جاندی سی[2]۔

مسلمان جدوں برصغیر وچ آئے ایتھے برہمنی ـــــ دے مختلف رسم الخط جویں ـــــ دی ریت سی۔ مسلماناں انہیوں دی زبان تے کلچر نوں متاثر کیتا۔ عربی فارسی زبان دے رسم الخط ایتھے آئے۔ مسلماناں دی زبان نال سندھ تے پنجاب وچ بولی جان والی زبان نال رل کے اک نتاروین صورت وچ ابھری ایس زبان نوں عربی فارسی رسم الخط وچ ایس زبان دیاں نویاں آوازاں دیاں علامتاں دے وادھے نال لکھیا گیا۔ ایہہ نواں رسم الخط سی جیہڑا نسخ تے نستعلیق دونواں ڈھنگاں وچ لکھیا گیا۔ مسلمان بادشاہواں نے علم تے ادب دی سرپرستی کیتی۔ کتب خانے بنائے۔ تے انج ہتھ لکھتی کتاباں دے روپ وچ ادب محفوظ ہویا۔

۱۔ محمد اسحاق صدیقی: فنِ تحریر کی تاریخ، علی گڑھ۔ ۱۹۶۲ء صفحہ ۱۱۹

ZA-UD-DIN, M: MOSLEM CALLIGRAPHY, CALCUTTA 1940, P:27

Marfat.com

پنجابی ادب دی سب توں پرانی لکھت وچ محفوظ ہوئی شکل سانوں حضرت باوا فرید شکر گنج دے شلوکاں دی صورت وچ لبھدی اے ایہہ گل کہ ایہہ شلوک سانوں گورو گرنتھ راہیں لبھدے نیں، چھڈو دی دیئے تاں وی باوا صاحب دے تن شلوک گرنتھ توں وی پہلاں ۱۵۶۱ء وچ شیخ عبدالوحید ابراہیم دی لکھی کتاب "سبھ سنابل" وچوں لبھ جاندے نیں۔ جنہاں وچوں اک انج اے:

مُنڈاں منڈ منڈائیاں سر منڈے کیا ہوئے
کتن بھیڑاں مُنیاں سورگ نہ لدھی کوئے[1]

برصغیر وچ کتابیاں دے لکھن تے نقل کر کے محفوظ کرنا یاں بازار وچ لیون دا معیار اوہ نہیں سی جیہڑا دوجے مسلمان ملکاں وچ سی۔ ایتھے اک تے تعلیم عام نہیں سی دوجے عام ادب سینہ بہ سینہ ای چلدا سی کسے کوئی چیز لکھی ڈاہڈی سرائی تے یاد کر لئی تے سنھاں مجلساں وچ شاندار ہیا یاں شاعر نے لکھ کے اک نسخہ تیار کر لیا تے عام کر کے لوکاں توں زبانی شاندار ہیا یاں یوہنا ہویا تے کسے شوقین نے کاتب بٹھا کے مصنف دے نسخے توں تیار کرا لئی۔ زیادہ تر کتابیاں شاہی کتب خانیاں لئی تیار کتیاں جاندیاں سن تے تمام بندیاں دی اوہناں تیکر رسائی نہیں سی ہوندی۔ ہولی ہولی چیویں چیویں تعلیم ودھدی گئی۔ کتابیاں پڑھن تے محفوظ کرن دا شوق وی ودھدا گیا۔ کتابیاں دے نسخے بڑے پیار تے شوق نال کئیاں کئیاں رنگاں وچ تیار کیتے جاندے سن۔ ہولی ہولی ایس نے کاروبار دی شکل اختیار کر لئی۔ جیہڑا ادب ایس ذریعے نال ساڈے تیکر اپڑیا اوہ اوس ذریعے نالوں کجھ محفوظ سی جنہوں اسی سینہ بہ سینہ آکھیا اے۔

سب نالوں محفوظ ذریعہ چھاپہ خانے دی ایجاد نال ہوند وچ آیا۔ جدوں کتابیاں توں چھاپیا جان لگ پیا۔ انج اک تے کتاب چھیتی تیار کر لئی جاندی دوجے ایہدھیاں کاپیاں ودھیری گنتی وچ حاصل ہو جاندیاں تے انج کتاب تیکر زیادہ لوکاں دی پہنچ ممکن ہو گئی۔ انج ادب دے ضائع ہون دا امکان گھٹ گیا۔ ہُن سوال پیدا اے کہ چھاپے خانے دے برصغیر وچ آؤن نال ایس نے پنجابی دے کس قسم دے ادب نوں محفوظ کیتا تے اوہ کیہڑیاں کتابیاں سن جیہڑیاں پہلو پہل چھاپے چڑھیاں۔ ایس گل دا گوہڑا لان لئی ایہہ ضروری جاپدا اے کہ پہلاں ایس گل دا اندازا کیتا جائے کہ برصغیر وچ چھاپہ خانہ کدوں آیا تے پھر ایہہ کہ ایس

1- KHALIK NIZAM THE LIFE AND LINES OF FARIDUD DIN SHAKAR GANG, ALI GARD, P,

نے پنجاب وچ کدوں پیر دھریا جدوں اسی ایس گل دا اثنا را کرلاں گے تے پھیر ساڈے لئی ایہہ گل سوکھی ہو جائے گی کہ اسی پہلیاں چھپیاں پنجابی کتاباں دا کھرا کھوج کڈھ سکیئے۔

برصغیر وچ چھاپہ خانہ پہلو پہل پرتگالی لیائے۔ ولندیزی مبلغاں ڈچ مشینری نے مدراس وچ لوہے دی ٹائپ دے حرفاں دے چھاپے خانے قائم کیتے۔ ایہہ ٹائپ روسی رسم الخط سی[1]۔ پھیر انگریزاں دی ایسٹ انڈیا کمپنی نے شروع شروع وچ اپنے انتظام لئی اخبار کڈھے رسالہ اردو ۱۹۳۵ء وچ مولانا عبدالرزاق ارشد نے ہفتہ وار انگریزی اخبار انڈین گزیٹ دے جاری ہون دا سن ۱۷۲۴ء دسیا اے پر تمہید وچ ایہہ من دے نیں کہ ایس اخبار توں پہلاں ہور اخبار موجود سن جنہاں دی غلط روش پاروں کمپنی اوہناں دے ایڈیٹراں نوں سزا دی دیندی سی تے دیس نکالا وی دے دیندی سی[2]۔ ہُن جے ۱۷۲۴ء نوں لے لیئے تاں برصغیر وچ چھپیاں چیزاں ملن دا سماں اٹھارویں صدی دا شروع بنیا۔

پادری ولیم کیری برصغیر وچ اٹھارویں صدی دے آخری دھاکے وچ آیا۔ (۹۳-۱۷۹۲ء) ایس زمانے تیکر ایتھوں دی کسے زبان وچ حالی تیکر کوئی کتاب نہیں سی چھپی[3]۔ ولیم کیری نے فارسی ٹائپ ۱۸۰۶ء وچ منگوایا تے ۱۸۰۷ء تیکر گورمکھی ٹائپ حالی تیکر اوہدے کول نہیں سی اپڑیا جویں کہ ۱۸۰۷ء وچ ایس بارے اپنیاں آدکڑاں اِنج بیان کردا اے:

> "ہُن سانوں تناں زباناں دے ٹائپ دی لوڑ اے اک برمی، دوجا تلنگی (تلگو) تے تیجا گورمکھی سکھاں دی زبان تے پھیر جدوں چینی زبان دا ٹائپ مکمل ہو جائے گا تے ساڈا کم ختم ہو جائے گا۔ پچھلے سال سانوں تہاڈے ولوں اِک نہایت عمدہ فارسی ٹائپ دا مجموعہ ملیا۔"[4]

ایس سمے تیکر بھانوں کلکتے وچ تے ولیم کیری کول فارسی ٹائپ موجود سی پر ایس گل دا ایس زمانے وچ کتے وی پتہ نہیں لگدا کہ کوئی پنجابی کتاب فارسی رسم الخط وچ چھپی ہووے تے گورمکھی ٹائپ ایس ویلے تیکر اوہناں کول آئی ای نہیں سی۔ ہاں اینا پتہ لگدا اے کہ جدوں ۱۸۱۲ء وچ سیرامپور دے

۱۔ امداد صابری: فرنگیوں کا جال، دہلی صفحہ ۶۰

۲۔ امداد صابری: تاریخ صحافت اردو، ص ۳۲

۳۔ ایس۔ ایم۔ سنگھ: ولیم کیری کی سوانح عمری (اردو ۱۹۷۰ء صفحہ ۲۱۶

۴۔ ایضاً صفحہ ۲۲۴

Marfat.com

پریس وچ اگ لگی تے ایس وچ سڑن والیاں مسودیاں وچوں پنجابی گرائمر دی سی جیہدے پرخچے جزو سڑ گئے (۱)

ایس دا مطلب ایہہ اے کہ ایس دور وچ ولیم کیری دے انتظام ہیٹھ پنجابی کتابیاں چھاپن دے سر بندھ ہو رہے سن۔ ایسے زمانے وچ کلکتے وچ ولزلی دے فورٹ ولیم کالج تے کم شروع کیتا جس وچ مشرقی زباناں توں پڑھان دا سر بندھ کیتا گیا۔ ایس توں اڈ ایہناں زباناں وچ ترجمے دے کم نوں باقاعدہ رُوپ دتا گیا (۲) تے اوڑک ۱۸۱۵ء وچ ولیم کیری نے پنجابی دی مکمل بائبل گورمکھی اکھراں وچ چھاپ دتی۔ ایس کتاب دا سارے ہندوستان دے سکھاں وچ بڑا چرچا ہویا (۳)

ایدھر ۱۸۱۳ء وچ دلی وچ مطبع عبدالرحمٰن قائم ہویا جیہڑا اُردو پریس سی۔ ایہہ مطبع حوض قاضی تے کوچہ تاراچند وچ غلام محی الدین خاں دے مکان گلی قادر علی سوداگر وچ سی (۴)

ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں برصغیر دے اڈ داڈ علاقیاں وچوں ودھیری گنتی وچ اخبار نکلن لگ پئے سن۔ جیہڑے فارسی انگریزی تے مقامی زباناں وچ سن۔ جویں ڈرک درپن تے سماچار درپن (۱۸۱۸ء) بنگالی وچ (۵)، سماچار درپن مشینری دا پرچار کرن والا اخبار سی۔ جس دے جواب وچ سمباد کمودی (۱۸۲۱ء) وچ جاری ہویا۔ جس وچ ہندو دھرم دی وڈھپ بیان کیتی جاندی سی (۶)

فارسی دا اخبار جام جہاں نما (۱۸۲۲ء) (۷)، شمس الاخبار کلکتہ (۱۸۲۳ء) (۸)، آئینہ سکندر کلکتہ (۱۸۳۳ء) (۹)، تے لدھیانہ اخبار جیہدے ۲۱ دسمبر ۱۸۳۶ء دے پرچے دا نمبر ۱۰۵ اے تے ایہہ

۱۔ ایس۔ ایم۔ سنگھ، ولیم کیری کی سوانح عمری، لاہور۔ صفحہ ۲۶۰
۲۔ ایضاً صفحہ ۱۹۵
۳۔ ایضاً صفحہ ۲۴۹
۴۔ امداد صابری، تاریخ صحافتِ اُردو، ۱۹۵۳ء صفحہ
۵۔ ایضاً صفحہ ۵۰
۶۔ ایضاً صفحہ ۵۰
۷۔ امداد صابری، تاریخ صحافتِ اُردو، ۱۹۵۳ء صفحہ ۵۲
۸۔ ایضاً صفحہ ۵۲
۹۔ ایضاً صفحہ ۸۸

Marfat.com

ہفتہ وار سی۔ ایس حساب نال ایس دے جاری ہون دا سن ۱۸۲۴ء ایں دا اے۔ ایہہ اخبار امریکن مشن پریس لدھیانے وچ چھپدا سی تے ایسے دا نڑ جان سی[۱]۔ اُردو دا پہلا اخبار "سید الاخبار" دسیا جاندا اے جیہڑا ۱۸۲۷ء وچ ملی توں نکلیا۔ ایس اخبار نوں سر سید دے ودے بھرا ایڈٹ کردے سن[۲]۔ ایدوں اگے ٹریئے تے ۱۸۵۰ء وچ کوہِ نور لاہور[۳]، تے گلزارِ پنجاب گوجرانوالہ[۴]، توں نکلے تے پھیر ۱۸۵۱ء وچ نور، اعلیٰ نور لدھیانیوں جاری ہویا[۵]۔

ایہناں اخباراں دی بھرمار دے نال نال ہُن دباد پریس دی لگن لگ پئے سن۔ محمد عتیق صدیقی دی کتاب "صُوبہ شمالی کے اخبارات و مطبوعات" سال سنہ ۱۸۴۸ء تو ۱۸۵۲ء تیکر دے چھاپے خانیاں تے کتاباں بارے بھرویں واقفی مہیا کردی اے۔ ایس دا صفحہ ۲۳ ویکھو سال سنہ ۱۸۴۹ء ۱۸۴۸ء وچ جیہڑے ۱۷ چھاپے خانے سن۔ اوہناں وچوں تن پچھلے سال ۱۸۴۸ء تیکر بند ہو گئے۔ پر ایس وچالے نوں نویں چھاپے خانے قائم ہوئے۔

بند ہون والے : ۲ دلّی ، ۱ آگرہ

قائم ہون والے : ۲ آگرہ + ۱ لاہور + ۲ بنارس + ۱ میرٹھ + ۱ اندور + ۱ کانپور = کُل یاراں

سال سنہ ۱۸۵۲ء بارے صفحہ ۳۲ تے ایہناں چھاپے خانیاں وچ چھپیاں کتاباں دی کُل گنتی دا ویرا انج ملدا اے :

"۱۸۵۰ء توں ۱۸۵۲ء تیکر شائع ہون والیاں وکیاں کتاباں دی گنتی"

۱۸۵۰ء	وچ	۱۲۶ کتاباں دے	۷۲۴۰۰	نسخے چھپے
۱۸۵۱ء	وچ	۱۳۶ کتاباں دے	۵۰۴۴۴	نسخے چھپے
۱۸۵۲ء	وچ	۱۲۹ کتاباں دے	۸۲۴۵۰	نسخے چھپے

۱۔ امداد صابری : تاریخ اردو صحافت ، ۱۹۵۳ء صفحہ ۹۲

(۲) PHOOL CHAND : URDU JOURNALISAM IN THE PANJABS, JOURNAL OF PANJABS UNIVERSITY HISTORICAL SOCIETY, VOL. II, PART. I PP1-96

۳۔ امداد صابری : تاریخ اُردو صحافت ، ۱۹۵۳ء صفحہ ۲۲۷

۴۔ ایضاً صفحہ ۲۵۰

۵۔ ایضاً صفحہ ۲۵۳

Marfat.com

صفحہ ۳۳ سال سنہ ۱۸۵۲ء دی رپورٹ اچ اے:

"ایس سال چھاپے خانیاں دی گنتی ۴۰ ہوگئی۔ چالیہیاں وچوں ۵ نویں چھاپے خانے نیں۔ جیہڑے ایسے سال ہوندوچ آئے تے ۴ پرانے چھاپے خانے بند وی ہوگئے۔"

اخباراں نے چھاپے خانیاں دے ایہناں ویرویاں توں پتہ لگدا اے کہ انہویں صدی دے پہلے پنجاہ سالاں دریاں وچ برصغیر وچ چھاپہ خانہ نہ نرا آچکیا سی سگوں چھاپے خانیاں وچ کتاباں وی دھڑا دھڑ چھپن ڈہہ پیئاں سن۔

ہُن کتاباں چھپن دے ایس مڈھلے دور وچ پنجابی کتاباں دا کھرا کھوج لبھن دی کوشش کرنے آں۔

جویں کہ پچھے عرض کیتا جاچکیا اے کہ سب توں پہلاں ولیم کیری دے انتظام ہیٹھ پنجابی دی بائبل چھپ کے سامنے آئی ایہہ ۱۸۱۵ء دا سنہ اے پر ایہہ گورمکھی اکھراں وچ سی۔ ایہہ گل وی پچھے کیتی جاچکی اے کہ برصغیر وچ پریس، عیسائی مشنریاں نے لیاندا تے پہلے پہل ایہناں نے اس عیسائیت دے پرچار لئی مقدس کتاباں دے ترجمے تے نکے نکے ٹریکٹ چھاپے۔ ۱۸۸۶ء وچ پنجاب ریلیجس بک سوسائٹی لاہور ولوں ایہناں عیسائی مشنریاں وچ منظور توں ۱۸۸۶ء تیکر چھاپے جان والے لٹریچر دی اِک ویرو دے بھری کیٹلاگ چھاپی گئی جس وچ اُردو تے پنجاب دیاں مختلف زباناں وچ چھاپیاں گئیاں کتاباں دی دس پائی گئی۔ ایس کتاب دا پورا ناں اے:

A DESCRIPTIVE CATALOGUE OF URDU CHRISTIAN LITRETURE WITH A REVIEW OFTHE SAME AND A SUPPLEMENTRY CATALOGUE OF CHRISTIAN PUBLICATION IN THE OTHER LANGUAGES OF THE PANJABS

BY

REV. H-W- WEITHRECHT-PH-D

ایس کتاب وچ گھٹ وگھٹ ۱۵ پبلیشراں دیاں شائع کیتیاں کتاباں دی دس پائی گئی اے کتاب دے صفحہ ۶۰ تے پنجابی کتاباں دی پوری فہرست بھدی اے۔ جیہدے وچ کتاباں دی کل گنتی تقریباً ۱۱۲ اے۔

کتاب دے شروع وچ اِک نوٹ ملدا اے جس وچ دسیا گیا اے کہ جے کتاب دے اُتے

رسم الخط دا کوئی نشان تسی نہ ویکھو تے ایس کتاب نوں فارسی رسم الخط وچ چھپی کتاب جانو، ایس حساب نال صفحہ ۷۰ دیاں ساریاں کتاباں ایسی لئی فارسی رسم الخط وچ گنیاں جان گیاں کہ ایہناں دے نال کسے دی رسم الخط دا نشان نہیں ملدا۔

کتاب وچ شامل پنجابی کتاباں دے چھاپے دے سناں ول نظر ماریئے تے سب توں پہلاں چھپی کتاب ۱۸۲۱ء دی لبھدی اے۔ جس داناں اے "اپدیش پتری" ایہہ کتاب کیپٹن لوول پولیٹیکل ایجنٹ لکھنؤ دے اردو ٹریکٹ "نصیحت نامہ" دا پنجابی ترجمہ اے۔ جس نوں پادری جے نیوٹن نے پنجابی وچ ڈھالیا، کتاب فرسٹ آلڑا آباد مشن وچ چھپی۔ ۹۰ صفحے دی ایس کتاب وچ اخلاقی گلاں تے دینی سچائیاں بیان کیتیاں گئیاں نیں تے ایہہ مسیحی پرچار دے سلسلے وچ لکھی گئی۔

انہیویں صدی دے پہلے ادھ یعنی ۱۸۵۰ء تیکر تے صرف ایہو اکو کتاب لبھدی اے ایس توں مگروں عیسائی مشنریاں دی پہلی دسی کتاب توں اڈ محمد عتیق صدیقی دی کتاب "صوبہ شمالی و مغربی کے اخبارات و مطبوعات" دوجا وڈا ذریعہ اے جیہڑا پنجابی وچ چھپیاں کتاباں دی دس پاندا اے۔ ایس دے ویروبیاں دے سنہ ۱۸۵۱ء تے ۱۸۵۳ء ایس سلسلے وچ دیکھن یوگ نیں۔

سال سنہ ۱۸۵۱ء وچ مطبع نور دو، اعلیٰ نور لدھیانے نے پنجابی کتاب "نجات المومنین" چھاپی (۱)

سال سنہ ۱۸۵۳ء وچ تن کتاباں چھاپیاں گئیاں۔ مطبع مصطفائی دہلی وچ کتاب نفی الصلوٰۃ (۲) مطبع کوہ نور لاہور وچ پنجابی جنتری چھاپی گئی (۳) تے دختر کشی دی رسم دے خلاف کتاب کنز کوش چھپی (۴)

ایس دا مطلب ایہہ ہویا کہ ۱۸۵۱ء وچ اک کتاب تے ۱۸۵۳ء وچ تن کتاباں دے چھپن دی پکی پیڈی شہادت موجود اے تے ۱۸۵۲ء وچ ای کیپٹن سٹارکی نے انگریزی پنجابی ڈکشنری تیار کیتی۔ ۱۸۵۴ء وچ لدھیانہ مشن نے اک لغت چھاپی تے ہندی دی اک ڈکشنری فارسی حرفاں وچ تیار کیتی (۵) پھر الہ آباد مشن ولوں کتاب عیسیٰ نجاتک دی موت ۱۸۵۶ء وچ چھاپی گئی۔ ۴۸ صفحے دی ایس کتاب وچ حضرت عیسیٰ

۱۔ محمد عتیق صدیقی: صوبہ شمالی و مغربی کے اخبارات و مطبوعات، علی گڑھ ۱۹۶۲ء صفحہ ۲۱۹

۲۔ ایضاً ایضاً ایضاً صفحہ ۱۹۸

۳۔ ایضاً ایضاً ایضاً صفحہ ۲۱۶

۴۔ ایضاً ایضاً ایضاً صفحہ ۳۶

۵۔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، جلد ۱۲ صفحہ ۳۹۶

Marfat.com

دے پھڑے جان تے پھر اوہناں دی موت دا ذکر اے[۱]۔ ۱۸۵۷ء وچ میر محمد جان دی کتاب جنگ نامہ دتی لاہوروں چھپی[۲]۔ ۱۸۶۰ء وچ دو کتاباں دا کھوج لبھدا اے۔ پہلی کتاب اے عیسوی مسافر دی تیجا ایڈیشن جیہڑی الہ آباد مشن نے شائع کیتی۔ ۱۴۴ صفحے دی ایس کتاب وچ یاترا دا ذکر اے[۳]۔ ایسے سن وچ چھپی دوجی کتاب اے سی حرفی نور محمد چشتی[۴]۔ ایس کتاب دے ۱۹۱۸ء دے ایڈیشن جیہدے نال "مقام حیرت" اے ایہدے وچ لکھیا اے کہ ایہہ کتاب سب توں پہلاں ۱۸۶۰ء وچ ـــــ پریس توں چھپی سی۔ ایہہ کتاب کربلا دے واقعے بارے اے۔ ایہدوں اگے ٹریئے تے ۱۸۶۲ء وچ کتاب "بیناؤں اور دیا" لدھیانہ مشن نے چھاپی۔ ۲۰ صفحے دی ایس کتاب دا موضوع مسیحی پرچار اے تے ایہدے وچ انصاف تے مہربانی بارے گل بات کیتی گئی اے۔ ایسے ای سن وچ جس ہور کتاب دا کھوج لبھا اے اوہدا ناں اے "انواع بارک اللہ" ایہہ کتاب حافظ محمد بارک اللہ دی لکھی اے تے اسلامی فقہ دے موضوع تے اے[۵]۔ ایہہ کتاب بعد وچ کئی واری چھپی۔

ہُن تیکر جنیاں دی کتاباں دا ذکر کیتا گیا اے۔ اوہناں دے چھپن دیاں صرف شہادتاں ای لبھدیاں نیں۔ مطلب ایہہ اے کہ ۱۸۲۱ء توں لے کے ۱۸۶۳ء تیکر لگاتار پنجابی کتاباں چھپیاں پر ایہہ جسمانی رُوپ وچ حالی تیکر نہیں ویکھیاں جا سکیاں۔ جسمانی رُوپ وچ ۱۸۶۴ء دیاں اِک چھڈ کے تن کتاباں مل گئیاں نیں، جنہاں دا ایتھے ویروا پایا جاندا اے۔

پہلی کتاب اے پکی روٹی (کلاں) ایہہ کتاب نثر دی اے تے مولوی محمد دین دی لکھی ہوئی اے۔ جویں کہ کتاب دے چھپیکر نے لکھیا اے :

۱- REV. H.V. WEITHECHT:- A DESCRIPTIVE CATALOGUE -- P. 62

۲- ایہہ کتاب پنجاب پبلک لائبریری دے ڈمپ وچوں نکلیاں کتاباں دی فہرست وچ موجود اے پر اج نہیں ویکھی جا سکی۔

۳- REV. H.V. WEITHECHT: A DESCRIPTIVE CATALOGUE-P 66

۴- مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور صفحہ ۱۸۲

۵- عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی، لاہور، صفحہ ۳۲، ایتھے ہجری سن ۱۲۸۰ تے عیسوی ۱۸۶۴ء دتا اے۔ چھپیا ۱۸۶۳ء دین دا اے۔

حمد خدا صلوٰۃ سلام　　پکی روٹی ہوئی تمام
مولوی محمد دین رسالہ　　جوڑیا کیتا بہت کشالہ
سال چھپن واسن توں یار　　پکی روٹی ہوئی تیار

"پکی روٹی ہوئی تیار" وچوں ابجد دے حساب نال ہجری واسن ۱۲۸۱ھ نکلدا اے، جیہڑا ۱۸۶۴ء دے مطابق اے۔ ہجری دا ایہہ سن کتاب دے متھے تے وی موجود اے۔ کتاب دے آخر تے مصنف دتوں کتاب بغیر اجازت نہ چھاپن دی پکی اے۔ جیہدے توں پتہ لگدا اے کہ مصنف حیات سی۔ مصنف دے تھاں ٹکانے بارے کتاب دے متھے تے مصنف دے ناں دے نال لفظ "جوہر کانے" اڑندا اے۔ جیہڑا جوہڑ کانہ سمجھیا جا سکدا اے۔ ایہہ کتاب مطبع ناصری شاہدرہ ضلع میرٹھ توں چھپی۔ فقہ دی ایہہ کتاب نسخ خط وچ کتابت ہوئی اے۔ کتاب دا شروع انج اے۔

"الحمدُ للہ ربِّ العٰلمین تمامی صفت وثناء واسطے اللہ تعالےٰ دے اجیہا اللہ تعالےٰ جے پالن والا جہان دا ہے۔ والعاقبۃُ للمتقین، اتے بھلائی اگلے جہان دے واسطے پرہیزگاراں دے۔ والصلوٰۃ والسلام علیٰ رسولہٖ محمدٍ وآلہٖ اجمعین ط تے درود اتے رحمت نازل ہووے اُتے رسول اُس دے جو ناؤں اُس دا محمد اے اتے اللہ اوسدے سارے دے۔ جیکو پچھے کوئی شخص رکن حکم ایماندے اتے نماز دے اتے شرطاں اتے صفتیں ایمان دیاں نہ جانے نماز اتے روزہ اتے ہور بندگی اتے ذبحہ اوسدا درست اے یا ناہ آکھ درست نہیں۔"

انج ای "جے کو پچھے..... توں آکھ" دے ڈھنگ وچ فقہ دے ودھیرے مسئلے مسلسل بیان کیتے گئے نیں۔ حاشیہ فارسی نثر وچ اے۔

ایہہ کتاب اقبال صلاح الدین ہوراں دی لائبریری وچ موجود اے۔ ایسے کتاب دا اِک ہور نسخہ جس تے چھاپے دا سنہ ۱۲۹۱ھ بمطابق ۱۸۷۴ء اے۔ میں سبطِ حسن ضیغم ہوراں دی لائبریری وچ ڈٹھا اے۔ اِس دے مندرجات شروع تے آخر سگواں پہلے نسخے نال رلدا اے۔ ایہہ ایڈیشن چراغ الدین، سراج الدین کتب فروش بازار کشمیری لاہور نے شائع کیتا۔ دونواں نسخیاں دے صفحے ۹۶ نیں۔

سنہ ۱۸۶۴ء وچ چھپی دُوجی ہتھ لگی کتاب داناں اے۔ "جامع الوجوہات" فقہ دے موضوع تے ایہہ منظوم کتاب خوجہ نور محمد دی تصنیف اے جویں کہ آخر تے آؤندا اے:

خادم خوجہ نور محمد آکھی ایہہ تصنیف

Marfat.com

ایس کتاب دے کل سولاں باب نیں۔ جنہاں وچ فرض وخوء، تکبیر تحریمہ، رکوع وسجدہ، بندیاں تے زنانیاں دے کفن بارے، نماز جنازہ بارے، عید فطر بارے، غسل بارے، عیادت بارے تے عورتاں دے حق مہر بارے بیان درج نیں جویں :

نکاح بی بی حوا دا آدم پڑھیا جبرائیل — وچ بہشتاں خانہ ایہی مسئلہ ہے بے قیل
نال زبانی قدرت کہیا اللہ آدم تائیں — مہر حوا دا ادا کریں تاہیں ہتھ توں لائیں
آدم کہیا اللہ تائیں حاضر ناہیں کجھ — مہر ایس دا کتھوں دیواں مسئلہ اینویں بجھ
اللہ کہیا آدم تائیں پڑھ درود دہ بار — محمدؐ اُتے بھیج کر ایہہ دلتے اینویں شمار

حاشیہ فارسی نثر وچ اے۔ کتاب دی تصحیح تے تنقیح مولوی شمس الدین نے کیتی اے تے مولوی عمرالدین گجرانی دی فرمائش تے مطبع کارپس پریس نوں چھپی اے۔ ایس دے کل صفحے ۱۶ انیں۔ ایہہ کتاب وی اقبال صلاح الدین ہوراں دی لائبریری وچ موجود اے۔

سنہ ۱۸۶۴ء وچ چھپی۔ اک ہور کتاب مقتل واقعہ امام حسین اے۔ ایہہ کربلا نامہ مطبع ہوپ لاہور وچ چھپیا، ۵۸ صفحے دی ایہہ کتاب راقم دی لائبریری وچ موجود اے۔ ایہہ نسخہ بعد دے چھپیاں نسخیاں نالوں صحت دے لحاظ نال ودھیر چنگا۔

۱۸۶۵ء دیاں چھپیاں دو کتاباں میری نظر وچوں گزریاں نیں۔ پہلی کتاب ہوپ پریس وچوں چھپی ہیر وارث شاہ اے۔ ایس دے پہلے صفحے دا عکس پنجابی دے ماہنامہ "پنج دریا" وارث ءا دے صفحہ ۱۴۳ تے چھاپیا گیا اے۔ ایہہ کتاب پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور دی لائبریری وچ موجود اے۔ ایسے سن دی دوجی چھپی کتاب حکیم نتھو شاہ درویش لاہوری "دارالشفاء" اے جنہوں ایہہ مان حاصل اے کہ پنجاب پبلک لائبریری لاہور وچ رجسٹرڈ ہون والیاں کتاباں وچوں پہلا نمبر ایس نوں لگا۔ ایہہ طب دے موضوع تے مشہور کتاب اے تے ایس دے کئی ایڈیشن چھپے ملدے نیں۔

۱۸۶۵ء وچ چھپی "پوٹی جپ" دا ذکر گریئرسن نے اپنے لنگوسٹک سروے وچ کیتا اے۔

۱۸۶۶ء وچ لدھیانوں پادری جے نیوٹن دی کتاب "دھرم شپک وچوں تواریخ دیاں ٹھیٹھ گلاں دی پوتھی" چھپی۔ ایہہ ایس کتاب دا نیجا ایڈیشن سی ایس وچ بائبل دیاں کہانیاں بیان کیتیاں گئیاں نیں[1]۔

۱۸۶۷ء وچ چھپی کتاب "مجموعہ زبدۃ الفقہ مسائل شرعی ذبیحہ نامہ (ہندی)" سبط حسن ضیغم ہوراں دی

1- REV-H-V-WEITHECHT: A DESCRIPTIVE CATAOGUE -- P 70

لائبریری وچ موجود اے۔ ایہہ کتاب میاں چراغ الدین سراج الدین تاجران کتب کشمیری بازار لاہور دلوں شائع کیتی گئی تے وکٹوریہ پریس لاہور دوں چھپی۔ ۳۲ صفحے دی ایہہ کتاب اصل وچ تناں مختلف کتاباں دا مجموعہ اے۔ جنہاں دے لکھن والے وی مختلف نیں۔ تناں کتاباں دا موضوع اسلامی فقہ اے پہلی کتاب زبدۃ الفقہ ۱۶ صفحے تیکر جاندی اے۔ جس دے لکھاری مولوی غلام محی الدین نیں۔ جیویں کہ شروع وچ ای نعتِ رسولؐ وچ آؤندا اے:

لکھ درود رسولؐ نوں آل اصحاب تمام
کہے مسائل محی الدین اللہ کرے تمام

تے آخر تے آؤندا اے:

ربا محی الدین نوں فضلوں کریں مغفور
گرچہ تیری خدمتوں نٹھا پھر دا دُور

کتاب دے سرنانویں فارسی وچ نیں تے ایہدے وچ ارکان ایمان، فرض وضو، تیمم، غسل، نماز تے روزے دے مسئلے درج نیں۔

دُوجی کتاب صفحہ ۱۷ توں ۲۳ تیکر جاندی اے تے ایس دا ناں اے "مسائل شرعی" ایس دے لکھاری داناں موسیٰ اے جیہڑا شروع وچ ای انج آؤندا اے:

آکھے موسیٰ عبد الٰہی دین مسائل شرعی
نفع لئی کل مومن پڑھکے مسئلے اصلی فرعی

ایس رسالے وچ خاموشی دے فائدے، بیہودہ کلام دی نکھیدی، گناہ غیبت، گناہ بہتان، گناہ طعام حرام، بدعت توں بچا، بخیل دی نکھیدی، غصے دی نکھیدی، گناہ کبیرہ تے نماز وچ کاہلی بارے گل بات اے۔

تیجا تے آخری رسالہ "ذبیحہ نامہ" اے جیہڑا خدا یار دا لکھیا ہویا اے۔ لکھاری داناں چھیکڑ تے انج آؤندا اے:

جوڑیا وچ لاہور دے ویکھ نادر مسئلے صاف
بوہتیاں عالماں ویکھ کے کیتا بہت اوصاف
ایہہ بیان خدا یار نے کیتا بعد خدا
جیکو پڑھسی ایس نوں کرسی اوس دعا

Marfat.com

ادسا میاں رضا باپ ہے عرضی وچ کلیار
بخش الٰہی اوس نوں تیرا نام غفار۔

ایہہ رسالہ ۱۱۴۷ھ بمطابق ۱۷۳۴ء وچ محمد شاہ بادشاہ دے ویلے لکھیا گیا کیوں جے مصنف ایس دا آپ ذکر کردا اے:

جان یاراں سے ستتالی آہی ہجرت بعد وصال
واری محمد شاہ دی کیتا ایہہ خیال

ایس رسالے وچ ذبیحہ بارے فقہ موجب مسئلے بیان کیتے گئے نیں۔ سرنانویں فارسی وچ نیں۔ پھی دے حلال ہون بارے، فرائض ذبحہ، سنت ذبحہ وغیرہ بارے گل بات اے۔ کتاب نسخ وچ چھپی اے۔

۱۸۶۹ء وچ تنال کتاباں دا کھرا ایہدا اے۔ پہلی کتاب میاں امام بخش دی قصہ چندر بدن اے[1]۔ نے دوجی عبدالحکیم دی زلیخا ہندی اے۔ ایہہ کتاب دیوان بوٹا سنگھ نے لاہوروں شائع کیتی۔ ۹۸ صفحے دی ایہہ کتاب پنجابی ادبی اکیڈمی دی لائبریری وچ موجود اے۔ تیجی کتاب دا ذکر گریرسن نے اپنے لنگوسٹک سروے وچ کیتا اے ایہہ "پوتھی راہیراس" اے جس دے بعد اے چار ہور ایڈیشناں دی دی ایتھے ای دس پائی گئی اے۔

ایدوں اگے نریئے تے کتاباں دو صد گنتی وچ ملن لگ پیندیاں نیں تے اِک اِک سنہ وچ کئی کئی کتاباں چھپیاں ملدیاں نیں۔ ایس ایہناں وچوں کجھ دا ذکر کرنے آں۔ ۱۸۶۱ء وچ ہدائت اللہ نے اپنی سی حرفی آپ چھاپی جس توں مطبع سلطانی نے چھاپیا۔ ایہہ کتاب پنجابی ادبی اکیڈمی دی لائبریری وچ موجود اے۔ ایسے سنہ دی دوجی کتاب حافظ محمد دی احوال الآخرت اے جیہڑی فقیر اللہ و عزیز اللہ لاہور نے شائع کیتی۔ ایہہ وی پنجابی اکیڈمی دی لائبریری وچ ہے اے۔ ۱۸۷۱ء وچ ای میاں محمد بخش کھڑی دی کتاب تحفۂ رسولیہ میاں الٰہی بخش تاجر کتب جہلم نے شائع کیتی۔ ۱۴۸ صفحے دی ایس کتاب دی تصنیف دا سنہ ۱۲۸۱ھ اے جویں کہ آخر تے آؤندا اے:

باراں سو اکاسی آہا سنہ مقدس ہجری

کتاب وچ رسول پاک دے معجزے تے رسول پاک دے خلق نوں شعراں وچ بیان کیتا گیا اے سرنانویں فارسی وچ نیں۔ ایہہ کتاب ودھیری خستہ حالت وچ اقبال صلاح الدین ہوراں دی لائبریری وچ

۱۔ عبدالغفور قریشی: پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ، لاہور۔ ۱۹۵۶ء، صفحہ ۲۸۷

Marfat.com

موجود اے۔ ۱۸۷۲ء وچ چھپی کتاب "انواع حافظ" خان محمد سیالکوٹی دی لکھت اے جس نوں صمدی پریس سیالکوٹ نے چھاپیا۔ ایہہ کتاب ہتھ دے بنے سیالکوٹی کاغذ تے چھاپی گئی اے تے ویکھیا قلمی نسخہ جاپدا اے۔ ایہدے وچ فقہ دے لئی رسالے شامل نیں۔ چوبیں ارکان الایمان، احکام الایمان، شرائط الایمان، صفت الایمان، بناء الاسلام، رسالہ رد کفر، نافع المومنین، صدی مسئلہ، حل مشکل جیہڑا سوال جواب دی طرز تے اے۔ صدیقی، ترتیل القرآن، ادای الحروف، چار علم فقہ جیہڑا ۱۲۳۵ھ وچ تصنیف ہویا، رسالہ مفید العلماء جیہڑا ۱۲۴۲ھ وچ تصنیف ہویا، رسالہ فاتحہ خوانی، نصیحت نامہ، تفسیر سورۃ یٰسین، رسالہ حضرت یوسف، درود مستغاث ترجمہ۔

رسالہ نافع المومنین دی بحر اُکی چھوٹی اے:

اللہ صاحب بے پرواہ خالق رازق ہے دانا

رسالہ حل مشکل سوال جواب دی طرز تے اے:

سوال: اِک محل وچ کھوہے دو اِک وچ چوہا مویا ہو
پانی کڈھیا بوکے لون دوجے کھوہ ول کر گیا روان
کتنے ول اوہ کڈھن چاہ اس مسئلے دی صورت کیا

جواب: روائت بجھ امام فضل دہ بوکے کڈھوا
ویہہ بوکے کڈھنے روائت یو مسلمان

ایہہ کتاب اقبال صلاح الدین ہوراں دی لائبریری وچوں ویکھی جا سکدی اے۔

۱۸۷۳ء وچ ۴۰ صفحے دی کتاب قصہ سیمرغ صمدی پریس سیالکوٹوں چھپی۔ ایس دے مصنف دا ناں صرف حافظ لکھیا ہویا اے۔ ایہہ منظوم داستان اے جیہڑی مصنف دے آکھن موجب اوس فارسی توں اُلٹائی اے:

ہیگی وچ زبان فارسی دے ایہہ مضمون عجائب
کسے بنایا نظری آیا نال طریق غرائب
شوق دلے دے اندر آیا ایس نوں جے اُلٹاویں
بولی وچ پنجابی کرکے عاماں نفع پچاویں

ایس قصے دا اصل ناں اے قضا و قدر نے ایس وچ ایسے مسئلے نوں اُجاگر کیتا گیا اے۔ قصہ حضرت سلیمان علیہ السلام نال سمبندھی اے۔ جدوں اک واری اوہناں آکھیا سی کہ رب دی قضا نوں کوئی

Marfat.com

بیٹ نہیں سکدا۔ اوہناں مثال دجھوں دسیا سی کہ مشرق دے فلانے شہزادے دا مغرب دی فلانی شہزادی نال ویاہ ہووے گا۔ ایہہ گل تقدیر الٰہی وچ لکھی گئی اے۔ اوہناں دے اک درباری سیمرغ نے آکھیا جے میں ایہناں دا آپو وچ میل ای نہ ہوون دیواں۔ پھر انج کیویں ہو سکدا اے۔ سیمرغ ایس لئی مہلت منگدا اے تے جیہڑی اوہنوں دے دتی جاندی اے اوہ شہزادی نوں چک کے لے جاندا اے کئی حالے پیش آوندے نیں۔ پر اوڈک شہزادے تے شہزادی دا ملاپ حضرت سلیمان دے دربار وچ ہوندا اے تے نکاح ہو جاندا اے۔ قصے دے شروع وچ لکھیا اے کہ ایہہ قصہ حضرت جبرائیل نے حضور نبی اکرم صلعم نوں سنایا سی۔ ایہہ کتاب دی اقبال صلاح الدین ہوراں کول ہے اے۔ ۱۸۷۴ء وچ چھپی شیریں فرہاد، چراغ الدین کتب فروش لاہور نے شائع کیتی۔ ایس دا لکھاری محمد بوٹا شاہ لباف اے ایس کتاب دے کئی ایڈیشن مل جاندے نیں کتاب دا ایہہ ایڈیشن پنجاب پبلک لائبریری وچ موجود اے۔ ایسے سنہ دی دوجی ذکر دے قابل کتاب قادر بخش دا لکھیا ہویا قصہ بائی اے۔ ۱۲ صفحے دی ایہہ کتاب چراغ الدین کتب فروش لاہور نے شائع کیتی۔ ایس کتاب وچ مصنف دے بیان موجب کچھ مکران دا اک سچا عشق بیان کیتا گیا اے۔ جس نوں اوہنے اک سیانے بندے کرم بخش کولوں سنیا اے، کرم بخش سیلانی جیہا بندہ اے۔ اوس دسیا کہ تھوڑے چر دی گل اے اوہ پھردا پھراندا کچھ مکران گیا۔ اوتھے اک ندی دے کنڈھے اوس اک سجری قبر دیکھی۔ جیدھے تے ہر ویلے بھیڑ لگی رہندی سی۔ لوک اوہدی مٹی نوں لے کے چمدے سن۔ کرم بخش بڑا حیران ہویا کیوں جے تھوڑا عرصہ پہلاں جدوں اوہ ایتھوں لنگھیا سی ایہہ قبر موجود نہیں سی۔ کسے اوس نوں دسیا کہ ایہہ عاشق معشوق دی قبر اے۔ جیہڑے لیلیٰ مجنوں دے درجے تے اپڑے ہوئے سن۔ قمر خاں کوٹ سید نوں پتہ لگا کہ خان دی دھی بائی خیرو خاں بلوچ دے پتر امیر خاں اک دوجے تے عاشق ہو گئے۔ ایس عشق دا انت دونواں دی موت تے ہویا ایس کتاب وچ ایہہ سارا قصہ بیان کیتا گیا اے۔ مصنف قادر بخش نے ایہہ سارا قصہ کرم بخش دی زبانی بیان کیتا اے۔ سگوں اوہ وچ تخلص دی کرم بخش ای ورت جاندا اے۔ ایہہ کتاب دی اقبال صلاح الدین ہوراں کول ہے اے۔

۱۸۷۵ء وچ چھپیاں کتاباں وچوں مہر حسین جیہڑی مطبع سلطانی لاہور نے چھاپی۔ پنجاب پبلک لائبریری وچ موجود اے ایس دے بعد دے کئی ایڈیشن مل جاندے نیں۔ ایسے سنہ وچ چھپے۔ آدی گرنتھ دی وس گریئرسن تے اپنے لنگوسٹک سروے وچ پائی اے۔

ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں پنجابی دیاں کتاباں دھڑا دھڑ چھپن ڈیہہ پئیاں سن تے ایہہ سلسلہ اج توڑی جاری اے۔

Marfat.com

مگدی گل ایہہ اے کہ پنجابی کتاباں برصغیر وچ چھاپے خانے دے آؤن دے نال ای چھپن ڈیہہ پئیاں سن۔ پہلاں گورمکھی اکھراں وچ پنجابی کتاباں چھپیاں تے پھیر جھٹ مگروں ای فارسی رسم الخط وچ چھپن لگ پئیاں۔ ایہہ زمانہ اسی انہیویں صدی دا دُوجا تے تیجا دھاکہ منہ سکنے آں۔

شروع شروع وچ چھپن والیاں ودھیریاں کتاباں دا موضوع دینیات سی۔ ایہناں وچ کچھ کتاباں عیسائیت دے پرچار لئی تے کجھ اسلامی فقہ تے کربلا نامے وغیرہ سن۔ ایہدے بعد رومانی داستاناں ہیر وغیرہ چھپنیاں شروع ہوئیاں تے پھیر فنی کتاباں جویں طب وغیرہ دے موضوع تے چھپن ڈیہہ پئیاں، تاں انج ہولی ہولی ایہہ گھیرا سوڑا ہوندا گیا ایہدے وچ دینیات، تاریخ، سوانح، تذکرہ، داستان تے رومانوی ادب، اخلاقیات، طب، لغات تے فرہنگ، گرائمر تے دوجے ویہیاں موضوع شامل ہو گئے۔

مضمون دے چھیکڑ تے میں ایہہ عرض کرنا ضروری خیال کرنا کہ میں اپنی ایس کھوج توں اتھرے نہیں سمجھدا۔ جس کم نوں میں ہتھ پایا اے ایس بارے پہلاں اکا کوئی کم نہیں ہویا ایسے کرکے مینوں پیر پیر تے آوکڑاں بنیاں تے اپنا راہ آپوں بنانا پیا۔ ایہناں آوکڑاں دے ہوندیاں ہویاں جناں کو کم ہویا اے ایہنوں اگے ودھایا جاسکدا اے تے کم نوں جاری رکھ کے ایہدے ونگ چب کڈھے جاسکدے نیں۔

Marfat.com

جناب ڈاکٹر عبدالسلام خورشید
صدر شعبۂ صحافت پنجاب یونیورسٹی

پنجابی اخبار نویسی دی کہانی

پنجابی بولی غریباں دی بولی اے۔

ایہہ سوہنی، شوخ تے سوہل مٹیار کھیتاں وچ پلی تے شہراں دیاں گلیاں وچ پھری۔ غریباں نے ایہنوں ہتھو ہتھ لیا۔ ایہدے نال بڑا پیار کیتا۔ پر وڈیاں نے ایہنوں کدی منہ نہ لایا۔ ایہدے رسیلے گیت سُن کے مزہ لے لیا۔ پر جدا ایہنوں تخت تے بٹھاون دا ویلا آیا پیشاں ہٹ گئے۔

شاید ایس لئی پئی پنج ذات دی مٹیار نوں اناں بھٹاون نال اوہناں دی شان وچ جتنہ پئیدا سی۔

ہور تے ہور

مہاراجہ رنجیت سنگھ نے قادر یار دی "پورن بھگت" سُن کے سوا دے لیا۔ واراں لکھوا کے اپنے سپاہیاں دی ہمت ودھائی۔ ہاشم دے دوہڑے سُن کے مستی نال سر ہلا دِتا۔ اوہنوں جاگیر وی بخش دتی۔

رنجیت سنگھ نے دُور دُور تک اپنے اخبار نویس مقرر کیتے ہوئے سن۔ جیہڑے خبراں دیاں چٹھیاں بنا کے تیز رفتار گھوڑ سوار ہرکاریاں دے ہتھ بھیج دے سن۔ ایناں چٹھیاں نوں اخبار کہیا جاندا سی:

پنجاب اخبار،

لاہور اخبار،

کابل اخبار،

پشاور اخبار،

Marfat.com

کشمیر اخبار ،

تے

ہندوستان اخبار

ایہناں سبھناں دی زبان فارسی سی۔

پنجاب یونیورسٹی لائبریری وچ ایہناں اخباراں دے دو فائل موجود نیں۔ اک داناں ایں

اخباراتِ سکھاں

تے اِک دا

اخباراتِ سنگھاں

۱۸۳۹ء وچ مہاراجہ رنجیت سنگھ دی وفات ہوئی۔ تے دساں سالاں دے اندر اندر سکھا شاہی اُلٹ گئی تے پنجاب اتے انگریزاں دا راج ہوگیا۔ رنجیت سنگھ دی حیاتی وچ ای لدھیانے مشنریاں نے پریس قائم کیتا تے "لدھیانہ اخبار" دے ناں نال اِک فارسی اخبار کڈھیا۔

۱۸۳۸ء وچ گورمکھی گرامر چھاپی۔

۱۸۵۴ء وچ گورمکھی دا ٹائپ بنایا تے انگریزی پنجابی ڈکشنری چھاپ لئی۔

مسٹر جے نٹ راجن نے اپنی کتاب ——— ہندوستان وچ اخبار نویسی دی تاریخ ——— وچ دسیا اے جے ایسے زمانے وچ مشنری پریس لدھیانہ والیاں نے پنجابی دا اک اخبار کڈھیا۔ پر ہور ذریعاں تو ایس بیان دی تصدیق نہیں ہندی۔

کُش عرصہ ہویا "امروز" وچ اِک بزرگ تے لاہور تے پہلے اخباراں اتے اک مضمون وچ دسیا جے ۱۸۵۵ء وچ لاہور توں "پنجابی" دے ناں نال اک پنجابی اخبار نکلیا۔ پر ایہہ دی درست نہیں۔ ایہہ اخبار اردو وچ سی تے اگلے سال ۱۸۵۶ء وچ ایس ناں دا انگریزی اخبار دی نکلیا سی۔

مسلماناں نے پنجابی بولی دی بڑی خدمت کیتی سی۔

وارث شاہ

ہاشم شاہ

تے

Marfat.com

بُلھے شاہ
جیہے اُچّے ادیب پیدا کیتے۔
پَر انگریزی راج آیا تے مسلماناں نے کُش کلی دو کلی مثالاں دے اڈ پنجابی دی خدمت توں منہ موڑ لیا۔
اُنیہویں صدی دے آخر وچ زبان دا جھگڑا سیاسی جھگڑیاں دے نال اگانہہ وَدھیا تے مسلماناں نے بڑے زور شور نال اُردو دی حمایت دا بیڑا اٹھایا۔ ایہہ گل بُری نہیں سی پر پنجابی نوں اُکا ای بھلا دینا وی کوئی چنگا کم نہیں سی۔
نتیجہ ایہہ ہویا جے پنجابی سکھاں دی بولی بن کے رہ گئی۔ جے سکھ اردو رسم الخط رکھدے تے شاید مسلماناں دی دلچسپی وی قائم رہندی پر اوہناں نے جو رسالہ تے جو اخبار کڈھیا گورمکھی وچ کڈھیا۔ ایس نال پنجابی زبان مسلماناں توں دُور ہندی گئی۔
مسلمان ہیر وارث شاہ تے سوہنی مہینوال تے مرزا صاحباں تے سسّی پُنّوں چھاپن وچن تے پڑھن وچ لگے رہے تے ایس عرصے دے اندر سکھاں نے اخبار رسالے کڈھ لئے۔ دُوجیاں زباناں توں بے گنتی کتاباں پنجابی وچ ترجمہ کر لئیاں تے نویں ادب نوں رواج دِتا۔
ایہو حال پنجابی اخبار نویسی دا ہویا۔ اینوں پہلاں ہندوواں دی سرپرستی ملی۔ فیر سکھاں دی۔ ۱۸۶۷ء دا ذکر ہے۔
منشی ہری نرائن شرما نے "اخبار شری دربار صاحب" کڈھیا۔ ناں توں سکھاں دا اخبار جاپدا اے۔ پر اصل وچ ایہہ اخبار ہندوواں دا سی۔ تے ایس اخبار دی پنجابی بولی وچ ہندی لفظاں دا وادھا سی۔
ایس زمانے وچ سکھاں دی جاگرتی لئی پہلے بابا رام سنگھ دی لیڈری وچ کوکیاں دی لہر اُٹھی۔ فیر امرتسر وچ سنگھ سبھا دی بُنیاد رکھی گئی۔ ایس لہر دے اثر نال پنجابی اخبار نویسی وچ وی کُش جان پئی۔
۱۸۷۵ء تے ۱۸۷۶ء وچ دو ہور اخبار نکلے۔ پَر پنجابی اخبار نویسی دی راہ وچ دو روڑیاں سن۔
اوّل: لدھیانے وچ مشنریاں نے گورمکھی دا ٹائپ تے بنا لیا سی۔ پر اوہ چاؤ نہ ہویا تے پنجابی اخبار لیتھو تے چھپ دے رہے۔

دوم : پنجابی نثر ـــــ ہندی لفظاں دا اوا دھا کر کے پنجابی بولی دے مقابلے تے ہندی زبان دے بُہتی نیڑے سی۔

۱۸۸۰ء دے بعد سنگھ سبھا دی لہر دے پردھان بھائی گورمکھ سنگھ ہوراں سدّی سدّی پنجابی لکھن دی بُنیاد رکھی تے چار اخبار کڈھے۔

اک گورمکھی اخبار

دُوجا خالصہ اخبار

تیجا خالصہ گزٹ

تے

چوتھا سُدھارک

ایسے لہر دے اثر نال لاہور تے امرتسر وچ کئی ہور اخبار نکلے جنہاں دے ناں ایہہ نیں :

خالصہ پرکاشک	سدھار پتر کا
گورُومت پرکاشک	سُدھا ساگر
سنگھ سبھا گزٹ	نرگو نیارا
لائل خالصہ گزٹ	بھارت سُدھار
ست دھرم پرچارک	دھرم پرچار
خالصہ سماچار	شدھی پتر
وڈیارک	امرتسر کا یا امرکنڈ
پنجابی سُدھارک	

تے ؟

خالصہ نوجوان بہادر۔

ایہہ سارے اخبار مذہبی یا اصلاحی سن۔ اک دو ہندوواں تے کڈھے تے باقی سارے سکھاں نیں۔

ویہویں صدی دے شروع وچ کش ہور رسالے تے اخبار نکلے۔ ایسے زمانے وچ سیاسی جاگرتی شروع ہوئی۔ جد نہری نوآبادیاں وچ زمینداراں تے کاشت کاراں اتے پابندیاں لگاون لئی سرکار نے ایکٹ ۳ لگایا تے چودھری شہاب الدین (مسدّس حالی دے پنجابی ترجمے دے

مصنف) نے اوہ ہاڑا لکھیا جدے پہلے بول سن :

پگڑی سنبھال اوجٹا !

ایس ہاڑے نے سارے پنجاب وچ اگ لا دتی۔ سکھاں نے "زمیندار" اخبار توں ہاڑا نقل کر کے گورمکھی وچ لکھ کے سارے پنجاب وچ اشتہار ونڈے۔

پر جیراتی دی گل اے !

مسلماناں نوں فیر وی خیال نہ آیا۔

جے اوہ وی پنجابی دا کوئی اخبار کڈھن۔

فیر سیاسی لہراں دا دور آیا۔ بال گنگا دھر تلک قید ہوئے سردار اجیت سنگھ جلاوطن ہوئے گوردوارہ رقاب گنج ڈھایا گیا۔

کرپان تے پابندی لگ گئی۔

سکھاں وچ بڑی بے چینی پھیلی۔

اتوں بج بج دے مقام تے امریکہ توں آؤن والے سکھاں اتے گولی چلی۔ کرپان لہر شروع ہوئی۔ ایس زمانے وچ اخباراں دی دنیا وچ بنتھ سیوک۔ شہید تے پنجاب سرمہ دے نال چمکے۔

جنگ دے بعد شرومنی گوردوارہ پربندھک کمیٹی دی رہنمائی وچ اکالی لہر دا بڑا زور ہویا۔ ننکانہ صاحب تے گورودا باغ دے زبردست ہنگامے ہوئے۔

ایس زمانے وچ :

اکالی	رنجیت
ستسار	کھڑا جتھیدار
پردیسی	خالصہ سنگت
رام گڑھیا گزٹ	اکالی تے پردیسی
گڑگج اکالی	ببر شیر
ست سنگ	سنت سیوک
دھرم ویر	سنت سماچار
کرپان بہادر	دیسی سیوک
نروں خالصہ	قومی درد

Marfat.com

ریاستی قہر	چھنکنا
گبر گھمبیر گزٹ	آزاد بن
پرتیم	پھلواری

تے ۔ کرتی ۔ اخبار نکلے ۔

ایسے زمانے وچ مسلماناں نے خلافت لہر تے نامل ورتن لہر وچ حصہ لیا۔ بڑی بڑی قربانیاں دتیاں۔ لوکاں دا جوش ودھان لئی پنجابی دے گیت لکھے گئے۔ ملک لال دین قیصر (اوس ویلے "سچدل" تخلص کردے سن) دے گیت :

مصطفےٰ کمال دے تیریاں دُور بلائیاں

لوک گیت بن گئے۔ پر مسلماناں نے پنجابی دا کوئی اخبار نہ کڈھیا۔

اگلے دس پندراں سالاں وچ پنجابی زبان دے ۲۳ روزانہ اخبار۔ ۶۷ ہفتہ وار، چار پندرہ روزہ، ۲۵ ماہانہ رسالے تے اک تن ماہی رسالہ نکلیا۔ فیر دوسری جنگ آئی تے کانگرس دی "ہندوستان چھڈو" لہر اٹھی۔ ایدے اثر نال کئی اخبار بند ہو گئے۔

جنگ دے بعد تن روزانہ اخبار، ۳۱ ہفتہ وار، ۴ پندرہ روزہ، ۵۲ ماہانہ رسالے نکلے۔

جدوں پاکستان بنیا

تے !

لاہور دے پنجابی اخبار ختم ہو گئے

یا !

سرحد پار چلے گئے۔

اُردو لپی دے پنجابی رسالے !

تقسیم توں پہلے جتھے ستیکر ساڈی یاد کم کردی اے۔ پنجاب وچ اُردو لپی دے پنجابی رسالے صرف دو ای سن۔ اک "پنجابی دربار" سی۔ جنہوں جوشوا فضل الدین ہوراں کڈھیا تے دُوجا "سارنگ"

"پنجابی دربار" بڑا سوہنا رسالہ سی۔ ایدے وچ علمی تے ادبی مضمون تے نظماں تے گیت تے لطیفے چھپدے سن۔ لکھن والیاں وچ مسلمان وی شامل سن۔ قاضی فضل حق

Marfat.com

ہوراں نے کئی مضمون لکھے۔ مینوں یاد اے جے اک مضمون مولانا عبدالمجید سالک ہوراں دی لکھیا سی۔

فیر جوشوا فضل الدین ہوراں دیاں اپنیاں لکھیاں ہوئیاں چیزاں چھپدیاں سن۔ اوہ پنجابی دے منے پرمنے ادیب نئیں تے شاعر دی چنگے تے افسانہ نگار دی چنگے۔ اوہناں دا رسالہ کئی سال جاری رہیا۔ اک اُدھواری بند ہو کے فیر شروع ہویا پر تقسیم توں پنج ست سال پہلے بالکل ختم ہو گیا۔

"سارنگ" اپنی ٹیپ ٹاپ وچ پنجابی دربار توں بہت بہتر رسالہ سی۔ ایدے وچ رنگین آرٹ دیاں تصویراں، کارٹون، باتصویر مضمون۔ غرض سب کُش سی۔

پر ایہہ رسالہ جلدی بند ہو گیا۔

تقسیم توں پہلے

اُردو اخباراں وچ کدی کدی پنجابی دی کوئی نظم آجاندی سی۔

تقسیم دے بعد

لاہور دے روزنامہ "آغاز" نے سب توں پہلے دو تن ہفتے اپنا پنجابی ضمیمہ کڈھیا۔

ایہہ ہفتہ وار چھپدا سی ۲۰ : ۲/۳۰ دے چار صفحے ہُندے سن۔

پہلے ضمیمے وچ :

سجاد حیدر دی کہانی

امرتا پریتم دا کلام

تے !

میرا مضمون

"والٹ وِٹمن دی کلا"

چھپیا سی۔

ایدے بعد

ڈاکٹر فقیر محمد فقیرؔ ہوراں دا رسالہ "پنجابی" نکلیا۔ ایس دی تعریف کرنی مناسب نہیں کیونکہ ایہہ مضمون رسالہ پنجابی وچ ای چھپ رہیا اے۔

بہرحال

Marfat.com

ایہہ ظاہر ہے جے "پنجابی" نوں لوکاں نے بہت سراہیا۔

فیر میر محمد دین میر ہوراں نے "پاک پنجابی" دے ناں نال اک ہفتہ وار اخبار کڈھیا۔ چنگا اخبار سی۔ پر کُش ہفتے نکل کے بند ہو گیا۔

"امروز" اخبار نے پنجابی زبان وچ ہفتہ وار صفحہ دینا شروع کیتا جیہڑا ہُن تیک جاری اے۔ پنجاب یونیورسٹی دے شعبۂ صحافت وچ جیہڑی ڈپلومہ کلاس ۱۹۴۱ء توں جاری اے۔ اوہدے وچ "پنجابی اخبار نویسی" دا پرچہ وی ہُندا سی۔ پر تقسیم دے بعد نہ پنجابی دا کوئی اخبار نکلیا نہ پنجابی اخبار نویسی سکھن لئی کوئی اَگے ودھیا جو دو چار پنجابی اخبار ہندے تے کوئی امیدواری آؤندے تے پنجاب یونیورسٹی توں اپنے قواعد دی رُو نال پنجابی صحافت دا لیکچرار دی مقرر کرنا پیندا۔

اَج دے بین الاقوامی دستور دے مطابق فلم تے ریڈیو دی اخبار نویسی دی اصلاح ہیٹھ آؤندے نیں۔ پاکستان وچ پنجابی فلماں بہت ساریاں بنیاں نیں۔ جنہاں نے بڑے ریکارڈ توڑے نیں۔

ایہہ ایس گل دا ثبوت اے

کہ

پنجاب دے لوک اپنی بولی نال ہن وی پیار کردے نیں۔

اگر فلمساز لوک اپنیاں پنجابی فلماں نوں صرف روپیہ کمان دا ذریعہ نہ بناؤن تے کش فن ول وی دھیان دین تے ایس نال پنجابی دی خدمت وی ہو سکدی اے تے چرچا وی ہو سکدا اے۔

ساڈے دیس وچ پنجابی دی اصل خدمت ریڈیو نے کیتی اے۔ تقسیم توں پہلے آل انڈیا ریڈیو لاہور تے پاکستان بنن دے بعد ریڈیو پاکستان لاہور تے پنڈی توں پنجابی پروگرام نشر ہندے نیں۔ پنجابی وچ خبراں وی سنائی جاندیاں نیں۔ تے تقریراں تے مشاعرے وی ہُندے نیں۔ پنجابی گیتاں دے فیچر خاص طور تے بڑے مقبول نیں۔ ریڈیو دے پنجابی پروگرام دا اک وڈا فائدہ ایہہ وی اے جے بعض پنجابی لکھن والیاں دی حوصلہ افزائی ہو جاندی اے۔

تعجب دی گل اے !

کہ ہُن تیکر کسے نے پنجابی دا روزانہ اخبار کڈھن دی جُرأت نہیں کیتی۔

شاید نئیں کہو جے پنجابی دا ہفت روزہ اخبار تے رسالہ تے کامیاب نہیں ہُندے۔ روزانہ اخبار کس طرح کامیاب ہو سکدا اے۔

ایس سوال دا جواب ایہہ اے جے میرا مطلب اِک پورے روزانہ اخبار نال نہیں۔

میرے خیال وچ !

پنجابی زبان وچ اِک سدھا سادا ضمیمہ نما روزانہ اخبار تکلے تے اوہ کامیاب ہو سکدا اے۔

ایدے لئی

وڈے سرمائے دی

لوڑ نہیں !

صرف

محنت

تے !

ہمت

دی لوڑ اے !

جناب اسلم پرویز بوکی

ٹاہلی دے تھلّے

ٹاہلی دے تھلے اشفاق احمد ہوراں دے ریڈیو تے نشر ہون واسطے لکھے ہوئے ڈرامیاں دا اک سلسلہ اے۔ ایس دے وچ کل چھ ڈرامے نیں۔ اوہ آپ ایہناں نوں ڈرامے کہندے نیں۔ ریڈیو تے نشر ہون والے تے سٹیج تے ہون والے ڈرامیاں وچ بہت سارا فرق ہوندا اے۔ ہور تا فرقاں توں اڈ اِک وڈا فرق ایہہ ہوندا اے کہ سٹیج دے ڈرامے نوں بندہ گوہ کر کے ویکھن جاندا اے۔ اوہ ڈراما بھانویں چنگا ہووے تے بھاویں ماڑا اوہنوں بندہ ویکھ کے ای اٹھدا اے۔ شاید ای کوئی بندہ وچوں اٹھ کے آؤندا ہووے، پر ریڈیو دے ڈرامے دا شروع ای کھچ پان والا نہ ہووے تے سنن ہار ریڈیو دی سوئی گھما کے کتے ہور لے جاندا اے۔ دوجے ایہہ کہ سٹیج دے ڈرامے دے پاتر کئی طریقیاں نال ویکھن ہارنوں خوش کر سکدے نیں۔ سٹیج تے کپڑے تے پاتراں دی حرکتاں ہوندیاں نیں، پر ریڈیو تے صرف آواز ہوندی اے۔ ریڈیو دے ڈرامے وچ پاتر نوں ایہہ سارا کم آواز توں لینا پیندا اے۔ ایس طرح دو گلاں ساڈے سامنے آئیاں۔ اک ایہہ کہ ریڈیو دے ڈرامے دا شروع بہت چنگا تے کھچ پان والا ہونا چاہیدا اے۔ دوجے پاتر نوں اپنی آواز تے پورا قابو ہونا چاہیدا۔ ایہہ دو گلاں ہون تے ریڈیو دا ڈراما سنیا جاندا اے نہیں تے نہیں۔

اک ہور گل جیہڑی ریڈیو دے ڈرامے دے لکھاری نوں دھیان وچ رکھنی پیندی اے، اوہ ایہہ وے کہ اوہدے سنن ہار دکھ دکھ عمراں تے دکھ دکھ طبقیاں وچوں ہوندے نیں۔ تالے سارے اکو جہے دماغ والے نہیں ہوندے کہ ڈرامے دیاں ساریاں گلاں سمجھ لین۔ ریڈیو سنن والے مرد، تینویاں، بچے، بڈھے، جوان، پڑھے لکھے، ان پڑھ سارے ای ہوندے نیں۔ کوئی بی اے، ایم۔ اے پاس تے اُچے ذہن دا مالک ہوندا تے کوئی مہا تڑ ساتھ۔ کوئی افسر ہوندا اے تے کوئی کلرک یاں چپڑاسی، کوئی واہی بیجی کرن والا مزارع تے کوئی زمیناں دا مالک ہوندا

Marfat.com

اے۔ کوئی ہوش پھڑ دیاں ای کاراں دا مالک ہوندا اے تے کوئی کسے دا ٹانگا گھوڑا لے کے بھاڑے تے چلان والا۔ کوئی ہل دا مالک تے کوئی اوسے ہل وچ ترے روپے دہاڑی تے کم کرن والا مزدور۔ ایہناں ساریاں نوں اک ویلے وچ راضی رکھن واسطے لکھاری نوں کجھ نہ کجھ دینا پیندا اے۔ جے اوہ نہ دیوے تے بوکاٹا۔ مطلب ایہ کہ ریڈیو دا ڈراما لکھنا بنتا اوکھا اے۔

ایہناں اوکھیاریاں نال نبڑن واسطے اشفاق احمد ہوراں نے "ٹاہلی دے تھلے" دے پلاٹ ای ایس طرح چنے نیں کہ کوئی گنجھل ای نہ پوے۔ سدھی پدھری پنڈ دی دسوں دسی اے۔ پنڈ دے بندیاں دے جذبات دسے نیں۔ اوہناں نے ارسطو تے فلاطو دے فلسفے نہیں پگھارے۔ ساڈی روزدی زندگی وچ آؤن والے چھوٹے چھوٹے مسئلے نیں۔ مسئلے دی کاہدے ایہو ای گلاں نیں، جیہڑیاں ایس روز کرنے آں۔ انج لگدا اے کہ اشفاق ہوری کسے تھاں تے لک کے بہہ رہے نیں تے اوس رُکھ تھلے آکے گلاں کرن والیاں دیاں گلاں سن کے لکھی گئے نیں۔ تے ایہناں ای چھوٹیاں چھوٹیاں گلاں وچ وڈے ذہن رکھن والیاں واسطے زندگی دے ڈھونگے مسئلے وی حل کر چھڈے نیں۔ ایہناں فیچراں نوں جیہڑا مرضی سن لوے، اوہ اوہدے وچوں اپنے من دی پسند ضرور لبھ لوے گا۔ ڈرامے دے پاتر تے صرف گلاں کردے نیں۔ ایہناں گلاں وچوں ڈراما آپو آپ اُگھڑ دا اے۔ اشفاق ہوری تے بس شیشہ چک کے سامنے کر دیندے نیں۔ لوکاں دیاں کیتیاں ہویاں گلاں فیر مڑ کے اوہناں نوں سنا دینا ای اشفاق ہوراں دا کمال اے۔ ساڈے مشرقی زباناں دے ڈرامے دا ایہہ بہت وڈا گھاٹا سی، جیہڑا اشفاق ہوراں تے پورا کردتا اے۔ لمے لمے ڈائیلاگ، وڈھے وڈھے لفظ ای ڈراما نہیں ہوندے۔ اصلی ڈراما تے ایہ وے کہ جو کجھ اسیں کرنے آں، اوہدی نقل دکھا دتی جاوے۔ نقل دی اوہو ای چنگی لگدی اے جیہدا اصل دے ہوندیاں وی پتا نہ لگے کہ دوناں چوں اصل کیہڑی اے۔ جے اشفاق ہوراں دے کمال دا مزہ لینا ہووے تے قلم پھڑ کے لکھن دی کوشش کرو۔ بندہ دو چار سطراں لکھ کے سوچیں پے جاندا اے کہ ایہنیاں آسان تے ڈوھنگیاں گلاں کتھوں لکھاں۔

اشفاق ہوراں نے اپنے فیچراں وچ کتے وی کسے پاتر بارے ایہہ نہیں دسیا کہ اوہ کون تے اوہدا کردار کیہ اے۔ پاتر گلاں کردے جاندے نیں تے اوہناں دے کردار آپے ای سامنے آئی جاندے نیں تے نالونال ای سنن ہار نوں اوہناں دیاں کمزوریاں، برائیاں، اچھائیاں سمجھ آؤندیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں گلاں وچ ای اشفاق ہوراں نے ہر پاتر دا نفسیاتی تجزیہ وی کر دتا اے،

Marfat.com

معاشرے تے تنقید وی کیتی اے تے طنز دے گھنے تیراں دے نشانے وی مارے نیں۔

سلسلے دے پہلے فیچر وچ دو عورتاں مہراں تے کریمو بالن چکی پنڈ دے آؤندیاں نیں تے راہ وچ ذرا کو ساہ کڈن لئی ٹاہلی دے تھلے رک جاندیاں نیں۔ اوہ دونویں اپنیاں گلاں کردیاں نیں۔ گل چوں گل نکلدی اے تے اگے ودھی اے۔ ادھا پینڈا اوہ مکا چکیاں نیں ادھا کو باقی رہندا اے۔ کریمو آکھدی اے:

کریمو: میریاں تے پنیاں رہ گئیاں نیں مہراں۔

مہراں: تیریاں ای رہ گئیاں نیں ناں کریمو۔ نوری کولوں پچھ، بیہڑی دن وچ چار چار پھیرے پاندی اے۔

ایس طرح گلاں گلاں وچ ای ڈرامے دے مرکزی کردار دا تعارف ہوندا اے تے سارا ڈراما نوری تے طفیل دے دوالے گھمدا اے۔ مہراں تے کریمو دیاں گلاں توں ای پتا لگدا اے کہ طفیل تے نوری دی گل سارے پنڈ وچ اُڈی ہوئی اے۔ کالے تے صوباں دی گل دا وی پتا لگدا اے۔ فیر ایہہ وی پتا لگدا اے کہ نویں نسل دے چالے کجھ اچھے نہیں ہیگے۔

مہراں: اک ساڈا زمانہ سی۔ بئی منہ ہنیرے اٹھدیاں .....

کریمو: ساڈی گل رہن دے۔ ہن تے ویلا ای پرت گیا اے، مہراں۔ نہ وڈھیاں دا لحاظ نہ چھوٹیاں دی شرم۔ منہ چکی پھردے نیں، جو جی آؤندا اے کردے نیں۔

جے ایس ایس گل بات تے ذرا کو دھیان کریئے تاں پتا لگدا اے کہ مہراں تے کریمو نویں نسل نوں برا ایس واسطے کہندیاں نیں کہ ایہناں نوں اپنی محرومی دا ڈاہڈا احساس اے۔ ایس دا ثبوت ایہناں دا باگو تاں گل بات کرنا تے اوہدے کولوں ٹوہ لین دا انداز وی اے۔ نینویاں دا گلاں کرن دا اک خاص طریقہ ہوندا اے کہ گل کری وی جانی تے لکوئی وی جانی تے ظاہرا ایہہ کرنا جداں کجھ پتا ای نہیں ہیگا۔

کریمو: اچھا تے فیر سب کجھ .....

مہراں: بلے نی وچارییے۔ ایڈی بھولی بنی ایں پئی

کریمو: مینوں تے کجھ نہیں پتا ناں ایماں دے۔ میں تے بس ایناں ای سنیا سی بئی وڈاں دی کڑی ریباں دے گھر سے کسیدہ سکھن آؤندی اے۔

اپنی کو گل توں کریمو تے مہراں دے کردار دا فرق وی اگھڑ کے سامنے آؤندا اے۔ کریمو

Marfat.com

جاندیاں ہویاں وی انجان بن دی اے۔ بڑی میسنی اے تے مہراں بڑی منہ پھٹ تے صاف گو لگدی اے۔ شروع توں لے کے اخیر توڑی کریمو دے مونہوں نکلیاں ہویاں ساریاں گلاں اوہدے میسنے کردار نوں ظاہر کردیاں نیں۔

فیر باگو پنڈ دا اک نواں نواں جوان ہوندا اے۔ منڈا ٹاہلی دے تھلے آوندا اے۔ دوروں مہراں تے کریمو دے بچپن تے دسدا اے:

باگو: "باگو ہے واچاچی" پنڈ دا ماحول نکھر کے سامنے آجاندا اے۔ باگو عمر دے اوس حصے وچ اے، جتھے بندہ نرے جذبات وچ ای ہوندا اے۔ باگو دی نویں نویں جوانی اے۔ اوہدیاں اپنیاں سدھراں نیں۔ دوجیاں دے پیار دیاں گلاں سن کے اوہدے اپنے دل وچ کسے نال پیار کرن دا چا اے۔ نویں جوانی جو ہوئی۔ ایہہ گل اخیر تے جا کے پتا لگدا اے کہ اوہنے نوری تے طفیل توں ویکھیا دوکھیا کوئی نہیں سی۔ کسے نال پیار کرن دے جذبے دی شدت نے اوہنوں طفیل تے نوری توں گاؤں کڈھدے تے ملدے دکھاندا سی۔ باگو دی ایس سدھر دا پتا کریمو تے مہراں دے چلے جان مگروں ایس ماہیے وچوں وی لگدا اے، جیہڑا اوہ گاؤندا اے:

دوپٹرا ناراں دے، ساڈی گلی آ ماہیا دکھ مٹن بماراں دے

باگو دی آواز سن کے صوبا تے شکندر ٹاہلی تھلے آجاندے نیں۔ باگو دے جواب توں ای پتا لگدا اے کہ شکندر کوئی بڈھا بندہ اے۔

باگو: ہیں آں بابا۔

صوبے تے شکندر دیاں گلاں توں اوہناں دے کردار سامنے آوندے نیں۔ شکندر اک وڈی عمر دا آدمی اے تے پنڈ دا لمبڑ دار وی اے۔ شکندر نے اپنے آپ تے نیکی دی چادر پائی ہوئی اے۔ اوہ اپنے آپ نوں بڑا نیک ظاہر کردا اے تے پنڈ وچ ہون والی ہر برائی دا خاتمہ کرنا چاہندا اے، پر اوہدے اپنے دل وچ وی کھوٹ اے۔ ایہہ کھوٹ اوہدیاں اپنیاں گلاں وچوں ای ڈھل پیندا اے۔ مثلاً باگو کولوں نوری تے طفیل بارے ڈوہ لینا تے ایہو جیہیاں گلاں پچھنا۔

شکندر: ایس واج ای آوندی سی کہ کش ویکھیا دی سی۔

ایس تے کش ویکھیا دی سی" وچ بڑیاں گلاں جھانیاں پاندیاں نیں۔

Marfat.com

باگودے وس تے شکندر دا فٹ ایہہ کہنا :

شکندر:۔ میں ایہہ وال دُھپ وچ بگے نہیں کیتے۔ تینوں پہلے دہاڑے ای ویکھ کے وس فنا سی۔

وسدا اے کہ شکندر اک اجیہا بندہ اے، جیہڑا دوجیاں تے اپنی عقل دا رُعب پانا چاہندا اے۔ دوجے صوبے درگا خوشامدی بندہ اوہنے اپنے نال رکھیا ہویا اے، جیہڑا اوہدی ہر گل من لیندا اے تے ایس طرح شکندر دے اندر لے نوں پھوک دیندا اے۔ صوبے دے کردار دا وی ایہناں ای گلاں توں اگھڑ دا اے۔ مثلاً صوبے دے ایہہ جواب :

صوبا : اوہیو تیرے والی گل لمبردارا! کدے ٹھوکر وتے، کدے نیاباں وتے۔

صوبا : تینوں کی توں کیوں بُرا بن دا ایں۔ چودھری توں گل اپڑ گئی ہووے گی۔

صوبا : میں وی تے پہلے ای دن من لئی سی کہ

صوبا : لمبردارا! تیرے کولوں کی لکیارہ سکدا اے۔ پہلاں جدوں توں سانوں موسے والی گل دسی سی تے اسیں من دے نہیں سی، پر جدوں سامنے آگئی تے اسیں آکھیا لمبردار ٹھیک آہندا سی۔

ایس توں اگے دی صوبے تے شکندر دیاں گلاں توں اوہناں دے کردار اگھڑ دے نیں۔ اخیر گل ایہہ نکلدی اے کہ شکندر اے لمبردار تے چودھری نال اوہدا PERSONALITY CLASH اے۔ نال ای اوہ چودھری کولوں کُنّی دی کترانداا ے کیوں جے اوہ تے صوبا چودھری نال گل کرن دی پکی کر کے وی بابے کھیرے کولوں صلاح لین ٹر پیندے نیں۔

ایس توں اگے انشفاق احمد ہوراں مرکزی کرداراں تے گل لیاندی اے۔ ساریاں لوکاں دیاں گلاں وی ایہناں دوناں "نوری تے طفیل" دے بارے نیں۔ نوری تے طفیل دی گل بات توں پتا لگدا اے پئی ایس توں پہلاں اوہ اک دوجے نوں جاندے وی نہیں سن، پر لوکاں نے اوہناں بارے گلاں کر کے اوہناں دے دل وچ اک دوجے نوں ویکھن دا چا ضرور پا دِتّا سی جدوں اوہناں نوں پتا لگیا کہ ایہہ نوری اے تے اوہ طفیل اے۔ دونوں اک دوجے نوں ٹکر گئے۔ پر لوکاں نے جیہڑی گل اوہناں دے لاشعور وچ بٹھا دتی سی اُوہ ہوگئی۔ جے پنڈ دے لوکی ایس گل نوں نہ چکدے تے شاید اوہ اک دوجے نوں ملدے وی ناں۔

لکھاری نوں ایس فیچر وچ (TIME UNITY) دا خاص خیال رکھیا اے۔ ڈرامے دے شروع وچ شام دا ویلا اے۔ مہراں تے کریمو گھر اپڑن خاطر چھیتی کردیاں نیں۔ اوہناں

دے جان مگروں ہنیرا ذرا کو بنتا ہوندا اے۔ صوبا تے شکندر دوروں باگو توں پچھان نہیں سکدے تے اجیروچ طفیل توں واج مار کے پچھنا پیندا اے۔

" اوئے کیہڑا اے ٹاہلی تھلے "

ڈراما شام دا ہنیرا پین دے نال شروع ہوندا اے تے ہنیرا گوھڑا ہون توں پہلاں مک جاندا اے۔

جناب پروفیسر سرفراز حسین قاضی ایم۔ اے

ٹاہلی دے تھلّے ول اِک نظر

"ٹاہلی دے تھلے" اشفاق احمد ہوراں دیاں چھیاں ڈرامیاں دے مجموعے دا ناں اے۔ "پہلی گل" ہیٹھاں اوہ لکھدے نیں کہ ڈرامے سُنن لئی لکھے گئے سن، یعنی ریڈیو نے پیش کیتے گئے۔ دوجی گل کہ ایہہ پلاٹ دے ڈرامے نیں۔ چھوٹیاں چھوٹیاں کریکٹر سٹڈیاں نیں۔

ڈراما بھانویں سٹیج لئی ہووے تے بھانویں ریڈیو یا ٹیلیویژن لئی، ناول تے افسانے نالوں وکھ فن رکھدا اے۔ ڈراما نگار نوں بہت ساریاں آسانیاں تے بندیاں نیں، جیہڑیاں کہ ناول نگاریاں افسانہ نگار نوں نہیں لبھدیاں۔ ایسے طرح ڈرامے لکھن والے تے بہت ساریاں پابندیاں دی ہندیاں نیں، جیہناں توں ناول تے افسانے لکھن والے آزاد ہندے نیں۔ ڈرامے دے فن نوں ویکھن توں پہلاں "ٹاہلی دے تھلے" بہن والے فن کار توں جے ویکھ لئے تے چنگا ہووے گا۔ اوہناں آپے ای دو گلاں سانوں دتیاں نیں:

(۱) ایہہ ڈرامے پلاٹ دے ڈرامے نیں۔

(۲) ایہہ چھوٹیاں چھوٹیاں کریکٹر سٹڈیاں نیں۔

جے لکھاری پاہڑواں تے سُٹ دیوے کہ اوہ آپ ای فیصلہ کر لین، فیر تے اک ناقد یاں قاری نِرا اپنا آکھ کے ای اکاں لنگھ جاندا جتّاں کہ اشفاق ہوراں آپ آکھیا اے، پر ہُن اوہناں دے آکھے دے تروپے ادھیڑنے پین گے، فیر کھوٹ تے سچیائی سامنے آوے گی۔

"ڈراما" یونانیاں دی اختراع اے تے ایہدا مطلب ایس لفظ توں ای ظاہر اے۔ "کر کے وکھانا" سدھی سادی تعریف اے۔ کسے طرح دی کوئی ہیرا پھیری موجود نہیں اے۔ ہندوستان وی یونانیاں ونگر ڈرامے دا گڑھ رہیا اے تے اپنے جدوں دیوتا اُک گئے تے اوہ دل کے راجا اندر کول گئے تے اپنی تنگی دی کتھا سنائی۔ اوہدی مت وچ کوئی گل کتھ نہ آ سکی تے اوہ

Marfat.com

ایہناں نوں نال لے کے " برھما " دے حضور حاضر ہویا تے ایس درخواست نوں اگے چک رکھیا۔ برھما نے سوچ وچار توں بعد دیوتا واں نوں اک نسخہ دتا، جیہڑا کہ انج اے:

(۱)۔ رگ وید وچوں نچنا لیا

(۲)۔ سام وید وچوں مستی لئی

(۳) یجر وید وچوں ہلنا جلنا لیا (ایکٹنگ)

(۴) اتھر وید وچوں جذبیاں دا اظہار لیا

تے ایہناں چوآں نوں رلا ملا کے تے " نٹ وید " بنا لیا گیا۔ دیوتا واں نوں ایہہ نسخہ لبھیا تے اوہ ہسدے نچدے واپس مڑے تے فیر ایسے نسخہ نے تکنلا جیہے ڈرامیاں نوں جنم دتا۔

یونان دی گل لئی یاں ہندوستان دے تے بھانویں دنیا دے ادب تے نظر مار لیئے، ڈرامے دی چنگی تعریف ایہو ای بن دی اے۔ تعریفوں اگے فن دی گل آجاندی اے۔ اک پلاٹ ہووے جدھی کہ گل اشفاق ہوراں آپ ای کردتی اے۔ پلاٹ کیہ ہندا اے؟ اوہدی اک شروع ہندی اے، اک نقطۂ عروج تے اک خاتمہ۔ اشفاق ہوراں پلاٹ دے ڈرامے آکھ کے اپنے تے ڈاہڈی ای ذمہ داری سٹ لئی اے۔

اوہناں دیاں ڈرامیاں وچ پلاٹ ناں دی شے ہے ای کوئی نہیں۔ "ٹاہلی دے تھلے" ناں ضرور ساریاں ڈرامیاں وچ مشترک تے سانجھا اے۔ جے ایس پلاٹ دیکھنا یاں لبھنا چاہیئے تے فیر اک ہور نسخہ وزنا پووے گا۔ اوہ ایہہ کہ ایس کتاب دے چھیوے ڈرامیاں نوں اک ڈراما بنا لیئے تے ایہنوں سیناں یاں دکھو دکھ ایکٹاں وچ ونڈ لیئے تے فیر اک پلاٹ بن کے سامنے آجاوے گا۔ ایتھے ایہہ سوال جم پیندا اے کہ کیویں؟ تے آؤ دکھو دکھ یاں ڈرامیاں نوں دیکھ دے چلئے۔

پہلا ڈراما شاں کرداراں نال جڑیا ہویا اے تے کجھ کردار گلاں نہیں کردے، سامنے نہیں آوندے پردے پیچھے دی زبانی سانوں اوہناں دا پتا چل دا اے۔ اک پنڈ دا ماحول اے۔ ساری فضا تے سارے ماحول تے پنڈاں دی سادگی دے نال نال وہم دی دنیا آباد دسدی اے۔ نیلیاں نوں شہتیر بنان والیاں گلاں لبھ دیاں نیں تے اخیر تے الھڑ سدھراں ٹاکرا کھاندیاں نیں تے اک " ردعمل " جم پیندا اے تے اوہ اوہناں وہماں نوں پیچ کر کے دکھان دا خیال اگ پیندا اے۔

دوجے ڈرامے وچ نشہ دیاں گلاں نیں۔ پر پہلے ڈرامے والا وہم تے سادگی اوتھے اوسے

Marfat.com

طرح قائم تے دائم اے۔ کمال تے فیروز توں شکاری اتے نشہ تے بوٹی کھوان دا الزام نہ نری سادگی اے بلکہ پہلے ڈرامے والا وہم وی ایتھے کم آؤندا اے۔

ترنجے ڈرامے وچ "دنا شینت" اک ہزار روپیاں دے سامنے آؤندا اے۔ سادگی ایتھے پنڈاں دی بے وقوفی دی حد تک اپڑ گئی اے۔ ایہو دنا چوتھے ڈرامے دی فضا نوں سادہ تے بے وقوف بنا ندا اے۔

پنجویں ڈرامے وچ وہم اپنی آخری حداں تے اپڑ گیا اے۔ دوجے نفطاں وچ ایہہ نقطۂ عروج اکھیا جاوے تے جھوٹ نہیں ہون لگا تے چھیویں ڈرامے وچ ترنجے تے چوتھے ڈرامے والا دنو فیر موجود اے۔

پلاٹ دے لحاظ نال پہلا ڈراما انبدا اے۔ پنجواں ڈراما نقطۂ عروج (CLIMAX) تے آخری ڈراما جیتھے کہ ٹاہلی وڈھ دتی جاندی اے، انتہا اے۔ ٹاہلی انبدا اے تے ٹاہلی انتہا اے۔ ایس تجربے توں ایہہ گل کھل کے سامنے آ جاندی اے کہ ساریاں ڈرامیاں نوں کٹھیاں کر کے دوتناں ایکٹاں دا اک وڈا ڈراما بنا لیئے تے فیر اسی ایس نوں پلاٹ دا ڈراما آکھ سکاں گے، ورنہ نہیں۔

پہلے ڈرامے دا پلاٹ کیہہ اے؟ کجھ وی نہیں۔ نوری تے طفیل دے عشق دا من گھڑت قصہ تے ٹاہلی تھلے بہن کھلون والے پاتراں دیاں ایدھروں اودھروں پھڑیاں ہویاں گلاں نیں۔ دوجے ڈرامے وچ وی گلاں نال ای ٹرخایا گیا اے تے ایہو تے باقیاں ڈرامیاں نے وی حادی اے۔

دوجی گل اشفاق ہوراں ایہہ آکھی اے کہ ایہہ چھوٹیاں چھوٹیاں کریکٹر سٹڈیاں نیں۔ گل دل نوں لگدی اے۔ پلاٹ وچ کریکٹراں دا ہونا بڑا ای ضروری اے، پر ایہہ گل فنی لحاظ نال درست نہیں کہ اک کریکٹر سٹڈی ہووے تے اوہ پلاٹ دا ڈراما وی ہووے۔ کریکٹریاں کردار اپنی اپنی ذہنیت، اپنا اپنا شعور تے احساس تے آپنیاں آپنیاں سوچاں دا اظہار قاری تے کردا جاندا اے تے اک اک تصویر وکھری وکھری بندی جاندی اے تے اخیر تے اک وڈی ساری تصویر اکھاں ساہمنے آ جاندی اے، جیہدے وچ وکھو وکھریاں رنگاں والیاں بہت ساریاں موزتاں اک سوہنی جیہی تصویر بنا لیندیاں نیں۔ کرداراں دے لحاظ نال "ٹاہلی دے تھلے" بہن والے سارے دے سارے کردار بڑے ای سوہنے تے کدی نہ وسرن والے نیں۔

طفیل تے نوری دا ٹاکرا تے لوکاں دی زبانی سُنے ہوئے الزاماں دی بوچھاڑ اک دوجے دے اُتے بڑی سوہنی فضا اے۔ نفسیاتی لحاظ نال جوان تے الھڑ بندے دا ذہن باغی ہندا اے۔

Marfat.com

اوس نوں جے تے پچکار کے رکھیا جاوے تے اوہ تھلے لگ جان گے تے جے اوہناں نوں اینویں ای تنگ کیتا جاوے گا تے فیر اوہ ردِّ عمل ظاہر کرن گے تے ایہو حال نوری تے طفیل دا ہندا اے تے اک ماہر فن کار دے ہتھوں بنیاں ہویاں مورتاں سوہنیاں بن جاندیاں نیں۔ مہراں تے نوراں دی زبانی گلاں سن سن کے سانوں غصہ چڑھدا اے، پر ایہناں دونواں نوں مل کے اوہ غصہ ٹھنڈا ہو جاندا اے۔ سگوں نہ فر اٹھنڈاری ہو جاندا اے سگوں سانوں طفیل تے نوری نال پیار وی ہو جاندا اے۔ ایہہ پیار اخیر توڑی رہندا اے تے اوتھے ایہہ پیار بہتا ای جاگ پیندا اے، جتھے کہ صوبیدار دے ہٹکن تے موڑن دے باوجود ٹاہلی نوں وڈھ دتا جاندا اے۔ انج لگدا اے جیویں ٹاہلی نہیں ٹٹی سگوں ساڈا دل ٹٹ کے ڈگ پیا اے۔ ایس اک پیڑ محسوس کرنے آں تے دِتو دنگر روون لگ پینے آں تے مولو دنگر حالات نوں فراتے گریز ڈھونڈن دی کوشش کرنے آں۔

کریکٹر سٹڈی ہیٹھ اک تے دتو تناں ڈرامیاں وچ سانوں لبھدا اے۔ اینھوں وی اسی آکھ سکنے آں کہ ایہہ اکو ڈراما ہونا چاہیدا سی۔ ایس توں علاوہ نوراں بھانویں پہلے ڈرامے والی ہووے تے بھانویں مولو دی وہٹی ہووے، اکو ای کردار اے۔

ڈرامے دا فن مکالمے تے بول چال دا فن ہندا اے۔ مکالمے سوہنے ہون گے تے ڈراما کامیاب تے کدی نہ وسرن والا بن جاوے گا۔ آسکر وائیلڈ دا قول اے کہ سارے ڈرامے وچ اک فقرہ وی چُست کر دتا جاوے یاں اک لطیفہ ای مزے دا لکھ دتا جاوے تے سمجھ لو کہ اوہ ڈراما فنی تے عوامی دونواں لحاظاں نال کامیاب اے۔ تے لوک اوسے اک فقرے دی خاطر روز ای ڈراما ویکھن پے آؤن گے۔ مکالمے چُست تے مختصر ہون گے تے ڈرامے وچ جان پے جاوے گی۔

اشفاق ہوراں دے دو ہور رخ وی ساڈے سامنے آؤندے نیں۔ داد و لوہار تے تلقین شاہ اوہناں دی شخصیت دے ایہہ دونویں پاسے سانوں سوچن تے مجبور کر دے نیں کہ اسیں ایس فقرہ باز فن کار نوں داد دیئے۔ نکے نکے فقرے نگھیاں نگھیاں ٹکوراں تے میٹھے میٹھے ہٹکورے اشفاق ہوراں دی شخصیت دا حصہ بن گئے نیں:

رحمتے : تیرا میاں کتنے روپے چھڈ کے مریا اے۔

دتا : میاں چھڈ کے مریا اے۔ روپے شیشت مینوں تاں۔

Marfat.com

شادو : جھوٹ نہ ماریں

رحمتے : ساڈے نال سچی سچی گل کریں

دتا : نہیں میں تے شبینت گل کرن ای لگا ساں ——— روپے تے مینوں ———
شبینت اللہ جانے ۔

شادو: سارے پنڈ نوں پتا اے ۔

رحمتے : وڈے چھوٹے سارے جان دے نیں ۔

دتا : کی جان دے نیں ۔

شادو: پئی میاں اسماعیل تیرے لئی ناتواں چھڈ کے مریا اے ۔

دتا : ہچھا ! کنا ؟

نکے نکے فقرے تے بولدے چالدے فقرے ۔ شادو تے رحمتے دا دماغ تے سوچ دی کھول کے ساڈے اگے لیا رکھدے نیں تے نال ای دتے دی بے وقوفی تے سادگی یاں دوجیاں نفطاں وچ زنانیاں دے اگے بے بس ہوجان والی کیفیت کھل کے دس پیندی اے ۔

نوراں ——— وے مولو ——— مولو وے ——— ہائے وے ربا ——— مولو !

ساری ای کہانی ایس فقرے وچ آگئی اے تے فیر سارے ای مکالمے نکے نکے نیں پر دل وچ کھب جان والے نیں ۔

تے اخیر لی گل ساری دی ساری فضا دی اے ۔ پنڈ دی فضا ۔ سادہ فضا تے غیر متعفن فضا ۔ اشفاق ہوراں پنجابی زبان دی لوک فارم نوں اپنے سامنے رکھیا اے ۔ پنجابی زبان دی بنیاد وچ سادگی تے سدھاپن رچیا ہویا اے ۔ تے تری بولی دی سادگی سگوں جذبیاں دی سادگی تے سچائی دی کٹ کٹ کے بھری ہوئی اے ۔ کتاب دا ناں ای "پنڈ دا نہ" اے ۔ ٹاہلی خاص مربعیاں تے رقبیاں دا درخت اے ۔ کسے سر دا ناں نہیں لیا نیں ، نہ ای کسے چھنبیلی دی گل کیتی نیں ۔ پنڈاں نے گٹھڑیاں نال بھرے ہوئے ڈرامے بالکل ای پنڈاں ورگے نیں ، جنھے کدھرے شہریت آوڑی اے ، اوتھے اشفاق ہوراں دی قلم اکھڑی نہیں بلکہ اوتھے اوہناں نے ماحول نوں ، فضا نوں اپنے سامنے رکھیا اے ۔ ایہہ نہیں کیتا کہ اکو سبھا نوں ورتیا ہووے ۔ اک جنگے تے منجھے ہوئے فن کار ونگر اوہناں نے ایہہ تمیز قائم رکھی اے :

ناہید : تہانوں کہیا سی ناں بئی علیحدہ پیتا نال لے کے چلو ۔

Marfat.com

جمیل : تسیں تے بس رائے ای دے سکدیاں او۔ دوسرا پہیا تیار ہوندا تے بیں نال لے کے نہ چلدا بھلا۔

ایہہ شہری بولی اے۔

رضیہ : تینوں چونی ملے گی۔

ونا : ہچھا جی۔ تسینت تے فر بیں چوانی نال کی کراں جی۔

ناہید : کرنا کرانا کچھ نئیں۔ بس تینوں تیری محنت ملے گی۔

ایہناں تناں فقریاں وچ فرق آپے پیا چیکاں مار دا اے۔ کجھ تے کجھ۔ چونی تے چوانی۔ تے فر سبھ توں وڈی گل ایہہ کہ لہجے دا وی فرق محسوس پیا ہندا اے۔

ایہہ ڈرامے ریڈیو یاں ٹی۔ وی لئی لکھے گئے، پر ایہناں دی اک ہور خوبی ایہہ وی اے کہ سٹیج وی کیتے جا سکدے نیں کیوں جے کوئی گل وی سٹیج لئی اوکھی نہیں۔ ٹاہلی دا بوٹا اک علامت دے طور نال ورتیا جا سکدا اے تے سین بدلدے جان، کردار آؤندے جان، اپنا اپنا کم کردے جان تے نویں آؤندے جان۔ اخیری گل ایہہ دے کہ اشفاق ہوری ملک منجھے ہوئے لیکھار نیں تے اوہناں دے ایہہ ڈرامے ہر طرح پورے تے سوہنے نیں۔

Marfat.com

جناب پروفیسر سرفراز حسین قاضی ایم۔اے

نواز۔۔۔اک رومانی افسانہ نگار

نواز دے افسانیاں دا مجموعہ "ڈوہنگیاں شاماں" ساڈے سامنے وے۔ ایس دیباچے وچ احمد ندیم قاسمی ہوری لکھدے نیں کہ "اردو وچ کرشن چندر، قرۃ العین حیدر تے اے حمید نیں تے پنجابی وچ نواز"۔ میں کسے فن کار دا کسے دوجے تے وکھری زبان دے فن کار نال مقابلہ یاں موازنہ کرن دے حق وچ نہیں آں۔ نے نال قاسمی ہوراں ایتھے اوہناں ساریاں گلاں نوں پچھاں ساں سٹیا اے جیہڑیاں کہ "انداتا"، "آگ کا دریا" تے "کچھ یادیں کچھ آنسو" وچ انلیاں تریواں فنکاراں کول موجود ہین۔ ایہناں ادیباں دا حق انفرادی دی اے تے مکمل دی، جدکہ نواز ہوری اجے راہے پئے نیں، حالی اوہ منزل تے نہیں اپڑے۔

ہاں اک گل نواز کول وی ہے وے تے اوہ وے رومانیت۔ پر ایتھے وی فرق موجود اے۔ پہلاں ایہہ ویکھ دے چلیئے کہ رومانیت ہندی کیہ اے؟ گورکی تے تے دوناں تے دومیلاناں رومانیت تے حقیقت دا ذکر کیتا سی۔ حقیقت نوں اوہ زندگی داناں دیندا اے، پر رومانیت کیہ اے؟ اوہ وی کھل کے نہیں دس سکیا۔ ایبرکرومبی نے رومانیت نوں اک اسلوب متن نوں انکار کردتا اے۔ اوہ ایس نوں اک ذہنی کیفیت داناں دیندا اے۔ اک تخیلی اپیل آکھدا اے۔ لوکس کول رومانیت دماغ دیاں سست تے کاہل صلاحیتاں نوں سامنے لیان دا دوجا ناں اے۔

رومانیت کوئی نویں شے نہیں اے۔ اصلاحی معنیاں وچ وارٹن تے ہرڈ نے ایس نوں ۱۷۸۱ء وچ ورتیا اے۔ ۱۸۰۲ء وچ گوئٹے تے شلر دی ایس دے شکار ہوئے ہوئے دسدے نیں تے فر مغرب دے عظیم شاعر ورڈزورتھ، کیٹس، شیلے تے ٹینی سن نے احیائے رومانیت ——— "ROMANLIC REVIVAL" دے دوجے شاعر وی سامنے آجاندے نیں۔ وارٹن تے ہرڈ توں پہلاں لاطینی ادب وچ وی رومانیت پسندی موجود اے۔ ایتھے افلاطون تے

سائیکلس داناں لیا جاسکدا اے۔

رومانیت کئی طریقیاں نال جم دی اے۔ خورے ایسے لئی حالی تیک فیصلہ نہیں ہو سکیا کہ ایس دی اصلی تے حقیقی تعریف کس طرح کیتی جاوے۔ رومانیت لئی سبھ نوں بہتا کم ماضی تے گزریا ہویا وقت آوندا اے۔ کجھ لوکاں نے ماضی دیاں اجڑیاں پجڑیاں یاداں دے سہارے تے اپنیاں نثراں تے شعراں دیاں بنیاداں رکھیاں۔ دوجیاں لفظاں وچ ماضی دیاں واقعاتاں نوں سامنے رکھ کے گل کرنا رومانیت پسندی قرار دے دتا گیا۔ اک ہور اسکول جیہا تے اوس نے عشق و محبت دیاں داستاناں نوں ایہہ ناں دے دتا۔ یونان وچ "رومان" یاں "رومانس" اوہناں قصیاں نوں آکھیا جاندا سی، جیہناں وچ ماضی دیاں عشقیہ داستاناں ہون۔ ایس لئی ایس اسکول دیاں پجاریاں نے ایس نوں خالص عشق و محبت داناں دے دتا۔ تریجا گروہ ایہہ آکھدا اے کہ دور دے ڈھول سہانے ہندے نیں۔ دوری تے فصل کولوں کم لے کے رومانیت پیدا کیتی جا سکدی اے۔ اک ہور خیال رومانیت لئی روایت نوں بغاوت نوں ضروری سمجھدا اے۔ اوہناں دا خیال اے پئی تجربہ یاں بغاوت ای رومانیت اے کیوں جے گھسیاں ہوئیاں راہواں توں دکھ ہونا ای ایس دا دوجا ناں اے۔ اک ہور طبقے نے ایس بغاوت نوں خودی یاں نفس پرستی یاں خودداری داناں دے دتا تے اوس نوں رومانیت پسندی آکھ دتا۔ تے کجھناں نے الم پسندی تے دکھاں دیاں لعلاں دی پنڈ نوں رومانیت آکھ دتا۔ الم، دکھ، درد، غم، پیڑ تے کرب۔ ویرانی، ایہہ رومانیت اے ——— ایہناں ساریاں گلاں دا تجزیہ کریئے تے اکو گل سامنے آوندی اے کہ غم تے اداسی دا دوجا ناں رومانیت اے۔ اوہ بھانویں ماضی وچوں کڈھ لیا دیئے تے بھانویں لٹے ہوئے پیار دی سواہ کرید لیئے۔ بغاوت کرکے اپنی افادی تسکین چوں ڈھونڈ لیئے تے بھانویں دوری تے بُعد چوں کڈھ لیا دیئے۔ ایہناں ساریاں وچ اک چبھن دا احساس ضرور موجود اے تے اوہ چبھن محرومی دی، تے اوہ احساس دل شکستگی دا موجود اے۔

عام سوچ ایہو ای اے کہ رومانیت پسندیاں رومانیت پرست دنیا دیاں حقیقتاں توں دور حال دیاں تلخیاں توں اوہلے تے مستقبل دے فکر توں بے نیاز ہندا اے۔ پر ایہہ درست نہیں اے۔ نواز دیاں افسانیاں وچ رومانیت دے تقریباً سارے ای عنصر موجود ہن۔ پر اوہ ایس رومانیت دا قائل اے چھڑی کر حقیقت دیاں نیتھاں اُتے اُساری جاوے۔ کرشن چندر تے اے حمید ہوراں نال جدوں قاسمی ہوراں نوازنوں ملایا اے تے اوتھوں ایہہ ای مطلب نکلدا

اے کہ رومانیت دیاں بنیاداں جیویں اوہناں نے حقیقت تے استوار کیتیاں نیں اوسے طرح نواز ہوراں وی کیتا اے۔ کرشن چندر توں وڈا حقیقت پسند کون ہووے گا۔ ان دا تا، ٹوٹے ہوئے تارے، الٹا درخت، گدھے کی سرگزشت، نظارے تے ایہو جیہے ہور مجموعے تے ناول چک کے ویکھ لو تے اک اک فقرے وچ تہانوں آہواں تے اتھرواں دے نال نال تہاڈے اپنے دل دی پیڑ اوتھے موجود ہووے گی۔ اوہ پیڑ جیہڑی تہانوں دنیا نے دتی اے، تہاڈیاں دوستاں نے بخشی اے تے تہاڈیاں شریکاں نے تہاڈے منہ تے لبی اے۔ ایسے طرح اے جیہدنوں ویکھ لو۔ کچھ یادیں کچھ آنسو، سرخ گلاب تے جنگل روتے ہیں، لکھن والا رومانی افسانہ نگار کناں کو حقیقت پسند اے۔ اوہدا ایتھوں تپا لگدا اے کہ اوہ لبھ لبھا کے اپنی محبوبہ واسطے نرگس دے پھل لے کے گھر وڑدا اے۔ سوچ رہیا اے کہ اوہ اُڈ کے ہتھوں پھل کھوہ لووے گی۔ پھلاں نوں چمے گی۔ سینے نال لا کے اوہدے دل فخر تے گھمنڈ نال ویکھے گی کہ اوہدا چاہن والا کڈا اچنگا اے۔ نرگس دے پھل اوہدے لئی لے آیا اے۔ رومانوی ہون دی انتہا اے نا پر اوہدے ایہہ خواب پوڑیاں چڑھن توں بعد ای ٹٹ جاندے نیں۔ محبوبہ پھل ویکھ کے نہ تے خوشی نال پھل کے کپا ہو جاندی اے تے نہ ای چپک پیندی اے۔ سگوں آکھ دی اے کہ گھر تے ہانڈی چاہڑن توں اورک دی نہیں تے پھل توں بیں ساڑاں۔ ایہہ فقرہ ساری دی ساری رومانیت نوں کتھے دا کتھے جا سٹ دا اے۔ مطلب ایہہ سی کہ رومانیت جنم ای حقیقت توں لیندی اے۔ اوہ سارے حقیقت پسند ای ہندے نیں، پر اوہ اوس حقیقت دی تلخی توں اپنے اسلوب یاں ایہر کرو بھی دے قول دے مطابق ذہنی کیفیت نال نرم یاں ملائم کر دیندے نیں۔ ایہو حال نواز دا اے۔

رومانی ادیباں تے شاعراں کول اداسی، درد، پیڑ، دُکھ، غم تے رنج بڑے ای وادھے نال موجود ہندا اے کیوں جے اوہ ایس وچارے جوہر کولوں ای بہتا کم لیندے نیں۔ ایہدے نال ای اوہناں دے موضوع تے مقصد توں نقویت لبھ دی اے۔ نواز دے افسانے اداسی تے غم دے ایس پہلو نال پُر نیں۔ اداسی جیہڑی کہ بندے وچ دکھریاں دکھریاں وجہاں نال جم دی اے۔ کدی برتری دا احساس ایس نوں جنم دیندا اے۔ نواز دے تقریباً سارے دے سارے افسانے انسان دی تنہائی تے ازلی اداسی دی داستان نیں۔ "شام دا پہلا تارا" "سدا سہاگن" تے "پنڈ دا باد" ایس ویرانی دیاں چنگیاں بھلیاں مثالاں نیں۔

"تیرے دال تے نوبں سال دی بیوک کولوں بُہتے لے نیں"۔

"تینوں ہسدیاں دیکھ کے میتوں اینج لگدا اے، جیویں کسے نے اپنی نوین نکور کوٹھی دا بوہا کھول دتا ہووے۔"

ایہہ دو نویں فقرے "ہیوک" نے "نوین نکور کوٹھی" دے کول نہ ہون والے کوڑے احساس دی ترجمانی پئے کردے نیں۔ بھانویں پڑھن والا والاں دی لمبائی وچ ای کھب جاوے، پر نال ای تشکدی کپشکدی ہیوک دا تصور اوس لئی چنگا بھلا ڈاہڈا اہندا اے۔ ایسے طرح ہسن نوں نویں نکور کوٹھی نال تشبیہہ دین دا مطلب محبوب دیاں ہوٹھاں یاں دنداں دا حسن دی اے، پر نال ای اوہ حسرت کہ نویں نکور کوٹھی ہووے، دا اظہار بنا نکھریا ہویا لبھدا اے۔

"ایہہ کلا سی تے کلا ای رہندا سی۔ ایہنوں اینج ای ٹردیاں سورج چڑھدا سی تے اینج ای کلیاں رہندیاں ایہدی حیاتی دے اسمان تے شام دا پہلا تارا چمکن لگ پیندا سی۔

رومانیت اپنی تھاں تے برقرار اے۔ پر انسان دی ابدی تے ازلی تنہائی دا احساس اپنے دی ڈنگ پیا مار دا اے۔ تری رومانیت ای نہیں لبھدی۔ ایہہ قرۃ العین حیدر دا لاتھکیا ٹٹا مسافر اے، جیہڑا کہ اپنی منزل ول ٹردا جاندا اے۔ شروع توں کلا۔ اج دی کلا تے اخیر تائیں کلا۔

"سدا سہاگن" وچ شیرے دا کردار اک سک تے حسرت نال بھریا ہویا لبھدا اے۔

ادہدے سینے وچ آرزو دا تے سدھراں جنم لیندیاں نیں، پنگردیاں نیں، پھلدیاں تے پھلدیاں نیں، پر تو ڑ سرے نہیں چڑھ سکدیاں۔ ٹٹ کے ڈھے پیندیاں نیں تے آسال تے سارے اسارے ہوئے تاج محل سواہ ہو کے زمین تے ڈگ پیندے نیں تے اوہ "ہیر" دی تلاش وچ، ہیر دی لوڑ وچ ای نڑف نڑف کے اگلے سفر تے ٹر پیندا اے۔ پھر شریفاں ——— جیہڑی کہ اوہدا مقدر بن گئی اے، اوس دا نصیب ہو گئی اے تے اوہدی تقدیر اے، اوہدے وچوں اوس نوں ہیر ——— اپنی سدھر، خواہش اپنا آئیڈیل نہیں دسدا تے فیر جدوں شریفاں پانی دا گلاس لے کے اوس کمرے وچ آؤندی اے۔ اودوں منجی تے شیرا نہیں شیرے دی لاش پئی ہندی اے۔ ایہہ لاش شیرے دی نہیں، ہیر دے پالین والی سدھر دے لٹ تے ٹٹ جان دی لاش اے۔ اوس دے مان ٹک جان دی لاش اے، جیہڑا کہ ہیر نوں تلاش کر کے تھک گیا ہووے۔ ہیر کیہ اے؟ خیالاں دی دنیا، ارماناں دی منزل، خواہشاں دی "لفٹ" تے سفنیاں دا سوہنا تے چمکدا ہویا تاج محل۔

"پنڈ دا باؤ" "روایت" توں "بغاوت" اے، اک تلخ حقیقت اے، پر نوازدے رومانی انداز نے اوس دی تلخی نوں سمیٹ کے تے لپیٹ کے پیش کیتا اے۔ ٹوری سماجی زندگی دی اک

Marfat.com

عام جیہی خواہش اے۔ یاں اوس خواہش دی علامت (SYMBOL) اے۔ اسیں دیکھنے آں کہ ایہو جیہیاں کئی سدھراں ساڈے سی وچ جم دیاں نیں تے ساہنوں آپ ای اوہناں دا گلا گھٹنا پیندا اے۔ سعادت حسن منٹو دا مشہور افسانہ "اُلو کا پٹھا" وی اک آرزو اے۔ بھانویں اوہ پھٹی تے غلط ای سہی، پر اوہدا دل کسے نوں "اُلو کا پٹھا" آکھن تے کرپیندا اے۔ اوہ ساری دہاڑی سوچدا ای رہندا اے تے آکھن والی اوس نوں "اُلو کا پٹھا" آکھ کے گوالمنڈی دے چوک وچ چپ کر کے اگاں لنگھ جاندی اے تے اوہ اپنے باغ دے مالی نوں وی گالی نہیں کڈھ سکدا۔ توری دا دل تے اپنا ہان منگدا اے۔ سنگی لوڑدا اے، پر اوتھے وی کمزی دا احساس اوس نوں اگے نہیں ودھن دیندا تے اوہ ایس احساس کولوں پچھا نہیں چھڈا سکدی تے "کتھے چلے او سوہنیو" دی واج نوں نرسدی رہندی اے تے جے کدی اوہدی بانہہ کوئی پھڑ دا وی اے تے اوہ اوہدا نکا بھرا ای ہندا اے تے اوہ بھرا ایہہ فقرہ نہیں آکھ سکدا، جیہڑا کہ اوس دے کن سُنن لئی پئے ترسدے نیں۔

"پیار دی کھیڈ" وچ یوسف کلا ای ٹردا اے، بس سٹاپ اجڑ گیا تے اوہ کلا ای رہ گیا۔ اپنے اداسی دے نال نال سنگھے ہوئے ویلے دیاں یاداں دی کسک تے پیڑ دی ایس حقیقت نوں رومانی بنا چھڈدی اے۔ ماضی دیاں یاداں تے وڈیاں وڈیاں نوں رومانی بنا دیندیاں نیں۔

ٹیگور آکھدا اے پئی۔

"میں بیقرار آں، دور دراز دیاں چیزاں لئی بھوں رہیا واں"

اقبالؒ تے مغرب دے سارے دے سارے فلسفی ماضی کولوں ای سہارا لیندے آئے نیں۔ بقول آسکر وائیلڈ۔

"FOR US THERE IS ONLY ONE SEASON, THE SEASON OF SORROW" (ON SUFFERING)

گل اسیں رومانیت دی کردے ساں پئے تے وچوں حقیقت پسندی نکل دی آئی۔ رومانیت دا انگر حقیقت پسندی (REALISM) دی تحریک دی فرانسوں ای اُٹھی اے۔ فلیوری (فرانس) دیاں نثراں وچوں حقیقت پسندی دے مڈھلے اثرات تے آثار لبھدے نیں۔ ایہدی پہلی کتاب "DEFAIENCE YIOION" وچ ایہہ رجحان پہلی وار لبھدا اے۔ انگریزی ادب وچ ایہہ اوس زمانے وچ جم دی اے جس ویلے کہ ہندوستان وچ سرسید جم پئے ہندے نیں۔ فلابیر دا اک ناول "سلامبو" حقیقت نگاری دا بہترین نمونہ اے۔ نواز" ڈوہنگیاں شاماں" وچ اک حقیقت

Marfat.com

نگاری دی حیثیت نال وی ساہنوں وسدا اے۔ ایسے حقیقت دیاں جڑاں اُتے اوس نے رومانیت دا درخت اُسار یا اے۔

نواز دیاں افسانیاں وچ "اثریت (IMPRESSIONISM) اظہاریت (EXPRESSIONISM) تے "مستقبلیت - (FUTURISM) "جیہی حقیقت پسندی تے موجود نہیں اے پر "فطرت نگاری (NATURALISM) "تے جنسی تصورات (SEX) موجود ہن۔ حقیقت پسندی دی تحریک وا ہندوستان وچ مطلب ادب نوں زندگی نال ملان دا سی، پر جنس تے عریانی بہتا اُچا مقام حاصل کر گئی اے تے نواز کول عریانی دی ہے وے تے جنسی بیلان دی۔

"نوری ——— توں مینوں بڑی چنگی لگنی ایں" تے فیر نوری چھیتی نال اپنی بانہہ چھڈا کے نس جاندی اے تے فیر ساری رات اوس حصے ول ویکھدی رہندی اے جیہڑا اون وے چانن وچ پکیاں کندھاں دے اوہلے کسے دوجے دے ہتھ وچ آیا سی۔ اوہنوں اوہ ویلا وی یاد ہوندا اے، جدوں اوہ شہر توں باہر کسے ہنیر کوٹھڑی وچ اوہ بال جم دی اے، جیہنوں اوہ ساری عمر اوہدا پیو نہیں وکھا سکدی۔"

ایہہ حقیقت نگاری اے، پر ایس توں وکھ وی بہت سارے سچے تے تلخ مسئلے دنیا تے موجود ہن تے ایس توں اچے بکھیڑے کھلرے پئے نیں، پر نواز ہوراں جنس پرستی نوں چنگی بھلی تھاں دتی اے۔

"پنڈ دا پاؤ" دی مجموعی فضا ای جنسی اے۔ نری اک خواہش نوری نوں پنڈ وچ اُچا تھاں نہیں حاصل کرن دیندی تے ایہہ خواہش کہتے چلے او سوہنیو" دے ایس فقرے وچ پیار تے محبت دا تقدس تے پاکیزگی گھٹ اے تے بازاری پن تے جنس دی بدبو بہتی اے۔ "دل دا پرچھاواں" وچ رضیہ ایسے جنس ہتھوں چھاں نال لگ لگ کے کھلوندی اے۔

جنس توں وکھ نواز کول تصویراں دی واہ وا سوہنیاں لیکھ دیاں نیں۔ تشبیہاں تے علامتاں عین موقعے دے مطابق ورتیاں ہوئیاں نیں۔ تصویر تے قلمی تصویر، اک ڈاہڈا تے اوکھا کم اے۔ برش دے تے پنسل نال لیکاں لا کے تصویر سوہنی بن جاندی اے، پر قلم نال ذرا اوکھیاں ہونا پیندا اے۔ نواز نے سوہنی کوشش کیتی اے تے کامیاب وی رہے نیں۔

Marfat.com

"تے فیر جدوں یوسف تے رونڈیاں ہویاں اکھاں نال اوہدے ول تکیا سی تے اوہدھروں چھیموڈیاں اکھاں چوں وی اتھرو وگ پئے سن، اوہ دو اتھرو جیہڑے کسے مرد تے عورت دے دلاں وچ کھلن والے پیار دے پھلاں تے شبنم دیاں قطریاں وانگوں چمکدے نیں۔ اوہ دو اتھرو جیہڑے مل کے تے نتجا سچا موتی پیدا کردے نیں۔"

موضوع دے لحاظ نال نواز دے افسانے عمومیت دا شکار ہو گئے نیں۔ تنوع تے پھیلاؤ موجود نہیں اے۔ کرداراں نوں بیان یاں سنوارن دی اُکا کوشش نہیں کیتی گئی۔ موضوع عام ہون کارن کہانی وچ نواں پن نہیں جم سکیا تے نہ ای پلاٹ سدھریا ہویا اے۔ مجموعی حیثیت نال نواز ہوراں دے افسانے افسانہ نگاری دے فن تے پورے نہیں اُتردے۔

Marfat.com

Marfat.com

قدیم تے جدید شاعر

Marfat.com

Marfat.com

جناب پیارا سنگھ پدم

حضرت بابا فریدؒ

بابا فرید دا کلام پنجابی روحانیت دی پرانی، پریاد گاری پوتر نشانی اے۔ ایس درویش بابے دی زبانی پنجاب دی بھاشا نویاں سُراں وچ بولدی سنائی دیندی اے۔ مہاتما بدھ دا سچا کرمکیڑ بابے گورکھ داتپ تیاگ حضرت محمدؐ ہوراں دا صبر سنتوکھ تے بھارتی ڈھنگ دی پریم بھگتی اس دی اصل بنیاد اے۔ سبھ توں وڈی خوبی والی گل ایہہ اے کہ ایہہ بندگی، ایہہ فقیری، ایہہ گیان تے ایہہ تعلیم پنجابی رنگ ڈھنگ وچ اگھڑدی تے اپنی نویکلی جھلک دکھا دیندی اے۔

ہندوستانی ویدانت تے ایرانی تصوف دا ایہہ اک انوکھا سنگم اے۔ نہ تاں ایس وچ ویدانتی گیان والی بے رسی اے تے نہ ای صوفیاں والی روایت شکن بے پرواہی۔ سگوں دوہاں دا نگر نروآ بھاگ اک بلوان روپ وچ اُجاگر ہوگیا اے۔ باوجود اسلامی تبلیغی مشن ہون دے فریدؒ جی دی بانی اجیہی اے، جس وچ نہ ہندوانی کرماں دھرماں دی مخالفت اے، نہ ای اسلامی کرم دھرم دا چرچا بلکہ اک سانجھا جیہا سنیہا اے، جو اک نہایت مٹھا انسان دوجے انساناں نوں دے رہیا اے۔ اوہ شیخ اے، چونکہ ساری اسلامی دنیا ایس نوں مذہبی رہنمامن کے پوجدی اے۔ اوہ بابا اے چونکہ سارے پنجابی بناں کسے تعصب دے، اس لئی شردھا رکھدے نیں۔ اوہ مٹھاس دا بھنڈار۔ شکر گنج اے چونکہ ساری زبان دی مٹھاس تے ہردلعزیز شخصیت نے سبھ دے من موہ لے نیں۔

کجھ ودواناں نے ایہہ کہن دی بھُل کیتی اے کہ فریدؒ اُچے درجے دا صوفی نہیں کیونکہ اوہ بُلھےؒ وانگ شرع شریعت دے خلاف کھُلّا ہوکے نہیں بولدا۔ جیکر دیکھیا جاوے تاں اوہ بُلھےؒ شاہ توں کتے ودھیرا وڈا تے گمبھیر شخصیت دا مالک صوفی اے، جو روایت دی خلاف ورزی نہ کرکے وی بھیکھ نوں رَد کر سکدا اے۔ کیہ ہویا جے اوس نے زندگی دی روایت پرستی تے زور دتا اے۔ پھیر وی دکھاوے دی شرع شریعت دی تاں اوہ کھُلّی مخالفت کردا اے۔ اس دی نظر وچ موڈھے مصلّا تے گل صُوف پاؤن

Marfat.com

نال فقیری نہیں آجاندی سگوں دل اندر نور دا ہونا پہلی شرط اے۔ صاف آکھیا اے :

کن مصلا صوف گل　　دل کاتی گڑ وات
باہر دسے چانا　　دل اندھیاری رات

سچی گل تاں ایہہ اے کہ تواریخ وچ فریدؒ جی دے کلام دا اک صوفی دے کلام نالوں وی ودھیرا اُچا درجہ اے۔ جیویں پچھلے زمانے برہمنی کرم دھرم تے یُگاں دا اڈنبر ارچا کے مال پشواں دا بلیدان دے دے کے خونی دھار بہا دتی سی تے مہاتما بدھ نے "اہنسا پرمو دھرما" دا سنیہا دے کے ایس مذہب دے نال بلدی اگ نوں ٹھنڈا کر دتا سی، تیویں اسلام دے ناں تے حکمرانی کرن والیاں جو کلنگ دا ٹِکا اپنے مذہب دے متھے لا لیا سی، اِس نوں دھونا بابا فریدؒ درگے فقیراں دا ای کم سی، جو آکھدے نیں :

جوتیں مارن مُکیاں تنہاں نہ مارے گھُم
اپنے گھر جائیکے پیر تنہاں دے چُم

ساڈے واسطے ایہہ خوشی تے مان والی گل اے کہ اَج توں ست سو ورھے پہلاں اس مہان فقیر نے اپنے کول تے سوہنے سنکھے جذبات نوں ظاہر کرن واسطے اپنی مادری[1] زبان پنجابی نوں چُنیاں، جدوں کہ اوہ عربی فارسی دے دی چنگے عالم سن۔ پنجابی ادب صوفیاں، فقیراں، گورواں تے بھگتاں دا ساہت اے، سائیں لوکاں دی برکت تے آشیرباد نال ایس دا لاہن پالن ہویا اے تے بابے فریدؒ دے شلوک ایس گل دا ٹھوس ثبوت نیں۔

پراکرت وچ گاتھا، آپ بھرنش وچ دوہا تے سنسکرت وچ شلوک نوں خاصی اہمیت رہی اے۔ پر باوجود کئی آتار چڑھاواں دے تے زبان تے ادب دیاں اولا بدلیاں دے سنسکرت دی جنم بھرم پنجاب وچ شلوک دی روح مر نہیں سکدی۔ کدی دوہڑے، کدی سُد، کدی کلی دے ناں ہیٹھ ایہہ بار بار ابھردی رہی اے۔ اج معلوم ہوندا اے کہ جیویں پاک پوتر مذہبی بانی نوں تاں "شلوک" نام نال پکارنا ای ٹھیک سمجھیا گیا اے۔ شلوک ایس گل دی دی گواہی اے کہ ساڈیاں زباناں دا ادبی کھلار اپ بھرنشاں وچوں ہویا اے، جیہناں سنسکرت دے حرف دی اپنائے ہوئے سن۔ اج توں سینکڑے ورھے پہلاں دوہے یاں دوہڑے دا ایہہ روپ چالو ہونا پنجابیاں دے گمبھیر ادبی رجحان نوں دسدا اے۔ بابے فریدؒ دی

۱۔ حضرت بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ

Marfat.com

کوتا، اس دی ایک خوبصورت مثال اے۔

شکرت کوتا دے کھلارتے پسار بارے اک کتھا کہانی اے کہ اک اس دے موڈھی کوئی رشی بالمیک دی کوتا دی مینہہ وچھڑی کونجاں دے اک جوڑے دی کوک پکارتے رکھی گئی۔ شکاری دے گھائل کیتے تڑفدے پنچھی نوں تک رشی دا کومل ہردا کنب اٹھیا تے نظم دے روپ وچ وہن لگا۔ بابا فریدؒ دے اندروں جو شعراں دی دھار پھٹی، اس دا سبب وی ایہو تڑپ سی کیونکہ ایس تڑپ یا سنور بناں اندر دے جذبات دا سوتا پگلایا نہیں جا سکدا۔ تڑپ دا دوسرا ناں برہوں اے تے برہوں بغیر من قبرستان اے تے قبر کدی وی کوئی گیت نہیں گا سکدی۔ فریدؒ جی دا اپنا قول اے:

برہا، برہا آکھیے، برہا تو سلطان
جت تن برہ نہ اُپجے سو تن جان مسان

بے شک بابا فریدؒ تو پہلاں وی بھٹاں، ڈاڈھیاں تے جوگیاں ناتھاں نے اپنی طرح دی کوتا رچی سی۔ ڈاڈھی لوگ اپنے مالکاں دا تے تیاگی جوگی اپنے تیاگ فلسفے تے جوگ مت دی چرچا چھنداں وچ کردے سن۔ پر فریدؒ دا نگوں اوہناں دا وچھوڑے وچ انگ انگ سڑ نہیں سی جاندا تے نہ ای کالی کوئل دا نگوں اوہناں دا وجود پریتم برہوں دے سنور نال سڑیا سی۔ ایہو کارن اے، اوہ کھنڈراں دے باسی رُکھے لوک "رسیلی کوتا" نہیں لکھ سکدے۔ صرف تک بندی ای کردے رہے۔ بابے فریدؒ وچ ایہہ چنگ موجود سی۔ اوہناں اس جذبے ہیٹھ ٹھیٹھ پنجابی وچ اپنا صوفی کلام گا دیا۔ اوہناں دا ایہہ کلام لوکاں وچ ایناں مقبول ہویا، جو اوہناں توں پہلاں ہویاں جوگیاں دی کرت نوں کدی وی ایہہ گل نصیب نہ ہوئی۔

بابا فریدؒ نرے پُرے زاہد شیخ نہیں سن سگوں پریم بدھ ماتے صوفی فقیر سن۔ اوہناں دا اندر اپنے "اللہ بیلی" دی یاد وچ باؤلا ہو رہیا سی۔ تن تپ تاپ دا اُگ سُک پنجر ہو چکیا سی۔ ایس غماں دی سیج تے پئی فقیری دی روح اپنے محبوب دے درشن واسطے دلک رہی سی۔ اس لئی سارے سرپیر دا کھوجانا کوئی خاص گل نہیں سی۔ فقر صرف اپنے دونین بچا کے رکھنا چاہنا سی، جیہناں نال اس نوں دیکھ سکے۔ کانواں نوں دتی نصیحت وچوں ایہو گل ثبوت ہوندی اے:

تن سکا پنجر تھیا تلیا کھوندے کاگ
اجے سو رب نہ بڑیو دیکھ بندے کے راگ

Marfat.com

کاگا کرنگ ڈھنڈ ہولیا سگلا کھایا ماس

ایہہ دو نیناں مت چھوئیو پر ویکھن کی آس

اس پر ویکھن دی سِک نے ای اوہناں دی فقیری کوتا دا روپ دتا۔ اوہ ستلج کنڈھے اپنے محبوب دی تلاش وچ جنگل بیلے گاہوندے، قہراں دیاں بھکھاں نال ٹاکرے لیندے تے انیندرے جاگ کے راتاں لنگھاندے سن۔ رات رات بھر جاگ کے بندگی وچ جُٹے رہنا اوہناں دا نت دا جیون ہوگیا سی۔ اوہناں نوں نشہ سی کہ اس سمے ای پریتم اپنے پریت بھکاریاں نوں محبت دی کستوری ونڈ دا اے۔ تے سُتے رہ کے ایس خوشبوئی نوں حاصل نہیں کیتا جاسکدا:

رات کتھوری ونڈی اے ستیاں ملے نہ بھاؤ

جیہناں نین نیندرا تے تنہاں ملن کیاؤ

بھائی گورداس جی نے دی "قربان تن گورسکھاں پچھلی رات اُٹھ بہندے" آکھ کے پنجابیاں دی رات نوں جاگن دی سوجھ نوں شردھا بھیٹ چڑھائی اے۔ فرید اس انمول کستوری نوں پالین لئی جوانی نوں وار دنیا دی معمولی گل سمجھدے سن چونکہ اوہ جان دے سن جنگلاں وچ کھڑے کتنے پھُلاں دا جوبن بناں کسے دے گل دا ہار بنے، ایویں ای بے ارتھ گواچ جاندا اے:

جوبن جاندے نہ ڈراں جے شوہ پریت نہ جائے

کتی جوبن پریت بن سُک گئے کملائے

فریدؒ اوہناں جنگلی پھُلاں نالوں کنکر چگن والے بن باسی پنچھیاں نوں چنگیاں سمجھدے نیں۔ فقیر دا سراپا اوہناں نوں واری صدقڑے جاندا اے کیوں اوہ اپنے رب دے نیڑے رہندے نیں:

بلہاری تنہاں پنکھیاں جنگل جنہاں واس

کنکر چگن تھل وسن رب نہ چھوڑن پاس

آخر جنگل گاہون والے کھوجی نوں اپنا رب اندروں ای مل جاندا اے تے اس دی دناں دی ڈھونڈ سدا لئی ختم ہو جاندی اے۔ شاعر دی ساری زندگی دا ایہہ نچوڑ اے کہ ایس دے محبوب جنی کوئی چیز میٹھی ایس دنیا وچ نہیں۔ شکر، کھنڈ، مصری، کھجوراں تے شہد نال اسدا کیہ ٹاکرا ہوسکدا اے۔ اس دی مٹھاس اپنی اے۔ کھجوراں دے دیس دا واسی آکھدا اے:

اب کھجوراں پکیاں .....

شکر کھنڈ نبات گڑ ماکھیو ماجھا دُوھ سبھے دستو مٹھیاں رب نہ پجن تُدھ

Marfat.com

بابا فریدؒ دے سمے بھگتی تحریک دا بیج پھٹ پیا سی شمال مغربی ہندوستان وچ مسلمان صد
سنت پریم تے ایکتا دا پرچار کر رہے سن تے دکھنی ہند دل رامانج غبارک تے مادھو چارج وغیرہ
تے شانتی دا پیغام سنا رہے سن۔ ہندوستانی درشن دلوں کیتی رب دی "نرگن سرگن" ونڈے لوکاں نوں
پریشانی وچ پایا ہویا سی۔ بھگتی ساہت وچ پہلا وچار شاید فریدجی نے ای ظاہر کیتا کہ رب تاں
خلقت وچ سمایا اے۔ اس لئی اوس نوں رجھاون خاطر اُس دی خلقت نوں خوش کرنا نہایت ض
اے۔ انج اوہناں بھگتی لہر وچ جنتا رب دا نظریہ پرچار کر کے نویں خیا
نوں اُگراتی دِتّی۔

فریدا خالق خلق میں خلق وسے رب مایں
مندا کس نوں آکھیے، جاتس ہن کوئی نایں

کئی ایہہ دی کہندے نیں کہ فریدؒ نے رُکھی سُکی کھا کے ٹھنڈا پانی پین دا سبق دے کے بندے نوں
عمل توں پنگلاں کردتا اے، پر اصلیت ایہہ نہیں۔ اوہناں عیش پرستی دی زندگی نالوں صبر
شکر دی زندگی بسر کرن نوں ضرور سلاہیا اے تے بندے نوں ایہہ وی سمجھایا اے کہ اوہ پرائی چوپڑی
ویکھ کے دل نہ للچاوے۔ اپنی محنت نال کمائی رُکھی سُکی بیگانی چوپڑی نالوں چنگی اے۔ پرائی غلامی
نوں اوہ کِنّا مندا سمجھدے سن۔ انسانی آزادی لئی اوہناں دا ایہہ قول پنجابی لوکاں دی سدا
اگوائی کردار ہوے گا:

فریدا یار پرائے بینا سائیں مجھے نہ دے
جے توں ایویں رُکھی جیو سریر اے

فریدجی دے کلام دی خاص خوبی اے کہ اوہ اپنی ساری گل بڑے گھمبیر بھے نال تے تھوڑے
لفظاں وچ پنجابی زندگی دیاں گھریلو مثالاں راہیں سمجھا دیندے نیں۔ اوہناں دیاں تشبیہاں تے مقامی
رنگ دے بیاناں توں اسیں پرانے پنجاب دے سنگھنے جنگلاں بیلیاں، دُور دور تک وگ رہیاں
نمیاں ندیاں، اُچے ٹبیاں، گراں، کپاہ، کماد، تل، چھپریاں کِنک کونجاں، شکر، شہد، ماجھا دُدھ،
کودھرا تے اُن، پٹ دیاں کمبلیاں، وارڑھیاں، پگاں والے پنجاب دا نظارہ سامنے ویکھ سکدے
ہاں۔ جدوں فریدؒ فانی زندگی دا بیان کردا اے کہندا اے:

میں بھولا وا پگ دا مت میلی ہو جائے
گھلا روح نہ جانئی سر بھی مٹی کھائے

Marfat.com

تاں اوہ پنگاں والی پنجابی کلچر سامنے آجاندی اے۔ ہر شلوک پنجابی کرکٹر دی بڑی سوہنی مورت پیش کردا اے۔ ہر سطر زندگی نوں عاجزی منکساں تے محبت دا پیغام دے کے خوش ہوندی اے۔ جے اساں دی جھولی بھرنی اے تے فقیر دی گل منتی پوے گی:

فریدا بُرے دا بھلا کر غصہ من نہ ہنڈائے
دوہی روگ نہ لگ سپے سبھ کچھ پائے

جناب پروفیسر سرفراز حسین قاضی
ایم اے

حضرت بابا فرید گنج شکرؒ دی شاعری

بابا فریدؒ ہوری بغیر کسے شک تے شبے توں پنجابی دے پہلے صوفی شاعر ہن۔ جناں مرضی دے رگڑا لگڑ بیٹھے پایئے پر ایہنوں اسی اگاں نہیں جا سکدے۔ ڈاکٹر عبدالسلام خورشید ہوراں دا اک مضمون THE CULTURAL HERITAGE OF PAKISTAN دے صفحے ۱۵۳ تے ۱۵۴ تے انج درج اے:

"IT WAS IN THE MIDDLE OF THE 15TH CENTURY, SH. IBRAHIM FARID, A DESCENDENT OF BABA FARID, THE FAMOUS SAINT OF PAKPATTAN BEGAN TO WRITE IN PANJABI INSTEAD OF PERSIAN OR URDU."

ایتھے اوہناں حضرت بابا فریدؒ دے بارھویں گدی نشین شیخ ابراہیم فریدؒ ثانی نوں پنجابی دا پہلا صوفی شاعر آکھیا اے تے ڈاکٹر لاجونتی نے وی ایسے دی گل کیتی اے۔ ڈاکٹر عبدالسلام ہوری پندرھویں صدی وچوں "اردو" نوں وی لبھن لگے ہوئے نیں۔ جد کے شاہجہان دے دربار دی زبان ستارویں صدی دی ہو سکدی اے، پندرھویں دی نہیں۔ شاہجہان دا زمانہ ۱۶۲۷ء توں ۱۶۵۷ء تک دا اے۔

بابا فریدؒ بنیادی لحاظ نال اک صوفی سن تے اوہ وی عملی صوفی۔ تصوف دے مسئلے تے روایتاں جیہڑیاں کہ اوہناں نوں صوفیاں کولوں تے خصوصاً پیران چشت کولوں ملیاں سن۔ اوہ اوہناں دیاں ساہواں نال رلیاں ہویاں سن۔ ایس لئی اوہناں دا اک اک ساہ اک صوفی دا سی۔ اک عملی صوفی تے

Marfat.com

روایتی صوفی وچ بڑا ای فرق ہندا اے۔ روایتی صوفی سنیاں سنایاں گلاں کردا اے تے عملی صوفی واردات گلاں تے کیفیتاں دا بیان کردا اے۔ دل تے جگر دا خون اک کرنا پیندا اے تے فیر جا کے:

ہر زماں از غیب جانِ دیگر است"

دے مصداق اوہ پورا اتردا اے۔

اک صوفی کول جذبات دا ڈھیر ہندا اے۔ اک عاشق مجازی عاشق جیویں وصال توں تڑفدا رہندا اے، تے ہر ویلے اکر سوچ ای اوس نوں پریشان کیتی رکھ دی اے کہ کیویں محبوب ملے۔ لبھے تے کیویں چانئیاں راتاں وچ رات دی رانی دیاں خوشبوواں کول پیدا دیاں گلاں ہوراں، ماضی دے تذکرے تے آون والیاں ذناں نوں سنوارن تے بناون دیاں ترکیباں۔ ایسے طرح اک حقیقی عاشق صوفی سوچدا اے۔ اوہ سوچ سوچ کے تھک جاندا اے تے فیر اوہ اپنی سوچ نوں دماغ وچوں کڈھ کے تے دل وچ لے اتر دا اے، یعنی شعوروں جذبات دل لے ٹر دا اے۔ تے اوتھے فیر احساساں نال مل کے تے اک وجدانی کیفیت جم پیندی اے۔ ایتھے تک تے سانجا جذبہ سامنے آوندا اے پر اک صوفی ایس توں اگے لنگھ جاندا اے اوہ اپنا جذبات دی تسکین لئی کجھ نہیں کردا، بلکہ اپنا نوں ہور ودھن تے بھڑکن دیندا اے۔ علامہ اقبالؒ دا ایہ شعر:

بگیر اے ساربان راہِ درازے مرا سوزِ جدائی تیز تر کن

ایسے دی غمازی کردا اے۔ بابا فریدؒ ہوری وی اک صوفی پہلوں سن، تے جذبیاں دی جدوں افراط ہوگئی تے فیر اوہناں نوں باہر کڈھنا ضروری ہوگیا۔ ایتھے اعتراض ہوسکدا اے کہ کیوں؟ سدھا سادا تے جواب ایہ دے کہ اک عام شاعر اوکھا ہوجاندا اے تے اوہ دل دی ہوا کڈھن تے مجبور ہوجاندا اے بلکہ فرانسیسی فلاسفر لائی بنیز (LEIBNITZ) نے ایس نوں فطری لوڑ (NATURAL URGE) داناں دے کے لازمی جبلتاں (INSTINCTS) وچوں بناوتا اے۔ حضرت بہاء الدین زکریا ملتانیؒ بابے ہوراں دے ہمعصر سن۔ اک واری اوہناں نے بابے ہوراں نوں سینہا گھلیا کہ تسی اللہ دے راز کیوں پتے ظاہر کردے او" (کجھ کراماتاں آپ دیاں ظاہر ہوگیاں سن) تے بابا صاحبؒ نے جواب دتا سی" میں کدوں کرناواں، اوہ آپ پیا کردا اے"

جذبات دے اظہار لئی بناوٹ یا نقل یاں تکلف دی وی لوڑ نہیں ہندی۔ اوہ جیویں دے ہندے نیں اوسے طرح باہر آجاندے نیں۔ ایسے گل نوں سر سید احمد خاں نے "دل سے نکلے، دل میں اُترے" داناں دتا اے۔ چنانچہ بابا صاحبؒ دی شاعری وچ سادگی ساری دی ساری

Marfat.com

موجود اے۔ جو جو کیفیتاں تصوف دیاں تے جدوں جدوں جم دیاں رہیاں حضرت بابا صاحبؒ دے لوں لوں وچ بسچ دیاں گئیاں تے اخیراً تے اظہار دی لوڑ پے گئی تے اوس لئی اوہناں نے شعراں دا سہارا لیا، فارسی تے پنجابی نوں ورتیا۔

بابا صاحب نوں صوفی شاعر ایس بنا تے نہیں آکھیا گیا کہ اوہناں دی شاعری وچ صوفیاں دے مسئلیاں تے پھندیاں دیاں گلاں باتاں ہویاں نیں، بلکہ اوہناں دیاں شعراں دا لب ولہجہ صوفیانہ اے۔ اوہ ایس لئی کہ شاعر دے اُتے کوئی ایہو جیہی شے مسلط ہو جاندی اے جیڑی کہ اوس دی ساری ہستی نوں جذب کر لیندی اے تے باقی ساریاں گلاں تے دلچسپیاں اوس دی شخصیت وچوں نکل جاندیاں نیں۔" ایہہ گل سی۔ ایم باورا (C.M.BOWRA) ہوراں اپنے اک مقالے (INSPIRATION AND POETRY) وچ آکھی اے تے اوہ ایس نوں اگے چل کے "الہام" دا ناں دیندا دے۔ تے ایہو شاعرانہ الہام لب ولہجے نوں صوفیانہ بنا دیندا اے۔ ایہدا مطلب ایہہ دے کہ اوہناں دا سوچن دا تے فیر اوس سوچ نوں آکھن دا رنگ تے انداز غیر صوفی شاعراں نالوں وکھرا اے۔ اندر لیاں خوبیاں تے باہر لا حسن، دونواں اعتبار نال اوہناں دی شاعری اُتے صوفیانہ حیاتی تے صوفی دی سوچ دی مُہر لگی لبھ دی اے۔ عشق تے محبت دے متعلق اوہناں دا نظریہ، مجاز تے حقیقت دے سلسلے وچ اوہناں دا انداز، غرض ایہہ کہ ہر موضوع تے بحث دے نال اوہناں دا بحث کرن دا طریقہ تے بیان کرن دی طرز، اپنا وکھرا تے خاص رنگ رکھ دے نیں، اوہناں کول تصوف محض اک نظریے دا ناں نہیں سی یا اک عقیدے دی حد تک ای نہیں سی، سگوں حیاتی دے اک تجربے تے عمل دی حیثیت وی رکھدا سی۔ تصوف اوہناں کول صبر، توکل تے تقوے دیاں نانواں نوں گن چھڈن دا ناں نہیں سی بلکہ ایہناں نے عمل کرن دا ناں سی، تے ایسے عمل دی وجہوں اوہناں دی زندگی دا ہر عمل ایسے رنگ وچ رنگیا گیا سی۔ تے ایسے رنگ نے اوہناں دی شاعری دا لب ولہجہ وی صوفیانہ کر دتا اے۔

صبر، توکل تے قناعت ہتھوں ای اوہناں دی شاعری وچ دنیا تے حیاتی دیاں اوکڑاں بارے کسے قسم دا کوئی شکوہ یا شکایت یا گلہ یا ایس طرح دا کوئی وی رنگ سا ہنوں نہیں لبھدا جے اسی ایہہ آکھ لیے کہ بابا فریدؒ ہوراں دی شاعری وچ فریاد ہے وے، پر تلخی دی شدت تے مایوسی نہیں اے۔ ہاں اک صوفی ہون کارن اوہ ایس دنیا دی زندگی نوں اک قید یا جدائی دا ناں ضرور دیندے نیں۔

حضرت بابا صاحبؒ دی شاعری وچ بھانویں ساڈوں کوئی ڈوہنگیائی یا فلسفہ نئیں لبھدا پر فیر وی صوفیاں والی اک اندرلی تے روحانی لہر یا رنگ اوہناں دی ساری شاعری تے پیا ہویا اے۔ تے ایس نوں اسی اوسے احساس ہیٹھاں پچھان سکدے آں جدا ناں جدائی یاں فراق رکھیا گیا اے۔ اک گل ہور وی کھول دے چلیئے کہ ایہہ احساس وی کھل کے، صاف طریقے نال یاں ابھر کے ساڈے سامنے نہیں آوندا۔ اک شکایت، صوفی تے عاشق ہون دی حیثیت وچ، اوہناں دے سینے وچ بھدی ضرور اے، پر اوتھے وی اوہناں دے صوفیاں والے ذہن نے کم دتا اے کہ صبر تے شکر کولوں کم لے کے اوس احساس نوں اللہ دی رضا آکھ کے سینے وچ ای گھٹ چھڈ دے نیں۔ اک عام آدمی ونگر اک صوفی وی زندگی دیاں مخالف خواہشاں تے سمتاں نال ٹکراندا اے۔ پر اک عام آدمی اوس تضاد دا شکار ہو کے چور چور ہو جاندا اے تے اک سالک جیہڑا کہ روحانیت تے معرفت نوں حاصل کرن کرن وچ اپنے آپ نوں اک راہے پا لیندا اے اوہ ایس نوں شکار کر لیندا اے۔ حالانکہ اک عام آدمی ونگر اک صوفی وی ایہہ محسوس کرداے کہ کائنات دی ہر چیز اوہدے نال ٹکراؤ پیدا پئی کردی اے۔ تے دنیا دار روآں روآں اوہدے نال ٹکر پیا لیندا اے، پر پیار تے محبت دی منزل ای ایہو جیہی ہندی اے کہ اوتھے اینہاں سختیاں دے خلاف شکایات لئی ہوٹھ کھولنا ای خامی اے:

کانگا کرنگ ڈھنڈولیا سگلا کھایا ماس

ایہہ دوئے نیناں مت چھوہو، پر دیکھن دی آس

یا فیر خود سپردگی (SELF RESIGNATION) دی مثال ایہہ دی اے:

کاگا نین نکاس دوں پی کے دکھ لے جائے

پہلے درس دکھائے کے تو پاچھے لے جے کھائے

صوفی تے سالک لئی دنیا اُنج دی کوئی حقیقت نہیں رکھدی۔ تے اللہ دی ذات بے نیاز اے پر انسان بندہ ہون دی حیثیت نال وی تے اک سچا عاشق ہندیاں ہویاں وی اوہ مان نہیں کر سکدا کیوں جے اللہ نوں پتہ نہیں اوس دا کوئی گن چنگا دی گدا اے کہ نہیں۔ حضرت بابا صاحبؒ کول وی ایہہ بے چینی، اضطراب تے بے یقینی دی فضا پائی جاندی اے۔ پر گل مکدی اوتھے ای اے کہ شکایت وی دبی تے گلہ دھندا دھندا ای اے۔ کھل کے مجازی عاشق ونگر واویلا نہیں کردے:

ساہوریے ڈھولی نہ لیے پیئے ناہیں تھاوں

پرواتڑی نہ پچھیے دھن سہاگن ناؤں

Marfat.com

ایس جبر تے ضبط نے حضرت بابا صاحبؒ دیاں شعراں وچ اک ٹھہراؤ تے نظم پیدا کر دتا اے۔

بابا صاحبؒ دے ویلے دا ہندوستان عجیب وغریب قسم دے دوروچوں گزر رہیا سی۔ غزنی خاندان اپنیاں آخیر لیاں دماں تے سی تے بابے ہوراں اوس نوں تختوں ڈگدیاں ویکھیا۔ غوریاں دے حملے، راجپوتاں دی شکست آپ ہوراں دے سامنے عمل وچ آئی۔ شمالی ہندوستان وچ ترکی حکمراناں نوں روندیاں ہویاں آپ نے ویکھیا۔ مغلاں نوں ہندوستان دیاں سرحداں کھڑکاندیاں سنیا، وسط ایشیا وچوں پناہ گیراں دے قافلے آپ دی حیاتی وچ ہندوستان آوندے رہے۔ شہاب الدین غوری دا قتل اوس ویلے ہویا جیس ویلے آپ جوانی دے عالم وچ سن، بڈھیاں ہویاں بلبن نے تخت حاصل کیتا یعنی اوہناں دی ساری زندگی۔ ڈھوں لے کے اخیر تک۔ ہندوستان وچ عجیب قسم دی افراتفری تے بے چینی نوں ویکھ دیاں لنگھی۔ پر جیس ویلے ایہہ سبھ کجھ ہو رہیا سی۔ عام بندیاں نالوں وکھ بابے ہوری آرام تے سکون نال آپنے کم وچ مشغول سن۔ انتہائی صبر تے قرار نال۔ بابے صاحبؒ نوں ایہناں تاریخی حقیقتاں دا علم ضرور سی، پر اوہناں دا مسلک توکل سی تے توکل دا تقاضا ایہہ سی کہ اوہ آپنیاں مجبوریاں دا احساس کرن تے رضا و رغبت نال ایہناں ساریاں مصیبتاں تے سختیاں نوں برداشت کرن۔ ایسے برداشت دے مادے ہتھوں آپ دیاں شلوکاں وچ اک اطمیناں تے سکون دی لہر وی ساہنوں دوڑ دی ہوئی لبھ دی اے۔ اپنے ویلے دے دل ہلا دین والے قصیاں دل بہت ای گھٹ اشارے لبھ دے نیں۔ ہاں ایہہ ضرور اے کہ اوس باہرلی تے خارجی بے اطمینانی تے بے چینی دا اظہار ذاتی غم تے گناہ دا احساس بن کے اوہناں دیاں شعراں وچ ضرور آگیا اے:

فریدا در در وانجے جائے کے کیوں ڈٹھو گھڑ مال
ایہہ ندو ساماریئے ہم دوساں دا کیا حال
گھڑیئے گھڑیئے ماریئے پہریں لیے سجائے
سوہیڑا گھڈیال جیوں دکھیں رین وہائے

صوفی نوں سبھ توں بہتا احساس ـــــ "محرومی" ـــــ دا ہندا اے۔ اوہ آکھدا اے کہ موسےٰؑ نوں اللہ دیا اوہ بے ہوش ہوگئے تے ایہہ ضروری اے کہ ہر دیکھن والا ای بے ہوش ہوجاوے؛ یاں دوجیاں لفظاں وچ اوس نوں صرف ہک دیدار دی ہندی اے کہ کسے نہ کسے طرح اللہ دی ذات دا دیدار ہوجائے۔ پر ایہہ نہ تے اوس دے آپنے وس دی گل ہندی اے تے نہ ای اللہ دی حقیقت دا اظہار اوس انداز وچ ہوسکدا اے جیس طرح کہ اوہ چاہندا اے یا جیس طرح حضرت موسےٰؑ نوں ہویا۔ فیر وی اوہ تڑفدا نے پھڑکدا رہندا اے تے ایس دا اظہار حضرت بابا صاحبؒ دیاں شلوکاں وچ وی موجود اے :

اَج نہ سُتی کنت سیوں انگ مُڑے مُڑ جائے
جائے پچھو سہاگنی کیوں رین وہائے
فریدا تن سُکا پنجر تھیا تلیاں کھونڈے کانگ
اجے صورت نہ بوڑھیو دیکھ بندے دے بھاگ

ایس احساس محرومی توں وکھریاں بابا صاحبؒ کول ہور وی بہت سارے صوفیانہ افکار لبھ دے نیں، جیس طرح اُتے گل ہوئی اے کہ اوہ صوفیانہ ذہن نال سوچدے سن۔ ایسے طرح اوہناں دیاں شعراں وچ اصطلاحاں تے تمثیلاں دے نال نال صوفیانہ احساس دی جاری تے ساری اے۔ محبت عشق، عمل، عبادت، رضا، توکل تے صبر توں علاوہ "گناہ" دا احساس اپنی انتہا تے وے۔ اوہناں دی شاعری دی بنیاد ہے اکھ لیئے، ایسے احساس دے اُتے وے تے غلط نہیں ہون لگا۔ ایسے احساس تے اوہدی شدت ہتھوں ای باقی ساریاں شاخاں پھٹیاں نیں گناہ دا احساس ای نیکی ول لے جاندا اے تے بے عملی تے گناہواں توں بچاندا اے۔ نیکی نال محبت تے پیار جم دے نیں تے فیر آپنے ای ایثار تے ایس ایثار ہتھوں رضا تے صبر تے توکل ؛ دوجیاں لفظاں وچ "احساسِ گناہ" ای حضرت بابا صاحبؒ دی شاعری دی روحِ رواں اے۔

حضرت بابا صاحبؒ دی حیاتی ول نظر ماریئے تے ساہنوں ایس احساس دیاں بہت ساریاں مثالاں لبھن گیاں اک واری آپ لنگر تے کھانا کھان بیٹھے تے پتہ لگیا کہ لون اُدھار لے کے ہانڈی وچ سُٹیا گیا اے۔ تے نہ صرف ایہہ کہ آپ نے نہ کھادا بلکہ ساریاں نوں منع کر دتا تے بغیر کھادیوں دیلا گزارن دی ہدایت کر دتی۔

Marfat.com

اوسے قصے دا ذکر اوہناں دے ایس شلوک وچ لبھ دا اے :

فریدا اِکناں آٹا اگلا، اکناں ناہیں لُون
اگے گئے سنبھالیں چوٹاں کھاسی کون

ایتھے اوہ سارا واقعہ دس دتا نیں، ایس وچ وی بنیادی احساس اوہوای اے۔ ایسے احساس ہتھوں حضرت بابا صاحبؒ نوں عاقبت دا خوف وی ستاندا رہندا سی۔ خوف دی فضا اوہناں دی ساری شاعری اُتے چھائی ہوئی اے۔ ایتھوں ای خورے ڈاکٹر لاجونتی ہوری آکھدیاں نیں کہ "ایس تصوف دے دو موٹے موٹے اصول گناہ دا ملماں چوڑا شعور تے خدائی عذاب دا ڈاہڈا خوف سن۔ اوہ خدا نال پیار کرن دی نسبت اوس کولوں ڈردے زیادہ سن۔" صوفیاں بارے ڈاکٹر ہوراں دا ایہہ بیان بالکل درست نہیں اے کیوں جے صُوفی کول ایہہ خوف اللہ نال محبت کرن نالوں پیدا ہُندا اے، جیتھے اوہ ڈردا اے اوتھے ای اوہ بے تحاشا تے کدی نہ مُکن والی محبت دی کردا اے۔ ایہہ محبت آخری حدّاں تک ہندی اے۔ تے اوسے محبت ہتھوں سرشار ہوکے اوہ اوس دی رضا تے مرضی دا پابند ہوجاندا اے فیر اوس وچ خدا دا حکم پُوری طرح آجاندا اے۔ اک دن بابا فریدؒ نے فرمایا : "جو خدا کردا اے اوہو ای ہندا اے"۔ ہاتف غیبی نے چھیتی نال آکھیا کہ جو کجھ فریدؒ آکھدا اے اوہو کجھ ای ہندا اے۔" (سفینۃ الاولیا۔ صـ ۱۳۲) آپ ہوراں دے مرید عزیز دے مرید خاص حضرت امیر خسروؒ دے عشق تے محبت تے خوف دا ایہہ حال سی کہ "سینے دا حصّہ آپ دے کرتے دا ہمیشہ ای سڑیا رہندا سی" (سفینۃ الاولیا صـ ۱۲۴) ایہہ صوفیاں دا قول اصل وچ اوس دی رضا و رغبت تے مرضی دی وجہوں ای ہندا اے۔ شہزادہ دارا شکوہ دے قول دی تصدیق اوہناں دے ایس معجزے یاں کرامات نوں وی ہوجاندی اے کہ اک اونٹھاں والا پیا جاندا سی۔ اوہدے کول شکر دیاں بوریاں سن۔ آپ پچھ بیٹھے کہ اونٹھاں تے کیہہ اے؟۔ تاجر نے جواب دتا کہ لون۔ آپ نے آکھیا کہ لون ای ہو دے گا۔ تے تاجر نے جدوں منزل تے اپڑ کے اونٹھ کھولے تے لون ای نکل پیا۔ اوہ روندا پٹدا بھوندی اوڈی پچھاں نوں بھجیا تے آکے دسیا کہ لون نہیں سی بلکہ شکر سی۔ آپ نے فرمایا کہ شکر ای ہووے گی تے اوہ شکر ای نکل پئی۔ گل کرن دا مقصد ایہہ سی کہ خوف دی کیفیت نال "خود اعتمادی" نہیں جم سکدی۔ حضرت بابا صاحبؒ دی خود اعتمادی دا تے ایہہ عالم سی کہ وضو دے پانی نال

Marfat.com

جناب حضرت بہاء الدین زکریا ملتانیؒ دے گھر وچ پلن والی باندی تے دوزخ دی اگ حرام کردتی سی۔ مسیت دیاں کندھاں نوں بے نیت ملاں نوں ویکھ کے سجدہ کرن دا حکم دتا تے کندھاں اللہ دے حضور ڈگ پیاں۔ خوفزدہ شخص محکوم تے مجبور ہندا اے۔ مظلوم تے معذور ہوجاندا اے۔ حاکم تے "قادر" نہیں ہوسکدا۔ صبر تے شکر نوں خوف داناں دین وچ ڈاکٹر لاجونتی ہوراں سیانف کولوں کم نہیں لیا۔ نال ای اوہناں قرآن کریم داناں وی لیا اے تے اوتھے وی خوف نوں غلط سمجھیا اے۔

حضرت بابا صاحبؒ دی شاعری وچ اک تبلیغی فضا وی لبھ دی اے۔ اوہ فنکار گھٹ تے صوفی، مبلغ تے استاد بہتے سن۔ اوس دی وجہ ایہہ وے کہ بنیادی لحاظ نال اوہ اک صوفی تے مبلغ ای سن۔ ایسے لئی اوہناں نے ادب یاں زبان یاں سٹائل یاں اسلوب نوں بنان تے سنوارن دی کوشش نہیں کیتی۔ تبلیغ وچ اوہناں نے اوہناں گلاں دا ای ذکر کیتا اے جنہاں نال کہ دُنیا تے دوجی دنیا علیقت دونویں ای سنور جان، عمل تے عشق قیامت دا خیال تے حساب، دنیا دی زندگی دا فنا ہوجانا تے آوُن والی دُنیا لئی چنگے عملاں دا جمع کر لینا تاکہ اللہ دے حضور سرخرو ہوکے اپڑیا جاوے:

والوں نکی پُل صراط کنیں نہ سنی آئے
فریدا کڑی پوندی، کھڑا نہ آپ مہائے
فریدا لوڑے واکھ نجوریاں ککر بیجے جٹ
ہنڈے آن کتائدا پیدھا لوڑے پٹ
فریدا روٹی میری کاٹھ دی لاون میری بھکھ
جنہاں کھادی چوپڑی گھنے سہن گے دکھ
فریدا چار گوائیاں ہنڈ کے چار گوائیاں سم
لیکھا رب منگیا توں آئوں کیہڑے کم
فریدا کھنتڑ میخاں اگلیاں جند نہ کائی میخ
واری آپو آپنی چلے مشائخ شیخ

تے ایسے طرح دے بہت سارے شلوک حضور بابا صاحبؒ دی شاعری وچوں ساہنوں

بھدے نہیں۔ ایہ تے ساریاں ای شلوکاں کولوں تبلیغ دا کم لیا گیا اے۔

تبلیغ لئی حضرت بابا صاحبؒ نے نماز نوں بنیادی حیثیت دِتی اے الصلوٰۃ عماد الدین اوہ ایس نوں دین دا ستون ای قرار دیندے نہیں تے جنھیں نماز نوں قائم کیتا اوس نے دین نوں قائم کیتا۔ نماز اللہ نال محبت کرن تے حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نال پیار عشق دی حد تک کرن نوں قرار دینے نہیں تے ایسے طرح ای نماز قائم ہو سکدی اے۔ بابا صاحبؒ نے نماز تے بڑا ای زور دتا اے۔ نماز اصل وچ جمالِ حقیقی نوں ویکھن دی سخت ترین آرزو دا دوجا ناں اے۔ بقول بھگت کبیرؒ "پریم دے ساگر وچ ڈب جاؤ کیوں جے پریم بناں دھیان نہیں ہو سکدا تے دھیان بناں گیان نہیں ہو سکدا تے گیان بناں اطمینان نہیں ہو سکدا۔

فریدا کھپلی رات نہ جاگیوں، جیوندڑو مویو
جے تیں ربّ وسا ریا تاں ربّ نہ وساریو
جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کیجے کاٹے
کنیں ہیٹھ جلائیے بال سندے تھاٹے
اٹھ فریدا وضو ساز صبح نماز گزار
جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کپ اُتار
فریدا بے نماد کیتا ایہہ نہ بھلی ریت
کدہی چل نہ آیا پنجے وقت مسیت

بابا صاحبؒ دی شاعری پہلے باقاعدہ صوفی شاعر ہون دی حیثیت نال وی اہم ہین۔ بابا صاحبؒ نوں جیہڑی زبان ورثے وچ ملی اوہ حالی ترقی دیاں منزلاں نہیں طے کر پائی، پر فیر وی اوہدے وچ اک چاشنی ضرور موجود اے۔

Marfat.com

جناب گوبند سنگھ لانبہ ایم۔اے

کجھ دمودر بارے

دمودر کون سی، کس دا پتر سی، کتھوں دا پکا دسنیک سی، ایس بارے سارے ددوان چپ نیں۔ دمودر دے اپنے قصے وچوں اوس دے اپنے جیون بارے ہیٹھ لکھے کجھ اشارے ملدے نیں:

۱ - اوہ ذات دا گلاٹی سی اتے دلگیر سی۔ چوچک دے دلاسہ دین تے اوس نے جھنگ وچ ہٹی پائی تے اوتھے ای دس پیا کیہ دلگیر ہی سی، کتھوں آیا؟ اوس نے کوئی ذکر نہیں کیتا۔

۲ - جیویں اوس آکھیا اے۔ ہیر رانجھے دا سارا قصہ اوہدیاں اکھاں دے سامنے بیتیا اتے اوس نے جو کجھ ویکھیا، اوہو کجھ لکھ دتا، کلپنا توں کوئی کم نہیں لیا۔

۳ - ہیر تے رانجھا ۱۹۲۹ء وچ اکٹھے ہوتے اتے ملی طرف چلے گئے۔

۴ - ایہہ کہانی اوس ویلے بیتی جدا اکبر دی بادشاہی "دن دن چڑھے سوائے" مطابق اُنتی کردی سی۔

ایس توں وکھ دمودر نے اکبر دے راج وچ امن اتے اوس دی شان وشوکت دے گن گائے نیں، جس توں بہتے ددوان ایہہ اندازہ لگا وندے نیں کہ ایہہ ساکا اکبر دے سمے ہویا اتے دمودر دی اوس دا سمکالی ہون پاروں اوسے سمے ہویا۔ ۱۵۲۹ء اکبر دا سماں نہیں سی۔ اکبر ۱۶۱۳ء بکرمی وچ تخت تے بیٹھا۔ ایس پاروں اوس دی گواہی جھوٹی ثابت ہوندی اے۔ بیدی گنگا سنگھ نے ایہہ سمجھا دتا اے کہ اوہ لکھن لگا غلطی کر گیا ہووے گا۔ اصل وچ ایہہ ۱۶۲۹ء ہو سکدا اے۔

سن غلطی نال لکھیا جانا کجھ جچدا نہیں جے ایہہ ہندسیاں وچ لکھیا ہوندا تاں ایہہ گل منی جا سکدی سی، پر ایہہ لفظاں وچ لکھیا گیا اے۔ اینا وڈا قصہ لکھن والا سُجھوان کلاکار جس نے نکی توں نکی گل اپنے قصے وچ نہیں چھڈی، اجیہی غلطی نہیں کر سکدا [illegible]

Marfat.com

چڑھیا ہوندا اے۔ اج کوئی الھڑ توں الھڑ بندہ وی ۱۹۶۲ء نوں ۱۸۶۲ء کہن دی بھل نہیں کر سکدا۔ فیر دمودر تاں سیانا تے پڑھیا لکھیا کلا کار سی۔ ایس پاروں ایہہ سن ۱۵۲۹ بکرمی جان بجھ کے لکھیا جاپدا اے۔

اگلی گل جو دچار گوچری اے، اوہ ایہہ اے کہ کیہ ایہہ قصہ اوہنے اکھیں ڈٹھا سی؟ اوہ ہر تھاں تے اپنی موجودگی دی گواہی بھردا اے۔ چلو جے ایہہ من دی لیا جاوے کہ جھنگ وچ ہوئے حالات اوس نے اپنی اکھیاں نال ڈٹھے ہون گے۔ رنگ پور کھیڑے کدوں گیا سی؟ ایس دا اوہنے ایسے قصے وچ کدھرے ذکر نہیں کیتا۔ فیر اوتھوں دے حالات کیوں پتا لگ گئے؟ دوجی گل ایہہ کہ ناہڑاں تے کھیڑیاں دی لڑائی دی اوہ اپنی اکھیں ویکھی دسدا اے اتے جدوں ہیر تے رانجھا ملی ٹردے نیں تاں وی کہندا اے کہ" اسی وی نالے آہے"۔ ایس گل توں ایہہ حیرانگی پیدا ہوندی اے کہ دمودر ہیر رانجھے مگر جاندا رہیا، پر ایس گل دا کسے نوں پتا نہ لگا۔ پروفیسر سنت سنگھ سیکھوں دے لفظاں وچ پوری سچائی اے کہ چوچک دے جیوندیاں یاں اوہدے پتراں دے جیوندیاں۔ دمودر جس تے چوچک نے احسان کیتا سی۔ اوس دی ہیر نوں نشر نہیں سی کر سکدا۔ اج وی بھادیں ایہہ واقعہ سانوں وارثک جاپدا اے، پر جے اوس جاگیرداری سماج نوں اکھاں سامنے رکھ کے سوچیا جاوے تاں ایہہ گل انہونی جاپے گی۔ فیر سمجھ نہیں آوندی کہ دمودر نوں کیہڑی لوڑ پئی سی کہ اوہ گھر گھاٹ چھڈ کے تخت ہزارہ جو اوس دے آکھن مطابق لگ بھگ ۱۲۰ کوہ سی، صرف رانجھے دی خوبصورتی ویکھن ٹرپیندا۔ اوس نوں پہلے کیویں الہام ہو گیا سی کہ اوس دا عشق ہودے گا؟ ایہناں گلاں توں لبھدا اے کہ دمودر نے ایہہ قصہ اکھیں نہیں ڈٹھا، سگوں اپنے وتوں ای لکھیا سی۔

جے ایہہ قصہ اوہنے اکھیں نہیں ڈٹھا اتے کتاب دے آخر تے دتا ہویا سن وی اکبر دے راج نال میل نہیں سی کھاندا تاں شک گزردا اے کہ ہو سکدا اے کہ اوہ اکبر دا سمکالی نہ ہودے۔ رتا گوہ نال وچاریا جاوے تاں ایہہ پچھے دتا سن کتاب دے لکھن دا سن نہیں سگوں ہیر تے رانجھے دے ملاپ دا سن لکھیا اے:

ہیر تے رانجھا ہوئے اکٹھے

جس توں دمودر دے سمے دا چنگی طرح پتا نہیں لگدا:

دمودر دی ہیر نوں پڑھدیاں اک تھاں تمباکو دا ذکر آوندا اے۔ رانجھا بھرا داں نال

غصے ہو کے نکل تُردا اے۔ بھکھا پیاسا رہتے وچ اک مسیت وچ جا ٹھہردا اے۔ اوتھے کجھ ہور جٹ دی رات کٹن لئی آجاندے نیں۔ اِنجھے دے رُوپ نوں ویکھ کے اک جھیوری اوس تے عاشق ہو جاندی اے، جو خرم دا پردہ اے کے اپنی ماں نوں کہندی کہ اوہ اوس نال پرنائی جانا چاہوندی اے۔ جے ماں اوس دے ایس سنجوگ وچ خوشی نال مدد نہ کرے گی تاں اوہ آپے نکل جاوے گی۔ ماں رانجھے نوں ویکھدی اے اتے نہ صرف اوس نوں وی لئی ورای پسند آجاندا اے سگوں اِک حرص اوہدے اندر جاگدی اے کہ کاش! ایہہ رتا کوڈا ہوندا تاں جے اوہ آپے اوہدے نال ویاہ کروا لیندی۔ خیر جٹاں نال گل کتھ ہوندی اے۔ جد بھکھ مٹاون خاطر جُوٹھی مُوٹھی رانجھے نوں اپنا مُنڈا کہہ کے رشتے دی پروانگی دے دیندے نیں اتے جھیوری اوہناں دی سیوا لئی جتھے سیویاں اتے ہور نک سُک لیاوندی اے، اوتھے تمباکو چلم دی بھیٹ کر دی اے:

ایہہ کجھ آکھ گئی گھر اپنے شکر کھیوا نوا اے
اُبل سیویاں، گھڑا لسی دا، تمباکو چلم سدا اے

ایتھوں ایہہ پتا لگدا اے کہ دمودر دے سمے تائیں تمباکو عام لوکاں دے گھر وچ ورتیا جاندا سی۔ ایتھوں تائیں کہ غریب غریب جھیوری اپنے مہماناں دی سیوا لئی ایس دی ورتوں کر دے سن۔ تمباکو دا غریب گھراں تائیں بچ جانا سدھ کردا اے کہ ایہہ ہندوستان وچ کوئی نویں چیز نہیں سی، سگوں کافی سمے توں پرچلت سی۔ ہُن سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ ہندوستان وچ تمباکو کدوں آیا؟ کیہ ایہہ اکبر ویلے ہندوستان وچ موجود سی۔؟ تمباکو ساڈے دیس دی پیداوار نہیں۔ عام پرچلت اے کہ ایہہ اِک انگریز نے اِک شاہی گھرانے دی کُڑی دے علاج لئی جہانگیر بادشاہ ویلے ہندوستان وچ لیاندا۔

جے تمباکو جہانگیر دے سمے بھارت وچ آیا تاں ایس دے پرچلت ہون تے وی کافی سماں لگا ہووے گا۔ ایس پاروں دمودر شاہجہان توں پہلوں دا نہیں ہو سکدا، بعد وا بھاویں ہووے۔ ایس لئی ہیر دی کہانی اکبر دے سمے یاں ایس توں پہلوں ہوئی ہووے گی۔ دمودر شاہجہان دے سمے، جد کہ اوس سمے تک ہیر دی کہانی کافی پرچلت ہو چکی سی [illegible] گا۔ ایس گل دی تصدیق ایس توں وی ہوندی اے کہ بھائی گورداس [illegible] صاحب دے سکھ سن، اتے اکبر تے شاہجہان دے سمکالی [illegible]

دا انج ذکر کیتا اے:

رانجھا ہیر وکھانیئے اوہ پرم پراتی

شاہ حسین جو اکبر دا سمکالی سی، نے اپنی اِک کافی وچ ہیر رانجھے داناں انج ورتیا اے جیویں ایہہ ناں اوس سمے عام پرچلت ہو گیا ہووے۔ ہوسکدا اے ایہہ واقعہ اکبر توں ڈھیر پرانا ہووے۔ ایہہ وی ہوسکدا اے کہ اجیہی گھٹنا بیتی ای نہ ہووے، ساری کہانی انج ای بنائی گئی ہووے۔ میں روشن لال آہوجہ ہوراں نال متفق آں کہ ضروری نہیں قصیاں وچ آئے واقعات ہون۔ اُپر ہوئی وچار توں اسیں ایس سٹے تے اپڑے آں کہ ہیر دی محبت دا واقعہ تاں بیتیا ای نہیں، جے بیتیا اے تاں ایہہ اکبر دے راج توں گھٹو گھٹ ستو سال پہلاں بیتیا ہووے گا۔ دُوجی گل کہ دمودر شاہجہان دے سمے توں بعد دا شاعر ہوسکدا اے، پہلے دا نہیں۔ باقی رہیا سوال" اکھیں ڈٹھے دا، ایہہ اوس دا تکیہ کلام کہہ لئو یاں اوس نے ایہہ لفظ اپنے قصے نوں پرچلت تے پرانا سدھ کرن لئی اتے اپنے آپ توں قصہ کاری دا موڈھی اکھوان لئی ورتے جاپدے نیں۔

جنھوں تائیں ۱۵۲۹ بکرمی اتے اکبر داناں ورتن دا تعلق اے، ایس بارے میرا وچار ایہہ اے کہ اوس نے ہیر دی کہانی کدھرے سُنی ہووے گی اتے ایہہ وی سُنیا ہووے گا کہ ایہہ اکبر ویلے بیتی۔ ایس پاروں اوس نے تھاں تھاں اکبر دا ذکر کر دتا اے۔ اکبر دے سمے وچ جو شانتی سی، ایس بارے وی اوس نے اپنے بزرگاں توں سنیا ہووے گا۔ اج وی جے کوئی لکھاری اکبر دے سمے دے کسے واقعے نوں ادبی روپ دِووے گا تاں اوس سمے دا ای ذکر کرے گا۔ اوس دا مطلب ایہہ کڈھ لینا کہ کیونکہ ایس وچ اکبر داناں آیا اے، ایس لئی دمودر اکبر دا سمکالی سی، ٹھیک نہیں۔ ہرچرن سنگھ نے کئی تاریخی ناٹک لکھے نیں، جنہاں وچ کئی پرانے پاتراں دے ناں آئے نیں جیوں ہری سنگھ، راجا پورس، مہاراجہ رنجیت سنگھ وغیرہ۔ ایس گل توں جے کوئی ودوان اج توں ستو سال بعد ایہہ سٹا کڈھ لوے کہ ہرچرن سنگھ مہاراجا رنجیت سنگھ دے سمے ہویا تاں اوہ ٹھیک نہیں ہووے گا۔ انج ای صرف اکبر داناں آؤن نال دمودر اکبر دا سمکالی نہیں ہو جاندا۔ ایہہ اوس نے پرچلت وچاراں دے ادھار تے ای ورتیا جاپدا اے۔ باقی رہیا سن دا سوال۔ ایس بارے اُتے وچار کر آئے آں۔ ایہہ سن قصہ لکھن دا نہیں ہیر رانجھے دے ملاپ دا سن اے، جو اوس نے اندازے نال لکھیا ہووے گا۔ کیوں جو اوس ویلے اج کل وانگ تاریخ دیاں کتاباں نہیں ملدیاں سن، جنہاں نوں کھول کے کوئی جھٹ سن ویکھ لیندا۔ دو پُشتاں پہلاں بیتے

Marfat.com

واقعے دا اندازے نال لکھدے سن، ضروری نہیں ٹھیک ای ہووے، غلط وی ہو سکدا اے۔

"وڑیا ونج چوچک دے شہر، جتھے سیال ابدالی"۔ ابدالی لفظ پڑھ کے من وچ اک شک گزردا اے کہ شاید سیال ابدالی ہون۔ ابدالی مسلماناں دی اک گوت داناں اے، جو بھارت دے مڈھ توں وسنیک نہیں سن سگوں باہروں ہلا کر کے بھارت وچ آوندے رہے جیویں احمد شاہ ابدالی وغیرہ۔ ایہہ جھنگ دی گزٹیئر وچ لکھیا اے کہ سیال اک راجپوت رائے شنکر دی اولاد وچوں نیں۔ رائے شنکر دے پتر داناں سیال سی، جو علاء الدین دے سمے پنجاب وچ آیا اتے پاک پٹن جا کے بابا فریدؒ توں اسلام قبول کیتا۔ مل خان نے، جو سیال توں نویں پشت سی ۱۴۴۲ء وچ جھناں دے کنڈھے جھنگ شہر دی نیہنہ رکھی اتے لاہور جا کے ملیئے دغیرہ دا پروانہ لے آیا۔ ایس توں ایہہ ظاہر ہوندا اے کہ سیال بھارت دے مڈھ توں وسنیک ہندو آں توں بنے مسلمان سن۔ دمودر دے قصے وچ وی ایس گل دی تائید کئی تھاں تے ہو جاندی اے، کیوں جو سیالاں دے ویاہ شادیاں وچ جتھے مسلمانی ریتاں اتے رسماں کیتیاں جاندیاں نیں، اوتھے ہندو رسماں دی وی خاص تھاں اے۔ ہیر دے نکاح دیلے اوس نوں ہندو رسماں مطابق لاواں وی کروائیاں گئیاں۔ ایس پاروں ابدالی لفظ دمودر نے وشیشن دے طور تے ورتیا جاپدا اے۔

جے چوچک، جو چوراسی پنڈاں دا مالک اے:

پنڈ چوراسی سبھ چوچک دے ہور نہ گل کریندے

ایسے خاندان نال تعلق رکھدا سی اتے اوس دی امیری "لکھ مجھاں لکھ گائیں" اوس دی خاندانی وراثت سی تاں کیدو جو اوس دا بھرا سی، اوہدے وانگ ای امیر ہونا چاہیدا سی، پر دمودر مطابق کیدو دی ساری راس پونجی اوس دی اک جھونپڑی اتے کجھ نک سُک سی۔ جدوں ہیر جھونپڑی ساڑ کے سواہ کر دیندی اے تاں کیدو اپنے سڑے ہوئے سامان دی فہرست انج پیش کردا اے:

میں کیہ ہیرے دھیئے، تدھ جھگی میری جالی
مُنی بدھا وچ لیلا سڑیا، گگڑی آنڈیاں والی
بھانڈا چمچا وچ سڑیا، سونیدان خیالی
تسبیح، سیلی تے مرگانی، نالے سڑی آجالی
ہٹ پساری دی ساڑ دتوای، میں کیہ کیہ دتھ سمالی

دوسکے بھراواں وچ اپنی اقتصادی اسمانتا کجھ ٹھیک نہیں جاپدی [illegible]

Marfat.com

پکا کر دی اے کہ کہانی تاریخی نہیں، سگوں گھڑی ہوئی اے۔

قصے دی خوبی ایہہ اے کہ ایہدے وچ پرانے پنجاب دی کھلی ڈھلی تہذیب لشکاں مار رہی اے۔ جھنگ دیاں کڑیاں نہ صرف جنگلاں بیلیاں وچ کھلیاں وچردیاں، دریا واں وچ ٹبیاں لاؤندیاں اتے مکھناں نال پلدیاں نیں، سگوں لوڑ پین تے تلوار چک کے اپنے ویری نال مقابلہ وی کر سکدیاں نیں، پر ایہناں دے ماپے اپنی خاندانی اتے جاگیرداری ودھاؤن لئی یعنی پکا کرن لئی ایہناں نوں ذریعہ بناؤندے سن۔ ہیر دے جوان ہون تے اوس دے وارث، اوس دے رشتے بارے ایوں صلاح کردے نیں:

ہکے تلی دیجے توڑ پٹھاناں، سندھوں پار چڑیہاں
ہکے دو یہاں اکبر غازی، کچھاں آپ کچھیہاں

اوس نے قصے وچ نہ صرف ویلے دیاں رسماں ریتاں اتے وہماں دا ذکر ای کیتا اے، سگوں ویاہ شادیاں وچ شراب دی کھلی ورتوں اتے عام لوکاں دی ان پڑھتا ول وی اشارہ کیتا اے۔ چوچک بھاویں امیر تے ٹھاٹھ والا سی اتے جو "اکبر نال کریندا دعوے" مطابق وڈی حیثیت رکھدا سی، پڑھیا لکھیا نہیں سی۔ اوہ اینا اَن پڑھ سی کہ چٹھی دی آپ نہیں سی پڑھ لکھ سکدا۔ علم صرف ہٹوانیاں تائیں ای محدود سی، جو صرف وَہی کھاتے توں وَکھ ہور کجھ نہیں سن جاندے۔ ضلع جھنگ دا ڈپٹی کمشنر ۱۸۸۱ء دی مردم شماری وچ وی ایس گل دی تصدیق کردا اے۔

جاگیردار لوک ویاہ شادیاں تے اپنی امیری اتے ٹھاٹھ باٹھ دی پوری طرح نمائش کردے سن۔ بھاویں سر تے بھاری خرچ ای چکنے پین۔ ہیر دے سوہرے، ہیر دے ویاہ تے اپنی دولت اونٹھاں تے لدکے لیاؤندے نیں اتے اپنی امیری دسن لئی خوب سوٹاں سُٹدے اتے دان کردے نیں، پر ایس امیری دا پاج اودوں اُگھڑ جاندا اے، جدوں ہیر دا سوہرا علی جوگی بنے رانجھے اگے اپنی پکار انج کردا اے:

سُن صاحب اِک عرض اساڈی، گل وچ پلو پائی
چوچک بیٹی ملی اساں نوں، گولی جوگ لہائی
سر تے قرض چڑھے نہیں لتھے، جو چائے سئی اساں ایں
کریئے منت چلو اِک واری، مت ہووے کڑمی اجائیں

پنجابی جیون دی سمجھ توں وڈی صفت جو دمودر نے اپنے قصے وچ پیش کیتی اے، اوہ ایہہ

Marfat.com

پناہ لین آئے دکھیارے دی مدد کرنی، بھاویں اوہ ویری ای ہووے۔ ہیر اپنیاں کئی سہیلیاں دی قرباتی دے کے اتے اپنی جان خطرے وچ پا کے پناہ لین آئے لڈن دی حفاظت کر دی اے۔ انج ای جدا اپنے پریمی رانجھے سنے خود مصیبت وچ پھس جاندی اے۔ ناہڑاں دی مدد منگ دی اے۔ ناہڑا اپنے اٹھ جوان مروا کے ایہناں دوآں دی حفاظت کر دے نیں، جدکہ اوہناں نوں ایس گل دا پتا اے کہ ہیر چوچک دی جائی اے، جس نال اوہناں دا پرانا ویر اے۔ ہیر دی ودائیگی ویلے چوچک ایس ویر بارے علی نوں ایوں کہندا اے:

تاں تاں وداع چوچک سچ کیتا، گل وچ پلو پایا
پہلا ویر میں چندھڑیں کیتا، کوئی ہتھ نہ آیا
نہ ہس نویاں کسے اگے، ہن ہیرے آن نوایا

ہندوآں وانگ مسلماناں دے منڈے کڑیاں دے رشتے کرن لئی دی براہمن اتے ڈوم ای جاندے سن۔ اوہناں دی عزت مسلماناں دے گھراں وچ دی ادہنی سی جنی ہندوآں دے۔ چوچک دا ڈوماں نوں اپنے مہمان بنا کے براہمناں نوں کچی رسد دینی بھاویں ایہہ گل ظاہر کر دی اے کہ ہندو براہمن مسلماناں دے گھر دی پکی روٹی نہیں سن کھاندے، پر مسلمان کڑی سہتی دا ہندو براہمن رامو نال عشق ایس گل دا وی ثبوت اے کہ اوس ویلے تائیں ہندوآں اتے مسلماناں وچ کوئی ودھیرے وتھ نہیں سی پئی۔

جناب قدر آفاقی ایم اے

شاہ حسینؒ

برِصغیر ہند و پاکستان وچ اسلام دی لو اوہناں صوفیاں نے کیتی، جیہناں نوں ایس بارے اوہناں دے مرشداں نے حکم دے کے ایس علاقے وَل توریا تے فیر اوہ تے اوہناں دے بالکے ایس حقی سچی کم نوں بڑی محنت تے لگن نال توڑ چاڑھدے چاڑھدے اللہ کول ٹر جاندے رہے تے اوہناں دی تھاں ہور بزرگ ملدے رہے۔ حضرت داتا گنج علیہ الرحمۃ بارے کتاباں وچ لکھیا ملدا اے کہ جدوں اوہ اپنے مرشد دے حکم موجب لاہور اپڑے تے اوہناں دوردوں اک جنازہ ویکھیا کول آئے تے پتا لگا کہ اوہ حضرت دے پیر بھائی حضرت زنجانیؒ ہوراں دا سی۔ آپ اوس جنازے وچ شریک ہوئے تے فیر اپنے مرشد دے حکم دی حکمت سمجھ وچ آئی۔ جیہناں داتا صاحب دے اصرار دے باوجود فرمایا سی کہ توں لاہور جا کے اپنا کم سنبھال لے۔

ایہناں بزرگاں دا سر صدقہ اج برصغیر پاک و ہند وچ کروڑاں مسلمان اللہ پاک تے اوہدے رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے ناں دا بول بالا تے کفر دا منہ کالا کر رہے نیں۔ ہندوستان دی اسلامی تاریخ وچوں جے حضرت زنجانیؒ، داتا صاحبؒ، خواجہ معین الدین اجمیریؒ حضرت بختیار کاکیؒ، بابا فرید گنج شکرؒ، نظام الدین اولیاءؒ، خواجہ باقی باللہؒ تے حضرت شیخ احمد سرہندیؒ عرف مجدد الف ثانی رحمہم اللہ اجمعین دے اُچے سُچے ناں کڈھ دتے جاون تے ساڈے ہتھ پلے کجھ وی نہیں رہ جاندا کیوں جے اسلام دی لاٹ تے ایہناں بزرگاں نے روشن کیتی سی جنہاں اپنیاں حیاتیاں اللہ تے اوہدے رسولؐ دے سچے دین دے نانویں لاچھڈیاں سن۔

جدوں ظاہری شریعت دیاں نریاں پابندیاں اصلی مقصد نوں مار چھڈن۔ تے ظاہر پرست فیر وی نہ سمجھن تے فیر اللہ پاک اپنے اجیہے بندیاں نوں گھلدا اے، جیہڑے ظاہر دے

Marfat.com

پردے نوں پاڑ کے حق سچ دی دہائی دیندے نیں تے لوکاں دے دلاں وچ چانن کران دا جتن کردے نیں۔ ایہ فیصلہ اللہ پاک دے اپنے ہتھ وچ اے کہ اوہ کسے قوم نوں ہدایت دیوے یا نہ دیوے۔ عرباں جیہی اک جاہل قوم نوں سنواران دا خیال آجائے تے بنیاں دا سردار لولاک دی شان نال آجاندا اے، جیہدے نور ظہور نال ساری دُنیا نور و نور ہوجاندی اے تے ہند دے کفرستان وچ بزرگانِ دین دا آونا دی ایسے سلسلے دیاں کڑیاں نیں۔

شریعت دیاں زیاں ظاہری پابندیاں جدوں سچ اُتے پردہ پان لگ پیون ادوں اللہ پاک شاہ حسین، بُلھے شاہ تے وارث شاہ جیہے بزرگاں نوں پیدا کردا اے، جیہڑے جھوٹھیاں ریتاں نوں بھنڈ دے نیں تے شریعت دے اصلی وقار نوں اُچیاندے نیں۔ ظاہری شریعت دی نظر وچ بھانویں اوہ سُولی جوگے "گنے جان۔ حضرت مادھولال حسین دا ناں وی ایس سلسلے وچ بڑا اُچیچا اے۔

شاہ حسینؒ

آپ ہمایوں بادشاہ دے سمے اندر ۱۵۳۸ء (مطابق ۹۴۵ھ) وچ لاہور پیدا ہوئے آپ دے ماپے ٹکسالی دروازے رہندے سن تے جُلاہے دا کم کردے سن۔ آپدے پیو دا ناں شیخ عثمان سی۔ اوہناں دے دادا کلجس رائے ہندو سن، جیہڑے فیروز شاہ تغلق دے زمانے وچ مُسلمان ہوئے سن۔ اوہناں دا تعلق راجپوتاں دی اک مریڑی تے عزیزبڑی جہی گوت "ڈھڈی" نال سی تے ایہ لوک اجکل دی پنجاب وچ کدھرے کدھرے واہ وا آباد نیں۔

شاہ حسین نے ٹکسالی دروازے دی وڈی مسیتے مولوی ابوبکرؒ ہوراں توں قرآن پاک دے اٹھ سپارے حفظ کئے سن کہ اوہناں دناں وچ چنیوٹ دے اک صوفی حضرت بہلول دریائی مولوی ابوبکر ہوراں نوں ملن آئے تے حسین نوں وضو لئی پانی لین لئی راوی تے گھلیا۔ اوہ پانی لیائے تے بہلول جی نے پیار وچ آکے اوہناں نوں دم کیتا تے دعا دتی فر حسین نے باقی بائی سپارے دناں مہینیاں وچ ای حفظ کرلتے تے آوندے رمضان شریف دیاں تراویحیاں وچ پورا قرآن پاک سُنا دِتا۔ ہُن آپ بہلول دریائیؒ دے حکم موجب روز ای حضرت داتا گنج بخشؒ دے پرنور روضے تے حاضری دین جاندے سن۔ اوتھاں وی اُٹھ تے عبادت دیاں منزلاں بڑے شوق نال طے کیتیاں۔ اوہناں دا معمول سی کہ [illegible]

رکھدے تے رات قرآن پاک دی تلاوت وچ لنگھا دیندے۔ فیر ایہ وتیرا پھڑیا پئی ساری ساری رات راوی دے کنڈھے قرآن پاک پڑھدیاں گزار دیندے۔ نُور پیر دے ویلے داتا صاحبؒ دے مزار والی مسیتے آکے فجر جماعت نال پڑھدے۔ عصر توں مغرب توڑی وِرد وظیفہ کردے، مغرب توں عشاء تائیں نفل پڑھدے تے عشاء توں بعد فجر تیک دا ویلا قرآن دی تلاوت وچ لنگھدا۔ چھتی وِرہے دی عمر وچ لاہور دے اک مشہور عالم تے بزرگ شیخ سعد اللہ ہوراں کولوں تفسیر مدارک پڑھدے پئے سن۔ جدوں ایس آیت تے اپڑے:

وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَآ اِلَّا لَعِبٌ وَّلَهْوٌ

تے اُستاد ہوراں اہدا مطلب کھول کے سمجھایا۔ شاہ حسین تے اک مجذوبی کیفیت چھا گئی تے چھال مار کے مدرسے توں باہر آگئے تے مڑ کے اودھر مُنہ نہ کیتا۔ آپ دے روحانی مُرشد بہلول دریائی نوں علم ہویا تے اوہناں نے حکم دِتا کہ نماز پڑھ تے نماز وچ قرآن پاک سناؤ۔ آپ مرشد دے حکم موجب قرآن شریف سناندے سناندے جدوں ایس آیت تے اپڑے:

اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ

کیہ اساں تیرا سینہ کھول نہیں دِتا؟ تے کھڑکھڑ ہسن لگ پئے۔ نماز توڑ دتی۔ تے حسین دی حیاتی دے باقی ستائی[۲۷] ورہے مجذوبیت تے مُسکدی حالت وچ لنگھے۔ بعض مورخاں موجب اوہناں داڑھی مُنا دتی۔ شراب دی صراحی پھڑلئی تے گاؤں سخن والیاں دے ٹولے وچ رل کے اوہناں دیاں محفلاں داشنگار بن گئے۔

مادھو لال حسینؒ

آپ اک دن مجذوبی لور وچ راوی دل جا رہے سن کہ باہمناں دا اک مُنڈا نظری پیا۔ اوہدی سوہنی تے من موہنی شکل شاہ حسین دے دل وچ کھُب گئی۔ اوہ گھوڑی تے چڑھیا جا رہیا سی۔ اوہدا نال مادھو سی۔ شاہ حسین اوہدے مگر مگر تُرے گئے تے راوی پار کر کے اوہدے گھر پہنچ گئے۔ مادھو نوں وی شاہ حسین نال پیار ہوگیا تے اپنے گھر والیاں تے انگاں ساکاں دی مخالفت دے باوجود مادھو، شاہ حسین دے نال رہن لگ پیا تے فیر ایہ

۱۔ سورۃ الانعام۔

۔۔۔۔ الم نشرح۔

دونویں اپنے اِک مک ہوگئے کہ "مادھو لال حسین" دی مشکل وچ اِکو جا پن لگ پئے۔

مادھو دا اسلام قبولنا

کہیا جاندا اے پئی شاہ حسین مادھو دا چھوڑا نہیں سن جبر سکدے۔ اک واری مادھو دے ماپیاں نے اوہنوں ہردوار اشنان لئی نال لیجانا چاہیا۔ پر شاہ حسین نہ منّے تے مادھو نوں آکھیا کہ اپنے ماں پیو نوں جان دے تینوں اسیں آپے اشنان کرا دیاں گے۔ اوہدے ماپے ہردوار اپڑ گئے۔ ایدھر مادھو اک دن افسوس سیا جیہا بیٹھا سی۔ شاہ حسین نے دل دی گل بجھ لئی تے مادھو دے پیر اپنے پیراں تے دھر اکے اوہنوں اکھیاں میٹن لئی آکھیا تے اوہ ہردوار اپڑ کے اپنے ماپیاں وچ جا رلیا۔ اوتھے اوہناں دے نال رل کے اوہنے اشنان کیتا۔ اپنے وچ شاہ حسین نے اکھیاں کھولن لئی کہیا تے اوہ اپنے مرشد دے کول سی۔ اوہدے ماپے جدوں مڑ کے آئے۔ اوہناں تصدیق کیتی کہ مادھو نے ساڈے نال رل کے اشنان کیتا سی۔ مادھو ایہ کرامت دیکھ کے مسلمان ہوگیا۔ اودوں اوہدی عمر کوئی اٹھاراں ورہے سی۔ باقی حیاتی اوہنے شاہ حسین دی سیوا وچ ای لنگھا دتی۔

کہیا جاندا اے پئی اکبر بادشاہ دا سکھاں بھریا سماں سی۔ اک واری اوہ لاہور آیا تے شاہ حسین دی زیارت دی خواہش کیتی۔ بڑی مشکل نال شاہ حسین نوں لبھ کے لیاندا گیا۔ جدوں دربار وچ گئے ہتھ وچ شراب دی صراحی سی تے داڑھی منّی ہوئی۔ مولوی عبدالحکیم سیالکوٹی کہندے نیں پئی میں اک دن شاہ حسین نوں آکھیا "مینوں اپنا مرید بنا لئو"۔ اوہ ہس کے ڈمان گئے۔

"تسیں باشرع او۔ مینوں کیوں بدنام کرنا چاہندے او" کہندے نیں پئی اِکواری شہر دے مفتی نے دل وچ دھاریا کہ شاہ حسین شرع دے خلاف بڑیاں بڑیاں حرکتاں کرن لگ پیا اے۔ ایس تے شرعی حکم لاگو کریئے ——— اک دن مفتی ہوری گھوڑے تے چڑھے جاندے شاہ حسین نوں ٹکر گئے۔ آپ نے اوہدے گھوڑے دی واگ پھڑ لئی تے آکھیا:

اسلام دے پنج ارکان نیں۔ پہلا توحید ——— جس وچ تسیں تے میں اکو جیہے آں۔ دوجا نماز تے تیجا روزہ ——— جیہناں تے بئیں عمل نہیں کردا۔ چوتھا رکن زکوٰۃ تے پنجواں حج ایہ تسیں چھڈے۔ ایس طرح اسیں دونویں عملی لحاظ نال اِکو جیہے آں۔ شرعی حکم لاگو کرنا ایں تے اپنے تے وی کرو۔" مفتی ہوری چپ کر کے ٹرگئے تے اگے نوں اوہناں بارے مندا خیال دل وچ نہ لیاندا۔

ایہ جاپدا اے کہ ایہ کہانی صرف کشف ظاہر کرن لئی شاہ حسین دے عقیدت منداں دی گھڑی

Marfat.com

ہوئی اے۔ کیوں جے شاہ حسین داؤد جے تے تیجے رُکن بارے استدلال کجھ چھدا نہیں۔ تیاکر شاہ حسین نے نماز روزہ چھڈیا ہویا اے پر مفتی ہوراں تے نہیں سی چھڈیا ہویا۔ ایس طرح مفتی تِناں رُکناں تے عمل کردا سی۔ جدکہ شاہ حسین صرف توحید وچ اوہدے برابر سی۔ نماز، روزہ، حج تے زکوٰۃ دا عامل نہیں سی۔ ایس کرکے ایہ گل منّن وچ نہیں آوندی کہ شاہ حسین جیہا سارے پنّاں دا تارو اجیہی کچی گل کرے۔

شاہ حسین فرقہ ملامتیہ نال تعلق رکھدے سن۔ اوہناں دے روحانی مرشد بہلول دریائی سن پر جدوں اوہناں تے مجذوبیت دا رنگ چڑھیا تے اوہ قرآن پاک دی ایس آیت دی تفسیر بن گئے

وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ	اوہ اللہ دی راہ وچ دُر پھٹ لعنت
ذَالِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيهِ مَنْ	نوں نہیں ڈرے۔ ایہ (اوہناں تے) اللہ دا فضل
يَّشَآءُ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ۝	اے جیہنے اوہ چاہے کرے۔ اللہ بڑا دور دیاں جاننے والا اے۔

ملامتیہ فرقہ

ملامتیہ فرقہ دے موڈھی ابوصالح حمدون نیشاپوری سن۔ اوہ ۸۸۴ھ وچ ہرات وچ فوت ہوئے۔ ملامتیہ فرقے دے پیروکار جان بجھ کے شرع دے خلاف حرکتاں کردے رہندے نیں، جنہاں نوں تصوف وچ شطیحات کیہیا جاندا اے۔ دارا شکوہ نے "شطیحات" تے اک کتاب لکھی سی جس وچ اجیہاں گلاں دا ذکر کیتا گیا اے۔ نالے اوہدے وچ شاہ حسین دیاں ملامتی حرکتاں دا ذکر وی ملدا اے۔

شاہ حسین نے ملامتیہ رنگ کیوں اپنایا؟ ایہدی وجہ اک تے اوہ ای مجذوبی کیفیت دا چھا جانا تے دوجی شاید ایہ ہووے کہ اوس سمے اکبر دے "دین الٰہی" دی مخالفت کرن والے عالم بہت گھٹ سن۔ اوہناں دا دھیان دین دی اُچیائی تے راکھی دی تھاں اپنی جان بچان ول بہتا ہوگیا سی۔ اوس سمے دے عالم جیہڑیاں مسئلیاں اُتے بحثاں دے پُل بنھ دیندے سن اوہناں وچوں) اک "مسواک دی لمائی" دا مسئلہ سی۔ اک جتھہ کہندا سی کہ مسواک سوا گٹھ ہونی چاہیدی اے تے دُوجا کجھ ہور۔ شاہ حسین نے جدوں ویکھیا کہ شرع وچ رہ کے دین دی راکھی کرنا دستوں باہر ہوگیا اے تے اوہ ملامتی بن کے دین دی اُچی پچی سیوا وچ رُجھ گئے۔ اوہناں ہر پاسے پیار دی جوت جگا دتی تے اجیہی ازلی محبت دا سبق دتا جیہدے اگے علم کلام دے مسئلے تے

Marfat.com

فلسفے دیاں گنجھیلاں نکھدسن۔

لہو و لعب

حقیقت الفقر اردو چ لکھیا اے:

اک واری بسنت پنچمی دا تہوار آیا سبھ دُنیا خوش خوش سی۔ ایس دن ہندو ہولی کھیڈدے نیں۔ شراب تے کنجریاں نال ہندیاں نیں۔ سارے اِکوڑکی بے حیائی دی کھیڈ رچاندے نیں تے معشوقاں نال شراب پیتی جاندی اے تے اوس دن مادھو نے بڑی دلیری تے نخرے نال آکے حسین اُتے رنگ ڈھلیا تے سدھر کیتی پئی رل کے پنجنا چاہیدا اے۔ حسین دی اوہدے شوق نوں ویکھ کے پنجن لئی اُٹھ کھلوتے تے بڑے نازاں تے چاواں نال بسنت کھیلن لگ پئے۔

آپ ہوراں ہر سال واسطے اِہنوں جائز آکھیا تے اپنی سنت قرار دتا تاں جے لوک ایس کھیل نوں ہر سال کھیلیا کرن تے بسنت واسطے اوہناں دے مزار تے جایا کرن تے کھیلن۔ اک رات تے اک دن اوتھے کٹن۔ شراب دی اڈے تے لُڈی دی پائی جاوے تے سجناں دے میل دی ہون تے قیامت توڑی سجناں نوں ایہہ رسم قائم رکھنی چاہیدی اے۔ حسین دا دوارا سجناں لئی عیش کٹن دی جگہ اے۔"

اِنج جاپدا اے کہ مارچ دے چھیکڑ لے ستوارے وچ لگن والا شالامار دا میلا ایسے حکم دی عملی شکل اے۔ جیہدے دن ذرا اگے پچھے ہوگئے نیں۔ ہوسکدا اے کہ پہلاں پہلاں ایہہ میلا بسنت والے دن دی منایا جاندا ہووے تے فیر کسے وجہ توں اینہوں بہار دی رُت وچ منان دا رواج پے گیا ہووے۔ ایہہ میلا تہرا مقصد پورا کردا اے۔ اک تے بہار دا جشن[1] اے۔ دُوجا شاہ حسین دا عرس اے تے تیجا اُپر دتے گئے حکم دی عملی تصویر تے شاید اینہاں ساریاں مقصداں نوں سامنے رکھ کے کسے سمے وچ اہدی تاریخ بدل دتی گئی ہووے۔

وفات

شاہ حسین نے دس سال دی عمر وچ بہلول دریائی توں پہلا روحانی فیض حاصل کیتا تے فیر چھبی سال توڑی شرح وچ رہ کے ریاضت دیاں منزلاں مار دے رہے۔ اوہناں حضرت داتا گنج بخشؒ دے مزار تے سالاں بدھی حاضری دتی تے چلے کٹے تے فیر ساری دنیا [illegible]

---

[1] چیتا رہوے کہ مغل بادشاہ جشنِ نوروز دا تہوار بڑے دھم دھکے نال تے ٹھٹھے مذاق نے [illegible] دا بہار یہ جشن سی جیہنوں مغلاں دی اپنا لیا ہویا سی۔

Marfat.com

فقر، شکر، تے مستی دی حالت وچ لنگھا دتے۔ کیہیا جاندا اے کہ جہانگیر نے شاہ حسین دی وڈیائی دیاں ہنگاں سن کے ڈاہڈا اثر قبول لیا تے سرکاری طور تے اک درباری منشی بہار خاں دی ڈیوٹی لا دتی کہ اوہ شاہ حسین دا روزنامچہ لکھیا کرے۔ اوس روزنامچے دا نال "بہاریہ" رکھیا گیا سی پر اجکل اوہ نایاب اے۔ جے اوہ مل جائے شاہ حسین دی فقیرانہ حیاتی بارے ڈھیر مواد مل سکدا اے۔

اوڑک آپ تریہٹ ورہیاں دی عمر وچ ۱۰۰۸ھ (۱۶۰۱ء) توں اپنے رب کول ٹر گئے۔ تے راوی دے کنڈے دفنائے گئے تے فیر جدوں راوی دا رخ شاہدرے ول مڑ گیا تاں اوہناں نوں باغبان پورے وچ شالامار باغ دے نیڑے دوبارہ دفن کیتا گیا جتھے ہر سال پنڈاں تے شہراں دے لوک آکے بھنگڑے تے لڈیاں پاندے، مزار تے دیوے بالدے، تے اپنی عقیدتاں دے چڑھاوے چڑھاندے نیں۔ مزار تے دیوے بالن پاروں ایہنوں "چراغاں دا میلہ" وی کیہا جاندا اے۔

وفات توں بعد مادھو ہوری اوہناں دے پہلے خلیفہ بنے تے اٹھتالی سال خدمت کرکے ۱۰۵۶ ہجری وچ فوت ہوئے

Marfat.com

جناب افضل پرویز

شاہ حسین تے سنگیت

سنگیت نوں صوفیاں نے اپنی ریاضت تے تزکیۂ نفس دی اِک خاص پدھر دتی اے۔ مذہب وچ کجھ غلط اصول مثلاً تنگ دلی، گھٹن تے دوجیاں مذہباں توں نفرت وغیرہ شامل ہو گئے سن تے کسے زمانے وچ مندا تے راج سنگھاسن، کلیسا تے کراؤن یا مذہب تے حکومت دی بھگت تے لوکائی دا جیہڑا ناس مارنا شروع کر دتا سی، اوس دا ردِ عمل صوفی ازم تے طریقت دی صورت وچ وی ظاہر ہویا۔ جتھے زمانے توں ہار کے تے مایوس ہو کے ترکِ دنیا، دنیاوی ناپائیداری تے اوہدے توں نفرت دا خیال پیدا ہویا اے، اوتھے تنگ دلی، تنگ نظری، تعصب تے گھٹن دے مقابلے وچ کھل دلی، وسیع النظری، انسان دوستی، پیار تے خلوص دی کھلی ڈھلی تے صاف سُتھری فضا وچ ساہ لین دی تاہنگ وی کجھ کے اُبھر دی اے۔

صوفی شاعراں تے طریقت دیاں آگواں دی تعلیم تے پیغام وچ انسان دوستی، پیار، خلوص تے کھل دلی دا سبق ودھیرا نمایاں اے۔ صوفیاں دے کلام تے عمل توں وی ایہناں اصولاں دی ای تصدیق ہوندی اے۔ اوہناں تے مذہب وچوں تعصب، تنگ دلی تے نفرت دے غلط اصولاں نوں باہر کڈھن تی خاموش پر بڑی تاثیر والا جہاد کیتا اے۔ سگوں مذہب توں باہر ہو کے وڈی انسانی برادری تک وی تلقین کیتی اے اتے مذہب تے شریعت دے سنہرے اصولاں نوں پلوری انسانیت لئی عام کر کے اوہناں توں مذہب دی سچائی تے وڈیائی منوائی اے اتے ہندو مسلمان تے کافر تے مومن دا کوئی نکھیڑ نہیں کیتا۔ سگوں ساریاں موتیاں نوں اِکو بھائی چارے دی لڑی وچ پرون دی کامیاب کوشش کیتی اے تے ایہہ کوشش کرن والیاں وچ مسلمان صوفیاں توں وکھر برصغیر دے غیر مسلم سنتاں سادھواں جیویں بھگت کبیر تے بابا گورو نانک نے وی بھائی چارے، پیار تے کھل دلی دا پرچار کیتا اے۔

اپنے طور تے اوہناں نے دل تے روح دی صفائی لئی شریعت تے مذہب دی پابندی، مرشد دی بھال، تپ یعنی زہد و ریاضت، جپ یعنی ذکرِ جلی و خفی، پھر دھیان یعنی توجہ، پھر پران جنم، حبس دم، پھر لیلا، پھر راگ رنگ تے اوڑک مستی تے حال و قال دے پینڈے مارے۔ ذاتی تزکیۂ نفس دے نال نال اوہناں نے عوام دے دلاں دی صفائی لئی شعر تے موسیقی نوں بہترین ذریعہ سمجھیا تے اوہنوں ورتیا۔ اوہناں نے جتھے اپنے ڈھول نوں مناؤن لئی گل کفنی پائی تے پیریں گھنگرول بنھ کے کنجری دا روپ وی دھارنوں نہ رُکے، اوتھے عام لوکائی نوں رجھاؤن لئی شعر تے موسیقی دا چولا وی پایا تے مذہب تے آفاقی اصولاں نوں عام کیتا۔

شاہ حسین ہوراں ان اکرمکم عند اللہ اتقٰکم دی تفسیر اپنے شعراں وچ رچا کے اک نغمے دی صورت وچ انج پیش کیتی:

عملاں اُپر ہوگ نبیڑا، کیا صوفی کیا بھنگی
جو رب بھاوے سوای تھیسی سو ای بات ہے چنگی
آپے ایک انیک کہاوے صاحب ہے بہو رنگی
کہے حسین سہاگن سوای جو شوہ کے رنگ رنگی

طریقت والیاں نے شریعت والیاں توں اُلٹ موسیقی، سماع تے حال و قال تے شعراں نوں پرچار تے تزکیۂ نفس دا بہت وڈا وسیلہ جانیا اے۔ اوہناں نے وقولوا للناس حسنۃ توں شریعت والیاں توں وکھرا اثر لیا تے شعر و موسیقی نوں خاص کر کے اپنایا۔

شعراں نوں اپنے دل دیاں ڈونگھائیاں تے گجھے جذبیاں دی تاثیر دتی تے موسیقی نوں اجیہے میٹھے بول دتے جیہڑے خاص خاص راگ راگنیاں دیاں سہاگ ٹومباں بن گئے۔

حضرت نظام الدین اولیاؒ دی ایہہ تاہنگ کہ حشر دہاڑے جدوں مینوں واج پوے تاں اوہ پوری راگ دی دُھن وچ ہووے، اوس ڈونگھے پیار دا اظہار اے، جیہڑا صوفی بزرگاں تے ولیاں نوں سنگیت نال رہیا اے۔

حضرت امیر خسروؒ نوں نہ صرف سنگیت نال پیار ای سی سگوں اوہ اپنے وقت دے سنگیت نائک دی سن[1]! اوہناں سنگیت وچ بڑے وادھے کر کے بہت وڈے احسان کیتے نیں۔ اوہناں توں

۱۔ تفصیل لئی ویکھو: راقم الحروف دی تصنیف "خسرو شیریں زباں" صفحہ ۱۶۷ — ۱۹۱

Marfat.com

پہلاں تے اوہناں دے مگروں صوفی شاعراں تے بزرگاں وچ موسیقی دا ایڈا وڈا ماہر کوئی نہیں ہویا۔ پر سنگیت نال پریت ہر صوفی شاعر دا ایمان رہیا اے تے سنگیت دی فنی واقفی کسے نہ کسے حد توڑی ساریاں نوں ای رہی اے۔ اوہناں وچ کبیر، باباگورو نانک، سچل سرمست، شاہ عبداللطیف بھٹائی، وارث شاہ، بُلھے شاہ، میاں محمد، شاہ حسین لاہوری تے ہور کئی بزرگ شامل نیں۔

باباگورو نانک تے بہت سارے راگاں نوں اپنے شبداں تے شلوکاں دا سرنانواں بنایا اے۔ انج ای سچل سرمست تے شاہ عبداللطیف بھٹائی نے ایہناں کافیاں دیاں سُراں مقرر کیتیاں۔ بُلھے شاہ نے اپنیاں کافیاں نوں آپے گایا۔ وارث شاہ نے پنجابی پیراں نوں خوش کرن لئی رانجھے کولوں کئی راگ گوائے۔ میاں محمد ہوراں سیف الملوک دے موہنوں سنگیت دے پھُل کیرائے۔ ایوں ای شاہ حسین ہوراں خاص خاص راگ راگنیاں دے بول تیار کیتے تے اوہناں وچ اپنے خیال رچائے۔ وارث شاہ ہوری کہندے نیں:

سارنگ نال تلنگ شہنائیاں دے راگ سوہنی دا بھوگ الاؤندا اے
سورٹھ گجریاں، پوربی، للت، بھیروں دیپک راگ دی زیر بتاؤندا اے
توڈی میگھ ملہار تے گونڈسری تے دھناسری نال رلاؤندا اے
مالسری تے پرگ دا راگ بولے نالے مالوہ وچ چھناؤندا اے
ستیں سُریں لاکے دنجھلی نوں، اُنگلی پور گرام تے لاؤندا اے
کھرج، رکھب، گندھار تے مدھم، پنچم، دھیوت اتے نکھاد ملاؤندا اے

اِنج ای میاں محمد ہوراں سیف الملوک کولوں کئی راگ گنوائے نیں۔ شاہ حسین ہوراں دی اپنے کئی شبداں دے سرنانویں راگ راگنیاں دے نانواں اُتے رکھے نیں۔ اوہناں وچ شری راگ، گوری، کافی، آسا، آساوری، جھنجھوٹی، گجری، دیوگندھار، بڈہنس، سورٹھ، دھناسری، جے جے ونتی، تلنگ، سندھڑا، سوہا، بلاول، گونڈ بلاول، رام کلی، پرنج، پرنج جوگ، بھیروں، بھیرویں، بسنت، ہنڈول، سارنگ، کانہڑا، تلنگ کانہڑا، مارو کانہڑا، کلیان، للت تے دھناسری شامل نیں۔ اوہناں نے چھڑے راگ ورتے نیں، اوہناں وچ زیادہ تر سرگمی تے فجر ویلے دے راگ نیں تے دوجے نمبر تے رات دے راگ۔ ایہہ صبح تے رات دے راگ شاہ حسین ہوراں دی آہ و فریاد تے "نالہ ہائے نیم شبی" بن کے رہ گئے نیں۔ وچی پہٹن ویلے دا راگ آسا اوہناں ایداں پیش کیتا اے:

Marfat.com

جاگ نہ لدھی آسن جندے، سبھو وہانی رات
اس دم دا دو کیہہ بھروسا، رہن سرائیں رات
وچھڑے تن من بوہڑ نہ میلا، جیویں ترور ترٹے پات
کہے حسین فقیر سائیں دا، ہووے کیہہ پربھات

سویر دی لوکھلون توں پچھے آسا وری دیاں کرناں ایداں کیر دے نیں:

اِک دن تینوں سُپنا تھیسن، گلیاں بابل والیاں وو
اُڈ گئے بھور پھلاں دے کولوں، سَن پتراں سَن ڈالیاں وو
جت تن لگے، سوای جانے، ہور گلاں کرن سکھالیاں وو
رہ وے قاضی دل نہیوں راضی، گلاں ہوتیاں تاں ہوون والیاں وو
سیٹی راتیں لیکھے پوسن، جو نال صاحب دے جالیاں وو

آسا وری دے نال ای بھیروں راگ دا دیہوں چڑھدا اے۔ شاہ حسین نے ایس راگ دے بولاں وچ فجر ویلے دیاں بانگاں دا بلاوا، بندگی تے نیکی لئی سدا تے نیندر دی مستی وچوں ہوش وچ لیاؤن دی ہدایت کیتی اے:

جس نگری ٹھاکر جس ناہیں سو کاکر کو کر بستی ہے
اگر چندن کی سار نہ جانیں، پاتھر سیتی گھستی ہے
چھیلاں سیتی گھونگھٹ کاہڈے، بیلاں سیتی سہتی ہے
کہے حسین فقیر سائیں دا، سوا سیر کی مستی ہے

شاہ حسین ہوراں دے شبداں نوں کافیاں آکھیا جاندا اے۔ ایہناں نوں کافیاں آکھنا ایس پاروں ٹھیک اے کہ صوفی بزرگ دا کلام اے، پر فنی تے تکنیکی لحاظ نال ایہہ کافیاں دوجے صوفی بزرگاں دیاں کافیاں نالوں کجھ وکھریاں نیں۔ ایہناں دے بول تے راگاں دے خیالاں درگے مختصر نیں، پر معنیاں نال بھرے ہوئے نیں۔ انترے، استھائی، سنچائی تے ابھوگ وانگوں زیادہ تر کافیاں پنج چھ مصرعیاں دیاں نیں۔ انج جاپدا اے کہ اوہناں نے دراصل خاص خاص راگاں دے بول ای بدھے نیں تے اوہناں وچ اپنے جذبے پیش کرن ویلے راگ دی تاثیر تے ویلے دا لحاظ وی رکھیا اے۔

رات دے راگ "شری راگ" نوں صرف چونہاں بولاں وچ اوہناں پورا کر دتا اے۔ گویا

Marfat.com

استھائی تے انترا پیش کیتا اے تے ایہناں وچ وی ٹیپ دا مصرع باقی تھاں مصرعیاں نالوں وکھرے وزن دا اے۔ جیویں راگاں دی استھائی ہوندی اے۔ شری راگ اوہناں اِنج پیش کیتا اے:

رتبا میرے حال دا محرم توں
اندر توں ہیں، باہر توں ہیں، روم روم وچ توں
توں ہیں تانا، توں ہیں بانا، سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نمانا، میں ناہیں، سبھ توں

ایہناں بولاں وچ راگاں دے خیالاں وانگوں قافیے دی وی خاص پابندی نہیں کیتی گئی۔ ایہدے مقابلے وچ گوری راگنی زیادہ مصرعیاں دی تے بڑے ٹھکویں قافیاں دی نکی جیہی نظم اے، پر اوتھے وی ٹیپ دا مصرع یعنی استھائی وکھری موجود اے۔ پھیر ایس راگنی دے بول، اوہدے ناں تے تاثیر دے مطابق بنھتے گئے نیں۔

میرے صاحبا، میں تیری ہو مُکی آں
منوں نہ وساریں توں مینوں میرے صاحبا، گلوں میں چُکی آں
وگنہاری نوں کوگن ناہیں، بخشش کریں تاں میں چھُٹی آں
جیویں بھاوے، تیویں راکھ پیا ربا، دامن تیرے میں لُکی آں
جے توں مہر نظر دی بھالیں، چڑھ چوبارے سُتی آں
کہے حسین فقیر سائیں دا، در تیرے دی میں کُتی آں

شاہ حسین ہوراں مہاراگاں شری، بھیروں تے ہندول نال دوجے مارگ راگاں بلاول، بڈنس، للت، رام کلی، جے جے ونتی توں وکھ دیسی تے ورتاوے دیاں راگنیاں، جیویں سندھ ھرا، کافی، تلنگ تے بھیرویں وغیرہ دے بول وی بدھے نیں تے کجھ اجیہے راگاں نوں وی سرنانواں بنایا اے، جیہڑے اج دے زمانے وچ وی، جدوں گراموفوں، ریڈیو تے فلم راہیں راگاں راگنیاں نال عام لوکاں نوں وی کجھ نہ کجھ واقفی ہوگئی اے تے سنگیت ہُن اپنا سینہ بہ سینہ علم نہیں رہیا، اچھوب راگ کہے جا سکدے نیں تے چنگے وڈے گویئے ای اوہناں دے ہو سکدے نیں۔ ایہناں راگاں وچ پرج، گونڈ بلاول، تلنگ کانہڑا، دیوساکھ، تکھاری تے ماجھ شامل نیں۔

ایس گل توں اندازہ ہوندا اے پئی شاہ حسین ہوری سنگیت دیاں بہتیاں تے باریکیاں توں

اوس ویلے دی چنگی طرح واقف سن، جدوں سنگیت دا علم سینہ بہ سینہ تے ایس پیشے نوں اپنا ڈن والے وڈے وڈے استاداں توں اڈ ہور کوئی نہیں سی جاندا، اوس ویلے چھپے ہوئے تے سینہ بہ سینہ راگاں دی واقفی ظاہر کردی اے پئی شاہ حسین ایس علم نوں بڑے گوہ، محبت تے چانال حاصل کیتا سی۔ سویر دا راگ "دیو گندھار" اوہناں انج پیش کیتا اے:

سجناں اسیں موریوں لکھے پیا سے
بھلا ہویا گڑ مکھیاں کھا ہدا
اسیں بھن صنا توں چھٹیا سے
ڈھنڈ پرانی کتیاں
کہے حسین فقیر سائیں، اسیں ٹپن ٹپ نکلیا سے

شاماں ویلے دے راگ تلنگ کانہڑا دے بولاں وچ وقت تے راگ دی تاثیر بھر کے حیاتی دے پاندی نوں ایداں نصیحت کردے نیں:

پاندھیا دو گنڈھ سنجڑی چھڈ کے نہ سوں
پنڈ سبھوئی چوری بھریا، چھٹے چیر نہ چنڑی
دُھر جھگڑیندیاں لازم تھیسیں پھر کر سمجھ اتھنڑی
سبھنیں چھپریں پانی دیہندا، اجکل بھجے تیری گنڑی
کہے حسین فقیر سائیں دا تیری دیہندی عمر دُہنڑی

جناب پروفیسر سرفراز حسین قاضی
ایم اے

حضرت شاہ حسینؒ لاہوری دی صوفیانہ شاعری

پنجابی شاعری دی تاریخ وچ دوجے تھاں صوفیانہ شاعری لے کے سامنے آون والے شاعر حضرت شاہ حسینؒ سن۔ آپ بابا فریدؒ ہوراں توں پونے تن سو ورھے بعد وچ جمے۔ صوفی شاعراں وچوں حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا درجہ چنگا بھلا اُچا لے۔ بابا فریدؒ نال تے اوہناں دا مقابلہ ای کوئی نہیں کیوں جے ترے سو ورھیاں دے فرق بعد اوہناں دی زبان اوس ویلے دے فکر تے سوچ، اوس ویلے دا ماحول ایہہ گلاں ساریاں دیاں ساریاں ای ہور سن ایسے لئی شاہ حسینؒ ہوراں دی شاعری نے بابا صاحبؒ دی شاعری وچ بڑا فرق لے۔ آپ قادریہ ملامتیہ سلسلے نال تعلق رکھدے سن۔

حضرت شاہ حسینؒ دا زمانہ ہندوستان وچ مغلِ اعظم اکبر (۱۶۰۴ - ۱۵۵۶) دا زمانہ سی۔ اک صوفی، صوفی ہوان توں وکھ اک فنکار دی ہندی اے۔ یا فنکاراں ورگا نازک تے لطیف احساس وی رکھ دا اے۔ ایس لئی اک فنکار ہون دی حیثیت نال اوہ آپنے آلے دوالے دے ماحول کولوں اثر وی لیندا اے۔ ایہہ اثر بھانویں مطابقت وچ ہووے تے بھانویں مخالفت وچ۔ صوفی شاعراں نے ہمیشہ "سازگار" دی فضا ای پیدا کیتی اے یا پیدا کرن دی کوشش کیتی اے۔ شاہ حسینؒ ہوراں نے اکبر اعظم دی "مفاہمتی" فضا وچ اکھاں کھولیاں سن۔ ایہہ دور سی جدوں کہ فارسی تے ہندی نوں آپو وچ ملا دِتا گیا سی۔ خاص طور نال اکبر نے ہندی شاعراں دی سرپرستی کیتی تے اوہناں نوں بڑے بڑے انعام دتے۔ سنسکرت دیاں مشہور تے اہم کتاباں دے ترجمے فارسی وچ کروائے بلکہ آپ وی اکبر بادشاہ نے برج بھاشا وچ کبت تے شعر آکھے۔ ایتھے دو تمدن، دو تہذیباں تے دو زباناں سانوں جپھیاں پاندیاں ہوئیاں نظر آوندیاں نیں۔ اکبر نے ای مسلماناں نوں ہندوستان دیاں رواجاں تے روایتاں نال آشنا کروایا تے دوجے پاسے ہندی ادب تے فکر نوں فارسی تے عربی ادب تے تہذیب نال روشناس کروایا۔

Marfat.com

جیہدی وجہ نال "ہندوستانی" زباناں وچ اکسانویں چاشنی تے اک نواں شعور پیدا ہون لگ پیا تے مسلماناں وچ ہندی شاعری (عبدالرحیم خانخاناں) تے ہندواں وچ فارسی شاعری (ٹوڈرمل) دا رواج جڑاں پھڑن لگ پیا۔

ایس دور وچ اکھاں کھولن والا شاعر ظاہر اے اوسے رنگ وچ ای رنگیا جانا چاہیدا سی، جیہڑا کر زمانے دا سی۔ ایس لئی حضرت شاہ حسینؒ ہوری دی ایسے رنگ وچ ای رنگے گئے۔ ولبھ چاریہ دی شاعری حضرت شاہ حسینؒ دے دور وچ ہوڑی نکھر کے سامنے آ چکی سی۔ ولبھ چاریہ (۱۴۷۵ ۱۴۲۳) نے عبادت نوں محبت تے محبت نوں عبادت دا درجہ دتا سی ایس توں بعد تے مغل دور دے نیڑے ترنیڑے سورداس دی شاعری سامنے آجاندی اے۔ نال ای میرا بائی جو دھپوری دی ہندی شاعری سارے ہندوستان وچ اپنا لوہا منوا چکی سی۔ میرا بائی دیاں بھجناں دیاں بنیادی خوبیاں ـــــ شیرینی، سادگی، جذبات نگاری تے عشق دا مکمل انداز سن۔ ایہ تنوں چیزاں حضرت شاہ حسینؒ دی شاعری وچ مغلاں دے ذوق دے ذریعے نال اپڑیاں کیوں جے اوہناں دی عزت کرن والے ہندوستان دے شہنشاہ آپ وی سن تے آپ دی رسائی اکبر دے حرم تک سی تے تبلیغ دا کم اوتھے وی کردے ہُندے سن۔ ایہو تریوے خوبیاں سانوں فارسی شاعری وچ دی لبھ دیاں نیں۔ اوتھے وی سادگی تے شیرینی تے عشق نال ای جذبیاں دی ڈونگھائی سانہنوں لبھ دی اے۔ پر فارسی تے ہندی شاعری دا بنیادی فرق ساڈے سامنے آجاندا اے جدوں کہ ہندی شاعری زنانی دے روپ وچ فریاد کردی دسدی اے تے مرد نوں پکار دی اے۔ فارسی شاعری وچ مرد ای عاشق اے تے مرد ای محبوب۔

فارسی دے مقابلے وچ حضرت شاہ حسینؒ ہوری ہندی تصورات کولوں بہتے ای متاثر گلدے نیں میرا بائی کول دی صوفیانہ فکر لبھ جاندا اے، پر فارسی دی تصوف دی روایت ڈاہڈی اے۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوری بابا فریدؒ ہوراں توں بعد حالی تیک سبھ توں وڈے شاعر نیں۔ اوہناں نے سبھ توں پہلی تبدیلی تے عشق دے تصور وچ کیتی اے۔ مرشد دی اہمیت نوں گھٹ محسوس کیتا۔ حضرت بابا صاحبؒ نے ظاہری تے داخلی دونواں علماں وچ پیراں دی پیروی کیتی اے تے اوسے نوں ای اپنی شاعری دا موضوع بنایا اے تے آپنے آپ نوں مخاطب کر کے تعلیمی رنگ وچ شعر یاں شلوک آکھے نیں۔ شاہ حسینؒ ہوراں نے ایس نظریئے وچ بنیادی تبدیلی پا کے دی کہنی تے عشق دا اظہار ہندی شاعری دیاں روایتاں کولوں متاثر ہو کے زنانی

دے موہنوں کروایا کیوں جے ہندی وچ اکو ای مرد ہے وے تے اوہ ہین کرشن جی مہاراج تے باقی ساری دنیا اوہناں دی لیلا لے۔ بھانویں سورداس نے کرشن جی دے تصور نوں خالصاً مذہبی دیرے وچوں کڈھ دتا۔ پر فیر وی میرا بائی تے اوہناں توں پہلیاں روایتاں تک نہ سکیاں:

ایہہ نس وس رہی دل میرے صورت یار پیارے دی
تیرا باغ بغیچہ تیرا نہیں بلبل باغ تہارے دی
اپنے شوہ نوں آپ ریجھاواں حاجت نہیں پیارے دی
کہے حسین فقیر نمانا تھینواں خاک دوارے دی

مؤنث دے صیغے توں وکھ ہو کے وی دیکھیے تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا لہجہ وی زنانیاں ورگا ای لے یعنی جے زنانی ووہٹی دا ذکر نہ وی کرن تے "بول چال" دے انداز وچ گل بات کردے نیں تے انج لگدا اے کہ زنانی دلوں محبت نے پیار دا اظہار کیتا جا رہیا اے۔

سجن دے ہتھ بانہہ اساڈی، کیکر آکھاں چھڈ دے اڑیا
رات انھیری بدل کنیاں باہجھ وکیلاں مشکل بنیاں
ڈاہڈے کیتا سدے اڑیا، کیکر آکھاں چھڈ دے اڑیا
عشق محبت سیئی جانن پئی جیہناں دے ہڈ دے اڑیا
کہے حسین فقیر سائیں دا نین نیناں نال گڈ دے اڑیا

"دے" تے "اڑیا" خالص پنجابی زنانہ لہجہ اے تے جتھے ایہہ دونویں ای کٹھے آجان تے فیر ہور ای زنانیت جم پیندی اے، بھانویں اگوں آون والیاں صوفیاں نے وی اپنی شاعری وچ ایس روایت نوں قائم رکھیا اے، پر ایس دا تجربہ پہلی واری شاہ حسینؒ ہوراں ای کیتا اے۔

فارسی شاعری تے زبان دا اثر ظاہری لحاظ نال حضرت شاہ حسینؒ تے وی ہویا حضرت بابا صاحبؒ کول وی ہندی اثر بھدا اے، پر اوہ ظاہری اے۔ اوہناں نے زبان دے لحاظ نال ہندی نوں ورتیا اے تے ایہہ وی منیا جا سکدا اے کہ بابے نانک ہوراں دے گرنتھ وچ آون کارن اوہناں وچ تبدیلی آگئی ہووے۔ بہرحال اوہناں دی شاعری وی اندلی روح فارسی شاعری وی اے کہ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دی باہری فضا اُتے فارسی دا رنگ چڑھیا ہویا جاپدا اے، پر ایہدا مطلب ایہہ نہیں کہ اینہاں کول فارسی دے اندلے مضمون شاعری وچ نہیں لبھدے۔ ہاں ایہہ ضرور اے کہ گھٹ لبھدے نیں۔ اوہ عربی دے عالم وی سن۔ ایس لئی ساریاں گلاں کتھیاں ہو گئیاں۔

Marfat.com

تے فارسی خیالات، فارسی تشبیہاں تے ہندی استعارے تے ہندوی معنویت مل جل کے ہورای سوہنیاں ہوگیاں نیں تے اینہاں نے اک نکھار پیدا کردتا اے:

گھول گھمائی صدقے کیتی، سانوں جے کوئی ہے گرانوں دا
جے گھٹ آے دسیا میرا پیارا تھے دوجا کوئی نہ سمانوں دا
من وارئے تو پر چا جاوندا
سبھ جگ ڈھونڈ بتیرا تینوں تدھ بن ہور نہ بھاؤندا
شاہ حسینؒ پیا ورنیرے سائیں طالب تیرے نانوں دا

تھلڑی کافی فارسی کولوں متاثر اے:

گل وو کیتی خیال پئی گل وو نباہی لوڑیئے
شمع دے پروانے وانگوں جلدیاں انگ نہ موڑیئے
ہاتھی عشق مہاوت رانجھا آنکس دے دے ہوڑیئے
کہے حسین فقیر سائیں دا لگڑی پریت نہ توڑیئے

تے یاں فیر "نی سیو اسی نیناں دے آکھے لگے" والی ساری دی ساری کافی ای فارسی رنگ وچ رنگی ہوئی اے۔

ہندی ہندوستان دی تے فارسی ایران دی۔ پر حضرت شاہ حسینؒ پیدا ہوئے پنجاب وچ تے اوہ وی پنجاب دے دل لاہور اندر۔ نالے آپ اک جلاہے دے پتر سن۔ ایس لئی پنجاب دیاں روایتاں، فیشن تے پنجاب دے ماحول نوں ورتن دے نال نال اوہناں دی شاعری جلاہیاں دیاں ٹیکنیکل گلاں دے ناں وی استعارۃً ورتے نیں۔ پنجاب دی تہذیب اوہناں دے سامنے سی تے لوک کہانیاں تے لوک گیت اوہ وی سُن دے سُن یاں سُن دے ہون گے۔ ہیر رانجھے دا قصہ پنجاب دا مشہور ترین لوک قصہ اے تے ایس نوں لکھن والیاں دا کوئی حساب ای نہیں اے۔ ہیر شاہ حسین دے ویلے توں سو درے پہلاں مردی اے۔ آپ دے استاد شیخ بہلولؒ سن جیڑے کہ چنیوٹ دے رہن والے سن۔ چنیوٹ سرگودھیوں دی نیڑے وے تے جھنگوں وی۔ ایس لئی شاہ حسینؒ نوں ایس لوک قصے نال واقفیت سی۔

صوفیانہ مسلک وچ جذب تے یک رنگی (COHERENCE) اک صوفی تے سالک دی بنیادی خواہش ہندی اے۔ اوس دی عبادت دا حاصل ایہہ ہندا اے کہ اوہ اپنی ذات نوں

Marfat.com

خدا دی ذات وچ جذب کر دیے :

رانجھن رانجھن مینوں سبھ کوئی آکھو، ہیر نہ آکھو کوئی
ماہی ماہی کر کدی میں آپے رانجھن ہوئی
جس شوہ نوں میں ڈھونڈ دی، ڈھونڈ دا شوہ سوئی
کہے حسین سادھاں دے ملیاں، شکل بھول گیوں ای

جذب دی کیفیت نوں دسن لئی حضرت شاہ حسینؒ نے پنجاب دے لوک گیت دے ہیرو رانجھا، ہیرو تُن ہیر دا سہارا لیا اے تے ہن "من تو شدم" والی گل آکھ دتی نیں۔ ایتھوں دی اوہناں دا فارسی اثر سانوں لبھدا اے۔ اک ہور تھاں تے رانجھے نوں اللہ دی تلاش تے اوس دی ماہیت بنا کے پیش کردے نیں :

جنگل بیلے پھراں ڈھوڈیندی رانجھن میرے سنگے
مینڈا دِل رانجھن را دل منگے
مَہیں آئیاں میرا ڈھول نہ آیا ہیر کوکے وچ جھنگے
راتیں دنیں پھراں وچ جھل دے پڑن ببولاں دے کنڈے
کہے حسین فقیر نمانا رانجھن مِلے کیتنے ڈھنگے

وصل تے فراق دیاں مضموناں نوں وی تصوف نے اک حسن تے شائستگی دتی اے۔ حضرت شاہ حسینؒ نے ایہناں مضموناں نوں وی پنجاب دے ایسے قصے کولوں علامتاں لے کے ورتیا اے :

ایہو بن دی گل سجن نال میلا کریئے
خوار پڑا ہے متر رانجھن سارے بابلئے نیں تریئے
بھوسا گراٹ بکھڑا بھاری سادھاں دے بیڑے چڑھیئے
سائیں کارن جوگن ہووان کریئے جو کجھ سریئے
لکھ ٹکا شیرینی دیواں جے شوہ پیارا ورئیے
ملیا یار ہوئی رُشنائی دم شکرانے دا بھریئے
کہے حسین حیاتی لوڑیں تاں جیوندیاں ای مریئے

ایہہ وصل دی تڑپ اے تے تھلڑی کانی وچ فراق دی کسک اے۔

رانجھا جوگی ہیں جوگیانی نکلی کر کے ڈیاں

ماس جھڑے جھر پنجر ہوئیاں کڑکن لگیاں ہڈیاں
پیارے بن راتیں ہوئیاں وڈیاں
میں ایانی نیو نہیں کیہہ جاناں برہوں تناواں گڈیاں
کہے حسین فقیر سائیں دا لڑ تیرے ہیں لگی آں

دوجیاں تے بہ توں اہم تشبیہاں تے استعارے اوہناں آپنے پیو ہوراں دے پیشے توں کڈھے نیں۔ آپ نے خود تے ایہہ پیشہ نہیں سی اپنایا یاں سکھیا، پر فیر وی اوس دی ٹیکنیک نال واقف ضرور سن، پر اوہناں دے مجازی تے حقیقی رنگاں وچ اک بڑا ای سوہنا ملاپ رکھ کے اک دوجے کولوں وکھریاں وکھریاں معنیاں وچ ورتیا نیں۔

چرخہ جدہا کم اے گھمنا، بھونا تے ہر دم پھردیاں تے گھمدیاں ای رہنا۔ ہتھ والی اُنائی تے بنائی وچ چرخا اک بنیادی حیثیت رکھ دا سی تے ہن وی رکھ دا اے۔ پُرانے زمانے دے لوک تے ہر کم بغیر مشینوں ای ہتھ دیاں بنایاں ہوئیاں مشیناں نال ای کردے ہُندے سن تے اوتھوں ای اپنی روزی دا سلسلہ بنا ندے سن:

گھم چرخڑیا ——— تیری کتن والی جیوے، تلیاں وٹن والی جیوے

چرخہ انسان اے یاں اوس دی ظاہری حالت اے۔ چرخہ چٹاروں پھڑ دا اے تے اپنے عملاں نال اوس دیاں چٹیاں تنداں تے دھاگا بنا ندا اے۔ ایہہ نیک عمل ہیں۔ انسانی جسم دا پنجر روح توں بغیر بالکل ایخے ای ہندا اے جیویں کہ چرخا سُکا ہویا تے اوہدیاں وچلیاں تاراں پسلیاں ورگیاں لگدیاں نیں:

چرخے چائے سبھے گھر گیاں رہی اکیلی ہوں
جیہا ریجا ٹھوک ونا یوتیں چادر تان کے سوں
کہے حسین فقیر سائیں دا آئے لگی چھک پون

تے نہ نرے چرخے دا ای ذکر لبھدا اے سگوں چرخے دے سارے لوازمات تے اوہدیاں آلے دوالے دیاں لوڑاں نے ورتیاں جان والیاں چیزاں داناں دی شاہ حسینؒ ہوراں علامتاں بنا کے ورتیا اے، جیویں کتناں، پنج پونیاں، ترنجن، پنجنا، بُنا، ترکلا تے ایہو جیہے ہور ڈھیر سارے لفظ اوہناں آپنی زندگی وچوں کڈھے تے اوہناں نوں اپنی شاعری وچ ورتیا اے۔

شاہ حسینؒ جیویں پچھے گل ہوئی اے کہ پنجاب دے جم پل سن پنجاب دے وسنیک

Marfat.com

سن۔ ایس کرکے پنجاب دا رچاؤ دی اوہناں دی شاعری وچ لبھدا اے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں کول سدھے سادے تبلیغی انداز وچ خدا دی حقیقت تے قربت توں پچھان دیاں گلاں دل زور دتا گیا اے۔ شاہ حسینؒ ہوراں اوہناں تے مقامی رنگ دی چڑھایا وے۔

زبان تے انداز بیان وتوں آپ دی زبان ترقی یافتہ لبھدی اے۔ اک تے صاف گل وے کہ بابا فریدؒ ہوراں توں تے سو ورھے پچھاں جے ایس لئی وی تے دوجی گل ایہہ کہ عشق دے انداز نوں ہلکا پھلکا رنگ دتا۔ مجاز دے استعارے تے علامتاں ورتیاں جیہدے پاروں تبلیغ دی فضا گھٹ گئی تے مؤثر انداز جم پیا تے ایس روایت دے دیوے نال اگوں دیوے بلدے گئے۔

Marfat.com

جناب ڈاکٹر موھن سنگھ دیوانہ

شاہ حسین دا تصوّف

۱۔ اک شاعر دا تصوف برائے شعر گفتن ہوندا اے۔ اک حساس دا تصوّف ـــــ اندر تے اندر دا ہاسا تے رون۔

۲۔ عام شاعر کئی دماغی حالتاں وچوں لنگھدا اے۔ حساس شاعر دے محسوسات بہت ای زیادہ ہوندے نیں۔ تے اوس دی شاعری، اوس دے اصل دُکھ سُکھ دے تجربے دا ہزارواں حصّہ ہوندی اے۔ اوہ صرف اکو گل دے گرد، اِکو تجربے دے دوالے تانا تنیا کردا اے۔ اوس نوں ہور کجھ سمجھدا نہیں۔ سبھناں شیواں وچوں اوہ اوہی راگ رس، رنگ روپ لبھدا رہندا اے۔

۳۔ ہر اک شاعر بھانویں حساس ہووے یا نہ، اِکو پدھر اُتے بہہ لکھدا اے۔

۴۔ مضمون نال زبان دی بلدی رہندی اے۔

۵۔ شاہ حسین دی زندگی تے شاعری وچ خاص قریب دا رشتہ سی۔ اوہدی زندگی تناں حصّیاں وچ ونڈی جا سکدی اے۔ پہلا اوہ عالم بنن وچ لگا ہویا سی۔ مگر اوہنوں ہوش آئی کہ علم باطن تے قرآن حکیم دے باطنی معنے لبھن دی کوشش کرنی چاہیدی اے۔ پھر اوہ شریعت توں نکل کے طریقت دی تلاش وچ لگا۔ مرشد نے تپ دا راہ دسیا۔ من صرف زہد ریاضت نال ہوندا اے۔ زاہد ریاضت کر کے جد شیشہ صاف ہو گیا، خودی گھٹ گئی، تاں اوس نوں اندر حقیقت دے جھلکارے تے لشکارے دسن لگ پئے۔ اوس نوں قرآن کریم دے باطنی معنے سمجھ آئے تے خدا دی آواز اوس دیاں کناں وچ گونجن لگ پئی۔ فیر اوس نوں پتا لگا کہ کائنات دی حقیقت تے اصلیت محض اِک کھیڈ اے۔ اِنسان دا آدرش ایس جگ وچ بے غرض لشکام کرم کرنا اے۔ اینتے ایوں رہنا اے جیویں اسیں

Marfat.com

وی اک بے غرض ڈراما کر رہے آں۔ اوہدے اشارے اُتے تے اوہدی خاطر۔ اوس نے اگے چل کے معرفت دی پوڑی اُتے پہنچ کے ڈِٹھا کہ ایس کھیڈ وچ وی حقیقت نہیں۔ مایا دا تعلق تانہیوں پوری طرح ٹٹ سکدا اے، مایا نوں اپنے آپ جوگا چھڈیا ای نہ جاوے سندیا مل لئی جاوے۔ ملامتی بنیا جاوے تاں جے ہر پاسے اوتے اوتے ہون گے تے من بالکل بے بس، بے آسرا ہو کے رب نوں اچھی طرح پاکے بہہ رہوے۔ ہور پاسیوں نتھاواں تے قابلِ ملامت ہو کے اک اوسے دا پیار اپنے تے اوسے نوں پیار کرے۔ حسین ملامتیا بن گیا۔ جدوں ملامتوں اگانہہ وِدھیا تاں بے فکر ہو کے مست پھرن لگا۔

ایہہ سبھ حالتاں ضروری نہیں کہ درجہ بدرجہ ہون، سماں پاکے ہون، ہمیشہ اُتے تھلے ای قائم رہن، اکو ویلے ہو سکدیاں نیں تے اگاہاں پچھاہاں، اُتے تھلے وی۔ پر ہن ایہہ فرق والیاں ضرور تے ایہہ ہر صوفی اُتے گزر دیاں نیں۔ کرے نہ کرے تے عام طور تے اسلام وچ وے تصوف تے گزریاں نیں، یعنی تصوف دی ترقی ایداں رہی اے۔ پہلاں قرآن کریم دیاں خاص خاص آیتاں اُتے وچار، شریعت دی پابندی، مرشد دی بھال، فیر زُہد ریاضت یا ذکر جلی وخفی، فیر دھیان، فیر حبس دم، فیر راگ رنگ تے فیر انت وچ مستی —— ایہہ منزلاں تاریخی وی نیں تے انفرادی وی تے بنیادی وی۔ ہر اک سنت سادھو ایہناں نوں محسوس کردا اے۔ شاہ حسین دے کلام وچ ایہہ سبھ موجود نیں۔

باقی رہیا ایہہ کہ شاعری واسطے (جیوین واسطے) وچھوڑا ضروری اے۔ جیون دی بنیاد ای وچھوڑا اے۔ درشن وصال ہو گیا تاں شاعری کِتے تے ساڈی ہستی کِتے۔ ایس کرکے ہُنتا وچھوڑا ای شاعری دا محرک بنیا اے تے بندا اے۔ ایس دا مطلب ایہہ نہیں کہ حسین نے وصال محسوس ای نہیں کیتا سی۔ ایہہ مطلب اے کہ باہر دی مستی بالکل باہر دی اے تے باہر لے کارناں اُتے منحصر۔ حسین نوں مست کرن والی نہ بھنگ سی نہ شراب۔ نہ داڑھی منادن نوں اوہ معرفت تے مستی سمجھدا سی، جیویں ڈاکٹر لاجونتی راما کرشنا سمجھی بیٹھی اے۔ حسین دی مستی معرفت دی سی۔ حسین دی شاعری وچھوڑے دی سی۔ زیادہ تر ایس لئی کہ جیون عام طور تے وچھوڑا ای ہوندا اے تے شاعری وچھوڑے اُتے ای پھل سکدی اے۔ ضروری نہیں کہ اوہ وچھوڑے دی حالت حسین دی اپنی ہووے۔ اوہ ساڈے لئی گائی گئی، ساڈی حالت دا نقشہ سی تاں جے اسیں اپنے وچھوڑے، اوس دے ویروے، اوس دیاں کارناں، اوس دے علاج نوں پا سکئے۔

مینوں افسوس اے کہ ٹاہلے نکھاری مغربیاں دی نقل وچ تصوف نوں غیر ضروری چیز تے

غیر اسلامی یا گھٹ توں گھٹ غیر قرآنی چیز سمجھ نیں۔ تصوّف دی بنیاد قرآن کریم دیاں خاص آیتاں نیں۔ کئیاں آیتاں دے باطنی معنے نیں، حدیثاں نیں تے حضرت علیؓ وغیرہ دے حالات تے اوہناں دیاں کرامتاں تے اوہناں دے قول۔ اکثر پنجابی تے دوجے صوفیاں نے ایہناں ول اشارے کیتے نیں یا اوہناں نوں اپنی شاعری وچ پرو کے ثواب کھٹیا اے۔ فیر میں تاں ایہہ کہواں گا کہ ہر انسان دی فطرت وچ تصوّف یا معرفت دا بیج پرماتما نے اپنی ہستی دے جلوے دے روپ وچ چھپا کے رکھیا ہویا اے۔ ہر قوم، ہر ملک، ہر گروہ، ہر سمیں وچ تصوف دیاں حقیقتاں انساناں وچ پرگٹ ہوندیاں آئیاں نیں تے ہوندیاں رہن گیاں۔

دوجی گل ایہہ اے کہ تصوّف دیاں سچائیاں تاں انسان دا دل ای کیہہ قدرت دی ہر اک چیز ستاریاں توں لے کے مچھی تائیں ـــــ ایہناں دی حرکت، حالت، بناوٹ، ہستی، زندگی وچ تحریر اے۔

دیکھ لئو دو تن آیتاں دے روحانی وچار تے بھروسے نیں حسین نوں کتھے اپڑا دتا۔ حسین نوں ایران، توران تے ہردوار بنارس جان دی لوڑ ای نہ پئی۔ تپ نے، جپ نے، مرشد دی برکت نے تے وچار نے سبھ معجزے دکھائے ـــــ حسین دا تصوّف مستی دا سی، سچ دا سی تے اوہ ذکر خفی دے تصور تے حبس دم توں بہت اگے لنگھ چکا سی۔ ذرا ملامتیاں دے موڈھی قول تاں پڑھو۔ حسین شمس تبریز دا نگ سی۔

رہے حسین دے وچار یا خیال۔ اوہ اخلاق، فلسفہ، روحانیت دے سارے موٹے موٹے وچارے آیا اے تے اوس نے خدا، خدا تے انسان، انسان تے انسان دے متعلقہ ساریاں گلاں نوں شاعری وچ بدھا اے۔ موجی لہری بندے نیں۔ اپنے آپنے سامنے دے، اپنے پیشے دے، عام لوکاں دیاں رسماں تے اوہناں دے پیشے دے موٹے رکن، نظارے ٹول مارے، ورت مارے تے بہتا سانوں چینا کرایا، نالے اپنی ہواڑھ دی کڈھ لئی۔

خاص خاص وچاروی اوہدے ویکھن جوگے نیں۔ عام وچار تاں اوس دے سبھ صوفیاں نال سانجھے نیں۔ ہور ویکھن والی خاص چیز اوہدی ورتی زبان تے اوس دا طرزِ بیان۔ بھانویں وچار تے تصوّف دے نکتے توں نواں نہیں سی ـــــ طرزِ بیان مٹھا سی، سادہ سی، رسیلا سی جیویں اوہدی زندگی۔ کیہے دی چنگے صوفی سنت شاعر نوں لے لئو۔ تہانوں سارے سواد تھوڑا بہت ملا ہندا اے تے تسی اکثر تعریف دی لہر وچ ڈیہہ کے آکھدے او، ایہدے ورگا ہور کوئی

Marfat.com

نہیں سی۔ حقیقت ایہہ ہوندی اے کہ بھے او ہو بولی، او ہو راگ، او ہو ناچ پچدے ہوندے نیں۔ کوئی ذرا ننگا، کوئی کپڑے پا کے، کوئی لف کے، کوئی ناز نخرے نال، کوئی پاؤڈر لا کے، کوئی گا کے کوئی دینویں سُر نال ـــــ ہوئے جو ایہہ بھ مست اکو مولا دے، اکو مستی وچ رنگے۔ ایہناں دا مقابلہ فضول جیہا ہوندا اے۔ ہاں طرح طرح دیاں بولیاں سُن کے مزہ آوندا اے۔ حسین دے کلام دا فریدؒ کبیر، نانک (جو اوہدے توں پہلاں ہوئے) تے شرف، مراد (جیہڑے اوہدے توں پچھوں ہوئے) دے کلام نال مقابلہ کر کے دیکھو ـــــ اکو کبیر، اکو فقیر۔ او ہوای فرق اوہناں دے اردے گودے سمیں، تعلیم وغیرہ وچ سی محسوسات اکو نیں۔ روایتی ای طرزِ بیان اے۔ سمیں دا کنا فرق اے، پر لاگے پاگے دے جاپدے نیں۔ سادہ، سوکھی زبان اے، تہاڈی تے میری۔ تسی آپ دیکھ لئو کہ تصوف دے کیہ کیہ مسئلے اوہناں حل کیتے نیں۔ جیہناں خالص عربی تے عراقی تصوف دے کمال دیکھنے ہون تے ایران ہند دے بھرم نوں من وچوں کڈھنا ہووے، اوہ ذرا ڈاکٹر مس مارگریٹ سمتھ دیاں کتاباں پڑھن، جیس وڈے عالم فاضل تینویں دے درشن لندن وچ کیتے سن۔

خود حسین نوں رونا دھونا چنگا نہیں سی لگدا۔ ایسے کر کے اوس نے حافظ ورگے نوں طعنہ ماریا اے۔ مہنا دتا اے کہ بڈھیاں رناں وانگوں ہر ویلے مرگئی ـــــ مرنا کاہدا؟ یار تاں ساڈی بغل وچ اے۔ حسین تاں کہندا اے، ہسو کھیڈو، بازی کھیلو، ایہہ اللہ دا حکم اے۔ اللہ نوں ایہہ پسند اے۔

اک ہور بڑی گل جیہڑی مشرقی تے مغربی لکھاریاں نوں نیں سمجھدی، اوہ ایہہ اے کہ بھانویں اسیں خیام، حافظ، حسین، بلھے شاہ وغیرہ نوں صوفی شاعر آکھدے آں، ایہناں دے کلام وچ تصوف دیاں ڈونگھیاں مسئلیاں مثلاً نور دا، جلوے دا، آواز دا، روپ دا مسئلہ (روحانی تعمیر دا) ایہناں اُتے بہت ای گھٹ ساتی بیان دتا ہویا اے۔ کدھرے پنٹ اشارہ جیہا اشارہ آوندا اے کبیر ایسا شخص ہویا اے، جیس نے کھول کے کٹیاں تھاواں اُتے اپنے صوفیانہ تجربے نوں گایا اے جے کر اسیں اپنا مطالعہ صرف حسین دیاں کافیاں تائیں محدود رکھئے تاں سوائے ورچار کافیاں دے اوہ محض اک ربی عشق دی شاعری جاپدی اے، جیس وچ عام اخلاقی گلاں نیں تے من بُدھی نوں پوتر کرن، نام جپن اُتے زور دتا ہویا اے۔ نہ کتے شراب پین دا ذکر اے، اوس دیاں مزیاں دا بیان اے، نہ کرامتاں دی جھلک اے۔ گل ایوں جاپدی اے کہ کلام پڑھدیاں نے جاپدیاں ساڈے من اُتے شاعر دی شخصیت، اوس دے کراماتی جیون، اوس دی [illegible]

Marfat.com

سایہ جیسا، اثر جیسا پے جاندا اے تے اسیں اوہناں ای چیزاں وچ اوہ کجھ ویکھن لگ پیندے آں، جیہناں دی ایہو جیہے وڈے صوفی توں آس ہو سکدی اے، بھانویں اوس شاعر نے اپنا اصل تجربہ کلام توں کھلم کھلا لکھن گاون توں کِنا ای دُور رکھیا ہووے۔ وڈے صُوفی شاعر کردے ای انج آئے نیں۔ ڈونگھیاں تجربیاں نوں اوہ عام کوتا وچ نہیں بنھدے، اشارۃً کجھ آکھ جاندے نیں۔

باقی رہ گیا خود تصوف۔ میرے خیال وچ اجے ساڈے بہت سارے پنجابی لکھاریاں نوں تصوف بارے اصلیت بہت ای تھوڑی معلوم ہو سکی اے۔ اوہ اک عام جیہی کوتا نوں وی صوفیانہ آکھن لگ پیندے نیں۔ ایں بیٹھاں کجھ موٹے موٹے وچاراں دل اشارہ کردا آں، جیہڑے حسین دی شاعری وچ نیں، پر جیہناں دا تصوف دی ڈونگھایاں نال کول واسطہ نہیں۔ پر اوہ ایسے ضرور نیں، جیہڑے ایس رسیلے بانکے شاعر دی سادھارن روحانی زندگی دا صاف دسدا حصہ نیں:

۱۔ انسان نوں انسانی زندگی دے بیش قیمت ہون دا زبردست احساس ہونا چاہیدا اے۔

۲۔ انسان پرماتما دی ہوند وچ پُورا اتے ہر وقت رہن والا یقین رکھے۔

۳۔ ساڈے اندر اوہ یار اے، پر ساڈے دل دے سامنے اوہ پرگٹ نہیں ہوندا۔ ساڈے دل نوں گرم تے نرم، روشن تے راگ پورت نہیں کردا۔ ایس دا اُپرالا کرن دی لوڑ اے۔

۴۔ پرگٹ اوہ تدوں ہوندا اے، جد ایس دل وچوں غیریت نوں کڈھیے تے اوس دی ہوندا دا احساس گہرا کریئے۔

۵۔ احساس گہرا تاں ہو سکدا اے، جد اسیں اوہدی قدرت، حکمت، رحمت اُتے بھروسا کردے ہوئے چنتا، ڈر، غم دلوں بھلا دیئے تے اوس دی رضا وچ رہ کے آنند لیئے۔

۶۔ نیکاں دی صحبت بڑی ضروری اے۔ مرشد پھڑنا بہت ضروری اے۔

۷۔ تن نوں ریاضت نال، من نوں ذکر نال، عقل نوں ہدایت نال تے وچار نال تے غرور نوں حلیمی تے فنا نال دبانا، صاف کرنا تے چمکارنا اصل کم اے۔

۸۔ سارے انساناں نال بُردباری، حوصلے، حیلت، معافی، ہمدردی، محبت دا برتاؤ کرنا چاہیدا اے۔

۹۔ ہر حال وچ اوہدی رحمت اُتے واشواش بنائی رکھنا چاہیدا اے تے روحانی زندگی دا شوق گہرا کری جانا چاہیدا اے۔

Marfat.com

جناب قدر آفاق۔ ایم۔ اے

کافی تے کافیاں شاہ حسینؒ

لفظ کافی بارے بہت سارے علمی کھوجیاں مختلف خیال ظاہر کیتے نیں۔ کافی دے لفظی معنے کجھ وی ہون، اصطلاح وچ کافی اوہ قطعہ اے جس وچ سُر تال نوں مکھ رکھ کے گھٹ توں گھٹ لفظاں وچ آپ دی نظم "سانیٹ" وانگوں اک مکمل تے پوری گل بڑے ڈھکویں، پھبویں تے سگویں ڈھنگ نال بیان کیتی جاندی اے، تے اوہدے وچ شاعری دیاں ظاہری پابندیاں نوں دی اینال سلسے نہیں رکھیا جاندا۔ سگوں موسیقی، جیہڑی کہ شاعری دی بھین اے، نوں زیادہ اہمیت دتی جاندی اے۔ کافی وچ عشق، محبت، پیار، ہجر، وچھوڑا، وصال، تے ازلی محبوب دی سِک دکھ تے تڑپ بارے مضمون سموئے جاندے نیں۔

کافی دا لفظ عربی دے کفیٰ نال تعلق رکھدا اے۔ جہدے معنی ہن کافی ہونا، بہتیرا ہونا پورا کرنا، پوری پانا یا کفایت کرنا۔ قرآن پاک وچ آوندا اے:

وکفیٰ باللہ شہیدا[1] رب دی گواہی کافی اے۔

ایس لحاظ نال کافی اوہ نظما یا جیہا قطعہ اے، جس دے بندیاں اوس خاص موقع تے کسے ہور شے دی سک محسوس نہ ہووے تے کافی سُن کے بندہ اک سکون جیہا محسوس کرے، جویں اوہدی کوئی اندرلی بھکھ لہہ گئی ہووے۔ کیوں جے کافی وچ دل دیاں پیڑاں دا دارو لبھدا اے۔ جویں میاں محمد ہوری بلھے شاہ دیاں کافیاں بارے فرماندے نیں:

بلھے شاہ دی کافی سُن کے ٹنڈا کفر اندر دا

راگ یا موسیقی

آنند راج مخلص دے کھوج موجب کافی "راگنی" نوں آہندے نیں، جیہڑی کہ راگ دی

۱۔ سورۃ النساء آیۃ ۷۹

اک شاخ ہُندی اے۔ راگ یا موسیقی نوں فنونِ لطیفہ وچ شاعری توں ودھیرے اثر والی منیا گیا اے کیوں جے ایہدی زبان ساری انسانیت دی سانجھی زبان ہُندی اے۔ جدکہ ہر ملک دے شاعراں دی زبان وکھری وکھری ہُندی اے۔ امام رازی دے کھوج مُوجب موسیقی دا موجد یونان دا حکیم فیثا غورث سی تے ہندواں دا خیال اے کہ "راگ" برہما نے ایجاد کیتا۔ کجھ لوکاں دا خیال اے پئی موسیقی اک خاص بکھیرو قفنس دی چیخ دے ست چھیکاں وچوں نکلن والے ست سُراں توں وجود وچ آئی تے انج موسیقی دے ست سُراں نوں "سرگم" دا نام دتا گیا۔ ایہہ ست سُر اچل (نہ چلن والے) یا قائم اکھواندے نیں۔ ایہناں توں اڈ پنج سُر ہور وی ہُندے نیں، جنہاں نوں چڑھدے تے لہندے سُر کہندے نیں تے اگوں ایہناں دیاں شاخاں نیں، جنہاں نوں راگنیاں کہیا جاندا اے۔ شاہ حسین دیاں کافیاں مختلف راگاں تے راگنیاں وچ نیں تے موسیقی نال اونہاں دا گوڑھا رشتہ اے۔

کافی بارے اک ہور خیال

اج توڑی جتھے سجناں دی کافی بارے گل کتھ کیتی اے۔ اوہ لفظ "کافی" نوں مکھ رکھ کے کیتی اے تے شاید ایہو وجہ اے کہ ایہہ لفظ اج دی تشریح دا نرہایا اے۔ ایس سلسلے وچ مینوں اک ہور خیال سُجھا اے، جس مُوجب ایہہ لفظ کافی نہیں سگوں "کہفی" اے۔ عربی وچ کہف یعنی غار یا کھوہ نوں آہندے نیں۔ قرآن پاک وچ اصحابِ کہف دا قصہ آوندا اے جس وچ اک بہت وڈا معجزہ لبھدا اے۔ کہف نال ایس قصے دی جہڑی اپیچ اے۔ اوہ ایہہ ہے پئی جد وں ظُلم تے کفر دیاں ہنیریاں جھُل پین تے حق سچ دی گل کیتنیاں زباناں کھچ لتیاں جان، اوس ویلے اللہ دے بندے گوشہ نشینی اختیار کرن لئی مجبور ہُندے نیں۔ ویسے وی گوشہ نشینی وچ بندہ پُورے دھیان نال ربّ دی یاد وچ رُجھا رہندا اے۔ ہور تے ہور اک شاعر یا فنکار نوں وی تخلیق کارن تنہائی دی لوڑ ہُندی اے۔ ایتھے مطلب صرف ایہہ وے پئی کہف نال ربّ دی یاد دا گوڑھا گانڈھا اے۔ ایہدا اک ہور ثبوت "غارِ حرا" اے، جتھے حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم نبوّت توں پہلاں تشریف لے جا کے ربّ ربّ کردے ہُندے سن، یعنی گوشہ نشین ہو کے، اکلاپے وچ ربّ دی عبادت وچ رجھے رہندے سن۔ مؤرخ آکھدے نیں پئی آپؐ کجھ پانی تے ستو نال لے جاندے سن تے جس دن مُکدے، آپؐ گھر تشریف لیاندے سن۔ ایہہ سلسلہ نبوّت ملن توڑی جاری رہیا۔ ایتھوں تیک کہ جبریل امین ہوراں "اقرأ باسم .... الخ" دا پیغام دِتا۔

Marfat.com

کہف یعنی غار دا اک ہور واقعہ غارِ ثور نال تعلق رکھدا اے۔ جدوں ظلم تے کفر دے جھکڑاں توں امن وچ رہن لئی حضرت رسولِ اکرمؐ اپنے یارِ غار صدیقِ اکبر رضی اللہ عنہ دے نال اک غار وچ جا کے ٹکے سن تے اوتھے وی ربّ ربّ کرن دا سلسلہ چالو رہیا سی۔

ایس گل بات دا مطلب ایہہ وے پئی "کہف" دا لفظ گوشہ نشین ہو کے ربّ نال یاری گنڈھی رکھن نال گوڑھا تعلق رکھدا اے کیوں جے سچی گوشہ نشینی ربّ نال پیار پالون لئی اختیار کیتی جاندی اے۔ عیسائیت وچ رہبانیت دا تصوّر ملدا اے پر اوہ دُنیا دے جھنجھٹاں توں بالکل پرہاں رہن دی سکھیا اے۔ ہندوآں وچ وی اجیہا تصوّر ملدا اے، پر اسلام وچ ایہہ تصوّر بڑا سگواں اے تے بندہ دُنیا دار ہو کے وی ربّ نال پیار پال سکدا اے۔ مسلمان صوفیاں نے صرف اوہ گوشہ نشینی اختیار کیتی جیہدی اسلام اجازت دیندا اے۔ ایہہ صوفی لوک ربّ دے پیار وچوں اپنے پیروکاراں تے مَنن والیاں نوں حصّہ اِنج دیندے سن کہ ربّ دے عشق وچ گمّوں ہو کے شِعر کہندے سن، جویں محمد حسین آزاد نے آبِ حیات وچ لکھیا اے کہ سارے صوفی عام طور تے شاعر ہُندے سن تے ایس کر کے میر درد وی شاعر سن

پنجاب دے صُوفیاں دا کلام بیت دی شکل وچ ہُندا سی، جویں بابا فریدؒ دے شلوک نیں تے قطعات دی شکل وچ وی ملدا اے، جیہناں نوں کافیاں آکھیا جاندا اے۔ سگوں تخلیق تنہائی وچ ای ہو سکدی اے تے کافی، جس وچ ربّ نال گوڑھ پیار دیاں گلاں کیتیاں جاندیاں نیں یا دل دے روگاں دا دارو ہُندا اے۔ اللہ والے لوک جس "اکلاپے" وچ کہندے سن، اوہنوں "کہف ملنا" یا گوشہ نشینی ای کہواں گے تے ایس "کہف ملن" نال تعلق رکھن یاروں ہو سکدا اے کہ ایس خاص کلام نوں "کہفی" دا ناں دتا گیا ہووے تے فیر ایہہ لفظ وگڑ دا وگڑدا "کافی" بن گیا ہووے۔ ایہہ موضوع اجے پرکھ پڑچول تے کھوج دا اڈیکا یا اے تے جے ایس پاسے ذرا دھیان دتا جائے تے شاید "کافی" دا مسئلہ حل ہو جائے۔

صوفی شاعر

شاہ حسین پہلاں صوفی نیں تے شاعر بعد وچ۔ اوہناں شاعری نوں صرف حق سچ دے پیغام نوں انسانیت توڑی پُچان لئی اپنایا تے ایہدے وچ وی شاعری دی صنف کافی نوں اپنایا۔ شاہ حسین دیاں کافیاں سادگی تے اثر دا بہت اُچا نمونہ نیں۔ اوہناں دے سامنے شاعری کرن دا مقصد نہیں سی سگوں تبلیغ دا مقصد سی۔ جیہنوں اوہناں اپنے ڈھنگ نال چار کیتا تے

Marfat.com

اوہ دی چالو لے۔ مقصد اوہناں دا اوہی سی، جیہڑا دوجے صوفیاں دا سی، پر طریقے وکھ وکھ ہو سکدے نیں۔ چنانچہ شاہ حسین دا طریقہ ملامتیہ سی۔ ایس طریقے نوں اپنا کے اوہ بہتے لوکاں نوں حق سچ دا پاٹھ پڑھا سکدے سن۔ اوہناں دے مریداں دی گنتی کدھرے تے ہزار تے کدھرے دس لکھ دسی جاندی اے۔ شاہ حسین دیاں کافیاں وچ ہر من پیاری "کھچ" اے جیہڑی دلاں نوں سکون دیندی اے۔ تے نالے ربی پیار دی چٹک لاندی اے۔

ایہ کافیاں کتھوں ملیاں

پنجابی ادب دی پرکھ پڑچول وچ سکھ لکھاریاں دا بڑا حصہ اے۔ شاہ حسین دیاں کافیاں دا کھوج وی اک سکھ سیانے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں کڈھیا۔ اوہناں نوں سندھ دے علاقے وچ اک اللہ دا بندہ ملیا، جس کول مختلف صوفیاں دے کلام دی اک کتاب سی۔ اوس کتاب وچ حضرت شاہ حسین دیاں اک سو تریٹھ (۱۶۳) کافیاں وی سن۔ ڈاکٹر دیوانہ جی نے بڑی کھیچل کر کے اوس اللہ دے بندے کولوں ایہ پنجابی کافیاں حاصل کیتیاں تے پہلاں گورمکھی اکھراں وچ تے فیر فارسی رسم الخط وچ چھاپ کے لوکاں تائیں اپڑایاں۔

اک اعتراض

سعید جعفری ہوراں اپنے اک مضمون[1] وچ ایہ ثابت کرن دی کوشش کیتی اے۔ کہ ایہ کافیاں اوس شاہ حسین دیاں نہیں، جیہڑا مزار باغبان پورے وچ اے بلکہ اوہناں کافیاں دا خالق کوئی ہور ای شاہ حسین ہو سکدا اے۔ سعید جعفری ہوراں دلیل ایہ دتی اے کہ حقیقت الفقرا دے مصنف نے کدھرے وی شاہ حسین نوں شاعر ثابت نہیں کیتا نے نہ اوہدیاں کافیاں دا کدھرے کھل کے ذکر کیتا اے۔ اوہ لکھدے نیں۔

"رہی اک شاعر دی حیثیت نال متعارف کران دی گل تے میں حیران آں کہ محمد پیر (حقیقت الفقرا دا مصنف) آپ فارسی دا شاعر اے پر ساری کتاب وچ کتے وی تسلیم نہیں کردا کہ شاہ حسین شاعر دی سن یا اوہناں نے کجھ راگاں نوں کافیاں دی شکل وچ بول دی دتے۔ صرف اک جگہ لکھیا اے، جتھے گوجر خاں نے شاہ حسین نوں ایس کے زہر دین دا ارادہ کیتا کہ اک لونڈی نے اوہنوں دسیا سی کہ تیری (گوجر خاں) دی بیوی نال حسین ہم بستر ہوئے سن تے تیرے گھر پیدا ہون والا بچہ تیرا نہیں۔ گوجر خان نے زہر دتا پر زہر نے اثر نہ کیتا۔"

۱۔ ماہنامہ ہمایوں لاہور، اگست ۱۹۷۲ء

Marfat.com

حقیقت الفقرا دا مصنف ایس بارے لکھدا اے :

اس بات کی شہرت دُور دُور تک پھیل گئی بلکہ یہاں تک کہ قوالوں میں اس کی کیفیت خاص کی ایک راگنی بنائی گئی، جو اس وقت بھی قوال گاتے ہیں۔ (اردو ترجمہ حقیقت الفقراء)

ایس توں بعد سعید جعفری ہوراں لکھیا اے :

"پر اوہنے اینتھے وی ایہ نہیں دسیا کہ (اوہ) راگنی کِہنے بنائی تے اوس راگنی نوں بول کِہنے دِتے ؟ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے اپنی کتاب مکمل کافیاں شاہ حسین وچ ۱۶۳ کافیاں دتیاں نیں۔ کتاب دے دیباچے وچ اوہ لکھدے نیں :

"ایہ شبد تے شلوک جیہڑے ایس دتے نیں۔ ایسی پُستک وچوں ہن۔ جیہڑی اک سندھی نے، ہندوستان دیاں ہندو، مسلمان، سکھ سنتاں، سادھو، صوفیاں دے معتبر کلام تے مشتمل سی، (اپنے کول سنبھالی ہوئی سی)"

"ایسے طرح ڈاکٹر لاجونتی نے اپنی کتاب پنجابی صوفی پوئیٹس دے صفحہ ۱۸ اُتے لکھیا اے :

"HUSSAIN HAS LEFT NO POETIC WORK. HIS ONLY WORK IS A NUMBER OF KAFIES OF A HIGH MYSTIC TYPE. AND WHEN DRUNK, HE WOULD DANCE, SING HIS OWN POEMS AND REACH THE CROWDS WHO GATHERED ROUND HIM. THE KAFIES WERE VERIFIED FROM RAWALLS."

"سمجھ نہیں آوندی کہ دو ڈھائی سو سال بعد آون والے لکھاری تے شاہ حسین نوں شاعر تسلیم کرن، پر اوسے دور دا بندہ جیہڑا پوری طرح عقیدت دے وچ ڈب کے پیر دے آکھے کتاب لکھن لگا ہووے، اوہ ایڈی وڈی گل بھل جاوے تے شاہ حسین دی اک کافی (وی) نقل نہ کرے۔ جے اوہ کِسے تھاں ذکر کر دیندا کہ شاہ حسین آپنیاں کافیاں آپ گاندے سن جویں کہ ڈاکٹر لاجونتی آکھیا اے تے گل نِتر جاندی۔"

میں ایس بارے جلدی وچ کجھ نہیں کہندا کیوں جے ایہ معاملہ پرکھ پڑچول تے کوئی دا بھکھا اے۔ میں صرف پُرانے کھوج توں صحیح من کے گل اگا نہ ٹور رہا واں۔

Marfat.com

شاہ حسین تے وحدۃ الوجود

شاہ حسین وحدۃ الوجود دے قائل سن جسدا اظہار اہناں دیاں کافیاں وچوں چھلک پیندا اے مثلاً فرماندے نیں :

کہے حسین فقیر نمانا، تیں باجھوں کوئی ہور نہ جانا
توں ہی دانا توں ہی بینا، توں ہی تان نتائی دا

ایس موضوع تے بھردیں انداز نال اوہناں دی اک مشہور کافی اِنج لشکارا پاندی اے :

ربا میرے حال دا محرم توں
اندر توں باہر توں، روم روم وچ توں
توں ہیں تانا تو ہیں بانا، سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سبھ توں

اِک ہور تھاں شاہ حسین آکھدے نیں :

(ا) توں باجھوں سبھ جھوٹی بازی
کوڑی دنیا پھرے غمازی

(ب) آپے ایک انیک کہائے صاحب ہے بہہ رنگی
کہے حسین سہاگن سائی، جو شوہ دے رنگ رنگی

اِک جگہ انج فرماندے نیں :

تنہاں نوں غم کیہا سائیں جنہاں دے وَل
سوہنی صورت دلبر والی رہئی اکھاں وچ گل
اِک پل سجن جُدا نہ تھیوے بیٹھا اندر مل
کہے حسین فقیر سائیں دا، اج چلنا کہ کل

غیر اللہ توں نفرت

غیر اللہ توں اللہ والیاں نوں ہمیشہ توں نفرت رہئی اے ۔ شاہ حسین نوں وی اپنے محبوب حقیقی نال پیار اے ۔اوہ آہندے نیں :

نی مائے مینوں کھیڈیاں دی گل نہ آکھ
رانجھن میرا میں رانجھن دی

Marfat.com

کیڑیاں نوں کوڑی جھاک
لوک جانیں ہیر کملی ہوئی
ہیرے دا ورچاک
کہے حسین فقیر سائیں دا
جان دا مولا آپ

پر جدوں کتے کھیڑے زورا وری کرہن تے اللہ دے بندے بے واہ ہو جان، اوس حالت دا نقشہ شاہ حسین نے انج کھچیا اے :

لکھی لوح قلم دی قادر نی مائے موڑ جے سکنی ہیں موڑ
ڈولی پائے لے چلے کھیڑے نہ میتھوں عذر نہ زور
رانجھن مینوں گنڈیاں پائیاں دل وچ لگیاں شور
مچھی وانگوں میں پئی تڑفاں، قادر دے ہتھ ڈور
کہے حسین فقیر سائیں دا کھیڈیاں دا کوڑا زور

صوفیاں دی سکھیا

صوفیاں نے ایس دُنیا نوں کھیڈ کھڈار آکھیا اے تے عاقبت نوں سنوارن تے بہتا زور دتا اے۔ ایہو ای اوہناں دی زندگی دا وڈا مقصد سی۔ تاں جے لوک ایس دُنیا وچ سچ تے نیکی دا راستہ پھڑن تے ظلم تے ودھیکی دا راہ چھڈن۔ انج ایہہ دُنیا امن چین دی تھاں بن سکدی اے جس طرح دُنیا وچ کیتے جان والے ہر کم دا اک مقصد ہندا اے تے مقصد توں بغیر کوئی وی کم نہیں کیتا جاندا۔ ایسے طرح دُنیا وچ انسان دے آؤن دا کوئی مقصد اے۔ اوہ مقصد کیہ اے ؟ ساڈی آسمانی کتاب قرآن پاک موجب ایہ دے :

"اساں جناں تے انساناں نوں اپنی بندگی لئی پیدا کیتا اے۔"

تے شاہ حسین دی آہندے نیں :

بندہ بنایا جا پ کوں توں کیا لبھانا پاپ کوں
تیں صحیح کیا کیا آپ کوں

یعنی بندے نوں عبادت لئی پیدا کیتا اے، پر توں (انسان) گناہ وچ پھسیا ہویا ایں توں اپنے آپ نوں کیہ سمجھنا ایں ؟

Marfat.com

ساڈے صوفیاں نے وی ایسے قرآنی پیغام نوں سدھے سادے ڈھنگ نال لوکاں تیک اپڑایا اے۔ اوہناں لوک دہت بہت وچوں ای علامتاں چُنیاں تے اوہناں نوں وَنّ وَنّ معنیاں دے بانے پوا کے ایڈے من کھچویں ڈھنگ نال لوکاں دے سامنے پیش کیتا کہ ہر کوئی واہ وا کہہ اٹھیا۔ اوہناں جیہڑیاں علامتاں ورتیاں نیں، تصوّف وچ اوہناں دے معنے کجھ انج نیں :

ہیر ——— انسان ، اوہدی روح
رانجھا ——— خدا ، محبوب
پِنجرہ ——— جسم
مُنّے ——— اعضا ، فرائض
تاناں ——— طاقت ، واہ
باناں ——— عزت ، پت
پچھّی ——— عملاں دی ٹوکری
داج ——— عمل ، اعمال
سوہرے ——— عاقبت ، اگلا گھر
بابل ——— مراد خدا
بابل دا گھر ——— دُنیا
موری ، کھڈّی ——— قبر
ڈھنڈ پرائی ——— دنیاوی دولت
بھور ——— رُوح
امبڑی ، ماں ——— شریعت
وَچھّا ——— نفس
گوہڑا ——— عمل
سرُور ——— معرفت ، گیان
کُنت ، کونت ——— خدا

شاہ حسین دیاں کافیاں سمجھن لئی وی اُپر دتّیاں علامتاں دا دھیان بڑا ضروری اے۔

عاقبت دا فِکر

صوفیاں نے ایس دنیا وچ وسن والے لوکاں نوں دُنیا دے نال نال عاقبت دا فِکر کرن لئی وی آکھیا اے۔ دُنیا دا فکر تے بندہ آپے ای کردا اے اوہ دُنیا دا فِکر کرن تے مجبور ہندا اے، پر دُنیا دے رجھیویاں وچ پے کے اوہ عاقبت نوں بھل جاندا یا طمع تے لوبھ اینیاں دَدھ جاندا اے کہ اوہنوں ہتیج نہیں آوندی تے کئی واری اوہ دُوجیاں نال ظلم کرن توں وی نہیں مُڑدا تے اجیہے ظلم نوں روکن لئی صوفیاں نے عاقبت وَل دھیان دین تے زور دتا اے، جیہناں وچ شاہ حسین دا مقام وی بڑا اُچا اے۔ اوہ انسان نوں ایتھے آون دے مقصد دا چیتا انج کراندے نیں :

سبھ سکھیاں گن ونتیاں میں اوگن ہاری
مجھے صاحب دے پربت ڈردے میں کون وچاری

Marfat.com

جس گل توں شوہ بھیجیا ای وے سوہنیں بات وچاری
کہے حسین فقیر نماناں چھٹاں کرے ستاری

عزورتوں بچن لئی اوہ انج آکھدے نیں :

(ا) وہ کیہ آکڑ آکڑ چلناں
کھائے خوراکاں تے پہن پوشاکاں
کیہ جم دا بکرا پلنا
ساڈھے تین ہتھ ملک تساڈا
کیوں جوڑہ پرائی ملناں
کہے حسین فقیر سائیں دا انت خاک وچ رلناں

(ب) تجھے گور بلاوے گھر آوے
جو جاوے سو رہن نہ پاوے
کیا میر ملک امراؤ رے
ہردم نام سنبھال سائیں دا
ایہ اوسر ایہ داؤ رے
کہے حسین فقیر نماناں
آخر خاک سماوے رے ۔

دنیا دی بے ثباتی

دنیا دی بے اثباتی دا نقشہ ،ہیٹھلیاں شعراں یا کافیاں وچوں اگھڑ دا اے :

(ا) اس دم دا وو کیہہ بھروسا رہن سرائیں رات

(ب) پیارے کیا بھروسا دم دا
اُڈیا بھور تھیا پردیسی اگے راہ اگم دا
کوڑی دُنیا کوڑ پسارا جیوں موتی شبنم دا
جیہناں میرا شوہ ریجھایا تنہاں نہیں بھوجم دا
کہے حسین فقیر سائیں دا چھوڑ سریر بھسم دا

Marfat.com

(ج) کُڑے جاندیئے نی تیرا جوبن کُوڑا
پھیر نہ ہوسی آ رنگلا چُوڑا
وت نہ ہوسی آ اھل جوانی
ہس لے کھیڈ لے نال دل جانی
مُنہ تے پوسی آ خاک دا دھوڑا
کہے حسین فقیر نمانا جو تھیسی رب ڈاہڈے دا بھانا
چلنا ای تے بنھ لے مُوڑھا

عمل دا پیغام

شاہ حسین عمل دا پیغام دیندے ہوئے فرماندے نیں :

(ا) ویلا سمرن دانی اُٹھ نام دھیائے
ہتھ ملے کل پچھتاسی جد ویسی آ وقت وہائے

(ب) گاہک ویہندا ای کجھ وٹ لے
آیا گاہک مول نہ موڑیں ٹکا پنجاہاں گھٹ لے
پیر ٹرے دن چار دہاڑے، ہر دل جھاتی گھت لے
بابل دے گھر داج وہونی دڑ بڑ پونی کت لے
ہور ناں نال ادھار کریندی ساتھوں وی کجھ ہتھ لے
کہے حسین فقیر نمانا ایہہ شاہاں دی سُت لے

(ج) سمجھ ندا نٹریئے تیرا ویہندا وقت وہاندا
ایہہ دُنیا دو چار دہاڑے دیکھ دیاں لد جاندا
دولت دنیا مال خزینہ سنگ نہ کوئی لے جاندا
مات، پتا، بھائی سُت، بنتا، نال نہ کوئی جاندا
کہے حسین فقیر نمانا باقی نام سائیں دا رہندا

(د) کدی سمجھ ندا ناں گھر کیتے ای سمجھ ندا نا
آپ کمینہ تیری عقل کمینی کون کہے توں دانا

Marfat.com

ایہنوں راہیں جاندے ڈٹھڑے میر، ملک، سلطانا
آپے مارے، آپ جیوائے عزرائیل بہانا
کہے حسین فقیر سائیں دا بن مصلحت اُٹھ جانا

محنت تے صبر دی سکھیا

عشق وچ پکے رہن لئی شاہ حسین انج سبق دیندے نیں :

(ا) . رہیئے دونال سجن دے رہیئے
لکھ لکھ بدیاں سکو سُو طعنے، سبھو سرتے سہیئے دو
توڑے سر وبخے دھڑ نالوں تاں بھی حال نہ کہیئے دو
سخن جنہاں دا ہووے دارُو حال اتھائیں کہیئے دو
چندن رُکھ لگا وچ ویہڑے زور دھگانے کھیئے دو
کہے حسین فقیر سائیں دا جیوندیاں مر رہیئے دو

(ب) عاشق ہو دیں تاں عشق کماویں
راہ عشق دا سُوئی دا نکا، دھاگا ہو دیں جاویں
باہر پاک اندر آلودہ کیا توں شیخ کہاویں
کہے حسین جے فارغ تھیویں تاں خاص مراتبہ پاویں

ذکر حق

اللہ پاک فرماندا اے کہ خبردار ہو جاؤ کہ میرا ذکر دلاں نوں سکون دیندا اے، یعنی ذکر نال رُوح نوں سکون لبھدا اے۔ جس طرح ویاہی ہوئی کڑی دے پنڈوں کوئی سُکھ سنیہا یا چٹھی آوے تے اوہ خوش ہُندی اے، اوسے طرح بندہ جدوں رب دا ذکر کردا اے ایہہ روح دی خوشی دا سبب بن دا اے۔

شاہ حسین آکھدے نیں :

(ا) من دارنے تو پرجاندا
گھول گھمائی صدقے کیتی، سانوں جے کوئی ملے مگر دا

جے گمٹ آئے دسیا میرا پیارا، او تھے دوجا نہیں سماؤندا
سبھ جگ ڈھونڈ بھتیرا مینوں، تدھ بن ہور نہ بھاؤں دا
شاہ حسین پیا در تیرے سائیں طالب تیرے ناؤں دا

(ب) باجھوں سجن مینوں ہور نہ سُجھدا
تن تندور آہیں دے النبے سیج چڑھیندا مینڈا تن من بھج دا
تن دیاں تن جانے من دیاں من جانے محرم ہوئے سوئی دل دیاں بُجھ دا
کہے حسین فقیر سائیں دا لوک بخیلا پچ پچ لُجھدا

بے عملی تے افسوس

شاہ حسین انسان نوں اوہدی بدعملی دا چیتا کراندے ہوئے فرماندے نیں :

(ا) ایویں گئی وِہا کوئی دم یاد نہ کیتا
رہی ونا تنا کوئی گز پاڑ نہ لیتا
کورا گئی ہنڈا کوئی رنگدار نہ لیتا
بھریا سر لہلائے کوئی مبک جھول نہ پیتا
کہے حسین گدا چلدیاں وِداع نہ کیتا

(ب) ایویں گزری رات کھیڈن نہ تھیا
سبھے جاتی وڈی نیانی فقیراں دی ذات
کھیڈ گھنوں کھڈائے گھنوں تھی گئی پر بھات
کھڑا پکارے پاتنی بیڑا گیا کوات
شاہ حسین دی عاجزی کاف کُہاڑے وات

شکر تے توبہ استغفار

(ا) دیکھ نہ مینڈے اوگن ڈاہوں تیرا نام ستاری دا
توں سلطان سبھ کجھ سر دا معلم تینوں حال جگر دا
تو کوں کجھ ناہیں پروا پھول نہ عیب وچاری دا
توں ہی عاقل توں ہی دانا، توں ہی میرا کر خصمانہ
جو کجھ دل میرے وچ گزرے توں محرم گل ساری دا

Marfat.com

توں ہی داتا توں ہی بھگتا ۔ سبھ کجھ دیندا مول نہ چکدا
توں دریاؤ مہر دا ویہندا مانگن قرب بھکاری دا
ایہو عرض حسین سنا دے تیرا کیتا میں من بھاوے
دکھ درد کجھ نیڑ نہ آوے ہر دم شکر گزاری دا

وچھوڑا

(ا) ساجن تُرے روٹھے موہے آدر کرے نہ کوئے
دُر دُر کرن سہیلیاں میں تُر تُر تاکوں توئے

(ب) ساجن رُٹھڑا جاندا وے میں بھلیاں وے لوکا
ساجن مینڈا وے میں ساجن دی کارن وے میں جلیاں وے لوکا
جے کوئی ساجن آن ملائے بندی تس دی اَن ملیاں وے لوکا
کہے حسین فقیر سائیں دا سائیں ملے تاں میں پھلیاں وے لوکا

آواگون تے شاہ حسین

ہندو آں دا عقیدہ اے کہ بندے دی رُوح جون بدل بدل کے ایس دُنیا وچ مُڑ گھڑ آؤندی رہندی اے، پر اسلام ایس فلسفے دی رکھ کے مخالفت کردا اے۔ شاہ حسین دی اک کافی دا پہلا شعر ایخ اے :

ٹک بُوجھ من میں کون ہے، سبھ دیکھ آواگون ہے
من اور ہے، تن اور ہے، من کا وسیلہ پون ہے

ایس شعر وچ آواگون دا لفظ پڑھ کے بندے دے دل وچ ایہ خیال پیدا ہندا اے کہ خورے شاہ حسین" آواگون" دے عقیدے دے قائل سی، جیہڑا اوہناں ایہ لفظ دنیا دے چکراں نوں ظاہر کرن لئی ورتیا اے۔ ایس واسطے ایہ دسنا ضروری جاپدا اے کہ شاہ حسین اسلامی عقیدے دے پرچارک سن تے" آواگون" دے عقیدے نال اوہناں دا کوئی تعلق نہیں سی ہیٹھلیاں شعراں توں میرے ایس دعوے دی تصدیق ہندی اے :

(ا) دُنیا توں مرجانا وت نہ آونا
جو کجھ کیتا بُرا بھلا دو کیتا اپنا پاونا

Marfat.com

(ب) اساں بوہڑ نہ دُنیا آونا
سدا نہ پھلن توریاں سدا نہ لگدے ساونا
سوئی وچار کے کریئے جی جاں تے انت نہیں پچھتاونا
کہے شاہ حسین سُنائے کے اساں خاک دے نال سماونا

(ج) منجور روندا سبھ کوئی عاشق روندے رت نیں
کہے حسین سُنائے کہ ایتھے پھیر نہ آوناں دت نیں

دُعا

سیانے کہندے نیں :

دُعا فقیراں رحم اللہ

فقیراں دا کم دعا دینا اے۔ شاہ حسین ہوری سائیں دے فقیر نیں۔ اوہ وی دُعا دے رہے نیں۔ اپنے مریداں نوں ای نہیں سگوں ساری دُنیا دے انساناں نوں تے جیویں انسان نوں حق سچ دی تبلیغ کرنا اللہ والیاں دی ڈیوٹی اے اوسے طرح اوہ ہر انسان دی بھلائی دے وی خواہشمند ہُندے نیں۔ شاہ حسین ہوری دی انسان نوں اِنج دُعا دیندے نیں جس وچ نصیحت دا رنگ وی جھلکدا اے :

نی تینوں ربّ نہ بھُلّی دُعا فقیراں دی ایہا
ربّ نہ بھُلّی ہور سبھ کجھ بھُلّی ربّ نہ بھُلّن جیہا
سُونا رپا سبھ چھل ویسی عشق نہ لگدا لیہا
ہور نال ہسندی کھڈندی شاہاں توں گھونگھٹ کیہا
چارے نین گڈا ڈڈ ہوئے وچ وچولا کیہا
عشق چوبارے پائیو جھاتی ہُن تینوں غم کیہا
آیئے دی سوہنہ بابل دی سوہنہ گل جنگیر ڑی ایہا
جس جوبن دا مان کریندی جل بل تھیسی کھیہا
کہے حسین فقیر سائیں دا مرنا تے ماناں کیہا
نی تینوں ربّ نہ بھُلّی دُعا فقیراں دی ایہا
ربّ نہ بھُلّی ہور سبھ کجھ بھُلّی ربّ نہ بھُلّن جیہا

Marfat.com

مکدی گل

شاہ حسین ہوری شرع شریف دے ۳۶ سال توڑی عامل رہن توں بعد جذب تے مستی دے رنگ وچ رنگے گئے تے فیر اوہناں آپنیاں کافیاں راہیں توحید دا دیوا روشن کیتا۔ کوڑی دُنیا دے کوڑاں توں پردہ لاہ دِتا تے سدھے پدھرے طریقے نال انسان نوں نیکی دا رستہ دسن دا جتن کیتا۔ اوہناں چیہڑی منزل ۳۶ ورہے دی عمر تک شرع تے عمل کرن توں بعد حاصل کیتی، اج دا ملنگ اوہنوں پَینڈی سٹے حاصل کرن دا دعویدار اے حالانکہ مجذوبیت اک الگ شے وے۔ شاہ حسین مجذوب ہوگئے سن۔ پر اَج دے ہٹے کٹے ملنگ چنگے بھلے ہوش وچ ہُندے نیں تے خرمستیاں کردے نیں۔ اوہ لوگ شاہ حسین دی ریس کیویں کر سکدے نیں، جیہناں نہ نیتی ہووے نہ قضا کیتی ہووے۔ نہ راتاں نوں قرآن پاک دا دورہ کیتا ہووے، قرآن سُنیا ہووے تے نہ ای ذکر الٰہی نال دِل دا زنگار لاہیا ہووے۔ ایس واسطے شاہ حسین ہوراں دی ریس دے دعویدار پہلاں اوہ منزلاں وی طے کرن جیہڑیاں اوہناں طے کیتیاں سن تے فیر جے واقعی اوہ مجذوبیت دا شکار ہو جان تے شاہ حسین دی "پیروی" کرن۔ ورنہ سدھے سادے رستے تے چلدے جان۔ ایہو اصل وچ شاہ حسین دی تعلیم اے۔ سدھی پدھری حق سچ تے نیکی دی تعلیم۔

Marfat.com

جناب پروفیسر محمد حیات سیال

باہوؒ تے اوہناں دی شاعری

جنہاں شاعراں نے پنجابی شاعری نوں اپنے اظہار دا وسیلہ قرار دِتا، انہاں دی ابتدا پاک پٹن والے بابا فرید گنج شکرؒ دے اک گدی نشین شیخ ابراہیم فرید ثانی نے کیتی تے پھر اوہناں دی دَسی ہوئی راہ تے بہت سارے چل پئے جنہاں وچوں مادھو لال حسینؒ، خواجہ غلام فریدؒ، بُلھے شاہؒ، علی حیدرؒ، ہاشم شاہؒ تے سلطان باہوؒ داناں قابلِ ذکر اے۔

سلطان العارفین حضرت سلطان باہوؒ نے پنجابی زبان وچ معرفت دے گُل بوٹے کھلائے، زندگی دی سچی تے اُچی قدراں دا پرچار کیتا، جسم پروری دے خلاف تزکیہ تے دل دی صفائی تے زور دتا تے اس مُرشد کامل دی نشاندہی کیتی جیہڑا من وچ عشق حقیقی دی بوٹی لاندا اے۔ اس طرح حضرت سلطان باہوؒ ساڈے لئی چانن دے اجیہے دیوے بال گئے جیہڑے قیامت تائیں راہ وکھلاندے رہن گے۔

حضرت سلطان باہوؒ شورکوٹ ضلع جھنگ دے اِک پنڈ "اعوان" وچ ۱۰۳۹ھ وچ پیدا ہوئے۔ انہاں دا وصال ۱۱۰۴ھ (۱۶۹۱ء) جمادی الثانی دے مہینے وچ ہویا۔ اس وقت انہاں دی عمر تریسٹھ درہے سی۔

سلطان العارفین حضرت سلطان باہوؒ حسب نسب دے لحاظ نال حضرت امیرالمومنین علی کرم اللہ وجہٗ دی اولاد وچوں سن۔ حضرت علی علیہ السلام دے اٹھاراں پُتر سن، جنہاں وچوں اِک داناں امیر زبیر سی۔ امیر زبیر دی والدہ میمنہ رستم پہلوان دی اولاد وچوں سن۔ حضرت سلطان باہوؒ تریہاں پُشتاں توں جا کے حضرت امیر زبیر نال ملدے نیں۔ آپ دے بزرگ حضرت امام حسین علیہ السلام دی شہادت دے بعد ایران توں ہوندے خراسان آئے۔ انہاں وچوں شاہ حسین نے ہرات تے قبضہ کر دیا۔ انہاں دے بعد انہاں دا لڑکا امان شاہ سادات بنی فاطمہ دی بڑی امداد تے اعانت کرداسی۔ اس واسطے اس دی اولاد دا لقب "اعوان" (معاون سادات) ہویا۔ سادات بنی فاطمہ تے اعوان تن چار پُشت تک

ہرات وچ رہے۔ پھر عباسی دور دے آخر وچ دریائے اٹک دے کنارے کالا باغ پہنچے۔ سادات بنی فاطمہ نے اپنا مسکن اُچ، بلوٹ، چوہا سیدن وغیرہ بنالیا۔ اعوان قوم کالا باغ دے علاقے جیہڑے خٹک تے جنجوعہ قوم دے ہندواں دے قبضے وچ سن فتح کرلئے تے سون سکیسر تک آگئے۔ پھر انہاں نے اسلام دی تبلیغ شروع کیتی۔ کوہستان دے ایہہ اعوان ہُن بھی اپنی شجاعت تے مہمان نوازی وچ مشہور نیں۔

حضرت سلطان باہوؒ دے اسلاف انہاں مالکان کالا باغ تے سون دے رئیساں وچوں سن تے دہلی دے بادشاہاں دے منصب دار سن۔ سلطان باہوؒ دے والد بازید بھی منصب دار سن، نہایت متقی، نیک، عالم، بزرگ تے حافظِ قرآن۔ آپ ملتان دے حاکم دُل چلے گئے تے جدوں ملتان دے حاکم تے راجہ امروٹ دی لڑائی ہوئی تاں حضرت بازیدؒ نے بھرے دریا وچ راجا امروٹ دا سر لاہ دِتا۔ شاہ جہان ایہہ گل سن کے بڑا خوش ہویا تے شورکوٹ ضلع جھنگ دا اِک سالم پنڈ قہرگان، پنجاہ ہزار وگھے زمین بخش دتی۔ حضرت بازیدؒ نے ایتھے ای سکونت اختیار کرلئی تے تھوڑے چر پچھوں ۱۰۳۹ھ وچ سُلطان باہوؒ پیدا ہوئے۔

حضرت باہوؒ دی پیشانی توں انوارِ ولایت نمایاں سن تے اجیہیاں گلاں نظر آندیاں سن جنہاں توں اندازہ ہوندا سی کہ ایہہ آئندہ چل کے ولایت دے آسماناں دے روشن سورج بنن گے۔ حضرت سلطان باہوؒ نے شورکوٹ وچ والدہ ماجدہ توں تعلیم حاصل کیتی۔ انہاں دی ولایت تے بزرگی وچ انہاں دی ماں دا بڑا حصہ اے۔ اوہ خود بھی اس گل دا اعتراف کردے نیں:

رحمتِ حق بر رواں راستی　　راستی از راستی آراستی

نکے ہوندیاں ای انہاں دے کمال ظاہر سن۔ ایہہ گل دی مشہور اے کہ جیہڑا ہندو انہاں نوں اِک واری ویکھدا سی اوہ ضرور کلمہ پڑھ کے مسلمان ہو جاندا سی۔ مشہور اے کہ رمضان دے مہینے صبح توں شام تائیں ماں دا دودھ نہیں پیندے سن۔

تذکرہ نگاراں دا بیان اے کہ اوہ رادی دے کنڈے اک پنڈ بغداد وچ حضرت حبیب اللہ قادریؒ کول بیعت واسطے آئے، پر خود کرامات وچ وُدھ گئے۔ پھر انہاں دے استاد پیر عبدالرحمٰنؒ ہوراں دے ہتھ بیعت کیتی۔ واپسی تے پیرانِ پیر محبوب سبحانی غلام محی الدین دے باطنی طور تے بیعت ہوئے۔ دراصل حضرت سلطان باہوؒ نے براہِ راست رسول پاکؐ توں فیضان باطنی حاصل کیتا سی:

اگرچہ نیست ما را علمِ ظاہر　　ز علمِ باطنی جاں گشتہ ظاہر

اوہ خود لکھدے نیں کہ میں ساریاں کتاباں سرورِ دو عالم حبیبِ خدا دے حکم مطابق مخلوق

دی تلقین لئی لکھیاں نیں۔

حضرت سلطان باہوؒ نے گھٹو گھٹ ۴۰ کتاباں لکھیاں نیں، نظم تے نثر دوآں توں کم لیا تے تبلیغ پرچار دا وسیلہ بنایا۔ ایہہ ساریاں کتاباں عربی، فارسی زبان وچ نیں اتے ایس سرمائے دا ڈھیر سارا حصہ زمانے دے جھکڑاں نے ساڈی نظر توں چھپا لیا اے۔ پھر وی ۳۰ دے لگ بھگ کتاباں ہُن وی رُشد و ہدایت دا سرچشمہ بنیاں ہویاں نیں۔ انہاں دیاں کتاباں وچوں مجالستہ النبی۔ عین الفقر، محک الفقر، محکم الفقر، شمس العارفین۔ کلمۃ التوحید۔ حجۃ الاسرار، گنج الاسرار، محبت الاسرار، توفیق ہدایت، اورنگ شاہی۔ کشف الاسرار، مفتاح العارفین، عقل بے دار، قرب دیدار، نور الہدیٰ، امیر الکونین، تیغ برہنہ، اسرار قادری، دیوان فارسی مشہور نیں۔ پر جس کتاب نے انہاں نوں ہمیشگی دی زندگی بخشی، اوہ پنجابی شاعری دا چھوٹا جیہا مجموعہ اے، جیہڑا اسی حرفی دے ڈھنگ وچ لکھیا گیا اے۔ حروف تہجی دے ہر حرف ہیٹھ دو چار شعر یا ابیات نیں۔ ہر مصرعے دے اخیر وچ ہُو آوندا اے:

الف۔ اللہ چنبے دی بُوٹی مُرشد من میرے وچ لائی ہُو
نفی اثبات دا پانی ملیا ہر رگے ہر جائی ہُو
اندر بُوٹی مشک مچایا جاں پھُلن پر آئی ہُو
جیوے مُرشد کامل باہو جیں ایہہ بُوٹی لائی ہُو

"ہُو" دا مطلب اے "اللہ"۔ "ہُو" اِک پُرکیف آواز اے، جیہڑی سالک مراقبے دی حالت وچ دل دی گہرائی توں کڈھدا اے، ایہہ آواز عبادت دے سانچے وچ ڈھل جاندی اے تے سُننن والے بھی "ہُو" دی مستی وچ مست ہو جاندے نیں۔

باہو دے ناں دے بڑے اسرار لکھے گئے نیں۔ لفظ باہو دے معنی نیں۔ ساتھ اللہ جل شانہٗ دے، یعنی ہر آن اس دی رضا نوں مدِنظر رکھن والے۔ حضرت سلطان باہوؒ خود فرماندے نیں:

تو نمی دانی کہ باہو با خدا ست

اِک ہور جگہ لکھدے نیں:

ہر چہ خواہی طالب از باہو بیاب
اسم باہو چیست یعنی کنج وہاب

باہو اگر اُلٹ دِتا جاوے تاں وہاب بن دا اے جیہڑا اِک ناں اے اللہ تعالیٰ دا۔ مناقب سلطانی دے مصنف مطابق حضرت سلطان باہوؒ نے اپنی کتاب عین الفقر وچ اپنی والدہ دا شکر ادا

Marfat.com

کیتا اے، جنہاں انہاں ندا ناں باہو رکھیا کیوں جو باہو اک نقطے نال یا ہو بن جاندا اے۔

ڈاکٹر لاجونتی نرائن ہوراں اپنی کتاب "پنجابی دے صوفی شاعر" وچ لکھیا اے:

"باہو دی شاعری بڑی سادہ تے سدھے سٹائل دی اے۔ ایہدا اک اپنا رنگ اے، جیہدا ٹھوس شاعر دے خیالاں تے زبان دے علم اُتے اے۔ ایہدے اندر کسے قسم دی بناوٹ نہیں۔ بک ہور گل ایہہ اے کہ سلطان باہوؒ بڑے پاک صاف انسان سن، انہاں اندر انسانی پیار گتھ گتھ کے بھریا ہویا اے۔"

سلطان باہوؒ صوفی درویش تے ولی اللہ سن تے اک شاعر دی حیثیت نال وی بڑا اُچا رتبہ رکھدے نیں۔ صوفی شاعراں دے کلام وچ سچے عشق دی تڑپ، حُبِ رسولؐ، دنیا توں بیزاری، آخرت دا ڈر، توحید تے پکا ایمان، مرشد دا ادب۔ اسے قسم دے مضمون ملدے نیں۔ ایہہ گلاں سانوں سلطان باہوؒ دے کلام وچ دی بڑے سوہنے انداز وچ ملدیاں نیں۔ انہاں دی دوجے صوفی شاعراں وانگوں شاعری نوں دینی تبلیغ تے نیکیاں دی پرچار دا ذریعہ بنایا، ساری عمر لوکاں نوں نیکی تے اخلاق دی تعلیم دتی۔

عشق

صوفیاں دے نزدیک بندے دا سب توں بڑا فرض ایہہ اے، جو اوہ اپنے رب نوں پہچانے، اوہدی معرفت حاصل کرے۔ ایہہ راہ محبت تے عشق دی راہ اے تے اس واسطے تن من دھن دی بازی لاؤنی پوندی اے۔ سلوک دے راہ دے مسافر جاندے نیں۔ محبوب دا پیار اپنے آپ نوں وساریاں بناں توڑ نہیں چڑھدا۔ انہاں اوکھیاں منزلاں نوں طے کرن لئی عشق ہی مدد کر سکدا اے۔

دراصل تصوف دی نینہہ عشق الٰہی اُتے رکھی گئی اے۔ صوفیاں نوں نہ تاں دوزخ دا ڈر اے، نہ جنت دی پروا ہوندی اے۔ انہاں دا اول آخر مقصد دین عشق ہوندا اے جیویں خواجہ فرید فرمیندے نیں:

عشق اساڈا دین ایمان اے
عشق ہے دکھڑے دل دی شادی
عشق رہبر مُرشد ہادی
عشق اساڈا پیر

Marfat.com

ایہو عشق انسان نوں کمال دل لے جاندا اے تے حقیقت اعلیٰ نال واصل کرینداا ے۔ ایہہ ای انہاں دا مقصد اعلیٰ اے:

باہجھ وصال اللہ دے باہوؒ دنیا کوڑی بازی ہُو

سلطان باہوؒ اُنہاں عالماں نوں کجھ اہمیت نہیں دیندے، جنہاں علم تے ساری بنیاد رکھی اے:

پڑھ پڑھ علم ہزار کتاباں عالم ہوئے سارے ہُو
اک حرف عشق دا نہ پڑھ جانن بھُلّے پھرن وچارے ہُو
اک نگاہ جاں عاشق ویکھے لکھ ہزاراں تارے ہُو
لکھ نگاہ جے عالم ویکھے کسے نہ کدھی چا ہڑے ہُو

فلسفی شعراء دی طرح اوہ وی کدی کدی مذہب دے ڈنگیاں رستیاں نوں چھڈ کے ننگی تلوار بن جاندے نیں تے کہندے نیں:

لا اِلہ والا کہنا منیاّ مذہب کیہہ لگدا سالا ہُو

انہاں مذہب دیاں اوپریاں رسماں دا چولا کھچ کے لاہ دتا تاں جے اصل حقیقت توں ریتاں رسماں دے جالے لیہ جان۔ نمازاں پڑھن، حجاں کرن تے مکّے جان نال رب نہیں ملدا۔

نہ رب عرش معلیٰ نہ رب خانے کعبے ہُو
نہ رب علم کتابیں لبھا نہ رب وچ محرابے ہُو

اِک ہور جگہ فرمیندے نیں:

جے رب ملدا نہاتیاں دھوتیاں ملدا ڈڈاں مچھیاں ہُو
بلکہ رب انہاں نوں ملدا باہوؒ نیتاں جنہاں دیاں اچھیاں ہُو

ساری گل نیت تے ٹکدی اے، جس خلوص تے نیک نیتی نال اُس دی تلاش کیتی، اُسے نوں رب جلدی مل جاندا اے۔ جیہڑا دل جذبۂ عشق توں بیگانہ رہندا اے اوہ بیکار اے:

جیں دل عشق خرید نہ کیتا سو دل درد نہ جانے ہُو
جنہاں عشق نہ حاصل کیتا اوہ دوہیں جہانیں اجڑے ہُو

علامہ اقبالؒ نے بھی اسے عشق دی تلقین کیتی اے، جداں عشق ہو دے تاں کفر بھی مسلمانی اے:

اگر ہو عشق تو کفر بھی مسلمانی

Marfat.com

جداں عشق نمار نیتے تاں فاضل فضیلتاں چھوڑ بیٹھڑے نیں اتے :

عقل فکر دیاں سبھ بھُل گئیاں جد عشق وجائی تاڑی ہُو

علامہ اقبال نے بھی عقل تے عشق نوں ترجیح دیندیاں ہویاں فرمایا سی :

عشق کی اک جست نے طے کر دیا قصہ تمام
اس زمین و آسماں کو بیکراں سمجھا تھا میں

عشق باہو دے نزدیک پابندیاں توں ماوراتے لامکانی سہی پر فقر دی منزل طے کرن دا واسطے شریعت یا عقل دی رہنمائی توں وی ادہ انکار نہیں کردے بلکہ انہاں فرمایا اے :

ہر مراتب از شریعت یافتم
پیشوای خود شریعت یافتم

اس طرح فلسفی صوفی ہون دے باوجود انہاندا فلسفہ شریعت دا پابند اے۔ دراصل عقل دا سہارا عام انساناں واسطے ہُندا اے، پر فقیر واسطے عشق دا وجود ناگزیر اے۔ عقل ظاہری اکھاں دی روشنی اے، پر دلاں دے ہنیرے نوں صرف عشق دا دیوا روشن کر سکدا اے :

رات ہنیری کالی دے وچ عشق چراغ کر بندا ہُو
شوق دا دیوا بال ہنیرے، متاں لبھے دوست کھڑاتی ہُو

پر اوہ ایہہ بھی جاندے سن عشق ہر بندے دے بس دا روگ نہیں :

ایمان سلامت ہر کوئی منگے، عشق سلامت کوئی ہُو

جے عشق اتنا آسان ہُندا تاں ہر کوئی عاشق بن بیندا :

عشق سوکھالا جے ہوندا باہوؒ سبھے عاشق بن بہندے ہُو

عام لوک دل وَل مخاطب ہون دی بجائے دماغ نوں متوجہ کردے نیں، نتیجہ ایہہ ہندا اے کہ انہاں دیاں ساریاں گلاں بے کار رہ جاندیاں نیں۔ اسدے خلاف سلطان باہوؒ عقل دیاں گلاں دا پچھا چھڈ کے عشق دیاں گلاں کردے نیں کیوں جے عاشق دی ہک نگاہ لکھاں ہزاراں نوں تار دیندی اے :

اک نگاہ جے عاشق دیکھے لکھ ھزاراں تارے ہُو

بقول اقبال :

کوئی اندازہ کر سکتا ہے اس کے زورِ بازو کا نگاہِ مردِ مومن سے بدل جاتی ہیں تقدیریں

جنہاں دیاں ہڈیاں وچ عشق رچ جائے انہاں دی حالت بیان کردیاں فرماندے نیں:

عشق جنہاں دی ہڈیں رچیا اوہ پھردے چپ چپاتے ہُو
لُوں لُوں دے وچ لکھ زباناں اوہ کردے گنگی باتے ہُو

پھر انہاں دا ہتھ اللہ دا ہتھ تے انہاں دی زبان اللہ دی زبان ہو جاندی اے

ہاتھ ہے اللہ کا بندۂ مومن کا ہاتھ
غالب و کار آفریں، کار کُشا کار ساز

ایہہ عشق اوہ عشق اے جیہڑا دم جبریل تے دلِ مصطفیٰ بن جاندا اے:

عشق دم جبریل عشق دلِ مصطفےٰ
عشق خدا کا رسولؐ، عشق خدا کا کلام

پھر صدق خلیلؑ بھی عشق اے تے صبر حسینؑ بھی عشق اے:

سچا عشق حسینؑ علیؓ دا باہوؒ سر دیوے راز نہ بھنّے ہُو
نہ کر منت خواجہ خضر دی تیرے اندر آب حیاتی ہُو

تیرے اندر آب حیاتی ہُو

رب لبھن توں پہلے ضروری اے، جو انسان اپنے من اندر جھاتی پاوے۔ مَنْ عَرَفَ نَفْسَہٗ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّہٗ، یعنی جس اپنے نفس نوں پچھان لیا، اُس اپنے رب نوں پچھان لیا۔ ایہہ اللہ دی ذات تاں ہر جا موجود اے بلکہ اوہ تاں شاہ رگ توں بھی قریب اے:

رب لبھناں اے تاں اپنے من دم لبھو، باہر جان دی لوڑ نہیں۔ سلطان باہوؒ فرمیندے نیں:

اندر ہُو تے باہر ہُو، وت باہو کتھ لبھیندا ہُو
ہُو دا داغ محبت والا دم دم نال سڑیندا ہُو
جتھے ہُو کرے روشنائی اوتھوں چھوڑ اندھیرا دیندا ہُو
دوہیں جہانیں غلام اس باہوؒ جیہڑا ہُو نوں صحیح کریندا ہُو

اِک ہور جگہ وضاحت کیتی اے:

ایہہ تن رب سچے دا حجرہ وچ پا فقیرا جھاتی ہُو
نہ کر منت خواج خضر دی تیرے اندر آب حیاتی ہُو

پر دل دے اندر دی جھاتی پاون والی اکھ چاہی دی اے۔ شوق دا دیوا بال کے جھاتی پائیے تاں اوہ صاف وسدا اے۔ ہاشم شاہ فرمیندے نیں:

ہاشم تنہاں رب پچھاتا، جنہاں اپنا آپ پچھاتا

درویشاں دا کوہ طور ہمیشہ سینے دے اندر رہندا اے۔ اوہ جس ویلے متوجہ ہوندے نیں تاں ذات مطلق نال ہمکلام ہون دا موقع مل جاندا اے۔ حضرت سلطان باہوؒ کہندے نیں:

طور سینا چیست دانی بے خبر؟ طورِ سینا سینۂ خود را نگر

(اے بے خبر تینوں کیہہ معلوم اے، طور سینا کس نوں کہندے نیں؟ تیرا اپنا سینہ ای تاں کوہ طور اے، اس طرف نظر کر۔)

ہمچو موسیٰؑ مست شو بر طور خویش
ربِّ اَرِنی گو تجلیِ حق نگر

(حضرت موسیٰؑ دی طرح اپنے سینے دے طور تے مست ہوتے ربِّ اَرِنی یعنی اے خدا اپنا جلوہ دکھا، کہہ کے حسن دا تجلی کر۔)

حضرت سلطان باہوؒ نے کئی جگہ فرمایا اے کہ پہلوں انسان نوں اپنے اندر دل خیال کرنا چاہی دا، ہر شے سینے دے اندر ملسی:

ایہہ تن رب سچے دا حجرہ دل کھڑیا باغ بہاراں ہُو
اندر بھائیں اندر بالن اندر دے وچ دھواں ہُو

Marfat.com

جناب عبدالغفور اظہر

سُلطان باہُوؒ دی شاعری دے انگ

عشق تے شرع

حضرت باہو سلطان بڑے اُگھے اللہ لوک بزرگ نیں۔ اوہناں بارے ہور واقفی کران دی کوئی لوڑ نہیں کیوں جے کراچی دیاں کندھاں توں لے کے لنڈی کوتل تک اوہناں نوں کون نہیں جان دا۔ ویکھنا اے کہ اوہناں اپنے دوہڑیاں راہیں اپنے طور طریقیاں، مذہب تے مسلک بارے کِنّاں کُجھ چانناں پایا اے۔ جے حضرت باہو سلطان نوں وی اللہ توں وکھ صرف شاعر ای سمجھ لیا جاوے تاں وی ہر شاعر دا کلام اوہدے دل دی آواز ہوندا اے، اوہ اپنے دل دیاں واردات نوں گلاں توں بناں اک دوجے انداز وچ کہہ جاندا اے۔ جنّے وی ولی اللہ یاں دینِ محمدی دی راہ وکھان والے ایس ملک وچ آئے اوہناں تبلیغ لئی شعر نوں ای مناسب جانیا۔ اک گل ایہہ وی اے جیہڑا رہ کِسے نوں آپ چنگا لگدا اے، اوہ قدرتی طور تے چاہندا اے پئی دوجے وی اوس راہ نوں اپناؤن ایہہ تاں عام جیہی گل اے۔ انگور ویچن والا مالٹیاں دی واج نہیں لاندا۔ جو کجھ کِسے دے کول ہوندا اے، اوہ اوسے دا ہوکا دیندا اے۔ شاعر دے جو کجھ دل تے ورتدا یاں جو کجھ اوہ اکھیں ویکھدا اے اوہ شعراں راہوں اوہدی زبان تے آجاندا اے۔ اِنج ای حضرت باہو سلطان دے سینے وچ عشق نے جیہڑی اگ بالی اے۔ اوہدیاں لاٹاں سانوں دوروں دکھائی دیندیاں نیں۔ اسیں اج دی بیٹھک وچ صرف اوہناں دے عشق تے شریعت بارے کجھ گل کراں گے۔

عشق

اوہناں دے دوہڑیاں تے نظر مارن توں پہلاں ایہہ گل وی سامنے رکھنی پیندی اے پئی اوہ عشق الٰہی وچ مرشد دا وجود تے بے حد ضروری سمجھدے نیں۔ کیوں جے اوہناں نوں ایہہ

Marfat.com

راہ مرشد راہیں ہتھ آیا سی۔

ذرا دیکھو اوہناں دے پہلے دوہڑے وچ ای خدا تے مرشد دا ذکر اپنے خاص انداز وچ اے :

الف اللہ چنبے دی بوٹی مرشد من میرے وچ لائی ہو
نفی اثبات دا پانی ملیا ہر رگے ہر جائی ہو
اندر بوٹی مشک مچایا جان پھلن پر آئی ہو
جیوے مرشد کامل باہو جیں ایہہ بوٹی لائی ہو

باہو دیہویں صدی دا شاعر نہیں، جیہدے کول تشبیہاں استعاریاں دے نال مبالغے دیاں نازک خیالاں دی ہون۔ ہندوواں دیاں کتاباں دے مطابق اوہ ست جگ دا شاعر اے جیہڑا لوہے نوں لوہا تے چاندی نوں چاندی آکھدا اے۔ اوہدے دل وچ کسے گل تے پردہ پاؤن یاں کسے ہور روپ وچ ظاہر کرن دا کوئی حصہ نہیں۔ اوہ اللہ دے وجود نوں چنبے دی بوٹی دی تشبیہہ دیندا اے۔ اک شاعر دی حیثیت نال اوہ "انبی" یاں "جامن" دے لفظ دی ورت سکدا سی۔ کیوں جے ایہناں دا وزن وی ایہو اے جیہڑا "چنبے" دا پر اوہنے ایہہ کیوں نہیں کیتا۔ "انبی یا جامن دے بوٹے اوس ویلے وی ہوندے سن۔ ایہناں توں وکھ سلطان صاحب دے اپنے علاقے وچ "کھجی" دے بوٹیاں دے جنگل سن اوہ کھجی دے بوٹے نال تشبیہہ دے سکدے سن۔ ایہدی اصل وجہ ایہہ دے پئی "انبی" کھٹی دی ہو سکدی اے۔ عام طور تے کوئی انب مٹھا نکلدا اے۔ جامن دے وچ انب وانگوں گھٹلی دی نکلدی اے۔ جیہڑی کرسٹی جاندی اے کھجی دے نال کنڈے ہوندے نیں۔ چنبا اک اجیہی بوٹی اے جیہڑی اپنے آل دوالے نوں مہکاں نال بھر دیندی اے جے پھل ناں دی ہون تے اوہدے پتے دی من کھچویں ہوندے نیں۔ کدی گل اوہدے وچ کوئی چیز اجیہی نہیں، جیہدے دلوں دل بھیڑا پوے۔ ایتھے حضرت سلطان صاحب دا اک عقیدہ ہور دی اے پئی اوہ اللہ تعالیٰ دی ذات دے رحیم تے کریم ہون تے ای یقین رکھدے نیں۔ اوہ اللہ نوں قہار تے جبار والیاں صفتاں توں پاک جاندے نیں۔ اوہ ایس چیز دے قائل نیں پئی اللہ دی ذات تاں گنہگاراں نوں بخش دیندی اے۔ جیہڑے بندے ذرا کو پیار نال اوہنوں یاد وی کر لیندے نیں اوہناں اُتے قہار تے جبار والیاں صفتاں کم نہیں آوندیاں۔ ایتھوں تیکر تاں ایہہ گل مکی پئی اللہ اک چنبے دی بوٹی وانگر اے۔

Marfat.com

ایس گل توں اوہناں تے چھنبے دی بوٹی والیاں ساریاں صفتاں اپنے اُتے وار دکر لیاں اوہ کہندے نیں۔ اللہ اک چھنبے دی بوٹی اے پر ایہہ بوٹی میری کوشش نال نہیں بلکہ میرے مرشد یعنی حضور سرور کائنات دی ذات گرامی نے لائی اے۔ اوہ کہندے نیں کہ حضور نبی کریم نے آکے مینوں توحید دا سبق پڑھایا۔ اوہناں توں پہلاں ایس جہان وچ کوئی اللہ دے وجود نوں نہیں سی جان دا۔ ایہہ اوہناں دا یقین اے کہ نیں اللہ دی توحید دا جانوں ہویاں تاں بوٹی لائی پر بوٹی نوں پانی وی پاونا پیندا اے۔ ایس توحید دے یقین نوں کلمہ طیبہ دا پانی ملیا۔ جویں پانی پاون نال ہر بوٹی پھلدی پھلدی اے۔ اونویں ایہہ توحید دی بوٹی وی ودھی تے پھلی۔ جیس ویلے ایس نوں پھل لگے، چو نہیں پاسیں اوہدیاں مہکاں کھلر گئیاں، میرا سارا اندر مہک پیا۔ ہُن ایس ویلے جے میں اپنے آپ تے مان کراں ایہہ گل وی ٹھیک نہیں، مینوں اوہ احسان یاد اے جیہڑا حضور سرور کائنات نے میرے اُتے کیتا، جو اوہ میرے دل وچ اللہ دے پیار اللہ دی توحید والا بوٹا نہ لاوندے۔ کلمے دا پانی نہ دیندے تے مینوں کون پچھدا۔ میرے لوں لوں وچوں دُعا نکلدی اے۔ پئی میرا اوہ مُرشد جیہنے میرے تے ایڈا احسان کیتا اے، رہندی دُنیا توڑی جیوندا رہوے۔

ایس دوہڑے نے اوہناں دا عشقِ رسولؐ تے عشق الٰہی تاں ظاہر کر دتا۔ اک ہور دوہڑا وی ملاحظہ کرو:

ایمان سلامت ہر کوئی منگے عشق سلامت کوئی ہو
منگن ایمان شرماون عشقوں دل نوں غیرت ہوئی ہو
جس منزل نوں عشق پوچاوے ایمان نوں خبر نہ کوئی ہو
میرا عشق سلامت رکھیں باہو ایمانوں دیاں دھروئی ہو

آکھن نوں تاں ایمان اک لفظ اے پر ایہہ کئے ای جُزاں دا مرکب اے۔ عام لوکی ایمان دا مطلب صرف ایہوای سمجھدے نیں کہ اللہ دی ذات دا اقرار کرنا ای ایمان اے۔ پر باہو ایس توں اگلی منزل تے کھڑا ہو کے کُوکدا اے پئی ایمان دا وجود عشق توں بناں مکمل نہیں ہو سکدا۔ صرف اللہ دے وجود نوں من لینا کوئی گل نہیں۔ جدوں تیکر انسان عشق دے نور نال اپنے آپ نوں اُشکا نہ لوے، ایہو گل اے کہ عام لوکی صرف ایہو دُعا کردے نیں پئی اوہناں دا ایمان سلامت رہوے۔ پر باہو دا خیال اے کہ ذاتِ الٰہی نوں وی تسلیم کر دنا ای نال عشق دا جذبہ وی ہووے عشق اک اوہ جذبہ اے جیہدے نال انسان انسانیت توں اگانہہ ودھ کے اجیہے کم کر جاندا اے جیہڑا

Marfat.com

رہندی دنیا تیکر بھلایاں دی نہیں بھل سکدے عام ظاہر ظاہر اگلاں نوں ویکھ لو۔ عام بندہ پہاڑ کٹن دا کم اپنے ذمے کلیاں لیندا اے؛ جدوں کہ اج والا سائنسی دور نہیں سی؛ فرہاد نے شیریں نوں راضی کرن لئی بیستوں پہاڑ نوں کٹن لئی تیشہ چک لیا سی جے حقیقت دل نظر پایئے تاں "انا الحق" دی سزا وچ سولی چڑھنا یا کھل لہاؤن والیاں گلاں عشق نال ہوئیاں کلے ایمان نال جیہدا مطلب صرف اللہ دی ذات نوں من لینا ہووے۔ ساڈے قومی شاعر علامہ اقبالؒ عشق دے گھیر پیٹے نوں اِنج ویلٹ کے سامنے رکھدے نیں :

جب عشق سکھاتا ہے آدابِ خود آگاہی — کھلتے ہیں غلاموں پر اسرارِ شہنشاہی

باہوؒ کہندے نیں پئی عشق دے لکے ہوئے جوہر میری نظر وچ نیں۔ جیہڑی منزل تے عشق پہنچا دیندا اے، وچارے ایمان نوں تاں پتہ وی نہیں لگدا۔ اقبالؒ دی زبانی سن لوؤ :

کبھی تنہائی کوہ و دمن عشق — کبھی سوز و سرور انجمن عشق
کبھی سرمایۂ محراب و منبر — کبھی مولا علیؓ خیبر شکن عشق

ایس لئی جو میں عشق دیاں رمزاں، جرأتاں تے ہمتاں دا جانوں آں ایس لئی میں ایمان دی تھاں عشق دی سلامتی دیاں دعاواں کرناں۔ باہوؒ ایتھے اوہ گل کہہ گئے نیں، جیہڑی ۴۰۰ سال بعد علامہ اقبالؒ نے ایس انداز وچ آکھی :

اگر ہے عشق تو ہے کفر بھی مسلمانی — نہ ہو تو مرد مسلماں بھی کافر و زندیق

شریعت

ہُن اسیں باہو دے دُوجے انگ نوں ویکھئے پئی اوہ باہو جیہڑا اپنے مرشد کامل دے دیدار لئی کہندا اے :

ایہہ تن میرا چشماں ہووے میں مرشد ویکھ نہ رجاں ہو
لُوں لُوں دے مُڈھ لکھ لکھ چشماں اک کھولاں اک کجاں ہو
ایہناں ڈٹھیاں وی صبر نہ آوے فیر ہور کتے دل بھجاں ہو
مرشد دا دیدار اے باہو، بینوں لکھ کروڑاں حجاں ہو

تے مرشد دے دیدار دی تریہہ کسے طرح وی لُجھدی نہیں۔ اوہ مرشد کامل دے سینے لیاندے ہوئے قرآن تے اوہناں اوہناں دی شریعت تے کھتوں توڑی پورا اے۔ ایہدا گویڑ ایس دوہڑے توں لا کے ویکھیئے :

Marfat.com

باہجھ حضوری نہیں منظوری توڑے پڑھن پئے بانگ صلواتاں ہو
روزے نماز گزارن توڑے جاگن ساریاں راتاں ہو
باہجھوں قلب حضور نہ ہووے توڑے کڈھن لکھ زکوتاں ہو
باہجھ فنا رب حاصل ناہیں باہوناں تاثیر جماعتاں ہو

باہو حضور سرور دو عالم دا سچا عاشق تے اوہناں دے لیاندے ہوئے سنیہے یعنی شریعت تے ٹرن والے درویش نیں۔ اوہ نماز، روزہ، کلمہ، زکوٰۃ تے اسلام دیاں ساریاں رکناں دے پابند نیں۔ پر اوہ رواجی عبادت نوں عبادت نہیں جان دے۔ اوہناں دے خیال وچ منہ ہتھ پیر دھو کے لمندے ول منہ کر کے کھڑے ہو کے نماز پڑھنا جدوں کہ دل وچ ہور ہور خیال ہون کیہڑے کم جیویں مولانا روم فرماوندے نیں :

شب چو عقد نماز بر بندم چہ خورد بامداد فرزندم (۱)

یعنی میں راتیں نماز دی نیت بدھی تے ایہہ سوچدا رہیا پئی سویرے میرا چھوہر کیہہ کھائے گا۔ حضرت باہو ایہی نماز نوں نماز سمجھدے نیں جیہدے وچ نماز پڑھن والا اللہ دی ذات دربار وچ جسمانی تے روحانی طور تے حاضر ہووے۔ اوہناں دا خیال اے جدوں تیکر انسان اللہ دی ذات وچ یاں اللہ دے عشق وچ فنا نہ ہو جاوے، اودوں تیکر اوہدیاں نمازاں، نفل، روزے تے زکوتاں بے فائدہ نیں۔ ایسی لئی نماز پڑھی جاوے تاں اللہ دی ذات وچ ڈب کے۔ بے حضور نمازاں روزے نفل تے زکوتاں اجیہیاں چیزاں نہیں جنہاں تے انسان مان کر سکے۔

حضرت اقبالؒ وی ایتھے باہو دے خیال دی تائید کر دے نیں۔ فرمایا اے :

تیرا امام بے حضور، تیری نماز بے سرور ایسی نماز سے گزر، ایسے امام سے گزر

باہو اس نماز دے قائل نیں جیہدے بارے مولانا روم فرماندے نیں :

چوں نماز می گزارم بخدا خبر ندارم
کہ تمام شد رکوعے کہ کدام شد امامے

شریعت دا سبھ توں پہلا تے وڈا رکن کلمہ اے۔ باہو ایس کلمے بارے فرماوندے نیں :

کلمے لکھ کروڑاں تارے ول کیتے سے راہیں ہو
کلمے نال بجھائے دوزخ چھتے اگ بلے از گاہیں ہو

لہ ایہہ شعر شیخ سعدی شیرازی دا اے تے پہلے مصرعے وچ "بر بندم" دی تھاں "می بندم" اے، دیکھو گلستان، باب دوم (مرتب)

Marfat.com

کلمے نال بہشتیں جانا جتھے نعمت سنج صباحیں ہو
کلمے جہی ناں نعمت کوئی باہوؔ اندر دوہیں سراہیں ہو

ایس دوہڑے وچ جتھے کلمے شریف دیاں وڈیائیاں ظاہر ہوندیاں نیں، اوتھے باہو دا کلمے نال پیار وی اجاگر ہوندا اے۔ باہو دا ایمان اے پئی ایس کلمے نال لکھاں راہواں بھلے ہوئے لوک سدھے راہ تے آ گئے اوہ اپنی منزل تے پڑ گئے جیہڑے گناہاں دے بھنور وچ بھاتے ہوئے سن کنڈھے لگ گئے۔ ایس کلمے نے اوہناں نوں کلا گناہاں توں ای نہیں بچایا سگوں ولی بنا دتا۔ اوہناں نوں معرفت دیاں اُچیاں منزلاں تے اپڑا دتا۔ کلمہ دوزخ دی بے پناہ اگ نوں بجھا دیندا اے۔ اوس اگ نوں صرف کلمہ ای بجھا سکدا اے، کلمہ انسان نوں جنت وچ لے جاون دا ضامن اے۔ جنت دی تعریف وی نال ای کر چھڈی اے۔ پئی اوہ ایہی تھاں اے، جتھے ہر ویلے اللہ دیاں نعمتاں مینہ وانگوں ورھدیاں رہندیاں نیں۔ اوہ نعمتاں کدے مکن والیاں نہیں۔ جے اوہناں نعمتاں دی لوڑ اے تاں کلمے نال پیار پاؤ تاں جے تہانوں دین دنیا دیاں نعمتاں لبھ جاون۔ باہو کہندے نیں پئی کلمہ اک خاص نعمت اے، جیہڑی اللہ نے حضور سرور دو عالمؐ دے ہتھیں ساڈے ول گھلی۔ ایہہ دین تے دنیا دوہاں لئی بابرکت اے، جیہڑی شے نال دوہاں جہاناں وچ عزت آبرو لبھے، اوس توں وڈی کیہڑی نعمت ہو سکدی اے۔ باہوؔ نے کئی تھاواں تے کلمے دیاں وڈیائیاں تے قلم چلایا اے۔ اوہناں دے اِک اِک نقطے توں شریعت دی تائید ہوندی اے۔ نال نال اوہناں دی بے پناہ محبت دا ٹھاٹھاں مارداسمندر دی دکھائی دیندا اے۔ اوہناں دا عقیدہ اے کہ کلمہ اوّل توں آخر تک فیض پچاؤندا اے۔ ہر بندے نوں چاہیدا اے کہ ایس چشمے توں فیض حاصل کرے تاں جے دُنیا وچ عزت پاوے تے اگلے جہان دوزخ دی اگ توں بچے۔

Marfat.com

جناب تنویر بخاری

تیاگ تے سلطان باہوؒ

دنیا جہان نوں فانی تے بے وفا جان کے اوہدے تے اوہدیاں سواداں، سنگتاں نوں چھڈ کے اک لاپلے کسے گٹھے لگ کے جیون گزارن دا ناں "تیاگ" اے۔

جدوں انسان ایس دنیا دی بے ثباتی نوں ویکھدا چاکھدا اے تاں اوہنوں جاپدا اے۔ پئی ایہہ تاں کجھ وی نہیں۔ یاری کیہدے نال لائیے؟ سبھو آپو اپنی گنڈھ دے پورے نیں۔ کوئی چیز وی ایتھے نبھاؤ نہیں تاں اوہنوں خیال آوندا اے پئی ہر شے نوں چھڈ، اک نکرے ہو بہوے۔

دوجی وجہ ایہہ وے پئی جدوں بندے اُتے اوکڑاں پیندیاں نیں، اوہ دُکھی ہندا اے تاں اوہنوں رب اوسے ای ویلے چیتے آوندا اے تے دُنیا دے بے وفا ہون دی سمجھ وی اودوں ای لگدی اے۔ ایہو جیہے ویلے دی بندے دا جی آپے ای پیار دا اے پئی اوہ سنسار دے سبھو دھندے چھڈ سچے سائیں نال یاری لاوے تاں جے اوہنوں کوئی ہور سنیا ای نہ رہوے۔

ایہدی مثال علامہ شبلی نعمانی اپنی کتاب شعر العجم (جلد پنجم) وچ خواجہ فریدالدین عطار تے اوس سمے دا ذکر کردیاں ہویاں انج دسدے نیں:

"خواجہ صاحب دے بعد صوفیانہ شاعری دی ترقی دے ڈھیر سارے کارن پنگر پے۔ تاتاریاں دے ہنگامے نے، جیہڑا ایسے زمانے وچ شروع ہویا ساری اسلامی دنیا نوں کمبا کے رکھدتا تے اِٹ نال اِٹ وجا چھڈی۔ چوہدویں لہندے تکین نھیرا ای نھیرا اُتے چپ چان ورت گئی۔ تصوف دی بنیاد دنیا تے جو کجھ دنیا وچ ہے، دی بے قدری تے بے حقیقتی اے، ایہہ سبھناں نوں اکھیں دِس پئی۔ ایس حالت وچ جیہڑے دل اثر قبولن والے تے قابل سن اوہناں دا خدا نال چوکھا گوہڑ ہو گیا۔"

ہُن اسیں "تیاگ" بارے خواجہ فریدالدین عطار دی کتاب "منطق الطیر" وچوں کجھ حوالے

Marfat.com

دیاں گے :

"حضرت عیسیٰ علیہ السلام سُتے پے سن۔ اوہناں اپنے سر تھلے اِک اِٹ رکھی ہوئی سی۔ جدوں اوہناں دی اکھ اُگھڑی تاں ویکھیو میں کہ شیطان کول ای کھلوتا ہویا اے۔ آپ نے پچھیا: تو ایتھے کیوں کھلوتا ہویا ایں۔ تاں شیطان نے آکھیا پئی توں میری اِٹ اپنے سر ہیٹھاں رکھی ہوئی اے۔ ایہہ ساری دنیا میری ملکیت اے تے ایہہ اِٹ وی میری اے۔ توں میری ملکیت تے قبضہ جما رہیا ایں تے انج توں میرا ڈھا سنا پیا بھالنا ایں۔ حضرت عیسیٰؑ اوسے ویلے اوہ اِٹ بھواں کے ماری شیطان کُوہا، ہُن ایتھے میرا کوئی کم نہیں رہیا، توں سکھ دی نیند رسوں۔"

دوجی مثال "منطق الطیر" وچ انج اے :

"کسے نے قبراں پٹن والے اک بڈھے کولوں پچھیا پئی تیری عمر قبراں کڈھدیاں لنگھ گئی اے بھلا دس تے سہی، تیریاں اکھاں کیہہ کیہہ عجوبے ویکھے نیں۔ اوہنے جواب دِتا پئی سبھ توں وڈا عجوبہ تاں ایہہ وے پئی مینوں ستر ورہے ہوگئے نیں قبراں کڈھدیاں تے میرا نفس کُتا اِک گھڑی لئی وی نہیں سویا تے ربّی عبادت وِچ نہیں بھویاں۔"

ہُن ایس تیاگ بارے وکھو وکھ مذہباں، ٹولیاں، دھراں تے ملکاں دیساں دیاں گلاں باتاں بیان کراں گے تاں جے ایہہ خیال کھل کے ساڈے سامنے آجان۔

یونانی تیاگ دا خلاصہ ایہہ وے پئی "مرنوں پہلاں ای مرجان وچ زندگی اے۔ روح اصل اے تے جسم کسے کم کار دا نہیں۔ ایس لئی دُنیا ترک کر کے اِکلوانجے دیہاڑے پورے کر لینے چاہی دے نیں۔"

ساریاں توں وڈی سک ایہہ وے پئی انسان دنیا وِچ آوے ای نہ تے جے آ ای گیا اے تاں چنگا ایہہ وے پئی جنی چھیتی ہو سکے، اوہ جتھوں آیا اے اوتھے اِی پرت جاوے۔"

ایہہ حکیم افلاطون دی تعلیم دا خلاصہ تے نتیجہ سی۔

تیاگ بارے ایرانی فلسفہ ایہہ وے پئی دنیا شیطان دی پیدا کیتی ہوئی اے۔ ایہدیاں بھاہیاں وِچ دل نہیں پھساؤنا چاہیدا۔ دُنیا توں اکلوانجے تے ویکلے رہن داناں ای اصل حیاتی اے :

جُز فکرِ خدا مجو بہ عالمِ دیگر

Marfat.com

ہم خدا خواہی و ہم دُنیا ی دُون
این خیال است و محال است و جنون

عیسائی مذہب وچ تیاگ دا گُہڑ ویکھو :

"سبھ کجھ کوڑا اے - انسان نوں ایس ساری کھیچل توں جیہڑی اوہ دنیا وچ کردا اے کیہ لے ؟ ـــــ جو ہونا ایں اوہو ہووے گا - جیہڑی چیز بن چکی اے اوہو اے جیہڑی بنائی جاوے گی - کیہ کوئی چیز اجیہی اے جیہدی بابت آکھیا جاندا اے ، ویکھ ایہہ تاں نویں اے - اوہ پچھلے ہلیاں وچ ساتھوں پہلاں موجود سی ۔"

(کتاب المقدس)

"خدا نے آدم پتراں نوں ایہہ سخت دُکھ دتا اے کہ اوہ مشقت وچ جُتے رہن - میں سارے کم جیہڑے دنیا وچ کیتے جاندے نیں ، ویکھے نیں - سب کوڑ نیں ۔"

(کتاب المقدس)

دنیا وچ کجھ فائدہ نہیں -
کم کرن والے نوں ایہہ [illegible] جیہڑی اوہ محنت کردا اے ، کیہ حاصل ہندا اے ۔"

○

"اک بڑی وڈی بلا اے ، جیہنوں میں دُنیا وچ ویکھیا ، یعنی دوست ، جیہنوں ایہدا مالک اپنے نقصان لئی رکھ چھڈوا اے تے اوہ حال کسے وڈے حادثے وچ برباد ہو جاندا اے - جے اوہدے گھر پُتر جمدا اے تاں اوس ویلے اوہدے ہتھ وچ کجھ نہیں ہُندا ، جویں اوہ اپنی ماں دے پیٹوں نکلیا ، اونویں ای ننگا پرت جاوے گا تے اپنی محنت دے بدلے وچ کجھ نہیں سولبھا ۔"

(کتاب المقدس)

"غمگینی ہاسے توں چنگی اے ، [illegible] رے دی اداسی توں دل سور جاندا اے ۔

(کتاب المقدس)

جے اسیں ہندو دھرم ول نظر ماریئے ، ویداں شاستراں تے اُپنشداں دا گیان وی سانوں تیاگ دی سکھیا ای دیندا اے - ڈاکٹر یوگ دھیان آہوجہ دے مطابق ویدتے اُپن شد سمے دے رشی دیانند وغیرہ کئی وڈیاں ہستیاں نے روحانی قدراں لئی دنیا دے لوبھ لالچاں وتوں مکھ موڑیا ۔

Marfat.com

کرشن ہوری آکھدے نیں :

"من دا چنچل پنا ویراگ نال دسن وچ آوندا اے تے یوگ درشنکار موجب دیکھے تے سُنے ہوئے بھوگاں توں چت نوں ہٹاؤنا ویراگ اے ۔"

دلدے سارے خیالاں تے سوچاں نوں ہر لاہمیوں ہٹا کے اک بنے لاؤن والا ہندو دھرم وچ یوگی سداؤندا اے تے یوگی لئی تیاگ بہوں ضروری اے ۔ ایہدے وچ اپنیاں خواہشاں سدھراں تے لوڑاں تھوڑاں دی الکھ مکا دینا ای "یوگ" منیا جا سکدا اے ۔

انج ای بدھ مت دا جیون فلسفہ اے ۔ اوھدے نیڑے ایہہ دُنیا کجھ وی نہیں ۔ بندے نوں ایہدے تو اک لاہمے ہو کے جیون گزارنا چاہیدا اے ۔ ایہدے جیون فلسفے دل دی ذرا جھاتی پاؤندے چلو :

"جیون اک جھیڑا اے ۔
ایہدے سُکھ دے پھل اِک جھٹ وچ اُڈ پُڈ جاندے نیں ۔
جمن دی تکلیف، پچھنے دے دکھ،
جوانی دے پتا، وڈے ہون دا درد،
بڑھیپے دا پالا تے سنگھ گھٹن والی موت
ایہہ جے جیون دے خانے ۔
شمساناں دے بھانبڑ ،
چوڑے سینے، سوہیاں بکھیاں پھٹ کر جاندے نیں ۔
راجیاں مہاراجیاں دی توتھاں نوں گرجھاں کھاندیاں نیں ۔
دھرتی دی نکر وچ ،
اک دوجے نوں وڈھن تکن دے منصوبے بن دے نیں ،
اوڑاں اندر نیلا اسمان اک قطرہ نہیں جھڑدا ۔
جمن گھیاں رودن والا بال کیڈا سیانا ہندا اے ۔"

(مہاتما بدھ جی)

اسلام وچ تیاگ دی منائی

مسلمان صوفیاں وچ تیاگ دا آوندا درجے دھرماں دے لوکاں نال میل جول دا نتیجہ اے ۔

Marfat.com

ایہہ کوئی اسلامی فلسفہ نہیں۔ شرع والے وی ایہدے خلاف نہیں کیوں جے ایس طرح توماں دی اُساری لئی کوئی کم نہیں کیتا جا سکدا۔ علامہ اقبال ایس خیال دی منائی کردیاں ہویاں اپنی اک نظم "بکری تے شیر" دی حکایت بیان کردے نیں۔

اسلام دا ایہہ مقصد اُکا نہیں پئی دُنیا نوں ترک کرکے دن رات ربّی عبادت وچ لگ جاؤ۔ ایسے لئی "رہبانیت" توں ورجیا گیا اے۔ اسلام دی روحانیت صوفی نوں ایہہ گل سکھاؤندی اے پئی مومن دُنیا دی زندگی ایس لئی اختیار کرے کہ دین حاصل ہووے۔ اسلام وچ دنیا ترک کرن دا مطلب تاں ایہہ وے:

اے رسولؐ! خدا دا وصال بھن والیاں نوں آکھ دیو، پئی جے تہاڈے پیو، تہاڈے پُتر، تہاڈے بھرا، تہاڈیاں عورتاں، تہاڈی برادری، تہاڈے اوہ مال جیہڑے تسیں محنت نال کمائے نیں، تہاڈا وپار، جیہدے بند ہون دا تہانوں ڈر اے، تہاڈیاں حویلیاں تہاڈے دل نوں پسند نیں۔ خدا تے اوہدے رسولؐ توں تے خدا دی راہ وچ اپنیاں جاناں لڑاؤن توں تہانوں پیارے نیں، تاں تسیں اوس ویلے دی اُڈیک رکھو، جدوں خدا اپنا حکم ظاہر کرے تے خدا بدکاراں تے نافرماناں نوں کدے راہ نہیں وکھائے گا۔

ثیاگ دے مخالف صوفی آکھدے نیں:

اسلامی تصوف سانوں دسدا اے پئی اسیں دنیا وچ رہ کے دُنیا توں بے پرواہ رہیئے قلب نوں صاف رکھیئے، نفسانی خواہشاں تے غلبہ حاصل کریئے تے اپنے جسم دیاں ظاہری تے باطنی قوتاں خدا دے سپرد کر دیئے۔

جے انسان دنیا دے اسیر سانجھاں نوں چھڈ کے زندگی توں اک لاہمے ہو جاوے تے آکھے میں کسے اُتے ظلم نہیں کراں گا، حرام تے گناہ دے کماں توں بچاں گا، بدنظروں اوہلے رہواں گا تے کسے دا حق نہیں کھاواں گا، نہ جھوٹھ بولاں گا تے نہ دکھالے توں کم لواں گا تاں ایہہ کوئی بہادری نہیں۔ بہادر جنا تاں اوہ وے جیہڑا دنیا وچ رہ کے سارے دے سارے حقاں نوں پوریاں کرے تے اپنے دل وچ گناہواں نوں داخل نہ ہون دیوے۔ اوہنوں اپنیاں سکاں، سدھراں تے نفس اُتے پورا پورا قابو ہووے تے اوہ:

از خود آگاہی یداللّٰہی کند
از یداللّٰہی شہنشاہی کند

Marfat.com

اسلام مسلماناں دی دنیا نوں وی دین دا رنگ دیندا اے :

رَبَّنَآ اٰتِنَا فِی الدُّنْیَا حَسَنَۃً وَّفِی الْاٰخِرَۃِ حَسَنَۃً

(ربا ! ساڈی دُنیا وی سوار تے ساڈی عاقبت وی سوار)

حضور پاک فرماوندے نیں :

الدُّنْیَا مَزْرَعَۃُ الْاٰخِرَۃِ

(دنیا آخرت دی کھیتی اے)

قرآن مجید وچ تیاگ دی نفی لئی کیتی گئی اے :

وَرَھْبَانِیَّۃَ نِ ابْتَدَعُوْھَا مَا کَتَبْنٰھَا عَلَیْھِمْ اِلَّا ابْتِغَآءَ رِضْوَانِ اللّٰہِ

(تے دنیا دا ترک کرنا چھڑا اوہناں خدا دی خشنودی لئی ایجاد کیتا سی اسیں اوہناں اُتے فرض نہیں سی کیتا)

سُلطان باہوؒ تے تیاگ

باہوؒ دے تیاگ بارے گل کتھ کرن توں پہلاں اسیں ہلکا جیہا تاریخی خاکہ باہوؒ سمے دا وی پیش کراں گے تاں جے سانوں پتا لگے پئی اوہناں کیہو جیہے حالات وچ اپنا جیون گزاریا تے اسیں ایس سمے دا اثر اوہناں دی شاعری اُتے کیہہ ہویا۔ سُلطان باہوؒ دا سما ۱۶۲۹ء ۱۶۹۰ء (کُشتہ)، ۱۶۳۰ء توں ۱۶۹۱ء (لاجونتی) اے، اوہ اورنگ زیب عالمگیر دے ہمعصر سن۔

لاجونتی دے بیان موجب شہنشاہ شاہجہان سُلطان باہوؒ دے خاندان دی بڑی قدر کرداسی۔ شاہجہان نے اوہناں دے والد بازید نوں جاگیر دتی سی۔

مطلب اہیہ پئی باہوؒ نے شاہجہان (متوفی ۱۶۵۸ء) دا سماں وی ویکھیا سی۔ شاہجہان دے مرن سمے تیکن باہوؒ جیون دیاں ستائی اٹھائی بہاراں ہنڈا چکیا سی۔ فیر اُیدوں بعد اوہنے دارا شکوہ، شجاع، اورنگ زیب تے مراد دی آپو وچ حکومت حاصل کرن دی نفسا نفسی دا عالم وی ویکھیا۔ دھرمات تے سموگڑھ دیاں لڑائیاں وی ایسے سمے ہویاں، جیہناں وچ بھرا بھرا آپو وچ لڑدے گھلدے رہے۔ کیہہ ایہہ سماں کوئی ایڈا چنگا سی ؟

اجمیر دی لڑائی، جیہدے وچ دارا ہار کے ملتانوں ہُندا ہویا سندھ نس گیا سی تے گرفتار ہو کے دِلّی اپڑن اُتے موت دی سزا پایوسو۔ اہیہ وی ایسے سمے دی گل اے۔

Marfat.com

دا راجیڑا تصوّف وچ قادری سلسلے تے ایمان رکھدا سی تے تصوّف دی کتاب "تذکرۃ الاولیاء" والکھاری سی۔

کھجوہ دی جنگ جیہدا نتیجہ ایہہ ہویا پئی شجاع ایسے بھرا اورنگ زیب ہتھوں ہار کے نسیا تاں کسے ہور ہتھوں قتل ہوگیا۔ ہور تے ہور اورنگ زیب نے اپنے پیو شاہجہان نوں قید کر دتا ایسے ای حالت وچ اوہ اللہ بیلی ہویا۔

ایسے ای سمے (۱۶۷۲ء) وچ ست نامیاں دا رولا گولا پیا سی۔ فیر مرہٹے وی اُٹھ کھلوتے سن۔

ایہہ سی سُلطان باہوؒ دا جیون سماں، جیہڑا ہلچل، رولے گولے تے افراتفری دا سماں سی۔ جیہدا اثر شاعر دی شاعری اُتے دی پیا۔

"پیو داں کولوں پتر کوہنڈی بھٹھ دُنیا مکاراں ہُو"

ہُن اسیں حضرت سلطان العارفین باہوؒ ہوراں دے تیاگ بارے خیالاں دیاں کجھ ونگیاں پیش کراں گے۔ اوہ فرماندے نیں:

آدھی لعنت دُنیا تائیں، ساری دنیا داراں ہُو
جیہناں راہ صاحب دے خرچ نہ کیتی لین غضب دیاں ماراں ہُو
پیو داں کولوں پتر کوہنڈی بھٹھ دنیا مکاراں ہُو
جیہناں ترک دنیا تھیں کیتی لین باغ بہاراں ہُو

حضرت صاحب دُنیا نوں عورت دے حیض (جیہڑا پلیت ہندا اے) دے نال متھدے ہوئے فرماندے نیں:

ایہہ دُنیا زن حیض پلیتی ہرگز پاک نہ تھیوے ہُو
جیں فقر گھر دُنیا ہووے لعنت تس دے جیوے ہُو

کیوں جے:

حُبّ دنیا دی رب تھیں موڑے ویلے فکر کچیوے ہُو
سہ طلاق دُنیا نوں دیئے جے باہو پچ پچھیوے ہُو

مطلب ایہہ پئی اوہ دُنیا دے اوہ کم کار کارن جیہڑے بندے نوں ربّ دا ٹوں ورجدے نیں، اُکا ای تیاگ دینے چاہی دے نیں۔ جے سچّل یار دی راہ وچ ایہہ دنیا کندھ اُسر کے

کے کھلو جاوے تاں ایہنوں ڈھا ای دینا چنگا اے۔

فیر سلطان باہو ہوری "ترک" تے "تارک" دی گل بات بلا ڈندے نیں تے آکھدے نیں :

ترک دُنیا دی تاہیں ہوسی جد فقر ملیسی خاصہ ہُو
تارک دُنیا تاہیں ہوسی جد ہتھ پکڑ لیسی کاسہ ہُو
دریا وحدت نوش کیتوس اجے بھی جی پیاسہ ہُو
راہ فقر اُت ہنجو روون باہو لوکاں بھانے ہاسہ ہُو

ایہہ تارک فقیر کویں بن دا اے :

تدوں فقیر شتابی بن دا جد جان عشق وچ ہارے ہُو
عاشق شیشہ تے نفس مربی جان جاناں توں وارے ہُو
خود نفسی چھڈ نفسی جھیڑے لاہ سیروں سبھ بھارے ہُو
مویاں باہجھ نہیں حاصل تھیندا باہو لوڑے لکھاں سالک اُتارے ہُو

ایہہ فقیری ای اے جیہڑی بے پرواہی تے بے نیازی بخشدی اے :

جد دا مرشد کاسہ دتا تد دی بے پرواہی ہُو

باہُو صاحب فرماندے نیں پئی دین تے دُنیا دونویں ای سکیاں بھیناں نیں تے دو سکیاں بھیناں اک بندے دے نکاح وچ شریعت موجب کدی وی نہیں آسکدیاں۔ ایس لئی جے توں دین نوں لبھنا ایں تاں دنیا نوں تیاگنا پوے گا۔ ایس فلسفے وچ اوہ بڑیاں پیاریاں تشبیہاں وی دیندے جاندے فرماندے نیں :

دین تے دنیا دونویں بھیناں تینوں عقل نہیں سمجھیندا ہُو
دونویں وچ نکاح ہکی دے شرع نہیں فرمیندا ہُو
جیویں اگ تے پانی تھاں اکی وچ واسا نہیں کریندا ہُو
دوہیں جہانیں سوئیو مُٹھے باہو جیہناں دعویٰ کیتا نیندا ہُو

فریدا

اوہ وسدے نیں پئی دنیا اک اجیہی نار اے جیہڑی کافر یا منافق دے گھر ای سوہندی اے۔ مومن دے گھر ایہہ اُکا ای نہیں چنگی لگدی تے نہ ای اوہنوں راس آسکدی اے :

دنیا زن گھر منافق یا گھر کافر سو ہندی ہُو
نقش نگار کرے جیوں کر دی عورت سر منہ دھوندی ہُو
بجلی وانگوں کرے لشکارے سر دے اُتوں جھُوندی ہُو
عیسیٰ دی سل وانگوں باہو ویندیاں راہ کو ہندی ہُو

حضرت ہوراں دا دنیا لبھن والیاں تے ایہدے اُتے مرن والیاں بارے فتویٰ دی سُنو:

دنیا ڈھونڈن والے کُتے در در پھرن حیرانی ہُو
بڈی اُتے ہوڈ تنہاں دے لڑیاں عمر وہانی ہُو

حضرت صاحب فرماؤندے نیں پئی نفس اک کتا اے تے ایس کتے نوں مگروں اودوں ای لاہیا جا سکدا اے، جدوں ایہنوں مار دمکا دتا جاوے:

من ضروری نفس کُتے نوں قیما قیم کچیوے

باہُو ہوراں دا خیال اے پئی بندہ ساری عمر وخت پٹدا، نسدا بھجدا، سڑی سیاپے کردا پھردا رہندا اے، پر اوہدی پُوری فیروی نہیں پیندی کیوں جے پُوریاں پاؤن والا تاں اوہو ای سچا سائیں اے:

فجریں ویلے وقت سویرے نت آن کرن مزدُوری ہُو
کانواں اِلاں ہکے گلاں تریجی رلی چنڈوری ہُو
مارن چُنجھاں کرن مشقت پُٹ کرن انگوری ہُو
ساری عُمر پٹیدیاں گزری باہو کدی نہ پیا پوری ہُو

اوہ محنت نوں پُریاں تاں نہیں جاندے، پر محنت سر فرق ہُندا اے۔ اوہ تاں ایہو جیہی محنت کرن بارے آکھدے نیں:

کر محنت کجھ حاصل ہووے تینڈی عمراں چار دیہاڑے ہُو
تھی سوداگر کرے سودا جاں جاں ہٹ نہ تاڑے ہُو

تیاگ بارے ایسیں ہر طرح دے خیالاں دا اظہار اگے کر آئے آں، ہُن تسیں سُلطان باہو ہوراں دے خیال دی پڑھ سن لے نیں۔ سلطان باہو ہوراں دی زندگی تے شاعری دا مطالعہ کردیاں ہویاں، اوہناں دے تیاگ نوں سمجھن دا چارہ اک ہور مثال راہیں کراں گے تے سانوں پتا لگ جاویگا۔ پئی اوہ تیاگ دی کیہڑی منزل دی گل کر دے نیں تے اوہ تیاگ ہندا کیہہ اے۔

Marfat.com

جناب عبدالغفور اظہر

علامہ اقبالؒ حضرت باہوؒ دے فکر دی سانجھ

تاریخ گواہ اے پئی زمانے دی ٹور دے نال نال دنیا دی تہذیب دی بدلدی رہندی اے۔ فیر تہذیب دے ایہہ اُتل وٹے تے پرتاوے ہر چیز دا حلیہ بدل کے بلکہ وگاڑ کے رکھ دیندے نیں۔ پلے تھل بن جاندے نیں تے بنجر گلزاراں وچ بدل جاندے نیں۔ ایتھوں تیکر دی اے جو سائنس دیاں تھیوریاں دی ہور دیاں ہور ہو جاندیاں نیں۔ نیں ایہہ فرعناں پئی کیہ اکھاں دی بدل جانڈے نیں یا اوہ اوسے طرح پکے پیڈے تے اٹل رہندے نیں۔ ایہہ اکھاں جیہڑا میرے ایس مضمون دا سرنانواں ایں اک عام جیہی گل اے۔ نیں ایہہ گوڑ کرناں کہ اج توں چار سو ورہے پہلاں دے سیانے دی او ہو کجھ آکھ گئے نیں جو کجھ اج دے نویں تہذیبی، سائنسی تے مادی دور دا سیانا آکھدا اے۔

ایہدے لئی میں حضرت سلطان العارفین سلطان باہو دے معرفت ولایت، درویشی تے تصوف توں دکھ ہو کے حکیم الامت علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے قلندری دے درجے نوں اک پاسے رکھ کے اوہناں دی شاعری تے اک جھات پاؤناں۔ ہر شاعر دی آکھی ہوئی گل اوہدے دل دی آواز ہندی اے۔ اوہدے وچوں اوہدے جگر دی ذات دی مہک آوندی اے۔ شاعر دے شعر اوہدی اولاد ہندی اے۔ اولاد ہمیشہ منہ لوہاندرے ولوں تے عادتاں بہبتاں وتوں جے پوری دی پوری نہ رے کجھ نہ کجھ ضرور رلدی ملدی ہندی اے بلکہ یورپ دے اک سیانے تاں ایتھوں تیکر دعوے کیتا پئی نیں کہ شاعر دا کلام سن کے یا کسے ادیب دی قلمکاری ویکھ کے اوہدے اگے پچھے تے اوہدے ماحول بارے سب کجھ دسّ دیناں۔

نیں ایہناں دو بزرگاں نوں اپنی پرکھ دی کسوٹی کیوں بنایا؟ ایہدی وجہ ایہو اے پئی ایہہ دونویں اِک سینہ لے کے آئے۔ ایہناں دی شاعری نری پوری دل خوش کرن لئی تے

Marfat.com

واہ وا دی خاطر نہیں سی۔ اوہناں کسے کم نوں تے کسے گل نوں مکھ رکھیا۔ اوہناں دے سامنے اِک ٹھوس پروگرام ہیسی جیڑا قدرت نے اوہناں دے ذمّے لایا سی۔ اوہ کم ہیسی اپنے معاشرے دا سوا ہرا کرنا۔ اوہدیاں برائیاں نوں دُور کرنا۔ سُتے پئے لوکاں نوں جگاؤنا۔ اوہناں دیاں خامیاں تے ترقی کرن دی راہ دسّناں۔

ایس ویلے اینہاں وقت نہیں جو ہیں اوہناں دی ساری شاعری نوں کھنگالاں ہیں اوہناں دی شاعری وچوں صرف دو چار گلاں لئیاں نیں۔ دیگ دا اِکو دانہ لُوہیئے تے ساری، دیگ دے کچے یا پکے ہون دا پتا لگ جاندا اے۔ اوہ اکو دانہ ای اٹل اعلان کر دیندا اے۔ پر چول کنک دی اِکو مُٹھ دس دیندی اے پئی ایہہ کھلواڑا میکسی پاک دا اے یا سی ۵۹۱ دا۔ پتھر اُتے سونے دے دو چار رگڑے ای اوہدے کھریائی یا کھوٹ نوں ظاہر کر دیندے نیں۔

باہوؒ نے محسوس کیتا جو معاشرے وچ کجھ لوک ٹھگ نیں۔ اوہناں نے مذہب نوں اپنے ٹُکر دا وسیلہ بنایا ہویا اے۔ مذہب اوہناں دا روزگار اے۔ چار حرف پڑھ کے دین دے ٹھیکیدار بنے بیٹھے نیں۔ سِدھے سادے لوک اوہناں دے مکر فریب دے جال دا شکار ہو رہے نیں۔ اوہناں نوں پُٹھے سدھے مسئلے دی کرنے ہیں تاں اوہ اپنے ٹُکر دی خاطر ایس توں وی گھٹ نہیں کردے۔ باہوؒ ایس گل توں سڑکے آکھدے نیں۔

حافظ حفظ کر کرن تکبّر مُلّاں کرن وڈیائی ہو
ساون ماہ دے بدّلاں وانگوں پھرن کتاباں چائی ہو
جتھے ویکھن چنگا چوکھا اوتھے پڑھن کلام سوائی ہو
اوہ دو نہیں جہانیں مُٹھے باہو جنہاں کھاہدی وِچ کمائی ہو

ویکھیا جے کِنّے کھلبے ڈہلے لفظاں وچ اپنے دَور دے ملوانیاں دی تصویر کھچ دِتّی اے۔ علّامہ اقبالؒ اجیہے لوکاں دی تعریف اِنج کردے نیں:

یہی شیخ حرم ہے جو چرا کر بیچ کھاتا ہے
گلیم بوذرؓ و دلقِ اویسؓ و چادرِ زہراؓ

ایہہ اک اصول اے کہ قوماں امن دے زمانے وچ سوندیاں تے جنگ دے زمانے وچ جاگدیاں نیں۔ جیڑیاں قوماں افراتفری دے دَور وچ اپنی عادت دے مطابق ستیاں رہندیاں نیں۔ اوہ ہمیشہ لئی مٹ جاندیاں نیں تے جیڑیاں قوماں نیندرنوں تیاگ دیندیاں نیں اوہ امر ہو

Marfat.com

جاندیاں نیں۔ لیکھاں دی مار اے یا پنج پانیاں دی دھرتی دا اثر اے جو ایتھے دے دینک گھومندے بہتاتے جاگدے گھٹ نیں۔ ایہناں نوں جگاؤن لئی صرف سدا مارنا ای کافی نہیں بلکہ جھنجوڑنا پیندا اے۔ باہوؒ اپنے غافل عوام نوں انج جگاؤندے نیں۔ آکھدے نیں:

توں وی جاگ نہ جاگ فقیرا، لوڑیں انت جگایا ہُو
اکھیں میٹیاں نال دل جاگے، جاگے جاں مطلب پایا ہُو
ایہہ نکتہ جاں پختہ کیتا، تاں ظاہر آکھ سنایا ہُو
نیں تاں بھلی ویہندی ساں باہوؒ مینوں مرشد راہ وکھایا ہُو

علامہ اقبالؒ نے وی ایہو دُکھ محسوس کیتا پئی لوکی تاں سُتے گھوک پئے نیں جد تیکر ایہناں دے سرہانے ڈانگ نہ کھڑکائیے ایہناں تاں اکھ نہیں پٹنی۔ ویکھو اوہ کنویں جگاؤندے نیں:

دلِ بیدار فاروقی، دلِ بیدار کرّاری
مسِ آدم کے حق میں کیمیا ہے دل کی بیداری
دلِ بیدار پیدا کر، دلِ خوابیدہ ہے جب تک
نہ تیری ضرب ہے کاری نہ میری ضرب ہے کاری

ایتھے آکے اک ہور نکتہ وی سامنے آوندا اے پئی دونویں بزرگ اپنے آپ نوں دو جیاں توں وکھ نہیں کردے بلکہ اوہناں دے وچ اِنج رَل مِل جاندے نیں جیویں دُدھ وچ مٹھا۔ باہوؒ دی کہندے نیں پئی میں راہوں بُھلّا ہویا سی تے مینوں مرشد نے سِدّھے راہ پایا۔[1] اقبالؒ دی آکھدے نیں پئی میں وی سُتا ہواں تاں تیرے میرے وچ کوئی فرق نہیں[2]۔ اک ہور تھانویں فرمایا اے:

دل ہے مسلمان تیرا نہ میرا ۔۔۔ میں بھی نمازی تو بھی نمازی

اَج توں کوئی چار سو ورہے پہلاں عالم تے عاشق دا فرق ادھوای ہیسی جیہڑا ہُن اے۔ باہُو ایہناں دا ویر دا اِنج کردے نیں:

---

[1] "الف اللہ چنبے دی بوٹی مرشد من وچ لائی ہُو"۔ والے بیت وچ ایہہ مضمون ملدا اے۔ (مرتب)

[2] علامہ مرحوم دا کلام مرشد (یعنی حضرت مولانا رومؒ) دے ذکر نال بھریا پیا اے۔ اوہ وی حضرت باہُوؒ طرح فرماندے نیں:

پیرِ رومیؒ خاک را اکسیر کرد ۔۔۔ از غبارم جلوہ ہا تعمیر کرد (مرتب)

پ: پڑھ پڑھ علم ہزار کتاباں عالم ہوئے سارے ہُو
اک نگاہ جے عاشق ویکھے لکھ ہزاراں تارے ہُو
اک حرف عشق دا نہ پڑھ جانن بھلّے پھرن وچارے ہُو
لکھ نگاہ جے عالم ویکھے کِسے نہ کڈھی چاہڑے ہُو

علامہ اقبال دی ایس دُکھ توں سُکھی نہ رہ سکے۔ اوہناں نوں دی عالم تے عاشق وچ زمین اسمان دا فرق نظر آیا۔ اوہناں اپنے دل دی ہواڑھ اِنج کڈھی اے :

گلہ تو گھونٹ دیا اہلِ مدرسہ نے ترا کہاں سے آئے صدا، لَا اِلٰہ الا اللہ

فارسی وچ علم تے عشق نوں اِکے تکڑی پا کے ایس طرح تولیا اے :

ہر دو بمنزلے روان، ہر دو امیر کاروان
عقل بحیلہ می بَرد، عشق بزور کشان کشان
عشق زپا درآورد سینۂ شش جہات را
دست دراز می کند تا بہ طنابِ کہکشاں

باہُو رسمی تے روائتی عبادت دے قائل نہیں۔ اوہ وِی عبادت چاہندے نیں۔ اللہ تعالیٰ دے وجود دا زبانی اقرار اوہناں نوں فضول تے بے معنی جاپدا اے۔ اوہ "ثم" "استقم" نوں بہت ضروری جان دے نیں۔ صرف زبانی جمع خرچ نال اوہناں دی تسلی نہیں ہُندی۔ لوکاں نوں ایس بارے اِنج سمجھاوندے نیں :

ت: تسبیح داتوں کسبی ہویوں ماریں دم ولیاں ہُو
دِل دا منکا ہک نہ پھیریں گانج کریں پنج ویہاں ہُو
دین گیاں گل گھوٹو آوے، لبن گیاں تشبیہاں ہُو
پتھر چیت جِناں دا باہُو اوتھے ضائع دسّناں میہاں ہُو

ہن ایہہ وی ویکھ لئی اے پئی ویہویں صدی دا شاعر کیہ آکھدا :

تو عرب ہو یا عجم ہو تیرا لا اِلٰہ الاّ
لغتِ غریب جب تک ترا دل نہ دے گواہی

پہلی گل تاں ایہہ وے پئی ایس سنسار دی نینہہ عشق تے ای رکھی گئی اے۔ ایہہ اَیرا ای عشق تے بدھا۔ حضرت آدمؑ دے زمانے وچ ای ایہہ عشق تاں اِنج گل پے گیا، جیویں دُکھ نوں

امر بیل۔ فیر تے چار چوفیرے عشق دے جھنڈے جھلن لگ پئے قصے عشقیہ، ناول عشقیہ، ڈرامے تاں اوہ عشق دے بھرے ہوئے، افسانے تاں اوہناں چوں عشق ڈھل ڈھل پیندا اے۔ ایہہ عشق شاعراں دا تاں اک مستقل سرنانواں بن گیا۔ ہُن دیکھئے ساڈے ایہناں دو بزرگاں دا عشق بارے کیہہ خیال اے۔ اک تھانویں حضرت باہُو فرماوندے نیں :

الف : ایمان سلامت ہر کوئی منگے عشق سلامت کوئی ہُو
منگن ایمان شرماون عشقوں دل نوں غیرت ہوئی ہُو
جس منزل نوں عشق پوچاوے ایمان نوں خبر نہ کوئی ہُو
میرا عشق سلامت رکھیں باہُو ایمانوں دیاں دھروئی ہُو

علامہ ہوراں ایہدی پُن چھان کیتی تے ایہہ سِٹا کڈھیا :

اگر ہے عشق تو ہے کفر بھی مسلمانی
نہ ہو تو مردِ مسلماں بھی کافر و زندیق

ایس توں وکھ فارسی وچ آکھدے نیں :

من بندۂ آزادم عشق است امامِ من
عشق است امامِ من عقل است غلامِ من

سچی پُچھو تاں اقبال نوں عشق دے فلسفے وچ بہت ای ڈوہنگا اُترنا پیا تے ایہو گل سی جیہڑی اقبالؒ نوں اقبالؒ بنا گئی :

بے خطر کود پڑا آتشِ نمرود میں عشق
عقل ہے محوِ تماشائے لبِ بام ابھی

عقل تے عشق دا مقابلہ اِنج کردے نیں :

عقل و دل و نگاہ کا مُرشدِ اوّلیں ہے عشق
عشق نہ ہو تو شرع و دیں بتکدہ تصورات

باہُو فرماندے نیں :

ع : عشق چلایا طرف اسماناں فرشتوں عرش دکھایا ہُو
اوہ نی دنیا ٹھگ نہ سانوں ساڈا اگے جی گھبرایا ہُو

Marfat.com

اسیں پردیسی ساڈا وطن دور اڈا اینویں کوڑا لالچ لایا ہُو
مرن تھیں پہلاں جو مر گئے باہُو رب تنہاں ایں پایا ہُو

باہُوؒ دا دی ایہو خیال اے پئی عشق دے باہجھوں شرع نہیں تے شرع دے باہجھوں عشق نہیں۔ آہندے نیں :

عشق جنہاں دے ہڈیں رچیا اوہ پھردے چپ چپاتے ہُو
لُوں لُوں دے وچ سو زباناں اوہ کردے گنگی باتے ہُو
اوہ کردے وضو اسم اعظم دا جیہڑے دریا وحدت وچ نہاتے ہُو
تد تھیں قبول نمازاں باہُو جد یاراں یار پچھاتے ہُو

یار نوں یار کدوں پچھان دا اے ؟ اوہ ویلا اودوں ایں آوندا اے جدوں عشق اپنی معراج تے اپڑ جاندا اے، یعنی روزے نمازاں تے شریعت دے سارے حکم منناں دی عشق توں بناں فضول تے بے فائدہ نیں۔ گل اوتھے ای آ ڈھکی پئی :

عشق نہ ہو تو شرع و دیں بتکدۂ تصوّرات

ایہہ کوئی گجھی گل نہیں جو ہر عاشق نوں اپنے محبوب دے ملن دی تے اوہنوں رج کے ویکھن دی ڈاہڈی سِک ہُندی اے۔ اوہ دیدار نال اپلیاں اکھیاں دی تریہہ بجھاؤنا چاؤ ہندا اے۔ علامہ مرحوم اپنے محبوب نوں ایس طرح ویکھنا چاہندے نیں :

نظارے کو یہ جنبشِ مژگاں بھی بار ہے
زگس کی آنکھ سے تجھے دیکھا کرے کوئی

پر باہُو زگس دی اکھ نال دیکھ کے وی نہیں رجدے۔ اوہ کوئی ہور ڈھنگ کڈھدے نیں۔ کیویں ایہہ تریہہ بجھ جاوے[1] اکھیاں ٹھر جاون تے دل نوں قرار لبھے۔ اوہ کیہڑا طریقہ اے جیہڑے نال ویکھیاں عاشق دی تاہنگ پوری ہُندی اے۔ باہُو اوہ فرماندے نیں :

ایہہ تن سارا چشماں ہووے میں مرشد ویکھ نہ رجاں ہُو
لُوں لُوں دے مُڈھ لکھ اکھیاں اِک کھولاں اِک کجاں ہُو

۱۔ علامہ اقبال ہوراں دے اُپرلے شعر وچ دی ایہو سِک ای بھری ہوئی اے۔ ایسے کرکے تے اوہناں نوں اکھاں دا جھپکنا دی وارا نہیں کھاندا کیوں جے ایہدے وچ دی وقت ضائع ہو جاندا اے تے زگس دی اکھ نال نظارے دا بھید دی ایہو ای اے، جیہڑی "جنبشِ مژگاں" دا احسان دی پسند نہیں کردی تے ہر ویلے بٹ بٹ نظارے وچ مشغول رہندی اے۔ (مرتب)

ایتا ڈٹھیاں وی صبر نہ آوے فیر ہور کتے دل بھجاں ہو
مرشد دا دیدار اے باہو مینوں لکھ کروڑاں حجاں ہو

دوہناں بزرگاں دی تاہنگ اکو ای اے۔ اکو ہک اے۔ ویکھوں نہ یار دے نظارے لئی کتھوں اپڑے نیں۔ میرا ایہہ مطلب نہیں پئی اسیناں بزرگاں دے کلام دا مقابلہ کراں۔ میں صرف ایہہ دسناں چاہناں پئی دوہناں دے دکھ سا ہنجھے سن۔ دوہناں دی سوچ اِکے پاسے ڑی۔ دونویں اکو پورنے تے مڑے۔

باہو اپنے کلام وچ کئی تھانویں اپنے آپ نوں پردیسی دسدے نیں۔ اسیں تاں ہر اوس ملک نوں جتھے کوئی جے پلے اپنا دیس جانے آں۔ باہو بارے ایہہ پکی گل اے۔ پئی اوہ جھنگ دے ضلعے وچ جے، گبھرو ہوئے، وحدت تے عرفان دیاں منزلاں پوریاں کیتیاں تے ایتھے ای اللہ نوں پیارے ہوگئے ایسے طرح ایہہ گل وی گھٹی نہیں جو علامہ اقبالؒ سیالکوٹ وچ جے پلے۔ وڈے ہوئے تاں لاہور آگئے، ولایت گئے، مڑ کے لاہور آئے تے لاہور ای اخیر دم تائیں رہے۔ سیالکوٹ توں لاہور کوئی پردیس نہیں۔ فیر ایہناں دوہناں بزرگاں اپنے آپ نوں پردیسی جاتا تے کیوں؟ ایہدے وچ کوئی سا ہنجھا نکتہ ضرور ہوسی۔ باہوؒ فرماوندے نیں۔

ع: اسیں پردیسی ساڈا وطن دور اڈا اینویں کوڑا لاپچ لایا ہو

اک ہور تھانویں بڑے دریغ نال آکھیا اے:

شالا پردیسی کوئی نہ تھیوے گلھ جنہاں نے بھارے ہو

فیر اوہ سانوں بُہنا چر بھلیکھے دے گھمن گھیر وچ نہیں رکھدے تے اپنے دیس بارے سبھ کجھ دس دیندے نیں۔ اپنے سفر دے بارے وی دسدے نیں پئی اوہ کیوں کیتا تے کیویں کیتا۔ عزت دا سفر کیتا کہ بے ماناں ہو کے۔ آہندے نیں:

ب: بنھ چلایا طرف زمین دے عرشوں فرش لگایا ہو
گھر تھیں ملیا دیس نکالا، اساں لکھیا جھول پایا ہو
اوہ نی دنیا نہ کر جھیڑا، ساڈا اگے دل گھبرایا ہو
اسیں پردیسی ساڈا دیس دور اڈا باہو دم دم غم سوایا ہو

اقبالؒ نے وی لاہور وچ رہندیاں ہویاں اپنا پردیس وا رونا رویا۔ آکدے نیں:

درویشِ خدا مست نہ شرقی ہے نہ غربی
گھر اس کا نہ دِلّی نہ صفاہاں نہ سمرقند(۱)

اپنے فارسی کلام وچ فرماندے نیں :

ہوای خانہ و منزل ندارم
سرِ راہم غریب ہر دیارم

حضرت باہوؒ نے تاں کھول کے اپنا اصلی اتا پتا تے سرنانواں دس دِتا اے تے ایہدے وچ کوئی شک نہیں پئی علامہ اقبالؒ دی ایسے خیال نال اپنے آپ نوں پردیسی سمجھدے نیں۔ نہیں تاں "غریب ہر دیار" دا ہور کیہ مطلب ہو سکدا اے۔ اوہ اصلی دیس اوہناں دی اکھوں اوہلے نہیں ہُندا۔ کہندے نیں :

کبھی چھوڑی ہوئی منزل بھی یاد آتی ہے راہی کو
کھٹک سی ہے جو سینے میں غمِ منزل نہ بن جائے

بڑے بڑے عالماں کولوں اپنی منزل بارے پُچھیا پر اوہ وچارے کیہہ دسّن۔ اوہناں نوں کیہہ پتا کیوں جو اوہ تاں علم نال لدّے ہون دے باوجود عشق دی نعمت توں ویلھے سن۔ آخر اقبالؒ اوہناں دَتوں نراس ہو کے آکھدے نیں :

نہ دیا نشانِ منزل مجھے، اے حکیم تُو نے
مجھے کیا گلا ہو تجھ سے تو نہ راہ نشیں، نہ راہی

باہُوؒ وی اللہ ہون دے باوجود تارکِ دنیا نہیں سن۔ اوہناں گھر گھرستی زندگی گزاری۔ ایہہ اک مثال اے جو اوہناں دین تے دنیا دونہاں نوں اپنا اپنا مقام دِتا۔ اوہناں نوں وکھرے وکھرے نہیں کیتا۔ ایسے لئی اوہناں نوں معاشرے نال واہ پیا۔ دوجے پاسے اقبالؒ دی قلندری دے درجے تے اپڑ کے معاشرے توں وکھرے نہیں ہوئے۔ دونہاں بزرگاں نوں اپنے اپنے ویلے دے لوکاں نال واہ پیا۔ پر میں تاں ایہہ ویکھیا اے پئی دونویں ای روندے کرلاندے ٹُر گئے۔ باہُوؒ آکھدے نیں :

دل دا محرم کوئی نہ ملیا جو ملیا سو غرضی ہو

---

(۱) پردیسی ہون دا جیہڑا مفہوم ایہنوں حضرت باہُوؒ ہوراں دے کول ویکھ آئے، علامہ اقبالؒ دا ایہہ شعر اوس توں اُتے مضمون سکدا۔ (مرتب)

Marfat.com

ایتھے ای اوس ویلے دا اندازہ کرو جدوں اقبالؒ ہوراں ایہہ آکھیا ہوسی :

مرا یاراں غزل خوانے شمردند

اوس ویلے رب جانے ڈانگ جیہڑا ہوکا بھریا ہوسی۔ ایس دکھ نے اوہناں دی اکھیاں دی نیند رکھو لئی ہوئی ایں۔ کیڈا دریغ آوندا اے۔ پئی کوئی دی دل دا محرم نہ ہووے۔ ذرا اپنے تے گھر ڑکو پئی جے اجیہے دیس وچ قدرت کرے لے جاوے، جتھے کوئی تہاڈی بولی تہاڈی گل بات نہ سمجھ سکے، تاں اوس تھاں "آب آب" کرکے پانی باجھوں ترلا یا مرن تو ہناں ہور کیہہ ہوسکدا۔ پر اقبالؒ یا باہوؒ دا ایہہ مطلب نہیں پئی اوہ کوئی اجیہی بولی نہیں بولدے سن جیہڑی کسے نوں سمجھ نہیں آوندی سی۔ اوہناں دا مطلب ایہہ وے پئی لوک ساڈی گل دی روح نوں نہیں سمجھدے۔ اقبالؒ نوں تاں ایہہ گلاں اے پئی لوکاں اوہناں نوں شاعر جاتا۔ اصل گل ایہہ سی پئی اوہ اپنے شعراں راہیں دین، شرع، معرفت، تصوف، آزادی دیس پیار تے مسلمان دی شان بارے دسدے رہے، لوکاں صرف شعر ای سمجھے۔ اوہناں دے آکھن تے پورا عمل نہ کیتا۔ ایسے طرح حضرت باہوؒ معرفت، تصوف، شریعت تے حال دیاں گنجلاں رہے تے لوکاں اوہناں دیاں گلاں نوں نہ پایا۔ ایسے لئی اقبال اپنی حالت دا نقشا اِنج کھچدے نیں۔ آکھیا اے :

تابِ گفتار اگر ہست شناسائے نیست
وای آں بندہ کہ در سینۂ او رازے ہست

کلمۂ طیبہ دیاں وڈیائیاں بارے دو نہاں دا خیال اِنج اے۔ باہوؒ کہندے نیں :

ک : کلمے لکھ کروڑاں تارے، ولی کیتے سے راہیں ہوُ
کلمے نال بجھائے دوزخ جتھے اگ بلے از گاہیں ہوُ
کلمے نال بہشتیں جانا جتھے نعمت سبح صباحیں ہوُ
کلمے جہی نہ نعمت کوئی باہوؒ اندر دو نہیں سرائیں ہوُ

تے اقبالؒ فرماندے نیں :

گر بگیرد سوز و تب از لا اِلٰہ
جبز لیکام او نگردد مہر و مہ

عشق دیاں اوکڑاں بارے وی دو نہاں بزرگاں دے تجربے دا نچوڑ اِنج اے۔ باہو

تے آکھدے نیں :

ع : رات اندھیری کالی دے وچ عشق چراغ کراندا ہُو
بیہندی سیک کنوں دل نیویں توڑے نہیں آواز سناندا ہُو
اوجھڑ جھل تے مارو بیلے اوتھے دم دم خوف شیہاندا ہُو
جل تھل جنگل گئے جھگیندے باہُو کامل نیوں جنہاندا ہُو

اقبالؒ ہور ری لی گل نہیں کردے۔ اوہ مکدی اچ مکاؤندے نیں :

ابتدای عشق و مستی قاہری است
انتہائے عشق و مستی دلبری است

اللہ دی ذات نال دونہاں جرگاں دا پیار تاں اک منی منائی گل اے۔ فنا فی اللہ دے مقام ہار دے دونہاں نے اپنے اپنے تجربے دتے نیں :

باہُوؒ تاں آکھدے نیں :

اندر ہُوتے باہر ہُو، وت باہُو کتھ لبھیندا ہُو
ہُو دا داغ محبت والا دم دم نال سڑیندا ہُو
جتھے ہُو کرے روشنائی، اوتھوں چھوڑ ہنیرا دلیندا ہُو
دو نہیں جہان غلام اوس باہُو جیہڑا ہُو نوں صحیح کریندا ہُو

اقبالؒ وی اپنے خیال ایس بارے اِنج ظاہر کردے نیں۔ اوہ کہندے نیں :

چون فنا اندر رضای حق شود — بندۂ مومن قضای حق شود
در رضای حق فنا شو چون سلف — گوہر خود را برون آر از صدف

Marfat.com

صاحبزادہ یوسف طاہر ایم۔اے

دو صوفی شاعر

سُلطان باہوؒ تے علی حیدرؒ پنجابی دے گنے پرمنے صوفی شاعر نیں، پر افسوس ایہناں دوہاں بزرگاں دے حالات تے ابیات چھاپن ویلے بے حد غفلت ورتی گئی اے۔ میرے خیال وچ ایہدے تن سبب ہو سکدے نیں:

۱۔ حالات دی چھان پرچول دا دائرہ محدود رکھیا گیا اے۔ بہت سارے لکھاری تاں صرف شاعر دے کلام وچوں ای سوانح حیات لبھدے رہ گئے۔ کسے نوں توفیق نہ ہوئی کہ دو قدم اگانہہ ودھ کے اصل حقائق توں پردہ چُک دیوے۔

۲۔ پورا کلام مرتب صورت وچ کدرے موجود نہیں سی۔ ایس لئی جیہناں لوکاں ایڈے اوکھے کم نوں ہتھ پایا۔ اوہناں نوں عقیدت منداں، قوالاں تے بھکاریاں کولوں ابیات کٹھے کرن دا چارہ کرنا پیا۔ نتیجہ ایہہ ہویا پئی وزن، قافیے تے املا دیاں غلطیاں توں وکھ بیتاں دیاں وگڑیاں ہوئیاں شکلاں ساڈے تائیں اپڑیاں۔

۳۔ کلام مرتب کرن والے حضرات پنجابی دے جھنگوی تے ملتانی انگ توں چنگی طرح واقف نہیں سن۔ ایس لئی جیہڑے لفظ دا مفہوم واضح نہ ہویا، اوتھے اوہناں اپنے کولوں مناسب جیہا لفظ جوڑ دِتا۔

پچھلے دناں وچ مینوں سلطان باہوؒ تے علی حیدرؒ بارے وی معلومات حاصل ہویاں نیں۔ اوہناں وچوں کجھ تھلے پیش کر رہیا واں۔

حضرت سلطان باہوؒ

ذات تے حسب نسب: حضرت سلطان باہوؒ دی ذات تے حسب نسب بارے بہت ساریاں

روایتاں لکھیاں ہویاں ملدیاں نیں :

۱- اوہ حسب نسب ولوں پیر پیران سید عبدالقادر جیلانی دی لڑی وچوں سن۔
(پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۸۰)

۲- اوہ پنڈا عوان وچ پیدا ہون کارن اعوان ای مشہور نیں۔
(پنجابی دے صوفی شاعر، ص ۸۰)

۳- قوم دے اعوان زمیندار سن، پر "مناقب سلطانی" دا مصنف اوہناں دے حسب نسب دا سلسلہ حضرت علیؓ نال جا ملاندا اے۔ (مہکدے پھل، ص ۴۰)

ویکھو نکی جیہی گل توں کناں الجھا دتا گیا اے، حالانکہ اصل حقیقت صرف ایہ اے کہ برصغیر وچ وسن والی ساری اعوان قوم علوی ہون دی مدعی اے۔ تسیں "تاریخ الاعوان" مؤلفہ شیر محمد، "تاریخ حیدری" مؤلفہ مولوی حیدر علی، "پنجاب کاسٹس" مؤلفہ ڈنزل ایبٹسن تے "جالندھر ڈسٹرکٹ گزیٹیر" پڑھ کے ویکھ لو۔ سارے لکھاری اعواناں توں حضرت علیؓ دی غیر فاطمیؓ اولاد قرار دیندے نیں۔ حضرت سلطان باہوؒ دے بارے ایہہ سمجھ لینا کافی اے کہ اوہ پنڈا عوان وچ پیدا ہون کارن اعوان مشہور نہیں ہوئے بلکہ قوم دے اعوان سن تے دوجے اعواناں دی طرح "مناقب سلطانی" دا مصنف وی اوہناں دے علوی ہون دا دعویٰ کردا اے، پر ایہہ کہنا درست نہیں کہ اوہ پیر پیران حضرت عبدالقادر جیلانیؒ دی اولاد سن کیوں جے حضرت عبدالقادر جیلانیؒ فاطمیؓ سید سن تے سلطان باہوؒ غیر فاطمیؓ علوی۔

حضرت شاہ حبیب قادری

ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن دا بیان اے :

"سلطان باہوؒ اپنی والدہ نوں مرشد بنن لئی آکھیا، پر اوہناں ایہہ کہہ کے انکار کر دتا پئی اسلام وچ عورتاں نوں پیر یا مرشد بنن دی اجازت نہیں۔ ایس لئی اوہ کسے مرشد نوں لبھن۔ ایس توں سلطان باہوؒ اپنے خاندان نوں چھڈ رادی دے کنڈھے اک پنڈ بغداد وچ حضرت حبیب اللہ قادری کول آ گئے۔"

فیر حاشیے تے لکھدی اے :

اسیں ایس حبیب اللہ قادری دے بارے کجھ نہیں جاندے۔ اوس ویلے ایس ناں دے کئی بندے سن۔ بیل نے اپنی اورینٹل بائیوگرافیکل ڈکشنری اندر دوہاں ذاذکر کیتا اے۔ اک حبیب اللہ

"جھیڑے" آکھیا اے۔ فیر دل دے پیچیدہ جذبات دی مناسبت نال وی ایہہ لفظ بہت موزوں سی، پہ پتا نہیں چوہدری صاحب "جھیڑے" دی تھاں "کھوہیتے" لکھن تے کیوں مجبور ہوئے نیں:

وحدت دے دریا اُچھلے جل تھل جنگل رینے ہُو
عشق دی ذات "نیندی ناہیں" سانگاں اجل تھل پینے ہُو
انگ بھبھوت ملیندے ڈِٹھے "سے" جوان لکھینے ہُو
میں قربان تنہاں توں باہو جیہڑے "ہندے ہمت" ہینے ہُو

جناب عبدالمجید بھٹی صاحب ہوراں ایہہ ترجمہ کیتا اے:

وحدت دا دریا اُچھلے بن جل جوش میں آئیں ہُو
عشق تو باہو نہ مانے کبھی گر سانگ اجل کی کھائیں ہُو
سینکڑوں رانجھے سے دیکھے جو انگ بھبھوت رمائیں ہُو
باہو میں قربان اُن پہ جو عشق میں جرأت سے کترائیں ہُو

میں اپنے ہک بزرگ حضرت صالح محمد دی "سیّ بیتوں" دا قلمی نسخہ دیکھ رہیا ساں، اوہناں حضرت سلطان باہُو دا ایہہ بند تبرک دے طور تے کتاب دے مڈھ وچ ایس طرح دِتا اے:

وحدت دے دریا اُچھلے جل تھل جنگل رینے ہُو
عشق دی ذات "نیندے ناہیں" سانگاں جھلّ تپینے ہُو
انگ بھبھوت ملیندے ڈِٹھے "چھیل" جوان لکھینے ہُو
میں قربان انہاں توں باہو جیہڑے ہوندی ہمت ہینے ہُو

مطلب ایہہ وے پئی وحدت دا دریا اپنے جوش نال اُچھل رہیا اے کہ جنگل تے صحرا سبھے جل تھل نظر آ رہے نیں۔ اسیں عشق دی ذات دے پہلاں قائل نہیں ساں، پر ایہدی نوک دار برچھی دل تے کھا کے ہمیشہ کرن تے مجبور ہو گئے آں۔ فیر کلا میں ای نہیں۔ اساں ہور وی لکھاں چھیل جوان بدن تے بھبھوت ملدے ویکھے نیں۔ باہُو میں اوہناں توں صدقے جاواں، جیہڑے طاقت رکھن دے باوجود عاجزی اختیار کر لیندے نیں۔

حضرت صالح محمد ۱۲۴۷ھ وچ فوت ہوئے سن۔ ایس لئی اوہناں دا متن زیادہ قدیم تے قابل اعتبار اے

قاضی علی حیدر

Marfat.com

آگرہ دے مشہور شاعر سن تے دوجے عربی دی کتاب بحر المنطق دے مصنف سن۔"

(پنجابی دے صوفی شاعر، ص ۶۷)

مولانا مولا بخش کُشتہ دا خیال اے پئی سلطان باہوؒ دے مرشد شاہ حبیبؒ شاید اس ضلع امرتسر والے ہون گے۔" (پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۸۰)

حالانکہ شاہ حبیبؒ دا مزار راوی دریا دے کنڈھے تے آباد پنڈ بغداد وچ موجود اے تے ہیڈ سدھنئی توں ایہہ فاصلہ میل توں گھٹ بندا اے۔ سید اولاد علی گیلانی لکھدے نیں:

"حضرت شاہ حبیب گیلانی سید ہیں اور حضرت عبد الرزاق خلف الصدق حضرت غوث الاعظمؒ محبوب سبحانی شیخ عبد القادر جیلانیؒ قدس سرہٗ کی اولاد سے ہیں۔ آپ کے والد ماجد سید فتح اللہ بغداد شریف میں بڑے پائے کے بزرگ تھے۔ آپ کی ولادت بھی بغداد شریف میں ہوئی۔ بارہ برس کی عمر میں علوم متداولہ سے فارغ ہو کر چلہ کشی میں مشغول ہوئے۔ ہن کے بعد حضرت غوث الاعظمؒ کی جانب سے ارشاد ہوا کہ تم ملک پنجاب میں "سدھنے" کے قریب جا کر سکونت اختیار کرو۔ اور وہاں موضع بغداد آباد کرو۔ آپ نے یہاں پہنچ کر پھر بارہ برس تک عبادت اور چلہ کشی میں گزارے۔ موضع بغداد دربارِ مغلیہ سے بطورِ جاگیر عطا ہوا۔ یہیں آپ کا مزار مبارک ہے۔"

(اولیائے ملتان، ص ۲۴۹)

کلام: سلطان باہوؒ دے جتنے مجموعے ہن تائیں چھپ چکے نیں۔ غلطیاں نال بھرپور نیں۔ اسیں دو مثالاں پیش کرنے آں:

۱۔ سلطان باہوؒ دا مشہور بیت اے:

دِل دریا سمندروں ڈونگھے، کون دلاں دیاں جانے ہُو
وِچے بیڑے، وِچے جھیڑے، وِچے ونجھ موہانے ہُو

"پنج دریا" دے ایڈیٹر چوہدری محمد افضل خاں نوں ایہہ کجھ ٹھیک نہیں لگا۔ اوہناں اصلاح فرمائی اے:

وِچے بیڑے، وِچے کھوہیتے، وِچے ونجھ موہانے ہُو

(ابیات حضرت سلطان باہوؒ، ص ۴۵)

دریا دتے سینے تے ڈول دے ہوئے بیڑے نوں طوفان خیز ٹھاٹھاں سرگراں گھمن گھیراں تے پیچدار موجاں دے تھپیڑے سہنے پینے نیں۔ سلطان باہوؒ نے کش مکش دی ایس کیفیت نوں

Marfat.com

ذات : پہلاں علی حیدرؒ دی ذات بارے مختلف لکھاریاں دی رائے سُن لو :

"علی حیدرؒ گیلانی سید نیں" (پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۹۱)

پر ڈاکٹر لاجونتی نوں علی حیدرؒ دے سید ہون تے شک اے۔ کہندے اے :

"علی حیدرؒ لکھدا اے :

م میں کُتا بن آل نجیب دا پاہرو ہاں گھر بار اُتے
پر اہل علوم دی عزت رکھن واجب اے سنسار اُتے

جے کر علی حیدرؒ سید ہُنداتے اوہ اپنے آپ نوں سیداں دے دروازے دا کُتا نہ کہندا۔ اوہناں دے برابر دے درجے دی منگ منگدا۔ حیدر ہندی نسل دا ای بندہ سی۔ باہر دا سید نہیں سی"

(پنجابی دے صوفی شاعر، ص ۱۲۰)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر (مہکدے پھُل۔ کلیات علی حیدر) ملک فضل الدین (مکمل مجموعہ ابیات علی حیدرؒ) عبدالمجید بھٹی (پنجدریا، سالنامہ ۱۹۶۵ء) دی ایس بارے چُپ ظاہر کردی اے کہ اوہناں نوں علی حیدرؒ دے سید ہون دا یقین نہیں۔

دراصل حقیقت ایہہ دے پئی علی حیدرؒ ذات دے سڈھل جٹ سن تے عالم فاضل ہون پاروں قاضی مشہور سن۔ جے علی حیدرؒ سید ہوندے یا اوہناں دی اولاد ایہو جیہا دعویٰ کردی تاں ملک فضل الدین کلام مرتب کردیاں ہویاں ضرور لکھ دیندے، کیوں اوہ علی حیدرؒ دے وطن خود گئے سن تے اوہناں دی اولاد کولوں اصل نسخے دی نقل کرواکے نال لے آئے سن :

ج جے دل تیڈا چاول منگے تاں سور مٹھے پیر، چاولی نوں
جو تک آوے اوہ پھل کھاوے اوہ گتھے خیر اتاولی نوں
" جے اوہ چاہے تاں چانوازے سڈھل موچی، پاولی نوں

شاعر قاری نوں مشورہ دے رہیا اے پئی جے تیرا دل چاول کھاون دی آرزو کرے تاں حضرت چاولی مشائخ نوں یاد کر۔ اوہ سخی ہر بے قرار دی جھولی خیر نال بھر دیندا اے تے جے اوہ موج وچ آ جاوے تاں سڈھل، موچی، پاولی (جلاہے) دا بیڑہ وی پار کر دیندا اے۔ تسیں اگانہہ ودھن توں پہلاں حضرت چاولی مشائخ دا روحانی مقام ملاحظہ کر دے جاؤ :

" روضہ مبارک موضع چاولی مشائخ (تحصیل میلسی، ضلع ملتان) میں محمود غزنوی نے تعمیر کرایا اور چند گاؤں جاگیر میں دیئے۔ جہانگیر بادشاہ نے اپنے عہد میں روضہ کی مرمت کروائی اپنے مزار

Marfat.com

پُر انوار پر بڑے بڑے صاحب کمال بزرگ یعنی حضرت باوا فرید گنج شکرؒ، حضرت شیر شاہ، سید جلال بخاری، حضرت بہاؤالحق زکریا ملتانیؒ، حضرت لال شہباز قلندرؒ حاضر ہو کر کسبِ فیض کرتے رہے۔"

(اولیائے ملتان، اولاد علی گیلانی، ص ۲۲۳)

ہُن جناب، علی حیدر دے مصرعیاں دی وِگڑی ہوئی شکل مطبوعہ نسخیاں وچ ویکھو:

جے دل تینڈا چاول منگے سور مٹھے پیر" چاولے نوں
جو تک آوے اوہ پھل پاوے اوہ گتھے خیر اوتا دلے نوں
"جے توں چاہیں تا چانوازیں صندل موچی باولے نوں

(مکمل مجموعہ ابیات علی حیدر، ص ۵۱، کلیات علی حیدر، ص ۴۹)

میرا خیال اے تیجے مصرعے وچ "اوہ" دی تھاں "توں" لکھیا ویکھ کے شاعر دی روح ضرور تڑف گئی ہوئی اے۔ فیر صندل موچی تے باولے دا ملاپ — سبحان اللہ۔

بہر حال علی حیدرؒ ہک معمولی جٹ خاندان نال تعلق رکھ دے سن۔ اوہ ہک ہور مصرعے وچ وی ایہدا اعتراف کردے نیں:

اینہاں صاحباں دی ہر دم بندیاں ہیں توڑے ذات کمینڑی جٹیاں ہیں

(کلیات علی حیدر، ص ۱۱۲، مکمل مجموعہ ابیات علی حیدر، ص ۲۸)

"سی حرفی علی حیدرؒ" مطبوعہ شیخ غلام علی اینڈ سنز وچ ایہہ مصرعہ ایس طرح ملدا اے:

اینہاں صاحباں دی ہر دم بندی آں میں توڑے ذات کمین دی جٹیاں میں

وطن: علی حیدر دے وطن بارے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے "مہکدے پھُل" وچ بڑی ملی چوڑی بحث چھیڑی اے، تے اوہناں لئی ایہہ فیصلہ کرنا مشکل ہو گیا اے کہ علی حیدرؒ اپنے بقول "چونترا" دے رہن والے سن۔ یا میاں ہدایت اللہ دے بیان مطابق موضع قاضیاں دے وسنیک سن۔

(مہکدے پھُل، ص ۱۳۰)

شفیع عقیل صاحب فرماندے نیں:

"پنجابی کے مشہور شاعر میاں ہدایت اللہ نے اپنے ایک شعر میں انہیں گاؤں قاضیاں ضلع ملتان کا باسی بتایا ہے۔ جو تذکروں اور تاریخوں سے غلط ٹھہرتا ہے۔ علی حیدرؒ کے اپنے کلام سے یہ بات واضح ہوتی ہے کہ وہ چونترہ کے رہنے والے تھے۔"

(پنجاب رنگ، ص ۳۸)

Marfat.com

ایہہ ساری اُلجھن ایس لئی پیدا ہوئی اے کہ ڈاکٹر صاحب، شفیع عقیل تے تذکرہ نویس گھر بہہ کے تحقیق دے موتی رول دے رہے نیں۔ ورنہ سدھی پدھری گل سی کہ علی حیدر موضع چونترہ دے دنیک سن۔ جدوں وفات پا گئے تاں اوہناں دا مقبرہ پنڈوں باہر بنایا گیا۔ مزار دے نال دی زمین اوہناں دے پُتراں نے حاصل کر لئی تے اوتھے منتقل ہو گئے۔ ایہہ چھوٹی جیہی آبادی قاضی علی حیدرؒ دے ناں تے موضع قاضیاں مشہور ہوئی۔ موضع چونترہ تے موضع قاضیاں وچکار ہک میل توں وی گھٹ فاصلہ اے۔

ایتھے دُوجی وضاحت ایہہ ضروری اے کہ موضع چونترہ تے موضع قاضیاں پہلاں واقعی ضلع ملتان دا حصہ سن، پر ۱۹۳۰ء دے نیڑے ایہہ علاقہ ضلع لائل پور وچ شامل کر دتا گیا۔ ایس لئی ہُن علی حیدر دا مزار (موضع قاضیاں) ضلع لائل پور وچ واقع اے۔

مائی صفورہؒ تے علی حیدرؒ

علی حیدرؒ دے مزار توں تن میل دے پندھ تے رابعہ زماں حضرت مائی صفورہؒ دا روضہ مبارک موجود اے۔ مائی صاحبہؒ بارے منشی حکم چند لکھدا اے:

"یہ ولی ۱۱۵۵ھ میں تولد ہوئے۔ اصل نام اُن کا مسماۃ سفوراں (صفورہ) تھا جب عبادت کر کے صاحب ولایت مشہور ہوئی۔ آسپوراں نام مشہور ہوا۔ آس بہ معنی مراد اور پوراں بہ معنی پورا کنندہ یعنی مراد پوری کرنے والی۔ رفتہ رفتہ سپوراں مشہور ہو گیا۔ بہ عمر بارہ سال بہ مقام چاولی مشائخ چالیس چلّہ عبادت کے کھینچے ـــــ ۱۲۰۹ھ میں وفات پائی۔"

کرامات حسبِ ذیل ہیں:

قاضی حیدر صاحب (علی حیدرؒ) شہرہ کمالات سن کر واسطے امتحان کے آئے۔ مائی صاحبہؒ اُن کو ہمراہ اپنے کنارہ دریائے راوی پر لے گئے اور آپ دریا میں چادر بچھا کر قاضی صاحب کو واسطے پڑھنے نماز کے بلایا۔

قاضی صاحب نے کہا۔ "مجھ کو ایسی طاقت نہیں ہے" مائی صاحبہ نے اسی چادر پر نماز پڑھی اور پھر چادر جھاڑی تو گرد نکلی اور قاضی صاحب نے ان کے کمالات کا اقرار کیا اور کہا۔

مائی سپوراں پورن بھانڈا حیدر ڈگراں ڈھوراں جیہا۔"

(تواریخ ضلع ملتان، ص ۱۲۵)

Marfat.com

جی ہاں۔ علی حیدرؒ نے مائی صاحبہؒ دی روحانی عظمت دا اعتراف کردیاں بہت سارے بیت آکھے سن، جیہڑے اَج دی علاقے دے بچے بچے دی زبان تے چڑھے ہوئے نیں، پر افسوس ایس گل دا اے۔ پئی بعد وچ قاضی صاحب دی اولاد نے بیت نقل کران دیلے ایہو جیہے بیت خارج کر دتے۔ (ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، کلمات علی حیدر، ص ۱۱)

ملک فضل الدین (مجموعہ ابیات علی حیدرؒ) جناب عبدالمجید بھٹی (پنج دریا۔ سالنامہ ۱۹۶۵ء دی مطبوعہ کلام دے سالم ہون دا یقین نہیں کردے۔ اسیں علی حیدر دا اَن چھپیا کلام کٹھا کرکے کِسے ہور اشاعت وچ پیش کراں گے۔

بُلھے شاہؒ تے علی حیدرؒ

میاں مولا بخش کُشتہ فرماندے نیں:

"علی حیدر دا رنگ بُلھے شاہؒ نال ملدا اے تے انج جاپدا اے جیویں بُلھے شاہؒ تے ایہہ دونویں اک سکول دے پاٹھک ہن تے ہانی سنگ وی"

(پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص: ۹۱)

اُتلے اقتباس تے تبصرہ ساڈے موضوع توں خارج اے۔ اسیں صرف ہک روایت نقل کرن دی اجازت چاہنے آں ممکن اے ایہدے وچوں علی حیدرؒ تے بُلھے شاہؒ دے تعلق دی کوئی کڑی مل جاوے

حضرت عبدالحکیم رنگریز تحصیل کبیر والا ضلع ملتان دے بڑے باکمال ولی ہو گزرے نیں (تفصیل لئی اولیائے ملتان ویکھو) حضرت مائی صفورہؒ دے فرزند حضرت صالح محمد صالح نے ثقہ بزرگاں کولوں اوہناں دے چشم دید واقعات سُن کے ہک کتاب "ملفوظات عبدالحکیم" فارسی شعراں وچ لکھی سی۔ اوہدے وچوں پتا چل دا اے کہ علی حیدر، حضرت عبدالحکیم دی ملاقات لئی جایا کردے سن۔ ہک واری بُلھے شاہؒ دی اوہناں دی خدمت وچ حاضر ہوئے حضرت صالح لکھ دے نیں:

حریفانِ سرمست جامِ الست — زمستیِ بادہ برافشاندہ دست
زافشاندنِ دست مستِ جنون — بگویند ہیچ است دنیایِ دون

شنیدم زدل زندۂ راست گو — کہ بودہ یکی روز فرخ نکو

Marfat.com

چو سلطان عبدالحکیم از نماز — شدہ فارغ و گشت شکرانہ ساز
در آں روز در مجلسِ آنجناب — در آمد یکی سوختہ دل کباب
عجب ہوشیاری بہ مستی مدام — بہ والا نسب بود شاہ بُلھا نام

چو دیدند سیمای آن پاک زاد — کشیدند در بر چو جان در نہاد
بہ وقتِ فراغ آن مہِ رہ نورد — ارادت بہ آن خضرِ راہ خواست کرد
بفرمود ای بے خودی یکسری — ز خویش و ز خویشانِ خود دل بری
بدانسان کہ فرمان شود از خدائی — چو تو پاک رُو را شوم رہنمائی[1]

چوں[2] رخصت شد آن مستِ ذوقِ شہود — بہ شاہِ عنایت اِرادت نمود
چنان مستی از وَی نمودہ ظہور — کہ گشتہ کلامش دمِ نفخِ صور
کلامش ز مستی چنان کرد جوش — کہ از عرش تا فرش شد در خروش
کلامِ مبارک ز توحیدِ ذات — دلِ مُردہ را بخشد آبِ حیات

اینہاں شعراں وچوں دو نتیجے اخذ کیتے جا سکدے نیں:

۱۔ صالح دے زمانے (۱۱۷۲ھ ۱۲۴۷ھ) بُلھے شاہ نوں ہر پاسے لازوال عروج حاصل ہو چکیا سی۔

۲۔ علی حیدرؒ دا گھر حضرت عبدالحکیمؒ دے گھر توں اٹھ میل اُتر وَل سی۔ ہو سکدا اے بُلھے شاہ اوندیاں جاندیاں علی حیدرؒ نوں وی ملے ہوَن تے اوہناں کول کجھ عرصہ قیام کیتا ہووے۔

۱۔ ایس شعر دے "خدائی" تے "رہنمائی" دی جگہ "خدای" تے "رہنمائی" صحیح اے۔ ایہہ سہو کتابت معلوم ہوندی اے۔ (مرتب)

۲۔ ایتھے دی "چوں" دی تھاں "چو" ہونا چاہی دا اے۔ (مرتب)

جناب پروفیسر سرفراز حسین قاضی
ایم اے

حضرت علی حیدرؒ دے فن تے اک جھات

حضرت علی حیدرؒ ہوری پہلے پنجابی شاعر صوفی میں جنہاں نے عشق حقیقی تک اپڑن والے مجازوں اپنی شاعری وچ ظاہر کیتا اے۔ کھول کھول کے سگوں بیان کیتا اے۔ اُنج تے سارے ای صوفی مجازوں حقیقت نوں اپڑدے نیں، پر اظہار کرن لئی بہت گھٹ اگے آوندے نیں۔ بابا فریدؒ ہوراں ناں ای نہیں لیا، تے شاہ حسین ہوراں پنجاب دے خالص معاشرتی لفظاں نوں ورتیا اے تے لوک کہانیاں دے کرداراں نوں مجازی رنگ دے دتا اے۔ علی حیدرؒ ہوراں محبوب دے سراپے نوں اہمیت دتی اے۔

علی حیدرؒ ہوراں دا تصوف دا سلسلہ قادری سی۔ علی حیدرؒ ہوراں دا ہندوستان روحانیت دی تلاش تے سک وچ پریشان پھردا پیا سی۔ دکھ تے غم اکوسی پر اوسدا احساس وکھرے وکھرے طریقے نال لوکاں وچ پیا جم دا سی۔ ایسے ای دور دے دو شاعر حضرت بُلھے شاہؒ تے حضرت وارث شاہؒ ہوراں ساڈے سامنے آوندے نیں۔ وارث دے افکار تمثیل وچ آگئے تے اوہناں روح تے قلبوت دا قصہ ساہنوں دتا۔ تے ایسے انداز وچ ساہنوں دتا کہ اوس زبان دا مزاج وی گلیوں تھلے نہیں اتردا۔ بابا بُلھے شاہؒ ہوراں تصوف دے مسئلیاں نوں سدھیاں رنگاں وچ ساہنوں دتا اے۔ اوہناں نے صوفیانہ اصطلاحاں دا بنے دریغ ورتا وا کیتا اے۔ ایسے طرح دیاں حالاناں وچ حضرت علی حیدرؒ ہوری سامنے آوندے نیں۔ ملتان دا علاقہ بڑا ای زرخیز علاقہ اے، اولیاء کرام دی سرزمین اے ایس لئی ایتھے جمن والا صوفی شاعر اک عظیم روایت لے کے اٹھیا تے اوہ روایت سی مجاز دی۔

روحانی تے تصوف دیاں مسئلیاں نوں دکھ پیراں فقیراں دے دو اسکول رہے نیں۔ اک نوں جلالی داناں دتا جاندا اے تے دوجا سلسلہ جمالی اکھوندا اے۔ عام لحاظ نال صوفی جمالی ای ہندے نیں۔ اوہناں دی طبیعت حسن پسند، حُسن پرست تے حسن دی پھڑ ہندی اے۔ اُنج تے ہر

صوفی ای "حسن پرست" ہندا اے۔ پر علی حیدرؒ نے ایس حسن پرستی دا اظہار وی کھلم کھلا کیتا اے۔ تے ایس بیان لئی ظاہری علامتاں نوں ای ورتیا اے۔ ظاہر اے اللہ پاک دی تصویر صوفی یاں سالک خیالاں وچ تے بنا سکدا اے پر اوس دا اک نقشہ سدھا نہیں کر سکدا اوس لئی اوس نوں لفظاں دا سہارا لینا پیندا اے تے فیر تصویر یاں تصویراں جیہڑیاں اوہ بناندا اے اوہ دنیاوی لحاظ نال مکمل ہندیاں نہیں کیوں جے اوہدے سامنے دنیاوی حسن ای موجود ہندا اے نالے لفظاں وچ اللہ تعالےٰ محدود نہیں ہو سکدا۔ حسن ای احساسِ جمال نوں جنم دیندا اے تے احساسِ جمال ای "وجدانیات"[1] دی روح تے بنیاد اے۔ حضرت علی حیدرؒ ہوری ایس جمال پرستی نوں ظاہری رنگ وچ اپنی شاعری وچ پیش کرن توں نہ رہ سکے۔ حضرت علی حیدرؒ ہوراں نے حیاتی دے حسن تے خوبصورتی تے ای نظر رکھی اے تے اوتھوں ای آپنے لئی تشبیہاں نے استعارے لے کے حقیقی شکل وچ رنگ بھرن دی کوشش کردے ہوئے دِسدے نیں۔

ایس لئی حضرت علی حیدرؒ ہوراں کول ساہنوں نہ تے صوفیانہ فلسفہ لبھدا اے تے نہ ای ظاہری انداز وچ صوفیانہ فکر دی تشریح دِسدی اے تے نہ ای اوہناں کول تبلیغی رنگ اختیار کیتا گیا لبھدا اے بلکہ اوہناں نے اوسے جمال دوستی دے ہتھوں مجبور ہو کے مجاز دے پردے وچ لکا چھپا کے گلاں کیتیاں نیں جے ایس ایہہ آکھ لیئے کہ حضرت علی حیدرؒ "حسنِ مطلق" نوں لبھن لئی "اعنا فی حسن" دا سہارا لیندے نیں، تے فیر ایس طرح اوہ مجازی رنگ غالب طور تے اختیار کر لیندے نیں تے غلط نہیں ہون لگا۔ ایسے لئی اوہناں دے کلام وچ مجازی تے حقیقی رنگ بانہہ وچ بانہہ پا کے ٹردے دسدے نیں۔ باہر لیاں اکھاں نال ویکھیئے تے ساہنوں ایہہ ای پتہ لگدا اے کہ اوہ اک مجازی شاعر نیں۔ کیوں جے اوہناں دے انداز تے تشبیہاں ساہنوں پلیکھے وچ پان لئی ڈھیر جن انج لگدا اے جیویں اوہناں دا محبوب کوئی ایسے دنیا دا بندا ہووے۔ اوہناں کول ایہو ظاہری مجازیت موجود اے۔ پر جے ذرا غور کریئے تے عشق دیاں ساریاں مشکلاں ای مجازی ہندیاں نیں۔ فرق صرف پردہ داری دا ہندا اے۔ کِسے نے پیر نوں پھڑ لیا تے اوہدا ای ہو گیا تے کِسے نے آپنیاں خیالاں وچ اک "غیر محسوس" محبوب دی مورت گھڑ لئی تے اوس دی پوجا وچ مصروف ہو گیا۔ پھر اوس نوں سنوارن تے بناؤن لئی اوہدے کول زبان محسوسات دی، تے مادی یاں دنیاوی ہووے گی۔ مجاز نوں سامنے رکھ کے حقیقت دی تلاش

۱۔ Aesthetics ایس نوں "حسیات" تے "ذوقیات" دی آکھیا جاندا اے ایس لحاظ نال وی ایس دا سلسلہ تصوف نال جا ملدا اے۔

Marfat.com

کرنا وی عشقِ حقیقی ای اے حالانکہ ظاہری صورت مجاز ای اے۔ حضرت علی حیدرؓ ہوراں کول وی مجاز دا پردہ بڑا ای ڈاہدا تے تگڑا اے۔ اوہناں دیاں تشبیہاں دا رخ ویکھن توں پتہ لگدا اے کہ اوہ صاف تے شفاف دلوں الجھاؤں جاندیاں نیں تے جدوں اصلی شے سامنے آوندی اے فیر اوس ویلے مجاز پھکا پے جاندا اے :

الف اوہناں نیناں والے جھروکیاں وچوں جھات پوندڑا کون ویکھاں
اوہ بھر بھر دیندا پیالے شراب دے ساقی اکھیندڑا کون ویکھاں
اوہ ہس ہس اوہلے پینیاں دے جنگ کریندڑا کون ویکھاں
اوہ مرے سیاہ دی اُپنی اُتے تیغ لٹیندڑا کون ویکھاں
اوہ زلف کمندا ساڈڑے گل وچ پائے چھکیندڑا کون ویکھاں
حیدر مار کے نیزے پینیاں دے ہیٹھ بلیندڑا کون ویکھاں

اوہناں ساریاں مصرعیاں نوں پڑھ لین توں پچھاں ساڈے سامنے اک سوہنا تے الھڑ جیہا محبوب آکھلوندا اے۔ لمیاں لمیاں پینیاں دے تھلے ہون نال اکھاں شراب دے کٹورے بن جاندیاں نیں۔ زلفاں تے سرمے دیاں لکیراں ہور ای غضب ڈھاندیاں نیں۔ پرا ایہہ ساریاں گلاں دے ہیٹھ کیہہ اے ؟ ایہہ سوال تے تجسس شاعر دے دماغ وچ وی اے۔ تے اوہ اوس صناع دل جھاتی مارن دی کوشش پیا کردا اے، جیہڑا کہ ایس حُسن نوں پیدا کرن والا عظیم یاں مطلق حسن اے ایسے طرح :

الف آپے ہس ہس مٹھڑا بھی بجلی وانگ متھے دل پانہیں
اوہ کھیوندی بجلی زلف کنوں کر جھڑ دا گھنڈ چھپا نہیں
اوہ تیغ عراقی دھرہ میانوں گل لا بینوں ترسا نہیں
کر کلا دے بجلی وانگ جھمر وانگ ولا نہیں

ایسے حسنِ مطلق دی تلاش وچ اوہناں نے نہ ترا مجازی رنگ اپنایا اے بلکہ اللہ پاک دی ذات نوں پاون لئی پورا پورا زور لا چھڈیا اے تے ایسیاں ایسیاں تشبیہاں تے لفظاں دا ورتاوا کیتا نیں کہ پتا پیا لگدا اے کہ حضرت علی حیدرؓ دا سینہ پیا سڑدا اے تے کب پئی دھخدی اے تے اوہ اوس ساڑ تے دھخن نوں اللہ دی ذات دے دیدار توں بعد ای ٹھار سکدے نیں۔ اوہناں دے ایس جذبے دیاں تصویراں ایڈیاں سوہنیاں تے من کھچویاں نیں کہ پنجابی دے اُچیاں شاعراں

Marfat.com

کول ای ہون گیاں :

الف اوہ شمع گھر پر کاٹے زبان تینڈی خوبی کنوں متال کرے
اگے آکھ نہ سکے کہے بیرنگ دی کوئی کیہ گال کرے
پر پروانڑا دیہسن منہ تے جھل متاں قیل وقال کرے
متاں گردن ماری ساری جے مثل دی کائی مثال کرے
ہے ہے روہے کھڑی کدھی آہیں کہیاں جیون تینڈا خیال کرے
جو کجھ عشق تساڈڑے شعلڑاں شمع نمانڑی نال کرے
ویکھاں کیا کجھ لگیا بال ایانے ہتھ وچ دیوا بال کرے
حیدرؑ ہو پروانہ تاں یار بھی تینڈڑی اینویں بھال کرے

ایس مجاز نے ایہناں مورتاں دے پردے وچ اوہناں نوں جیس دی لوڑ تے تلاش اے کدی کدی بغیر کسے لگی لپٹی توں وی اوس نوں ظاہر کر دیندے نیں ۔ تے اوتھے وی اوہناں دا احساس، جذبہ تے وجدان گھٹ نہیں ہندا بلکہ اوسے روانی تے ڈوہنگھیائی نال ساڈے سامنے اُڈندا اے :

الف اہناں سوہنیاں وچ جلوہ نما بنے رنگ خوبی یار دی اے
بے رنگ ہویا جے چاندنی اندر ظاہر ورنگ دیوار دی اے
دسے اتنے گل پووے نہیں لا یدرک الابصار دی اے
ناہیں تاں بن جوہر عرض نوں کیونکر طرح قرار دی اے
نورٌ علیٰ نور کریں تماشا مظہر سرجن ہار دی اے
اوہ آپ سورج حیدر بہت بلند ایہ گل تاں دور چمکار دی اے

باہر لیاں نظراں وچوں اسی اگاں نہیں لنگھ سکدے بلکہ اوتھے ای کھب کے رہ جاندے آں اوس دیلے تیک کہ ساڈے کول دل دیاں اکھاں نہ ہون اسی اندر لی روح نہیں پچھان سکدے ۔ فیر نظاں دے ہیر پھیر توں ذرا کو بچ کے ویکھئے تے فیر ساہنوں توحیدیاں وحدت دا تصور اوسے طرح دا لبھے جاندا اے جیس طرح داد وجیاں صوفی شاعراں کول موجود اے بلکہ اوس توں بہتا ای نکھر جاندا اے ۔ اوہ ایس طرح کہ اوہناں کول تے اک تبلیغی رنگ موجود ہندا اے تے ایس تبلیغی رنگ وجہوں موضوع دا خشک ہو جانا ضروری ہو جاندا

اے۔ پر مجازی رنگ وچ پڑھن والا مزاوی لینداجاندا اے تے اوس اصل حقیقت تک وی اپڑ جاندا اے یا اپڑ سکدا اے۔ ایس طرح نال علی حیدرؓ ہوراں دا انداز بہتا ای موثر ہو جاندا اے۔ کیوں جے تشبیہاں دا رُخ محسوسات توں غیر محسوسات ول اے تے اسیں پڑھ کے اک سوہنے تے من موہنے خیال وچ ڈب تے کھب جانے آں تے جدوں اوس خیال وچوں اسیں نکلنے آں تے ساڈے سامنے اک وحدت ای وحدت رہندی اے۔

وحدت یاں توحید دی سک یاں تلاش لئی اوہناں دی صوفیانہ عملاں نوں اپنے سامنے رکھیا اے تے اوہ ہن عشق عملی تے گناہ دا احساس۔ عشق دے معاملے وچ حضرت شاہ حسین ہوراں نے اک مجاز قائم کر لیا سی۔ مادھو لال۔ تے اوس نوں اوہ بھل گئے تے حقیقت وچ کھب گئے۔ حضرت علی حیدرؓ ہوراں ایس عشق دے پرچار لئی لفظی بازی گری کولوں کم لیا اے۔ اوہناں نے مجاز قائم کیتا تے اوس دے راہیں حقیقت نوں پالین لئی مجازی رنگ دے عشق نوں ای اپنایا :

الف اندر گھنگھٹ دے ماریا ای دیکھاں گھنگھٹ اتاریاں ہووے گا کیا
تینڈی گندی مینڈی اندھیر پایا دیکھاں ول اُتاریاں ہووے گا کیا
تیغ وچ میان دو ٹک کیتا دیکھاں دھوالاریاں ہووے گا کیا
علی حیدر پچھ پیاریاں نوں سانوں لالا لادیاں ہووے گا کیا

یاں فیر :

خ خوبی گال لطیف گھنگھٹ تھوں دے چھم چھم کارے بھی توہیں توہیں
کدھی چھک چھک دریا گھنگھٹ ڈھاندا ٹھاٹھیں مارے بھی توہیں توہیں
جے کرے بہار بھی گھنگھٹ ہو کدھا گھنڈ اتارے بھی توہیں توہیں
جے کرے خراب حباب نوں دریا پھیر سنوارے بھی توہیں توہیں
مرزا یار نہ ماریں صاحباں کھڑی پکارے بھی توہیں توہیں
حیدر بادل دے وچ بجلی دے لشکارے بھی توہیں توہیں

ایس عشق لئی بھانویں اوہناں نے مجازی رنگ نوں ای اپنایا اے، پر نال ای اوہناں نے "طریقت" تے دی روشنی پائی اے۔ کہ ایہہ عشق کتابی یاں اکتسابی نہیں بلکہ "الف" نوں دیکھن دے چاؤ وچ ہور سبھے ای گلاں بھل گیاں نیں :

گل علم دا پڑھناں نیک بہوں پر عشقے دی بات انوکھڑی اے
چن تے سورج دی روشنی بہوں پر یار دی جھات انوکھڑی اے
شب قدر دی رات بھی بہوں چنگی پر وصل دی رات انوکھڑی اے
مشکل گھاتاں سمجھے اوہ حیدر پر برہوں دی گھات انوکھڑی اے

یاں طریقت تے اہلِ طریقت دے عقیدیاں نوں تھلڑیاں شعراں وچ سوہنے رنگ وچ پیش کیتا نیں :

د درشن تیرے نے درس بھلائے ملاں مفتیاں قاضیاں نوں
صرفی نحوی بھل بھل جاندے پڑھن مضارع ماضیاں نوں
خط تساڈے دے خط جوڈھیاں بھلے بیاض بیاضیاں نوں
حیدر یار دے درشن کیتیاں بھلے نفل نمازیاں نوں

پیرِ طریقت دی لوڑ تے تلاش لئی حقیقت نوں پان لئی کنیاں زندگیاں لنگدے نیں ایس دا اندازہ حضرت علی حیدرؒ دے ایہناں شعراں توں ہو سکدا اے :

جے جے سر چاہے ڈھولن مینڈا سر اُتے سر دیونا این
بھیناں زہر پیالہ رانجھن والا امبرس کر کر پیونا این
اُس چاک کیتا سینہ چاک مینڈا بھیناں چاک نہ سیوناں سیونا این
جے ول ول جیواں یار تھوں حیدر ول ول گھول گھتیونا این

تصوف توں وکھ دی علی حیدر ہوراں دی اک خوبی اے کہ اوہناں ادبی تے علمی دونویں موسیقیاں ورتیاں نیں، یعنی بحراں تے لفظاں نال وی تے موسیقی دے علم نوں وی سامنے رکھیا نیں۔ اوہناں دے ایہہ شعر پوریاں پوریاں ماتریاں تے اتردے نیں۔ کسے تروڑ دی لوڑ ای نہیں پیندی جو جدے گھرے تے کھڑکدے حرفاں دے ورتاوے نے اوہناں دیاں شعراں نوں وی سوہنیاں بنا دتا اے۔ ایس ایہہ آکھ سکنے آں کہ علی حیدرؒ ہوری درجہ اوّل دیاں شاعراں وچوں نیں۔

Marfat.com

جناب بابا محمد فضل الرحمٰن

بُلھے شاہ ــــ اک آفاقی شاعر

کیہ پُچھنا ایں ذات صفات میری
اوہو آدم والی ذات میری
"نَحْنُ اَقْرَبُ" دے وچ گھات میری

انج اپنا تعارف کراون والا ایہہ صوفی شاعر تے درویش انسان پنج دریاواں دی دھرتی وچ اوس ویلے پیدا ہویا جدوں ملک وچ بدامنی پھیلی ہوئی سی۔ خانہ جنگی دے ہتھیں ملک دا امن امان اک بھُلی وِسری کہانی بن گیا سی اک پاسے سکھ مسلاں آپو وچ لڑ رہیاں سن تے دوجے پاسے عالمگیرؒ دی موت مگروں مرکزی حکومت بالکل بے ہتھ پیر ہو چکی سی۔ پنجاب دی روح نوں نفرت تے تنگ نظری ورگے روگ چمڑے ہوئے سن۔ اجیہے ویلے بُلھے شاہؒ نے آکے ایہناں سمدے ناسوراں اُتے اپنی انسان دوستی تے جگ پیار دا پھنبا دھریا۔

اوہناں دا مُنڈ پُنا عالمگیر دے راج دا اخیری ویلا اے تے اوہناں نے مغلاں دے چڑھایا دا نقشہ اپنی اکھیں ویکھیا تے اوہدا اپنے کلام وچ ذکر وی کیتا اے، مُڈھلی تعلیم حافظ غلام مصطفےٰ قصوری ہوراں کولوں حاصل کر کے بلھے شاہؒ لاہور آ گئے تے ایتھے اِک بزرگ شاہ عنایت قادریؒ دے ہتھ اُتے مرید ہو گئے۔ ایس بزرگ نے اوہناں دی کایا ای پلٹ دِتّی۔

بلھے شاہؒ دی شاعری دا اصلی مُڈھ تے نینہہ شاہ عنایت ہوراں دی ذات ای اے۔ اوہناں دی شان وچ اجیہیاں زوردار تے معرکے دیاں کافیاں آکھیاں جیہڑا اوہدا ای حق اے:

ڈھونڈھو فقہ سجھ بھالیا میں قاصد گھلاں کیہڑا
چڑھیا ڈولی پریم دی دل دھڑکے میرا

آؤ عنایت قادریؒ جی چاہے میرا
میں اڈیکاں کر رہی کدی آ کر پھیرا

اوہ اپنے مرشد دی ای محبت دیاں پگڈنڈیاں جناب رسولؐ دی حُب نال جا ملاوندا اے۔ شاید ایس کرکے کہ غالب دے کہن موجب:

کاں ذاتِ پاک مرتبہ دانِ محبت است

کہتے اوہ اپنی عقیدت انج ظاہر کردا اے:

پیر پیراں بغداد اساڈا مرشد تخت لاہور
ایہو ای تسیں وی آکھو آپ گڈی آپ ڈور
میں دسناں ہاں تسیں پکڑ لیاؤ بلھے شاہ چور

یاں انج:

عرش منور بانگاں ملیاں سُنیاں تخت لاہور
شاہ عنایت کنڈیاں پائیاں لُک چھُپ کھچدا ڈور
میری بُکل دے وچ چور — نی — میری بُکل دے وچ چور

تے اپنے پیر بابت مُکدی گل ایہہ کہندا اے:

بلھے شاہؒ نوں مرشد ملیا، چھٹے سبھ تگادے
بلھے شاہ دے سمے سکھ دی نت دی پکڑ دھکڑ تے مار دھاڑ، مزاج تے سوسائٹی وچ خود غرضی تے نفسا نفسی دی جیہڑی حالت سی اوہنے اوہدے دل وی گہرے اشارے کیتے نیں:

اساں بھیت سجن دے پائے
اُسلٹے ہور زمانے آئے

اپنیاں وچ الفت ناہیں کیا چاچے کیا تائے
پیو پُتراں اتفاق نہ کائی دھیاں نال نہ مائے
اگلے جا بنگالے بیٹھے پچھلیاں فرش بچھائے
اساں بھیت سجن دے پائے

ایہو جیہی کیفیت نوں بلھے شاہؒ دے زمانے دے دوجے وڈے شاعر

Marfat.com

وارث شاہ نے وی بیان کیتا اے:

پیا ملک دے وچ ہے بڑا رولا ہر کسے دے ہتھ وچ تلوار ہوئی
اشراف خراب کمین تازہ زمیندار نوں وڈی بہار ہوئی
ساڈے دیس تے جٹ سردار آہے گھرو گھری جاں آن وچار ہوئی

پر ایس بارے بلھے شاہؒ دی سادہ پرکاری وارث شاہؒ ورگے سٹائلسٹ تے کردار نگار شاعر توں وی اگانہہ نکل گئی۔ اکھے:

سانوں آل یار پیاریا

یعنی گل تے اوہ کردا اے یار نوں ملن دی پرچ کیہ اے؟

جدوں اپنی اپنی سپے گئی دھی ماں نوں لٹ کے لے گئی
مونہہ بار ہویں صدی پیاریا سانوں آل یار پیاریا
در کھلا حشر عذاب دا بُرا حال ہویا پنجاب دا
ڈر حاویئے دوزخ ماریا سانوں آل یار پیاریا

بلھے شاہؒ نے فرقہ بندی، نفرت تے مذہبی تعصب ورگے روگاں دا علاج فلسفہ ہمہ اوست، وچ لبھیا۔ اوہنوں ہر اک بندے وچ رب ای دسیا تے اوہ رب دے بندیاں دے پیار وچ مگن بندہ تے رب دے پیار دے ای گیت گاوندا رہیا۔ ایسے پاروں اج تیک عوامی پسند دا تاج اوہدے سر تے پیا پھبدا اے۔ اوہدیاں کافیاں تے دوہڑے، گنڈھاں تے سی حرفیاں، باراں ماہ تے اٹھ وارے، ہر مذہب تے قوم دے لوک بڑے چاء تے پیار نال پڑھدے نیں تے سواد لیندے نیں۔ انج جاپدا اے کہ اوہنوں وی اپنی ایس آفاقی حیثیت دا احساس سی تے اپنے مشن دی کدی نہ مٹن والی قدر دا اوہنوں یقین سی۔ شاید تدے اوہ آپ علی حیدر ملتانی وانگ اعلان کردا اے:

بلھے شاہ فقیر وچارا کر کے چلیا کوچ نگارا
جگ وچ روشن نام ہمارا کوڑوں سچ نتاریا ای

تے حقی گل وی ایہو ای اے کہ اوہنے ہنیرے توں چانن نوں تے جھوٹھ توں سچ نوں نتار کے ساہمنے کیتا۔ اوہدی اکھ نے ویکھیا کہ:

مغلاں زہر پیالے پیتے بھوریاں والے راجے کیتے
کل اشراف پھرن چپ کیتے

Marfat.com

تے ایس" وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ" دے نظارے نے اوہدے دھڑکن والے دل تے ویکھن والی اکھ اتے دنیا دی بے ثباتی تے نمودی مُہر لا دتی۔ ذات پات، مال دولت تے اُچ نیچ دیاں حدّاں اِک اِک کر کے اوہدے سامہنے ٹھینڈیاں گئیاں، ہن اوہنوں بندے تے رب دا تعلق ہور وی پیارا ہو گیا۔ سارے انسان صرف انسان ہون کر کے عزت دے لائق نظر آئے۔ وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ۔ ایس برادری تے بھائی چارے نوں سمجھاون لئی اوہنے "ہمہ اوست" دا سہارا لتا۔ اوس انسانیت نوں جیہڑی ہندوستان دے ذات پات تے رنگ نسل دے بکھیڑیاں تھلے مہکدی سی، اوس انسانیت نوں اسلام دا پلہ پھڑاون لئی تے بھنجیوں چکن لئی "ہمہ اوست" دا سہارا پھڑیا۔

بلھے شاہؒ دے نیڑے ایہہ سبھ اکو ہستی دا پرچھاواں اے۔ ایہہ زبانی جمع خرچ نہیں سی۔ اوہدا ایس تے وی عمل سی جیہدی مثال اوہدی ساری زندگی اے۔ اوہنے ساری عمر ویاہ نہ کیتا تے پیار محبت تے رب دی توحید تے ایکا نتا دے جیہڑے گیت بابا نانک نے دوسو ورہے پہلوں چھیڑے سن، اوہو جیہے گیت ایہہ وی گاوندا رہیا:

دوئی دُور کرو کوئی شور نہیں ایہہ تُرک ہندو کوئی ہور نہیں
سبھ سادھ لئو کوئی چور نہیں ہر گھٹ میں آپ سمایا ہے

اوہ جے رب دی صفت کردا اے تے ایتھے وی اوہدا سٹائل سبھ تھیں وکھرا تے "ہمہ اوست" وچ ڈبیا ہویا اے:

یا ربّ خلقت پیدا کیتی، دنیا خواب خیال او یار
پاک محمدؐ وارد ہویا چودھاں طبقاں دا والی او یار
جو رنگ رنگیا گوہڑا رنگیا مرشد والی لالی او یار
اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ نازل ہویا قَالُوا بَلٰی سکھالی او یار
درمغانی دی دھوم مچی اے سخن دا گھنڈ اٹھالی او یار

تے جدوں اوہ گھنڈ اٹھدا اے تے اوہدی اکھ ویکھدی اے کہ:

احد کولوں احمد بنیا بس میم نکالی او یار

ہن اوہنوں ہر پاسے یار دا ای جلوہ نظر آوندا اے:

فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ وسنائیں اج او یار لوکاں بھانڈے جاک مہندا اوڑے جانے رب او یار

کھول گھنگھٹ مکھ ویکھ نہ میرا　　عیب نمانی دے کج او یار
میں گڈی آں ہتھ ڈور تساندے　　حاجی حج مکے نوں جاندے
ساڈا توں ایں حج او یار

اوہ یار دے درشن نوں حاجیاں دے حج توں گھٹ نہیں سمجھدا تے اوہنوں اک پاکباز عارف تے گنڈھ کپ چور وچ انسان ہون دی حیثیت نال کوئی بنیادی فرق نہیں دسدا اے:

حاجی لوک مکے نوں جاندے میرے گھر وچ توں شہ مکہ
وچے حاجی تے وچے غازی تے وچے چور اُچکا

اوہ "مقام کبریا" اُتے کھلو کے انج للکار دا اے:

کیوں اوہلے بہہ بہہ جھاکی دا　　ایہہ پردہ کس توں راکھی دا
پہلاں آپے آپے سازی دا　　ہن دسدا سبق غازی دا

علامہ اقبالؒ دی ایہہ رباعی، کتے بلھے شاہؒ دی صدائے بازگشت ای تے نہیں:

جہان از خود بیروں آوردہ کیست　　جمال جلوہ بے پردہ کیست
مرا گوئی از شیطان حذر کن　　بگو با من کہ اوہ پردہ کیست

آکھے:

ہن آیا آپ نظارے نوں　　وچ لیلیٰ بن بن جھاکی دا
شمس شاہؒ دا پوش لہائیو　　منصورؒ نوں سولی چا چڑھائیو
زکریاؑ سر کلوتر دھرائیو　　ہن لیکھا رہندا باقی دا

اوہنوں کائنات دی پیدائش وچ تے آنحضورؐ دی بعثت وچ دی "ہمہ اوست" دا ای جذبہ نظر آوندا اے۔ اوہدے نزدیک ربّ نے اپنی رحیمی دی شان ظاہر کرن لئی:

کن فیکونوں کن کہائیو　　نام نبیؐ دا وچوں بنائیو
خاطر کیہندی جگت کرائیو　　سر تے چھتر لولاکی دا

اوہ دینداراں دے رکھ رکھاتوں ڈاہڈا دور نسدا اے تے پیار محبت دا چاہوان اے:

جاں میں سبق عشق دا پڑھیا　　مسجد کولوں جیوڑا ڈریا
ڈیرے جا ٹھاکر دے وڑیا　　گھر وچ پایا محرم یار

Marfat.com

ہیر رانجھے دے ہوگئے میلے — بھلی ہیر ڈھونڈیندی بیلے
رانجھن یار بغل وچ کھیلے — سُدھ نہ رہیا سُرت سنبھال
وید قرآن پڑھ پڑھ تھکے — سجدے کردیاں گھس گئے متھے
نا رب تیرتھ نہ رب مکے — جس پایا تس نور جمال

تے اوہدی فن دی ڈونگھائی تے زبان اتے قدرت دا ایہہ حال اے کہ ساری کافی وچ شروع توں اخیر تک نہ تے خیالات وچ کوئی فرق تے الجھن اے تے نہ ای جذبے دے زور وچ ای کوئی گھاٹ۔

آدم دی پیدائش دے سوال نے اسپین دے مشہور مسلمان فلسفی ابن رُشدیاں ساڈے زمانے دے فلسفی ڈارون نوں ای پریشان نہیں کیتا، غالب دی حیران ہو کے چیک اُٹھدا اے:

جب کہ تجھ بن نہیں کوئی موجود — پھر یہ ہنگامہ اے خدا کیا ہے
سبزہ و گل کہاں سے آئے ہیں — ابر کیا چیز ہے، ہوا کیا ہے

پر بلھے شاہؒ نے غالب توں وی سو سال اگانہہ ایس مسئلے تے سوچیا:

ڈھولا آدمی بن آیا — اوہ آیا جگ جگایا
آپے آہو آپے چیتا — آپے مارن آیا
آپے صاحب آپے بردا — آپے گل وکایا
ہابیل قابیل آدم جائے — آدم کس دا جایا
بلھا ایہناں توں وی اگے آہا — دادا گود کھڈایا

بلھے شاہؒ دی آفاقی حیثیت دا اصل بھید اوہناں دے جگ پیار توں اُڈ دی اے پئی اوہ لوکاں دا شاعر اے۔ اوہدی زبان سادہ تے سٹائل ہر اک دی سمجھ وچ آون والا اے۔ فیر اوہ اک بے نیام تے دو دھاری تلوار اے جیہڑی اپنے تے غیر وچ کوئی فرق نہیں رکھدی۔ اوہدا نہ تے کوئی فرقہ اے تے نہ کوئی ذات برادری۔ رب تے رب دے بندیاں نال اوہدا پیار اوہدا ایمان اے۔ اوہ پچھلے ویلے شاعراں کل دا مصلح تے کل دا سنیہا دین والا اے۔ اوہ ویلے تے تھاں دیاں حداں پھلانگ کے ہر اک زمانے دا ساتھ دینداالنظری آوندا اے۔ ہر اک زمانے دی علمی سطح دے ساہمنے اوہدا کلام اپنے تے

اوہدے آفاقی ہون دی دلیل اے۔

اوہنے اپنی کوتاہ تلمیحاں تے استعارے وی اپنے ای آلے دوالے توں لئے۔ اوہنے بے ضرورت دیس توں باہر جھات پاؤن دا جتن نہیں کیتا (بھاویں فردوسی دا نگ اُکا ای عصبیت وی نہیں ورتی، ایس کرکے اوہدے کول شیریں فرہاد تے لیلیٰ مجنوں دا ذکر وی ملدا اے) اوہنے گھٹ ودھ چرخہ پونی، تسکلا ہتھی، ترنجن، ویاہ شادی، جنج مکلاوے دے ذکر نال ای اپنا سنیہا عاماں تیک اپڑایا۔

پنجاب دے رومان ہیر رانجھا، سسّی پنوں، مرزا صاحباں تے پنجاب دیاں روایتاں تے لوک کہانیاں نوں اپنی کوتاہ وچ ایوں جڑ دِتا کہ اوہدے وچ پنجاب دا دل دھڑک دا نظر آوندا اے۔ گیانی عبدالغفور قریشی دے کمن موجب "جے وارثؒ پنجاب دے کلچر دا ترجمان اے تے بلھے شاہؒ پنجاب دے دل دی پکار اے"۔

"ہیر رانجھے" نوں بلھے شاہ دے نیڑے خاص جگہ حاصل اے۔ اوہ ایہنوں عشق حقیقی دا پرچھاواں خیال کردا اے تے اوہدے سہارے بڑی گُجھی تے کم دی گل کر جاندا اے۔ اوس دے نیڑے ہیر رانجھا محبوب دی ذات وچ فنا ہون دی اِک علامت تے نشانی اے:

رانجھا رانجھا کردی نی مَیں آپے رانجھا ہوئی
سدّو نی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی
رانجھا مَیں وچ مَیں رانجھے وچ ہور خیال نہ کوئی
مَیں نہیں اوہ آپے ہے اپنی کرے پیا دل جوئی
ہتھ کھنڈی میرے اگے منگو موڈھے بھورا لوئی
بُلھیا ہیر سلیٹی ویکھو کتھے جا کھلوئی

اوہنوں تخت ہزارہ مکّے توں ودھ پیارا اے کیوں جے ایہہ یار دا ڈیرہ اے:

حاجی لوک مکّے نوں جاندے اساں جانا تخت ہزارے
جتوّل یار اُتے دل کعبہ بھاویں ویکھ کتاباں چارے

اوہ "ہیر رانجھے" نوں اپنی علمی پکیائی، فن دی وڈیائی تے سوچ دی ڈونگھیائی دے سرچشمے اک ہمیش دی زندگی دیندا اے۔ اج پنجابی لوک گیتاں وچ جوگی دا حُلیہ تے محبوب

Marfat.com

دا قد کاٹھ جیویں رچیا ہویا اے، اوہ بلھے شاہؒ دی ای دین اے:

رانجھا جوگیڑا بن آیا

ایس جوگی دے نین کٹورے　　بازاں وانگوں پینڈے ڈورے
مکھ ڈٹھیاں دُکھ جاون جھورے　　ایہناں اکھیاں لعل ونجایا

رانجھا جوگیڑا بن آیا

ایس جوگی دی ہے ایہہ نشانی　　کن وچ مندراں گل وچ گانی
صورت ایس دی ہے لاثانی　　ایس الفوں احد بنایا

روز ازل دے میثاق اَلست نوں اَپنے سچّے طریقے نال اُگھیڑیا اے کہ عام خاص شاعر دی اوتھے اُپڑائی نہیں ہوسکدی۔ "رب تے بندے دے اپنے تعلق نوں ہیر رانجھے دے تخت ہزارے والے تعلق دا مثالی رنگ دے سمجھاؤنا بلھے شاہؒ دا ای کم اے۔"
(ڈاکٹر فقیر)

بُلھا شوہ دی ایہہ گت پائی　　پیت پُرانی شور مچائی
ایہہ گل کیکر چھپے چھپائی　　نی تخت ہزاریوں آیا

بُلھے شاہؒ نے اپنے رنگ توں پرانہہ ہٹ کے دی کجھ دوہڑے، کافیاں، چونہہ مصرعے، پنج مصرعے، چھ مصرعے، باراں ماہ، ستوارے، اٹھوارے وغیرہ آکھے نیں۔ جے اسیں خالص ادبی لحاظ نال ویکھئے تاں اوہدی شاعری نال پنجابی زبان دا پلّہ بھریا ہویا اے۔ اوہنے ہر طرح دے تجربیاں تے جذبیاں نوں شعراں دا چولا پوایا تے ہر موضوع اُتے قلم اٹھایا، پر وعظ نصیحت دے میدان وچ اوہ کجھ جچدا نہیں۔ اکھے:

اِک روز جہانوں جانا اے　　جا قبرے وچ سمانا اے
تیرا گوشت کیڑیاں کھانا اے　　رکھ چیتا مرگ وسار نہیں

اوہدا سکّہ تے چلدا اے عشق محبت تے سوز گداز دے بازار وچ "من ونیراں" دی گھاٹی وچ۔ اکھے:

پڑھ سبق محبت اِک اُسدی دا، بے موجب کیوں پڑھنا ایں
پڑھ پڑھ قصّے جی پرچاویں، کیوں گھمن گھیر وچ وڑنا ایں
حرف عشق دا اکّو نکتہ کا ہے اٹھ لڑ اوس دا ہو

بلھے شاہؒ نوں قال نال نہیں حال نال غرض رہی اے۔ اوہ ٹیپ ٹاپ تے ظاہرداری دے خلاف ساری عمر جہاد کردا رہیا۔ اوہ کنک دھاکے جوں ویچن والیاں نوں انج ٹھاکدا اے:

وانگ رپیے بگے۔ پہن پوشاک، پھریں گلیاں تے وچ بزاراں دے
تیرے کھرے کھوٹے دا، پتہ تاہنیوں لگے، جے جاویں کول سنیاریاں دے
بُلھیا توں کوڈی ہورہ، تینوں ڈاموں نہ لگے، وانگ رپیے بگے

اوہدی نظر وچ دین دی بنیاد تے جڑھ رب دی توحید تے اِکتائی تے اوہدے حاضر تے موجود ہون دا یقین اے:

بلھے شاہؒ وارثؒ وانگ CLASS CONSCIOUS نہیں سوسائٹی اوس ویلے ذات برادری دے بنھاں وچ بُری طرح جھپڑی ہوئی سی تے میاں وارثؒ دی اوس دا اثر لے بناں نہ رہ سکیا۔ وارث دے خیال وچ:

(۱) نہیں چوہڑے دا پُت ہووے سیّد کھوڑے ہون ناہیں پُت لیلیاں دے
وارثشاہ فقیر نہ ہون بُت بٹاں تے موچیاں تیلیاں دے

پر بلھے شاہؒ دے نیڑے سیّدیاں شیخ ہونا کوئی فخر تے عزت دی گل نہیں۔ اوہنوں تے آدمیت تے انسانیت نال اٹٹ پیار اے۔ بلھے شاہؒ آپوں سیّد سن تے اوہناں دے پیر آرائیں۔ ساک سین نے ایس تے جیہڑا کھوڑو پایا، اوہدا حال بلھے شاہؒ دی اپنی زبانی سُنو:

بُلھے نوں سمجھاون آئیاں بھیناں تے بھرجائیاں
آل نبیؐ اولاد علیؓ دی بُلھیا توں کیہ لیکاں لائیاں
مَن لے بُلھیا ساڈا کہنا چھڈ دے پلڑا ارائیاں

ایہہ جواب پوری دیانت نال اوہ مونہہ توڑ دیندا اے پئی نسلی فخر دے بُت ٹکڑے ٹکڑے ہو جاندے نیں:

جیہڑا سانوں سیّد آکھے دوزخ ملن سزائیاں
جیہڑا سانوں ارائیں آکھے بہشتیں پینگاں پائیاں
جے لوڑیں باغ بہاراں بلھیا طالب ہو جا ارائیاں

۱۔ ضمیر تے نفس دے کھوہل تے مذہبی پاڑیاں نوں انج نظمایا اے۔

ضمیر تے نفس دی رسہ کشی تے مذہبی پاڑیاں نوں انج نظمایا اے:

کِتے رام داس کِتے فتح محمد ایہو قدیمی شور
مٹ گیا دوہاں دا جھگڑا نِکل پیا کجھ ہور
فی میری بُکل دے وچ چور

اوہنوں اپنے مشاہدے تے فطرت دے مطالعے تے اینا مان اے کہ اوہ نتیجے توں بے پرواہ ہو کے اَن جھک کہندا اے:

اساں پڑھیا علم تحقیقی اے اوتھے اِکو حرف حقیقی اے
ہور جھگڑا سب ودھیکی اے اینویں رولا پا پا بہندی اے

اوہ اپنے نشتر تے اوہدے فسد دی ڈونگھیائی نوں جاندا اے، پر لوکی اوس دی سہار نہیں رکھدے:

بُلھا شوہ اساں تھیں دُکھ نہیں بن شوہ تھیں دُوجا کِکھ نہیں
پر ویکھن والی اَکھ نہیں تائیں جان پئی دُکھ سہندی اے

اوہنے پاٹھی پجاری، باہمن نانگے تے جٹا دھاری دے سانگ نوں وی پرکھیا تے جگراتے کٹن والے ملوانیاں نوں، جیہناں نوں اپنے کھوکھے علم تے ظاہرا عبادت تے بڑا مان ہوندا اے، اوہناں نوں وی نہیں بخشیا۔ سگوں اوہ تاں اُکا ای اوس "مذہب" دا انکاری اے جیہدی بنیاد رب دی محبت تے اوہدی عالمینی اُتے نہ ہووے۔ اجیہی تعلیم جیہڑی رب نوں صبر قہر تے بدلہ لین تے ہر ویلے تیار ہستی ای ظاہر کرے۔ جیہڑی تعلیم نیکیاں دی طرف دوزخ دا خوف تے جنت دا لالچ دے کے ای بلاتے، جس دا بدلہ رب رحیم دی ملاقات نہیں سگوں گور عذاب یاں حوراں غلماناں توں اگے نہ ودھ سکے، بلھے شاہؒ دی نظر وچ اوہ دوزخ وچ سٹن جوگی اے:

پھڑ نکتہ چھوڑ کتاباں نوں کر دُور کُفر دیاں بایاں نوں
لا دوزخ گور عذاباں نوں کر صاف دلے دیاں خواباں نوں
گل ایسے گھر وچ ڈھکدی اے اِک نکتے وچ گل مُکدی اے

اوہنوں کٹھ مُلائیت، پاپائیت تے پیشوائیت توں سخت نفرت اے۔ اوہ ایہناں ٹھیکیداراں دی سخت دلی، بدخلقی، رکھ رکھاتے [illegible] توں سخت باغی

Marfat.com

اے، اجیہے عالم نوں اوہدا کہنا اے:

علموں بس کریں او یار

علم نہ آوے وچ شمار　　اکو الف تیرے درکار
جاندی عمر نہیں اعتبار　　علموں بس کریں او یار

اوہ علم جہدے تے بندے دا عمل نہ ہووے آپ نور دا چشمہ ای اے، پر اجیہا بندہ چٹا انھا:

پڑھ پڑھ علم لگا دیں ڈھیر　　قرآن کتاباں چار چوفیر
گردے چانن وچ ہنیر　　باہجوں رہبر خبر نہ سار

علموں بس کریں او یار

اجیہا شیخ جیہڑا زندگی تے اوہدے تقاضیاں نوں نہ سمجھے، جیہنوں اپنی روٹی کماون لئی نس بھج نہ کرنی پوے، جیہڑا نج کے کھان تے ڈھڈ بھرن نوں ای زندگی دی معراج سمجھے، قوم تے ملک لئی اوہ اک ناسور اے۔ اجیہا شخص "فَمَنْ هُوَ فِي هٰذِهٖ اَعْمٰى فَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى" دی جیندی جاگدی مثال اے:

پڑھ پڑھ شیخ مشائخ ہویا　　بھر بھر پیٹ نیندر سویا
جاندی واری اوہ نین بھر رویا　　ڈبا وچ اُرار نہ پار

علموں بس کریں او یار

بُلھے شاہؒ دی بڑی لمی عمر ہوئی۔ جیویں جیویں اوہدا علم تے مشاہدہ ودھدا گیا، اوہدی نظر صوبیاں تے ملکاں دیاں حداں پھلانگ کے اک رب تے اوہدی اک کائنات تے کھلر گئی۔ ہن اوہ ہوای بلھے شاہؒ انسانیت دے چوراستے تے کھلو کے آکھدا اے:

کیہ جاناں میں کون بُلھیا　　کیہ جاناں میں کون

ہن اوہ کفر تے ایمان دے بنھ توڑ کے لاہ سٹدا اے:

نہ میں مومن وچ مسیتاں　　نہ میں وچ کفر دیاں ریتاں
نہ میں پاکاں وچ پلیتاں　　نہ میں موسیٰ نہ فرعون

ہن اوہ نشیاں نال دی کم نہیں تے نہ ای خوشی غمی تے پاکی پلیتی دا ای دھیان اے۔ ہن تے اوہ آدم زاد ہون دا دی انکاری اے تے مذہب توں دی ناواقف۔ اج تے جے اوہ پچھاندا اے تے صرف اپنے آپ نوں کیوں جو "مَنْ عَرَفَ نَفْسَهٗ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهٗ"

Marfat.com

(جیہنے اپنے آپ نوں پچھان لیا، اپنے رب نوں پچھان لیا):

اوّل آخر آپ نوں جانا
نہ کوئی دُوجا ہور پچھانا
میتھوں ہور نہ کوئی سیانا
بُلھا شاہ کھڑا ہے کون

اِک زمانہ ہویا، مُلّا انور علی روہتکی نے "تذکرہ بُلھے شاہؒ" لکھیا سی جیہڑا ہن کدھرے نظری نہیں آوندا۔ بلھے شاہؒ دیاں کافیاں" حلوائے پنجاب" دے ناں نال چھپیاں سن، پر اِک تاں اوہ گھٹ سن تے دوجے اوہناں دا فارسی نظم وچ ترجمہ پڑھن والے نوں انج سطراں دے وچکار چکر دیندا اے جیویں کوئی راہ بھلا راہی۔

جوت سنگھ، جگت سنگھ نے خورے کدوں لاہور توں اِک کتابچہ" کافیاں عارف پاک باز بُلھے شاہؒ" دے ناں نال چھاپیا سی، جیہڑا لبھن والیاں نوں اجے وی اِک ادھی دکان توں مونہہ منگے مُل توں مِل جاندا اے۔ ایہدی چھپائی ڈاہڈی بھیڑی اے۔ کئی صفحے دو دو واری چھپ گئے تے دو کافیاں شاہ حسینؒ دیاں بلھے شاہؒ دے ناں تے ایس مجموعے وچ شامل نیں۔

ڈاکٹر فقیر ہوراں اپنی کتاب" مہکدے پھُل" وچ اک بڑا سوہنا تے نگر مضمون بُلھے شاہؒ تے لکھیا اے، پر اوہ بُلھے شاہؒ دے سارے کلام بارے اوہدے وچ گل نہیں کر سکے۔

پچھلے سال اوہناں دا ورھیاں پُرانا وعدہ پورا ہویا تے اوہناں چھان پھٹک تے پرکھ پرچول دا سِٹّہ" کلیات بلھے شاہؒ" پنجابی ادبی اکیڈمی نے چھاپیا۔ انج ایس آفاقی شاعر دا اِک مستند مجموعہ کلام ہُن ہلن لگ پیا اے۔ اُنج اجے وی ایس صوفی شاعر دے پیغام نوں سمجھاون تے عام کرن دی بڑی لوڑ اے۔ خاص کر کے بُلھے شاہؒ نے جیہڑا اپنیاں ہمعصراں تے مگروں آون والیاں تے اپنا اثر چھڈیا اے، اوہنوں گھنگا ملن دی لوڑ اے۔ اسیں دعا ای کر سکدے آں کہ رب رحیم" پنجابی ادبی اکیڈمی"، "رائٹرز گلڈ" (پنجابی ریجن) نوں تے پنجاب یونیورسٹی نوں توفیق دیوے کہ اوہ اوسے معیار تے بُلھے شاہؒ اتے ریسرچ دا بندوبست کرے،

Marfat.com

جس معیار تے شاہ عبداللطیف بھٹائی ورگے بزرگاں تے کم ہور ہیا اے، نہیں تاں کدے ایہوں نہ ہووے کہ ایس وڈے شاعر دی پیشین گوئی خود اوہدے اپنے متعلق ای ٹھیک ثابت ہووے:

میں بے قید میں بے قید
نہ رَول نہ وید
بُلھے شاہؒ دی ذات کیہ پچھنا ایں
ناپیدا ناپید

Marfat.com

جناب ڈاکٹر ترلوچن سنگھ

بُلھے شاہ دا تصوّف

بلھے شاہؒ نہ ویدانتی سی، نہ متعصب مسلمان۔ اوہ تنوں منوں صوفی سی۔ اوس دا پوٹا پوٹا سچے اسلام دا عاشق قادری صوفی سی۔ اسلام دے معنے نیں "اپنا آپ ربّ نوں ارپن کرنا"۔ اوہ اخیر دم تائیں مسلمان صوفی رہیا اتے قادری صوفی بزرگاں دے اصولاں تے عملاں تے چلدا رہیا۔ جیہڑے وچار شرعی مسلماناں دے خیالات دے اُلٹ اوس دی رچنا وچ پائے جاندے نیں، اوہ قادری چشتی تے سہروردی صوفیاں دے وچ بارہویں تیرہویں صدی وچ آ گئے سن۔

کئی سکھ عالماں نے بُلھے شاہؒ اتے گورو تیغ بہادر تے گورو گوبند سنگھ ہوراں دے جیون تے گوربانی دا اثر ویکھ کے سہج دھاری سکھ بناؤن دا جتن کیتا اے۔ ڈاکٹر لاجونتی راما کرشنا تے کجھ ہور عالماں نے اوس وچ انالحق تے شام پد (بھگتی تحریک دا اثر) تک کے اوس نوں لنگوٹی چوٹی والا شنکراچاریہ دا ویدانتی چیلا بناؤن دا جتن کیتا اے۔ ایہہ دونویں جتن بے معنی نیں اتے صوفی عقیدیاں تے خاص کر قادری صوفیاں دی تاریخ توں ناواقفی پاروں اُپجے نیں۔

ایس زاویے نال بابا فریدؒ دے کلام وچ اللہ تعالیٰ دی تھاں "پربھو" لفظ ورتیا ویکھدے آں تے پیر دی تھاں گورو۔ ایہناں لفظاں دی ورتوں بابا فرید نوں ہندو نہیں بنا دیندی۔ گورو صاحب دی بانی وچ اُپنشداں دے لفظ اینے ملدے نیں کہ پڑھن والے ہندو نوں اوہ ہندوای پرتیت ہوندے نیں۔ قرآن شریف دے لفظ تے اثر اینے مل جاندے نیں کہ مسلمان پھاٹک نوں اوہ پکے مسلمان نظر آوندے نیں۔ انسائیکلوپیڈیا آف ایتھکس دے لکھاری نے گورو نانک جی نوں عیسائی مذہب توں متاثر ہوندے سدھ کیتا اے۔ صوفی نیر مڈھ توں ای اسلام نوں اک آفاقی مذہب بناؤن دے جتن وچ سن۔ ایس جتن وچ اوہناں اپنے بنیادی عقیدے قرآن شریف توں لئے اتے ایہناں عقیدیاں نوں ہرمن پیارے بناؤن لئی اپنے علم مندر دے بوہے چوہاں پاسیاں توں کھلے

Marfat.com

رکھے۔ بلھے شاہؒ دیاں کافیاں توں اینہاں عقیدیاں دی روشنی وچ ویکھئے تاں صاف ہو جاندا اے کہ بلھے شاہؒ نے اپنے پیر توں تصوف دا پورا علم پراپت کیتا اتے اوہدے اُتے بڑے صدق تے درڑھتا نال عمل کیتا۔ میں ایہہ واضح کراں گا کہ بلھے شاہؒ وچ پرانے تے نویں صوفیاں دے سبھ روحانی گُن پائے جاندے نیں اتے اوہدے کلام اُتے پرانے تے نویں اثرات حقیقی روپ وچ ملدے نیں۔

قرآن شریف دا اثر

عنایت شاہؒ بھانویں اک ارائیں سی پر اک بڑا عالم صوفی سی۔ ہندوستان دے چونویں صوفیاں وچوں اجیہا عالم سی جیہنے سارے قرآن شریف دی تفسیر لکھی۔ ایہدے توں وکھ اوہنے صوفی عقیدیاں اتے انیکاں کتاباں لکھیاں۔ قرآن شریف تے محمد صاحب (صلی اللہ علیہ وسلم) دی زندگی توں پوری واقفیت ہونی بلھے شاہؒ لئی ضروری سی۔ قادری فقیر جدوی کسے نوں مرید بناؤندے سن، اوہنوں خاص کتاباں تے قرآن شریف دی تعلیم دے کے ای اوس نوں پروان مرید سمجھدے سن۔

قرآن شریف اک اجیہا تاریخ، تصوف تے روحانیت دا سوما اے جیہدے وچوں قاضیاں نے منوسمرتی دے بنائے قانوناں نالوں دی ددھ کڑے قانون کڈھ لئے اتے اسلام نوں اک زبردست سیاسی مذہب بنایا۔ ملاں ملانیاں نے انیکاں رسماں تے اصولاں دے بندھن تیار کر کے شرع دیاں کندھاں کھڑیاں کر لئیاں، پر اللہ دے سچے پریمیاں تے کھوجیاں نے اینہاں دیاں ہانی کرن والیاں لہراں توں انکار کیتا۔ قرآن شریف وچوں صدق، بھائی چارہ تے پیار دے مقاصد لے کے اوہناں اپنا جیون رب دے نور وچ ڈھالیا۔ جے چنگی طرح پرکھئے تاں پتا لگدا اے کہ صوفیاں نے قرآن دے بنیادی عقیدیاں دے نیڑے رہن دا ددھ جتن کیتا اے۔ قرآن شریف وچ ایہہ کتے نہیں آیا کہ پنجے نمازاں پڑھنیاں چاہیدیاں نیں، پر حکم انیک وار آؤندا اے کہ رب نوں دم بدم یاد کرو۔ رب دی یاد (ذکر) صوفیاں دا سبھ توں وڈا ذریعہ رہی اے۔ نماز تے عادت اوہ انیکاں وار کردے نیں، پر روحانی لگن دے خلاف رسماں دے اوہ ویری سن۔

قرآن شریف وچ یہودیاں دے پیغمبر حضرت موسیٰؑ تے عیسائیاں دے پیغمبر حضرت عیسیٰؑ دا جیون بڑے ستکار تے شردھا نال لکھیا ہویا اے۔ اوہناں نوں رب دے پیارے پیغمبر منیا اے تے اوہناں دے وچاراں دا وی بڑا ستکار کیتا گیا اے۔ حضرت محمد صاحب (صلی اللہ علیہ وسلم)

Marfat.com

دی وسیع القلبی دا اثر دی صوفیاں نے اپنایا۔ شرعی مسلماناں دیاں کرتوتاں توں ایہہ محسوس ہندا اے کہ اوہناں نے قرآن شریف توں ای دوجے مذہباں دی نفرت سکھی، پر ویکھیا جاوے تاں قرآن شریف توں سچی تعلیم پراپت کرن والے صوفی درویش ای سن۔ شرعی مسلماناں وچ نہ رب دے ذکر دا مشک ہوندا اے تے نہ ہی یہودیاں تے عیسائیاں لئی کوئی ستکار۔

قرآن شریف وچ ۱۲۴ آیتاں نیں جیہناں وچ پیار، رواداری تے کرم دا اُپدیش دتا گیا اے۔ صرف اک آیت اے جیہدے وچ لکھیا اے کہ کافر بُت پرستاں نوں ضرورت پوے تاں جنگ لڑ کے ختم کر دیو۔ حضرت محمد صاحب (صلی اللہ علیہ وسلم) دی ٹکر عرب دے خونخوار بُت پرستاں نال سی جنہاں دی اوتھے جیونا وی ممکن نہیں سی۔ کافر بارے قرآن شریف وچ انج لکھیا اے "کافر اوہ جس نوں لکھ سمجھا لتو، رب اُتے ایمان نہیں لیا سکدا۔ رب نے اوہناں دے دلاں تے کھوڑتا دے جندرے لا دتے نیں تے اوہناں دیاں اکھاں تے کتاں اتے بجر کپاٹ پے گئے نیں"۔ گورو نانک تے کبیر جی نے ایہو جیہے گھٹ عقل والے بندے لئی ساکت (رب توں بھلیا ہویا) لفظ ورتیا اے۔ شرعی مسلماناں نیں ایس کافر لفظ نوں سارے ای غیر مسلماناں تے ورت کے سارے مذہباں دے من والیاں نال ویر کھڑا کر لیا۔ یہودی، عیسائی، ہندو، بدھ، سکھ ہر اک دے نال خون دی کھیڈ کھیڈی۔ دوجے پاسے صوفی فقیراں نے قرآن شریف دیاں ۱۲۴ آیتاں دے اُپدیشاں نوں اپنایا اتے اوس بھیانک سمے جد قاضی رت دے سوہلے گاؤندے سن، مندراں نوں ڈھاؤندے سن تے صوفی نہ صرف محبت پیار تے رواداری دے گیت گاؤندے سن سگوں دوجے مذہباں نال روحانی سانجھ دی لبھدے سن۔

صوفی مت دے مڈھلے سمے ہیٹھ لکھے عقیدے صوفیاں نے قرآن شریف وچوں لئے اتے ایہو عقیدے سانوں بلھے شاہؒ دے کلام وچ بڑے واضح ملدے نیں۔

رب نوں اندر لبھنا چاہیدا اے باہر نہیں، اتے اوہ ہر تھاں اے۔

رب نے آکھیا میں آدمی پیدا کیتا۔ مینوں اوہدے دل دیاں سبھ خواہشاں دا علم رہندا اے۔ میں اوس دی شہ رگ نالوں وی اوہدے نیڑے آں (آیت ۲/۱۸۲) اللہ پورب دل وی اے تے پچھم دل وی اپنے حکم تے اپنی مرضی مطابق اوہ سچے تے سدھے راہ اُتے جس نوں چاہے پاؤندا اے (آیت ۲/۲۲) رب اوہناں نوں لبھدا ہوندا اے، جیہڑے صبر تے صدق وچ جیوندے نیں (۳/۱۵۳) بُلھے شاہؒ دی رب نوں اندر بھالدا اے۔ اوہنوں اپنے ات نیڑے پرتیت کردا اے۔ جد اوہدا جمال اوہنوں دس پیندا اے تاں اوہنوں ہر تھاں تے گھٹ گھٹ وچ تکدا اے:

Marfat.com

جت دل ویکھاں وسدا اوہی　　قسم اوسے دی ہور نہ کوئی
گھر وچ پایا محرم یار　　عشق دی نویں نویں بہار

ایس آخری پوڑی نوں چھوہن لئی اوہ حضرت محمد صاحب (صلی اللہ علیہ وسلم) تے اپنے پیر عنایت شاہؒ دا رنی اے:

فضل تیرا درکار اساں نوں ہر ویلے ہر حیلے
پاک رسول محمد صاحبؐ، میرے خاص وسیلے

"اول اللہ نور اپایا" قرآن شریف دی ۲۴ ویں سورت دا عنوان اے "نور"۔ ایہدی آیت ۳۵ وچ لکھیا اے۔ اللہ عرش تے فرش دا نور اے۔ اوس دا نور اک آہلنے (مشکوٰۃ) نیائی اے، جس وچ اک دیوا اے، تے دیوا شیشے نال گھریا ہویا اے۔ اوس نور توں اگا نہ نور اے۔ اللہ دا نور اوہنوں ظاہر ہوندا اے جس اُتے بخشش ہووے۔ اوہناں گھراں وچ نور جگمگا اٹھدا اے جیہناں وچ اوہدا حکم ہووے۔ اوہناں گھراں (دلاں) وچ اوہدا ناں نت گایا جاندا اے۔ اوتھے اوہدی تعریف ہوندی اے، دن رات تے بار بار۔

جد الغزالی صوفی مت دے راہے پیا تاں اوہنے پورے روحانی تجربیاں مگروں قرآن شریف دی ایس آیت اُتے اک کتاب لکھی جیہدا ناں رکھیا "مشکوٰۃ الانوار"۔ اوہ اپنی ایس کتاب وچ لکھدا اے۔ "دنیا دی روشنی ایس اکھ نال ویکھی جا سکدی اے، پر ایہہ روشنی ہنیرے وچ الوپ ہو جندی اے تے دیر تائیں رہن والی نہیں، پر من اندر دا نور ای اصلی چانن آکھیا جا سکدا اے۔ ساڈی جسمانی اکھ سورج دا چانن تکدی اے تے ساڈی دِب درشٹی توں اللہ دا نور ظاہر ہوندا اے۔ رب جوت سُرت اے تے سبھ جوتاں دا سوما اے۔ پُورن پار برہم حقیقی سچ اے۔ اوہو ای اکو اِک نور اے"۔

منصور نے وی لکھیا اے "سارے ای پیغمبراں دے معرفت دے چراغ اوس اللہ دے اِک نور توں ای اُپجدے نیں۔ اوس نور توں ای سبھ اکھیاں نے جوت حاصل کیتی"۔

بُلھے شاہؒ ایسے نور دا ای پجاری اے، جس وچ اوس نوں ایہہ نور دکھائی دیندا سی۔ اوس وچ بُلھے شاہؒ نوں اپنی روحانی تے مذہبی سانجھ دس پیندی سی۔ اوہ لکھدا اے:

جدوں ظاہر ہوئے نور ہوریں　　جل گئے پہاڑ کوہ طور ہوریں
تدوں دار چڑھے منصور ہوریں　　اوتھے شیخی نہ مینڈی تینڈی اے
مونہہ آئی بات نہ رہندی اے

الغزالی دی "مشکوٰۃ الانوار" داست ایہناں سطراں وچ بُلھا دیندا اے:

وید، قران پڑھ پڑھ تھکے — سجدے کردیاں گھس گئے متھے
نہ رب تیرتھ، نہ رب مکے — جن پایا تن نور اوتار -
عشق دی نویں نویں بہار

ایس دل اندر جگدی اچھلی جوت دے عشق وچ اوس نے باہرلے جھوٹے دکھاوے تے مذہب دے ناں تے پتھر دل مومناں دیاں لڑائیاں تیاگ دتیاں:

نام محبوب سرے دی بازی — جس نے کل طبقے لوساجی
من میرے وچ جوت براجی — آپے ظاہر حال دکھایا

رب دا مکھڑا

رب دے جمال نال عشق حقیقی صوفیاں دے تصوف دی کنجی اے۔ ایہوای بھید بھری کنجی بُلھے شاہؒ نے عنایت شاہؒ توں لئی۔ رب دے جمال نوں صوفی عشق مجازی دی منزل اُتے کئی اشاریاں تے کنایاں نال درساون لگے۔ پیارے مکھڑے دا کنایہ اوہناں نے قرآن شریف دی ایس آیت توں لیا "جس پاسے دل وی تکو، اودھرای رب دا مکھڑا نظر آئے گا" (آیت ۲ : ۱۰۹) قرآن شریف وچ سبھ توں پیاریاں سطراں ایہہ منیاں گئیاں نیں۔ مکھڑے دا صوفیائی نظریہ پروفیسر آربری دی کتاب (صوفی) ایوں دیندے نیں "ربی جمال دا پرچھاوی کرپا راہیں اظہار"۔ ایس توں ای ہور خوش جمال دے کنایے ورتے جاون لگ پئے۔ جیویں زلف، اکھیاں، شراب وغیرہ اتے ہراک وا اڈ اڈ صوفیائی مطلب اے۔ شراب توں مطلب اے درشن کھیڑا۔ بُلھے شاہؒ نے وی ایہو تشبیہاں اشارے ورتے نیں:

لگ گئے ان ہدبان پیارے — چھُٹ گئے دنیا دے کوڑ پسارے
اَسی مُکھ ویکھن دے وِنجارے
پہلی پوڑی پریم دی پلھ راہے ڈیرا — حاجی مکے حج کرن ہیں مُکھ ویکھاں تیرا
آئیں عنایت قادری ہتھ پکڑیں میرا

بُلھے شاہؒ ربی نور دا پاندھی سی۔ اوہ ازلی نور دا وِنجارا سی۔ اوہدے دل وچ صرف سچائی دی روشنی جگدی سی۔ اوہدے صوفیائی خیال مطابق سچا عشق ربی جمال دا احساس اے۔ تانہیوں بُلھے شاہؒ

Marfat.com

واعشق اینا نرمل تے پاک اے کہ اوس وچ واشنا دا مُشک نہیں۔ اوس وچ ات ای نکھے تے اُچے سچے جیون دی خوشبو اے تے رومانس تے تصوف دا تعلق صوفی مت دی تاریخ وچ بلھے شاہؒ توں صدیاں پہلاں جڑ چکا سی۔ اوہدے وچ رومانس تے تصوف دا بڑا نکھریا ہویا نرول روحانی میل اے۔ بُلھے شاہؒ دا روحانی رومانس ہیر رانجھے دے درد انجانے ہجر تک جاندا اے اتے اوہدا تصوف مستی تے ہوش دے وچکار رہندا اے۔

عشق دیوانگی

صوفی مت اسلام وچ پریماں بھگتی دی اک لہر رہی اے۔" جو اللہ تے رسولؐ دے پریم مارگ تے چلدے نیں، اوہناں نوں اوس دے پیار اُتے جت نصیب ہوندی اے۔" (آیت ۵ : ۵۹) ایس عشق دے راہ نوں چار مہان صوفیاں نے ایکیا۔ رابعہ بصریؒ (وفات : ۸۰۱ء) بایزیدؒ (وفات : ۸۷۵ء) جنید بغدادیؒ (وفات : ۹۲۲ء) تے منصور حلاجؒ (وفات : ۹۲۲ء) رابعہ نے صوفی مت نوں میرا بائی والی پریم دیوانگی دتی۔ اوس دی محبت دا اندازہ اوس دی پرسدھ دعا توں لگایا جا سکدا اے۔" اے اللہ! جے میں تینوں دوزخ دے ڈر توں پیار کراں، مینوں دوزخ وچ ساڑ دیویں، جے میں تینوں بہشت دی خواہش نال پیار کراں، مینوں بہشت توں وانجھے رکھیں، پر جے میں تینوں تیری پراپتی دی خواہش لئی پیار کراں، اپنے پیار توں نہ وچھوڑیں۔" اک ہور دعا وچ کہندی اے۔" اے اللہ! اک میرا خود غرض پیار اے۔ میرا خود غرض پیار اوس ویلے ہوندا اے، جد تُسی گھنگھٹ چاکے اپنا مکھڑا وکھاندے او۔"

بایزیدؒ ہوریں روحانی پینڈے دا ذکر دیاں لکھدے نیں،" اے اللہ! میں اپنی خودی دے ہوندیاں تہانوں نہیں حاصل کر سکدا تے نہ ای میرا ایس خودی توں چھٹکارا ہوندا اے، میں کیہ کراں"؟ رب نے جواب دتا۔" او بایزیدؒ توں اپنی خودی توں چھٹکارا پاؤنا اے تاں میرے پیارے رسول (حضرت محمدؐ صاحب) دے راہ اُتے چل۔ اپنیاں اکھیاں نوں اوس دے پیراں دی دُھوڑ نال روشن کر کے اوہدے پچھے ٹریا جا" (کشف المحجوب)۔ جنید بغدادیؒ نے تصوف دی تشریح انج کیتی اے۔" رب ساڈی خودی مار دیوے تے اپنے آپ وچ نویں زندگی بخشے" (امام قشیری : رسالہ صہ ۱۲۶) منصور حلاج دا عشق حقیقی بارے ذکر اوہدی اپنی کتاب وچ ملدا اے، جس وچ اوہ لکھدا اے۔" جے تُسی اللہ نوں نہیں محسوس کر سکدے تاں اوہدے روپ دے کمبل نوں ای پہچان لو۔ میری روح اوس دے روپ دا کمبل اے۔ میں اوہ ازلی سچ آں (انا الحق)، اوس ازلی سچ راہیں میں ہمیشہ قائم رہن والا سچ آں۔" منصور نوں بُلھا اپنی مستی وچ ہمیشہ یاد رکھدا

Marfat.com

اے۔ الغزالی نے صوفی عشق حقیقی دے راہ نوں اپنے آپار علم نال روحانی تے فلسفیانہ مقبولیت دتی۔

ایہناں چونہاں صوفیاں توں متاثر ہویا اک ولی اللہ عبدالقادر جیلانیؒ (۱۰۷۷ء توں ۱۱۶۶ء) بغداد وچ ہویا اے، جس نے قادری صوفی فرقے دی نینہہ رکھی۔ عبدالقادرؒ لسانیات دا ماہر، مجتہد تے اُچے درجے دا صوفی ہویا اے۔ اج وی اوہدے مزار اُتے اوہدے مرید بغداد، مصر تے مراکو وچ بہوں گنتی وچ پائے جاندے نیں۔ اوہ صوفی اپنی وسیع القلبی، پاکیزگی تے دیاں سچائی مشہور اے۔ سارے قادری صوفی گھٹ وَدھ دن وچ ستّو واری ایہہ پڑھدے نیں: "میں اللہ توں بخشش دی خیر منگدا آں، رب دے بوہے۔ اللہ، حضرت محمدؐ، اوہناں دی آل اولاد تے اصحاباں اتے مہر کرے۔ اک اللہ توں سوا ہور کوئی نہیں (ایچ۔ اے۔ گبز، محمڈن ازم)۔ قادری فرقہ مُڈھ توں ای بڑا وسیع القلب منیا گیا اے۔ ایہدیاں ترقی پسند راچیاں تے ایہناں دی سادگی، سرلتا ہر قسم دے تعصب توں نفرت کردی اے۔ عبدالقادر دا اثر کئی بھیڑے بندیاں تے اینا پیا کہ کئی چور، ڈاکو تے خونی اوہدے راہ وچ آکے سچے سچے فقیر بن گئے۔ عبدالقادر پیر دستگیر دے ناں نال مشہور ہویا۔

ہندوستان وچ سبھ توں پہلاں محمد غوث نے قادری فرقے نوں ۱۴۸۲ء وچ لیاندا جو بہاولپور آکے ٹکیا، پر ایس فرقے نے مشہوری اودوں حاصل کیتی جد میاں میرؒ (۱۵۵۰ء توں ۱۶۳۵ء) لاہور آکے ٹکیا، اتے سٹھ درہے ایہدی تبلیغ کردا رہیا۔ میاں میرؒ تے اوہدے مرید ملاں شاہؒ دا اثر جہانگیر، شاہجہان، داراشکوہ تے اوہدی بھین اتے اینا پیا کہ جو لفظ ایہناں نے میاں میرؒ دی تعریف وچ ورتے نیں، اوہ اوہناں نے کسے ہور بزرگ آدمی دی تعریف وچ نہیں ورتے۔ میاں میرؒ دی دُوجی پیڑھی دچوں عنایت شاہؒ ہویا اے۔ بُلھے شاہؒ جیہے شاعر کھوجی دا اوس نوں پیر چنا ظاہر کردا اے کہ قادری فقیراں وچوں عنایت شاہؒ اپنے ویلے دی بڑی بزرگ ہستی سی اتے ایہہ اندازہ لگاؤنا اوکھا نہیں کہ عنایت شاہؒ نے بلھے شاہؒ نوں اوس عملی تصوف وچ ڈھالیا، جس راہیں اوہنوں چانن مل گیا۔ اک کھٹن سادھنا دی خبر اوہ کتے کتے دیندا اے:

جس نوں چاٹ امر دی ہووے، سو ای امر پچھانے
ایس عشق دی اوکھی گھاٹی جو چڑھیا سو جانے

ڈاکٹر لاجونتی، بلھے شاہؒ دے پیراں وچ ویدانت فلسفے دیاں بیڑیاں پاؤندی ہوندی دی مندی اے: "بلھے شاہؒ دے پریتم دے درشن چتراں وچ اسلام دی گوڑھی رنگن اے۔ اوہ ایس درشن جھلک دے روایتی اتے قرآن شریف دیاں آیتاں مطابق گیت تے حضرت محمدؐ ہوراں دی تعریف گاؤندا اے۔"

رابندر ناتھ ٹیگور دے اک مترینوں دسدے سن کہ ٹیگور نوں پہلوں اک راگ دی دُھن آویش

Marfat.com

آوندی سی۔ ایہہ راگ دی لے اوس دے اندر گونجدی گونجدی اک نظم بن جاندی سی۔ بلھے شاہؒ دیاں کافیاں توں وی انج ای پرتیت ہوندا اے:

نی سیو میں گئی گواچی — کھول گھنگھٹ میں ناچی
جس میری جند گھٹی — بلھا شوہ نے ناچے نچائے
اوتھے تھم پئی کرکٹی
میں تاں اک سے پھائی — میں وچ میں نہیں رہیا کائی

ہر کافی وچ گیت رس تے نتری ہوئی چال اے۔ ادبی اسلوب اونا ای کمزور ہو جاندا اے۔ اوہ اپنے صوفی رومانس نوں سدھ پدھرا ای رکھدا اے۔ اوس دا عشق حقیقی فلسفے یاں گوڑھی معرفت دے در نہیں کھڑکاؤندا۔ اوس دا عشق حقیقی شرع، مذہب تے پھوکے دکھاوے، شردھاتوں بغیر پاٹھاں پوجا نوں پٹکا پٹکا کے ماردا اے:

شرع کہے چل پاس ملاں دے، سکھ لے ادب آداباں نوں
عشق کہے اک حرف بتھیرا، ٹھپ رکھ ہور کتاباں نوں
شرع کہے چل مسجد اندر، ہر نماز ادا کر لے
عشق کہے چل میخانے وچ، پی کے شراب نفل پڑھ لے
شرع کہے چل بہشتیں چلئے، بہشتاں دے میوے کھاواں گے
عشق کہے اوتھے پہرہ ساڈا، آپ ہتھیں ورتاواں گے

بلھے شاہؒ دا تصوف بامقصد تصوف سی۔ ایہہ تصوف گنبھیر روحانی جاگرتی اتے احساس اُتے نربھر سی۔ ایہہ احساس اوس نوں قادری صوفی سلوک تے عملاں توں عنایت شاہؒ راہیں ملیا۔ عنایت شاہؒ اُچ کوٹی دا عالم تے ولی اللہ سی۔ اوس توں جیون سکھیا لے کے بلھے شاہؒ دی سنت صوفی بنیا۔

میاں میرؒ نے شادی نہیں سی کرائی۔ اوس دے بہت سارے مریداں نے وی جتی ستی رہنا پسند کیتا۔ میاں میرؒ توں چلی ایس روایت مطابق بلھے شاہؒ نے وی شادی نہیں کرائی جیویں داراشکوہ دی بھین نے قادری اصولاں تے چل کے ویاہ نہیں کرایا۔ ایوں ای بلھے شاہؒ دی بھین نے وی ویاہ نہیں کرایا۔

شیخ فریدؒ دا بابا راج درباراں توں اینا اُکتا گیا سی کہ اوہنے راج درباراں توں دُور رہن دا قول اخیر تائیں نبھایا۔ ایہو وچار دھارا سانوں شیخ فریدؒ وچ اک درڑھ وشواش دے روپ وچ ملدی اے"۔ وشوا بھارتی شانتی نکیتن" دے سابق وائس چانسلر کھشتی موہن سین اک مضمون وچ لکھدے نیں کہ بلھے شاہؒ دا پردار

Marfat.com

قسطنطنیہ توں آکے پنجاب وچ وسیا۔ قسطنطنیہ، پلاٹینس توں متاثر صوفیاں دا گڑھ سی۔ پلاٹینس دے خیالاں دا چھپیا اثر سانوں بُلھے شاہؒ وچ دی ملدا اے، پر ایہہ نظریہ ہور ودھیری کھوج دا محتاج اے۔

بُلھے شاہؒ دا مقام پنجابی ادب وچ بہت اچا اے۔ اوہ ایس لئی نہیں کہ اوہدے کلام دے فنکارانہ پکھ وچ کوئی خاص گل اے۔ سگوں ایس پاروں کہ اوہدا تصوف تے اوہدا جیون فلسفہ سبھ نوں پیارا اے۔ اوہدے تصوف وچ اجیہے آفاقی خیالات نیں جو ہر انسانی دل نوں ٹُنبدے نیں تے ہر اک نوں نگھی کھچ پاؤندے نیں۔ بُلھے شاہؒ دی معرفت، اُسدا سدا گا رہیا تے سدا نچ رہیا دیوانہ پر پاک دل ادب دی اک اجیہی برہم پری اے جس وچ قدم رکھدیاں ای نگھ آؤندا اے۔ شانتی آؤندی اے تے پیار وچ من جھومن لگ پیندا اے۔

Marfat.com

جناب ڈاکٹر ھرنام سنگھ

ہیر وارث شاہ

(۱)

اَج آکھاں وارث شاہ نوں ، کِتوں قبراں وچوں بول
تے اَج کتاب عشق دا ، کوئی اگلا ورقہ پھول

"ہیر وارث" پنجابیاں دی سبھ توں لاڈلی تے ہرمن پیاری کتاب اے۔ دو صدیاں گزر جان تے وی اُسدی ہر دلعزیزی وچ کوئی فرق نہیں پیا۔ سگوں آزادی حاصل ہو جان توں بعد آرہی تمدنی جاگرتی نے اس دی مشہوری تے اہمیت وچ وادھا ہی کیتا اے۔ دوہاں پنجاباں دے ریڈیو پروگراماں، پریہاں، چوپالاں تے جلسیاں اکٹھاں وچ اجے تک ایہو پردھان اے۔

(۲)

وارث شاہ دے اپنے قول دے مطابق ایہہ امر تے ہرمن پیاری تحریر کھرل ہانس (ضلع منٹگمری)[1] وچ ۱۱۸۰ھ مطابق ۱۸۲۲ بکرمی مطابق ۱۷۶۶ عیسوی وچ تیار ہوئی :

سن یاراں سئے اُسیا نبیؐ ہجرت ۔ ملے دیس دے وچ تیار ہوئی
اٹھاراں سئے باقی آسمتا ندا راجے بکرماجیت انسار ہوئی
کھرل ہانس دا ملک مشہور ملکاں جتھے شعر کیتا یاراں واسطے میں
پرکھ شعر دی آپ کریسن شاعر، گھوڑا پھیریا وچ نخاس دے میں

(۳)

وارث شاہؒ نے ایس لاثانی قصے وچ پنجابیاں دے دو محبوب کرداراں ——— ہیر تے رانجھے

۱۔ گورنر موسیٰ جوراں دے زمانے توں منٹگمری شہر تے ضلعے دا ناں ساہیوال رکھ دتا گیا اے۔ (مرتب)

Marfat.com

—— دی پریت کہانی نوں قلمبند کیتا اے۔ ایہہ کہانی وارث شاہ توں چوکھا چر پہلاں ہندی تے فارسی تاں کتے رہی، وارث دی اپنی بولی وچ دی نظمائی جا چکی سی۔ دمودر تے مقبل ایس نوں سکھانت روپ (COMEDY) وچ تے احمد اُدھ پچدھے دکھانت رُوپ (TRAGEDY) وچ پیش کر چکیا سی، پر اوہناں دے قصے ہر دلعزیز نہ ہون کر کے ایہہ کہانی بھُلدی جا رہی سی۔ خوش قسمتی نال اٹھارویں صدی دے دُوجے اُدھ وچ ایس نوں وارث جیہا "سخن دا وارث" مل گیا، جس دے دل وچ ایس نوں سدا دی زندگی دین دا ارادہ مچل اُٹھیا۔ ایس دی وجہ تصنیف دسدیاں اوس آپ آکھیا:

یاراں اساں نوں آن سوال کیتا قصہ ہیر دا نواں بنائیے جی
رانجھے ہیر دی گل سُنی، نویں سرے توں پھیر جگائیے جی
ایس پریم دی بھوک دا سبھ قصہ، ڈھب سوہنے نال جگائیے جی
یاراں نال مجالساں وچ بہہ کے، مزا ہیر دے عشق دا پائیے جی

تے ایہہ حقیقت اے کہ وارث نے نِرا ایس نوں جگایا تے مزے نال جگایا ہی نہیں، سگوں اپنی فطری قابلیت، اختراعی ہنر، غیر معمولی علمیت تے بلند پایہ شخصیت صدقے ایس وچ اجیہی جان پا دتی کہ ایہہ ہمیشہ لئی امر ہو گئی۔ رائے بہادر کنھیا لال ہندی نے اک تھاں خوب آکھیا اے:

اگرچہ پیش ازیں وارث سخندان — نظم کردہ است نظمِ حالِ ایشاں
مگر نظمش بہ پنجابی زبان است — کہ مطبوعِ دلِ پنجابیاں است"[1]

وارث شاہؒ توں بعد وی درجناں شاعراں نے ایس پریت جوڑی دے پیار نوں گایا تے ہن تک برابر گا رہے ہن، پر وارث نے نہ صرف اپنے پہلیاں (PREDECESSORS) نوں ہی مات پا دتا سگوں اوس اُتے اجیہی مُہر لا دتی جو اجے تک ٹُٹ نہیں سکی۔ ایس گل دی خبر وی اوس دی خود اعتمادی نے ایہناں شعراں آپے دے دتی سی۔

سخن یادگاری رہی شاعراں دی، جہناں طبع دا زور آزمایا ای
اے پر "ہیر" نہ کسے نے کہی ایسی، شعر بہت مرغوب بنایا ای

ایسے لئی اوس نے بڑا باخبر تے بیباک ہو کے بڑے فخر نال آکھیا:

ہور شاعراں چکیاں جھوتیاں نیں، غلہ پیٹیا وچ خراس دے ہیں
پر سخن گھبرو دیس وچ خوش ہو کے اچھل بیجیا واسطے باس دے ہیں

۱۔ نگارین نامہ" مصنفہ رائے بہادر کنھیا لال ہندی۔

Marfat.com

(۴)

دنیا جان دی اے کہ وارث دے بیجے ہوئے ایس پھُل دی خوشبو، بلاشک، اوس دے ویس واسیاں نوں اُجے تک معطّر کر رہی اے تے اوس دا ایہہ چیلنج ہن تک اوسے طرح قائم اے۔

وارث دے مگر لیاں (SNCCESSORS) نے ایس چیلنج نوں توڑن لئی ٹل لایا، پر اوہناں دی کوئی پیش نہ گئی۔ ہور تاں ہور شیر پنجاب مہاراجہ رنجیت سنگھ دا شاہنامہ لکھن والے مہاں قصہ نویس مولوی احمد یار نے تاں اوہناں نوں مات پاون دا اعلان دی کر دتا سی، پر اپنی "ہیر" مکا کے اوہناں دی گوڈے ٹیک دتے۔ اپنی ایس ہار دا اقبال کر دیاں اوہناں صاف آکھیا:

وارث شاہ جنڈیالے والے واہ وا ہیر بنائی
میں وی ریس اوسے دی کر کے، لکھی توڑ نبھائی
پر خوا ٹکل مضمون بنھن دی، اوس سو میں نہیں کائی
وڈا تعجب آوے یارو! ویکھ اوس دی دانائی
میں قصے لکھدیاں ورہے، پنجاہ سٹھ، اپنی عمر لنگھائی
تے اوس قصیاں وچوں ایہو، اکو 'ہیر' بنائی
کی آکھاں بولی نھاں لگدی، کیہہ گل ڈھکدی آئی
احمد یار کہے ایس جیہی، اٹکل میں نہیں آئی"[1]

انیویں صدی دے اخیر وچ سید فضل شاہ ہوراں دی ہیر وارث شاہؒ نال اڈہ لایا تے لکھیا:

وارث شاہ ہسایا جگ عاماں، خاصاں تُساں روا دتاں زار پیارے
ہسن والیاں توں ہسن لوک دانے، اتے روندیاں کرن پیار پیارے"[2]

تاریخ ایس گل دی گواہ اے کہ فضل شاہ ہوراں دی وی دال نہ گلی۔ وارث شاہ دی "ہیر" ہاشم شاہ دی "سسّی" وانگ اوہناں دے جیوندیاں دی بے مثال سی تے ہن وی لاثانی اتے جو مشہوری تے مقبولیت ایس نوں اودوں حاصل ہوئی، اوہ وقت گزرن نال گھٹی نہیں بلکہ ودھدی ہی گئی اے۔ ایتھوں تک کہ 'سیف الملوک' دے محبوب مصنف میاں محمد بخش صاحب نے تاں ایہہ وی کہہ دتا سی:

۱۔ ہیر رانجھا، مولوی احمد یار، گجرات صفحہ ۱۴۹ ۲۔ قصہ ہیر رانجھا، سید فضل شاہ، لاہور صفحہ ۸۰

Marfat.com

وارث شاہ سخن دا وارث، نندے کون اُنہاں نوں
حرف اُنہاں دے تے اُنگل دھرنی، قدر نہیں اساں نوں[1]

ہاں اینا فرق ضرور پیا کہ جدوں شاعر ہار بیٹھے تاں ناشر نتر آئے، اوہناں ایس نوں اپنی کھٹی دا وسیلہ بنا لیا تے ایس نوں وَدھ توں وَدھ وڈھے حجم وچ چھاپن لئی ضد بضدی ٹُل لائے۔ کئی تاں ایس نوں "پنجابی میں قرآن" من کے ایس دیاں تفسیراں وی چھاپن لگ پئے[2]۔ میاں پیر اندتہ ہوراں فرمایا اے:

شیراں وانگ میدان توحید اندر، وارث رُج کے چُنگیاں لائیاں نیں
گلاں ربّ رسولؐ دے بھیت دیاں، رانجھے ہیر دے وچ چھپائیاں نیں[3]

یورپی عالماں نے جے "سسیاں" وچوں ہاشم شاہ دی سسّی نوں انگریزی جامہ پوایا[4] تاں ہیراں وچوں ایہہ مان "ہیر وارث نوں ہی حاصل ہویا[5]"

پنجابیاں نے جے کدی کوئی اتنے وڈے حجم دی کوئی غیر مذہبی کتاب مونہہ زبانی یاد رکھن دا جتن کیتا اے تاں اوہ کتاب وی ہیر وارث ہی اے۔ اصل وچ ایہہ پنجابی شاہکار نرا پُرا اک قصہ ہی نہیں سگوں اک ساکھیات قومی ادارہ (NATIONAL INSTITUTION) بن گیا جاپدا اے۔ ایس دا مصنف صرف اک عام قصہ گو ہون دی تھاں پنجاب دا قومی شاعر (NATIONAL POET) تسلیم کیتا جان لگ پیا اے۔ ایس لئی جدوں ۱۹۴۷ء دی خونی ہنیری جھلن نال سارا پنجاب کُرلا اُٹھیا سی تاں

۱- سیف الملوک و بدیع الجمال صفحہ ۳۶۹، ۲- یادگار وارث، مصنفہ پروفیسر ضیا محمد، لاہور صفحہ ۱۴ —
۳- اصلی تے وڈی ہیر وارث شاہ، لاہور۔ ۴- ہاشم دی سسّی دا انگریزی ترجمہ سر رچرڈ ٹمپل صاحب نے کیتا سی۔
۵- پہلاں ایس نوں ۱۸۸۱ء وچ رومن حرفاں وچ چھپوایا (دیکھو: ROMAN URDU TOURNAL VOL, IV, LAHORE 40, 39, 38, NO, 1881) پھر ۱۸۸۶ء وچ انگریزی ترجمہ شامل کر کے شائع کیتا۔ (دیکھو: THE LEGENDE OF PUNJAB, VOL, III, 1886, BOMBAY) پوری تفصیل لئی دیکھو "سسی ہاشم" مصنفہ پروفیسر ہرنام سنگھ شان، پنجابی ساہت اکاڈمی لدھیانہ، ۶- ہیر وارث دا انگریزی ترجمہ سی۔ ایف اوسبورن نے کیتا سی۔ ایس دی موت پچھوں سر جارج گریرسن دی مہربانی نال "انڈین اینٹی کویری" دے ضمیماں وچ چھپیا۔ دیکھو (INDIAN ANTI 1921, 1922, 1923) VOL II: 50, 51, 52) پوری تفصیل لئی دیکھو میری "کھوجاں تے لبھتاں" وچ چھپیا پنجواں مقالہ: ہیر وارث دا انگریزی انواد (ترجمہ) پنجابی دنیا۔ پٹیالہ

Marfat.com

اوس دے دکھاں دی ترجمانی کرن لئی ایسے وارث شاہ نوں ہی واسطے پائے گئے سن۔ دُکھی پنجاب دی آواز امرتا پریتم تے ایسے دردمند نوں مخاطب کرکے لکھیا سی:

اَج آکھاں وارث شاہ نوں، کتوں قبراں وچوں بول
تے اَج کتاب عشق دا، کوئی اگلا ورقہ پھول
اک روئی سی دھی پنجاب دی، توں لکھ لکھ مارے وین
اَج لکھاں دھیاں روندیاں، تینوں وارث شاہ نوں کہن
دے ہیں دردمنداں دے دردیا، اٹھ تک اپنا پنجاب
اَج بیلے لاشاں وِچھیاں، تے لہو دی بھری چناب
جتھے وجدی سی پھوک پیار دی، دے اوہ ونجھلی گئی گواچ
رانجھے دے سبھ ویر اَج، بھُل گئے اوہدی جاچ[1]

آخر ایس سبھ کجھ دی کوئی وجہ وی تاں ہونی اے۔

(۵)

ہیر وارث دی اتنی مشہوری، مقبولیت تے ہردلعزیزی دی سبھ توں وڈی وجہ ایس دی عوامی اپیل ہی سمجھدا ہاں۔ وارث لوک دلاں دا محرم سی۔ جن سادھارن دے ہاواں بھاواں تے آساں اندیشیاں دی ترجمانی جس ہنرمندی نال وارث شاہ نے کیتی اے۔ اوہ ہور ہیر لکھاری تاں کتے رہے کسے ہور قصہ گونوں دی نصیب نہیں ہوئی۔ سا ہورے بیٹھی برہوں کٹھی ہیر دے دل اُتے رانجھے جوگی دی آوند دی خبر سُن کے جو کجھ واپردا ہے اوس دی مثال تاں سارے ہیرادب وچ لوڑیاں دی نہیں لبھدی، جیویں:

(الف)

گھر آنان نے گل کیتی، ہیرے! اک جوگی نواں آئیا نی
کنیں اوسدے درشنی مُندراں نے، گل ہینکلا عجب سوہائیا نی
نالے گاوندا تے نالے روندا اے، وڈا اوس نے رنگ مچائیا نی
پھرے ڈھونڈدا وچ حویلیاں دے، کوئی اوس نے لعل گنوائیا نی

۱۔ ملیاں واٹاں، امرتا پریتم یا نویں رُت (اُردو)، امرتا پریتم۔

Marfat.com

(ب)

مٹھی مٹھی ایہہ گل نہ کرو اڑیو! میں تاں سُندیاں ہی مرگئی جے نی
تُساں ایہہ جدو کنی گل کیتی، کھلی تلی ہی میں بہہ گئی جے نی
گئے ٹٹ تران تے عقل ڈبی، میرے دھو کلیجڑے پئی جے نی
کویں کن پڑائے کے جیوندا اے؟ گلاں سُندیاں ہی جند گئی جے نی
بھانویں بھکھڑا راہ وچ رہے ڈگا! خبر اوسدی کسے نہ لئی جے نی
جسدا چن پُتر سواہ لائے بیٹھا، دتا رب دا ماں سہہ گئی جے نی
وارثشاہ پھرے دُکھاں نال بھریا، خلقت اوسدے مگر کیوں پئی جے نی

(ج)

رب جھوٹھ نہ کرے جے ہوئے رانجھا تاں میں چوڑ ہوئی مینوں پٹیا سُو
اگے اگ فراق دی ساڑ سُٹیا، سڑی بلی نوں پھیر کیوں پھٹیا سُو
نالے رن گئی نالے کن پاٹے، آکھ عشق تھیں نفع کی کھٹیا سُو؟
میرے واسطے دُکھڑے پھرے سیہندا، لوہا تا، جیہے نال چٹیا سُو
وارثشاہ اس عشق دے وچ وچوں، جفا جال کی کھٹیا وٹیا سُو

(د)

انسانی جذبیاں دی ایہی باکمال ترجمانی دے علاوہ وارث شاہ نے ایس رچنا وچ پنجاب دے پنجابیاں دی جو تصویر پیش کیتی اے، اوہ وی ہن تک بے مثال اے۔ پنجابی مزاج، جو گردے تے رہنی بہنی نے ہیر وارث وچ پہلی وار اپنا رجواں تے بھرواں بیان لیا اے۔ گھون مون کرا کے وی اپنی ٹیس نہ چھڈن تے کھریاں کھریاں سناؤن دا ایہا حوصلہ کسے انکھلے تے خوش رہنے پنجابی جوان دا ای ہو سکدا اے۔ رانجھا بالناتھ نوں مخاطب کر دیاں آکھدا اے:

ناتھا! جیوندیاں مرن ہے کھرا اوکھا، ساتھوں ایڈ نہ واعدے ہونے نی
اسیں جٹ ہاں ناڑیاں کرن والے، اساں کچکڑے نہیں پرونے نی
ساتھوں کھپری نا دنہ جلائے سانبھی، اساں ڈھگے ہی انت نوں جونے نی
رناں پاسوں جو درجدے چیلیاں نوں، اوہ گورو نہ بخشے چونے نی

Marfat.com

رناں دین گا ہلیں اسیں چپ کریئے، ایڈے صبر دے پیر کس دھوونے نی
تساں ہسنوں کھیڈنوں منع کیتا، اساں دھوئیں دے گوہے نہ ڈھوونے نی

ایسی طرح پنجابی سماج دی انکھ نے ساؤ پنے توں وی وارث نے ہیر دے بھرا دے موہنوں ایوں زبان دتی اے:

سلطان بھائی آیا ہیر سندا، آکھے ماؤں نوں دھی نوں ماڑ اماں
تیرے آکھیاں ستر جے بہے نائیں، پھیراں ایس دی دھون تلوار اماں
چاک وڑے نا ہیں ساڈے وچ ویہڑے، نہیں ڈکرے کراں گے چار اماں
جے کر دھی نہ حکم وچ رکھیوای، سبھو ساڑ سٹاں گھر بار اماں
وارث شاہ جیہڑی دھی بُری ہووے، دیئے روہڑ سمندروں پار اماں

اصل وچ وارث نے ایس سارے قصے نوں پنجابی چلن تے سپرٹ وچ گُنھ کے اتے فرفوبھن بھید نوں اُتانہہ اُٹھ کے پیش کیتا اے۔ سمکالی پنجاب دے معاشرتی، تمدنی تے سیاسی رجحاناں اتے طاقتاں دا جائزہ لے کے ایس کہانی نوں ایہناں دے ڈھانچے وچ جڑ کے پیش کیتا اے۔ وارث نے ہور ہیر لکھاریاں وانگ کہانی بیان کرن تے اینا زور نہیں لایا جا پدا جتاں ایس رائیں اپنے ویلے دی معاشرتی تے تمدنی حالت نوں ایکن تے لایا ہویا محسوس ہوندا اے تے ایس وچ اوس دی "ہیر" دی ولکھنتا (امتیازی حیثیت) اے۔ "ہیر وارث" اوس زمانے دی تصنیف اے جدوں وارث دا پنجاب اوس دے اپنے قول مطابق سُرچک رہیا سی تے ہر طرح دی غلامی دیاں زنجیراں نوں ونگاراں پا رہیا سی:

پیا ملک دے وچ بڑا رولا، ہر کسے دے ہتھ وچ تلوار ہوئی
تدوں دیس دے جٹ سرکار ہوئے، گھر وگھریں جاں نویں سرکار ہوئی

ہیر تے اوس دی سہیلیاں سماجک بندھناں نوں پکیرا کرن والے کیدو جیہے دوکھیاں دیاں جھلیاں ایویں ساڑیاں سن:

جیویں ساڑ قصور تے کھڈیاں نوں، اگاں خالصے پھوک دکھائیاں نے
فوجاں شاہ دیا، وارثا، مار متھرا مُڑ پھیر لاہور نوں آئیاں نے

ایسے پنجاب دی باغی رُوح ہیر دے مُونہوں ایویں بیان لے رہی سی:

اکھیں لگیاں مُڑن نہ دیر میرے، بیبا گھول گھتی بلہاریاں وے
ویہن پئے دریا نہیں کدے مُڑدے، وڈے لا رہے زور زاریاں وے

Marfat.com

لہو نکلنوں رہے نہ مُول ویرا، جتھے لگیاں تیز کٹاریاں وے
سر دتیاں باجھ نہ عشق پکے، نہیں ایہہ سکھالیاں یاریاں وے

(۷)

جے ایہو جیہیاں صفتاں دے نال، ایس قصے دے تانے پیٹے وچ کم کر رہے شعری فن نوں وی دیکھے تاں "ہیر وارث" دیاں امتیازی وصفاں دا لوہا آپ مہارے منناپے جاندا اے۔ کہانی تاں آخر اوہو سی ناں تخت ہزارے دے موجورا نجھے دے نکے پتر دھیدو تے جھنگ نوا سی چوچک سیال دی لاڈلی دھی ہیر دے اُمک پیار دی جس نوں نبھاون لئی رانجھے نجھاں چاریاں تے کن پڑوائے۔ ہیر جفر جالے تے صدق نبھایا اتے اخیر دونویں پیار دی دروڑی تے نچھاور ہو گئے۔ ایس کہانی توں تاں شاید ہی کوئی پڑھیا جاں اَن پڑھیا پنجابی اَن واقف ہووے وارث دی تاں گل ای چھڈو، جس نوں ایس دا خاکہ گھڑیا گھڑایا مل گیا سی۔ پر کمال تاں وارث دی ہُنری کاریگری وچ اے، جس صدقے ایہہ سادی تے عام کہانی اِک مہان کاوِ (زرمیہ نظم) دا مضمون بن گئی۔ وارث نِرا پُرا اِک قصہ گو ہی نہیں سگوں اک ماہر تے باخبر فنکار وی سی۔ اوس نے ایس جنگی جیہی کہانی دیاں ٹکیاں سنبھاونا واں نوں اُگھاڑیا۔ ایس دے ڈھانچے نوں گھٹایا ودھایا اتے ایس نوں وَدھ توں وَدھ ناٹکی (ڈرامائی) تے دلچسپ بنا دتا۔ ایس نوں ہور ہیر لکھاریاں وانگ بیانیا حکایتی، ڈھنگ وچ بیان دی تھاں کرداراں دی گل بات راہیں پیش کیتا تے اوہناں دے عملاں راہیں مورتی مان کر دتا۔ رانجھے تے بھابیاں، ہیر تے رانجھے، قاضی تے ہیر، رانجھے تے بالناتھ، جوگی تے عیالی، سہتی تے جوگی، ہیر تے سہتی دچکار ہوئی گل بات، سوال جواب، نوک نوں جس عمدگی، اصلیت نگاری، قادرالکلامی زور تے جوش نال وارث شاہ نے پیش کیتا اے، اوہ اوسے اُتے ختم اے۔ جوگی دے بھیس وچ جھوٹی مُوٹھی غصہ جھاڑ رہے رانجھے تے رنگپور دے لاگے اجڑ چرا رہے عیالی دے کجھ مشکری گدھے شعر پڑھن نال ای تسلی ہو جاندی اے، جیویں:

جوگی: ست جنم کے ہیں فقیر جوگی، نہیں نال جہان دے ہیر میاں
اساں سہلیاں کھپراں نال ودتن، بھیکھ کھا کے ہودنا دھیر میاں
پرہاں جا جٹا، سانوں چاک آکھیں، اسیں فقر ہاں ظاہرا پیر میاں
ناؤں لہریاں دے سانوں ڈرن آوے، رانجھا کون تے کون ہے ہیر میاں
جٹا چاک بناؤ نہیں جوگیاں نوں، ایہا جی آوے سٹوں چیر میاں

Marfat.com

عیالی: اساں رانجھیا ہتھ کے گل کیتی، جا لائے واہ جے لگدا ای
لاٹ رہے نہ جیوندے وچ لکی، ایہہ عشق النبڑا اگ دا ای
سماں یار دا تے گھتا باز والا، جھٹ چور دا تے داؤ ٹھگ دا ای
نے کے نڈھڑی نوں کھسک جا چاکا، سیدا ساک نہ ساڈڑا لگ دا ای

ایس مکالمانہ رنگ ڈھنگ دی ورتوں توں علاوہ وارث شاہ نے اپنے پہلیاں توں اُلٹ، ایس کہانی نوں اک ہُنر پورت جیہی مروڑی دے کے ترس تے ڈر اُپجاؤندا اک سپھل تے سبھاوک مہا دکھانت بنا دتا اے۔ کئی شعر پڑھن جاں سنن ویلے کلیجے نوں ہتھ پیندا اے۔ جیویں جھنگوں وداع ہندی ہیر دی بے بسی ظاہر کردے ایہہ شعر:

لے دے رانجھیا، واہ میں لاتھکی، میرے وس تھیں گل بے وس ہوئی
قاضی، ماپیاں ظالماں بنھ توری، ساڈی نیندڑی دوستی بس ہوئی

اتے ہیر دی ودائیگی پچھوں بھابیاں دے بلاوے تے رانجھے دا ایہہ دل چرواں جواب:

بھابی! خزاں دی رُت جاں آن پُجی، بھور آسرے تے پئے جال دے نی
سیون بُلبلاں بوٹیاں سُکیاں نوں، ربا پھُل لگن نال ڈال دے نی
اساں جدوں کدوں اوہناں پاس جانا، جیہڑے محرم اساڈڑے حال دے نی
وارث شاہ جو گئے سو نہیں مُڑ دے، لوک اساں تھیں آوناں بھال دے نی

ایہو جیہیاں درد بھریاں جھالیاں چتران توں علاوہ، وارث نے پڑھن سُنن والیاں دا شوق جگاون تے اوہناں دی بے صبری قائم رکھن لئی نوڑ مطابق موقعے میل دی ورتے اتے کرداراں تے گھٹنا واں دی ٹکر نال کئی ناٹکی موقعے دی پیدا کیتے۔ ہیر تے سہتی نوں اکو بند وچ اکو ساہے ٹکڑا کے کتنا سوا پیدا کر لیا اے:

انی دیکھو نی! واسطہ رب دا جے! واہ پے گیا نال کپتیاں دے
وارث شاہ میاں کھڑے نہ پیئے، کن پاٹیاں رب دے پٹیاں دے

وارث شاہ نے کہانی دیاں گھٹنا واں نوں کرم تے پھل دی لڑی وچ پرو کے اتے اوہناں وچ کئی طرح دے سبھاؤ تے واقفی اُن کے ایہناں نوں اینویں بیڑیا اے کہ اوس نوں اپنی کرتکا دی اتے مان تے بھروسہ دی پرتیت ہویا اے، جیویں:

ایسا شعر کہیا پُر مغز موزوں، جیہی موتیاں لڑی شہوار دی سی
تمثیل دے نال بیان کیتا، جیہی زینت لعل دے ہار دی سی

Marfat.com

ایس شاہ پارے دے خاتمے تے اوہنے ہک تھاپڑ کے ایہہ اعلان کردتا سی:

پرکھ شعر دی آپ کرلین شاعر، گھوڑا پھیر یا وچ نخاس دے ہیں
ہور شاعراں چکیاں جھوتیاں نی، غلہ پیٹھا، وچ خراس دے ہیں

نالے ہور شاعراں وانگ ایس کہانی نوں ہونی دا چمتکار دسن دی تھاں وارث شاہ نے ایس دے کرداراں نوں ایس نال ٹکر لیندیاں دس کے اُتے ایس دے تانے پیٹے وچ انسانی جذبیاں نوں پردھانتا دے کے، ایس نوں ہندے بتیدے جیون دے نیڑے لیا کھلھایا۔ فیر کرداراں نوں اک دوجے توں اجیہے پیچ نال نکھیڑیا کہ اوہناں دے ناں نے بناں ہی اوہناں دیاں گلاں تے کارگزاریاں توں ہی اوہناں نوں پچھانیاں جاسکدا اے۔ جیویں:

اماں بس کر گالیاں دے ناہیں، گالیں دتیاں وڈڑا پاپ آوے
وارث شاہ نہ مُڑاں رنجھیڑے توں، بھاویں باپ دے باپ دا باپ آوے

ہیر توں سوا ایہہ کجھ ہور کون آکھ سکدا اے؟ تے ہیٹھ لکھیا حلیہ جے کیدو نہیں تے ہور کس دا ہو سکدا اے:

ملے سراں نوں اے وچھوڑ دیندا، بھنگ گھتدا وچ کڑماتیاں دے
بابل انبڑی تے جا بٹھ کرسی، اتے اکھسی وچ بھرجائیاں دے

وارث نے اپنی کہانی ایس دے کرداراں دے اجیہے مکالمیاں راہیں ہی بیان کیتی اے تے ایہہ مکالمے اپنے جاندار، جوشیلے، قدرتی تے معنی خیز ہن کہ پڑھن سنن والا آپ صارے کیلیا جاندا اے، جیویں:

رانجھا آکھدا ہیر نوں ماں تیری، سانوں پھیر مُڑ رات دی چنبڑی اے
میاں سُن لے اوس دا آکھیا توں، تیری ہیر پیاری دی انبڑی اے

ایویں صرف دو شعراں وچ ای اک اہم مسئلے دا ذکر تے فیصلہ نائیک تے نائیکہ دے ایس سوال وچ ہی بند کردتا اے۔

(۸)

ہیر دی کہانی نوں ایہو جیہی ادبی کاریگری نال، لکھن سوارن توں علاوہ، وارث شاہ نے ایس وچ درد سوز دی رجواں بھریا اے، پر وچتی ہیر دا جوگی دے بھیس وچ آئے ہوئے رانجھے نوں ایہہ جواب میں جتی وار پڑھیا اے، اونی وار ردیا ہاں:

Marfat.com

ہیر آکھیا "جوگیا! جھوٹھ بولیں، کون رُٹھڑے یار ملاوندا اے؟
ساڈے چم دا جُتیاں کرے کوئی، جیہڑا جیو دا روگ گواوندا اے
اِک جٹ دے کھیت نوں اگ لگی، ویکھاں آن کے کدوں بجھاوندا اے
اِک باز توں کاگ نے کونج کھوہی، ویکھاں چپ اے کہ کرلاوندا اے
بھلا موئے تے وچھڑے کون میلے؟ اینویں جیوڑا لوک دلاوندا اے
دیواں چوریاں گھیودے بال دیوے، وارثشاہ جے سُناں میں آوندا اے

(۹)

پھیر خوبی ایہ کہ وارث نے ایس کہانی دے اجیہے جذبیاں نال اپنے ذاتی جذبیاں تے ہڈبیتیاں نوں کرداراں نال رلا ملا کے پیش کیتا اے کہ اوہ شاعر دے اپنے دل دیاں ہوکاں جاپن لگ پیاں نیں۔ جیویں:

تُسیں دیس رکھو، اسیں چھڈ چلے۔ لاہ جھگڑا بھابیئے! گل ایہا
ہتھ پکڑ کے جُتیاں مار بکل، رانجھا ہو تُریا وارث شاہ جیہا

شاید ایسے لئی ایس دی لکھن پرینا دا ذکر کردیاں وارث نے آپے دس دتا اے کہ:

تدوں شوق ہویا قصہ جوڑنے دا۔ گل عشق دی جدوں اظہار ہوئی

(۱۰)

رہندی کسر وارث دی اپنی مادری بولی اُتے باکمال دسترس نے پوری کر دتی۔ ہیر ادب تاں کتے رہیا سارے قصے ادب نوں زبان دے میدان دا شاہسوار اجے تک نہیں ملیا۔ وارث دی بولی مٹھاس تے ٹھیٹھتا، سندرتا تے وشالتا نوں ویکھ ویکھ پنجابی دی امیری تے سمرتھا دا سبھے ہی گیان ہو جاندا اے۔ بولی بارے سر جارج گریرسن نے آکھیا سی کہ

"ہیر وارث اجے تک خالص پنجابی دا سبھ توں ودھیا نمونہ مُنی جاندی اے"[1]

ایہہ بولی دی پناہ لین لگیاں جہاں کوی ڈاکٹر رابندر ناتھ ٹیگور نے مشہور فلمکار شری بلراج ساہنی نوں آکھیا سی کہ "جس بولی وچ گورو نانک تے وارث شاہ نے ترانے چھیڑے ہن، اوہ کویں کنگال ہو سکدی اے"[2]

۱۔ "بلٹن سکول آف اورئینٹل سٹڈیز، جلد اول، حصہ سوم، صفحہ ۸۸۔

۲۔ "مات بولی دی شرن" بلراج ساہنی۔

Marfat.com

پھر خوبی ایہہ کہ وارث نے اپنی بولی دیاں مجبوریاں سامنے جھکن دی تھاں ایس دیاں لکیاں سنبھاؤنا واں اگھاڑیاں اتے ایس نوں ایجیہے سُہج نال ورتیا کہ اج وی پنجابی دی کوئی لُغت (لفظاں، محاورہیاں، کہاوتاں تے اٹل سچائیاں وغیرہ دی) ہیر وارث دی، مدد لئے بناں مکمل نہیں ہو سکدی۔

ایسے بولی دے چُست عام فہم اتے سبھاواں تے موقعیاں مطابق ڈھکویں پھبویں لفظاں وچ وارث نے جو جو محاورے، تشبیہاں، استعارے تے اٹل سچائیاں بنھیاں، اوہ ساری پنجابی نظم دا شنگار ہن۔ کجھ مثال وجھوں:

(ا)

تیرے بیٹھیاں ویاہ لئے گئے کھیڑے، داڑھی پرھے دے وچ منا بیٹھوں
ہن وارکی پچھنیں مُور کھا اوئے، جدوں رڑے تے مُون منا بیٹھوں

(ب)

سیاں نال لٹکندڑی مان متی، جویں ہرنیاں ترٹھیاں بار وچوں
پھرے چھنکدی چادے نال جٹی، چڑھیا غضب دا کٹک قندھار وچوں

(ج)

وارث شاہ میاں گنا چکھ سارا، مزے وکھ نے پوریاں پوریاں دے

(د)

گنگا گئیاں نہ ہڈیاں مُڑ دیاں نے، گئے وقت نوں کسے ناں موڑیا ای

بولی شبلی اے حلقے وچ پائے ایجیہے پورنیاں توں علاوہ، ہیر وارث نے پنجابی عروض نوں دی اک یادگار سوغات دِتی۔ وارث دی ہُنرمندی صدقے ہیر وارث وچ پنجابیاں دا من بھاؤندا چھند بینت، چوٹی اُتے پہنچ گیا اتے ہن تک ایسے دا ہی بول بالا اے۔ ایسے دی مدد نال تھاؤں تھائیں "کلام شاعر" لکھن دی پرت پا کے وارث نے پنجابیاں نوں ہیر دے قصے دے پنج وَن وَناں دی واقفی دا اک وڈا خزانہ وی دے دتا اے۔

(۱۱)

ہندوستانی تہذیب تے تمدن دے اک اُگھے عالم پروفیسر جے چند ودیا النکار نے پچھے جیہے جالندھر ریڈیو سٹیشن توں بولدیاں آکھیا سی کہ ہیر وارث دے ویلے دے ہندوستانی

ادب دا جائزہ لین توں بعد میں تاں ایس نتیجے تے پہنچیا ہاں کہ اودوں دے ہندوستان وچ ہیر وارث دے ٹاکرے دی ہور کوئی ادبی رچنا نظر نہیں آوندی۔

اجیہی فوقیت تے اُپر دسیاں لاثانی دنیاں صدقے ہی پنجابیاں نے اودوں توں ہی وارث دی ہیر نوں اپنیاں دل دیاں ڈونگھائیاں وچ تھاں دتی ہوئی اے۔ پھیر جناں مان وارث نے ہیر نوں دِتا اے اوس توں کتے ودھ پنجابیاں نے خود وارث نوں دتا اے۔ شاید ایسے نوتدِ نظر رکھدیاں پنجاب دے اک موجودہ عوامی شاعر سردار ودھاتا سنگھ نیرؔ نے آکھیا اے کہ:

مٹھی بولی دے وارثا! سچ منیں، منّاں میں پنجابی دا پیر تینوں
دتی جند توں ہیر سلیٹڑی نوں، دے گئی سدا دی زندگی ہیر تینوں[1]

۱۔ ہیر دے کرتا نوں "نویں نشانے" مصنفہ سردار ودھاتا سنگھ نیرؔ۔

جناب شیخ محمد شریف صابر
ایم اے، ایم ای ڈی

ہیر وارث دی فرہنگ

ماں بولی دے پیتھے مینوں وارث شاہ دی ہیر پڑھائی
جتنی واریں پڑھیا اے ایہنوں لذت آئی ہور سوائی

سلا سیکن ادب دے ہر شاہکار وچ ایہہ صفت ہوندی اے کہ اوہ ویلے دے ہتھوں مات نہیں کھاندا۔ ہر دور وچ تازہ رہندا اے۔ میں ہیر وارث نوں اپنی عمر تے علم دیاں وکھریاں وکھریاں منزلاں وچ پڑھیا اے، ہر دفعہ نواں سواد آیا اے پر ہن میں ہیر وارث نوں پنجابی زبان دے طالب علم دی حیثیت نال پڑھ رہیا ہاں۔

پنجابی زبان دی کوئی منی پروتی ڈکشنری نہ ہون پاروں میں ہیر وارث دا مطالعہ پنج سیانے اُستاداں دیاں کتاباں راہیں کیتا اے۔ ایہہ پنج سیانے اُستاد میں ایہہ متھے ہن، جیہناں ہیر وارث سودھی اے تے فرہنگ وی لکھیا اے۔

۱۔ اُستاد میاں پیراندتہ صاحب ترگڑ وزیر آبادی مؤلف وڈی ہیر وارث شاہ مع فرہنگ مطبوعہ شیخ غلام علی کشمیری بازار، لاہور، ۱۹۱۷ء

۲۔ عزیز الدین قانون گو مؤلف ہیر وارث مع فرہنگ مطبوعہ شیخ الٰہی بخش محمد جلال الدین کشمیری بازار، لاہور، ۱۹۲۹ء۔

۳۔ ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل مؤلف ہیر وارث، مطبوعہ نویگ پبلشرز، چاندنی چوک، دہلی، بھارت، ۱۹۶۳ء۔

۴۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر صاحب مؤلف ہیر وارث شاہ، مطبوعہ تاج بک ڈپو اردو بازار، لاہور، ۱۹۶۳ء

Marfat.com

۵۔ چودھری محمد افضل پرنسپل ایمیگو پنجابی کالج "وایڈیٹر پنج دریا"، ۴۔ ٹمپل روڈ، لاہور، ۱۹۶۹ء

میں ایہناں پنجاں سیانیاں دے کم نوں دلوں جانوں مندا ہاں پئی اج تائیں ہیر وارث دی سمجھ سانوں ایہناں بزرگاں دے سر صدقے ای آوندی اے[1] ایہہ انتھک سورمے ہنیریاں جھکھڑاں وچ وی ماں بولی دے راہ وچ دیوے بالدے رہے نیں، جے کر ایہہ لوگ اپنا چارہ دی نہ کردے تے عجبے پنجابی ادب دی جھولی آج سکھنی ای ہوندی جیہناں زمانیاں وچ ایہہ فرہنگ لکھے گئے نیں، ہیر وارث اودوں قصے کہانی دی وجہوں پڑھی جاندی سی یا عشق دے پھٹے ہوئے تے فقیر لوگ اپنا اپنا مطلب سار لیندے سن۔

پر ہن جد پنجاب یونیورسٹی نے پنجابی وچ ایم اے کران دا پربندھ کر دتا اے تے، ہیر وارث ایم اے پنجابی دے پہلے پرچے دی سبھ توں پہلی کتاب اے۔ ایس تھیں ہیر وارث دا فرہنگ لکھن والیاں دیاں ذمہ داریاں ودھ گئیاں نیں۔ جن اسیں وارث شاہ دا ڈونگھا مطالعہ کرنا اے۔ تاں جو اسیں اوہنوں جگ دے سارے شاعراں وچ اوہدا تھاں دوا سکیے۔ اوہنوں پنجاب دا شیکسپیئر آکھن لگیاں ساڈے کول پورا مسالہ ہووے۔ اج توں دو سو ورہے پہلاں دے معاشرے نوں وی اساں وارث دی اکھ نال ویکھنا نیں۔ ایہہ سارا کجھ کرن لئی سانوں ہیر وارث دے اک اک حرف تے کلی پانی پوے گی۔ سانوں ویکھنا پوے گا کہ وارث دے زمانے وچ اوہناں لفظاں دا کیہہ مطلب لیا جاندا سی۔ پنجابی زبان دا اک طالب علم ہون پاروں مینوں ایہناں سیانیاں دیاں فرہنگاں تولا بھ اٹھاؤن دا موقع ملیا اے۔ جدوں اک فرہنگ وچ دتے ہوئے مطلب نال دل دی ترشنا نہ ہوئی تے دوجے سیانے دی فرہنگ ویکھن دی لوڑ پئی کدے کدے فرہنگ وچ دسے ہوئے معنے وارث دی پدھر توں شعر نوں بڑا نیواں کر دیندے سن۔ ایس لئی سارے فرہنگ پھول مارے۔ ایتھے میں پوری ایمانداری نال اعلان کرناں پئی میں ہر اک سیانے دی کتاب تو فیض حاصل کیتا اے۔ میرے مطلب دے سارے پھل ملنوں کسے اک استاد دے باغ وچوں نہیں لبھے۔ ایس لئی میں ہر باغ وچوں اپنے مطلب دا پھل بھالیا تے سینے نال لایا اے، گل دا ہار بنایا اے

---

[1] جناب شریف صابر ہوراں نے "ہیر وارث شاہ" مع شرح و فرہنگ" از سید ہاشم علی ظفر والوی" مطبوعہ ملک غلام محمد تاجر کتب، کشمیری بازار، لاہور دا ذکر نہیں کیتا۔ ایس دا مطالعہ اپنے مفید حاشیاں پاروں بڑی اہمیت رکھدا اے، خاص کر تصوف دے طالب علماں لئی۔ (مرتب)

Marfat.com

تے جیہڑا بینوں پسند نہیں آیا اوہنوں ہیں بڑے ادب نال دوروں ای سلام کر چھڈیا اے۔

فرہنگ وکھین لگیاں سبھ توں اچرج گل ایہہ ڈٹھی پئی اک ای لفظ دا مطلب پنجاں سیانیاں نے اڈو اڈوی دسیا اے، کدھرے کدھرے دو سیانے آپوں وچ نیڑے نیڑے ہن تے کدھرے اوہناں وچ لکھاں کوہاں دی وتھ اے۔ اک طالب علم بھلا پنجاں سیانیاں وچوں کہنوں سچیاں کرے تے کیویں کرے۔ پنجاں سیانیاں دے فرہنگی فیصلیاں دی نقل پنجابی پیاریاں سامنے رکھن دی جرأت کر رہیاں۔ میرے سامنے پنجابی ادبی اکیڈیمی لاہور والی ہیر وارث مؤلفہ شیخ عبدالعزیز بیرسٹرایٹ لا دکھلی اے۔ ایس اندر جو بند نمبر دتے گئے ہن تسیں دی ایس نمبر رایں مصرعے ڈھونڈھ لیناں۔

(۱)

بند: ۶۵ : وارث شاہ چھیک جے نویں چوپیں سبھے بھل جانے جیہڑیاں گانوناں ایں

لفظ چھیک : اُستا پیراندتا (فرہنگ) ایک گھاس کا نام

" " (فٹ نوٹ) ایک کھیل کا نام، جس میں چار گنے مٹھا بنا کر دونوں ہاتھوں سے پکڑ کر اور مروڑ کر ایک دوسرے کے منہ میں رس نچوڑ کر ڈالی جاتی ہے۔ بار کے گاؤں میں جواں لڑکے اور لڑکیاں یہ کھیل عام طور پر کھیلتی ہیں۔

عزیز الدین صاحب قانونگو : اِک قسم دا گنا : جیہنوں پنارک کیہندے نیں۔ بہت نرم ہوندا اے۔

" " " " : (فٹ نوٹ) اک گھاہ شیریں اے جیہنوں قصب الحبیب دی کیہندے نیں۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : اِک گلابی رنگ دی کاہی دریاواں دے کنڈھیاں تے ہوندی اے۔ مال ڈنگر اس نوں بڑے شوق نال کھاندا اے۔ ایہہ میٹھی تے کوئی ہوندی اے۔

(ڈاکٹر) فقیر محمد فقیر : گھاہ دی میٹھی جڑ۔

چودھری محمد افضل : سجر سوئی پہلن بھینس۔

(۲)

بند: ۹۴ ، تینوں وڈا اُدماد آجاگیا اے تیرے واسطے منس سہیڑیئے نی

Marfat.com

بند : ۵۳۰ ، مست پھرن اُدماد دے نال بھریاں ٹیڈھی چال چلن مستانیاں نیں

۵۵۰ ، منیاں وچ گزاری اے رات ساری تارے گنڈیاں ہی اُدمادیاں نیں

لفظ اُدماد ، اُستاد پیراندتہ صاحب (فٹ نوٹ صفحہ ۴۳) بڑی اہم گل تیرے دل وچ اٹھی اے۔

" " " (فرہنگ) مستی۔

عزیزالدین قانونگو : چاء ، اُمنگ ، چستی۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : اُنماد ، پاگل پن ، چاؤ ، جاگن دا بھاؤ۔

(ڈاکٹر) فقیر محمد فقیر : جوش ، جذبہ۔

چودھری محمد افضل خاں : اماڈرا نفسیاتی خواہش ، امادیاں مستی والیاں

(۳)

بند : ۱۶۹ ، ہور رانجھے دی گل جو لکھیا جے ایہہ بات میری انانیت ہے نی

لفظ انانیت ، اُستاد پیراندتہ : ناقص بہت ناقص

عزیزالدین قانونگو : میں پن کبر ومنیٰ ، ممتا ، محبت ، غرور ، تکبر۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : کڈھبی ، غلام ریتاں توں اُلٹ۔

(ڈاکٹر) فقیر محمد فقیر : غصہ دلان والی ، انا پیدا کرن والی۔

چودھری محمد افضل خاں : غرور ، تکبر۔

(۴)

بند : ۱۶۳ ، نراس دی راس لے عشق کولوں سُقلات دے بیان نوں چلیا ای۔

اُستاد پیراندتہ صاحب : سلاد دا ساگ جیس دا بی نہیں ہوندا۔

عزیزالدین قانونگو : ثقلات دی جمع ثقلہ کی بوجھ گٹھڑی بوجھ کے بیج۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : سقلات یا سقرلات بانات مخمل۔

(ڈاکٹر) فقیر محمد فقیر : گھاس ساگ (سلات)

چودھری محمد افضل : سقلاط ، برہمی بوٹی ، جسکے بیج دماغی طاقت کیلئے کھاتے ہیں۔

Marfat.com

(۵)

بند : ۲۰۳ ، چکا بہوہ تے ہندوستان اندر ایسے حکمت پیر دی جڑی دانی

۶۱۲ ، اوہا کروپ جیہڑا پانڈواں تھوں چکا بہوہ دے وچ کروایا ای

لفظ چکا بہوہ ، اُستاد پیراندتہ : ہندوستان توں باہر۔

عزیزالدین قانونگو : اس کا نام چکر بیوہ ہے۔ کوروکشتر یعنی تھانیسر میں ایک قلعہ تھا، جو دریودھن نے پنڈت درونا اچارج کی راہنمائی میں اپنے بچاؤ کے لیے بنوایا تھا۔ اس کے اندر داخل ہونا بھی بڑا مشکل تھا اور باہر نکلنا بھی۔ فرہنگ میں تصویر بھی موجود ہے۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : فوجی گھیرا : مہابھارت دے کتھن انسار ارجن دے پتر ابھیمنو نے ایس نوں توڑن داجتن کینا پر اسچھل ریہاتے ماریا گیا۔

(ڈاکٹر) فقیر محمد فقیر : آک پر بیٹھ۔ جنگی سپاہیوں کا گول چکر باندھنا۔

چودھری محمد افضل خاں : (شعر چھڈ گئے نیں اوہناں ایس جھمیلے وچ پینا مناسب نہیں سمجھیا)

(۶)

بند : ۳۱۴ ، کندمول اُجاڑ وچ کھائیکے تے بن باس لے کے موجاں مانتے ہاں

لفظ کندمول : اُستاد پیراندتہ : گھاس پتی۔

عزیزالدین قانونگو : گھاس پات۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : پتے، جڑاں، تیلے۔

(ڈاکٹر) فقیر محمد فقیر : شکر قندی۔

چودھری محمد افضل خاں : زمین کے اندر ہونے والی ترکاریاں

(۷)

بند : ۴۸۸ ، اساں اک رسال ہے ڈھونڈ آندھی بھلا دس کھاں کیہ لے راولا دے۔

Marfat.com

لفظ رسال ، اُستاد پیراندتہ صاحب : بجھارت ۔
عزیزالدین قانونگو : بھیجنا ، بھیجی ہوئی چیز ۔ مجازاً ، نذرانہ ، تحفہ
ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : سوغات
ڈاکٹر فقیر محمد فقیر : گنے کے رس کی چیز چھٹی رسائن ۔
چودھری محمد افضل : رسائن ۔ اکسیر ۔

(۸)

بند : ۵۵۰ ، ویرا رادھ ویکھوا ایتھے کوئی ہوندے جگ دھوڑ بھلا وڑا پایا ای
۳۲۵ ، بازی گرنیاں نٹنیاں کنگریانیاں ویرا رادھنیاں رام جٹیاں نی
۱۹۷ ، اِک وانگ بساطیاں کڈھ لاٹو ویرا رادھ دی ناف وکھاندیاں نیں
لفظ ویرا رادھ ، اُستاد پیراندتہ : عجیب دل فریفتہ ہونے کا موقع ، عجوبہ واقعہ ۔
ویرا رادھن ، عزیزالدین قانونگو : اپنے بھائی کو اپنے ساتھ جماع کرنے پر آمادہ کرنے والی عجیب و غریب نہایت دلفریب بدمعاش عورت ۔
ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل : ویرا رادھناں راس دھاری کی بیویاں ۔
ویرا رادھ بارے ڈاکٹر صاحب چُپ نیں ۔
ڈاکٹر فقیر محمد فقیر : ویرا بادشاہ کی طرف سے رعیت کے ہاتھ زبردستی بیچی گئی چیز ۔
ویرا رادھ : خوبصورتی ، دلفریبی ۔
ویرا رادھن : راس دھاری جوگنیں ۔
چودھری محمد افضل خاں : راس دھاری کی بیویاں ۔
ویرا رادھ (چودھری صاحب نے معنی وا سطے تھاں خالی چھڈی ہوئی اے)

★★★

ایمان نال دُسیا جے رنگو رنگ دے دُکھرے دُکھرے معنے پڑھ کے تہانوں کدھرے کدھرے ہاسا تے نہیں سی آگیا ۔ سچی پچھوتے مینوں ایس مقام تے رونا آگیا سی ۔ واہ میرے مولا تیرے رنگ ۔ اسیں اپنے سبھ توں وڈے شاعر دے کلام نال کیہہ سلوک کر رہے

آں۔ حالے تک اساں کوئی ڈھکویں تے پھبویں فرہنگ نہیں لکھی۔ بھلا سوچو کھاں ایہناں فرہنگاں وچ اینہاں فرق کیوں اے۔ میرے خیال وچ ایہدے کارن ایہہ نیں۔

۱۔ سارے فرہنگ لکھن والیاں کسے اک منی پروتی پنجابی لغت دا احسان لینا مناسب نہیں سمجھیا تے آپ ای "اہل زبان" ہون دی لور وچ ای جو مونہہ در آیا لکھی گئے نیں ایہہ ٹھیک اے پئی پنج بٹن دے جُٹ وچوں اک گواچ جائے تے بجوئے دھاگے یا کنڈے نال دی کم چلا ای لئی والے، پر وکیہن والے دا مونہہ بند نہیں کیتا جا سکدا۔ ذرا محنت کریئے تے پنج بٹن دا جُٹ جیہڑا اِک دُوجے وچ فٹ آوے لبھ ای لئی والے۔

۲۔ ساڈے پڑھے لکھے لوگ اُچے طبقے توں آدرمان کران لئی یا ٹکر کمان لئی اُردو تے انگریزی دے دھیان لگے رہے۔ اوہناں فارسی اکھراں وچ پنجابی لُغات دے مَتے منصوبے اُتے زور نہیں دِتا۔ ایہناں فرہنگاں نوں دی علم والے لوکاں نے پرکھ پرچول دی اکھ نال نہیں ویکھیا۔ وارث دے سمیں ہندو مسلم سکھاں وچ اِک گوڑھی سانجھ سی، ایس لئی وارث نے اوس معاشرے دے ہر انگ رنگ نوں بیان کرن لئی ہیر وچ ہندی، سنسکرت، عربی، فارسی دے لفظ ورتے نیں، جیہڑے اوس ویلے دی بولی وچ رچے مچے سن۔ فرہنگ لکھن والیاں دا فرض سی پئی اوہ ہر زبان دی معیاری لغت ویکھ کے اپنی تسلی کر لیندے کیوں جے زباناں اپنے بُوہے پردیسی لفظاں لئی سدا کھلے رکھدیاں نیں۔ عربی وچ عبرانی تے سریانی لفظ رلے ہوئے نیں۔ انگریزی وچ لاطینی تے فرانسیسی زبان دے لفظ ملدے نیں اردو وچ تے ترکی، فارسی، عربی، ہندی، سنسکرت تے انگریزی لفظاں دی کھچڑی پکی پئی اے۔ ایس لئی ماں بولی دی لُغت یا فرہنگ لکھن والیاں بزرگاں دا فرض سی پئی ایہدے وِچ رلیاں ملیاں زباناں دیاں لُغاتاں تے نظر مار لیندے۔

گورشبد مہاکوش وچ عربی لفظ عام ملدے نیں۔ اوہدے مصنف نے پوری پرچول نال عربی لفظاں نوں عربی لپی وچ لکھ کے لفظ دی املا دی پچھان کرا کے، اگے اوہدے ارتھ پنجابی وچ دسیا اے۔ حکومت پاکستان دی پردھانگی ہیٹھ راولپنڈی وچ نیشنل انسٹیٹیوٹ آف لینگویجز کھل گیا اے۔ اوتھے ہندی، گورمکھی دی پڑھائی جاوے گی۔

سانوں آس لے پئی کوئی ریسرچ سکالر ایس پاسے وی دھیان دیوے گا کہ پنجابی وچ ورتے جان والے لفظاں دا اصلی مونہہ مہاندرا دسیا جاوے۔

۳۔ نرا پُرانعاتاں نال وی کم نہیں چلدا۔ فرہنگ دے لکھاریاں دا اپنا جیون وی اجیہا ہووے پئی اوہناں پنجابی وسوں تے رہت بہت دے ہر انگ نوں نیڑے جا کے اپنی اکھیں ڈِٹھا ہووے۔ پنجابی سنڈھے کُٹ جٹ، مسجد دے مُلاں۔ اوس ویلے دیاں کھیڈاں شادی ویاہ دیاں رسماں۔ ہندو یوگ مت تے بالناتھ واٹلا، سپاں ماندریاں تے دیسی طب دے مسئلے، اوس ویلے دے قاضی دی عدالت۔ مُکی گل پئی ہر ماحول وچ ورتے گئے لفظاں دی جڑ تیک اپڑن لئی اوس ماحول توں چنگی طرح جانوں ہونا چاہیدا اے۔ ڈاکٹر براؤن نے اپنی عمر دا بہت حصہ ایران وچ کٹیا تے فارسی ادب وچ ٹُبّی ماری عربی دی لغات قاموس لکھن والے نے اپنا دیس چھڈ کے عرب قبیلیاں دی رہت بہت تے ورتوں ویہار اختیار کیتا۔ جیرانی دی گل اے پئی ساڈے فرہنگ نویساں نے پنجاب دے پینڈو معاشرے دا مطالعہ وی چنگی طرح نہیں کیتا۔

۴۔ اپنے دین دھرم تے وسّوں بارے لفظاں نوں ہر انسان چنگی طرح سمجھدا اے تے دوجے دے مذہب بارے کوئی گل کرن توں پہلاں چوکھی پڑچول دی لوڑ ہوندی اے۔ میرے بزرگ مُسلمان فرہنگ نویساں نے ہندی سنسکرت تے ہندو دیہے نال پورا انصاف نہیں کیتا۔ ایسے طرح سکھ ودوان نے وی مسلماناں بارے ورتے گئے شبداں نوں بڑی لاپرواہی نال مگروں لاہ دِتا اے۔

ایس ویلے پنجابی زبان دی اُردو لپی والی ڈکشنری دی ڈاہڈی لوڑ اے۔ کچھ دوست ڈکشنری بناؤن دا منا پکائی بیٹھے نیں۔ جے اوہناں وی ساڈے فرہنگ نویساں مگر ای نماز نیت دِتی تے فیر پنجابی زبان دے کلاسیکی اَدب دا رَبّ ای راکھا ہووے گا، فیر اسیں اپنے بُلھے شاہ، سلطان باہو، شاہ حسین تے وارث پیر دے کلام نوں پڑھ تے سکاں گے پر پیغام تے کلام دی اصلی روح توں واقف رہاں گے۔ فرہنگ لکھن والے تے لغات بنان والے سجناں اگے عرض اے پئی اوہ گورمکھی

۱۔ چیتے رہوے کہ گورمکھی اک رسم الخط داناں اے، زبان دا نہیں مشرقی پنجاب وچ پنجابی ایسے خط وچ لکھی جاندی اے، ایس نوں گورمکھی ایس کرکے آکھدے نیں کیونکہ ایہ خط گوروآں نے رائج کیتا سی۔ (مرتب)

Marfat.com

پنجابی دیاں لغاتاں نال اپنا سمبندھ قائم رکھن۔ ایس ویلے تک میری نظر وچوں ایہہ لغاتاں لنگھ چکیاں ہن۔

۱۔ **پنجابی شبد بھنڈار** : مصنّفہ بھائی بشن داس پوری ایم اے، رپورٹر آن بکس محکمہ تعلیم پنجاب لاہور۔ ایس لُغت دا چھپن دا سال ۱۹۲۲ء اے تے ایہدا مکھ بند اوس ویلے دے سیکرٹری ٹیکسٹ بک کمیٹی مسٹر ای سمتھ نے لکھیا سی۔ ایہہ ڈکشنری سارے پرانے کالجاں وچ موجود اے۔

۲۔ **گورشبد رتناکر مہاکوش** : (انسائیکلوپیڈیا آف سکھ لٹریچر) مصنّفہ بھائی کاہن سنگھ، چارے مکمل جلداں دیال سنگھ لائبریری وچ موجود نیں۔ جے کر پنجابی زبان دے طالب علماں پسند کیتا تے میں اِک اِک فرہنگ نویس دے کم اُتے جھاتی پاواں گا۔ تے اوہناں دے دَسے ہوئے ارتھاں دا ٹاکرہ معیاری لغت نال کرا دیاں گا۔

مَیں اپنے وَلوں کجھ آکھن دی حیثیت نہیں رکھدا۔ ہُن تسیں ساڈے فرہنگ نویساں دے کم دی وَنگی دی چکھی جاؤ۔

★★★

۱۔ اُستاد پیر اندتہ صاحب ترگڑ

بند: ۳۲۷ ، پھرے پنجدی شوخ بُرہان گھوڑی نہ ایہہ کُتدی اے نہ ایہہ تُنبدی اے

برہان دے معنی دلیل : دلیل دی گھوڑی دَس گئے نیں۔ ایہہ ٹھیک اے پئی عربی وچ برہان دا مطلب دلیل اے، پر ایتھے عزیز الدین قانونگو دے بیان مُطابق ہندی لفظ برہان بمعنی شوخ مَنیا جا سکدا اے۔

پنجابی وچ بہان ۶ مہینے توں لے کے دو سال تیکر دی چھیری نوں آکھدے نیں، جیڑی حالے سوئی نہ ہووے۔

بند: ۳۵ ، لکھن نال مسوڑے سیاق خسرے سیاہے اداہے لکھدے ورقیاں دے

سیاق خسرے دے معنی سرکنڈے دی سیاہی دسے گئے نیں۔

سیاق حساب کھاتہ، بہی نوں آکھدے نیں تے خسرہ زمین دی پیمائش زمین دی قسم بیجی ہوئی، جنس تے کاشتکار داناں دسن والی کتاب اے۔ خسرہ آبادی پنڈ دے مکاناں تے

Marfat.com

مالکان بارے وسدا اے۔

بند : ۲۵۹، پنج بھوت بکارتے اُدر پانی نال صبر سنتوکھ دے پوریئے جی
اُدر پانی نوں اُدر بانی سمجھ کے معنی دسے گئے نیں، نام اذکار
اُدر پیٹ نوں آکھی دا اے تے ہندو جوگی نفس مارن واسطے تے من پوتر اکرن لئی طاقت
دین والیاں سب خوراکاں چھڈ کے صرف پانی تے گزارا کردے سن۔ طاقت گھٹن نال گناہ (بکار)
دی رغبت گھٹ جاندی سی تے اوہ کام کرودھ لوبھ موہ ہنکار نوں تیاگ کے مہاتما بن جاندے
سن۔

۲۔ جناب عزیز الدین قانونگو صاحب

بند : ۳۵۶، تیری ٹوٹنی پھرے ہے سپ وانگو آرناں دے ڈریں اُپانگ کولوں
اُپانگ دے معنی مکر و فریب دسے گئے نیں۔
ایہہ لفظ اصل وچ اُپ انگ اے۔ انگ جسم دا حصہ، اُپ انگ کسے انگ دا اگوں پھوٹا
انگ اے۔ مثلاً ہتھ انگ اے تے انگلی اُپ انگ اے۔ ایتھے مراد اے پئی توں عورتاں دے
سر ردے نکے توں نکے انگ توں وی ڈریا انگلی دے اشارے توں وی ڈر۔
بند : ۳۰۱، ہاتھی چور گولیر تھیں چھٹ جاندے ایہا کون جو عشق تھیں چھٹ جائے۔
گولیر دا مطلب گلے دی رسی دسیا گیا اے۔
گولیر مغلیہ دور دے برج یا منارے نیں، جیہڑے سنسان جنگل برابر اُجاڑ وچ بنائے
جاندے سن۔ موت دی سزا پان والے مجرم نوں برج تے چاہڑ کے ہیٹھوں پوہڑی کھچ لئی جاندی
سی۔ مجرم چھال مارے تے مرے نہیں تے اُتے ای بھکھا پیاسا مر جاندا سی۔
بند : ۲۶۶، گھوڑا صبر دا ذکر دی واک لے کے نفس مارناں کم بھوچنگیاں دا
بھوچنگا اِک سکھ فرقہ دسیا گیا اے، پر سکھاں وچ ایس ناں دا کوئی فرقہ نہیں۔ بھُجنگا کالے
نوں یا کالے سپ نوں آکھیا جاندا اے۔ ایتھے فقیراں دا اوہ فرقہ مراد اے جیہڑا سریر اُتے
کالک مل کے اپنے رنگ روپے دا ناس کر کے اپنے نفس نوں مارے۔

۳۔ ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل

بند : ۴، روز حشر دے پیر دے طالباں نوں ہتھ سجڑے ملن گیاں چیریاں نی
ہتھ سجڑے دا مطلب "سوکھے ہی" دسیا گیا اے۔

Marfat.com

ایتھے قرآن مجید پارہ ۳۰، سورۂ انشقاق وَل اشارہ کیتا گیا اے۔ سجے ہتھ اعمالنامے ملن والیاں دا حساب سوکھا ای لیا جاوے گا تے اوہ خوش خوش اپنے گھر والیاں کول مُڑ کے آجان گے۔ ایتھے ایہناں لوکاں نوں جنت دی بشارت دتی گئی اے۔

ایتھے ایہہ مطلب ہرگز نہیں پئی مریداں نوں اعمالنامے "سوکھے ہی" مل جان گے تے دوجیاں نوں ذرا اوکھیاں کر کے ملن گے۔

بند: ۳۵۸، غلبت ترک صلوٰۃ تے جھوٹھ مستی دور کرن فرشتیاں طیریاں نیں
صلوٰۃ دا مطلب توبہ معاذ اللہ گاہل دسیا گیا اے۔

ڈاکٹر صاحب نے صلوٰۃ دا مطلب کسے مسلمان کولوں نہیں پچھیا تے لغات وی نہیں دیکھی، زاپڑا اُردو محاورے صلوٰتیں سنا۔ نوں ذہن وچ رکھ کے گڈی ریڑھ دتی اے۔

بند: ۱۵۵، وڈی ہوئی اجیہڑتے جا چھپیا پوہ ماگھ کُنا وچ کُنواں دے
کُنواں دا مطلب دسدے نیں واڈھیاں دیاں دھراں وچ کتیاں دا بنایا ہویا گھورنا۔
کُنواں دا مطلب اے ڈھیر تودہ (دیکھو پنجابی شبد بھنڈار) معلوم ہوندا اے پئی ڈاکٹر صاحب نے چاؤل دی فصل دے علاقے وچ جا کے پرالی کُنویں نہیں دیکھے۔

۴۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر

بند: ۲۲۲، ایس عشق پچھے لڑن مرن سُورے صفاں ڈوب دے کھوہنیاں گال دے نیں
کھوہنیاں دا مطلب بیسیوں (۲۰) دسیا گیا اے۔

جناب ڈاکٹر صاحب دی خدمت وچ عرض اے پئی اوہ گورشید زنا کر مہاکوش دی دُوجی پوتھی ویکھ لین، کھوہنی خاص گنتی دی فوج اے۔ مہابھارت دی جنگ ویلے دا لفظ اے۔

ہاتھی = ۲۱۸۷۰، رتھ = ۲۱۸۷۰، گھوڑے = ۶۵۶۱۰، پیادے = ۱۰۹۳۵۰
اک کھوہنی دا کل جوڑ = ۲۱۸۷۰۰

بند: ۲۶۸، جیویں رکت سریر وچ ساس اندر توں جوت ہیں جوت سمارہیا
رکت دا مطلب جھکاؤ دسیا گیا اے۔
رکت لہو نوں آکھدے نیں۔ ہندی دی کوئی لغات ویکھو یا پنجابی شبد بھنڈار۔

بند: ۴۹۵، بھُل ذکر یئے لئی پناہ ہیزم آری نال اوہ چیر دو پھاہ ہویا۔
ہیزم دا مطلب شکست خوردہ دسیا گیا اے۔

Marfat.com

ہیزم جلان دی لکڑی بالن یا سُکے درخت نوں آکھدے، فارسی دی کوئی لغت ویکھو۔ ڈاکٹر صاحب نے ایس لفظ نوں ہزیمت دا انگ ساک سمجھ کے ہک دا دھکا کیتا اے۔

ویکھو مولوی غلام رسول صاحب نے احسن القصص وچ ہیزم دا لفظ بالن دے معنیاں وچ ورتیا اے۔

نال بھراواں جنگل اندر ہیزم چگن سدھایا
ہیزم بھار جمع کر سبھناں قصد گھراں سر چایا

۵۔ چودھری محمد افضل خاں

بند: ۱۲۵، کائی مامے دیاں خربوزیاں نوں کوڑے بگلکے چا بناؤندی اے

خربوزیاں توں مراد چھاتیاں، سینے دا اُبھار دسیا اے۔ اصل گل اِنج اے، پنجاب دے کڑیاں یا منڈے کسے نہر ندی وچ جا کے ایک کھیڈ کھیڈدے نیں۔ مامے دے خربوزے پہلاں اک مُنڈا ماماں بنداے تے دُوجے اوہنوں خربوزیاں دے بی (پانی وچوں ریت گار) لیا کے دیندے نیں پھیر اوہ پانی اندر ٹُبھی مار کے اپنیاں ساتھیوں نوں دسدا اے پئی میں خربوزے بیج آیاں۔ فیر دیاں ٹبھیاں مار کے اوہ اپنے ساتھیاں نوں دسدا اے پئی ہن خربوزے اُگ پئے نیں۔ ہن پھل لگ پئے نیں، ہن کچرے بن گئے نیں تے آخری ٹبھی توں مگروں اوہ خربوزے پکن دی خوشخبری دیندا اے۔ فیر اوہ ٹبھی مار کے تھلیوں خربوزے (ریت گار) لیا کے ڈنڈ دیندا اے تے اپنیاں ساتھیاں کولوں پچھدا اے، مامے دے خربوزے مِٹھے کر پھکے۔ چیڑے ساتھی کوڑے بگلکے آکھن مامے ہوریں اوہناں دے مگر بھج کے اوہنوں مارن دا چارہ کردے نیں۔ اوہ اگوں ٹبھی مار کے لُک جاندا اے جے کوئی مِٹھے آکھدے تے مامے ہوریں اوہنوں معاف کر دیندے نیں۔ شوخ تے شرارتی منڈے کڑیاں مامے ہوراں نوں ستاؤن لئی ضرور خربوزیاں نوں کوڑے تے بگلکے آکھ کے نس جاندے نیں تاں جو اوہناں مگر نسیا تے ماریا جاوے۔

بند: ۱۶۵، لال گھگھرے کاہڈویں نال مشرو مشکی پگاں دے نال تسیلڑے نیں

۲۵۹، ایسے سیت دُکھ سُکھ سمان جاپے جے شال مشرو تہے بھوریئے جی

اُتلے مصرعے وچ مشرو دا مطلب ریشمی دھاگہ تے تھلے والے وچ شال مشرو کڈھائی والی چادر دسیا گیا اے۔ اصل گل اِنج اے پئی اسلامی شرع وچ مسلمان بادشاہاں لئی پٹ

ریشم پاناں منع سی تے بادشاہاں دا جی وچوں پٹ پہنن نوں للچاندا سی، پر شرع دا حکم وی انگھیا نہیں سی جا سکدا۔ فیر ایس تھاں تے شرع دے عالماں نیں بادشاہاں نال سمجھوتہ کر لیا تے آپ ای راہ دسیا پئی پٹ ریشم وچ کجھ تنداں سوتی ہون یا پورا تانا سوتی پالیا جاوے تے اوہ خالص پٹ نہیں رہندا، ایس واسطے ایس کپڑے نوں مشروع (شرع دے مطابق جائز) آکھیا گیا، جیہڑا اُمڑ کے مشروتے مسرو ہو گیا ولی دے لال قلعے دے عجائب گھر وچ حالے وی مشرو ویکھیا جا سکدا اے۔

نوٹ: ۴۲۴ ، زہر جیوندے نوں اَن سُن والے پانی ہلکیاں نوں دھرن ساہمناں نی ایس مصرعے وچ سُن والے دا مطلب سردی توں ٹھٹھرے ہوئے تے دھرن دا مطلب ناف دسیا گیا اے۔

پنجابی شبد بھنڈار تے فیروز اللغات نے سُن دا مطلب فالج، رعشہ، جھولا دسیا اے۔ ایس سارے بند وچ وارث نے اوہ چیزاں دسیاں نیں جیہڑیاں کجھ لوکاں لئی جان دیاں مار نیں یا کجھ لوکاں دے عقیدے دے خلاف نیں۔ اُتلے مصرعے وچ جیوندے نوں زہر مار دا اے۔ جیوندے نوں زہر کدے نہ دیوتے فالج، رعشہ، جھولے دے روگی نوں اَن نشاستہ والی غذا دا پرہیز اے ہلکے کتے والے ہائیڈروفوبیا دے مریض دے سامنے پانی نہ دھرو۔ ایس لئی پئی ایہنوں پانی وچوں ڈر آوندا اے۔ حکمت دا ایہہ اصول اے پئی فالج، رعشے، جھولے دے مارو حملے وچ مریض دا اَن بند کر دتا جاندا اے تے مریض نوں ۲۷ گھنٹے تک سوائے ماء العسل (شہد دے پانی) دے کجھ نہیں دتا جاندا۔ جے اوہ ایس حالت وچ اَن کھا لوے تاں اوہدی حالت سگوں وگڑ جاندی اے۔ پانی ہلکیاں نوں دھرن ساہمناں وچ دھرن دا مطلب ناف دسنا فرہنگ نویسی دا کمال اے۔

اک معیاری ڈکشنری موجود نہ ہون پاروں اَج توں دو سو ورہے پہلاں عام ورتے جان والے لفظ اَج سانوں عجیب تے اوپرے لگدے نیں تے اسیں اوہناں نوں سیہانن پچھانن توں انکار کر دینے آں تے اچھے لفظ نفرت نال شعر وچوں ایوں کڈھ دینے آں جیویں کباب وچوں ہڈی۔ ایہدا نتیجہ ایہہ نکلیا پئی ہیر وارث نوں سودھن لگیاں کجھ بزرگاں نے اصل لفظ کڈھ کے اوہناں دی تھاں اپنی مرضی دے سوکھے لفظ وڑ دتے۔ ساڈی سوچ دا ایہہ اُلیر بڑا خطرناک اے۔ ایہہ سیدھا وارث شاہ نال تے پنجابی اَدب نال ظلم تے بے انصافی اے۔

Marfat.com

مثال دے طور تے شیخ غلام علی اینڈ سنز کشمیری بازار لاہور دی ۱۹۲۴ء دی چھپی ہوئی سبھ تھیں وڈی ہیر وارث شاہ دیکھو، ایس نوں تاج الدین تاج لاہوری نے سودھیا اے۔ اوہ دیباچے وچ آپ مَن دے نیں۔

"مَیں نے اس ہیر میں نہایت محنت کے ساتھ ترمیم کی ہے اور نئے مصرعے ملائے ہیں۔ شرح لکھی ہے، فرہنگ لکھا ہے، دیباچہ لکھا ہے۔" (دیباچے دا صفحہ ۱۵ ضرور پڑھو)

تاج الدین تاج صاحب نے گھٹ پڑھے لکھے لوکاں تے خاص کرم کرکے اوہناں لئی ہیر دا سوکھا ایڈیشن تیار کر دتا اے۔ اوہناں سبھ اوکھے لفظاں نوں دیس نکالا دے چھڈیا اے۔ فرہنگ وچ بالکل ای سوکھے لفظ موجود نیں۔ پھر یو۔پی وچوں آئے ہوئے بچے ایس توں ضرور فائدہ اُٹھا سکدے نیں۔ جناب تاج الدین تاج صاحب نے مصرعیاں دے حلیے انج وگاڑے نیں۔

۱۔ اصل مصرعہ: بھلی بھائیاں وچ پرتیت اسدی منیاں چوترے تے سرکار آہا

ترمیم شدہ مصرعہ: " " " " " " چودھری وچ سرکار آہا

(چوترہ پنچائت دا ڈیرہ یا چبوترہ اے جتھے بہہ کے فیصلے کیتے جان)

۲۔ اصل مصرعہ: عشق بول داندھی دے تھاؤں تھائیں راگ نکلے زیل دی تار وچوں

ترمیم شدہ مصرعہ: " " " " " " " زیری تار وچوں

(زیل رودے تندی بنی ہوئی تار نوں آکھدے نیں، جیڑھیاں باریک تے درد بلا سُر کڈھ دی اے)

۳۔ اصل مصرعہ: ککڑ کتیاں بھنگ افیم لٹی میری بانونی چا اُجاڑیا نیں

ترمیم شدہ مصرعہ: " " " " " " باؤلی چا اُجاڑیا نیں

(بانونی ۵۲ پنڈاں دی جاگیر اے۔ فقیر لئی اوہدی بھنگ افیم والی کُلی ای اوہدی بانونی جاگیر سی)

(۴) اصل مصرعہ: گھوڑا صبر دا ذکر دی واک لے کے نفس مارناں کم بھوچنگیاں دا

ترمیم شدہ مصرعہ: " " " " " " " " بھوچنگیاں دا

(بھوچنگیاں بارے عرض کیتا جا چکا اے)

(۵) اصل مصرعہ: میرے ڈٹھیاں کنبسی جان تیری جویں چوردی جان جھلانگ کولوں

Marfat.com

ترمیم شدہ مصرعہ : میرے ڈھیاں کنبسی جان تیری جویں چوردی جان چھلانگ کولوں
(چھلانگ پنجابی وچ صبح نوں آکھدے نیں۔ دیکھو شبد بھنڈار
تے ڈاکٹر سیتل دا نسخہ ہیر وارث)

۶۔ اصل مصرعہ : لیئے اگھ چڑھائیکے ودھ پیسا پرتول تھیں گھٹ نہ تولیے نی
ترمیم شدہ مصرعہ : لیئے اگھ چھڑائیکے " " " " " " " "
(اگھ نرخ تے بھاء نوں آکھدے نیں۔ اگھ ماریا جانا یعنی بے قدری ہو
جانا، اعتبار نہ رہنا)

۷۔ اصل مصرعہ : دھاٹلیوں رَند لئے کھیڑیاں دا چلیا مینہ جو آوندا اُٹھ اُتے
" " رَندلی " " " " " " " "
رَند :۔ رستہ، سڑک یعنی کھیڑیاں دے رَستے تے چھیتی چھیتی ٹُر پیا۔
رندلی تے کوئی لفظ نہیں۔ کجھ نے لفظ بنایا تے کجھ فرہنگاں لکھن والیاں
ایہدے معنے وی بنا دِتے۔

۸۔ اصل مصرعہ : جدوں عمر دی اودھ معتاد مکی عزرائیل ہوریں آبہن گے وے
ترمیم شدہ مصرعہ : " " " آن معیاد مکی " " " " " "
(اودھ : ویلا حد اقرار شرط تے معتاد : مقدار خوراک)

۹۔ اصل مصرعہ : تیری وری سوئی سبھ پھول سٹاں جٹی رہے گی اُنج دی اُنج رَنے
ترمیم شدہ مصرعہ : " وار سوئی ہُنے ہیں پھول سٹاں بیٹھی رہیں گی " " " "
(وری سوئی تریمتاں دا سامان گہنا کپڑا اے، جیہڑا سوہریاں نوں
ملدا اے)
(وری سوئی بازار تھیں جا کے لیا وخریدا، ہیر مقبل) چودھری افضل نے
ایس لفظ دا جو ارتھ دسیا اے اوہنوں پڑھ کے بہتیاں دا بھلا ہون
دی آس اے)

۱۰۔ اصل مصرعہ : مست پھرن اُدماد دے نال بھریاں ٹیڈھی چال چلن مستانیاں نیں
ترمیم شدہ مصرعہ : " " دماغ " " " " " " " "
(اُدماد دا مطلب خماری۔ شباب دی مستی اے)

Marfat.com

جناب رشید انور
ایڈیٹر "پنجابی زبان" لاہور

وارث شاہؒ دی شاعری

سیّد وارث شاہؒ ہوراں دا ناں بُلھاں تے آوندیاں سارا ای ہیر وارث شاہ دا ناں ذہن وچ آجاندا اے۔ ہیر دی کہانی تے وارث شاہ دا ناں انج اِک مِک ہوئے نیں کہ ایہناں وچوں کوئی اک ناں لے لیئے تے دوجا ناں بدو بدی ذہن وچ بھنگڑے پاؤن لگ پیندا اے۔ وارث شاہ توں پہلاں تے بعد وچ وی سینکڑے شاعراں نے ہیر تے رانجھے دے قصّے نوں شعراں دے قالب وچ ڈھالیا اے، پر عوام نے ہیر وارث شاہ نوں اپنے سینے نال لا کے وارث شاہ دی عظمتاں والی شاعری دے عظیم تے اُچّی سچی ہون دا ثبوت دے دِتا۔ اَج ہیر وارث شاہ نوں دنیا دی اِک عظیم کتاب منیا جاندا اے۔ مَیں سیّد وارث شاہ ہوراں دی شاعری بارے کوئی گل کہن توں پہلاں اک غلط فہمی نوں دور کرنا اپنا فرض سمجھنا آں کہ پنجابی زبان دے دوکھی اِک پاسے تے وارث شاہ دی شاعری نوں موتیاں توں وی سچّی شاعری قرار دینے نیں۔ تے دوجے پاسے پنجابی زبان نوں منج دی رسّی کہہ کے ایس عظیم زبان دی نندیا کردے نیں۔ ایہدے واسطے وارث شاہ ہوراں دے پیر اُستاد ہوراں دا اوہ فقرہ دوہرانڈے نیں، جیہڑا اوہناں وارث شاہ کولوں ایہہ قصّہ سُنن توں بعد آکھیا سی کہ "وارث شاہ توں منج دی رسی وچ موتی پرو لیاندے نیں"۔

پنجابی زبان دے دوکھیاں نوں ایہہ جان لینا چاہی دا اے کہ شاعری اپنے طور تے اپنی کوئی شکل اوس وقت تک اُجاگر نہیں کر سکدی، جدتک کِسے زبان دے موتیاں ورگے لفظ اوہدا ساتھ نہ دین۔ شعراں دیاں برابر لڑیاں وچ موتی پرون والی شے اوہ زبان ہندی اے، جیہدا سہارا لے کے شاعر اپنے دل دی گل کہن دا چارہ کردا اے۔ اصل وچ

Marfat.com

مُنج دی رسّی توں مراد اوہ کہانی سی، جیہڑی کہ شاہ ہوراں تے موتی پرو پرو کے اک عظیم کہانی بنا دتی۔

وارث شاہ دی شاعری نے جیہڑے سمے وِچ اکھ کھولی اوہ سماں ڈاہڈا بے امنی تے افراتفری دا سماں سی۔ نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی دے حملیاں نے زندگی دے ہر شعبے نوں ہلا کے رکھ دتا سی۔ سماج تے معاشرے دے جُثے نوں بڑیاں اوکڑاں نے آگھیر یا سی۔ اخلاقی قدراں ڈانواں ڈول ہو گیاں سن تے اک طاقت اُبھر کے سامنے آ رہی سی، تے اوہ طاقت سِکھاں دی طاقت سی۔ مُغلاں تے مرہٹیاں دی کھہ کھیہ دے نتیجے وِچ ۱۷۶۴ء وِچ خالصہ جسّا سنگھ دی جماعت لاہور تے قابض ہو گئی تے سکھاں نے اپنے حکمران ہون دا اعلان کر دتا۔ وارث شاہ نے اوس افراتفری دے دور دی گل کجھ انج کیتی اے:

پیا ملک دے وِچ سی بڑا رولا ہر کسے دے ہتھ تلوار ہوئی
جدوں دیس تے جٹ سردار آہے گھر وگھر جاں نویں بہار ہوئی

اوس دور وِچ ملک دا سماجی ڈھانچا وگڑ گیا سی۔ شریکے برادری، رشتے ناتے تے آپس دی سانجھ نے دم توڑ دتا سی۔ اخلاقی قدراں تباہ ہو گیاں سن۔ خود غرضی، حرص، ہوس نے ہر پاسے ڈیرے لائے ہوئے سن۔ خود غرضی تے آپو دھاپی دا رشتہ ہر رشتے اُتے بھارا ہو گیا سی۔ بھراواں بھراواں دلوں اکھاں پھیر لیاں سن۔ کوئی کسے دے دکھ درد دا سانجھی نہیں رہیا سی تے وارث شاہ نے اپنے دل دے ساڑنوں کڈھن واسطے ہیر تے رانجھے دے قصے دا سہارا لے کے زندگی دے ہر شعبے دی گل اجیہے لوہڑ نال کیتی اے کہ کوئی دوجا نہ کہہ سکیا۔ رانجھے دے بھراوی اوس معاشرے، اوس سماج، تے اوس ویلے دیاں خود غرضیاں دا پلا پھڑی کھلوتے سن۔ اوہناں دی حالت وارث شاہ ہوراں دے ایہناں شعراں وِچوں نظر آ رہی اے:

کوئی دس نہ چلّے کڈھ چھڈن دیندے مینے رنگ برنگ دے نیں
وارث شاہ ایہہ غرض اے بہت پیاری ہور ساک نہ سیئن نہ انگ دے نیں

جدوں خود غرضی کسے معاشرے نوں گھیر لیندی اے، اودوں ایہہ وی ہُندا اے کہ کدی کدی اِک اِٹ خراب نہیں ہُندی سگوں پورا آوا ای اُوت جاندا اے

Marfat.com

تے فیر عزضاں پٹے حاکماں تے قاضیاں نوں دی خراب کر دیندی اے، نے وڈھی چیرے راہیں بے انصافیاں راج کرن لگ پیندیاں نیں۔ وارث شاہ نے اپنے دَور دی ایس برائی دے مُنہ توں گھُنڈ چک کے اصلی روپ وکھا دتا اے :

حضرت قاضی تے پنڈ دے پنچ سارے، بھائیاں زمیں نوں کچھ پوایا اے
وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث بنجر زمین رنجھیڑے نوں آیا اے
کجھیاں مار شریک مذاق کردے بھائیاں رانجھے دے باب بنایا اے
گل بھائیاں نے ایہہ بنا چھڈی مگر جٹ دے پھکڑی لایا اے

پنجاب دے معاشرے وچ ننان بھرجائیاں تے دیور بھابیاں دے جھیڑے اَج دی موجود نیں۔ رانجھے نوں وی اِک دو نہیں کٹھیاں اٹھاں بھابیاں نال واہ پیا سی۔ اوس عزضاں پٹے دَور نے رانجھے نوں کوئی اک بھرایا بھابی اجیہی نہ دتی جیڑی رانجھے نوں نِکا بھرا سمجھ کے پیار دیندی، دُکھ سُکھ ونڈدی۔ انج لگدا اے ایہہ اوس دے گھر دی تصویر سی تے ایس تصویر دا نقشہ وارث شاہ ہوری رانجھے دی زبانی انج کھچدے نیں :

رانجھا آکھدا بھابیئو ویر نوں نی تساں بھائیاں نالوں وچھوڑیا جے
خوشی روح نوں بہت دلگیر کیتا تساں پھل گلاب دا توڑیا جے

بدامنی تے خودغرضی دا چارے پاسے ہڑھ آیا ہویا ہووے تے اودوں اوس معاشرے دا ہر بندہ ای متاثر ہندا اے۔ ہر شخص اپنی ذات دے بچاؤ دی کوشش کردا کردا کجھ برائیاں دی کر جاندا اے۔ پر سبھ توں وڈی ٹریجڈی اوہ ہندی اے جدوں اوس معاشرے دے مبلغ تے منصف دی حق سچ دی راہ چھڈ کے جھوٹھ، مکر تے فریب دا شکار ہو جاون۔ ذرا ویکھو کہ اوس دَور وچ جدوں حق تے سچ دے پھیلاون تے اوہدی حفاظت کرن دی لوڑ سی، اوس حق تے سچ دے وارث طبقے نے جو کیتا اوہدی پکی گواہی وارث شاہ دے ایہہ شعر دیندے جاپدے نیں :

واڑھی شیخ دی عمل شیطان والے کیہا رانیا جاندیاں راہیاں نوں
اگے گڈھ قرآن تے بہیں منبر کیہا گڈیئو مکر دیاں پھاہیاں نوں

باس حلویاں دی خبر مُردیاں دی نال دعائیں دے جیوندے ماردے او
وارث شاہ مسافراں آیاں نوں چلو چل ای پئے پکار دے او

وارث شاہ دے دور دا پنجاب جیہناں برائیاں دل قدم ودھا رہیا سی، اوتھے کیہ گھراں دا ماحول، برادری تے بھائی چارے وِگڑ گئے سن بلکہ درس گاہواں، مسجداں تے خانقاہواں تک اوہ برائیاں تے بداخلاقیاں پہنچ گیاں سن۔ ایس توں دُکھ لالچ تے حرص نے پنجاب دے سارے ای سماجی ڈھانچے دیاں چولاں ڈھلیاں کر چھڈیاں۔ وارث شاہ دی ہیر دے سارے کردار اوس معاشرے دے دکھ دکھ انگاں دے نمائندے ہیں۔ لُڈن ملاح جیہڑا کم مسافراں نوں دریا توں پار اتارن دا اے، اوہ وی پیسے دا پُتر اے تے اوہدا دین ایمان وی پیسا ای بنیا نظر آوندا اے۔ وارث شاہ اوہدی حالت ایہناں شعراں راہیں بیان کردے ہیں:

پیسا کھوہل کے ہتھ جے دھریں میرے گودی چاہڑ کے پار اتارناہاں
اتے ڈھیکیا سُفت جے کن کھاویں چابڑیوں زمیں تے مارناہاں

جیہڑا کپڑا دئے تے نقد مینوں سبھ اوس دے کم سنوارناہاں
وارث شاہ جیہاں پیرزادیاں نوں مڈھوں بڑی دیوچ نہ وارناہاں

وارث شاہ نے اپنے دور دے قاضی دی پرکھ پرچول توں بعد جو نتیجہ کڈھیا اوہ ایہو سی کہ اوہ جنہاں نے انصاف کرنا سی تے حق دا جھنڈا اگڈنا سی، اوہ آپ بے انصافیاں کرکے حق تے سچ دے ناں اُتے کالک دا ٹکا بن گئے سن تے اوہناں دا منہ مہاندرا وارث شاہ دے ایہناں دو مصرعیاں وچوں وی صاف صاف نظر آ رہیا اے:

نت شہر دے فکر غلطان رہندے ایہو شامتاں رب دے ماریاں نوں
کھاون وڈھیاں نت ایمان وچن ایہو پاپ قاضیاں ساریاں نوں

ایہناں کجھ شعراں دیاں مثالاں راہیں وارث شاہ نوں پڑھن والے بڑی آسانی نال ایہہ گل سمجھ سکدے نیں کہ وارث شاہ نے ہیر دی کہانی دے کردار اپنے ویلے دے معاشرے تے سماج وچوں ایس انداز نال چُن کے اوہناں دے موہنوں ایس ڈھنگ نال گلاں کرائیاں نیں کہ اوس ویلے دا رہن سہن، پہننا کھانا، اُٹھن بیٹھن،

Marfat.com

میل ورت، لین دین، عدل انصاف، موہ پیار، رشتے برادری، مذہب اخلاق، دیا شادی میلے ٹھیلے، رسم رواج تے نیکیاں بدیاں دکھ وکھ تصویراں اکھیاں اگے نچن لگ پیندیاں نیں۔

ہیر دے قصے دے کردار وارث شاہ توں پہلاں دمودر داس، احمد کوی، چراغ تے مقبل دے وی سامنے سن پر اوہ ایہناں کرداراں کولوں اوہ کم نہ لے سکے جیہڑا کم وارث شاہ نے لے کے وکھایا۔ پنجاب دیاں لوکاں وارث توں پہلاں تے کیہ وارث شاہ توں بعد وچ لکھیاں ہویاں ساریاں ہیراں نوں اتفاق رائے نال رد کر کے صرف تے صرف وارث شاہ نوں اپنے سینے نال لا لیا اے۔ ایس توں ایہہ گل نکھر کے سامنے آجاندی اے کہ سوائے وارث شاہ دی شاعری دے پنجاب دے عوام نوں کسے ہور دی شاعری "ہیر رانجھے" دے قصے راہیں جذبات دی تسکین نہیں دے سکی، تے فیر سوال پیدا ہندا اے کہ آخر اس دی وجہ کیہ اے۔ دمودر داس توں لے کے اج تیکر کوئی وی وارث شاہ دی حد نوں ہتھ نہ لا سکیا۔

تے فیر وارث شاہ دی شاعری دیاں کیہڑیاں خوبیاں نیں، جیہڑیاں وارث شاہ نوں شاعری دا ہیرو تے عوام دا محبوب بنا وندیاں نیں۔ میرے خیال وچ اوہ خوبی وارث شاہ دا اپنا اِک انوکھا تے من موہنا اندازِ بیان اے۔

سرفراز حسین قاضی ایم اے اپنی کتاب "وارث نرا وارث" وچ اندازِ بیان بارے گل کردیاں ہویاں لکھدے نیں۔ کہ "اندازِ بیان کسے چیز، کسے گل، کسے جذبے، کسے مضمون یا کسے تجربے نوں بیان کرن دے ڈھنگ نوں کہندے نیں۔"

گوہ نال دیکھیے تے وارث شاہ دا اندازِ بیان سبھ نالوں وکھرا تے اچھوتا ہون دے نال نال ویلے دیاں حقیقتاں دے اظہار اُتے قادر اے۔ بھانویں دمودر داس نے ہیر دے واقعہ نوں "اکھیں ڈِٹھا" کہہ کے قصے دی حقیقت مناون دا چارہ کیتا اے، پر اوہ گل نہیں بنی۔ احمد کوی تے مقبل خالص عشق مجازی توں اگے نہیں ودھ سکے، وارث شاہ دی نظر کولوں اوس دور دا کوئی موضوع بچ نہیں سکیا۔ وارث شاہ نے ایس قصے نوں رومانی، روحانی، صوفیانہ، فلسفیانہ، مذہبی، معاشرتی، سماجی تے تصوف دے موتیاں نال سجا کے اجیہی جان پا دتی اے کہ ایہہ قصہ بھانویں سر توں

Marfat.com

پیراں تیکر جھوٹھا تے گھڑیا ہویا ای کیوں نہ ہووے، پر وارث شاہ دی جادو بیانی نے اوہنوں حقیقت دا روپ دے کے ہمیشہ ہمیشہ لئی زندہ کر دتا اے۔ ایس مضمون وچ وارث شاہ دی شاعری بارے سارے پہلو آں توں گل کرن دی گنجائش نہیں۔ وارث شاہ دی شاعری دا تذکرہ تے سینکڑیاں کتاباں تک پھیل سکدا اے۔ فیر وی ذرا مقبل دا تے وارث شاہ دا اپنا اپنا مہاندرا اوہناں دے ایہناں شعراں وچوں ویکھتے تے فرق آپے نظر آ جاویگا۔

ہیر رانجھے نوں اپنے پلنگ تے آرام کر رہیا ویکھ دی اے تے مقبل دے قلم راہیں کہندی اے :

ہیر آکھدی بخش گناہ میرا ایسجے سُتڑا آن جگایا ایں
گھول گھتی اوس راہ اُتوں جس راہ توں چل کے آیا ایں
باپ دادیوں ذات دا کون ایں توں کس ماں سپتری جایا ایں
پاؤندی آؤنسیاں کانگ اڈاؤندی نوں مقبل رب نے آن ملایا ایں

تے وارث شاہ نوں ایہو گل کہندیاں سُنو :

گھول گھتی میں تینڈڑی واٹ اُتوں بیلی دس خاں کدھروں آونا ایں
کیسے مان متی گھروں کڈھیا اے، جیس واسطے پھیریاں پاونا ایں
کیہ نام تے ذات دا کون ہیں توں اتے کس دا پُت کہاونا ایں
کون چھڈ آئیوں پچھے مہر والی جس واسطے توں پچھوتاونا ایں

وارث شاہ دے بیان دا رس، محبت دا نکھار تے خیال دی بلندی مقبل کولوں کتنے ودھ جاپدی اے۔ وارث شاہ دا اک ایہہ کمال وی اے کہ اوہ سوہنیاں تشبیہاں تے من کھچویں استعارے تے محاورے استعمال کر دا اے تے اوہدی شاعری دی سبھ توں اُچی صفت اوہدا نرول خیال اے۔ گل بھانویں بھرجائیاں نال جھیڑے دی ہووے، بھانویں مُلاں، قاضی، لُڈن تے سہتی نال متھا لاؤن دی ہووے تے بھانویں چوری کھوان دی، وارث شاہ اپنے خیال دے زور نال، تشبیہاں دی تُل نال شعرای نہیں کہندا سگوں شاعری دے دھاگے وچ زبان دے موتی پروندا اے۔ ذرا ایہناں دو مصرعیاں دا حُسن ملاحظہ کرو تے تشبیہاں دا سواد چکھو :

وارث شاہ جیویں مورچے بیٹھ بلی ساہ گھٹ جاندی نہیں کسکدی اے۔

Marfat.com

یا فیر ایہہ مصرعہ :

بناں مرشداں راہ نہ ہتھ آوندا، دُوجھاں باہجھ نہ رجھدی کھیر میاں

بھابیاں نال جھیڑے دے بیان نوں رانجھے دی زبانی جیویں وارث شاہ نے بیان کرکے جان پائی اے، اوہدا اِک نظارہ تسی وی کرو :

بھُل گئے ہاں وڑے ہاں آن ویہڑے سانوں بخش دمے ڈاریئے واسطے ای
دنے رات توں ظلم تے لک بدھا، مریں رپ شنگاریئے واسطے ای
نال حسن دے بھیریں گمان لدھی، سمجھ، مست ہنگاریئے واسطے ای
وارث شاہ نوں مار نہ بھاگ بھریئے انی حسن دیئے پیاریئے واسطے ای

ہیر دا سراپا، ہیر لکھن والے ہر شاعر نے بیان کیتا اے، پر جیہڑا زورِ بیان وارث شاہ کول اے، ہور کوئی اوہدی دھوڑ نوں وی نہیں اپڑ سکیا۔ وارث شاہ ہیر دا سراپا بیان کرکے ٹھنڈپا دیندا اے۔ دو تن شعر ای اوہدے اندازِ بیان دا ٹوہر دکھا سکدے نیں :

ہوٹھ سُرخ یاقوت جیوں لعل چمکن، ٹھوڈی سیب ولائتی سار وچوں
نک الف حسینی دا پیلا سی، زلف ناگ خزانے دی بار وچوں
دند چمبے دی لڑی کہ ہنس موتی دانے نِکلے حُسن انار وچوں
گردن کونج دی انگلیاں روانہہ پھلیاں ہتھ کُولڑے برگ چنار وچوں
پھرے چھنک دی چادے نال جٹی چڑھیا غضب دا کٹک قندھار وچوں
وارث شاہ جدنیاں دا دا لگے کوئی بچے نہ جوئے دی ہار وچوں

کھُنجے ویلے دے پچھاوے بارے وارث شاہ دا تصوف بھریا انداز ویکھو :

گئی عمر تے وقت نہیں فیر مُڑ دے گئے کرم تے بھاگ نہ آوندے نی
گئی گل، زبان تھیں تیر چھُٹا گئے رُوح قلبوت نہ آوندے نی[1]

تے فیر جدوں تقدیر تے لیکھاں دی مار، تے نصیباں دی ہار کسے جٹ نوں جوگی بنا سُٹ دی اے تے اوہ دُنیا داراں وتوں بے نیاز کیویں ہو جاندا اے؛ اوہدا اِک رُوپ وارث شاہ دے ایہناں شعراں وِچ وی لبھ دا اے :

---

[1] مضمون نگار ایس بند وچوں کجھ مصرعے چُکنے نیں تے ایہناں دی ترتیب وی پرانے نسخیاں دے مطابق نہیں بلکہ نویاں دے مطابق اے۔ (مرتب)

Marfat.com

منگ کھادنا کم نہ کاج کرنا، کجھ چارنا نہ کجھ چوونا جے
نہیں دینی ودھائی فیر جمنے دی، کسے موئے نوں ہوئی رووناجے

رب نہ کرے کوئی وچھوڑے وچ پوے، پر جے کدی اوس وچھوڑے دے دوزخ وچ کوئی اجیہی خبر لبھے، جس توں ایہہ پتا لگے کہ شاید اوہدا محبوب کدھرے نیڑے ای آیا ہویا اے تے فیر شک، خوشی تے دکھ دا اک سانجھا روپ سوائے وارث شاہ دے کون وکھا سکدا سی۔ وچھوڑے دی اک اجیہی منزل تے ہیر دے سوہنوں نکل دی کوک تسی وی سن لئو، اوہ کہندی اے:

رب جھوٹھ نہ کرے تے ہووے رانجھانی میں چوڑ ہوئی میتوں پٹیا سو
اگے اگ فراق دی ساڑ سٹی سڑی بلی نوں مڑکیوں پھٹیا سو
میرے واسطے دکھڑے پھرے جردا، لوہیا تاکے جیبھاں نال چٹیا سو
وارث شاہ ایس عشق دے وچ وچوں جفا جال کے اکھ کیہ کھٹیا سو

وارث شاہ دے بیان دی جادوگری دا کیہڑا کیہڑا ورق تھلاں۔ وارث شاہ دا ہر ہر اکھر بول دا اے، متحرک تے زندہ اے۔ ایہہ دو مصرعے بغیر کسے تشریح دے حال بیان کر دیندے نیں:

جیہڑے بازتوں کانواں نے کوج کھوہیا، صبر شکر کر باز فنا ہویا
دنیا چھڈ اداسیاں پہن لیاں سید وارثوں ہن وارث شاہ ہویا

وارث شاہ نے ہیر دے قصے دے نال نال تبلیغ تے تصوف دیاں اچھائیاں نوں عوام تک انج پہنچایا اے کہ اج دی پنجاب دے وانسیاں دی بہت بھاری گنتی ہیر وارث شاہ نوں اک عظیم تے مقدس کتاب دا درجہ دیندی اے۔ عشق دی اک خاص لگن جیہڑی صوفیاں وچ لبھ دی اے، وارث شاہ وی اوس دولت نال مالا مال اے۔ تقدیر دا قائل تے وحدت دا پرستار اے۔ ایس سلسلے وچ دو تن شعر سنا کے میں گل نوں سرے چا ہمڑن دی کوشش کر رہیاں:

گیا بھج تقدیر دے نال ٹھوٹھا تے قیمت لے جا ساتھوں مٹ دی اے
تقدیر اللہ دی نوں کون موڑے تقدیر پہاڑاں نوں پٹ دی اے

موسیٰ لنگھیا پار، فرعون اُتے تقدیر دریا پلٹ دی اے
یوسفؑ جیہاں پیغمبر زادیاں نوں تقدیر کھوہے وچ سٹ دی اے۔[1]

مَیں وارث شاہ نوں پڑھ کے اِنج محسوس کرناں کہ وارث شاہ دی شاعری وارث شاہ دے ویلے دی ای نہیں سگوں اَج دی وی شاعری اے۔ اَج دا معاشرہ، سماج، قاضی، عدل انصاف تے اخلاقی قدراں اُنج ای وگڑیاں ہویاں نیں، جیویں وارث شاہ دے اپنے دَور وچ سَن، وارث شاہ دی شاعری اَج دی شاعری وی اے۔ انسانی فطرت، معاشرت، سماج، محبت، نفرت، جھوٹھ تے سچ دی شاعری اے۔

حقی گل ایہو ای اے کہ وارث شاہ اک عظیم شاعر اے، تے اوہدی شاعری زندگی دی شاعری اے۔ جدتائیں ایس دھرتی اُتے زندگی دا پرچھاواں لبھدا رہوے گا، وارث شاہ دی شاعری ہور وی اُجاگر ہو ہو کے اپنا آپ منوا وندی رہے گی۔

۱۔ جیس بند وچوں ایہہ مصرعے لیئے گئے نیں، اوہ سارے دا سارا الحاقی اے تے متفقہ طور ایہہ منیا گیا اے پئی ایس بند دے مصنف میاں ہدایت اللہ ہوری نیں تے میاں ہدایت اللہ ہوراں دی مرتب کیتی ہوئی ہیر توں پہلاں ایس بند دا کھوج وی نہیں ملدا۔ (مرتب)

Marfat.com

جناب محمد عالم کپورتھلوی

وارث شاہ

تے

مولوی غلام رسول عالمپوری

وارث تے مولوی غلام رسول دونویں پنجاب دے سبھ توں زیادہ مشہور تے مقبول شاعر نے۔ مینوں ایہہ آکھن وچ کوئی جھجک نہیں کہ ایہناں دے بعد ایہناں دی ٹکر دا شاعر پنجاب دی دھرتی نے پیدا نہیں کینا۔ اج تک وارث دے مقابلے تے کوئی ہیر نہیں لکھ سکیا تے اج ای مولوی غلام رسول دے مقابلے تے کوئی یوسف زلیخا نہیں بنا سکیا۔ مینوں ایہناں دونویں بزرگاں دا بڑا احترام اے، پر اج شاعری دی پکھ نال دونویں بارے تے کجھ عرض کرنا چاہنا واں۔ جیہدی وجہ ایہہ دے کہ بعض لکھن والیاں نے بغیر کسے گل دی ٹوہ دے ڈنگیاں سدیاں گلاں کیتیاں نیں۔ حقیقت توں اکھاں میٹن نوں میں بہت وڈا گناہ سمجھدا واں جد میں پہلی واری "یادگارِ وارث" پروفیسر ضیا محمد دی لکھی ہوئی ویکھی، میں ویکھیا کہ ایہدے وچ پیر وارث نال عقیدت دے جوش وچ مولوی صاحب نوں تھلے سٹن دی بے معنی کوشش کیتی گئی اے، تے پھر میں ایہہ سطراں لکھن دی ضرورت سمجھی۔

ایہناں دونویں بزرگاں بارے کجھ لکھن توں پہلاں میں پروفیسر صاحب دی تحریر نمونے دے طور تے پیش کرنی چاہنا واں۔ پروفیسر صاحب اپنی کتاب "یادگارِ وارث" دے صفحہ نمبر ۴۵ تے ہیر دی مقبولیت دی وجہ دسدے ہوئے لکھدے نیں "یوسف زلیخا یا کسی اور قصہ کو بدقسمتی سے ایسے جادو نگار اور قادر الکلام شاعر بھی نصیب نہ ہو سکے جیسے قصہ ہیر رانجھا کو یوسف زلیخا اور ہیر رانجھا کے شاعر مصنفوں کو دور وارث کا

Marfat.com

جائے تو صورت یہ ہوگی :

قصہ یوسف زلیخا	قصہ ہیر رانجھا
۱- پہلا شاعر حافظ برخوردار ۱۰۹۰ھ	۱- مقبل محمد شاہی عہد
۲- عبدالحکیم بہاولپوری ۱۲۱۸ھ	۲- وارث شاہ ۱۱۸۰ھ
۳- مولوی غلام رسول جالندھری موجودہ دور	۳- فضل شاہ موجودہ دور

اس دور وار ونڈ مگروں پروفیسر صاحب لکھدے نیں کہ حافظ برخوردار، مقبل، عبدالحکیم، وارث، غلام رسول تے فضل شاہ دا شاعری دی پکھ نال بہت ای گھٹ مقابلہ اے۔ ہیر رانجھے دے شاعر کلے کلے تے مجموعی طور تے دونویں طرح یوسف زلیخا دے شاعراں نالوں اُچے نیں اج کل مولوی عبدالستار مصنف قصص الحسنین دا بڑا چرچا اے۔ پر انصاف تے ایہہ دے پئی یوسف زلیخا دے سارے شاعراں نوں تکڑی دے اک پلڑے وچ رکھ دتا جاوے تے کلے وارث شاہ نوں دوجے پلڑے وچ تے بلاشبہ وارث شاہ دا چھابہ نیواں ہوئے گا۔

اِنج دا انصاف پروفیسر صاحب دے سوا ہور کون کر اندا اے۔ پروفیسر صاحب نے جج تے وکیل دوہاں دا کم سنبھال کے فیصلہ کر چھڈیا اے۔ ہن ویکھنا ایہہ دے، پئی جناب پروفیسر صاحب دیاں گلاں دا حقیقت نال دی کوئی تعلق اے یا نہیں۔ میں سمجھدا واں پئی کسے مصنف دی ایس توں اُتے ہور کی بے ایمانی ہو سکدی اے کہ اوہ کسے مصنف تے تبصرہ کرن ویلے انصاف نوں ہتھوں چھڈ دیوے تے اپنی رائے نوں بغیر کسے دلیل توں دُوسرے نے تھپن دی کوشش کرے۔ میں ایہہ گل بڑے دعوے نال آکھنا واں کہ پروفیسر صاحب نے مولوی غلام رسول دی کتاب احسن القصص دا مطالعہ اکا ای نہیں کیتا۔ ایتھوں تک کہ اوہناں کتاب وی نہیں ویکھی۔ ورنہ اوہ کدی وی انج دیاں گلاں نہ کردے۔ ایہناں دے کہن موجب وارث شاہ تے رہیا اک پاسے، مولوی غلام رسول تے فضل شاہ تے پائے دے شاعر وی نہیں۔ انج دیاں گلاں پروفیسر صاحب ای کہہ سکدے نیں۔ پھیر پرکھ دی گل تے ایہہ دے پئی جس شاعر دے بارے اوہ ایہہ گلاں دس رہے نیں۔ اوس دے بارے اوہناں نوں اپنا وی پتا نہیں کہ اوہ کس زمانے تے کتھے پیدا ہویا۔ میں پروفیسر صاحب دی غلط فہمی دُور کرن واسطے ایہہ

دس دینا ضروری سمجھدا واں کہ جالندھر وچ مولوی غلام رسول ناں دا کوئی شاعر پیدا نہیں ہویا۔
یوسف زلیخا دا مصنف مولوی غلام رسول ضلع ہوشیار پور دے اک پنڈ عالم پور وچ پیدا ہویا۔
یوسف زلیخا کتاب دے ہر نسخے تے ہر ایڈیشن اُتے ایہہ لکھیا ہوندا اے، مصنف مولوی غلام رسول عالمپوری۔

جے کدی پروفیسر صاحب کسے کتاب یوسف زلیخا دا باہر دا ورقہ ای اک نظر ویکھ لیندے تے مولوی صاحب نوں جالندھری آکھن دی غلطی نہ کردے۔ پروفیسر صاحب نے یادگار وارث ۱۹۳۹ء وچ لکھی اے تے مولوی صاحب نوں اوس دور دا شاعر گن دے ہوئے تے اینے وی غلطی کر گئے۔ مولوی غلام رسول پچھلی صدی دے آخری دھاکے ۱۸۹۲ء نوں فوت ہوئے۔

ایہہ بھلیکھے کدھن مگروں ہن اپنے اصل موضوع دے ول دی آؤناں۔ سچی گل تے ایہہ دے پئی سید وارث تے مولوی غلام رسول دا آپس وچ کوئی مقابلہ ای نہیں کیوں جے دوہواں دے خیالاں دی اڈاری اک دوجے توں وکھری اے۔ دوہواں دی سوچ تے سوچاں دے موضوع وی وکھرے نیں۔ ہاں جے ایہہ دونویں بزرگ اک ای موضوع تے لکھ دے تے فیر مقابلہ ہو سکدا سی۔ جیویں میں پہلے وی عرض کیتا اے کہ پنجاب دے ایہہ دونویں نامور فرزند میرے لئی اکو جیہی عزت رکھدے نیں۔ ایہہ دونویں شاعر اپنے اپنے رنگ وچ لاجواب نیں۔ دوہاں نے پنجابی زبان نوں نرمکن والی دولت دتی اے جیویں جرمنی نوں گوئٹے۔ انگریزی نوں شیکسپیئر۔ یونانی نوں ہومر نیں۔ فارسی نوں فردوسی تے سعدی تے فخر اے، اینویں ای پنجابیاں لئی مولوی غلام رسول تے وارث شاہ دی شاعری ہمیشہ لئی سر کھڈھویں تے مان تران دا باعث رہے گی۔

میں پروفیسر دانگوں کوئی تول نہیں لایا جے ایہہ دعویٰ کراں کہ فلاں ہلکا تے فلاں بھاری اے۔ میں صرف اینا آکھاں گا کہ دوہاں دی شہرت دے حلقے الگ الگ نیں تے اپنے اپنے رنگ وچ دونویں بے مثل نیں۔ پنجاب دے اضلاع ہوشیار پور، جالندھر، گورداسپور تے امرتسر وچ مولوی صاحب دی شاعری دا سکہ چلدا اے۔ اینویں ای شیخوپورہ، ساہی وال، گوجرانوالہ، لائل پور تے جھنگ وغیرہ اضلاع دے وچ وارث شاہ دی شہرت زیادہ اے۔ سچی گل تے ایہہ وے پئی وارث دی عوامی شہرت مولوی غلام رسول نالوں زیادہ اے۔ جیہدی وجہ ایہہ وے پئی پنجاب دا کلچر جیویں وارث شاہ نے بیان کیتا

اے۔ مولوی صاحب نے اوہدہر توجہ نہیں دتی تے نہ ای اوہ توجہ کر سکدے سن کیوں جے غیر ملکی قدیم عربی قصے وچ پنجاب دا کلچر کھپ ای نہیں سکدا سی۔ وارث شاہ نے جیہڑا قصہ بیان کیتا اے اوہ پنجاب دا اپنا قصہ اے ایہدے سارے کردار پنجابی نیں۔ ایس لئی وی ایہدے وچ پنجاب دے رنگ دا وافر ہونا ضروری سی۔

عربی قصہ ہون بارے مولوی صاحب دے کلام وچ ایہہ واد حالے کہ وارث عوامی شہرت تے مقبولیت ہون دے باوجود مولوی صاحب دے مقابلے تے منبر تے نہیں آ سکیا۔ صرف دائرے تک ای رہیا اے۔ مولوی صاحب دا کلام بجھتے دا رہ دو بان تھاواں تے بڑے شوق نال پڑھا جاندا اے۔

جدوں میں ایہہ اکھر لکھ رہیا ساں تے میرے کول ملن واسطے پیر فضل حسین فضل گجراتی تشریف لیائے میں قلم چھڈ اوہناں ول متوجہ ہویا۔ آکھن لگے۔ کیہہ لکھ رہے او۔ عرض کیتا۔ وارث تے مولوی غلام رسول بارے اپنے ناقص خیالاں دا اظہار کر رہیا واں۔ اوس وقت اوہناں مینوں ایہہ واقعہ سنایا۔ کہن لگے۔ اک وار میں جلال پور جٹاں اپنے اک دوست نوں ملن گیا۔ شام دا کھانا کھان توں بعد اوہناں اپنی جوان کڑی نوں ستدیا تے آکھن لگے۔ پت پیر صاحب آئے نیں۔ ایہناں نوں یوسف زلیخا تے سنا۔ اوس کڑی نیں کتاب لیا کے زلیخا دی دوسری خواب دا بیان پڑھنا شروع کر دتا:

بھر ساقی دیہ دوجی وار تینوں نشے دا کاسا
خودی تکبر مان گمان رہے جنم دا داسا
سودائیاں دی حیرت مندی اگے تھیں دور جاوے
کرے علاج تے پوے قضیہ دکھ وجے غم کھاوے

پیر صاحب دا بیان اے کہ اوس لڑکی دا لفظاں نوں صحیح ادا کرن دا ڈھنگ تے پرتاثیر میٹھی آواز تے مولوی صاحب دے سوز و گداز نے اوہ سماں بنھیا کہ سانوں بار بار ہنجواں تے ہاواں دا ہدیہ پیش کرنا پیا۔

ایہہ واقعہ لکھن دا میرا مقصد ایہہ وے کہ کوئی آدمی اپنی جوان کڑی نوں ہیر پڑھن واسطے کدی نہیں آکھے گا۔ مولوی صاحب دا کلام بہت پاکیزہ اے۔ اوہنا دے کلام وچ ڈونگھیائی تے سنجیدگی دا چوکھا گوہڑا اثر اے۔ شعر عالمانہ، عارفانہ تے خواصاں واسطے

Marfat.com

لکھے گئے نیں، پر فیر وی عوام وچ اوہناندی شہرت تے مقبولیت کجھ گھٹ نہیں ایہدے مقابلے تے وارث دا کلام عامیانہ اے۔ ایہدے وچ تصوف تے معرفت دا اینا گہرا رنگ اے جنّاں مولوی صاحب دے کلام وچ اے۔ مولوی صاحب دی علمی قابلیت دی زیادہ اے۔ ایہدے مقابلے تے وارث شاہ دا تجربہ تے مشاہدہ مولوی صاحب نالوں ودھ اے۔ اج تک وارث شاہ دے کلام وچ بہت ساریاں غلطیاں تے فنّی غلطیاں کڈھیاں جا چکیاں نیں۔ پر مولوی صاحب دے کلام وچ نقاداں نوں اج تک اک دے سوا کوئی دوسرا اعتراض نہیں ملیا کہ شاعر دے کلام وچ عربی تے فارسی کلام دا غلبہ اے۔ ایہہ اعتراض مولوی صاحب تے سکھ حضرات نے کیتا اے۔ اہل علم توں ایہہ گل لکی چھپی نہیں کہ جیہڑا شاعر عربی تے فارسی دیاں کتاباں وچوں مواد لیندا اے، اوہدے کلام وچ آئیتاں تے زباناں دا اثر ہونا کوئی انوکھی گل نہیں۔ اسیں ویکھ دے ہاں کہ ہندو شاعراں دے کلام وچ سنسکرت تے ہندی دی کافی ملاوٹ ہندی اے۔

سچی گل تے ایہہ وے پئی مولوی صاحب نے پنجابی زبان دی جھولی عربی تے فارسی دے سوہنے تے خوبصورت لفظاں نال بھر دتی اے تے ایس نوں عرب تے عجم دے استاداں دے برابر کر چھڈیا اے۔ اک مسلمان صوفی شاعر دا ایس تو ودھ کیہہ کمال ہو سکدا اے۔ وارث شاہ دی ہیر دا اک مشہور بند اے۔ جہدا ردیف قافیہ اکا سیاں دا، مراسیاں دا اے۔ فنِ شاعری دی پکھ نال ایہہ بہوں اوکھی زمین ایں۔ وارث شاہ تے اوہدے کلام وچ سارے وادھا کرن والیاں پیراندتہ، ہدایت اللہ وغیرہ مل کے جیہڑے شعر آکھے نیں، اوہدی تعداد عام نسخیاں وچ باراں اے۔ پنجابی ادبی اکیڈمی والے نسخے وچ پندرہ مصرعے نیں میرے کول ہیر دا اک پرانا ایڈیشن اے اوہدے وچ چونتیس ۳۴ مصرعے نیں جنہاں وچوں چھ قافیے دوبارہ آئے۔ ستاراں قافیے دھکے نال گھڑے گئے نیں۔ جیویں ہتھیاندا۔ ترکھاں ستاں دا صرف گیارہ قافیے صحیح نیں۔ مولوی غلام رسول نے ایس زمین دے وچ ویہہ ۲۰ مصرعے آکھے نیں۔ جنہاں وچ نہ کوئی قافیہ دوبارہ آیا اے، نہ دھکے نال گھڑیا گیا اے۔ اوہناں بعض اِکّ دے قافیے ورتے نیں، جیہڑے وارث تے اوہدے کلام وچ وادھا کرن والیاں دے ذہن وچ وی نہیں آئے۔ ایس توں مولوی صاحب دی فنی مہارت وچ قادر الکلامی ظاہر ہوندی اے۔ اکّ ای وارث دی ہیر وچ [illegible]

Marfat.com

زمینان دی نیں مثلاً یار نا ہیں، وفادار نا ہیں۔ ایس ای زمین تے بحر وچ مولوی صاحب نے اپنے اک دوست نوں خط لکھدیاں ہوئیاں ۱۶۰ مصرعے آکھے نیں۔ جنوں پڑھ کے حیرانی ہندی اے کہ ایہہ خدا دا بندہ شاعر اے یا کوئی وگدا دریا اے۔ جیہدی روانی ختم ای نیں ہندی۔

وارث شاہ دی عوامی شہرت کرن وچ سکھ لکھاریاں دا وی کافی ہتھ اے۔ اج وی ریڈیو انڈیا توں ہیر وارث دے بول سُنے جاندے نیں۔ پر اج تک کسے سکھ یا ہندو لکھاری نوں مولوی صاحب تے کچھ لکھن دی توفیق نہیں ہوئی تے نہ ای ہو سکدی سی جیہدی وجہ ایہہ دے کہ مولوی صاحب دیاں دو ای کتاباں مشہور نیں یوسف زلیخا تے داستان امیر حمزہ۔ دونویں ای بلاواں دے وی عقیدے دے خلاف نیں۔ یوسف زلیخا تے خالص مسلماناں دا مقدس قصہ اے کہ جیہدے وچ مولوی صاحب نے ایس قصے دے رنگ وچ توحید بیان کیتی اے۔ داستان امیر حمزہ وی اک مذہبی ناول اے، جیہدے وچ مسلماناں نوں بہادر، نڈر، بے باک، غیور تے با اصول ظاہر کیتا گیا اے۔ تے غیر مسلم نوں ڈرپوک، مکار، عیار تے حیلہ ساز قوم دسیا گیا اے۔ ایس واسطے ہندو شاعر تے نقاد مولوی صاحب دی نندیا کرن توں سوا ہور کیہہ لکھ سکدے سن باوا بدھ سنگھ مصنف پریم کہانی نے اپنی کتاب وچ غیر معروف شاعراں دا ذکر کیتا اے، پر مجال اے نندیا دی اک سطر توں دکھ۔ مولوی غلام رسول نندیا تے سلا ہنا دے مقام توں بہت اُچا اے اوہ عشق دے جیس منارے تے کھڑا اے، نندیا تے سلا ہنا دے تول اوتھوں بہت تھلے رہ جاندے نیں۔

سید وارث شاہ تے مولوی غلام رسول دونویں بزرگ شاعر نیں۔ دونویں اپنے اپنے رنگ وچ بے مثال نیں۔ ایہناں دی شاعری ہمیشہ زندہ رہے گی۔ دونویں اچھے شاعر نیں جیہڑے صدیاں بعد پیدا ہندے نیں۔ دوہاں نے شعر نوں اعجاز دی حد تک پہنچا دتا اے۔ اجیہاں شاعراں دے بارے ای آکھیا گیا اے:

یقین دانم کہ در اشعار این قوم　　دردے شاعری چیزے دگر است

ایس دیلے وارث شاہ تے مولوی غلام رسول دے بعض ایسے شعر پیش کیتے جاندے نیں جیہناں دا موضوع اکو ای اے۔ صرف بحر دا فرق اے۔ باراں ماہ لکھن وچ کئی پنجابی شاعراں نے طبع آزمائی کیتی اے۔ عام شاعراں نے ہر مہینے تے چار مصرعے آکھے نیں مگر شاعری دے ایہہ امام کسے دے پیروکار نہیں۔ وارث نے ہر ماہ دے دس مصرعے مولوی

Marfat.com

صاحب نے ماہ چیت وچ اٹھ مصرعے۔ دوسریاں مہینیاں وچ چھ تے پھگن وچ ویہہ (۲۰) مصرعے آکھے نیں۔ ہن تسیں دوہاں بزرگاں دا باراں ماہ دا نمونہ کلام ویکھو۔ فرق صرف ایناں اے کہ وارث شاہ ہیر دی زبان وچوں بول رہیا اے۔ تے مولوی صاحب زلیخا دی ترجمانی کر رہے نیں۔ نمونہ کلام وارث ماہ پوہ :

پوہ ماہ وچ کنبدی جان میری میں اکلڑی سیج تے سوونی ہاں
مینوں روندیاں رات وہاندی اے فخر ہووے تے اٹھ کھلوونی ہاں
آس پاس خالی کول یار نا ہیں، پیچ کھا کے جان سگوونی ہاں
کدی آن کے ملنا سی سجناں دے تیرے دکھاں دے دھونے دھوونی ہاں
جیس وقت کوئی گھر نہیں ہوندا تاں بیٹھ نویکلی روونی ہاں
رانجھا مول نہ آوندا نظر مینوں وارث ہنجوے ہار پروونی ہاں

مولوی غلام رسول دا نمونہ پوہ :

پوہ مہینا ٹھنڈا چڑیا جگ ودھیرے سڑیا
لمی رات فراقاں والی یار نہ مڑ گھر وڑیا
گھر میرے توں پیر نہ پاویں ویکھ دکھاں دیاں آہاں
ایہہ آخر دکھ لائے توہیں ہن کیوں ہٹیں پچھاہاں
دید توہیں دکھ تیرا مینوں میں تیری توں میرا
توہیں دولت، توہیں مالک، توہیں آپ لٹیرا

باراں ماہ دی سبھ توں وڈی خوبی ایہہ ہوندی اے کہ اوس مہینے دی مناسبت نال خیالاں دا اظہار کیتا جاوے کیوں جے ایہہ گل نہ ہووے، تے فیر باراں ماہ تے سی حرفی وچ کوئی فرق نہیں رہندا اے۔ سی حرفی بغیر کسے موسمی پابندی توں ہجر و فراق دا ذکر ہوندا اے۔

وارث شاہ دے سادیاں مصرعیاں وچوں اک دی اجیہا نہیں جہدے وچ پوہ دی کسے موسمی خرابی ول تھوڑا اجیہا وی اشارہ ہووے۔

ایہدے اُلٹ مولوی صاحب نے پہلے ای مصرعے وچ "پوہ مہینہ ٹھنڈا چڑھیا" کہہ کے ایہدے نال "جگ ودھیرے سڑیا" لگایا۔ ایہدے نال مصرعے وچ دو خوبیاں پیدا ہو گیاں نیں :

Marfat.com

۱۔ پوہ نال ٹھنڈی دی مناسبت

۲۔ ٹھنڈا تے سڑیا وچ صفت تضاد۔

وارث سوز و گداز تے درد فراق دا اظہار کرن وچ خاصا کامیاب اے۔

"کدی آکے ملنا سی سجناں دے"، "بیٹھ نویکلی رووں ہاں"، "ہنجواں دے ہار پروئی ہاں"۔ دل تے اثر کرن والے بند نیں۔

مولوی صاحب دے مصرعیاں نوں ویکھئے تے آکھنا پے گا کہ درد و سوز دا موضوع اونہاں دی جاگیر اے۔ ایہدے وچ کوئی وی شاعر اونہاں توں بازی نہیں جت سکیا۔

"جگر و دھیرے سڑیا، لمی رات فراقاں والی، ویکھ دکھاں دیاں آہاں، ایہہ آخر دکھ لائے تویں، دید تویں دکھ تیرا مینوں، تویں آپ لٹیرا۔ سوز فراق دے لانبو نے، جیہڑے شاعر دے سینے وچ اٹھدے ہوئے محسوس ہوندے نیں۔ اک ہور بند سنو:

وارث شاہ:

چڑھدے بھادوں روندی ہیر جٹی مینوں رانجھا نظر نہ آوندا اے
راتیں نیند نہ آوندی سیج اُتے، دنے چر کھڑا مول نہ بھاوندا اے
سر تے بدل آ کڑک دا عشق والا، نت قہر دی بوند برساوندا اے
میرا دیس آیا وچ ویریاں دے، کوئی سیج نہ سخن الاوندا اے
کُڑیاں پنڈ دیاں نت اکاندیاں نیں مینوں برہوں فراق ستاوندا اے
وارث شاہ اللہ بن تاہنگ ناہیں دیکھاں رانجھا کدوں ملاوندا اے

مولوی غلام رسول:

بھادوں بھا میرے دکھ بھاوے پتے دماغ بخاروں
روئے زمین دا تختہ گلیا میری گریہ زاروں
روون دا ورتارا میرا نین وہاون جھڑیاں
مل یارا مین تیرے باجھوں سختیاں پایاں بڑیاں
حال میرے دی مشکل بھاری ویکھ کدی اک واری
خوش اقبال اُوہا جس تیرے جاں قدم پہ واری

وارث شاہ پہلے مصرعے وچ ہیر دے روون دی وجہ دسدے نیں کہ اوہدیاں اکھاں

Marfat.com

رانجھن نوں ویکھن واسطے ترس گیاں نیں۔ دُوسرے مصرعے وچ ایس اثر نوں ہور تیز کر دیندے کہ رات دن کم کارتے آرام ختم ہو کے رہ گئے نیں۔ تیسرے مصرعے وچ ہور زیادہ زور وکھاندے کہ ظالم عشق گرج چمک بن کے طوفان دے تھپڑاں وچ بہا کے لئی جاندا اے۔ چوتھے مصرعے وچ دسدے نیں کہ اجیہے اوکھے ویلے جدوں کہ قدرتی طور تے نظراں غم خواراں تے ہمدرداں دے سہارے لبھدیاں نیں، ایتھے صورت ایہدے اُلٹ اے۔ دکھ دین والیاں تے دشمناں نال واہ پے رہیا اے۔ پنجواں مصرعہ وی ایہو فریاد کر رہیا اے۔ مقطع وچ شاعر اوس مقام اُتے پہنچ جاندا اے، جیہدے اگے کوئی مقام نہیں۔ تے جیہدے سوا کوئی حقیقی سہارا نیں۔ جنھوں قرآن پاک دی زبان وچ عُرْوَةِ الْوُثْقٰى لَا انْفِصَامَ لَهَا[1] آکھیا گیا اے یعنی اٹوٹ تے ابدی سہارا صرف اللہ دی ذات ای اے۔ وارث شاہ بن تاہنگ ناہیں۔

ہُن آؤ مولوی غلام رسول وَل اوہ پہلوں دکھاں دا وزن دسدے نیں۔ فیر نال ای اوہناں دا دماغ تے جیہڑا اثر پیندا اے اوہ دسدے نیں۔ ظاہر اے کہ دماغ دے اثر نال متاثر ہووے گا۔ ایہدے نال ای جسم دا کوئی حصہ اثر لین توں بغیر نہیں رہ سکدا۔ ایس دماغی بخار یا تاپ دا قریبی اثر اکھاں تے پیندا اے ایہناں وچوں پنجواں دا ہڑ جاری ہو جاندا اے۔ شاعرانہ مبالغے دے تحت ایہدے نال ساری دنیا پانی نظر آ رہی اے۔ ہن عاشق دا مستقل شغل ایہو ای اے۔ ایہہ بارش رُکدی نہیں۔

چوتھا مصرعہ سراسر التجا اے۔ ایہو ای اوس روگ دا دارو وی اے۔ شاعر دے لفظاں وچ عاجزی، مسکینی، مجبوری تے معذوری اے۔

پنجواں مصرعہ ایس کیفیت وچ ہور شدت پیدا کر رہیا اے: "ویکھ کدی اک واری" وچ جادو بھریا ہوئیا ماہیے دا اک بول یاد آ رہیا اے۔

اک جوڑا پکھیاں دا، اک واری تک ماہیا کیہ جاندا اے اکھیاں دا

محبوب دے اک وار ویکھ لین نال عاشق دے دُکھاں دے طوفان اک لخ وچ رُک جان گے۔ مشکلاں آسان ہو جان گیاں۔ ایہہ اک نظر دی چھوٹی جیہی لوڑ دا، اوہدے نزدیک اینا وڈا کرم اے کہ ایہدے اُتے جاناں قربان کیتیاں جا سکدیاں نیں۔ ایس جانثاری نوں اپنی خوش اقبالی تصور کیتا جا سکدا۔

۱۔ البقرہ، آیت ۲۵۶ (مرتب)

Marfat.com

ہن سنیں ماہ جیٹھ دی کیفیت سُنو:

وارث شاہ :

چڑھدے جیٹھ مہینے دے بھٹ لوندے میرا جیوڑا گملایا ای
ساتھوں ہوئیا کی ایڈ خطا پیارے تساں دل تھیں چا بھلایا ای
چڑھ کے کوٹھیاں تے راہ ویکھنی ہاں چت نت اڈیک تے لایا ای
کڑکے دھپ نے پھولیاں پوندیاں نیں میرا تلیوں جی گھبرایا ای
مَیں تاں بندی ہاں دماں دے باہجھ تیری تیرے باہجھ میں حال ونجایا ای
وارث شاہ زاری روندی ہیڑ جٹی تیرے درد فراق ستایا ای

مولوی غلام رسُول :

جیٹھ ہوائیں سینہ ساڑن وانگ جھوریویں یاراں
کون دوہا جس میں غم گھتی کس تھیں پچھاں ساراں
اے محبُوب محبّت تیری کیڈک آفت بھاری
صبر لیے تے ہوش لٹا دے جان کھڑے کڈھ ساری
دل میرے وچ تو ہیں آیا۔ بہہ بہہ گھتیں جانیں
ساعت بھر ہو ظاہر ویکھیں نین ہوئے بہہ گھاتیں

وارث شاہ جیٹھ دے اثرات بیان کرن وچ پُوری طرح کامیاب اے۔ بُھٹ لوندے کرا کے دھپ نے سارے بندنوں گرم کر دتا اے۔ ہیر دا رانجھے نوں مخاطب کرنا بہت پیارا اے۔ "ساتھوں ہویا کی ایڈ خطا پیارے، پھر کے کوٹھے تے راہ ویکھنی ہاں" ایہدے وچ اضطراب تے بے قراری تے انتظار دی دنیا بھر دتی گئی اے۔ مولوی صاحب نے جیٹھ ہوائیں سینہ ساڑن نوں مہینے دا مڈھ بنھ کے پہلے ای مصرعے وچ پڑھن والے نوں تاروتھل وچ کھڑا کر دتا اے۔ اگلے دوہاں مصرعیاں وچ استفہام، حیرت تے اندوہ دیاں مشعلاں بال وکھایاں نیں "کون اوہا جس میں غم گھتی، محبت کیڈک آفت بھاری"۔ چوتھا مصرعہ صبر، ہوش تے جان ساریاں نوں عشق تے فراق دی راہ وچ قربان کر رہیا اے۔ آخری دو مصرعے مرزا بیدل دے نادر مضمون اپنے رنگ وچ پیش کر رہے نیں:

Marfat.com

ہمہ عمر با تو قدح زدیم و فرقت سخن خمار ما
چہ قیامتی کہ رسی ز کنار ما بہ کنار ما

علامہ شاعر فرماوندے نیں۔ کہ اے محبوب توں میرے دل وچ وس رہیا ایں۔ میرے ساڑنوں وی دیکھ رہیا ایں۔ تھوڑے چر لئی اپنے جمالِ جہاں آرا دنوں ننگا کر دے۔ تاکہ میریاں اکھاں دی تینوں اِک نظر ویکھ سکن۔ یعنی محبوبِ حقیقی شاہ رگ توں وی زیادہ نیڑے ہون دے باوجود اپنے طالب صادق دیاں نظراں توں پوشیدا رہندا اے۔ ایس اندازے نال شاعر نے تھاں تھاں مجاز وچ حقیقت دا رنگ چاہڑ دتا اے، جیہدے توں اوہناں دا ذہنی رجحان پاکیزگی تے بلندی معلوم ہندی اے۔

آخری عرض ایہہ وے کہ وارث شاہ تے مولوی غلام رسول دونویں شاعری دے آسمان دے چند سورج نیں۔ دونویں ساڈیاں اکھاں دے نور تے دل دے سرور نیں۔ دونویں تلمیذ الرحمٰن تے اُچے مقام تے اپڑے ہوئے نیں۔ سانوں ایہناں دا ذکر کرن ویلے ادب، احترام تے انصاف نوں سامنے رکھنا چاہی دا اے۔ ناانصافی نال اک نوں گرانا دوجے نوں ودھانا نہ کوئی ادب دی خدمت اے تے نہ ای ایہدے نال اپنی چنگی شہرت وچ وادھا ہندا اے۔

Marfat.com

جناب محمد اسلم سجاد

وارث شاہ مغربی دے تنقیدی اصول

بغیر تمہید مغربی تنقید دے چونویں استاداں دے خیالات پیش کیتے جاندے نیں تے ایہہ دسیا جاندا اے کہ ایہناں معیاراں اُتے ہیر وارث کس حد تک پوری اُتردی اے۔

۱۔ سر فلپ سڈنی

سر فلپ سڈنی دا خیال اے "شاعری مثالی زندگی دا تصور دیندی اے تے المیہ ایہدا بہترین ذریعہ اے"۔ وارث نے کجھ ہور فنکاراں دے خلاف ہیر رانجھے نوں شادی تھیں پہلاں موت دی جھولی سنوا کے ایس قصے نوں المیہ بنا دِتا اے۔ رانجھا ہیر نوں رنگپور دوں کڈھ کے لیا رہیا سی تے سیالیں ایہدی خبر ہو گئی۔ فیر کیہ ہویا:

سیالاں آکھیا پرہاں نہ جان کتے جا کے نڈھڑی نوں گھر لیا یا جے
آکھو رانجھے نوں جنج بنا لیاوے بنھ سہرے ڈولڑی پایا جے

رانجھا تخت ہزارے سدھایا تے ہیر جھنگ اپنے پیکیاں کول۔ ہیر دے بارے سیالاں سوچیا:

زہر دے کے مار یئے نڈھڑی نوں گنہگار ہو جل جلال دے نی
مار سٹیا ہیر نوں ماپیاں نے ایہہ پکھنے ادس دے خیال دے نی

ایدوں بعد:

ہیر جان بحق تسلیم ہوئی سیالاں دفن کے خط لکھایا ئی
تیرے مال دھاڑ دی اوہ پیا جس توں کسے نہ مال چھڈایا ئی
ہیر موئی نوں اٹھواں پہر ہویا مینوں سیالاں نے اج بھجایا ئی

Marfat.com

ایہہ جانکاہ خبر سُن کے دھیدو رانجھے نال کیہ ورتی :

رانجھے وانگ فرہاد دے آہ کڈھی جان گئی سو ہو ہوا میاں

جتھوں تیک "مثالی زندگی دے تصور" دا تعلق اے۔ سانوں وارث دے اوہناں مقاماں نوں ویکھنا ہووے گا، جتھے ایس بظاہر معمولی جیہی کہانی نوں بیان کردیاں ہوئیاں وارث ہوراں نے دوسرے شاعراں توں اختلاف کیتا اے۔ وارث دے نزدیک معاشرے دا وگاڑ معاشرتی تضاد توں عبارت اے۔ منافقت، قول فعل دا تناقص، ظاہر و باطن دا فرق ختم ہو جان تے معاشرہ مثالی بن سکدا اے۔ ایس نکتے نوں وارث پورے زور قلم نال شروع توں آخر تک تقریباً ہر اہم موڑ اُتے بیان کردا اے۔ گل تخت ہزارے توں شروع ہُندی اے اُس دا ظاہر ویکھو :

کیہ صفت ہزارے دی کرے شاعر گویا بہشت زمین تے آیا اے

ہن باطن ملاحظہ ہووے :

حضرت قاضی تے پینچ سدا سارے بھائیاں زمیں نوں کچھ پوایا اے
وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث بنجر زمیں رنجھیٹے نوں آیا اے

گویا :

بے ضیا پیغمبری تھی کافری تاریک و تار

آخر رانجھے نوں بھائیاں تے بھرجائیاں انج پٹایا جے اوس دچارے نوں پنڈ چھڈ دیاں ای بنی۔ اس توں بعد کہانی دا دوسرا اہم موڑ ادہ اے، جدوں رانجھا پردیسی بن کے مسجد وچ رات گزارنی چاہندا اے۔ ظاہر ملاحظہ کرو :

مسجد بیت العتیق مثال آہی خانے کعبیوں ڈول اتاریانیں
گویا اقصیٰ دے نال دی بھین دُوجی شاید صندلی نور اساریانیں

اخلاقیات دی جملہ کتب دی تدریس دا پورا انتظام، پر باطن ایہہ جے مولوی ہوری مسافر رانجھے نوں مسیتی رات گزارن دی اجازت نہیں دیندے تے بقول مسافر :

ڈاڑھی شیخ دی عمل شیطان والے کیہا رانیوں جاندیاں راہیاں نوں
اُگے کڈھ قرآن تے بہیں منبر کیہا اڈیو مکدیاں چاہیاں نوں

تیجے اہم مرحلے اُتے "شہدے پُتے" سرمایہ دار لڈن نال ملو کتنی دفعہ نال

Marfat.com

رانجھے آکھیا پار لنگھا اتا مینوں چاہڑے رب دے واسطے تے
تسیں چاہڑ لیو مینوں وچ بیڑی چھوڈھکساں رب دیواسطے تے

لڈن ملاح اپنی شان وشوکت، تین دی ٹھیکیداری، جائیداد تے غیر معمولی آمدنی دے باوجود کیہہ جواب دیندا اے:

اسیں رب کیہ جاندے ڈھیکیا اوئے، بیڑا ٹھلدے لبھ دیواسطے تے
اساں رزق کماونا نال حیلے، بیڑا کھچدے ڈب دے واسطے تے
پیسا کھول ہتھ دھریں میرے گودی چاہڑ کے پار اتارناں ہاں
اتے ڈھیکیا مفت جے کن کھائیں چا بیڑیوں زمیں تے مارنا ہاں
ڈوماں اتے فقیراں تے مفت خوراں ڈوردوں کتیاں وانگ ڈرکارنا ہاں

چوتھا موقعہ، ہیر رانجھے دی بیلے وچ ملاقات دا سلسلہ ٹر پیا۔ کیدو اوہنوں مفسدانہ رنگ وچ اچھالیا تے ہیر دے ماں پیو دی "غیرت" جوش وچ آئی۔ رانجھے نوں نوکریوں جواب دے دتا، پر ہویا کیہ:

مجھیں چون نہ باجھ رنجھیٹڑے دے ماہی ہور سبھے جھکھ مار رہے
کائی گھس جائے، کائی ڈب جائے، کائی شینہہ پاڑے، کائی پار رہے

ایس تے اپنی بیوی (ہیر دی ماں) نوں:

چوچک آکھیا جامنا اوس نوں دیاہ تیک تاں مہیں چرا لیئے
جدوں ہیر ڈولی پا تور دیتے رس پوے جواب تاں چا دیئے
ساڈی دھی دا کجھ نہ لاہ لیندا سبھا ٹہل ٹکور کرا لیئے
وارث شاہ اسیں جٹ سدا کھوٹے جٹکا فند ایتھے ہک لا لیئے

ہیر دی ماں (ملکی) آخر رانجھے کول گئی:

ملکی آکھدی لڑیوں جے نال چوچک کوئی سخن نہ جیوتے لیا دنائی
کیہا ماپیاں پتراں لڑن ہندا تساں کھٹناں تے اساں کھاونائی
چھڑ مال دے نال میں گھول گھتی شام شام راتیں گھر آونائی
تیرے ناؤں توں ہیر قربان کیتی منگوں سانبھ کے چار لیاونائی

ایسے طرح وارث ہوری قدم قدم اُتے ساڈی زندگی دا ظاہر تے باطن دا تضاد

Marfat.com

کھول کھول کے دسدے نیں، جس توں مقصود ایہہ ہے جے کر اسیں ایس نقص نوں دور کریئے تے ساڈا معاشرہ مثالی بن سکدا اے تے واقعی ایہہ گل لکھ گلاں توں بھاری اے تے معاشرے دی تطہیر دا ضروری ذریعہ اے۔

۲- دانتے

دانتے دا خیال اے "موضوع اہم ترین اے۔ غیر معروف زبان توں دی وسعت نظری نال استعمال کر کے آفاقی ادب دا حامل بنایا جا سکدا اے۔ شاعری واسطے روزمرہ دی عامیانہ زبان توں گریز لازمی ایں۔ بہترین اسلوب مرصع کاری تے اعلیٰ انشا پردازی نوں حاصل نہ کرا اے"۔

وارث نے اک نظر انداز کیتی ہوئی زبان توں اوہ کم لیئے کے دکھایا اے، جدھا اعتراف اک دن ساری دنیا نوں کرنا ای پوے گا۔ موضوع دی اہمیت دا اندازہ ہیر وارث دے صرف اک پہلو معاشرتی تضاد (جدھا کجھ ذکر فلپ مڈنی دے تحت ہو چکیا اے) توں لگایا جا سکدا اے۔ اصل موضوع دی مکمل وضاحت واسطے پوری کتاب درکار اے۔ قرآن پاک دیاں ۶۶۶۶ آیتاں نیں۔ وارث ۶۶۶۶ مصرعیاں دی کتاب لکھ کے دعویٰ کردا اے:

ایہہ معنے قرآن مجید دے نیں جیہڑے شعر میں وارث شاہ دے نیں

اصل وچ تمثیلی زبان وچ از حد اعلیٰ تے ارفع مضامین دا بیان اے:

ہیر روح تے چاک قلبوت جانو بالنا تھا ایہہ پیر بنایا ای
پنج پیر نیں پنج حواس تیرے جنہاں تھا پنا تدھ نوں لایا ای
قاضی حق چھبیل نیں عمل تیرے غیال منکر نکیر ٹھہرایا ای
کوٹھا گور عزرائیل ہے اہہ کھیڑا، جیہڑا کیندا ای روح نوں ڈھایا ای
کیدو لنگا شیطان ملعون جانو، جس نے وچ دیوان پھڑایا ای
ستیاں ہیر دیاں رن گھر ہار تیرا جنہاں نال پیوند بنایا ای
وانگ ہیر دے بنھ لے جان تینوں کسے نال نہ ساتھ لدایا ای
جیہڑا بول دا ناطقہ وچھبلی ہے جس ہوش دا راگ سنایا ای

Marfat.com

سہتی موت تے جسم ہے یار رانجھا اُنہاں دوہاں نے پھیڑ مچایا ای
شہوت بھابی تے بھکھ رابیل باندی جنہاں جنتوں مار کڈھایا ای
جوگ عورت ہے کن پاڑ جس نے سبھ انگ بھبھوت رمایا ای
دنیا جان اینویں جیویں جھنگ پیکے گور کالڑا باغ بنایا ای
ترنجن ایہہ بدعملیاں تیریاں نیں کڈھ قبر تھیں دوزخیں پایا ای
اوہ میت ہے ماں دا شکم بندے جس وچ شب روز لنگھایا ای
عدلی راجا تے نیک نیں عمل تیرے جس ہیر ایمان دِوایا ای
وارث شاہ میاں بیڑے پار تیرے کلمہ پاک زبان تے آیا ای

دوجی جگہ تے وارث شاہؒ کہندے نیں:

ایہہ رُوح قلبوت دا ذکر سارا نال عقل دے میل ملائیا ای
اگے ہیر نہ کسے نے کہی ایسی شعر بہت مرغوب بنائیا ای

مزید ارشاد اے:

تمثیل دے نال بیان کیتا جیہی زینت لعل دے ہار دی سی

ایہو وجہ اے جے وارث دے اُستاد ہوری وارث دے ایس "عشقیہ کارنامے" اُتے سخت ناراض ہوتے تے وارث ہوراں نوں منع کر دِتا، پر جدوں وارث نے حقیقت دسّی تے کھل اُٹھے تے فرمایا "توں تے مُنج دی رسّی وچ موتی پرو دتے نیں"۔

جتھوں تیک دا نتے دی روزمرہ دی عوامی زبان توں نفرت دا تعلق اے، وارث ہوراں دا شاہکار ایس دی تغلیط کرن واسطے کافی اے۔ بقول احمد ندیم قاسمی ایہہ تے وارث دا کمال اے۔ کہ اوہنے تمام وڈے فنکاراں دے برخلاف خواص دی بجائے عوام دی زبان وچ شاعری کیتی تے اوہ کمال کر دکھایا، جیہڑا صرف اوہدا ای حصہ سی۔ ہاں مرصّع کاری تے اعلیٰ انشا پردازی دے نمونے وارث دے کلام وِچ جا بجا مل جاندے نیں۔ دو تِن مثالاں پیش نیں:

رناں ڈِگدیاں ویکھ کے چھیل مُنڈا جیویں شہد وچ مکھیاں پھسدیاں نیں
وارث شاہ جیوں مور چے بیٹھ بلی ساہ گھٹ جاندی نہیں کُسکدی اے
ہناں مرشداں راہ نہ ہتھ آون دُودھ باہجھ رجھدی کسیر سائیں

Marfat.com

۳- ہوریس

"زمانہ تے قبولِ عام معیاری ادب دیاں کسوٹیاں نیں۔ شاعری دا کم مسرت تے درس دینا ایں۔"

ایہہ اک بالکل کھلی ہوئی حقیقت اے۔ جے صرف دیہاتی ای نہیں بلکہ شہری زندگی وچ بی سمجھن والیاں واسطے ہیر وارث توں دُدھ کے دلچسپی دا سبب ہور کوئی کلام نہیں:

جو کوئی پڑھے سو بہت خورسند ہووے واہ واسبھ خلق پکار دی سی

لذت تے مسرت کیہ نیں:

دیکھنا تقریر کی لذت کہ جو اس نے کہا
میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے

اُج وی ہیر دے جذبات پُر حسرت دِلاں دی آواز نیں تے سانوں لذت تے مسرت بخشدے نیں۔ کون ایں جیہڑا ایہہ کلام سُن کے جھوم نہ اُٹھے:

ہیر آکھدی جوگیا جھوٹھ آکھیں کون رُٹھڑے یار منا وندا ای
ایہا کوئی نہ ملیا میں ڈھونڈ تھکی، جیہڑا گیاں نوں موڑ لیاوندا ای
ساڈے چم دیاں جُتیاں کرے کوئی جیہڑا جیوَ دا روگ گنواوندا ای
بھلا دس کھاں چریں وچھیاں نوں کدوں رب سچا گھریں لیاوندا ای
بھلا موتے تے وچھڑے کون میلے اینویں جیوڑا لوک ولاوندا ای

سچی گل تے ایہہ وے جے ہیر وارث۔ بقول وارث:

یاراں نال مجالساں وچ بہہ کے مزا ہیر دے عشق دا پائیے جی

۴- گوئٹیلین

اوس استدلال، جوش تے مزاح دا علمبردار اے، جیہڑا دوسریاں نوں متاثر کر سکے۔ ایہہ تریوے خوبیاں وارث دے کلام وچ رَچ کے پائیاں جاندیاں نیں۔ اِسے واسطے میاں محمد آکھ اُٹھے:

وارث شاہ سخن دا وارث نندے کون انہانوں
سخن انہاں تے اُنگل دھرنی نہیں مجال اساں نوں

قاضی نکاح بارے غلط استدلال کردا اے۔ ہیر اوہدے نخرے ادھیڑ کے رکھ دیندی اے تے اوہنوں لاجواب کر دیندی اے۔ جدھے جواب وچ قاضی کول سوائے ڈران دھمکان دے ہور کجھ نہیں رہ جاندا۔ کجھ شعر سُنو:

کھان وڈھیاں نت ایمان ویچن ایہہ مار ہے قاضیاں ساریاں نوں
قَالُوْبَلٰی دے دن نکاح بدھا روح نبی دی آن پڑھایا ای
اگلا توڑ کے ہور نکاح پڑھنا آکھ رب نے کدوں فرمایا ای
قاضی ماں تے باپ اقرار کیتا ہیر را نجھے دے نال دیاہنی ایں
اساں اوس دے نال چا قول کیتا گل گور دے تیک نباہنی ایں
جیہڑے وڈھیاں کھا کے حق روہڑن اوہ چور اُچکڑے راہ دے نیں

سنجیدہ مزاح ملاحظہ ہووے:

لایو دیس مداریاں جوگیاں دا سروں کونیاں تے وچوں کھوٹیا دے
دھرکونیا کون مکونیا دے بھوندے چک توں لتھیا لوٹیا دے
لٹھ وانگ ایہہ چھڈ ہے گول گپا گھڑیا کنہاں انجان ترکھانیاں نے
تُرل مُرل وانگوں نک مونہہ وتوں چپکلے دیلیا صاف کھترانیاں نے

دھرکونا، کون مکونا، تُرل مُرل وغیرہ دے علاوہ "بھوندے چک توں لتھیا لوٹیا دے" دا صحیح لُطف اوہ ای اٹھا سکدے نیں، جیہڑے بھوندے چک توں لتھے لوٹے دی شکل ویکھ چکے ہون۔ ایہہ لوٹا اجے صحیح طرح بنیا نہیں ہندا۔ کسے نقص دی وجہ توں مکمل ہون توں پہلاں ای اُتار لیا جاندا اے تے ایہدی شکل عجیب چپٹی چپ کھڑتی جیہی ہوندی اے۔

۵۔ ڈاکٹر جانسن

"فن نوں مثالی نہیں، آلے دوالے دی واقعی تے حقیقی دنیا دا تصور دینا چاہیدا اے"۔

ایہہ وارث دی بہت بڑی خوبی اے جے اوہ اپنے کرداراں نوں فوق البشریت دا مقام نہیں دیندا۔ اوہناں نوں بشری کمزوریاں توں مادری نہیں کردا۔ رانجھا وارث دا ممدوح اے، پر موقع تے ضرورت دے مطابق جھوٹھ بولنوں دی گریز نہیں کردا۔ چاہندا اے جے رنگپور وچ اوہ بہت جلدی اکہ، کامل درویش دی حیثیت نال مشہور ہو جاوے۔ پر انسانی

Marfat.com

نفسیات دے پیشِ نظر کھٹے ہو جان والے جنکوڑنوں تلقین کرکے اپنا مقصد حاصل کرلیندا اے:

ماہی مُنڈیو گھریں نہ جا کہنا اک مست کملا جوگی آ وڑیا
کنیں اوس دے درشنی مُندراں نیں واہڑی پٹے سر بھواں ناوڑیا
متاں ناں میرا کوئی جا لیندا مہادیو نے دولتاں آوڑیا
کِسے نال قدرت بھُل جنگلاں تھیں کِتے بھُل بھلا وڑے آوڑیا

ایہہ ممدوح اے، جیہڑا ویلا آن اُتے ہیر نوں اُدھال لے جان توں وی نہیں ٹلدا۔ بالناتھ رانجھے نوں جوگ دین ویلے تلقین کردا اے جے غیر عورتاں نال خلا ملا نہ کرے۔ رانجھا بڑی بے نیازی نال جواب دیندا اے:

ناتھ جیوندیاں مرن سہے کھرا اوکھا ساتھوں اڈ نہ وعدے ہوڈنے نیں
رناں پاسوں جو درجدے چیلیاں نوں، اوہ گور نہ بنھ کے چوڈنے نیں
تساں ہسنوں کھیڈنوں منع کیتا، اساں دھوتیں دے گوہے نہ دھوڈنے نیں
وارث شاہ کیہ جانیئے آخرت نوں کھٹے چوڈنے کہ مٹھے چوڈنے نیں

اس توں ودھ کے رانجھا صاف آکھدا اے:

سانوں جوگ دی ریجھ تد دکنی سی، جدوں ہیر سیال محبوب کیتے
چھڈ دیس قبیلڑا بھین بھائی، اساں شرم دے طور محجوب کیتے

ہور وضاحت ملاحظہ ہووے:

ثابت ہوئے لنگوٹڑی سنی ناتھا، کاہے جھگڑا چا اُجاڑ دا ایں
جیہڑا عشق توں رہندی جے چپ میری، ایڈے پاڑنے کاسنوں پاڑدا ایں
جیو مار کے رہن جے ہوئے میتھوں، ایڈے معاملے کاسنوں ہاردا ایں
جے میں ہوئیکے مست اُجاڑ بہندا، میں سیالاں دیاں کاسنوں چاڑدا ایں
جے میں جاندا عشق تھیں منع کرنا، تیرے تلے تے دھار نہ ماردا ایں

۶۔ ڈرائیڈن

"فن مسرت دی فراہمی واسطے ہے، ایس کرکے ایہہ ہر دور وچ مختلف ہووے گا"۔

منیا جے باہر دی دنیا بدلن نال مسرت دے وسیلیاں دا بدلنا بھی ضروری اے، پر معلوم

Marfat.com

ہوندا اے جی ڈرائیڈن ہوری ایں حقیقت نوں بھل گئے نیں کہ مختلف زمانیاں دے انساناں دیاں بعض قدراں سانجھیاں وی ہندیاں نیں۔ پس خوشی دے بعض ذریعے ایسے وی ہونے ضروری نیں، جیہڑے ہر زمانے دے انساناں نوں مسرت بخش سکن تے انسانیت دے سانجھے جذبیاں دی تسکین دا سبب بنن۔ یقیناً ہیر وارث بھی اک ایہو جیہا ای شاہکار اے۔ ہیر وارث دنج کئی تھانواں تے ایسیاں نیں جنہاں توں ہر دور دا انسان سانوں سواد لیندا ہوے گا۔ مثال دے طور تے جدوں سہتی رانجھے دی راز دار بن جاندی اے تے رانجھا اپنا دل اودے اگے رکھ دیندا اے جے میری جلدی جلدی ہیر نال ملاقات کرا۔ ہر ہمے بیتاب عاشقاں دے جذبات ایہو ای رہن گے:

لیا ہیر سیال جو دید کریئے مل جا او دلبرا واسطا ای
جا کے آکھ رانجھا تینوں عرض کردا گھنڈ لاہ او دلبرا واسطا ای
زلف ناگ وانگوں چک گھت بیٹھی گلوں لاہ او دلبرا واسطا ای
دنیں رات نہ جوگی نوں مکن دیندی تیری چاہ او دلبرا واسطا ای
لوہڑے لٹیاں نیناں دی جھاک دے کے بوہڑ جا او دلبرا واسطا ای
گل پلڑا عشق دیاں کٹھیاں نوں مونہہ گھاہ او دلبرا واسطا ای
صدقہ سیدے دے نویں پیار والا مل جا او دلبرا واسطا ای
وارث شاہ نماز دا قرض وڈا سروں لاہ او دلبرا واسطا ای

۷۔ ورڈزورتھ

دیہاتی زندگی مثالی زندگی اے۔

ایس مثالی زندگی دی زندہ تصویر وارث توں وُدھ کے پیش کرنا کسے دے وس دی گل نہیں۔ صبح سویرے مسافر ملے سفر تے روانہ ہون تے کیہہ منظر ہندا اے۔ سُنو:

چڑی چوکدی نال جاں ٹرے پاندھی پیاں وُدھ دے وچ مدھانیاں نیں
ہوئی صبح صادق جدوں آن روشن تدوں لالیاں آن مچلانیاں نیں

ہور منظر جس توں صرف دیہاتی زندگی دے سوہنے ای لطف اندوز ہو سکدے نیں، تے جیہڑا صرف پنڈاں نال خاص ای نہیں بلکہ اوتھوں دی زندگی دا لازمہ اے:

اٹھ غسل دے واسطے جان دوڑے سیجاں رات نوں جنہاں نے مانیاں نیں

پنڈاں وچ آکڑ خاں لوکاں دی عادت اے جے تھکاں موہڈیاں دے اتوں دی پچھاں نوں سُٹدے نیں۔ کمیں لوک ایس طرح نہیں کردے۔ صرف "چودھری" تے "پردھان" لوکاں نوں ایہہ رعائت حاصل اے۔ وارث کیہہ نقشہ کھچدا اے؟ رانجھے دیاں بھرجائیاں اوہنوں مہنا ماردیاں نیں:

اٹھکھیلیا اہل دیوانیا دے تھکاں موہڈیاں اتوں کیہ سٹناں ایں

پینڈو آں خط پتر لکھوانا ہووے تے پنڈ دے مولوی کول جاندے نیں کیوں جے اوہدے توں علاوہ کھٹ ای کوئی پڑھیا لکھیا ہُندا اے:

میتیں رانجھے نیں ملاں نوں جا کہیا چٹھی لکھو جی سجناں پیاریاں نوں
تساں سا ہورے جا آرام کیتا اسیں ڈھوئے ہاں سول انگیاریاں نوں

دیہاتی عورتاں دریا تے کس طرح اُچھل کود کردیاں نیں؟ اک ہر دلعزیز حسینہ تے اوہدیاں سہیلیاں محفوظ تے نویکلی تھائیں کیویں حسینہ دے محبوب نال چھلاں تے اٹھکھیلیاں کردیاں نیں۔ ایہہ منظر وارث توں ودھ کسے نے کیہ پیش کرنا ایں:

دِنیں ہوئے دوپہر تاں آئے رانجھا اُتے اودھروں ہیر چا آوندی اے
ایہہ مجھیاں لیا بہاوندا اے، اوہ نال سہیلیاں آوندی اے
ایہہ دنجھلی نال سرود کردا، اوہ سنے سہیلیاں گاوندی اے
رانجھے نال دریا جھناں اُتے رل ہو اکٹھیاں نہاوندی اے
کائی زلف نچوڑ دی رانجھنے دی کائی آن گلے نال لاوندی اے
کائی چمبڑے تک نوں مشک بوری کائی مکھ نوں مکھ چھپاوندی اے
کائی میریاں آکھ کے بھج جاندی مگر پوے تاں بھیاں لاوندی اے
کائی آکھدی اُرے ہو رانجھیا دے مار باہلیاں پار نوں دھاوندی اے
مردے تاریاں ترن چو فال پیکے کوئی نول تنسل رڑھی آوندی اے
اک شرماں بدھی بھجی مار جائے تے پتال دی مٹی لیاوندی اے
اک پین تے قاز چترانگ ہوئے سرخاب تے کونج بن آوندی اے
ہیر تدے چوفیرے رنجھیٹڑے دے موری مچھلی بن بن آوندی اے

Marfat.com

آپ بنے مچھلی نال چاوڑاں دے میئیں رانجھے نوں کُرل بناؤندی اے
ایس تخت ہزارے دے ڈنبرے نوں رنگ رنگدیاں جالیاں لاؤندی اے
وارث شاہ جیئی ناز نیاز کرکے نت یار جیو پر چاؤندی اے

۸۔ کولرج

• ڈرامے دیج پلاٹ نہیں، زبان تے کردار اہم ہُندے نیں۔

ہیر وارث دے "ڈراما" ہون دیج کوئی شک شبہ نہیں۔ راوی دا کردار 'مقولہ شاعر' دی ایجاد نال ادا کرکے تے باقی سبھ کجھ اپنے کرداراں دے مونہوں اکھوا کے وارث نے اپنی ہیر نوں اک مکمل ڈرامے دے رُوپ دیج پیش کیتا اے۔ ہیر وارث دیج موقع محل دے مطابق مختلف حیثیتاں دیج مختلف کردار جس طرح موزوں، مناسب تے متنوع زبان بولدے نیں، سچ مچ بے مثال اے۔ موسیقار بولدا اے تے بالکل موسیقاراں والی زبان۔ طبیب بولدا اے تے طبیباں دی زبان۔ قاضی آوندا اے تے انداز نال جوگی گل کرے تے ست پڑھیا جوگی معلوم ہوندا اے۔ بطور مثال جدوں عیالی رانجھے نوں رنگپور وڑن لگیاں پچھان لیندا اے تے اوہنوں دسدا اے جے توں جٹ رانجھا ایں۔ رانجھا جوگی دے بھیس دیج اے۔ اوہدی تردید کردیاں آکھدا اے:

ہمیں گنگ باشی چیلے اگست مُن دے ہمیں پنچھی سمندروں پار دے جی
ست جرم کے ہمیں ہاں ناتھ پورے کدی واہیا ناہیں جو ترا جی

(اپنے ہیرو رانجھے دی زبانوں غلط گل اکھوا کے وارث نے اپنے ممدوح نوں انسان دی حد تک ای محدود رکھ کے حقیقت پسندی دا ثبوت دِتا اے۔ ایہنوں فوق البشر نہیں سو بنن دتا) وارث دا زبان بارے اِک کمال ایہہ وی ہے جے اوہ عوام دی زبان ورتدا اے۔ بقول احمد ندیم قاسمی وارث نے دوجے فنکاراں دے برعکس عوام دی زبان دیج اوہ کجھ آکھ دِتا اے، جیہڑا دُوجے خواص دی زبان دیج نہ کہہ سکے۔ وارث دے کردار تقریباً زندگی دے ہر شعبے تے حاوی نیں۔ تے ساڈی سماجی تے معاشرتی دیہاتی زندگی دا پورا پورا نقشہ کھچ دیندے نیں۔ ہیر بے رحم معاشرے دے جامد رسوم ورواج دے خلاف سراپا جہاد تے احتجاج اے۔ حقوق نسواں دی محافظ

اے۔ ایہہ عورتاں نال بڑا دھرواے جے اوہناں نوں اوہناندی مرضی دے خلاف ازدواجی سنگلاں وچ جوڑ دِتا جاندا اے تے اوہناں واسطے اپیل فریاد کرن دی گنجائش نہیں ہُندی۔ رانجھا سانوں انسانی کردار اُتے مختلف عوامل دے اثرات جاچن دی معیاری کسوٹی نظر آندا اے۔ اک موقع تے اغوا دے خلاف سراپا احتجاج اے تے دوسرے موقعے تے حالات ہتھوں مجبور ہو کے آپ ای اغوا دا ارتکاب کردا اے۔ نوکری نے اوہدے وچ احساس کمتری پیدا کر دِتا۔ اوہدی جرأت ہمت کھوہ لئی۔ آزاد ہویا تے اوہدے اُتے نویں سریوں اپنی ذات دا احساس ہویا تے اوس نے اپنی محبوبہ نوں فیر توں حاصل کرن دا عزم کر لیا۔ کیدو بے رحم معاشرے دے جامد رسوم دی تصویر اے۔ سہتی وسدی اے وی پیار شوخی اُتے غالب آ کے آکڑاں نخرے بھن دیندے۔

۹۔ رسکن

فنکار نوں صاحبِ اخلاق تے فن نوں راغب اخلاق ہونا چاہیدا اے۔

گالز وردی دی کہندا اے جے اخلاقی خوبیاں دے بغیر اسیں کسے نوں عظیم انسان نہیں آکھ سکدے۔ سڈنی دے نزدیک شاعری اخلاقیات سنوار دی اے۔ اسیں ویکھدے ہاں جے ایس معیار اُتے دی ہیر وارث ایس شان نال پوری اتر دی اے کہ باید و شاید۔ وارث اک بلند اخلاق، متشرع دیندار تے ہمدرد قسم دا انسان سی۔ نہ ڈھگے چوری کیتے نہ مردانہ حسن توں ناجائز فائدہ اٹھایا۔ قدرت نے دنیا نوں فنکارانہ شاہکار مہیا کرن واسطے وارث نوں بھاگ بھری دی زلف گرہ گیر دا اسیر ضرور کیتا، پر

رسیدہ بُود بلائے، ولے بخیر گزشت

صرف اتنا اثر ہویا کہ وارث دی طبیعت وچ جیہڑی تھوڑی جنی شوخی تے وڈیائی دا احساس سی، بھاگ بھری دیاں غزالی اکھاں اوہ سبھ کچھ سواہرا کر دِتا:

معشوق دیاں بانکیاں شوخ نیناں وارث شاہ جیہے مجذوب کیتے

ایہہ وارث شاہ دی خوش اخلاقی تے دینداری پاروں ای سی جے آپ دے اُستاد نوں آپ دے عشقیہ قصہ کہن تے بڑا طیش آیا۔ جے وارث شاہ بدقماش ہُندے تے اوہناں دے اُستاد نوں کدے غصہ نہ آوندا۔ جد وارث دسیا جے میں بظاہر عشقیہ قصہ کہیا اے، پر درپردہ تمثیل دے پیرائے وچ اعلیٰ حقیقتاں بیان کیتیاں نیں تے ایس شاہکار دے چوفیں

حصے سُن کے فاضل اُستاد ہوری مطمئن ہو گئے۔ ایہہ وارث دے صاحب اخلاق ہون پاروں ای سی۔ جے زمانے دے جامد تے بے رحم رسوم و رواج وچ جکڑی ہوئی بے چاری دوشیزہ دی قابلِ رحم حالت اُتے آپ دا دِل بھر آیا تے آپ دے جذبے تے خلوص نے عظیم شاہکار نوں جنم دِتا۔ ہیر وارث وعظ و پند دی کتاب نہ سہی۔ پر اس نوں پڑھ کے مجموعی تاثر اپنے اخلاق تے کردار وچ تبدیلی پیدا کرن دے عزم دی صورت وِچ ظاہر ہوندا اے۔ ہیر وارث ترکِ تعصب دا بہترین ذریعہ اے۔ رانجھا جیہڑا پہلے سختی نال اغوا دا مخالف سی، ہیر دے والدین نے اوہنوں رنگپور ویاہن دا فیصلہ کر لیا تے:

بیر آکھدی رانجھیا قہر ہویا ایتھوں اُٹھ کے چل جے چلنا ای
دونویں اُٹھ کے ٹرے راہ پوئیے کوئی اساں نے دیس نہ ملنا ای

ایہدے تے رانجھے نے فیصلہ کُن انداز وچ آکھیا:

ہیرے عشق نہ مُول سواد دینداں مال چوریاں اتے ادھالیاں دے

ایہوای رانجھا اے جیہڑا بعد وچ ہیر نوں اغوا کر کے لے جاندا اے۔ حالانکہ ہیر دا ویاہ وی ہو چکیا سی۔ ایہدے وچ نکتہ ایہہ دے جے انسان دے خیالات تے اعمال اوہدے حالات تے ماحول دی پیداوار ہُندے نیں۔ رانجھا چاکری کردیاں کردیاں اپنی جرأت گنوا بیٹھا۔ دوبارہ آزاد ہویا تے اوہدے اُتے اپنی ذات دا انکشاف ہویا۔ نالے اوہنوں پک ہو گیا جے ہن جائز مقصد حاصل کرن دے سارے جائز ذریعے مسدود ہو گئے نیں۔ ہور ایہہ وی جے لوکاں اوہنوں نامردی تے بزدلی دے طعنے مارنے وی شروع کر دِتے جیہناں دی نمائندگی عیالی کردیاں ہوئیاں ایہنوں کہندا اے:

مار عاشقاں دی لج لاہیوای یاری لا کے گھن لے جاونی سی
ایڈی مورکھا دھم کیوں پاونی سی جیکر کھیڑیاں ویاہ لے جاونی سی
منگ لے کے ویاہ کے جیوندا توں مرجانوں دوں لیک نہ لاونی سی
اکے ہیرای مار مکاونی سی اکے آپنی جند گوا دنی سی
• وارث شاہ جے منگ لے گئے کھیڑے واہڑی پر یہہ دے وچ مناونی سی

ہور سبب ایہہ وی بنیا جے رانجھے نوں تسلی ہو گئی جے ہیر صرف اوسے دی اے۔ شادی دے باوجود سیدے نوں نیڑے دی نہیں سُولگن دِتا۔ ایہہ ساریاں گلاں وقوع پذیر ہویاں تے

Marfat.com

اوہدے خیالات نے پلٹا کھادا۔ اوہ ہیر نوں نال لے کے راتوں رات غائب ہو گیا۔ ایسے طرح دے کئی واقعات نیں جیہڑے سانوں دسدے نیں کہ گرد و پیش تے ماحول انسانی کردار اُتے فیصلہ کُن تے مجبّر قسم دے اثرات چھڈ دے نیں۔ اگر ساڈے حالات بدل جان تے اسیں اوہ کجھ کرن لگ پواں گے، جیہناں نال ہن سانوں شدید نفرت اے تے جے کسے بدکردار دے حالات بدل جان تے اوہ سِدھے راہ اُتے آ سکدا اے۔ پس تعصّب تے نفرت بے معنی چیزاں نیں۔ ہور ایہہ دی اے کہ ہیر وارث وچ تھانویں تھانویں کئی اخلاقی نصیحتاں کھلریاں بھدریاں نیں:

بنا عمل دے نہیں نجات تیری پیا ماریں قطب دیا بیڑیا اوئے
وارث شاہ میاں بیڑے پار تیرے کلمہ پاک زبان تے آیا ای

موت تے آخرت دی یاد وی صاحب اخلاق بناندی اے۔ وارث آکھدا اے:

وارث شاہ میاں انت خاک ہونا لکھ آب حیاب جے پیونا ایں

صداقت تے وعدہ وفائی خوش اخلاقی دی جان نیں۔ ہیر آکھدی اے:

قاضی ماں تے باپ اقرار کیتا ہیر رانجھے دے نال دیا ہنی ایں
اساں اوس دے نال چا قول کیتا گل گور دے تیک نبھاہنی ایں

فحاشی اخلاقیات دے منافی اے۔ ہیر وارث دے بعض حصّیاں اُتے فحاشی دا الزام لایا جاندا اے۔ اول تے ایہہ گل اے جے ایہو جیہے حصے الحاقی نیں۔ اوہناں دا الزام وارث اُتے نہیں آوندا۔ دُوجا ایہہ جے وارث نے اپنے زمانے، ماحول تے معاشرے دی صحیح عکاسی کیتی اے۔ جے کوئی قصور ہے تے معاشرے دا نہ کہ وارث دا۔ اپنی شکل بھیڑی اے تے شیشہ توڑنا کوئی دانشمندی نہیں۔ شیشے دا کیہہ قصور؟ وارث نے شیشے وانگوں سچے فن کار دی طرح صحیح صورتِ حال ساڈے سامنے رکھی اے۔ مثلاً جدوں وارث کہندا اے:

اٹھ غسل دے واسطے جان دوڑے سیجاں رات نوں جنہاں نے مانیاں نیں

تے ایہہ حقیقت اے جے پنڈاں وچ لوکی غسل جنابت واسطے مسیتاں وَل جاندے نیں۔ بالناتھ رانجھے نوں جوگ دتا، پر پرانے چیلیاں نوں نظر انداز کر دتا۔ اِس تے چیلے گرو بارے مونہہ آئی جھر جھر کرن لگ پئے:

ویکھ سوہنا روپ جٹیڑے دا جوگ دین دیاں کرو تیاریاں نیں
جوگ دیہو نہ اساں نمانیاں نوں جنہاں کیتیاں محنتاں بھاریاں نیں

Marfat.com

ٹھرک منڈیاں دا لگّا جوگیاں نوں متّاں جنہاں دیاں رب نے ماریاں نیں
وارث شاہ خوشامداں سوہنیاں دیاں گلّاں حق دیاں نہیں نتاریاں نیں

ہُن ظاہر اے کہ جدوں "رانجھے ہس کے آکھیا' واہ سجن' ہیر ہس کے تے مہربان ہوئی"۔ موقعہ تے رانجھے دی عمر سولاں اٹھاراں درہیاں توں گھٹ کیہہ ہو دے گی؟ ایدوں پچھے باراں ورہے رانجھا مجھاں چُگاندا رہیا تے ہن سوچن دی گل ایہہ دے جے تریہہ[۳۰] ورہیاں دے جٹ نال ناتھ کیہہ ٹھرک جھاڑنا سی تے کیہہ امرد پرستی کرنی سی۔ ایہہ تے دل دا غبار کڈھن دا انداز اے، جیہڑا اجکل دے دیہاتی عوام وچ پایا جاندا اے۔ پس وارث اُتّے فحاشی دا الزام کسے صورت نہیں لگدا۔ فیر وڈی گل ایہہ جے فحاشی ادہ اے، جیہڑی فحاشی والے پاسے لے جاوے۔ ہیر وارث دا مجموعی تاثر نیکی وَل لے جاندا اے۔ ایدوں وَدھ گل ایہہ وے جے عشق تے مزاح نال منسلک بظاہر فحش گل انسان نوں فحش وَل نہیں بلکہ اُچیاں انسانی قدراں تے ہاسے وَل لے جاکے فحاشی توں دور ہٹا دیندی اے۔ مولانا رومؒ نے کنیزک تے خردی کہانی وچ کدّو دے ذکر نال، جیہڑا لطیف مزاح پیدا کیتا اے، اوہ جذبات نوں مسکراہٹ والے پاسے لے جاکے فحاشی توں بہت دُور تے اُچالے جاندا اے۔ ایہی حال ہیر وارث دے ایہناں مقاماں دا اے جیہناں نوں عرفِ عام وچ فحش سمجھیا جاندا اے۔

۱۰- وہسلر

فن اگر اخلاق سکھائے تے اپنی ماہیت توں منکر ہووے گا۔ ہیر وارث فن دا بہترین نمونہ ایں، پر ایہدا ضمنی اثر اخلاق سکھانا ہے۔ پس ہیر وارث وہسلر دے ایہناں خیالاں نوں دھکّے دے کے ردّ کر دیندی اے کیونکہ لغات، صرف، نحو دی طرح تنقید وی فن دے تابع ہوندی اے۔ وہسلر صاحب دا نظریہ اِس واسطے وی قابلِ ردّ اے کہ بے اخلاق ہونا وی تے اِک منزل اے۔ اِس منزل تک رسائی اگر فن دی ماہیت اُتّے اثر انداز نہیں ہوندی تے خوش اخلاقی دی منزل وَل لے جان وچ کیہہ عیب اے؟ جس طرح بے دینی بھی اِک دین ہے، بے اصولی بھی اِک اصول ہے۔ اسّے طرح اخلاق نہ سکھانا وی اک منزل اے، جنہوں وہسلر بھُل گیا۔ خصوصاً اج دے مصروف مادی دَور وچ اسیں کوئی شغل محض برائے شغل کرن دی عیاشی دے متحمل نہیں ہو سکدے۔ ساڈی منزل اتینی اُچی، اعلیٰ، بلند تے

بالا ہو چکی اے جے سانوں ہر قدم صحیح تے متعین سمت ول ای اٹھانا پوے گا۔

۱۱- ایڈگر ایلن پو

شاعری نوں صرف جمالیاتی نظر نال ای دیکھنا چاہی دا اے۔ صداقت تے اخلاقیات واسطے نہیں۔ جمالیاتی مقصداں دا حصول وارث پیر پیر اُتے بڑی اچھی طرح کردا اے۔ مثلاً ہیر دا حسن ملاحظہ فرماؤ:

نین نرگسی مرگ مولڑے دے گلھاں ٹہکیاں پھل گلاب دا جی
بھواں وانگ کمان لاہور دسن کوئی حسن نہ انت حساب دا جی
سرمہ نیناں دی دھار تے پھب رہیا چڑھیا ہند تے کٹک پنجاب دا جی
کھلی ترنجناں دے وچ لٹکدی ہے ہاتھی مست جیوں پھرے نواب دا جی
ہوٹھ سرخ یاقوت جیوں لعل چمکن ٹھوڈی سیب ولائتی سار وچوں
نک الف حسینی دا پیلا سی زلف ناگ خزانے دی بار وچوں
دند چنبے دی کڑی کہ ہنس موتی دانے نکلے حسن انار وچوں
لکھی چین کشمیر تصویر جٹی قد سرو بہشت گلزار وچوں
گردن کونج دی انگلیاں روانہہ پھلیاں ہتھ کولڑے برگ چنار وچوں
باہاں ویلنے ویلیاں گتھ مکھن چھاتی سنگ مرمر گنگ دھار وچوں

موٹی گل اے کہ اک کلام محض جمالیاتی مفاد دیوے تے دوسرا کلام سانواں جمالیاتی مفاد دینداں ہویاں نال نال صداقت تے اخلاقیات نال وی بھرپور ہووے تے اوہ پہلاں ذکر کیتے کلام نالوں چنگا تے اچھا ای سمجھیا جائے گا۔ ایہہ ای حال ہیر وارث دا اے۔ پس اسیں کہہ سکدے آں جے ایڈگر دی نظر وچ مثالی فنکار نالوں وارث ہوری اپنے قد کاٹھ وچ کتے بلند تے اُچے نیں۔

۱۲- ایلیٹ

شاعری دی عظمت انفرادیت وچ نہیں کلاسیکیت وچ اے۔ کلاسیکیت توں مراد دوسرے فنکاراں نال مضمون تے بیان دی مشابہت اے۔ عشق دا ٹریجک انجام تے استاد شاعراں دا موضوع رہیا ای ہے۔ خود ہیر رانجھے دا قصہ جتنے فنکاراں نے بیان کیتا اے۔ وثوق نال آکھیا

Marfat.com

جا سکدا اے جے ایہہ سعادت کسے بھی ہور قصے نوں نصیب نہیں ہوئی۔ انگریزی زبان وچ سر رچرڈ ٹمپل، جی سی، آسبورن، سونرٹن، آفندی توں اڈ پروفیسر سنت نے ایہہ قصہ لکھیا، جنہوں یونیسکو نے شائع کیتا۔ اُردو وچ رونق، دلگیر، مقبول احمد، افضل حق، ایم اسلم نے طبع آزمائی کیتی۔ فارسی وچ درویش چنابی، علی بیگ، سعید سعیدی، باقی کولابی، آرام، فقیر اللہ آفرین، احمد یار گورگانی، لائق، مسنا رام، سندر داس، مست دہلوی، احمد یار یکتا، غلام سرور تے عبرتی عظیم آدی نے قلم نوں جنبش دِتی۔ ہندی وچ گنگ بھٹ، گورو گوبند سنگھ تے گور داس مل قابلِ ذکر نیں جدکہ پنجابی وچ دمودر، میاں چراغ، احمد کوی، مقبل، حامد شاہ، باگا قادری، ہاشم شاہ، احمد یار مرالوی، احمد یار اسلام گڑھی، محمد شاہ، شاہ شرف، فضل شاہ، علی حیدر، مولا بخش کُشتہ، سائیں مولا شاہ، سوختہ امرتسری، رَن سنگھ، جوگ سنگھ، بھگوان سنگھ، لاہورا سنگھ، گوپال سنگھ، میراں شاہ، ایس ایس امول، ہزارا سنگھ، گوکل چند شرما، نرائن سنگھ، لالہ امرناتھ، فیروز الدین شرف توں اڈ کئی ہور فنکاراں نے وی جولانیِ طبع دکھائی۔ ہیر وارث وچ سینکڑیاں مصرعیاں دا اضافہ کرن والے پہلوان ایہناں توں الگ نیں۔ ہدایت اللہ تے ستاراں سو مصرعے۔ پیر اندتا نے باراں سو مصرعے، مولوی محبوب عالم نے ست سو پنجاہ، اشرف گلیانوی نے پنج سو تے منشی تاج دین نے بھی تقریباً پنج سو مصرعے ودھائے[1]۔ ہر اک" دراصل، وڈی تے مکمل ہیر" پیش کرن وچ دوسریاں نوں ہراون دی کوشش کردا رہیا۔ ایہناں حقائق دی روشنی وچ ایلیٹ دے معیار مطابق ہیر وارث نوں دنیا دے عظیم ترین فن پایاں دے مقابلے واسطے پڑھ وچ کڈھیا جا سکدا اے۔

۱۳۔ میتھیو آرنلڈ

عظیم شاعری سنجیدہ موضوع دی سادہ پیشکش توں عبارت اے۔ جزوی تفاصیل تے محاسن کلام دے مقابلے وچ مجموعی تاثر زیادہ اہم ہے۔ ادب زندگی تے تنقید داناں ایں۔ انسانی فطرت دی تکمیل دے راہ وچ تعصب یعنی مروجہ خیالات دا اسیر ہونا مہلک اے۔

۱۔ محمد الدین سوختہ امرتسری نے وی ۷۹۴ مصرعیاں دا اضافہ کیتا سی تفصیل واسطے ویکھو:
ب تھوں وڈی اصلی کامل ہیر وارث شاہ مع شرح و فرہنگ: [illegible] پریس لاہور، طبع چہارم۔ (مرتب)

Marfat.com

موضوع دی سنجیدگی تعصب دے خلاف معرکہ آرائی تے مجموعی تاثر دا مفصل تذکرہ ہو چکیا اے۔ جتھوں تک سادہ تے سنجیدہ پیشکش دا تعلق اے۔ منیا جے وارث دی وسعت معلومات دا لشکر جرار، اسمار، اصطلاحات تے تلمیحات دے نال بعض مقامات نوں مشکل ضرور بنا دیندا اے۔ پر بحیثیت مجموعی ہیر وارث دی سادگی، سلاست، روانی، متانت تے سنجیدگی بے مثال اے۔ متفرق مقامات توں چند مصرعے (جیہڑے ہیر وارث وچوں ترتیب نال لئے گئے نیں) ملاحظہ فرماؤ:

وارث شاہ پرائیاں جھگیاں نوں اگ لا لنگے ہوری سیکدے نی
جیہڑے ہون بے عقل چالاؤندے نیں، اُتاں ماڑیاں دیاں وچ موریاں دے
ہیرے عشق نہ مول سواد دیندا، نال چوریاں اتے ادھالیاں دے
وارث شاہ نہ معتبر جانیئے جی، قول جٹ سنیار قصائیاں دا
لے وے رانجھیا واہ میں لاتھکی، ساڈے وس تھیں گل بے وس ہوئی
جیہڑے پھل دانت توں رہیں رکھا، اوس پھل نوں توڑنے گئے کھیڑے
پرہاں جاجٹا مار سٹنی گئے، نہیں چھپدے یار کواریاں دے
پھرے ڈھونڈدا وچ حویلیاں دے، کوئی اوس نے لعل گنوایا ای
جوگ ہیر دے ساہوے جاوڑیا، بھکھا باز جیوں پھرے للوردا جی
بھلا موئے تے وچھڑے کون میلے، اینویں جوڑا لوک دلاؤندا ای
سوٹا وڈا علاج کو پتیاں دا، تیریاں بھیڑیاں دسدیاں طوریاں دے

اگر ہیر محض اک عشقیہ افسانہ یا قصہ ہوندی تے اوہنوں ہرگز سنجیدہ موضوع قرار نہیں سی دتا جا سکدا۔ اگر عشق تو مراد عشق مجازی ای ہووے تے کہانی دا دائرۂ اثر عوام تک محدود ہو کے رہ جاندا اے، پر وارث کول تے عشق دا تصور ای ہور اے۔ اوہ تصور جیہڑا ساری تمثیل نوں سنجیدہ موضوع منوا لیندا اے۔ وارث ابتدا وچ ای کہندا اے:

عشق پیر فقیر دا مرتبہ ای مرد عشق دا بھلا رنجول میاں
کھلے تنہاں دے باغ قلوب اندر جنہاں کیتا ہے عشق قبول میاں

اِک قدم ہور اگے جاندے نیں:

Marfat.com

اول حمد خدا دا ورد کیجے عشق کیتا سُو جگ دا مُول میاں
پہلاں آپ ہے ربّ نے عشق کیتا تے معشوق ہے ربّ رسولؐ میاں

۱۴- بن جانسن

زیادتی دا انتشار کمی دی بے بضاعتی نالوں بہتر ہُندا اے۔ انج معلوم ہندا اے، جیویں بن جانسن نے ہیر وارث دے اوہ مقامات ویکھ کے ایہہ رائے قائم کیتی اے، جتھے مختلف قسم دیاں بھانڈیاں، کپڑیاں وغیرہ دا ذکر ہندا اے یا وارث مختلف قوماں تے طبقیاں دیاں پیراں دا ذکر کردا اے یا مختلف سُراں تے دوائیاں دا تذکرہ کردا اے۔ اختصار نوں مکھ رکھدیاں ہویاں چند بیماریاں دے نسخے ای سن لئو۔ سہتی جوگی دے کمال دی قائل ہو چُکی اے۔ اوہنوں ہیر دا علاج کرن دی دعوت دیندی اے۔ جواباً جوگی صاحب "جوگیانہ انداز" اپنا کے اپنے علم وفضل توں اوہنوں آگاہی بخشدے نیں۔ کجھ بیماریاں تے نسخے تسیں وی سُنو:

کھنگ کھُرک تے ساہ تے اکھ آئے سول دند دی پیڑ گوانا ہاں
قولنج تپ دق تے محرقہ تپ اوہنوں کاہڑیاں نال مٹاونا ہاں
سرسام سودا زکام نزلہ ایہہ شربتاں نال ہٹاونا ہاں
سِل نفخ تے استسقا رہودے لحم طبل تے داؤد ونجاونا ہاں
ہودے پیٹ دی پیڑ کہ اُدھ سردی اوہدا گناں دِن اٹھویں پاونا ہاں
لوط پھوڑیاں اتے گھنبیر چنبل تیل لائیکے جڑھاں پٹاونا ہاں
ادھرنگ مُکھ بھوں گیا ہودے جس دا شیشہ حلب دا کڈھ دکھاونا ہاں
مرگی ہوس تاں لاہ کے پیر چھتّر رکھ نک تے چاسنگھاونا ہاں
جھولا مار جائے جیہڑے روگیاں نوں سوئی تیل سُہانجناں لاونا ہاں
بانہہ سُک جائے ٹنگ سُن ہودے تدوں پین دا تیل ملاونا ہاں

زیادتی دے انتشار دی اک ادنیٰ مثال چند تاریخی نانواں تے تلمیحات دا تذکرہ وی ہے، جیہڑے وارث نے اپنے کلام وچ مختلف موقعیاں تے لیاندے نیں ونگی دے طور تے ملاحظہ فرماؤ:

آدمؑ، قابیلؑ، نوحؑ، یعقوبؑ، ابراہیمؑ، اسمٰعیلؑ، نمرود، موسیٰؑ، یاجوج ماجوج، بلعم باعور، یوسفؑ، ہاروت ماروت، یونسؑ، سری کرشن، بھیل بھنگم، بشن مہیش، بسوہ متر، راون، دھنسر، ہنومان، راجا سگریو، بالی، بھبھکن، سروپ نکھا، رام چندر، کورو پانڈو، پرہلاد بھگت، پورن بھگت، دھنا بھگت، بھرتری، بھگت کبیر، مینہ گھاسر، رکت بیج، سندراں رانی، رانی کوکلاں، نام دیو، نل، دمنتی، قارون، لال شہباز، لقمان، مخدوم جہانیاں، نوناتھ، بونجہ (۵۲)، چونسٹھ (۶۴)، جوگنے، چھ جتی، دس اوتار، درونا چارج، راجا بھوج، ابوجہل، ابولہب، امیر حمزہ، نوشیرواں، ابوشحمہ، بائی (۲۲) قطب، شاہ شمس، شداد، شیخ ٹیہر، حاجی گلگو، حاجی نوشوہ، حاتم، داؤدؑ، زکریا پیر، سلیمانؑ، ڈھول، ماروں، روڈا جلالی، زلیخا، سسی پنوں، شیریں، فرہاد، لیلیٰ، مجنوں، مرزا، صاحباں، سوہنی، مہینوال، بخت نصر، نواب حسین خاں، منصور، لال بیگ، خواجہ خضر، شیخ سعدی، آدینہ بیگ، نادر شاہ درانی، زکریا خاں، احمد شاہ ابدالی، حضرت علیؓ، حسنؓ، عمر عیار، مہادیو پاربتی، افلاطون، سکندر، فرعون، گوپی چند، صالحؑ، زکریاؑ، ابراہیم ادھم، کنس، بالی، مارینچ، دروپدی، سیتھرے، اندر رانی، رتن تھمن، باشک ناگ۔

چندراگاں تے سُراں دے ناں سن لو۔ ماجھ، پہاڑی، دُھریت، کبت، سارنگ، تلنگ، پوربی، بھیروں، دیپک، ٹوڈی، میگھ ملہار، دھنا سری، مالسری، برج، کدارہ، بھاگڑہ، مال کونس، کانڑہ، کلیان، بڑھسن، نٹ منگلا، بروا، پلاسیا، جھنجوٹی، گوری، اسادری، سری، بسنت، ہنڈول، جیجاونتی، بلاسیا، کبت، سوہے، بشن پدے وغیرہ۔

اسے طرح آپ پانی دے جانور تے مختلف عورتاں دے ناں لین لگیاں "زیادتی دے انتشار" دا ہڑ چاہڑ دیندے نیں۔ پس بن جانسن ہوراں دے معیار بموجب آپ نوں بہت اُچے مقام اُتے فائز منّا پو دے گا۔

۱۵- روسو

انسان گواچی ہوئی نیکی تاں ای حاصل کر سکدا اے جے معاشرتی پابندیاں توں آزاد ہووے۔ گویا روسو دے نزدیک معیاری ادب نوں معاشرتی آزادی دا علمبردار ہونا چاہی دا اے۔ ہیر وارث ایس معیار تے دی بڑی شان نال پوری اتردی اے۔ قصے

Marfat.com

دی مشہور ہیروئن ہیر معاشرتی پابندیاں وچ جکڑے ہوئے مجبور تے مقہور انساناں دی شروع توں آخر تک نمائندگی کردی اے۔ معاشرتی جکڑناں توں نسن بھجن دا آخر وقت تک پر چار کردی اے۔ ایہو حال رانجھے دا اے۔ معاشرہ اوہناں اُپر جو ستم روا رکھدا اے، ہیر رانجھا اوہناں نوں طوعاً کرہاً قبول کرلیندے بلکہ پوری قوت، عقل و خرد، جوش تے ہوش دے نال اپنیاں ساریاں طاقتاں نال ایس نوں موافق بناں دی کوشش کردے نیں۔

۱۶- وارث پیٹر

فن سچائی تے اسلوب توں عبارت اے۔ مواد تے موضوع توں نہیں۔ ایس مضمون دی روشنی وچ ہیر وارث دے مواد تے موضوع دا اعلیٰ ارفع ہونا سورج نالوں وُدھ کے ظاہر ہو جاندا اے، پر سچائی تے سچائی دی اُچیائی دا ایدوں وُدھ کیہہ ثبوت ہو سکدا اے جے ہیر وارث دے مواد تے موضوع دے اِک اِک جزو نال اختلاف کرن والے ناقد بھی وارث دے حضور سراپا عجز و نیاز ہو کے اوہنوں عزت و احترام دے بلند ترین مقامات دین تے مجبور نیں۔ مثال دے طور تے موجودہ سمے دے مشہور مفکر تے شاعر ڈاکٹر رشید انور ہوراں نوں پیش کرنا مناسب معلوم ہندا اے۔ آپ نوں ہیر وارث دے اِک اِک کردار، اِک اِک واقعہ تے اِک اِک جزو نال شاید اختلاف ای نہیں بلکہ اوہ ایہناں دے بالکل برعکس تے الٹ نظریات رکھدے نیں، پر ایہدے باوجود وارث نوں سخن دی سلطنت دا شہنشاہ منن تے مجبور نیں۔ ذرا اوہناں دے اپنے الفاظ ملاحظہ فرماؤ۔ پہلاں ویکھو آپ وارث نوں مخاطب کرکے کہندے نیں تے ہیر وارث دے مواد تے موضوع نال کس طرح شدید اختلاف دا اظہار کردے نیں۔ فرماندے نیں:

جے وارث میں وارث ہندا جے میں لکھدا ہیر کہانی
میں قصے دی ہیر نوں لکھدا اتھری تے انموڑ جوانی
جنہے ماں دا مان گنوایا جنہے پیو دی پت لہائی
جنہے گھر وچ چور لیاندا ماپیاں دے گھر سنھ لوائی
چوری نالوں مٹھی عزت بیلے دے وچ ڈوہل گنوائی
ماپیاں کولوں جنہیں کھوہی لاڈ پیار دی سبھ وڈیائی

میں تے وارث کدی نہ لکھدا ہیر نوں پیار وفا دی رانی
جے وارث میں وارث ہندا جے میں لکھدا ہیر کہانی

پر ایہناں ساریاں الف توں یے کے ی تیکر دیاں اختلافاں دے باوجود ایہہ وارث دے اسلوب تے سچائی دا جادو ای تے ہے کہ ایہو رشید انور ہوری وارث نوں فلک فن و ادب دا نیّر تاباں سمجھدے نیں۔ وارث دے حضور ایسے رشید انور دا نذرانۂ عقیدت ملاحظہ فرماؤ:

سوچ سمجھ خیال تے علم عاجز تیری وارثا کنویں میں شان لکھاں
اللہ دے توفیق جے کدے مینوں تیری صفت دا اِک دیوان لکھاں
لکھاں روشنی ادب دا عرش لکھاں تینوں حسن کہ حسن دا دھن لکھاں
لکھاں تن تینوں یا کہ من وارث لکھاں چن دا روپ کہ چن لکھاں
جتھے پنج دریا پئے وگدے نین اوس دیس پنجاب دا فن لکھاں
قلمکار لکھاں علم دار لکھاں، فنکار دے فن دا مان لکھاں[1]

مُکدی گل

مغربی دنیا دے معروف ناقدین نوں انفرادی طور تے فنکاری دیاں جیہڑیاں جیہڑیاں خوبیاں پسند نیں، تقریباً اوہناں ساریاں دا اک کامیاب یکجائی مظہر ساڈا فنکار وارث شاہ اے۔ اس شان دا مظہر کہ جدھا ثانی دنیائے ادب وچ تلاش کرنا ناممکن نہیں تے محال ضرور اے۔

۱۔ اسلم سجاد ہوراں ڈاکٹر رشید انور ہوراں دیاں وارث بارے دو لمیاں لمیاں نظماں ایتھے لکھیاں سن۔ میں ایہناں دوہاں دا اِک اِک بند رہن دتا تے باقی بنداں نوں مجبوراً شامل نہیں کر سکیا۔ ایہہ نظماں تسیں ڈاکٹر صاحب دی کتاب "منزلاں" وچوں پڑھ لیا جے۔ میں اسلم ہوراں کولوں معذرت چاہنا۔ (مرتب)

جناب سید محمد منظور الحق قادری

حضرت سیّد محمد ہاشم شاہؒ

(۱)

(۱۱۴۸ھ تا ۱۲۵۹ھ مطابق ۱۷۳۵ء تا ۱۸۴۳ء)

حضرت سیّد محمد ہاشم شاہؒ اُردو، فارسی پنجابی تے ہندی دے قادر الکلام ادیب تے شاعر، باکمال صوفی، خدا آشنا ولی تے ماہر طبیب سن۔ اجکل اوہ زیادہ تر اپنے پنجابی کلام وجہوں جانے تے پہچانے جاندے نیں۔ اوہناں دے پنجابی کلام وچوں وی اکثر لوگ اوہناں نوں "سسّی پنوں" دے لیکھک دی حیثیت نال ای جاندے نیں۔ ایس لئی کہ اوہناں دا بہتا کلام اجے چھپ نہیں سکیا۔ ہاشم شاہؒ ہوراں دے جیون بارے اجے کوئی ٹھک دی کتاب نہیں لکھی جا سکی۔ بھارت وچ تاں ایس دی کمی پروفیسر ہرنام سنگھ شانؔ[۲] ہوراں پوری کر دِتی اے پر پاکستان وچ اجے لوگ ایس توں وی واقف نہیں ہو سکے کہ پروفیسر ہوراں کنّا کوکم کیتا اے۔

ایتھے ای بس نہیں، ہاشم شاہؒ دے طبی جواہر پاریاں تے اوہناں دے معمولات تے معلومات بارے وی بہت کجھ لکھن دی لوڑ اے۔ ایہہ المیہ صرف ہاشم شاہؒ ہوراں نال ای پیش نہیں آیا بلکہ ساڈے تقریباً ہر بڑے لکھاری نال ایہو کجھ ہویا اے۔ شاہ جی جویں کہ اوہناں دی پیدائش تے وفات دی تاریخ توں ظاہر

۱۔ حضرت ہاشم شاہؒ تے اوہناں دے والد مکرّم حضرت حاجی سیّد محمد شریفؒ دی پیدائش تے وفات دیاں تاریخاں آپ دی تصنیفاں دے اک قلمی مجموعہ وچ آپ دے صاحبزادہ پیر محمد شاہؒ دے ہتھ نال لکھیاں موجود نیں۔ تذکرہ ہاشمیہ وچ، جنوں جی این سنز پبلشرز (ہُن ہاشم اکیڈمی) راجپوت روڈ۔ لاہور نے چھاپیا ہے، اوس قلمی مجموعہ وچوں اوہناں تحریراں دے فوٹو دتے ہوئے نیں۔ پیر محمد شاہؒ ہوراں صرف ہجری تاریخاں لکھیاں سن۔ اوہناں دی مطابقت کردیاں عیسوی تاریخاں میں "تقویم تاریخی" از عبدالقدوس ہاشمی وچوں لیاں نیں۔

۲۔ پروفیسر ہرنام سنگھ شان مشرقی پنجاب یونیورسٹی وچ پنجابی زبان تے ادب دے پروفیسر نیں۔ ایم اے انگریزی تے پنجابی کیتا ہویا نیں۔ اوہناں نے حضرت ہاشم شاہؒ دے جیون تے رچنا "سسی پنوں" بارے کافی بھج دوڑ تے تحقیق دے بعد ۵۸۵ صفحیاں دی کتاب "سسی ہاشم" ۱۹۵۹ء وچ لکھی، جس تے مشرقی پنجاب دے وڈے سکالراں نے اوہناں نوں خراج تحسین دِتا۔

ہندا اے مہاراجہ رنجیت سنگھ دے عہد وچ ہوئے۔

خاندان تے پتا

حضرت ہاشم شاہؒ دے والد دا ناں حاجی سید محمد شریفؒ[1] سی، قاسم شاہ نہیں سی جیویں کہ بہت سارے پنجابی اتہاس کاراں نے لکھیا اے۔ قاسم شاہ، ہاشم شاہؒ دے سب توں چھوٹے بھرا سن تے چھوٹی عمر ے ای چلا کر گئے سن۔ اوہناں دے دوجے بھرا رحمت اللہ شاہؒ سن۔ ایہہ ٹپلا پہلاں پہل میاں مولا بخش کشتہ ہوراں نوں لگا سی۔ جدوں اوہناں "چشمۂ حیات" (۱۹۱۳ء) وچ اوہناں دی ولدیت لکھی سی۔ باوا بدھ سنگھ ہوراں ایس دی نقل جرنل آف پنجاب ہسٹاریکل سوسائٹی (۱۹۲۳ء) اتے گرون بنیہہ بول (۱۹۲۵ء) وچ ایس بھلیکھے تے مہر لا دتی۔ کشتہ صاحب نے تاں پنجاب دے ہیرے (۱۹۳۲ء) وچ ایہہ بھل سودھ لئی پر مگر تے اتہاس کاراں تے لیکھکاں نے باوا جی دی ای نقل کر دیاں ایس غلطی نوں پکا کر دتا اے[2]۔

حاجی صاحب دا شجرہ نسب چودہویں پشت وچ جا کے حضرت غوث الاعظمؓ دے نال جا ملدا اے۔ حاجی صاحب دے پنجویں پشت دے جد امجد حلب توں علم حاصل کرن دی خاطر مختلف مکاں وچوں ہندے ہوئے مدینہ منورہ تشریف لیائے تے مسجد نبویؐ وچ درس تدریس دا آغاز کیتا۔ حاجی صاحب تک ایہہ سلسلہ جاری رہیا۔ حاجی صاحب اپنے بزرگاں دی طرح شریعت تے طریقت دی راہ تے چلدے سے۔ اوہناں نے چالی سال درس تدریس دی خدمت انجام دتی تے چالی حج پیدل ای کیتے۔ حضرت ہاشم شاہؒ ہوراں اپنے والد دی بزرگی تے شان دا حال اک قصیدے وچ لکھیا اے، جیہڑا آپ دی فارسی تصنیف چہار بہار[3] وچ موجود اے تے جس توں معلوم ہندا اے کہ آپ دے والد بزرگی دیاں کنیاں بلندیاں اُتے فائز سن۔ قصیدے دے دو بند ملاحظہ کرو:

بیا، اے ہنرور بدکانِ عشق — زمن بشنوی حرفِ فرمانِ عشق
مگیر اے بتعجیل دامانِ عشق — ببین این سخن را بدیوانِ عشق

۱- پیدائش: ۱۲ جمادی الاول ۱۰۵۳ھ مطابق ۲۹ جولائی ۱۶۴۳ء: حاجی صاحب دے پوتے پیر محمد شاہ دی لکھی تاریخ انوسار۔

۲- ستی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، ص ۲۲۲

۳- چہار بہار ہاشم شاہؒ ہوراں نے ۱۲۰۹ھ مطابق ۱۷۹۵ء وچ لکھی جس دا ذکر اوہ اک شعر وچ کردے نیں:

ہزار و دو صد و نہ سال می بود — چو ہاشم این روشن اظہار بود

قلم زن نوشتہ بادل ردیف — بخواں نام حاجی محمد شریفؒ
بداں کفر و منشیں بہ بے اعتقاد — گر او را ہمہ علم ہا ہست یاد
لعین است و مردود و شیطان نہاد — بیامیز با صادق و با مراد
کہ گوید ترا با زبان لطیف — بخوان نام حاجی محمد شریفؒ

حاجی صاحبؒ ہاشم شاہؒ جی دے والد ای نہیں مُرشد بھی سن۔ اُتے لکھے گئے شعراں توں اوہناں دے مریدانہ جذب تے عقیدت دا اظہار پوری طرح ہندا اے۔ چہار بہار وچ اک دوجی نظم وچ جیہڑی آپ نے اپنے والد دی شان تے مدح وچ لکھی، ایوں فرمایا اے:

مراد و حرمت کونین او یافت — کہ سایہ حاجی الحرمین او یافت

پھر فرماندے نیں:

بحمد اللہ کہ این سان رہبرم ہست — خیالِ آن شہنشہ در سرم ہست

حاجی صاحبؒ حضرت بخت جمالؒ دے مرید سن تے اوہ حضرت نوشہ گنج بخشؒ دے خاص مرید حضرت پیر محمد سچیارؒ دے مرید سن۔ ایسے نسبت نال آپ "فقیر نوشاہی" کہلاندے سن۔ ایہہ کوئی دلکھن گل نہیں۔ حضرت بُلھے شاہؒ ہوراں دی ایسے طرح کیتا سی۔ اوہ آپ سیّد سن پر اوہناں دے پیرا رائیں سن:

بُلھے نوں سمجھاون آئیاں بھیناں تے بھرجائیاں
اسیں اولاد سیّد دی بھلیا توں کیوں لیکاں لائیاں
جیہڑا بُلھے نوں سیّد آکھے دوزخ ملن سزائیاں
جیہڑا بُلھے نوں آرائیں آکھے جنّت پینگاں پائیاں

حضرت دا شجرہ نسب ذیل وچ درج کیتا جاندا اے:

حضرت سیّد محمد ہاشم شاہؒ بن سیّد محمد شریفؒ حاجی الحرمین بن سیّد عبداللہؒ بن سید عبدالرحمٰنؒ بن سیّد موسیٰؒ بن سید محمدؒ بن سید موسیٰ بن سید صالحؒ بن سیّد عبدالعزیزؒ بن سید عبداللہؒ بن سیّد مسعودؒ بن سید احمدؒ بن سید عبدالسلامؒ بن شیخ سیّد سیف الدین عبدالوہابؒ بن سید غوث الاعظم عبدالقادر جیلانیؒ بن سید ابوصالح جنگیؒ بن سید عبداللہ بن سید یحییٰ زاہدؒ بن سیّد محمدؒ بن سیّد داؤدؒ بن سیّد موسیٰ بن سید عبداللہؒ بن سیّد موسیٰ جون بن سید عبداللہؒ محضؒ بن امام حسنؒ مثنیٰ بن امام حسنؒ بن حضرت علیؓ[1]

---

[1] فقرنامہ فارسی و شجرہ ہائے طریقت مصنفہ حضرت ہاشم شاہؒ وچوں۔ حضرت ہاشم شاہؒ دے پوتے میاں نتھے شاہؒ دے دستخط نال موجود اے۔

جنم: حضرت ہاشم شاہؒ عرب دیس دے مشہور شہر مدینہ شریف وچ ۲۲ رجب ۱۱۴۸ھ مطابق ۸ دسمبر ۱۷۳۵ء نوں پیدا ہوئے۔ آپ سیداں دی حسنی شاخ دے چن چراغ سن۔ پنجابی زبان دے مشہور محقق ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان ہوراں نے سید ہاشم شاہؒ دی ذات بارے انج لکھیا اے:

"اوہناں دے اک وارث حفیظ صاحب[۲] دے مطابق ایک "تعویزات" کی کتاب کے چند اوراق قلمی مصنفہ حضرت بابا رحمت اللہ شاہؒ (برادر حضرت ہاشم شاہؒ) بزبان فارسی سے ذات قریشی ظاہر ہے۔ سوہاشم جی جیویں کہ باوا بدھ سنگھ تے ڈاکٹر موہن سنگھ جی نے لکھیا ہے، ذات دے ترکھان نہیں سن۔ اوہ تاں قریشی سن۔ اوہناں دے وارث سید اخواندے ہن تے اپنے آپ قریشی ہن نال سند عت دسدے ہن۔ نالے اپنے پنڈ جگدیو وچ اوہ ہن تک سید کر کے مشہور ہن۔ اوہناں دے ٹل تاں دا پچھیتر بھاڈ شاہؒ دی اوہناں دے سید ہون دا لکھا تک ہے۔ ایس توں چھٹ سردار جگیر سنگھ نے دسیا ہے کہ دلیں دی ونڈ توں پہلاں جگدیو دے مسلمان دستیک عام سیداں وچوں سن، جو حکمت تے دکانداری کردے سن۔ اتے ہاشم ہوراں نوں ذات دے سید مندے سن[۴]۔

۱۔ قلمی پستک وچوں پیر محمد شاہؒ بن حضرت سید ہاشم شاہؒ دی ہتھ دی تحریر دے مطابق۔

۲۔ حفیظ صاحب، حضرت ہاشم شاہؒ دے بھائی رحمت اللہ شاہؒ دی اولاد وچوں نیں۔ اس لحاظ نال اوہ راقم الحروف دے پنجویں پشت وچ چاچے زاد بھرا ہوئے۔ ۳۔ بنبیہا بول، ص ۷۲، تے صوفیاں دا کلام، ص ۱۴۸۔

۴۔ ستی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، ص ۲۱۶۔ محترم شفیع عقیل نے پنجابی کے پانچ قدیم شاعر وچ سید ہاشم شاہؒ ہوراں بارے اک بھرواں مضمون ڈاہڈی چھان پھٹک، تے پرکھ پرچول دے بعد لکھیا اے۔ سید ہاشم شاہؒ نوں سید ثابت کرن تے لکھن دے بعد اوہ شاید غیر شعوری طور تے اک غلطی کر گئے نیں، جیہڑی حفیظ صاحب دے حوالے نال ہوئی اے۔ ہرنام سنگھ شان صاحب نے "ستی ہاشم" دے صفحہ ۲۱۶ تے اوہناں دے اک خط توں اقتباس دتا اے، جیہدے وچ حفیظ صاحب نے لکھیا اے "کہ" حضرت ہاشم شاہؒ کا خاندان قریشی اوز گوت صدیقی تھی"۔ خط دے ایس اقتباس نوں شفیع عقیل صاحب نے "ہرنام سنگھ شان دی تحقیق دا نتیجہ سمجھ لیا تے اوہنوں اپنی مذکورہ کتاب دے صفحہ ۴۴ وچ ایہہ لکھ کے کہ" اُن کا خان قریشی، ودکوت صدیقی تھا" سند دی حیثیت دے دتی۔ حالانکہ "ستی ہاشم" دے اوسی صفحہ وچ شان صاحب نے اوہناں نوں سید ثابت کیتا اے مگر ایہہ غلطی حفیظ صاحب "گوت صدیقی" لکھن نال ہوئی۔ کیونکہ سید ہاشم شاہ نوں "صدیقی" مُنیا جائے تے اوہ سید کدوں رہندے نیں، تے جے سید سن تے صدیقی نہیں سن۔

چار سال بعد اوہناں دے پتا تبلیغ دین دے واسطے ہندوستان تشریف لیائے تے اپنے مُرشد دے حکم نال جگدیو کلاں ضلع امرتسر وچ ٹھہرے، ایتھے پندرہ سال لوکاں نوں جسمانی تے روحانی مرضاں توں نجات دیندے رہے[۵]۔ ۱۱۶۷ھ مطابق ۱۷۵۳ء وچ اوہناں دا انتقال ہویا اتے تکیہ ہاشم شاہؒ دی چوکھنڈی وچ دفنائے گئے[۶]۔

اوس وقت حضرت ہاشم شاہؒ دی عمر ۱۹ سال سی۔ اوہناں ایہہ عرصہ پتا دی خدمت وچ گزاریا۔ ابتدائی تعلیم وی اوہناں کولوں حاصل کیتی۔ پتا دی وفات دے بعد اوہناں دے مزار (جگدیو کلاں ضلع امرتسر) تے اکثر حاضر رہندے تے ایس طرح روحانی واسطے نال علم دی پیاس بجھاندے رہے۔ تھوڑے ای عرصے وچ عالم فاضل بن گئے تے تمام مروجہ علوم مثلاً فارسی، عربی، حکمت، نجوم، سنسکرت تے پنجابی وچ ماہر ہوگئے۔ آپ دے علم وفضل دا ایہہ حال سی کہ وڈے توں وڈا عالم تے فاضل آپ دے سامنے دم نہیں سی مار سکدا۔ فی البدیہہ شعر کہن وچ بڑا کمال حاصل سی۔ دبدبے دا ایہہ حال سی کہ جابر توں جابر حاکم دی سر نہیں سی چُکدا۔

تعلیم (ظاہری تے باطنی)

ظاہرا طور تے آپ نے اپنے والد بزرگوار تے باطنی طور تے حضرت سیدنا غوث الاعظمؓ کولوں فیض حاصل کیتا۔ اس دا اعتراف اوہناں نے اپنے انگت شعراں وچ کیتا اے، جیہڑے اوہناں نے حضرت غوث الاعظمؓ دی شان وچ قلمبند کیتے۔ حضرت غوث الاعظمؓ نوں اپنا پیر تے مرشد کہندے تے لکھدے، تے اوہناں دی شان وچ ہندی، فارسی، اُردو، پنجابی تے سنسکرت وچ بیشمار مدحاں لکھیاں۔ نمونہ ملاحظہ کرو:

اُردو

اس گناہیں کے لئے یا پیر غفاری کرو — اب تو کچھ پردہ نہیں ہر حال ستاری کرو
خفتہ قسمت ہوں میرے بختوں کی بیداری کرو — فی سبیل اللہ مرے عاجز کی دلداری کرو

۵۔ ایہہ جو بابا بدھ سنگھ تے اوہناں دی ریس پرسپی ڈاکٹر لاجونتی، پروفیسر سریندر سنگھ کوہلی، پروفیسر امول، پروفیسر نرولی اتے پروفیسر دیورت گرپال نے لکھیا ہے کہ ہاشم جی دے پتا ترکھان سن جاں ترکھاناں کم کردے سن بالکل غلط ہے (ستی ہاشم، ص ۲۱۷)

۶۔ ایس چوکھنڈی دے اُتے اک برہے (پچم ول) دی ڈاٹ اُتے ایہہ اردو لکھت ۱۸۰۰ تک درج ہے "حضرت بابا حاجی محمد شریف رحمۃ اللہ علیہ (ہرنام سنگھ خان) حاجی صاحب دی تاریخ وفات اوہناں دے پوتے پیر محمد شاہؒ دی تحریر مطابق، ہتھ لکھی پستک وچوں۔

Marfat.com

دستگیری کیجئو، ڈسنا ہے ہاشم پر گناہ　　دستگیر بے کساں یا غوث الاعظمؓ بادشاہ

فارسی

براہِ راست برفتن چہ بود مقدورم　　اگر نہ لطف تو در پیش رہنما بودی
شرف تمام تو بخشیدہ غوث الاعظم پیرؓ　　دگر نہ ہاشم پیوستہ در بلا بودی

پنجابی

تم بخشو فقر فقیراں نوں　　تم دیہو کرامت پیراں نوں
تم شاد کرد دلگیراں نوں　　تم کرو خلاص اسیراں نوں
یا حضرت غوث الاعظمؓ جی

جو طرف تساڈے راہ ہویا　　اوہ شاہاں دے سر شاہ ہویا
اوہ سبھ توں بے پرواہ ہویا　　جو تیرا خدمت گار ہویا
سبھ بھاگ بھلا ایس ہاشم دا　　لڑ پھڑیا غوث الاعظمؓ دا
جو ایس عالم اُس عالم دا　　سی مطلب بیڑا پار ہویا

ہندی

پیرانِ پیرؓ سرتاج بھون چودس کے حاکم
کئے پاپ بے انت، مہا دکھ پاوت ہاشم
ترو داس جم تراس، ایہہ تم کو نہیں لازم
کرو پار نستار، دیا کر، غوث الاعظمؓ

شغل

آپ دا شغل یاد الٰہی تبلیغ، تلقین تے طبابت سی۔ عبادت تے ریاضت دے بعد روز اپنے شاگرداں تے مریداں نوں ظاہری تے باطنی تعلیم دیندے۔ خلق خدا عام آوندی تے منہ منگیاں مرادان پاوندی۔ ایہہ دی جگدیو وچ حضرت ہاشم شاہؒ دی جس طرح منتا ہوندی اے اوہدا حال پروفیسر شان دی زبانی سنو۔ "ایہہ پنڈ جگدیو کلاں، تحصیل اجنالہ ضلع امرتسر وچ گرو کے باغ توں میل کو دی دوری تے

باری دوآب دے بیچ ہتھ واقع ہے۔ جگدیو کلاں اپنی دسّوں تے رقبے دے لحاظ نال تحصیل اجنالہ دا سبھ توں وڈا پنڈ ہے۔ ہاشم شاہؒ دے نواس کارن ایہہ پنڈ "جگدیو ہاشم شاہؒ" کر کے وجدا ہے۔ ایتھوں تک کہ سارا پنڈ ہی مانو اوہناں دے ناں تے جیوندا ہے۔ اتے اوہناں دا "بالکا" ہے۔ اس پنڈ وچ ہن ناں لین جوگا ں وی مسلمان کوئی نہیں، پر جنّی منتا میں کسے مسلمان فقیر دی ایتھے آ کے دیکھی تے سنی ہے تے جنا ستی کار میرا ایتھوں دے سکھاں نے بہتا اس کر کے کیتا کہ میں بابا ہاشم شاہؒ دے حال بچپن تے اوہناں دی شردھا نال سانجھ پاؤن آیا ہاں، اوہ میں ہی جاندا ہاں۔ اوہ چائیں چائیں مینوں اوس مہاں پرکھ دیاں گلاں سناؤندے، کرامتاں دسدے رہے تے اوہناں دیاں یادگاراں وکھاندے رہے، جے بیچ بچھوتاں کوئی جی دی مہانتا دا اصل تھاں مینو جگدیو جا کے ہی پتا لگا۔[1]

پیشہ ترکھاناں نہیں سی

"ہاشم شاہؒ جی دے کم کتے بارے بڑی بھاری غلط فہمی پئی ہوئی ہے۔ میاں مولا بخش کشتہ جی نے ۱۹۱۳ء وچ اوہناں دا پیشہ نجار (ترکھان) دسیا اتے۔ ۱۹۳۳ء وچ لکھیا کہ ہاشم شاہ جیؒ جوان ہوتے تاں اوہناں نے ترکھاناں پیشہ دھارن کر لیا۔ اتے ایتھوں ہی روٹی کما کے کھاندے رہے۔ پر جد مہاراجہ رنجیت سنگھ جی دے دربار تک پہنچ ہو گئی تے اس کم نوں چھڈ کے پکی طرح اوتھے ہی رہن لگ پئے۔[2] بابا بدھ سنگھ، ڈاکٹر موہن سنگھ تے گیانی بچن سنگھ آدنے تاں اوہناں نوں "ذات" "دے ترکھان" ہی لکھ دتا ہے۔[3] ڈاکٹر گوپال سنگھ دردی، پروفیسر سریندر سنگھ کوہلی۔ پروفیسر پریتم سنگھ، ہیرا درد، پروفیسر دیوان سنگھ آدنے اوہناں نوں "کم ترکھاناں دا کردا دسیا ہے"[5]

۱۔ "ہستی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، ص ۲۳۰

۲۔ پنجاب دے ہیرے، ص ۱۰۴

۳۔ جگدیو دے اک دوبردھاں نے ہاشم جی نوں "ذات دا لوہار" دسیا سی۔ پر نال ای آکھیا سی کہ اوہناں نے آپ جاں اوہناں دے وارثاں وچوں کدے وی کسے نے اجیہا کم نہیں کیتا (ہرنام سنگھ شان)

۴۔ بنیہا بول، ص ۱۷۱، صوفیاں دا کلام ص ۴۸، پنج دریا لاہور، اپریل ۱۹۴۴ء

۵۔ پنجابی ساہت دا اتہاس کرت ڈاکٹر دردی، پنا ۲۷۵، کرت پروفیسر کوہلی، پنا ۳۰۴، ہاشم بارے پنا ۱۴، یونیورسٹی پنجاب ساہت دا اتہاس، پنا ۳۴۱، ساہت ادرش، پنا ۲۴۵

Marfat.com

امول جی لکھدے ہن کہ "ہاشم دے جیون وچ مڈھ توں ہی ترکھانے کم نال نفرت سی"[1]۔ نردلا جی نے لکھیا ہے کہ "اُس نے اپنی اوکھڑ عمر وچ ہی ترکھانی دے جدی پیشے نوں تیاگ کے حکیمی شروع کر دتی سی"[2]۔

اصل گل ایہہ ہے کہ بابا ہاشم شاہؒ ناں تاں کسے ترکھان قاسم شاہ دے پتر سن، ناں اوہناں دی ذات ترکھان سی۔ نہ ہی اوہناں کدے ترکھاناں دا کم کیتا سی۔ اوہناں دے اک وارث حفیظ الرحمٰن دے کتھن انوسار "اوہناں دے پتا حاجی محمد شریفؒ کا پیشہ حکمت پیری اور درس و تبلیغ تھا" ہاشم جی نوں ایہو کجھ ورثے وچ ملیا۔ میری ایس پچھ (کہ کوئی جی دا شغل تے پیشہ کیہ سی؟) دے اُتر وچ اوہناں لکھیا:

"ہاشم شاہؒ کی بسر اوقات عبادت خدا، شاعری، حکمت اور پیری مریدی ہی ہوتی تھی"۔

ہاشم جی دے اک ہور وارث سید ضیاء الحق[3] نے لکھیا "آپ کا شغل یاد الٰہی اور پیشہ دین حق کی اشاعت و تبلیغ تھا۔ مسخرات اور تصرفات ودیعت خداوندی سے آبا و اجداد میں تھے۔ چنانچہ خلق خدا عام آتی اور منہ مانگی مرادیں پاتی"۔ نے جہناں دی پیری فقیری دی گدیاں ایوں چل رہیا ہون اوہناں توں تیسے آسیاں چگن دی کیہہ لوڑ؟ ہاشم جی اک کھتی کرن والے صوفی فقیر سن۔ ڈاکٹر لاجونتی جی دا ایہہ کہنا کہ اوہ کیوں اک صوفی کوی ہی سن تے سنت گیری جاں فقیری دا کوئی دعویٰ نہیں سن کردے[4]، اوہناں دیاں خاندانی روائتاں اتے ہن تک ہور ہی مانتا توں نابر ہونا ہے۔

مسٹر منظور انور قریشی[5] لکھدے ہن[6] کہ ہاشم دے پتا "جی محمد شریف صوفی منش بزرگ تھے۔ انہوں نے ہاشم کی تربیت اس رنگ پر کی کہ ہر شخص محسوس کرتا تھا کہ یہ بچہ ایک بہت بڑا صوفی بن جائے گا۔ ۱۴ سال کی عمر میں اچانک باپ فوت ہو گیا، لیکن گاؤں والوں نے ہاشم کی صوفیانہ صلاحیتوں کے پیش نظر اسے فکر معاش سے

۱۔ ساڈے پرانے کوی، پنا ۲۵۵

۲۔ پنجابی ساہت دا اتہاس کرت پروفیسر نردلی، پنا ۲۳۲

۳۔ راقم الحروف کے بڑے بھائی

۴۔ پنجابی صوفی پوئیٹس، ص ۸۹

۵۔ راقم الحروف کے مرحوم چچا زاد بھائی اور معروف پنجابی ادیب، حضرت ہاشم شاہؒ سے پانچویں پشت میں متعلق تھے۔

۶۔ پنجابی ادب، پنا ۸۸-۸۹، پنجاب کے رومان، پنا ۲۰۹-۲۱۰

۷۔ ہاشم شاہؒ دے صاحبزادے پیر محمد شاہؒ دیاں لکھیاں تاریخاں مطابق پتا دی وفات دے وقت ہاشم ہوراں دی عمر ۱۹ سال بندی اے۔ منظور انور قریشی ہوراں نوں بھلیکھا لگا اے۔

آزاد کر دیا۔ اس کے بعد ہاشم نے ہندی اور گرمکھی میں دسترس حاصل کی اور پھر صوفیانہ جذبات جامۂ اشعار میں کچھ اس خوبصورتی سے ڈھلنے لگے کہ اس کی شہرت دور دور تک پھیل گئی۔ صوفیوں نے اسے ایک مکمل صوفی اور شاعروں نے اسے ایک مکمل شاعر سمجھ کر پروانے کی طرح اس کے گرد جمع ہونا شروع کر دیا۔ اور تھوڑے ہی عرصہ میں جگدیو صوفیوں اور شاعروں، علم کے پیاسوں اور عقیدت مندوں کا ایک بڑا مرکز بن گیا۔" آپ اس دے نال لکھدے ہن کہ ہندو مسلمان سکھ سب ہاشم کے ارادت مند تھے۔

ہاشم دی اکت شوبھاتے مانتا دا اندازہ اجکل دی جگدیو جا کے لایا جا سکدا ہے۔ جدکہ ہُن اوتھے ناں مسلمان ہن تے ناں ہی ہاشم دے وارث، دیوے ہن دی بلدے ہن۔ منتاں دی چڑھدیاں ہن تے میلے دی لگدے ہن۔ اجیہے متے پرمتے لوک پری ولی نوں منجیاں پیڑھیاں ٹھوکن دی آگیا دی کس دِتّی ہوئی ہے؟ اجیہی ہستی دا بھرپور ذکر جے شاہاں دیاں تاریخاں جاں فقیراں دیاں تذکریاں وچ نہیں آیا تاں اس دی قصوروار ہاشم شاہؒ دی اپنی ذات تاں نہیں۔ جے اس نوں بنا کسے ثبوت دے ترکھان پر گھڑ کر دے جاتیے، پھر ایتھے ہی بس نہیں ہاشم ہوراں دی پیری مریدی دا سلسلہ دی چلیا جا پیا ہے۔ جگدیو دے لوکاں سائیں بھوّ شاہؒ[1] ناں دے آخری مرید دا ذکر کیتا سی جو ۱۹۴۷ء دے فساداں وچ ماریا گیا سی۔ اوہ بڑا بھلا لوک تے آتے گئے دی سیوا کرن والا فقیر سائیں سی۔ ذات دا آرائیں کمبوسی۔ سال دے سال میلہ لاؤندا سی۔ اوس نے سردار انوپ سنگھ پٹواری دی وتّی انوسار کافیاں تے دوہڑے دی لکھے سن۔ ہاشم ہوراں دے وارث حفیظ صاحب توں پچھ کرن تے پتا لگدا ہے کہ سائیں بھوّ شاہ میاں نتھے شاہؒ[2] صاحب کے مرید تھے، جو کہ بابا ہاشم شاہ صاحب سے چوتھی پشت پر تھے۔ سائیں بھوّ شاہ کی لکھی ہوئی دوہڑوں کی کتاب کا نام گنج عرفان ہے۔" جگدیو وچ کئی کرامتاں دی ہاشم ہوراں دی پیری فقیری سنبدھی پرچلت ہن۔ سردار مچھر سنگھ انوسار سر ہند بستی تک اوہناں دی چلدی ہے[3]۔

۱۔ سائیں بھوّ شاہ، ہاشم شاہؒ دے پوتے میاں نتھے شاہ (اصل ناں سید محمد) دے مرید سن۔ ۷۶-۱۸۷۵ء وچ پیدا ہوئے تے ۱۹۴۷ء دے فساداں وچ شہید ہوئے۔ بڑے بزرگ تے اثر والے شاعر ہن۔ مرشد دی شان وچ فرماندے نیں:

راہ توحید سکھایا مینوں بنا مرشد بندہ کھوتا۔ گنج عرفان دے علاوہ "ہیر رانجھا" تے کافیاں دی اوہناں لکھیاں۔

۲۔ حضرت ہاشم دے پوتے تے پیر محمد شاہ دے دوجے صاحبزادے سن۔ بڑے کرنی والے، سیف زبان تے جلال والے سن۔ مستجاب الدعوات سن۔ جو کہندے فوراً ہو جاندا سی۔ ۱۴ رمضان ۱۲۷۵ھ مطابق ۱۷ اپریل ۱۸۵۹ء نوں پیدا تے ۱۲ جمادی الاوّل ۱۳۲۷ھ مطابق ۳۱ مئی ۱۹۰۹ء نوں فوت ہوئے۔ حفیظ صاحب نے غلطی نال چوتھی پشت وچ لکھ دتا ہے۔ نتھے شاہؒ راقم الحروف دے پردادا سن تے حضرت ہاشم شاہؒ اوہناں دے دادا، آپے حساب کر لو، کنویں پشت بن دی ہے۔

۳۔ راقم الحروف دے دادا تے حضرت ہاشم شاہؒ دے پڑپوتے سید غلام قادر شاہ (عمر ۸۴ سال) جنہاں نوں اپنے بزرگاں کولوں کافی فیض حاصل ہے فرماندے نیں کہ ہاشم ہوریں اپنے وقت دے قطب سن۔

Marfat.com

طب دا کم

جویں کہ پہلاں دسیا جا چکیا ہے، ہاشم جی نوں پیری فقیری نال حکیمی دی دتے وچ ملی سی۔ ہاشم شاہ جی نے اپنے ویلے ایس نوں اجیہا چمکایا کہ ایہہ ہن تک اوہناں دی سنتان دا اک خاندانی کتابی ہوئی ہے۔ جگدیو رہندے حفیظ الرحمٰن ہوریں دی حکمت کردے سن تے تھر پال رہندے غلام قادر شاہ[1] دی حکیمی کردے ہن۔

ہاشم ہوراں دی حکمت بارے اوہناں دے نواس استھان وچ کئی روائتاں پرچلت ہن۔ بابا کاہن سنگھ ہوراں مینوں دسیا سی کہ شیر پنجاب مہاراجہ رنجیت سنگھ جی دے موراں وچ اک پھوڑا سی۔ اس دا کوئی علاج نہیں سی ہو سکیا۔ بابا ہاشم شاہؒ نے دوائی بنا کے دتی تے آرام آگیا۔ مہاراجہ نے خوش ہو کے دو کھوہ جاگیر دتے۔

سردار کشن سنگھ ہوراں مینوں اک بڑی سوادلی گھٹنا سنائی سی: "ہاشم ہوراں دے اک بیلی نے اپنی زنانی دے اک چھوٹی موٹی روگ لئی دوائی منگی۔ ہاشم ہوراں اُس دے پردے نوں لکھ رکھدیاں آپ نبض دیکھن دی تھاں اس دی دینی دا اک وال لیاؤن لئی آکھیا۔ اوہ سجن جان بجھ کے مینہہ دی لت دا وال لے آیا۔ ہاشم ہوریں تاڑ گئے تے وال موڑیاں آکھن لگے، روگ دی پچھان کر لئی ہے۔ ایس دا علاج بس اکو ہے کہ ایس نوں دبا کے پیوے چھکاؤ۔ آپے ٹھیک ہو جاوے گی۔ اوہ بہت کچا پیا۔

ہاشم جی دے واک تے پھوک وچ بڑی شفا سی۔ سوکڑے والے بچے اوہناں دی کھوہی دے اشنان نال ہن دی دل ہو جاندے نیں۔ دفعدار ہربنس سنگھ انوسار ہاشم جی دا کھڑے پے سپ دے علاج دا نسخہ بہت کامل منیا جاندا سی۔ پروفیسر سریندر سنگھ نرولا انوسار "جگدیو کلاں دے لوک تپدق دا اک اکسیر نسخہ دسدے ہن تے اس بارے روایت ہے کہ ایہہ نسخہ پہلاں پہل ہاشم نے تجویز کیتا سی[2]"۔ نالے ہاشم ہوراں دے ناں نال سمبندھت حکمت دی اک کتاب "طب ہاشمی" جاں پوتھی حکمت دی تاں اوہناں دے چنگے حکیم ہون دی ساکھ بھر دی ہے اجیہے سیانے تے منے پرمنے حکیم نوں بھلا ترکھانے اڈے تے بہن دی کی لوڑ سی؟ سو اوہناں دی ذات تے کم کتا ترکھاناں نہیں سی۔

شاعری

پر شاعری اوہناں کتے وجہوں نہیں سی اپنائی۔ ایہہ تاں دل دے سچ گاؤن لئی وسیلا ہوئی سی۔ ہاشم

۱۔ اسم الحروف دے دادا تے مرشد، تے حضرت ہاشم شاہؒ دے پڑپوتے (عمر ۸۴ سال)۔ ۲۔ پنجابی ساہت دا اتہاس، پنا ۲۳۲

ہوراں اپنے سمکالی کویاں احمد یار تے قادر یار وانگ ناں تاں کوئی جاگیر جاں انعام پرایت کرن لئی شاعری کیتی ہے تے ناں ہی اس نوں کسے راج مہاراج جاں سرپرست دی اتکبت شلا گھالئی ورتیا ہے اوہناں تاں عام طور تے معرفت دیاں رمزاں سمجھاؤن اپنا سوز گاؤن جاں لوک گیان وچ وادھا کرن لئی ہی کاورچنا کیتی جاپدی ہے۔"[1]

کلام

آپ دا کلام معرفت دے موتی نیں۔ اک اک لفظ توں ربانی اسرار ظاہر ہندے نیں۔ نظم تے نثر وچ یکساں مہارت سی۔ آپ دی نثر دی اک کتاب چہار بہار اے، اس دے وچ مرید تے مرشد دتے سوال جواب دی صورت وچ سلوک دی راہ دکھائی ہے۔ وضاحت واسطے نال حکایتاں لکھیاں نیں جسب موقع تے حال شعر بھی لکھے نیں۔ انداز مرصع تے روان اے۔ کتاب پڑھدیاں معلوم ہندا اے جیویں آدمی عالم قدس دی سیر کر رہیا اے۔ نثری اک ہور کتاب فقرنامہ اے۔ ایہہ بھی فارسی وچ اے۔ تے "الفقر فخری" دی تفسیر اپنے رنگ وچ کیتی اے۔

آپ دا کلام اجیہا اے کہ میاں محمد بخشؒ بے ساختہ پکار اٹھے:

ہاشم شاہؒ دی حشمت برکت گنتر وچ نہ آوے
دریتیم جواہر لڑیاں ظاہر کڈھ لیاوے
اوہ بھی ملک سخن دے اندر راجہ سی سرکردہ
جس کسے دی چڑھے مہتے سویو سی سرکردہ

آپ دیاں تھلے لکھیاں تصنیفاں اج کل موجود نیں:

سسی پنوں

حضرت ہاشم شاہؒ نوں زیادہ تر اس مشہور رومانی قصے دے لیکھک دی حیثیت نال جانیا تے پہچانیا جاندا اے۔ اس گل تے سبھ دا اتفاق اے کہ ہاشم شاہ ونگراں کوئی شاعر ایس قصے نوں بیان نہیں کر سکیا۔ مشہور شاعر احمد یار (۱۷۶۸ - ۱۸۴۵ء) اس بارے ایویں لکھدے نیں:

ہاشم سسی سوہنی جوڑی صد رحمت استادوں

آپ دے بیان کیتے ہوئے قصے "سسی پنوں" دی اک وڈی خوبی ایہہ بھی ہے کہ

۱۔ سسی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، ص ۲۴۵ تا ۲۵۰

Marfat.com

"خَیْرُ الْکَلَامِ مَا قَلَّ وَدَلَّ" دے مصداق اِس نوں مختصر تے جامع رکھیا اے۔ تے اس نوں عشق حقیقی دے واسطے اِک زینہ بنا دِتا اے:

سُن سُن ہوت ستسی دیاں باتاں کامل عشق کمایا
ہاشم جوش طبیعت کیتا وہم اتے دل آیا

بڑیاں دعاواں تے خیراتاں دے بعد جد آدم جام دے گھر سنی دی آمد آمد دی خبر پھیلی تے دکھیا دلاں نوں سُکھ نصیب ہویا اس دا نقشہ انج کھچ دے نیں:

دُرِ یتیم صدف وچ آیا سُنی پکار دلاں دی
پھری بہار شگوفہ والی ہوئی امید گلاں دی
چھج معقول ہوئی ابریشم آہی سخت سولاں دی
ہاشم دیکھ ہوئی گل لالہ ہوگ بہار پھلاں دی

کامیاب تے وڈے شاعر وچ اک خوبی ایہہ بھی ہونی چاہی دی اے کہ اوہ جو کجھ بیان کرے پڑھن والیاں دے سامنے اُس دی تصویر کھچی جائے تے اُس تصویر وچ رنگاں دا امتزاج ایسا ہووے کہ نظراں نہ چکیاں جان۔ ایس لئی بڑی مہارت دی لوڑ ہُندی اے۔ صحیح لفظاں دا انتخاب ای شاعر نوں اُچا ثابت کردا اے۔ حضرت ہاشم شاہؒ دا کمال ایہہ اے کہ اوہ صحیح لفظ دے واسطے صرف اک زبان دے پابند نہیں رہندے بلکہ اوس لئی عربی، فارسی، ہندی، سنسکرت وغیرہ دے لفظاں نوں بے دھڑک استعمال کر جاندے نیں۔ اوہناں دا ذوق تے تصوّر اس قدر اُچا تے دھوتا ہویا اے کہ اوہ پاکیزہ تے لطیف خیالاں دے علاوہ کسے گل نوں خاطر وچ نہیں لیاندا۔

اوپرے شعر وچ سسی دی ماں دے حاملہ ہون نوں دُرِ یتیم صدف وچ آیا" کہنا ہاشم شاہ ورگے لطیف خیال تے بیان والے شاعر دا ای کم اے۔ دوجے پاسے "سچ" نوں پنجابیاں دے "چھج" وچ جیہڑا رنگ تے حُسن بھردتا اے اوہ وی ہاشم شاہ دے مو قلم دی چابک دستی نوں خوب ظاہر کردا اے۔

ہاشم شاہؒ ورگے زبان تے بیان دے ماہر شاعر دا کلام پڑھ کے کون کہہ سکدا اے کہ پنجابی زبان دنیا دی کسے وی زبان کولوں گھٹ اظہار دا سرمایہ رکھدی بلکہ ایس وچ تہانوں اکثر ایسے الفاظ مل جاون گے جینہاں دی فصاحت تے بلاغت تے معنیاں دی باریکی نوں کسے دوسری زبان وچ منتقل کیتا ای نہیں جا سکدا۔

اوپرے شعراں وچ ایہو جیہے دو لفظ استعمال ہوئے نیں جینہاں دے کارن اینہاں شعراں دا حرف

Marfat.com

پنجابی زبان وچ ای صحیح لطف اٹھایا جاسکدا اے تے جے اینہاں دا کسے ہور زبان وچ ترجمہ کر کے سُنیا جائے تے شعر فصاحت تے بلاغت دے معیار توں ڈگ پے گا۔ ایہہ لفظ "آہی" تے "ہوگ" نیں۔ ایہہ مثالاں تے دیگ وچوں اک چاول دی نہیں، اہنا نال ہر شعر پڑھ کے فکر تے خیال دی نویں گرہ کھلدی جاندی اے۔

ستی دے حسن نوں بیان کرن لگیاں پہلاں "در یتیم" کہہ کے کوزے وچ دریا بند کر دتا اے تے پھیر اوہنوں چمکدا چن کہہ کے موتیاں تے بدخشانی لعلاں نوں بے آب کیتونیں۔ اوہدے نین نقشاں نوں بیان کرن توں عقل خیال تے قیافے نوں لاچار تے عاجز من کے کٹویں دلیل ایہہ دِتّی اے کہ جویں سورج دیاں کرناں دا احاطہ نہیں کیتا جاسکدا۔

حضرت ہاشم شاہؒ ہوراں دا کلام پڑھ کے آدمی اس وچ کھو نہ جاوے ایہہ ممکن ای نہیں۔ اوہ جتھے اکو ای گل نوں ہزار طریقیاں نال کہنا جاندے نیں تے یکسانیت دا احساس نہیں ہندا، اوتھے اوہناں نوں سو گلاں دی اکو گل دی کہنی آوندی اے۔ اوہ غیر ضروری گلاں توں سخت پرہیز کردے نیں۔ ایس دے باوجود اوہناں دے قلم دے اک معمولی جیہے ٹچ توں وی اک کہانی بن سکدی اے۔

ذیل وچ حضرت ہاشم شاہؒ ہوراں دے کلام وچوں دنگیاں دتیاں جاندے نیں:

ستی پنوں

ستی آن ڈٹھا وچ نیندر ہوت بے ہوش جو خوابوں
سورج وانگ شعاع حسن دی باہر پوس نقابوں
جے لکھ پا صندوق چھپایئے آوگ مشک گلابوں
ہاشم حسن پریت نہ چھپدی تارک ہون حجابوں

روشن شمع جمال ستی دا چمک پوے ہر ڈالی
ہاشم داغ پیا گل لالہ دیکھ ستی لب لالی

سکدیاں یار ملے جس تائیں قیمت قدر پچھانے
ہاشم نیہوں اصیل کماون، ہور گوار کیہہ جانے

چمکی آن دوپہراں ویلے گرمی گرم بہارے
تپدی وا وگے اسمانیں، پنچھی مار اُتارے
آتش دا دریا کھڑوتا، تھل مارو دل چارے
ہاشم پھیر پچھانہہ نہ مُڑدی لوں لوں ہوت پکارے

اک گل جان لئی جگ فانی ہور کلام نہ جانے
ہاشم خاص فقیری ایہو پر ایہہ کون پچھانے

گیان پرکاش

ہم کاہیکے بھول رہے کمری سرکال کی نوبت باج رہی
ہم ہی نہیں آپسے جگ موں ایہاں کئی کر راج گئے
اک راہ میں داٹ اوڈیکت ہیں، کوڈکال گئے کوڈ آج گئے
تم کاہ اوسارت ہو ہاشم، کئی محل بنا کے بھاج گئے

نہیں سوچ کدھر سو آئے ہیں، کیوں بیٹھ رہے کہاں جاویں گے
تب کون تھے کون کہاتے ہیں، پھر جائیکے کون کہاویں گے
کرتے کیا تھے اب کیا کریں، پھر کون سا کام بنا دیں گے
ہاشم ہم آپ ہی بھول رہے، کمری سرکال کی نوبت باج رہی

میت پریت بھرات پتا، ہم جانج دیکھو سب مایا
اون پڑی دھن ہین بنے تب مات کہے ہم ہوں نہیں جایا
میت چھپا چلے مکھ کو، مت مانگ بہے کچھ مکھ لایا
اوپمان کو کیا ہاشم جگ میں دھن ہین سبھ موہ مایا

Marfat.com

سی حرفی معرفت

دال دکھ نوں دور ہٹاونا ای تاں توں سُکھ جہان دا ٹول نا ہیں
سُکھ پاونا ای تاں توں میٹ اکھیں، سُکھ کسے دا ویکھ کے ڈول نا ہیں
اساں ویکھیا سُکھ جہان والا میاں دُکھ ہے ایس نوں پھول نا ہیں
ہاشم شاہ میاں ایہو فائدہ ہے کوئی لکھ آکھے مونہو بول نا ہیں

ذال ذکر زبان دا چھڈ میاں تیرا مکر ہے جگت رجھاونے نوں
پھاہی دغے دی لوک پھساونے نوں جی چاہندا شیخ کہاونے نوں
ذکر حق دا جان دے نال کریئے، نہیں آکھیا کوک سناونے نوں
ہاشم شاہ ایہہ بھید رسائی دا کون سکھدا کھول دکھاونے نوں

سی حرفی در مدح غوث الاعظمؒ

لام لوہب تے لالچی چال میری بہت یاد ہے راہ شیطانگی دا
پھراں ظاہر روپ مشائخاندے دلوں خاص روا ہے ایمانگی دا
دستگیر ہے ظاہر نام تیرا، چار کوٹ اُتے مردانگی دا
رب جاندا زور رکھاوندا ہے ہاشم شاہ تیری مہربانگی دا

شلوک

ہاشم نہیں افیم جیوں ایک بار نت چاکھ
کپڑا ایکو جنس کا چھیٹ پئی بہو بھات
اونچ نیچ کوئی نہیں سبھ صاحب کی ذات
ہاشم ہم باسن سبھے کئے ایک کرتار

جس باسن کو نندیئے نندیا ہو کرتار

پیران پیر سرتاج بھون چودس کے حاکم
کئے پاپ بے انت مہا دکھ پاوت ہاشم
ترو داس جم تراس ایہہ تم کو نہیں لازم
کرو پار نستار دیا کر غوث الاعظمؒ

دوھڑے

سُن عشقا! جیہی تدھ نے کیتی توں روز ستاویں مینوں
اک واری ہتھ آویں میرے میں خوب رواواں تینوں
تیرے جیہا بے وفا نہ کوئی میں کوک سناواں کینوں
ہاشم خوار کریں جگ سارے توں یار بناویں جینوں

جس نوں طلب ہووے جس دل دی نہیں ہٹدا لکھ ہٹایئے
تسدے باجھ نہ ہوس تسلی، بھاویں سو کر گیان سُنایئے
مجنوں باجھ لیلیٰ خوش ناہیں، بھاویں رب نوں جا ملایئے
ہاشم جان مراد عاشق، اونہوں اکھیں یار دکھایئے

کون قبول خرابی کردا، پر لیکھ خراب کراوے
کس دا جیو نہ راج کرن نوں پر قسمت بھیک منگاوے
اپنے ہتھ نہ سول سہی دی، پر سولی لیکھ چڑھاوے
خوش ہو دیکھ صبر کر ہاشم، تینوں جو کجھ لیکھ دکھاوے

Marfat.com

ڈیوڑھے

کامل شوق ماہی دا مینوں، نت رہے جگر وچ وسدا　　لوں لوں رسدا
رانجھن بے پرواہی کرداتے کوئی گناہ نہ دسدا　　اٹھ اٹھ نسدا
جوں جوں حال سناواں رو واں تے ویکھ تتی دل ہسدا　　ذرا نہ کھسدا
ہاشم کام نہیں ہر کس دا، عاشق ہون درس دا　　برہوں رسدا

مجنوں درد دیوانہ لیلیٰ میں گرد دکھاندا گھیرا　　کاتے قید چوپھیرا
لکھیا لیکھ ایہو کجھ میرا، ایہہ دس نہیں کجھ میرا　　تے نہ دس تیرا
ڈھونڈاں چال ملن دی کوئی لتے لاواں زور بتیرا　　پر ملن اوکھیرا
ہاشم رات پئی سر مجنوں، پر اوڑک ہوگ سویرا　　چاک اندھیرا

سوہنی مہینوال

عاجز آن ہویا دکھیارا، صبر آرام نہ آوے
دل نوں روگ لگا اُٹھ ڈاہڈا حکمت پیش نہ جاوے
چاکر نال رہیا گھمیاراں، مہیاں چار لیاوے
ہاشم عشق غرور نہ چھڈدا، خاک ہویاں راہ آوے

ایس توں علاوہ ایہناں دیاں درج ذیل تصانیف قلمی صورت وچ موجود نیں:
ہیر رانجھا، لیلیٰ مجنوں، شیریں فرہاد، بارہ ماہ، کافیاں، غزلیات، مناجات، مناقب، بیاض حکمت، راج نیتی، گیان مالا، زبدۃ الرمل۔

وفات

۲۶ رمضان المبارک ۱۲۵۹ھ مطابق ۲۰ اکتوبر ۱۸۴۳ء نوں جگدیو کلاں وچ آپ دا انتقال ہویا تے آپ دی وصیت مطابق آپ نوں تھرپال ڈنڈ دیہہ خاص براہ نارووال، ضلع سیالکوٹ وچ سپرد خاک کیتا گیا۔ جتھے ہر سال عرس منایا جاندا اے۔

جناب سید محمد منظور الحق قادری

ہاشم شاہ دی سسّی دا تنقیدی جائزہ

ہاشم شاہؒ ہوراں نے اُردو، فارسی، پنجابی تے ہندی نظم وچ طبع آزمائی کیتی۔ فارسی وچ اوہناں نثر وی لکھی۔ اوہناں جس زبان وچ جس موضوع تے وی لکھیا اینج لکھیا کہ حقیقت تے سوز تے درد دے دریا بہا دتے۔ اوہناں دے کلام دی بنیاد عشق تے معرفت دے رموز نیں۔ اوہ ایسے بنیاد تے ہر عمارت کھڑی کردے رہے۔ جاننے والے جان دے نیں کہ ایہہ اوہ بنیاد اے، جس دے وچ دال برابر وی ڈِنگ تے کجی نہیں۔ ایہو ای وجہ اے کہ ہاشم شاہؒ دیاں بنایاں ہویاں عمارتاں اپنی سِدھ تے شکوہ وچ اپنی مثال آپ نیں۔ اوہناں دا جیون بہوں سکھی جیہا سی۔ اوہ سنت وی سن تے کوی وی۔ حکمت تے جوتش جاندے سن۔ عربی فارسی تے ہندی پنجابی دے وِدوان سن۔ دل وچ سوز تے قلم وچ زور سی۔ ایس لئی اوہناں چوکھا کجھ لکھیا ہے[1]۔ تے گوہر شناساں نے اوہناں دے کلام دے موتیاں دی قدر وی پچھانی اے۔ جویں میاں محمد بخشؒ سیف الملوک والے فرماندے نیں:

ہاشم شاہؒ دی حشمت برکت گنتر وچ نہ آوے — در یتیم جواہر لڑیاں ظاہر کڈھ لیاوے
اوہ دی ملک سخن دے اندر راجا سی سرکردہ — جس کے دی چڑھے مہے سویری سر کردہ
بیت ترازو تول بنایوس سارے لذت والے — کلیاں چن چن ہار پروتوس نرگس تے گل لالے

پر چوکھا کجھ لکھن دے باوجود اوہناں دی شہرت دی وڈی وجہ اوہناں دا قصہ سسّی پنّوں[2] تے دوبڑے نیں۔ "سسّی" دوہڑیاں کولوں وی زیادہ مشہور ہوئی اے تے اوہناں دا شاہکار منی جاندی اے:

۱۔ سسّی ہاشم، مرتبہ برنام سنگھ شان، جالندھر، ۱۹۵۶ء

۲۔ بادا بدھ سنگھ، مضمون ہاشم شاہ (انگریزی) مشمولہ جرنل آف دی پنجاب ہسٹاریکل سوسائٹی۔

Marfat.com

ہاشم ہوراں دے سمکالی کوی احمد یار نے جنہاں خود دی "سسی" دا قصہ لکھیا تے جد ویکھیا کہ اوہناں دی "سسی" ہاشم شاہؒ دی سسی سامنے پھکی رہی اے، اوہنوں ایٹوں سراہیا:

ہاشم سسی سوہنی جوڑی صد رحمت اُستادوں

اتھاس ایس گل دا گواہ ہے کہ جو لوک پریتا "ہیر وارث" تے "سسی ہاشم" نوں ملی اس دا شاید سوواں حصہ وی احمد یار دیاں اجیہیاں کرتاں نوں نصیب نہیں ہویا[1]

• پنجابی وچ "سسی پنوں" دی پریت کہانی کوتاؤن دی پہل ہاشم ہوراں نہیں کیتی۔ اس دے قصے ہاشم جی توں چوکھا چر پہلاں لکھے جا چکے سن۔ اوہناں دے اپنے ویلے وی لکھے گئے اتنے اوہناں توں بعد ہُن تک لکھے جا رہے ہن۔ پر جویں وارث نے سبھ توں ودھیا "ہیر" لکھ کے نہ کیول اپنے پہلکیاں (دمودر۔ حامد۔ مقبل) نوں ای مات پاوتی سگوں اس وچ اجیہی جان پائی کہ ہُن تک وی اس دی "ہیر" پر دھان ہے، تویں ہاشم ہوراں سبھ توں ودھیا "سسی" لکھ کے نہ صرف اپنے پہلکیاں (حافظ برخوردار تے سندر داس آرام) نوں ہی پھکیاں پاوتا سگوں اس وچ اجیہا درد تے سوز بھریا کہ اوہناں دی "سسی" نال اجے تک کسے ہور دی "سسی" پلا نہیں میچ سکی۔ ہاشم جی دی سسی پنجابی دے "سسی ساہت" وچ اک میل پتھر ہے۔ اس دی ساہتک مہتا تے لوک پریتا نے جتھے "سسی ساہت" نوں دُھر بکھرتے پہنچایا ہے اتنے سسی دی کہانی نوں سدا لئی امر کر دتا ہے، اوتھے پنجابی بولی نے ساہت دی آبھا تے مان وی ودھایا ہے۔[2]

میاں کشتہ جی نے ۱۹۱۳ء وچ چشمۂ حیات وچ اوہناں دی سسی بارے لکھیا:

"عوام الناس ہولیوں میں سوانگ بھر کر نہایت خوش الحانی کے ساتھ انتوں پر اس کے دوہڑے گاتے ہیں۔"

ڈاکٹر لائٹنر نے ایٹوں لکھیا:

"پنجابی وچ ہاشم دی شیریں فرہاد، قصہ سسی پنوں تے سوہنی مہینوال اجے دی ہزاراں دلاں دی خوشی دا سامان ہن۔"[3]

۱۔ سسی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، جالندھر، ۱۹۵۶ء۔

۲۔ سسی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، جالندھر، ۱۹۵۶ء۔

۳۔ ڈاکٹر لائٹنر۔

Marfat.com

سر رچرڈ ٹمپل نے ۱۸۸۱ء وچ اس نوں رومن اکھراں دا جامہ پوا کے "رومن اردو جرنل" وچ چھپوایا اتے بنج ورہے پچھوں ۱۸۸۶ء وچ اس دا انگریزی انوواد "دی لیجنڈز آف دی پنجاب" وچ پرکاشت کیتا۔ ایوں ہاشم دی "سستی" نوں "ہیر وارث" توں وی ۳۵ ورہے پہلاں انگریزی پڑھیاں کول پہنچن دا مان تے اوسر پراپت ہویا۔

چھتی کو ورہے بعد باوا بدھ سنگھ جی نے اس دے کجھ بنداں نوں انوواد دیا اتے ۱۹۲۲ء نوں "ہاشم شاہ" بارے پڑھے اک پیپر وچ شامل کرتا۔ ایہ پیپر گرمکھی جرنل آف پنجاب ہسٹاریکل سوسائٹی وچ پرکاشت ہویا۔

باوا جی دے اس جتن توں کوئی سولاں ورہے پچھوں ڈاکٹر لاجونتی جی نے دی کجھ بنداں نوواد کے اپنی پستک "صوفی پنجابی پوئٹس" (۱۹۳۸ء) وچ پرکاشت کیتے۔

ایہ انوواد دی ہاشم دی "سستی" دی مانتا تے مہتا دے سوچک ہن۔[1]

ہاشم شاہؒ دی "سستی" نوں اپنی مقبولیت کیوں حاصل ہوئی۔ اونہاں دے کلام دا جائزہ لین تے سبھ توں پہلی وجہ ایہ نظر آوندی اے کہ اوہناں نے لوک دلاں دیاں آساں، امنگاں تے پیڑاں اندیشیاں نوں زبان دتی۔ تے بالکل انج لکھیا جویں اسیں آپ محسوس کردے آں۔ کلام دی ہردلعزیزی تے خوبی بقول غالب ایہ وی اے کہ:

دیکھنا تقریر کی لذت کہ جو اس نے کہا
مَیں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے

دا مصداق ہووے۔ سستی پڑھن والیاں نوں محسوس ہندا اے کہ ایہ سارا المیہ سستی تے پنوں تے نہیں وایریا بلکہ خود ساڈے تے واپریا اے تے سستی تے پنوں دے جذبات ساڈے اپنے جذبات نہیں۔ کوی جی نے جو کجھ بیانیا اے اوہ اسیں خود بیان کرنا چاہ رہے ساں۔ ایہ چیز اوناں چر حاصل نہیں ہو سکدی، جنّاں چر زبان تے بیان اُتے پوری طرح گرفت تے قابو نہ ہووے، دل وچ سوز تے قلم وچ زور نہ ہووے۔ سستی دا ہر مصرع تے ہر شعر اوہناں دی "گرفت" دا منہ بولدا ثبوت اے تے اوہناں دے دل دے سوز تے قلم دے زور نوں ظاہر کردا اے۔

اختصار دا اعجاز

سستی پڑھن لگیاں سبھ توں پہلاں اوہناں دا "اختصار" پڑھن والے تے اپنا جادو

۱۔ سستی ہاشم، مرتبہ ہرنام سنگھ شان، جالندھر، ۱۹۵۶ء

چلاندا اے۔ ہاشم شاہؒ ہوراں نے قصے نوں غیر ضروری تفصیلاں وچ اُلجھایا نہیں، تے صرف اوناں کو بیان کیتا اے جنّاں ضروری تے کافی سی تے جنّے کو دی متانت دی زبان اجازت دیندی سی۔ عربی زبان دے وچ کیہا جاندا اے۔ "خَیْرُ الْکَلَامِ مَا قَلَّ وَدَلَّ" یعنی سبھ توں چنگا کلام اوہ وے جیہڑا مختصر تے مدلّل تے جامع ہووے۔ بوعلی سینا دے عربی شعراں وچ اک مصرع ایوں اے۔ وَحُسْنُ الْقَوْلِ فِیْ کَسْرِ الْکَلَامِ، یعنی گل دا حسن تے اوہدی خوبی مختصر ہون وچ اے کیونکہ اکثر دیکھا گیا اے کہ گل نوں لمّاں کرن لئی اوس دے وچ خواہ مخواہ بھرتی کرنی پیندی اے تے غیر ضروری تفصیلاں بھرنیاں پیندیاں نیں، جیہڑیاں کنّاں نوں بھاریاں لگدیاں تے دل دماغ تے بوجھ بن جاندیاں نیں۔ ہاشم شاہؒ ہوریں سستی لکھن لگیاں ایہناں مقولیاں تے پوری طرح کاربند نظر آوندے نیں۔ ہیر وچ اوہ ایس خیال دا اظہار کر چکے نیں:

ب بہت حکایتاں چھوڑ کے ہیں، رنگ اس دی تھوڑی ہے بات جوڑی
قصہ بہت بیدرد دا کجھ نا ہیں، درد وند دی مار دی بات تھوڑی

جویں کہ دستور چلا آوندا اے، قصہ خدا تعالیٰ دی تعریف تے اوہدی حمد توں شروع ہندا اے۔ ہاشم شاہؒ ہوریں کائنات دے مالک تے خالق دی تعریف ایسے چونویں لفظاں وچ کر دے نیں کہ پڑھ کے حیرت ہُندی اے۔ سبھ توں پہلاں "حکمت" دا ذکر کردے نیں۔ حکیم اللہ تعالیٰ دے ۹۹ صفاتی ناواں وچوں اک اے تے جویں اللہ تعالیٰ دی ذات دا احاطہ کرنا بندے دے وس دی گل نہیں، ایویں ای اوہدیاں صفتاں دا ادراک وی پورا سورا بندے دے وسوں باہر اے۔ ہاں مگر جیہنوں اللہ تعالیٰ اپنی کسے صفت دے وچوں بھورا دے دیوے اوہدے واسطے مشکل آسان ہو جاندی اے۔ حکمت دا ذکر اللہ تعالیٰ نے قرآن مجید وچ ایوں کیتا اے:

یُؤْتِی الْحِکْمَتَ مَنْ یَّشَاءُ وَمَنْ یُّؤْتَ الْحِکْمَتَ فَقَدْ اُوْتِیَ خَیْرًا کَثِیْرًا[۲]۔

جیہنوں چاہوے حکمت دیندا اے تے جیہنوں حکمت مل جاندی اے اوہنوں خیر کثیر مل جاندا اے، پر ایہ گل یاد رکھنی چاہیدی اے کہ ایہ حکمت اوہ اے جیہڑی بندے نوں عطا ہندی اے تے

۱۔ ایس شعر دا پہلا مصرعہ اج اے:
جَمِیْعُ الطِّبِّ فِی الْبَیْتَیْنِ جَمْعٌ:
چلدے رہوے پئی بعض لکاں نے ایس شعر نوں حضرت علیؓ ہوراں دے نال وی منسوب کیتا اے۔ (مرتب)

۲۔ سورۃ بقرہ، آیۃ - ۲۶۹

Marfat.com

بندے نوں بھانویں کنا کجھ وی عطا ہو جاوے، اوہ اللہ تعالیٰ دے بے انت خزانیاں وچوں تے بھورا ای ہووے گا۔ ایس طرح بندے دی حکمت تے مالک دی حکمت دا فرق واضح ہو جاندا اے۔ حکمت دا مالک جے کوئی بندہ ہووے تے اوہدے ای کماں تے اوہدیاں ای گلاں دی عام لوکاں نوں سمجھ نہیں آوندی یعنی اوہ عام لوکاں کولوں عقلی لحاظ نال اینا بلند ہندا اے کہ دوجے اوہدے پروانے ہو کے اوہدے کولوں مشورے حاصل کردے نیں۔ اوہ ہون والیاں واقعاں نوں پہلے ہی جان کے اوہناں دا تدارک کر لیندا اے، جس نوں دور اندیشی کہندے نیں۔ ایہہ اوس بندے دا ذکر ہویا جیہڑا اللہ تعالیٰ حکیم مطلق دی عطا نال حکیم ہویا۔ اللہ تعالیٰ دے صفاتی ناں حکیم دے معنے عام طور تے "استوار کار تے دانا" کیتے جاندے نیں، یعنی وگڑیاں کماں نوں بناؤن تے سنوارن والا تے عقل کل ہستی دا پہلا شعر اے:

حکمت اوس خداوند والی مالک ملک ملک دا
لکھ کروڑ کرن چترائیاں کوئی پچھان نہ سکدا

کوئی جی کائنات تے فرشتیاں دے مالک دی تعریف بیان کرن لگے تے اوہناں نوں یکایک خیال آیا کہ کتھے بندہ تے کتھے آقا۔ بندے کولوں مالک دی تعریف کویں ہو سکدی اے۔ ایس عاجزی تے بے بسی دا تعلق چونکہ علم تے حکمت دے نال اے، لہٰذا اوہناں اپنی بے بضاعتی تے کم علمی دا اعتراف کردیاں ہویاں آکھ دتا کہ بھاویں سارے ہی عقلمند تے علم والے اکٹھے ہو جاون خدا تعالیٰ دی حکمت تے اوہدی معرفت دی پچھان نہیں ہو سکدی۔ جناب سرور کائناتؐ کولوں زیادہ اللہ تعالیٰ دا مقرب کون ہونا اے۔ اللہ تعالیٰ دی اطاعت اوہناں کولوں زیادہ کون کر سکدا اے۔ پر خود آنجنابؐ نے فرمایا کہ اے اللہ! میں تیری اوس طرح اطاعت نہیں کر سکیا، جس طرح تیری اطاعت کرن دا حق اے تے میں تینوں اوس طرح نہیں پچھان سکیا، جس طرح پچھانن دا حق اے۔ جد بعد از خدا بزرگتر ہستی ایوں فرماندی ہووے، پھر مالک کائنات نوں پچھانن دا کیدے وچ یارا ہو سکدا اے۔ بندے دی وڈیائی ایسے گل وچ اے کہ اوہ مالک دے سامنے نیواں تے ہور نیواں ہو جاوے۔ اللہ تعالیٰ دی تعریف دا ایہہ وی اک انداز اے کہ اوہدے سامنے عاجز بن کے کھلو جایئے۔ ایہو ای اوہدے کول قرب حاصل کرن دا طریقہ اے۔ ایس توں زیادہ حکمت تے علم ہور کی ہونا اے کہ آدمی بندگی تے مالکی دا فرق پچھان لوے۔ اگے فرماندے نیں:

Marfat.com

قدرت نال رہے سرگرداں دائم چرخ فلک دا
ہاشم خوب ہوئی گلکاری فرش فنا خلق دا

پہلے شعر وچ اللہ تعالیٰ دی حکمت دا بیان سی۔ دوجے شعر وچ اوہدی قدرت تے اوہدے اختیار دا۔

ایہ شعر "کن فیکون" تے "اِنَّ اللّٰہَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ" دی تفسیر اے۔ قصہ کوتاہ ایہہ کہ اوہدے اختیار تے اوہدی قدرت توں کوئی چیز باہر نہیں۔ سبھ اوہدے قبضۂ قدرت دے وچ نیں اوہدی قدرت دا قبضہ کی اے عشق اے:

حکمت نال حکیم اجلدے نقش نگار بنایا
ہر ارواح اسیر عشق دی قید وچ جسم پایا
جو مخلوق، نہ باہر اس تھیں، ارض و سما وچ آیا
ہاشم جوش بخار عشق دے ہر اک شان وٹایا

عشق وچ ہر چیز اسیر اے۔ ہر روح جیڑی جسم وچ قید اے، اوہ وی عشق وچ اسیر اے۔ تمام مخلوق اوہدی اسیر اے۔ حتیٰ کہ زمین تے آسمان دی عشق دے اسیر نیں اوہدی اسیری دی زنجیر توں کوئی شے نہیں بچی۔ عشق دے بخار دا جوش اجیہا اے کہ جناں جناں کوئی اسدا اسیر اے، اوناں اوناں ای اوہدا درجہ تے اوہدی شان اے۔ گویا "عشق" دیاں وی قسماں تے اوہدے وی وڈے نکے درجے نیں۔ ہر درجہ تے قسم دے لحاظ نال اوہدے اسیر دی شان تے مرتبہ وکھ وکھ ہندا جاندا اے تے اوہدے وچ تبدیلی آندی جاندی اے۔

حدیثِ قدسی اے: کُنْتُ کَنْزاً مَخْفِیاً فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ۔

اللہ تعالیٰ فرماندے نیں میں اک مخفی خزانہ ساں پھیر میں چاہیا کہ میری پچھان ہووے پس میں مخلوق نوں پیدا کردتا۔ قرآن مجید وچ آندا اے: وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ۔

میں جناں تے انساناں نوں پیدا نہیں کیتا مگر ایس واسطے کہ اوہ میری بندگی کرن۔ حدیث نوں تے قرآن دی آیت نوں سامنے رکھیاں مخلوق دی پیدائش دا مقصد بالکل واضح ہو جاندا اے۔ حدیث وچ فرمایا گیا کہ مخلوق دا مقصد ایہہ اے کہ اوہ میں نوں پچھانے۔ آیت وچ ایہہ اے کہ اوہ میری بندگی کرے۔ تے رب نوں پچھانیاں کس طرح جا سکدا اے؟ اوہدے بندے بن کے معلوم ہوہا کہ "عشق" دا سبھ توں وڈا تے اچا درجہ اپنے رب دی معرفت (پچھان) دا عشق اے۔ بندہ بننا اے۔ جنوں عشق حقیقی کہندے

Marfat.com

نیں۔ اس دے بعد جوں جوں معرفت دا عشق گھٹ ہندا جاوے گا، بندے دا درجہ وی گھٹ ہندا جاوے گا۔ عشق دیاں باقی قسماں تے درجے وی سانوں اپنے آسے پاسے نظراں دوڑان نال نظر آجان گے۔ کوئی عشقِ مجازی وچ اسیر اے، کوئی دنیا دے عشق وچ اسیر اے، کوئی روٹی دے عشق وچ اسیر اے، کوئی لالچ دے عشق وچ اے تے، کوئی ہوس تے بدکاری وچ۔ غرض گندے جاؤ۔ عشق تے اوہدے درجے مکن وچ ای نہیں آؤن گے۔ گویا ہر شے تے اِنَّ اللّٰہَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْر دے پاک فرمان مطابق اللہ تعالیٰ قادر ہویا تے اوہدا قبضۂ قدرت ہاشم ہوراں دے شعر مطابق "عشق" ہویا۔

ہاشم شاہؒ ہوراں جس طرح "اختصار" نال کم لے کے صرف ۴ شعراں وچ اللہ تعالیٰ دی تعریف کیتی اے، اوہ اپنے وچ کئی ڈونگی اے تے اوہدے وچ اوہناں کئے رازاں تے نکتیاں نوں فاش کیتا اے۔ اوہدا مختصر بیان کیتا گیا۔ سستی دے پہلے چھ شعراں توں ہاشم شاہؒ بارے تن گلاں دی تصدیق وی ہندی اے۔ ایہ جیہڑا کیہیا جاندا اے کہ کلام شخصیت دا آئینہ ہندا اے، ایہناں شعراں توں ایس حقیقت دی پچھان ہو جاندی اے۔ پہلے شعر توں علم حکمت تے معرفت وچ اوہناں دے کمال دا اظہار ہندا اے، دوسرے شعر توں اوہناں دی "قادر الکلامی" معلوم ہندی اے۔ تے تیسرے چوتھے تے چھیویں شعر توں پتا لگدا اے کہ اوہ عشقِ حقیقی دے بڑے ای بلند مقام تے کھلوتے نیں۔ گویا ایہ اشارہ اے کہ "سستی" وچ اوہ ایہناں تناں بارے بیان کرن دا ارادہ رکھدے نیں تے ایہدے وچ علم حکمت تے معرفت دیاں گلاں کر کے عشق حقیقی یعنی صحیح بندہ بنن دل لوکاں دا دھیان کرانا چاہندے نیں تے ایس لئی کہ بندگی دی حدوں قدم باہر نہ پے سکے پہلاں ایہناں صفتاں دے منبع دی ارادھنا کیتی اے۔ تسی آپ ہی دسو جیہڑا بندہ اپنے مالک دا خدمت گزار تے فرمانبردار ہووے تے اوہدے ای گن گاوے مالک اوس بندے دی عزت تے اوہدا پاس کیوں نہیں کرے گا۔ مالکِ کل، مالکِ کائنات نے دی اپنی قدرت دے نال اوہناں دی "قادر الکلامی" دے جھنڈے انج گڈے نیں کہ ہاشم ہوریں کوزے وچ دریا بند کر دے جاندے نیں۔ ایس دے باوجود عاجزی تے بندگی دا ایہہ حال اے کہ کہندے نیں:

سخن کلام جو شاعر کردے سخن نہ ساتھیں آیا
جیہا کو عقل شعور اساڈا اساں بھی آکھ سنایا

ایس شعر وچ معنیاں دیاں دو پرتاں رکھیاں نیں۔ اک پرت تے شعر نوں سرسری طور تے

Marfat.com

پڑھن نال ای کھل جاندی اے، جس تھوں عاجزی تے بندگی ظاہر ہندی اے۔ معنیاں دی دوجی پرت ذرا غور کیتیاں کھل دی اے۔ اوہدے مطابق شعر دا مطلب ایہ ہووے گا کہ ایہ قصہ اساں اوس طرح بیان نہیں کیتا، جس طرح کہ دوجے شاعراں بیان کیتا اے۔ اساں ایس قصے وچ نواں رنگ پایا اے۔ ساڈی عقل تے ساڈا شعور جیہو جیہا ہے، اساں تے اوس طرح ای ایہ قصہ سنایا اے۔ گویا شاعراں نے تے ایس قصے نوں محض رومانی ہی جانیا تے انویں ای اس نوں بیانیا اے کیونکہ

فکر ہر کس بقدر ہمت اوست

دے مصداق اوہناں جس طرح سمجھیا عشق مجازی دے رنگ وچ بیانیا پر اساڈی عقل تے اساڈا شعور، حکمت تے معرفت تے عشق حقیقی دے رنگ وچ رنگیا ہویا اے۔ اساں تے ایسے رنگ وچ ایس قصے نوں سمجھیا اے تے ایسے طرح سنا رہے آں۔

اظہار دا حسن تے متانت

اُتے ہاشم شاہؒ ہوراں دے اختصار دے اعجاز بارے عرض کیتا گیا تے دسیا گیا کہ اوہ لفظاں دے انتخاب دے ماہر نیں۔ بیان اوہناں دے سامنے ہتھ بنھ کے کھلو جاندا اے تے زبان تے اوہدے لفظاں نوں اوہ جویں چاہندے نیں استعمال کر دے نیں۔ اوہناں دے نزدیک اظہار دا حسن بڑی اہمیت رکھدا اے، جس دے لئی اوہ صرف اک زبان وچ قید نہیں رہندے بلکہ جس زبان وچوں وی اوہناں نوں مناسب تے موزوں لفظ ملدا اے اوہنوں استعمال کر جاندے نیں۔ کلام وچ بعض موقع ایسے وی آجاندے نیں، جیہڑے شاعر دے لئی امتحان ہندے نیں۔ ایہو جیہے امتحاناں توں جیہڑا شاعر سرخرو نکل آئے، اوہدی قادر الکلامی وچ کوئی شک ای نہیں رہندا۔

ہن اختصار دے نال نال متانت تے حسن اظہار دا وی لطف لوو۔ بڑیاں دعاواں تے آساں امیداں دے بعد ملکہ دے سستی نال حاملہ ہون تے اوہدی خوشی دا ذکر ایہناں لفظاں وچ کیتا نیں۔

درِ یتیم صدف وچ آیا، سُنی پکار دلاندی

نگلے لفظاں وچ محض حاملہ دسن دی تھاں "درِ یتیم صدف وچ آیا" کہہ کے اوہناں شعر نوں بہت اُچا کر دتا اے تے اظہار دے حسن نوں چار چن لا دتے نیں۔ غماں تے دکھاں دے بعد سکھ تے اطمینان تے خوشی دا اک نقشہ کھچدے نیں:

Marfat.com

پھری بہار شگوفہ والی ہوئی اُمید گلاں دی
چھیج معقول ہوئی ابریشم آہی سخت سولاندی
ہاشم دیکھ ہوئی گل لالہ، ہوگ بہار پھلاں دی

سسّی دا حسن بیان کرن لگیاں وی اوہ متانت دا راہ نہیں چھڈ دے۔ نسوانی حسن تے بدن دی تفصیل بیان کرن لگیاں بڑیاں بڑیاں دے ضبط دے چھکے چھٹ جاندے نیں تے اوہ بے لگام ہو کے حسن تے نازکبدنی دے کھوبے وچ کھب جاندے نیں، پر ہاشم ہوریں سسّی دے حسن نوں کس طرح بیان کردے نیں۔ دیکھو:

سسّی جنم لیا شب قدرے مثل ہلال درخشاں
دیکھ بے آب ہوون نگ موتی مانک لعل بدخشاں
عقل خیال قیافوں باہر نظر کرے دل نقشاں
ہاشم آکھ تعریف حسن دی شمس مثال زرافشاں

پنّوں دا حُسن

سسّی آن ڈٹھا وچ نیندر ہوت بے ہوش جو خوابوں
سورج وانگ شعاع حسن دی باہر پوس نقابوں
جے لکھ پاد صندوق چھپایئے آوگ مشک گلابوں
ہاشم حسن پریت نہ چھپدی، تارک ہون حجابوں

سسّی دا حُسن

سُن فریاد بلوچاں والی تا سدھ ہوت سنبھالی
دیکھ حیران ہویا شہزادہ فوج محبوباں والی
روشن شمع جمال سسّی دا چمک پوے ہر ڈالی
ہاشم داغ پیا گل لالہ دیکھ سسّی لب لالی

اُتے دتے گئے شعراں وچ متانت بیان دے نال نال حسن اظہار دی اپنے جوبن تے نظر آوندا اے۔ تشبیہاں تے استعاریاں نال کلام نوں سجا کے اوہدے وچ مشاہدہ دا اچھا رنگ بھردے نیں کہ پڑھن والے پھڑک اٹھدے نیں۔

سسّی نوں ہلال درخشاں نال ملا کے، نگاہ موتیاں نوں اوہدے سامنے پھیکا پا کے [illegible]

وی چمک گواکے، وی بس نہیں کردے تے اوہدے نینہاں نقشاں نوں عقلوں قیافوں باہر دس دے نیں تے اوہدے حسن نوں کرناں بکھیردا ہویا سورج بنا دیندے نیں۔ سسی ستے پیئے پتوں کول جدوں آوندی اے، او دوں اوہدے جمال دی شمع اپنی روشن ہندی اے کہ ڈالی ڈالی چمک پیندی اے تے اوہدے لباں دی لالی دیکھ کے گل لالہ دی لالی وی پھیکی پے جاندی اے۔

ہاشم ہوریں قصے نوں اجیہا رنگ دیندے نیں کہ پڑھن والیاں دی توجہ سسی دے حسن ——— مثالی نسوانی حسن ——— توں اگے بدن دیاں تفصیلاں دل جاندی نہیں تے اوہناں لئی بے تاب وی نہیں ہندے تے ہل من مزید دی نہیں پکار دے۔ سسی دیاں سہیلیاں دی شوخی تے اوہناں دے حسن نوں دو تناں لفظاں وچ ہی بیان کرکے (فوج محبوباں والی کہہ کے) حسن اظہار تے اختصار تے متانت دی نویں راہ کھولدے نیں۔

درد، سوز تے عشق

باوا بدھ سنگھ نے ہاشم شاہ دی سسی بارے لکھیا سی "ہاشم نے سسی کا بدی لکھی، گھر گھر برباد موآتا لادتا۔ پریم دے بھانبڑ بال دتے۔ ماروتھل جگ مگ کرا دتا۔"

جویں عرض کر آیا ہاں ہاشم ہوراں دے کلام دی بنیاد عشق تے معرفت دے رموز نیں تے عشق دا بیان درد تے سوز دے بغیر بے اثر رہندا اے، جیہڑا اس کوچے وچ وارد ای نہیں، اوہ ایتھوں دیاں گلاں کی کرے گا تے اوہناں وچ تاثر کتھوں لیائے گا۔ اوہناں نے تاں قصے دے شروع وچ اپنے مضمون بارے اشارہ کردتا اے۔ عشق بارے پچھلے صفحیاں وچ ذکر کر آیا ہاں، ایتھے درد سوز تے عشق دے تاثر بارے عرض کراں گا۔

آدم جام دے گھر اولاد نہیں ہندی۔ بڑے ہوکے لیندا تے بڑیاں آہاں بھردا تے بڑیاں دعاواں کردا اے۔ پیراں فقیراں دی خدمت وچ حاضری دیندا اے بھکیاں نوں کھانا کھواندا اے، ننگیاں نوں کپڑے دیندا اے۔ مسافراں دے آرام لئی جگہ جگہ تالاب بنواندا تے سراواں پواندا اے تاکہ ساری رعایا خوش ہوکے دعا کرے کہ اوہدی آس مراد اللہ تعالیٰ پوری کرے۔ اولاد واسطے بادشاہ تے ملکہ دی تڑپ انج بیان کیتی نیں کہ اوہناں نال ہمدردی ہو جاندی اے تے قصہ پڑھن والے وی اوہناں واسطے دعا کرن تے مجبور ہو جاندے نیں۔ ایس بیان وچ اک نکتہ ایہہ وی اے کہ انسان نوں چاہیدا اے کہ اپنے مولا نوں راضی کرن واسطے لوکاں نوں خوش رکھے تے غربباں مسکیناں تے مسافراں دی خبر گیری کرے۔

Marfat.com

آساں اُمیداں تے ہوکیاں دے بعد پیدا ہون والی سسّی دی خوشی وی کوئی ہونی اے ہر پاسے مسرت دے سوتے پھٹ پینے نیں۔ ہر نجو میاں دی ایس اطلاع تے "عاشق ہوگ کمال سسّی جد ہوگ کمال سہانی" "مست بے ہوش تھلاں وچ مرسی، درد فراق رنجانی" پھیر اک واری عمان دے بدل چھا جاندے نیں۔ ہر دل وچ اک اگ لگ جاندی اے۔ رنگ زرد پے جاندے نیں۔ پیو ایہہ سُندیاں سارا ای ڈھے پیندا اے۔ اس موقع دی کیفیت کوئی جی کولوں سنو:

آتش چمک اُٹھی ہر دل نوں جیونکر تیل فتیلہ
سُن تقریر ہویا دل بریاں ماں پیو خویش قبیلہ
خوشی خراب ہوئی ہر دل نوں، زرد ہویا رنگ پیلا
ہاشم بہت دانا سیانے ہور وچارن حیلہ
بے اعتبار ہویا ہتھ دھوتے باپ اُمید مرادوں
ظالم روپ ہویا دل اوسدا سخت سیاہ جلادوں

تے جس ویلے سسّی نوں صندوق وچ پا کے دریا وچ روڑ دتا جاندا اے اس ویلے کوئی پتھر دل ای ہونا اے جیہڑا درد دے تاثر تے غم دے سوز توں خالی رہ جاندا ہونا اے۔ اس نے واد ھالے کہ دریا دی تیزی تے تندی، اس وچ آدم خور جانوراں نوں منہ پھاڑی پھردیاں پڑھ کے تے تصور دی اکھ نال دیکھ کے، تے سورج دی قیامت والی گرمی دا حال پڑھ کے مُنّی جیہی سسّی دی مصیبت تے دل خون دے آنسو رون لگ پیندا اے۔

سسّی تے پنّوں دے پہلے میل دے بعد جدوں کروانی واپس جاندے نیں پیو دا پُتر نوں آیا ناں دیکھ کے کیہہ حال ہندا اے:

کیچم آئے کیہا کرواناں بات جیویں کجھ آہی
ہوت اسیر سسّی دل کیتا زلف کنڈل گھت پھاہی
آون جان نہ یاد پنّوں نوں عشق دتی بدراہی
ہاشم حال سنا بلوچاں تینوں پیو تن واہی
ہوت علی دن روون دھاہے ہوش نہ آرام نہ تھنوں
موت بھلی ہر جان چنگیرا آن بنے وکھ ہتھ نوں

کیچم نار جہنم کولوں تیز ہویا تپ تسنوں
ہاشم وانگ یعقوب پنوں بن حال سناوے کس نوں
کیچم لوک فراق پنوں دے رو رو ہوئن دیوانے
یوسف وچ آئے کروانی ھر اک دو زمانے
پٹ پٹ وال سٹن وچ گلیاں محلیں شور زنانے
ہاشم پھیر پنوں رب لیائے صحیح سلامت خانے

پنوں دے بھرا پنوں نوں لین بھنبھور آئے نیں سسی اوہناں دی خدمت خاطر وچ جُٹ جاندی اے۔

رات پئی بہہ پاس پنوں دے جیبھ مٹھی دل کالے
ہوت پنوں نوں موت سسی دے بھر بھر دین پیالے
اوہ کی درد دلاں دا جانن اوٹھ چگاون والے
ہاشم دوس نہیں کرواناں، عشق کئی گھر کالے

بھرا جد پنوں نوں دھوکے نال سسی کولوں جدا کر کے لے جاندے نیں۔ اوس ویلے سسی دے حال تے فضا دی اُداس تے رون حاکی ہو جاندی اے:

کٹھن کٹھور بے ترس کوکرے یار دے چھوڑ لیائے
ہاشم رون کلاون والے پھیر سسی دن آئے
نٹری رات ہویا دن روشن، آن چڑھی چچلانی
سورج جان نہیں اوہ جلدی ویکھ چنا اسمانی
خاطر کرن کباب سسی دے مار جدائی کانی
ہاشم آن بنے جس جانے، کی گل کراں زبانی

قصے دے دونویں کردار ایک دوجے دے عشق وچ اپنے کو گم نیں کر اوہ اپنا آپ وی بھل جاندے نیں۔ جویں عشق اوہناں نوں نچاندا اے تویں نچدے نیں۔ اوہناں دی خود فراموشی عشق دے تاثر دا کمال اے:

نین اوگھاڑ سسی جد ویکھے جاگ پئی سدھ آئی
واہدجاں مینے اوہ ناہیں، نال پئی جس آہی

ناں اوہ اوٹھ نہ اوٹھاں والے، ناں اوہ جام صراحی
ہاشم توڑ سنگار سسی نے خاک لے سر پائی
دلدا خون اکھیں پھٹ آیاں، ظالم عشق اوبیا
ہاشم مان رُلاوے گلیاں، بان عشق دے ایہا
توڑ سنگار سسی اُٹھ دوڑی کھول لٹاں گھر بابوں
گھر یا آن گروہ شتابی، چند چھوٹا پرواروں
ڈردی سانہہ پنوں دے تکدی تیغ ہجر دیوں ماروں
ہاشم سہن محال جُدائی، سخت بُری تلواروں

سسی پنوں دے عشق وچ اینی کو بے حال ہوگئی اے کہ ماں دیاں نصیحتاں وی نہیں سُن دی:

دھوبن ماؤ نصیحت کردی آ بچہ پورا ہیں
دھوبن ذات کمینی کرکے چھڈ گئے تد تاہیں
بھج بھج پھیر پچھے اوٹھ دوڑیں، لاج اجے تدناہیں
ہاشم دیکھ کے دل پائے کھنڈ بلوچ بلائیں

پر سسی ایہ منن نوں تیار نہیں ہندی کہ پنوں اوہنوں چھڈ کے جا سکدا اے۔ اوہ سمجھدی اے کہ قصور بھراواں دا اے۔ عشق اوہدیاں اکھاں، عشق اوہدا دل، تے عشق اوہدی زبان بن گیا اے۔ "جے کجھ ہوش ہندا شہزادے باہجھ سسی کد جائے۔

ماں سمجھاندی اے:

آمڑیا نہیں، جے تدھ دل، پریت پنوں دی ایسی
مت بیہوش نہ رہسی مولے، انت سمیں سدھ لیسی

سسی جواب دیندی اے:

مائے سخت زنجیر بلوچاں ہوت پنوں نوں پائے
کدا وہ مڑن پچھا ہاں دیندے ایڈ کو کرے آہے

ماں بہتیرا سمجھاندی اے، پر سسی دا جواب اوہو اے جو عشق دی زبانوں آسکدا اے۔

Marfat.com

دلبر بے پرواہ ہمیشہ کجھ پروا نہ کر دے
دیکھ چکور پتنگ بے چارے مفت بری وچ مردے
ماں ہار کے رستے دیاں دشواریاں دسّ دی لے کہ شاید باز آجائے ، پر :
ہاشم عشق جنہاں دل وسیا کون تناں دل پھیرے

سسّی دا جواب لے :

ترساں مول نہ ڈرساں راہوں جان تلی پہ دھرساں
جب لگ ساس نراس نہ ہووان مرنوں مول نہ ڈرساں
جے رب کوک سسّی دی سنسی جاں ملاں پگ پرساں
ہاشم نہیں شہید ہووے یساں بھل مارو وچ مرساں

تے پھیر عشق دا جادو ایسا چلیا کہ اوہ سسّی جو پلنگ توں زمین تے پیر نہیں سی رکھدی، پتنوں پچھے ٹر پئی ، تے اک واری وی اوہدے دل وچ رستے دیاں دشواریاں، خطریاں تے ریتلے تھل دی گرمی دا خیال نہیں آیا :

پھڑیا پند ہوئی نہ پیدن ٹٹ گئی ڈور پتنگوں
سسّی اوہ نہ دھردی آہی بھوں پر پیر پلنگوں
دل تھوں خوف اُتار سدھائی دانوں شیر پلنگوں
ہاشم جیدم جا ہس خلاصی ہو دس ، قید فرنگوں

ایسا ہُندا وی کیوں جدوں اوہ ایس عشق دے سفر واسطے پوری طرح تیار سی۔ اوہدے کول سارا زادِ راہ موجود سی۔ ضروری سامان وی سی۔ ہور تے ہور اوہنوں رہبر وی میسّر سی۔ ایس سامان تے زادِ راہ دی تفصیل کوی جی کولوں سنو :

کر اسباب لیا شہزادی ، کیوں جو راہ خطر دا
پانی خون ، خوراک کلیجا ، رہبر درد ہجر دا
گل وچ وال اکھیں وچ سُرخی ، سوز جنون قہر دا
ہاشم دیکھ احوال کلیجا گھائل شمس قمر دا

ایہو جیہی جگہ تے وی بندہ مستقل مزاج رہے تے قدم پچھا نہ دھرے تے اوہدے عشق دے صادق ہون تے یقین دے کامل ہون وچ کیڑی کسر رہ جاندی اے :

چمکی آن دوپہراں ویلے گرمی گرم بہارے
تپدی وا وگے اسمانی پنچھی مار اتارے
آتش دا دریا کھڑوتا، تھل مارو دل چارے
ہاشم پھیر پچھانہہ نہ مڑدی لوں لوں ہوت پکارے

تھل دی گرمی دا ہور حال پڑھوتے سسّی دے عشق تے اوہدے تاثر دی داد دیو، جیہڑا ہاشم ہوراں درد تے سوز نال پیدا کردتا اے :

نازک پیر ملوک سسّی دے، مہندی نال سنگارے
بالو ریت وچ تھل دے جیوں جوں بھنن بھٹیارے
عاشق دیکھ بہی اکوارے جیو تناں پروارے
ہاشم دیکھ یقین سسّی دا پھیر نہیں دل ہارے

دل وچ تپش تھلاں دی گرمی، آن فراق رنجانی
پھر پھر ڈاہڈھ کرے ہمڑ دلدا پر جد بہت رنجانی
کچرک نین کرن دلبر یاں چون لباں پر پانی
ہاشم یاد بھنبھور پیوس ٹٹ گیا مان نمانی

جے جاناں چھڈ جاہن سسّی نوں اک پل پلک نہ جھمکاں
گرد ہوئی وچ گرد تھلاں دے وانگ جواہر دمکاں
جل وانگوں رل دین وکھائی تھل مارو دیاں چمکاں
ہاشم کون سسّی بن ویکھے ایس عشقدیاں رمکاں

تھل مارو تپ دوزخ ہویا آتش سوز ہجر دی
مرن محال، وکھالن اوکھی صورت کیچ شہر دی
جبگ تاہنگ نراس ہئی جیوں یوسف تاہنگ مصر دی
ہاشم سخت بلوچ کمینے بے انصاف بے درد دی

کجھ ڈگدی کجھ ڈھیندی ویندی اٹھدی تے دم لیندی
جیونکر ٹوٹ شرابوں آوے، پھیر اُتے دل ویندی

Marfat.com

ڈھونڈے کھوج شترداکتوں ہرگز بھال نہ پیندی
ہاشم جگت نہ کیونکر گاوے پریت سپورن جیندی
قدرت نال سسّی ہتھ آیا پھردی کھوج شترداں
جان نہیں اوہ کھوج سسّی نوں ملیا جام خضرداں
یا اوہ نور نظر دا کیہے درد و مدد جگر دا
ہاشم ملک سسّی نوں ملیا قاصد پکیج شہر دا
دارو درد جگر دا کرکے کھوج لئے گل لاوے
پیر ہلا نہ سکدی ڈردی مت ایہہ بھی مٹ جاوے
پھر گھر ویکھ رہی ہور دوجا کھوج نہ نظری آوے
ہاشم پھیر وساہ نہ کردی، وانگ پنوں جھل جاوے

ڈاہڈی نازک بدن، نازاں دی پلی سسّی کدوں تک مصیبتاں سہندی تے گرمی دے تھپیڑے کھاندی تے ضبط کردی، آخر انسان سی مجبور ہوگئی :

ٹُرّی جان گیاں چھُٹ آہاں، یاد بلوچاں کرکے

تے بلوچاں نوں کوسن لگ پئی :

شالا روں قیامت توڑی نال سولاں دے بھر کے
ہاشم مرن بلوچ کو موتیں پون طرح کھرکھرکے
اوڑک وقت قہر دیاں کوکاں سُن پتھر ڈھل جائے
جس اوس اوٹھ پنوں نوں کھڑیا مرد وزخ دل جائے
یا اوس نیوں لگے وچ برہوں وانگ سسّی جل جائے
ہاشم موت پوے کرہاں نوں تخم زمینوں جائے

پر فوراً ہور خیال آندا سوتے توبہ کردی اے :

پھر مڑ سمجھ کرے لکھ توبہ بہت بے ادبی ہوئی
جس پر یار کرے اسواری تسدے جیڈ نہ کوئی

آخر کار اوہ عشق دے امتحان وچ سرخرو ہندی اے - مرن ویلے وی اوہدی زبان تے پنوں دا ای ناں ہُندا اے :

Marfat.com

سر دھر کوج اوتے غش آہی موت سسی دی آئی
خوش رو یار اساں تدھ کارن تھل وچ جان گوائی
گرمی ساڑ گئی دم اکسے تن تھوں جان سدھائی
ہاشم کر لکھ لکھ شکرانے عشق ولوں رہ آئی

دوجے پاسے پنوں نوں ہوش آئی تے اپنے آپ نوں سسی کول نہ پاکے اوہدی وی جان تے بن آئی۔ اُٹھ اٹھ بھنبھور ول نسدا، پر بھرا پھڑ لیندے نیں تے کہندے نیں:

تیں بن باپ ہویا نابینا کوکے سڑیا سڑیا
ہاشم ویکھ محل کیچمدے پھر مڑ آویں چڑھیا

پنوں جواب دیندا اے:

کیہندی ماؤں پتا، پت کیہڑا، نال ہویاں مر جاوے
جیہی نال اساڈے کیتی پیش تساڈے آوے
ہاشم باجھ سسی نہیں دوجا جے رب پھیر ملائے

بالآخر اوہ بھائیاں کولوں بدو بدی پچھا چھڑا کے واپس بھنبھور ول آرہا ہندا اے کہ رستے وچ اک تازہ قبر ویکھدا اے تے اوتھے بیٹھے فقیر بنے ہوئے کاکے ایالی کولوں اس بارے پچھدا اے تے اوہ پنوں نوں دسدا اے کہ اک زنانی دی قبر اے۔ پنوں بس اینا کو جانناکہ:

آہی نار پری دی صورت گرمی مار اُتاری
جیہدی نام پنوں دا آہی درد عشقدے ماری
ہاشم تھاؤں مکان نجانا آہی کون بیچاری

پھر انجام ایہہ ہندا اے کہ:

سُن کر ہت زمین پڑ گیا کھا کلیجے کانی
کھلی گور پیا وچ قبرے یار ملے دل جانی

تے عشق دے دفتر وچ دونواں داناں جلی حرفاں نال لکھیا جاندا اے کیونکہ:

خاطر عشق گئے رل ماٹی اکھتے خاک سمانی
ہاشم عشق بلوچ سسی دا جگ جگ رہوگ کہانی

Marfat.com

منظر نگاری تے تصویر کشی

ہاشم ہوراں دا کلام پڑھدیاں انج معلوم ہندا اے کہ جویں پڑھن والا اوس ماحول وچ بیٹھا ہویا اے تے اوس دے سامنے ای اوہ واقعہ پیش آ رہیا اے، جس نوں کوی جی بیان کر رہے نیں۔ ہاشم ہوریں ماحول دیاں تصویراں کھچن وچ کمال رکھدے نیں تے منظراں نوں بیان کردیاں ہویاں کوئی ضروری تفصیل اوہناں دی فکر دی نظر توں اوہلے نہیں رہندی۔

سسّی دے پیدا ہون تے اوہدا حسن جس طرح بیان کیتا نیں اوہ ساڈے سامنے چن جیہی چمکدی شکل تے نگاں موتیاں دی دمک نوں شرماؤن والی مورت دی ننھی منھی جیہی شبیہہ لے آؤندا اے تے اسیں دیکھنے آں کہ اوہدے متھے وچوں حسن دیاں کرناں سورج وانگراں لاٹاں پیاں ماردیاں نیں۔ سسّی نوں جس صندوق وچ روڑھیا جاندا اے اوہدی تیاری ویلے جس تفصیل نوں سامنے لیاؤندا اے اوہ ساڈے سامنے صندوق ای مجسّم کر دیندی اے۔

پھیر اک بپھریا ہویا دریا سامنے آؤندا اے۔ موجاں صندوق نوں آسے پاسے اُتے تھلے کر رہیا نیں تے ایہہ دیکھ کے پڑھن والے دا سیاہ اُتے دا اُتے رہ جاندا اے کہ آدم خور جانور پانی وچ منہ کھول تے ناگ پھن پھلائی پھیر دے نیں۔ اوہدے جسم وچ سنسنی دوڑ جاندی اے۔

ہاشم شاہ ہوریں ایسیاں چیزاں نوں دی مجسّم کر دیندے نیں، جنہاں دا بظاہر کوئی وجود نہیں تے اوہ صرف محسوس ہندیاں نیں۔ پنّوں دی تصویر دیکھ کے سسّی دا جو حال ہویا، اس دی تصویر دیکھو:

دل وچ سوز فراق پنّوں دا زور النبا بالے
آتش آپ آپے بھٹیا را آپ جلیاں نت جالے
برہوں بیدرد آرام نہ دیندا وانگ چتا نت جالے
ہاشم پھیر کھیا سُکھ سودن جنہاں پینے پریم پیالے

پنّوں دے وطنی بھائیاں دی آمد دی خبر سُن کے سسّی دی جان وچ کویں جان آئی اوہدی تصویر:

سسّی سخت غمی وچ آہی درد فراق رنجانی
نہ کجھ سُرت آواز بدندی نہ کجھ ہوش ٹکانی
روح روحاں وچ پھرے سسّی دا ملک الموت نشانی
ہاشم مثل بلوچ مسیحا پھیر دتی زندگانی

Marfat.com

سُنی آواز سسّی اُٹھ بیٹھی سرت سریر سنبھالی
مثل انار ہوئے رخسارے پھیر پھری لب لالی
ہار سنگار لگے من بھاون خوب ہوئی خوشحالی
ہاشم آکھ تعریف بلوچاں آب حیات پیالی

سسّی دے باغ دی منظر کشی :

قہقہہ وانگ طلسمی آیاں باغ چوپھیر دیواراں
فرش زمیں زمرد آہا ثابت نقش نگاراں
نہراں حوض پیارے برسن ہر ہر چونک بہاراں
ہاشم شور جناور کردے مور چکور ہزاراں
گھائل عشق کھڑے گل لالہ نال لہو مکھ دھوتے
سیب انار، انگور بھرے رس چنج نہ لاون توتے
قمری کوک کرے فریاداں سرو آزاد کھلوتے
ہاشم دیکھ بہار چمن دی" روح رہے وچ غوطے

"روح" دی تصویر لفظاں وچ ایس توں ودھ سوہنی شاید ای بن سکے، جو ہاشم ہوراں "روح رہے وچ غوطے" کہہ کے بنائی اے۔

ستے پئے پنوں دا حسن انج مجسم کیتونیں، تے نال سسّی دی حیرانی دی تصویر بن جاندی اے :

سسّی آن ڈٹھا وچ نیندر ہوت بے ہوش جو خوابوں
سورج وانگ شعاع حسن دی باہر پوس نقابوں
جے لکھ پا صندوق چھپایئے آؤگ مشک گلابوں
ہاشم حسن پریت نہ چھپدی تارک ہون حجابوں

"فوج محبوباں والی" پڑھ کے نہ صرف ساڈے سامنے سسّی دیاں من موہنیاں شکلاں والیاں کلیلاں کردیاں سہیلیاں آجاندیاں نیں، بلکہ پنوں دی حیرانی دی صحیح تصویر وی آجاندی اے۔ ایس موقع تے سسّی دا حیران تے مسرور حسن وی دیکھن دے لائق اے :

روشن شمع جمال سسّی دا چمک پوے ہر ڈالی
ہاشم داغ پیا گل لالہ دیکھ سسّی لب لالی

Marfat.com

جدوں دل اداس ہووے، فضا وچ وی اداسی دے رنگ بھر جاندے نیں سسّی نوں پنّوں باجھ سورج وی جلدی چنا نظر آوندی اے:

سورج جان نہیں اوہ جلدی، ویکھ چنا اسمانی

سسّی دی بے بسی، بے چینی تے بے تابی اس توں ودھ کیہڑے لفظاں وچ مجسّم ہو سکدی سی:

توڑ سنگار سسّی اُٹھ دوڑی کھول لٹاں گھر باروں

سسّی سفر تے ٹر پئی اے۔ اوہدے نال جیہڑا کارواں بن کے ٹریا اے، اوسدا نقشہ اکھیاں وچ اتھرو لے آوندا اے:

کر اسباب لیا شہزادی کیوں جو راہ خطر دا
پانی خون خوراک کلیجا، رہبر درد ہجر دا
گل وچ وال، اکھیں وچ سُرخی سوز جنون قہر دا
ہاشم ویکھ احوال کلیجا گھائل شمس قمر دا

تھل دی گرمی بیان کردے نیں تے ہولناک منظر دس پیندا اے تے دل بھجن لگ پیندا اے:

تپدی وا وگے اسمانی پنچھی مار اتارے
آتش دا دریا کھڑوتا تھل مارو دل چارے
بالو ریت تپے وچ تھل دے جیوں جوں بھنّن بھٹیارے

سسّی تھکن نال تے بھک پیاس نال ٹٹ کے چور ہو جاندی اے۔ پر روح اوہنوں پنّوں ول کھچدی اے تے اوہ پھیر جوش تے ولولے نال اُٹھ ٹردی اے، پر جسم وچ سکت ای نہیں رہندی تے پھیر ڈگ پیندی اے۔ اوس منظر دی تصویر:

کجھ ڈگدی، کجھ ڈھیندی ویندی اُٹھ دی تے دم لیندی
جیونکر ٹوٹ شرابوں آوے پھر آتے دل ویندی

ایالی دے سسّی نوں دوروں ویکھ کے تے ڈر کے نسّن تے سانوں غصّہ تے بہت آوندا اے پر کوی جی نے ماحول دا نقشہ ای ایسا کھچیا اے، نالے سسّی دی حالت اجیہی ہو گئی اے کہ سسّی نوں بھوت پریت سمجھن تے سانوں ایالی نال ہمدردی ہو جاندی اے۔ گویا ہاشم شاہؒ

Marfat.com

ہوراں دا قلم طلسمی ڈنڈا اے، مشاہدہ طلسم اے دونواں نال اوہ لفظاں دیاں من بھانیاں تصویراں بناؤندے چلے جاندے نیں۔

بولی تے لفظی ورتوں

جویں کہ اظہار دا حسن تے متانت" دے ضمن وچ عرض کیتا گیا ہاشم شاہؒ ہوریں حسنِ اظہار نوں مکھ رکھدیاں ہر زبان دے لفظ استعمال کر جاندے نیں۔ ایہو ای وجہ اے کہ سستی وچ عربی فارسی، ہندی تے سنسکرت دے لفظ کافی ملدے نیں، لیکن جتھوں تک مجموعی طور تے قصے دا تعلق اے، بیان ٹھیٹھ پنجابی وچ اے تے بڑا ای روان تے سلیس اے۔ بولی وچ ایسا رس تے شیرینی اے کہ شروع کر کے مکاؤن توں پہلاں چھڈن نوں دل نہیں چاہندا۔ ہندی تے سنسکرت دے لفظ تے فیر پنجابی وچ رچ مس جاندے نیں تے اوپرے معلوم نہیں ہندے پر عربی فارسی لفظاں نوں پنجابی وچ کھاؤن تے رچاؤن لئی کوئی بڑی ای مہارت تے قدرت والا دماغ تے فکر چاہیدا اے[1] پہلے شعر دے پہلے مصرع وچ کل اٹھ لفظ استعمال کیتے نیں جنہاں وچوں چار عربی نیں اک فارسی اے تے تن پنجابی نیں۔ مگر مصرع پڑھ کے اوپرے پن دا احساس تک نہیں ہندا۔ اناں عربی فارسی لفظ ای فکر تے بوجھ بن دے نیں۔ سلاست تے روانی دے لحاظ نال دی مصرعے وچ کتے رکاوٹ نہیں پیندی۔ دوسرے پاسے، دوسرے مصرعے وچ کوئی لفظ عربی فارسی دا استعمال نہیں کیتا گیا تے اس دے باوجود کوئی وی ایہہ دعویٰ نہیں کر سکدا کہ دوسرا مصرع سلاست روانی، حسن اظہار، دروبست تے تاثیر وچ پہلے کولوں ودھ گیا اے۔ معلوم ہویا کہ لوڑ مہارت تے ورتوں دے ڈھنگ دی اے تے زبان وچ وسعتاں دی ایج ای آکندیاں نیں۔

ہاشم شاہؒ ہوراں عربی فارسی، ہندی تے سنسکرت دے لفظ استعمال کر کے نہ صرف پنجابی زبان

---

[1] سانوں سید منظور الحق قادری ہوراں دی ایس گل نال اتفاق نہیں کیونکہ اوہناں ایہہ گل خلافِ واقعہ کیتی اے۔ پنجابی زبان اپنے مزاج دے حساب نال بڑے کھلے دل والی زبان اے۔ ایہدے وچ صرف ہندی یا سنسکرت ای نہیں سگوں عربی فارسی تے ہور زباناں دے لفظ وی بڑی آسانی نال تے بڑے سوہنے طریقے نال استعمال کیتے جا سکدے نیں تے تسیں جان دے اوپنی ساڈے قدیم شاعراں دے کول ہندی سنسکرت کولوں عربی فارسی دا ذخیرہ کدرے زیادہ اے۔ خود پنجابی ادب دے شاہکار احسن القصص تے سیف الملوک نوں ای لے لو۔ پرانے ہندو سکھ پنجابی شاعراں کول وی ہندی سنسکرت کولوں عربی فارسی دے لفظ بہتے ملدے نیں۔ فیر ہزاراں دی تعداد وچ لکھیاں گیاں فقہی مسئلیاں دیاں کتاباں تے سینکڑیں قصیاں دی پنجابی وچ سانوں ہندی سنسکرت دی بجائے عربی تے فارسی دے ہزاراں لفظ [illegible] پروتے ہوئے کدرے نکھاں وانگ جڑے ہوئے پے لبھدے نیں۔ [illegible]

Marfat.com

وچ وادھا کیتا سگوں اس دے بعد بیان پُرشکوہ، پُروقار تے پُرمعنی بنا دتا۔ اک پاسے ہاشم شاہؒ ہوراں دی ایہ خدمت اے تے دوجے پاسے اوہناں خود پنجابی زبان وچ بیان دے نویں تے نویکلے انداز تے راہ کڈھے تے لفظی ورتوں نوں عجیب رنگ دتا۔

عربی فارسی لفظ تے پنجابی ترکیباں

ہاشم شاہ ہوراں دے کلام وچ عربی فارسی لفظ آکے ایس لئی بوجھل محسوس نہیں ہندے کہ اوہ اوہناں نوں پنجابی ترکیباں دی جڑت دے دیندے نیں۔ اوہناں عربی تے فارسی لفظ استعمال کردیاں فارسی ترکیباں شاید ای استعمال کیتیاں جنھوں نک میرا خیال اے کیتیاں ای نہیں حکمت اوس خداوند والی" خالص پنجابی ترکیب اے جے اوہ ایس نوں" حکمتِ خداوندیا حکمت خدائے تعالیٰ" طرح دی ترکیب بنا کے استعمال کردے تے نہ تاں اظہار دا حسن قائم رہندا تے نہ ای ایہ فصاحت دے ترازو تے پوری اُتردی۔ ایس طرح دیاں بہت ساریاں مثالاں" سسی وچ موجود نیں۔ عربی فارسی لفظاں نوں پنجابی ترکیباں مطابق ورت کے اوہناں پنجابی دا مان ودھایا اے۔ مثلاً

مالک ملک ملک دا، چرخ فلک دا، حکیم اجل دے، ہر ارواح، اسیر عشقدی، جوش بخار عشقدے سخن کلام، کامل عشق، صاحب تخت۔ جاہ جلال سکندر والا، تمامی، ورلیاوے، درِ یتیم صدف وچ آیا، بہار شگوفے والی، شب قدرے، جُمل، اہل نجوم، صاحب یمن کرامت والے، کلام ربّانی، درد فراق رنجانی، ننگ ناموس۔

پنجابی ترکیب بناون لئی اوہ کئی طریقے ورت دے نیں۔ کدی فارسی دی اضافت اُڑا دیندے نیں۔ مثلاً درِ یتیم، صاحب تخت، اہل نجوم۔

کدی اضافت اڑا کے" دا" وغیرہ لگا دیندے نیں۔ مثلاً چرخ فلک دا" اسیر عشقدی، اک طریقہ ہور وی ورت دے نیں جیہڑا" ہر ارواح" وچ محسوس ہندا اے تے شاید بیان نہیں ہو سکدا۔ ہاشم شاہؒ فارسی جاندے سن۔ سگوں عالم فاضل سن۔ فارسی جاننے والے فارسی وچ کدی دی ایخ نہیں لکھدے۔ فارسی ترکیب" ہر روح" اے۔ اوہناں محض ایسنوں پنجابیون لئی" ہر ارواح" بنا دتا اے۔

کدی عطف دی وا اڑا دیندے نیں۔ مثلاً ننگ ناموس، سخن کلام، جاہ جلال، کدی اضافت اڑ کے صفت پہلاں لے آوندے نیں مثلاً کامل عشق، کدی پنجابی ترکیب بناون لئی" والا، والی، والے" دا استعمال کردے نیں مثلاً حکمت اوس خداوند والی جاہ و جلال سکندر والا۔ اک ترکیب" شب قدرے" بنائی نیں۔ یعنی شب قدر وچ۔"

Marfat.com

اک ترکیب "جمل" اے جویں جمل جہان ایہہ فارسی "جملہ" بمعنی "تمام" دا مخفف کرکے بنائی اے تے خالص پنجابی لفظ بنا دتونیں[1] ۔ اک ترکیب "تمام" توں "تمامی" اے ۔

کدی فارسی دی جمع نوں پنجابی دی جمع الجمع بنا دیندے نیں ۔ مثلاً فقرا داں درد فراق رنجانی وی اک ترکیب بنائی نیں ۔

"خوشحال" فارسی لفظ اے تے "خوش" تے "سکھی" دے معنیاں وچ استعمال ہندا اے ۔ ہاشم شاہؒ ہوراں ایس نوں "خوشحالی" کرکے اینہاں معنیاں وچ ورتیا اے تے ایوں ایس لفظ نوں پنجابی رنگ دے دتا اے ۔

فارسی وچ "زمانہ" سی تے پنجابی وچ "زماناں" کر دتا اے ۔ ایہدے پہلاں نیک لگا کے اک نویں ترکیب گھڑ لئی اے ۔ ایسے طرح "تراناں ۔ جواہر خاناں تے خزاناں" دے لفظ نیں ۔

حال پچھنا یا احوال پچھنا حال یا احوال پرسیدن فارسی وچ آکھیا جاندا اے ۔ ہاشم ہوراں ایس نوں احوالت بنا دتا اے ۔

کدی لفظ نوں وگاڑ کے پنجابی رنگ دیندے نیں مثلاً "صبح" توں "چھیج" تے "ازل" توں "اجل" ۔ بنا دتا اے ۔

پنجابی لفظاں دا استعمال

ہاشم شاہؒ جی نے پنجابی بولی دے ورتوں وچ نویں تجربے وی کیتے تے ایسے لفظ وی استعمال کیتے جنہاں شاعری دی زبان نوں بول چال دی بے تکلفی دے دتی تے ایوں پنجابی زبان وچ وادھا کیتا ۔

پنجابی زبان ایس لئی اوہناں دی رنی رہے گی :

ہوگ	بمعنی	ہوئے گی ،	ہوئے گا ۔
رہوگ	"	رہوے گا ،	رہوے گی ۔
ڈوبوگ	"	ڈوبے گا ،	ڈوبے گی ۔

[1] جملے دی تھاں تے جگ دی ورتوں پنجابی بناؤن دی خاطر معلوم نہیں ہندی سنگوں ایہہ تے کیہ ضرورت ورگی تھڑ نوں ظاہر کر دی اے ۔ (مرتب)

آوگی	بمعنی	آوے گا ، آوے گی
تدھر	"	اوسے پاسے ، اوس طرف
جبلگ	"	جدتک ۔
جن	"	جس نے، جنّے
جن کن	"	جس کس نے ، جنّے کنّے

ہاشم شاہؒ دی شخصیت

کسے سیانے دا قول اے کہ کلام شخصیت دا آئینہ ہندا اے۔ ہاشم شاہؒ دی سسّی پڑھ کے اوہناں دی شخصیت، خیال تے رجحان ساڈے سامنے آجاندے نیں۔ اوہناں دے علم بارے واقفیت ہوجاندی اے۔ شاعری وچ اوہناں دی مہارت، مقام تے درجے دا پتا لگدا اے۔ شاعری وچ اوہناں دے مقام تے اوہناں دی مہارت بارے عرض کرچکا ہاں، ایتھے اوہناں دی شخصیت خیالاں تے رجحاناں بارے عرض کراں گا۔

قصے دی تمہید دے طور تے جیہڑے تن بند لکھے گئے نیں اوہناں توں ہاشم شاہؒ جی دی شخصیت اُتے کافی روشنی پیندی اے۔ اوہ اک صوفی شاعر سن۔ تے "سسّی" وچ اوہناں دے صوفیانہ وچار تے خیال ارادے نال یا بے ارادہ آگئے نیں۔ مثلاً اوہ ایس قصے وچ "ہونی"۔ نصیب" تے "قسمت" دا بہت ذکر کردے نیں۔ تے ایہ صوفی بنن واسطے بنیادی گل منّی جاندی اے، جیہڑا صوفی جناں دی راضی برضا ہووے اوناں ای اُچا منّیا جاندا اے۔ ناطے بخت" دے سامنے سر جھکان نال آدمی نوں اپنی طاقت تے اپنے اختیار وتوں خوش فہمی نہیں رہندی :

ہاشم بخت بخیل سسّی دے کون جتے کون ہارے
ہاشم کرن لکا بتیرا ، قسمت کون مٹاوے
واہ کلام نصیب سسّی دے، نام لیاں دِل ڈردا
تختوں چاہے سلطاناں، خیر پوے در در دا
ہاشم جے اوہ کرے عدالت کون کرے نتارا
ہاشم جانہ بولن والی، جو چاہے سو کردا
ہاشم ویکھ نصیب سسّی دے کی کجھ ہور کریندا

Marfat.com

ہاشم موت ہووس وچ تھلدے، مارس کون اتھائیں
ہاشم بخت بیدار ہوئے تد دتی آن نصیب گوا ہی
ہاشم باغ سکے رب چاہے، پل وچ چھا سہائے
دل وچ سوز، ہوئی پر آنسو، ویکھ لکھی کرماندی
ہاشم ہون جیہناں دِن اُلٹے سبھ اُلٹی بن جاوے
ہاشم چل ویکھاں کیہہ ڈرناں، ہوونہار نہ ٹلدی

سسّی دِچ انکت صوفی وچاراں بارے ڈاکٹر لاجونتی نے لکھیا اے :

"ہاشم ہوراں اپنے قصے سسّی پنوں وچ صوفی وچار دھارا نوں انج بیانیا ہے جویں جامی نے اپنے اجیہے وچاراں نوں یوسف زلیخا وچ کافی بند کیتا سی"[1]

عشق حقیقی تے معرفت دے نکتے

سسّی توں عشق حقیقی تے معرفت دے نکتے دی حاصل ہندے نیں جدّاں توں ہاشم شاہ ہوراں دے رجحان تے اوہناں دی دِلی کیفیت دا پتا لگدا اے :

سخن کلام جو شاعر کردے سخن نہ ساتھیں آیا — جیہا کو عقل شعور اساڈا، اساں بھی آکھ سنایا
سُن سُن ہوت مستی دیاں باتاں کامل عشق کمایا — ہاشم جوش طبیعت کیتا دہم اتے دل آیا

تے ایس مصرعے نوں کہہ کے "ہاشم دیکھ مرا مستی دی صدق پچھوں در آئی" گویا اپنے دل نوں سمجھاؤندے نیں کہ جس طرح سسّی دی مراد اوہدے صدق نال پوری ہوئی، ایسے طرح تیری مراد وی پوری ہو سکدی اے۔ صدق شرط اے۔ تے ایہناں شعراں توں وی اوہناں دی دلی کیفیت ظاہر ہندی اے :

ہاشم پھیر پچھا نہہ نہ مڑدی لوں لوں ہوت پکارے
ہاشم ویکھ یقین سسّی دا پھیر نہیں دل ہارے
ہاشم کون سسّی بن ویکھے ایس عشق دیاں رمکاں
ہاشم جگت نہ کیونکر گاوے پریت سبورن جیندی
ہاشم عاشق باجھ عشق دے، کرکتوں دل ڈھونڈے

کاکے ایاں دے روپ وچ گویا اپنے آپ نوں تے دوجیاں نوں جگدے فانی ہون دا

1۔ پنجابی صوفی پوئٹس، صفحہ ۱۰۰

یقین کراندے تے فقیر بنن دا خاص نکتہ دسدے نیں :۔

ہاشم جان دلوں جگ فانی، دیکھ فقیری پھڑ دا

اک گل جان لئی جگ فانی ہور کلام نہ جانے ہاشم خاص فقیری ایہو پر ایہہ کون کچھانے

اٹل سچائیاں تے عالمگیر حقیقتاں

ہاشم شاہؒ دے کلام وچ اٹل سچائیاں تے عالمگیر حقیقتاں دی نشان دہی دی ہندی اے :

ہاشم آن بنے جس جانے، کیہہ گل کراں زبانی

ہاشم مان رلا دے گلیاں، مان عشق دے ایہا

سکدیاں یار ملے جس تائیں قیمت قدر کچھانے ہاشم نیہوں اصیل کماون ہور گواہ کی جانے

ہاشم عشق جنہاں دل دسیا کون تنہاں دل پھیرے

ہاشم دوس نہیں کرواناں، عشق کئی گھر گالے

ہاشم جن کن راہ عشقدے کاج گوایا خوابوں

ڈٹھیاں باجھ نہ ورچن مولے، نین اوس ایانے

برہوں بیدرد آرام نہ دیندا وانگ چنانت چالے ہاشم پھیر کہیا سکھ سوون جنہاں پیتے پریم پیالے

ہاشم باجھ وکیلوں کامل پھیسا کون چھڈائے

Marfat.com

جناب بشیر اصغر ساہی

میاں محمد بخش دی اخلاقی شاعری

دنیا دا کوئی مذہب لو، اوہدے وچ اخلاق نوں بڑی اہمیت دتی گئی اے۔ جے مذہب نوں جسم فرض کیتا جاوے تے اخلاق اُوس دی روح اے۔ دنیا دا کوئی معاشرہ اصل معنیاں وچ معاشرہ کہلان دا اودوں حقدار بنڈا اے جدوں اوہدے وچ اخلاق دا ٹِل ہووے۔ پرانے زمانے توں لے کے اَج تیکر ایہدی تعلیم پیغمبری کم خیال کیتا جاندا رہیا اے۔ ساریاں مذہباں نے اخلاق نوں ودھان تے زور دتا اے، پر جیہڑی مثال مذہب اسلام نے پیش کیتی اے اوہدا جواب دنیا دے کسے مذہب وچ نہیں مِل سکدا۔ قرآن پاک تے حدیث وچ تھاں تھاں تے اخلاق دی تعلیم دتی گئی اے۔ حضور نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دی ساری حیاتی ایہدا عملی نمونہ پیش کردیاں گزری۔ دنیا دی تاریخ وچ اوہناں جیہے اُچے اخلاق والا مرد نہیں مل سکدا۔

مذہب دے نال نال دنیا دی ہر زبان تے ادب وچ آپو اپنے طور طریقیاں دے مطابق اخلاق دی تعلیم تے زور دتا جاندا رہیا اے، پر ایس پینڈے وچ جیہڑا مقام فارسی زبان تے ادب دا اے اوہ شاید ای کسے ہور زبان نوں ملیا ہووے۔ اِنج جاپدا اے جیویں فارسی ادب نے اخلاق دی تعلیم اک طرح اپنے تے فرض کرلئی سی، جیہدا نتیجہ اے پئی اوہ اخلاق جلالی، اخلاق ناصری، اخلاق محسنی، گلستان تے بوستان ورگیاں بلند مرتبہ کتاباں پیش کرن وچ کامیاب ہویا اے۔ ایس زبان وچ شاعراں تے لکھاریاں نے ودھ ودھ کے حصہ لیا اے تے سارے ادب وچ سانوں اخلاق دا اک سمندر ٹھاٹھاں مار دا نظر آوندا اے۔ شیخ سعدیؒ تے ابن یمین دا تے ایہہ خاص میدان اے۔

ایہہ کہنا کسے طرح دی مندا نہیں لگدا جے اخلاق دی تعلیم سانوں فارسی زبان ولوں ورثے وچ ملی اے۔ پنجابی زبان وچ وی شاعراں نے ایس نوں پیش کرناں اک سُچا کم خیال کیتا سی۔ صوفی تے

Marfat.com

درویش شاعراں نے خاص طور تے اخلاقی تعلیم نوں زیادہ کرن تے زور لایا سی۔ بھانویں اوہناں نے گلستان، بوستان تے اخلاق جلالی ورگیاں بلند پایہ کتاباں تے نہیں لکھیاں، پر جو کجھ لکھیا اے اوس نوں پیش کرن دا حق ادا کر دتا اے۔

پنجابی زبان وچ اخلاق نوں نثر وچ گھٹ تے نظم وچ زیادہ پیش کیتا گیا اے۔ عام شاعراں نے ایس نوں پیش کرن لئی سی حرفیاں دا سہارا لیا اے۔ اوہناں وچوں سلطان باہوؒ تے میاں ہدایت اللہ داناں خاص طور تے مشہور اے۔ ایہدے علاوہ مثنوی جیہڑی پنجابی دی سب توں زیادہ مقبول صنف اے۔ ایہدے وچ وی بعض شاعراں نے اخلاق نوں پیش کرن دا حق ادا کیتا اے۔ ایہناں شاعراں وچوں میاں محمد صاحبؒ داناں نمایاں طور تے پیا دسدا اے۔

میاں صاحبؒ نہ صرف اپنے زمانے دے بہت وڈے شاعر سن بلکہ اج وی اوہناں دا درجہ منیاں پرونیاں اے۔ اوہناں دی کتاب سیف الملوک فن دا بہترین نمونہ اے تے ایہدے ورگا شاہکار شاید ای کدھرے ملے۔ ایس کتاب دا موضوع ظاہرا حسن و عشق تے رومان اے پر ایہدے وچ میاں صاحب ہوراں نے بعض تھائیں اخلاق دے نکتے ایس رنگ وچ بیان کیتے نے جیہناں نوں پڑھ کے ایہہ آکھناں پیندا اے جے ایہہ بزرگ اپنے زمانے دے بڑے شاعر ہون دے نال نال اخلاق دا درس دین والوں کسے نالوں پچھے نہیں۔

میاں صاحبؒ دی شاعری وچ ہر طرح دے گُن نظری آوندے نیں۔ ایہناں جیہڑے پاسے قلم دی واگ موڑی اے، اودھرای اوہ دُھماں پا گئی اے۔ سیف الملوک وچ مجاز دے نال نال تصوف تے عرفان نوں ایس طرح بیان کیتا اے پئی اُس دا قاری مجازی تے حقیقی دونویں مطلب حاصل کر سکدا اے۔ ایہدے وچ تشبیہاں، استعارے تے ہور صنعتاں دے علاوہ موہاندرے، منظر کشی، مکالمے دے نال نال معاشرے دیاں جھلکیاں کمال درجے دیاں نظر آوندیاں نیں۔ ایہناں ساریاں گُناں توں ودھ کے اخلاق دی تعلیم اک بہت اُچا سُچا گُن اے۔

میاں صاحبؒ توں پہلاں اخلاق دی تعلیم دی اٹکل ایہہ سی پئی کسے اخلاقی نکتے نوں خیال وچ رکھدیاں ہویاں کوئی دل موہ لین والی کہانی یا تمثیل پیش کر کے آخیر وچ نتیجے دے طور اوہ نکتہ بیان کر دتا جاندا سی۔ ایہہ انداز فارسی ادب دا سی، پر میاں صاحبؒ ہوراں اخلاقی تعلیم واسطے ایس طرح دے سہارے نہیں

Marfat.com

لوڑے[1]۔ اوہ اک واعظ دی طرح اخلاق دا باقاعدہ درس دینا چنگا نہیں سمجھدے۔ اوہ ایہہ کردے نے پئی جتھے اوہ کوئی اخلاقی مسئلہ پیش کرنا چاہندے نیں، اوتھے اوس نوں ایس طریقے نال بیان کرجاندے نیں جے قاری نوں اوہ اوپرا تے اوکڑا نہیں لگدا۔ عام طور تے اوہ اخلاقی نکتہ پیش کرن لئی تشبیہاں، تمثیلاں دے علاوہ بڑا اثر کرن والا انداز اختیار کردے نیں۔ اوہ جتھے کوئی اخلاقی نکتہ کہنا ضروری خیال کردے نیں اوس نوں ایس طرح کہہ جاندے نیں جدھے نال اوہ نہ تے اوپرا لگدا اے تے نہ ای قصے دے رنگ روپ نوں گھٹاندا اے بلکہ اوہدے روپ وچ اک قسم دا حسن تے نکھار پیدا کردا اے۔ ایس طرح اوہناں دا ایہہ انداز وکھرا ای جاپدا اے۔

میاں صاحبؒ نے جتھے فن دیاں دوجیاں تھڑاں نوں چنگی طرح پورا کیتا اے، اوتھے اوہناں اخلاق دا درس دین توں وی کسے نالوں گھٹ نہیں کیتی۔ اوہناں نوں پکا یقین اے کہ معاشرے دی اصلاح واسطے اخلاق بڑی ضروری شے وے۔ ایس واسطے اوہناں جتھے ضروری خیال کیتا اے، اخلاق نوں بڑے سوہنے تے سچے انداز نال پیش کیتا اے۔ اوہناں دے ایس قسم دے اخلاقی شعر مثنوی دی روانی تے فن دے دوجیاں تقاضیاں واسطے اوپرے تے بھیڑے نہیں لگدے۔ میاں صاحبؒ دے ایس قسم دے شعر اوہناں دے ذوق دا صحیح پتا دسدے نیں۔

میاں صاحب دے ایہو جیہے اخلاقی شعراں دی مقبولیت دا ایہہ حال اے کہ اپنا ندے بہت سارے شعر ضرب المثل دی طرح مشہور ہوگئے نے۔ ہن اوہنا ندے ایس قسم دے اخلاقی شعراں دے بارے کچھ بیان کیتا جاندا اے۔

کسے دانے دا اکھان اے پئی مٹھا بول دل نوں موہ لیندا اے۔ ایس گل وچ کوئی شک نہیں کیوں جے ایس تیر دا چھٹیا کٹھیا اُڈ نہیں سکدا۔ اوس طرح تے میاں صاحب دا سارا کلام ای رس بھریا تے مٹھا اے، پر اوہنا ندا ایس گل تے ڈاہڈا یقین اے کہ مٹھیاں گلاں نال ای دل جتے جاندے نیں تے جدوں اوہنا نوں جت لیئے تے فیر بھانویں کتے تے بھانویں کس طرح دے مخول پے کریئے، اگلا آدمی اوہناں نوں سر متھے تے جھلدا اے۔ اپنی کتاب سیف الملوک وچ اک تھاں تے انج آکھیا نے:

۱۔ فارسی ادب وچ اجیہیاں بے بہا مثالاں مل جاندیاں نیں تے فارسی دے قریباً ہر وڈے شاعر دے کلام وچ ایسے نمونے وافر لبھ جاندے نیں۔ (مرتب)

نال ملیئے تاں ملیئے نائیں، جے ملیئے تاہس کے
مٹھا بول اندر وڑ ملیئے عاشق دا دل کھس کے
پچھوں جے کجھ کرناں ہووے کر لیئے اپنا کر کے
اوّل نال محبت رہیئے اگے اوس دے مر کے
نال تواضع کر آشنائی جیو جدوں وس کر سیئے
لاڈ، مخول، تکبّر جھلّے، جو اس دے سر دھر سیئے

نہ صرف صوفیاں تے درویشاں دے نزدیک خدمت کرناں اُچّا کم اے بلکہ معاشرے وچ ہر تھاں اس دی لوڑ پیندی اے۔ فارسی زبان دا ایہہ مقولہ اے "ہرکہ خدمت کرد او مخدوم شد"[1] یعنی جیہڑا کسے دی خدمت کردا اے، اوسے دی دنیا خدمت کردی اے تے اوس نوں سر متھے تے رکھدی اے۔ میاں صاحب دا نظریہ ایہہ دے کہ ہر کسے نوں اپنے آپ ای خدمت کرنی چاہی دی اے۔ مطلب ایہہ دے کہ اپنے کسے عزیز یا بزرگ دی خدمت کسے کولوں نہ کراؤ۔ چنگا تے ایہہ دے کہ تسیں آپی خدمت کرو۔ سیف الملوک وچ شاہ پری جدوں شہزادے دی مہمانی کردی اے، میاں صاحب دی زبانی انج آکھدی اے:

خدمت اس دی لازم مینوں ہتھیں دیاں پیالے
ٹر آئے دی کرن تواضع ایہہ بھلیاندے چالے
جے سو چاکر نوکر ہووے خدمت والا اُگے
ہتھیں خدمت کریئے آپوں جاں ساجن ہتھ لگے
اپنی خدمت بے شک کیئے خدمت گاراں تائیں
خدمت گار رہیئے بن آپوں پاس پیارے سائیں
جائز ہوئے دوئے دی ہتھیں جے خدمت دلبر دی
بادشاہاں دے بدلے سبھو خلق نمازاں پڑھدی

۱۔ ایہہ مقولہ اصل وچ حضرت مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ ہوراں دی مثنوی معنوی دا اک مصرعہ اے۔ پورا شعر انج اے:

ہرکہ خدمت کرد، او مخدوم شد
ہرکہ خود را دید، او محروم شد

(مرتّب)

Marfat.com

توڑے سینکڑیاں دے سر تے حاکم صاحب ہوئیے
آپ سجن دی خدمت اندر بدھے لک کھلوئیے

کئی لوک کسے نوں دُکھ، تکلیف تے غم وچ ویکھ کے اوہدے غم وچ پنجال تے نہیں بندے بلکہ اوہ خوش ہوندے نیں۔ اخلاقی لحاظ نال ایہہ گل بڑی ماڑی اے۔ چنگیاں لوکاں دا کھان اے کہ جے تسی کسے نوں روندیاں ویکھ کے رو نہیں سکدے تے کم از کم اینا ضرور کرو کہ تسی رون والا منہ ای بنا لو۔ میاں صاحب دی ایس گل دے منن والے نیں۔ اک تھاں تے اوہناں کڈے اُچے انداز نال آکھیا اے:

دشمن مرے تے خوشی نہ کریئے سجناں وی مر جانا
ڈیگر تے دن گیا محمد اوڑک نوں ڈب جانا

میاں صاحب قدرت وتوں ای اک دردمند تے دوجیاں دے غم نوں اپنا غم جانن والا دل لے کے آئے نیں۔ اوہناں نوں دوجیاں لوکاں دے دُکھ ونڈادن وچ بڑا سرور آوندا اے۔ اوہ کسے نوں مصیبت وچ ویکھ کے بے قرار ہو جاندے نیں۔ اوہنا ندا دوستی یاری دا نظریہ ایہہ وے کہ جیہڑا سجن ساتھی بھانج دے ویلے کم نہیں آسکدا اوہ کاہدا دوست اے۔ اوہ ایس لحاظ نال شیخ سعدیؒ ہوراں دے ایس مقولے نوں بڑا پسند کردے نیں:

دوست آن باشد کہ گیرد دستِ دوست
در پریشان حالی و درماندگی

اپنے شاہکار سیف الملوک وچ اک تھاں تے ایس طرح فرماندے نیں:

اوکھے ویلے کاری آوی بھلیاں دی اشنائی
اڑیا آکھن دی لج پالن جو انسان وفائی
دنیا تے جو کم نہ آوے اوکھے سوکھے ویلے
اس بے فیضی سنگی نالوں بہتر یار اکیلے
سُکھاں، عیشاں، موجاں اندر ہر کوئی یار کہاندا
سنگی سو جو تنگی تک کے بنے پنجال دُکھاں دا
کول ہووے تاں خیراں اندر یار اشنا کہاوے
دو مہم پیاں دکھیارے چیتا منوں وسارے

Marfat.com

اوڑک نفع ہووے گا کتھوں ایسے سنگ دو رنگوں
سڑ وایار تکے سڑ جاوے سنگ نسنگ پتنگوں
اک بیڑی پہ موجاں مانے ویکھدیاں اک رُہڑدا
اُس رہڑدے نوں پھڑیوس نائیں واجس دا سی پُڑدا
کاہدا سنگ محبت کیسی کی ایسی اشنائی
مویاں گیاں تدھ یاد نہ کیتا خوشیں عمر لنگھائی

میاں صاحب نے ایہناں شعراں وچ جیہڑا اثر پیدا کیتا اے، میرے خیال وچ اوہ کسے لئے چوڑے وعظ نال وی نہیں پیدا کیتا جا سکدا۔ اوہناں ایس اخلاقی نکتے نوں کس طرح تے کنی چابکدستی نال بیان کیتا اے۔

احمق سجن دی یاری دے بارے بہت سارے حکیماں دے اکھان ملدے نیں۔ اوہناں دا ایس گل تے کُلی اتفاق اے پئی احمق سجن کولوں سجناتی دی امید نہیں کرنی چاہی دی۔ میاں صاحب ظاہر وچ ایہہ گل آکھن دے نال نال اک کڈی پتے دی گل کہہ جاندے :

احمق سجن دی بھلیائی ڈیر ہوندا ستراناں
تن دے سجن، دل دشمن، جنہاں زہد نہ بھاناں

ایہہ گل آکھ کے اوہ ایہہ نکتہ سمجھا گئے نیں کہ جیہڑے لوک جُثے دی خوب سانبھ کردے تے روح دل اوہناندا خیال ای نہیں، ایہہ جُثے دے سجن احمق نیں، ایس واسطے کہ تن فانی اے تے روح نوں بقا اے۔ ایہہ اوس دے سجن نے جنھوں فنا اے، ایہہ یقیناً احمق نیں۔ اک ہور تھاں اوہ آکھدے نیں :

جس جثے نوں چھنڈ چھنڈ رکھیں، خاک اندر وچ دھرناں

میاں صاحب بڑے دانے آدمی سن۔ اوہ گل کرن توں پہلاں چنگی طرح سوچن دے قائل نیں۔ اوہناندا نظریہ ایہہ وے کہ جثے پانی وچ کوئی ہووے اوہدے نال اوس دے مطابق ای گل کرنی چاہی دی اے۔ اوہ انج فرماندے :

عاماں بے اخلاصاں اندر گل خاصاں دی کرنی
مٹی کھیر پکا محمد کُتیاں اگے دھرنی

ایس شعر دے دُوجے مصرعے وچ اوہ اپنے مطلب دی چنگی طرح پچھان کرا گئے نیں

Marfat.com

اسلام وچ جھوٹھ نوں بڑا بھیڑا گنیاں گیا اے۔ ایس نوں "اُم الخبائث" دا لقب دتا گیا اے۔ حضور نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم فرماندے نیں:

اِنَّ الصِّدْقَ یُنجِیْ وَالْکِذْبَ یُھْلِکُ

ایس حدیث دے مطابق جھوٹھ وچ ساری تباہی تے ہلاکت ای اے۔ میاں صاحب دا خیال اے پئی جھوٹھ دی سدا نہیں گڈی رہڑدی۔ جھوٹھ اِک یا دو واری تے چنگی طرح پکڑ دا اے فیر اس دا بھرم کھُل جاندا اے۔ میاں صاحبؒ فرماندے نیں کہ جھوٹھے دی زبان وچ یمن نہیں رہندا۔ اوہ آکھدے نیں:

کوڑے بندے رَبّ نہ بھاون یمن زبان نہ رہندا
گل اوہدی کوئی مُندا ناہیں، سبھ جگ جھوٹھا کہندا
بے اعتبار خوار جگت تے کوڑا لاون والا
کیہہ لاچار کراں میں تیری جھوٹھ خوشامد والا

پر میاں صاحب اوس سچ دے وی قائل نہیں جہدے نال کوئی خرابی پین دا خطرہ ہووے۔ سیف الملوک وچ جتھے پری سیف الملوک دے نال ملاقات کردی اے تے اوہ ساری رات راز نیاز دیاں گلاں کردے نیں۔ صبح صادق ظاہر ہو جاندی اے۔ اوتھے آکھدے نیں کیہہ سی جے صبح صادق دی تھاں صبح کاذب ہوندی تے اسی ہور دو گھڑیاں اکٹھے بہہ لیندے۔ میاں صاحب دی زبانی سُنو:

اس صادق تھیں کاذب ہوندی ہور ہوندا رل بہنا
جس سچوں دل جانی وچھڑن بھٹھ پیا او کہنا[1]

وقت اک بڑی وڈی دولت اے۔ ایس دی قدر کرنی چاہی دی اے۔ میاں صاحب نے سیف الملوک وچ اس نکتے نوں بڑیاں تھاواں تے بڑیاں رنگاں وچ پیش کیتا اے۔ اوہناں دے ایس نوں کئی رنگاں وچ بیان کرن دا مطلب ایہہ دے پئی قاری تے وقت دی قدر تے قیمت ظاہر ہو جاوے۔ وقت دے نال نال اوہناندی نظر وچ جوانی دا زمانہ بڑا قیمتی اے۔ اوہ قاری نوں

۱۔ ایہہ مصرع شیخ سعدیؒ دی "گلستاں" دے حسب ذیل مقولے توں ماخوذ اے:
"دروغِ مصلحت آمیز بہ از راستیِ فتنہ انگیز۔" (مرتب)

نوں اک عمل دی دعوت دیندے نیں۔ اک تھاں انج فرمایا اے :

مان نہ کیجئے روپ گھنے دا، وارث کون حسن دا
سدا نہ رہسن شاخاں ہریاں، سدا نہ پھول چمن دا
سدا نہ بھور ہزاراں پھرسن، سدا نہ وقت امن دا
مالی حکم نہ دے محمد کیوں اج سیر کرن دا
سدا نہ رسد بازاریں وِکسی، سدا نہ رونق شہراں
سدا نہ موج جوانی والی، سدا نہ ندئیں لہراں
سدا نہ تابش سورج والی، جیونکر وقت دوپہراں
بے وفائی رسم محمد، سدا ایہو وِنج دہراں
سدا نہ لاٹ چراغاں والی، سدا نہ سوز پتنگاں
سدا اڈاراں نال قطاراں رہسن کد کلنگاں
سدا نہیں ہتھ مہندی رتے، سدا نہ چھنکن ونگاں
سدا نہ چھوپے پا محمد رَل مِل بہناں سنگاں

حسن مہمان نہیں گھر باری اس دا کی فرمانا
راتیں لبھا آستھوئی فجری کوچ بولانا
سنگ دے ساتھی لدھی جاندے اساں بھی ساتھ لدانا
ہتھ نہ آوے فیر محمد جاں ایہہ وقت وہانا
مگر شکاری کرے تیاری بار چریندیا ھرنا
جو چڑھیا اس ڈھینا اوڑک جو جمیا اُس مرنا
کجھ وساہ نہ ساہ آئے دا مان کیہا تدھ کرنا
جس بُجھے نوں چھنڈ چھنڈ رکھیں، خاک اندر وِنج دھرنا
لوئی لوئی بھرلے کُڑیے جے تدھ بھانڈا بھرنا
شام پئی بن شام محمد گھر جاندی نے ڈرنا

ذات پات دی تفریق کسے معاشرے وِنج اعتدال پیدا نہیں کر سکدی سگوں اوہدے وِنج

Marfat.com

چھوٹے طبقے دیاں لوکاں لئی نفرت پیدا ہوندی اے۔ ایہہ چیز ہندومت وچ بہت زیادہ ملدی اے۔ اوہناں دے نزدیک برہمن تے اُچی ذات اے، پر شودر وچارا بھیڑی ذات اے۔ میاں صاحبؒ اک مسلمان ہون دے نال نال درویش وی سن۔ اوہناں دا خیال اے جے ساری مخلوق نوں اللہ ای بنایا تے فیر ایہدے وچ سبھ برابر نیں۔ کسے نوں نیچ آکھ کے اوہدی دلآزاری چنگی گل نہیں۔ سیف الملوک وچ کئیاں تھاواں تے اوہناں ایس گل نوں بیان کیتا اے۔ اک تھاں انج آکھدے نیں:

کون کہے ناجنس اوہناں نوں اکسے ما پیو جائے
اِکو ذات انہاں دی توڑوں، اگوں رنگ وٹائے
اک کالے اک سبز کبوتر اک چٹے بن آئے
چٹے کالے ملن محمد نہ رُل بہن پرائے

ایہناں شعراں وچ میاں صاحبؒ نے کڈے چنگے تے پیارے انداز نال ذات پات دی تمیز نوں مٹان دا سبق دتا اے۔ اونہاں دا خیال اے کہ شروع وچ اک آدم نوں پیدا کر کے مخلوق دے ودھن دا سبب بنایا سی۔ ایہہ ایس طرح ساری خلقت دا آپو وچ اک رشتہ اے۔ کتاں نال دکھ سکھ ہون دا ایہہ مطلب وی نہیں جے اک دوجے کولوں نفرت پیدا ہووے۔ میاں صاحبؒ اک تھاں انج آکھدے نیں:

چوہاں طبعاں دی توں گھُنائی دکھ کیتے پھر پیڑے
مڈھوں اِکو جنس محمد اگوں فرق نکھیڑے

ایس نکتے نوں اک ہور تھاں تے کڈے چنگے انداز نال بیان کیتا اے:

ناں ایہہ پریاں خاکوں خالی، آدم پاک نہ ناروں
مڈھوں اِکو جنس محمد فرق پئے وچکاروں

میاں صاحبؒ ہوری ساری مخلوق دا آپس وچ اک جوڑ جوڑ کے ہمدردی دے جذبے دا درس دیندے نیں:

میاں صاحبؒ دے نزدیک اللہ دی یاد سبھ توں وڈا کم اے۔ کئی تھائیں اوہناں ایس گل دل زور دتا اے۔ اوہ چنگے عمل کرن دی تلقین کردے نیں۔ اوہ ایس گل دے سختی نال قائل نے کہ جو کجھ کوئی کرے گا، اوس نوں اوہدا بدلہ ملے گا۔ سیف الملوک وچ اک تھاں بڑے پیارے انداز نال دسیا اے:

خوشیاں کان نہ دیا بندہ کرن عبادت آیا
وقت پچھاتا چاہیے بڈھا لبھسی نہیں کھڑایا

Marfat.com

ویلا اج بھلیرا تیرا ناسے عمر جوانی
کرو عدالت ہور عبادت اوڑک ہونا فانی
بھلکے موت آئی جس ویلے سئے افسوس کریں گا
عملاں باجھ نہ تلہ شناسی کویں سمندر تریں گا
ناں کوئی زور ملاحظہ اوتھے ناں کوئی عذر بہانہ
جو کجھ کرسیں سویو ملسی، ڈاہڈا عدل شہانہ
عورت کشتی تاہیں لاسی کُڑتا ستھن سلاری
مرد کپے گا سویو کھیتی، جس دا بیج کھلاری

میاں صاحبؒ دے کلام وچ ہمت دے بارے کئی تھاواں تے بڑے چنگے انداز نال دسیا گیا اے۔ اوہنا ندا ایس گل تے یقین اے کہ جیہڑا کسے چیز دی بھال کردا اے، اوڑک نوں اوہ حاصل کر لیندا اے۔ میاں صاحب ہتھ بنھ کے بہہ رہن توں بڑا بھیڑا خیال کردے نیں۔ اوہ آدمی دی ہمت ودھاندے نیں تے ایس گل تے تیار کردے نیں کہ ہمت کیتیاں مطلب لبھ پیندا اے۔ سیف الملوک وچ اک تھاں اِنج بیان کیتا نیں:

مردا، ہمت ہار نہ مُولے، مت کوئی کہے نمردا
ہمت نال لگے جس لوڑے پائے باجھ نہ مردا
جاں جاں ساس نراس نہ ہووی ساس ٹُٹے مر آسا
ڈھونڈھ کرن تھیں ہٹیں ناہیں ہٹ گیوں تاں ہاسا
جھل جھل ہار نہ ہاریں ہمت ہک دن پھرسی پاسا
بُھکھا منگن چڑھے محمد اوڑک بھردا کاسا
جاں مقصود میسّر ہوندا، رنجوں راحت تھیندی
یاد نہ رہے قضیہ کوئی، جدوں فراغت تھیندی

ایہناں ساریاں گلاں دے علاوہ میاں صاحبؒ نے جتھے وی اخلاقی درس دی ضرورت محسوس کیتی، اوتھے ای بڑے اُچے تے سُچے انداز نال اوس نوں پیش کردتا۔ اوہنا ندے ایہہ اخلاقی شعر ہر آون والے زمانے وچ دُون سوائی قدر دی نظر نال ویکھے جان گے۔ میاں صاحبؒ نے ایہناں نوں پیش کرن دا صحیح طریقہ وی حق ادا کردتا اے۔

Marfat.com

جناب شہباز ملک

صوفیاں دی شاعری وچ خواجہ فرید دا حصّہ

تصوف دا مطلب اے نفسانی خواہشاں توں دل نوں پاک کرنا یاں دنیا دیاں ظاہری دلچسپیاں نوں ہیچ سمجھنا۔ ایہناں نوں چھڈ کے رب نال لَو لا لینی۔ صوفی ظاہر نوں چھڈ باطن دل بہتا دھیان دیندا اے۔ ایس کرکے بعض ویلے اوہ خاص عبادت یاں مذہب دیاں کڑیاں پابندیاں توں فرار حاصل کردا اے۔ صوفی دے خیال وچ مذہب دا رشتہ انسان دی روح نال ہوندا اے تے ایہہ رشتہ روح نال ای رہنا چاہی دا اے۔ ظاہر دا رنگ ایہدے تے نہیں چڑھنا چاہی دا۔ اپنے ایسے خیال تے فلسفے موجب صوفی ظاہری ڈیل ڈول تے مذہبی عبادتاں نوں بعض ویلے ترک کر دیندے نیں۔ رب تیکر اپڑن دے ایس طریقے نوں طریقت آہندے نیں۔ خواجہ فرید ورگے کوئی پنجابی زبان دے صوفی شاعراں وچوں سرکڈھویں بزرگ نیں۔ ایہہ وی ایسے فلسفے دے قائل نظر آوندے نیں:

عاری پھردے حج زکوٰتوں　　صوم صلوٰتوں ذات صفاتوں
رند الستوں ہن مخمور

فرماندے نیں معرفت دی شراب دے متوالے تے ازل دے دن توں ای مست نیں۔ اودوں توں جدوں رب نے پچھیا سی اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ (کیہہ میں تہاڈا رب آں؟) تے روحاں جواب دتا سی "قَالُوْا بَلٰی" (آہو) اوہ آہندے نیں، اساں تے "آہو" دا اقرار کریا ہویا اے تے حالی تیکر اوسے "آہو" دا نشہ ساڈے توں تے نہیں اُتریا۔ اوسے نشے وچ مست تے الست آں۔ ایس تے حالی وی اوسے نشے وچ مخمور آں۔

خواجہ غلام فریدؒ دا مقام پنجابی دی صوفی شاعری وچ بڑا اُچا اے۔ ساڈی شاعری وچ صوفی رنگ دے چلدے سکے بابا فریدؒ، شاہ حسین، سلطان باہو، بلھے شاہ

ہاشمؒ تے خواجہ فریدؒ نیں۔ دوجے لفظاں وچ بابا فریدؒ نے صوفی شاعری دا ڈھ بدھا تے خواجہ فریدؒ نے ایس شاعری نوں ایڈی ٹیسی تے اپڑایا کہ اج تیکر اوہناں توں اُتے کوئی نہیں جا سکیا۔

آپ اُنہیویں صدی دے ادھ یعنی ۱۸۴۵ء وچ قصبہ چاچڑاں شریف ریاست بہاولپور دے اِک منے پرمنے سید گھرانے وچ پیدا ہوئے۔ آپ دے والد مولانا خدا بخش نوں نواب محمد صادق اوّل مٹھن کوٹ توں چاچڑاں شریف لے آیا سی۔ ایتھے ای خواجہ فرید جمے۔ آپ دی پرورش نواب دے گھر ای ہوئی۔ والد دی وفات مگروں آپ اپنے وڈے بھرا خواجہ فخر جہاں دی نگرانی وچ آ گئے۔ تحصیل علم مگروں آپ ایہناں دے ای بیعت ہوئے۔

خواجہ فرید بڑے نیک پاک تے صوفی بزرگ سن تے بڑے ای رحم دل سن، بڑے ای سوہل مزاج سن۔ آپ دا سبھا آپ دی شاعری توں صاف جھاتیاں پیا ماردا اے۔ عالم فاضل تے قدرتی نظاریاں دے شیدائی سن۔ آپ دے چترے نظارے بڑے ای اثر والے نیں زبان وچ مٹھاس خیال وچ پاکیزگی تے بیان وچ بڑی نونیتا اے۔ ایسے کر کے ایہناں دیاں کافیاں سارے پنجاب وچ اج وی بڑے شوق نال گایاں جاندیاں نیں۔ آپ دی اوہناں صوفیاں چوں نیں جیہناں اپنے تصوف دی نیہہ "عشق" تے رکھی اے۔ آپ دے خیال موجب انسان رب دی باندی اے تے ہر ویلے انسان نوں اوہدی سیوا کردیاں رہنا چاہی دا اے، پر نال ای اوہ اپنے آپ نوں اپنے عاشق دی دوہٹی سمجھدے نیں تے سہاگن بنن واسطے نزدیکی دی بڑی لوڑ ہوندی اے، پر ایہہ نزدیکی نہ ہووے تے ہجر پیدا ہوندا اے۔ خواجہ صاحبؒ دے کلام وچ ہجر تے بڑیاں بڑیاں سوہنیاں کافیاں نیں۔ اوہناں وچ خیالاں دی اڈاری تے بیان دی ندرت نے اپنا وکھ رنگ بنا لیا اے۔ فرماندے نیں:

سنجی رات سونجی تڑپھاندی ہے
پلو سول کپڑے پاتے نیں
تتی ڈسک ڈسک کرلاندی ہے
بڑے برہوں دے ساہ سونجاتے نیں

جس دن توں ساڈے سجن چلے گئے نیں۔ اسی دکھ پئے کٹنے آں سانوں اوہناں بن کوئی

Marfat.com

سکھ، سُکھ نہیں۔

ہجر پیالہ ازلوں پر　　میں مُٹھڑی چا پیتا
جس ڈینھ سجن سدھائے　　دُکھ آیا سُکھ بیتا

ہجر دی تے عشق نال ہوندا اے۔ عشق دی پیڑ بڑی انوکھی ہوندی اے، جیہدی دوا صرف ماہی دا ملاپ اے۔ نہ ملے تے اکھیاں روندیاں نیں، دل روندا اے، لُوں لُوں روندا اے تے پتہ لگدا اے کہ عشق دا لانا بڑا اوکھا اے۔ رب نال روحانی رشتہ جوڑنا بڑی اوکھی گھاٹی اے۔

مٹھریں مٹھریں درد اندیشے　　ڈوکھڑے پوکھڑے آیم
دلڑی سختی پلڑی سنجڑی　　اوکھیاں یاریاں لایاں
عشق انوکھڑی پیڑ　　سو سو سُول اندر اے
نین وہایم نیر　　اکھڑے زخم جگر دے

پر جدوں عشق دیاں برکتاں دا خیال آوندا اے تے ایہدے دکھڑے وی خوشی وچ بدل جاندے نیں۔ پھیر بدھوں نوں ہس کے سہیا جاندا اے تے عشق دے زخماں نوں چُمیا جاندا اے:

عشق ہے دُکھڑے دل دی شادی
عشق ہے رہبر، مرشد، ہادی
عشق اساڈا پیر　　جس کُل راز سمجھایا

عشق دی گھاٹی عجیب اے۔ ایہدے طریقے عجیب نیں۔ ایہدے رنگ ڈھنگ نیارے نیں۔ خواجہ صاحب زاہدنوں عشق دی اہمیت دسدے ہوئے آکھدے نیں:

سُن سمجھ ڑے زاہد جاہد توں
ہن عشق دے ایہہ کلمات عجیب
ہے ذکر عجب ہے فکر عجب
ہے نفی عجب اثبات عجب
کل تاہنگ طلب مفقود کرن　　سبھ صورت حق مہجور کرن
ٹھپ فقہ اصول عقائد نوں　　رکھ ملت ابن العربی دی
ہے دلڑی غیروں پاک تینڈی　　مصباح عجب مشکوٰۃ عجب

Marfat.com

ہر آن احد ڈول دھیان دھرو
ہے بے شک دین ایمان ایہو!
دل نال فرید دا وعظ سُنو
سو بات دی ہے اِک بات عجب

جدوں عشق آجائے تے اودوں ہر چیز بھُل جاندی اے۔ صرف عاشق ای عاشق وسدا اے سگوں عشق کرن والا دی اپنے آپ نوں بھُل جاندا اے خواجہ صاحب فرماندے نیں:

عشق لگا گھر وِسریا زر وِسری در وِسریا
ہر ویلے ہر یاد اسانوں ہور اساں ہر وِسریا

اللہ ای اللہ رہ گیا ہر چیز بھُل گئی۔ خیر ای خیر رہ گئی۔ شر بھُل گیا۔ رب ای رب رہ گیا شیطان بھل گیا:

سیّد بُلھے شاہؒ آہندے نیں:

اِکو الف تیرے درکار علموں بس کریں او یار

انج ای خواجہ صاحبؒ دا ارشاد اے کہ

اِکو الف مینوں برمایوم ڑی تتی ب تے مول نہ بھایوم ڑی

جتھے ایہہ حال ہو جاتے تے اوتھے ہر پاسے رب ای رب وسدا اے۔ ایسے جذبے نے ہما اوست یاں ویدانت نوں جنم دتا۔ جیہدے وچ ہر پاسے رب ای رب دی دُکھ ہوندی اے۔ ہر شے وچ ہر شکل وچ ہما اوست یاں ویدانت، ایہہ فلسفہ ابن العربی دا اے تے خواجہ صاحب جیویں کہ پچھے اِک مصرعے وچ آیا اے۔ ابن العربی توں ودھیرے متاثر نیں ہما اوست تے سلطان باہوؒ، بُلھے شاہؒ توں پچھوں خواجہ فریدؒ نے سبھ توں بوہتا زور دتا اے۔ ایہناں دیاں ڈھیر کافیاں ایسے رنگ تے نیں:

واہ واہ سوہنے دا ورتارا ہر صورت وچ کرے اوتارا
ہک جا چارے عشق اجارا بئی جا ڈیوے حُسن ادھارا
اوہ مالک ہیں ادنیٰ سگدا ہر صورت وچ مٹھڑا لگدا
ہیں کیا موہ لیتس من جگدا مالیتس ہر جا ناز نقارا
واہ واہ سوہنے دا ورتارا

Marfat.com

انج دے ای خیال دی ایہہ کافی وی اپنے زور وچ کجھ گھٹ نہیں :

ہر صورت وچ آوے یار — کرکے ناز ادا لکھ وار
ہک جا رنگ سنگار وکھاوے — ہک جا عاشق بن کے آوے
ہر مظہر وچ آپ سماوے — اپنا آپ کرے دیدار

تصوف دے بیان وچ خواجہ فریدؒ تے بُلھے شاہؒ موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کھلوتے نیں، پر خواجہ فریدؒ اپنے مٹھے بیان دے ڈھنگ، سوہنیاں سوہنیاں تشبیہاں تے اپنے آلے دوالے دی چِتر کاری وجھوں بُلھے شاہ نالوں وی اگے لنگھ جاندے نیں۔ خواجہ صاحب دے کلام وچ موسیقیت ڈھیر اے تے دوجے ملتانی رنگ دا میٹھا رس وی اوہدے وچ ہور وادھا کردا اے۔ انج اُسی آکھ سکنے آں کہ پنجابی دی صوفی شاعری وچ خواجہ فریدؒ دا بڑا حصہ اے تے اوہ ساڈی صوفی شاعری نوں اُچی ٹیسی تے چڑھان والے بزرگ نیں۔

جناب پروفیسر مرزا مقبول بیگ بدخشانی
ایم اے

خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ مقامی رنگ

خواجہ فریدؒ ہوری سوہی دے عظیم شاعر نیں اوہناں دی شاعری وچ روہی دا بہت ذکر آوندا اے۔ سندھ دریا دے کنڈھے کنڈھے جلیئے تے ریگستانی جوہ شروع ہوندی اے، جیہڑی جیسلمیر تے بیکانیر تک لگی جاندی اے۔ ایس جوہ نوں روہی آکھدے نیں، جیدھا ذکر کر دیاں خواجہ فریدؒ ہوراں دا جی نہیں بھردا۔

جیس جوہ دا کوئی جم پل ہووے، اوس نال اوہنوں جگری پیار ہوندا۔ خواجہ فریدؒ ایس علاقے دے وسنیک سن، ایس لئی روہی دی ریت، صحرا، وَن، کریاں، قدرتی جڑی بوٹیاں، گاواں مجھاں، خانہ بدوش لوک اوہناں نوں گلزار نالوں دی بہتے بھاؤندے نیں۔

خواجہ فریدؒ نوں قدرت ولوں شعر دا ذوق نصیب ہویا سی تے تعلیم تصوّف دی ملی سی۔ ایس تعلیم نوں اوہناں حیاتی دا مقصد بنایا۔ تصوّف تے شریعت وچ کوئی وڈا فرق نہیں۔ شریعت وچ توحید دا مطلب ایہہ دے کہ خدا دی ذات واحد اے۔ اوس نے کُل جہاں نوں پیدا کیتا اے۔ مرن جیون سبھ اوہدے ہتھ اے۔

پر صوفی لوکاں نے شریعت دے اندر رہ کے ذرا کجھ وکھری گل کیتی اے۔ اوہناں دا خیال اے کہ ایس جہان وچ اصل حقیقت صرف خدا دی ذات اے۔ آدم زاد، جنور، پنچھی رُکھ، سبزہ، دریا، پہاڑ، زمین، آسمان سبھ اللہ دے روپ نیں۔ اصل حقیقت صرف اک ای اے۔

صوفیاں دا ایہہ مسلکہ بڑا ڈونگھا تے گمبھیر اے صوفی لوک ایہنوں ایس طرح بیان کردے نیں پئی حقیقت اک سمندر اے۔ ایہدے وچ لہراں اٹھدیاں نیں بلبلے بندے تے بھنور پیندے نیں۔ ایہہ لہراں، ایہہ بلبلے تے ایہہ بھنور ویکھن وچ وکھ وکھ ای نظر

Marfat.com

آوندے نیں، پر اصل وچ دکھ نہیں ایہناں دا اپنا وجود مکدا اے تے ایہہ پانی ای ہو جاندے نیں۔ ایہدی حقیقت وچ کوئی فرق نہیں آوندا۔

ایس مسئلے نوں "ہمہ اوست" کہندے نیں۔ خواجہ فریدؒ ہمہ اوست دے رنگ وچ رنگے ہوئے نیں تے اوہدے مسئلے مقامی رنگ وچ بیان کردے نیں:

جگ وہم خیال تے خوابے
سبھ صورت نقش برآبے
جے پچھدی حال حقیقت
سُن سمجھ اُتے رکھ عبرت
جیون بحر محیط ہے وحدت
کُل کثرت شکل حبابے
نہیں اصلوں اصل دوئیدا
خود جان ہے نسل دوئیدا

تصوف دیاں رمزاں بہت ڈونگھیاں نیں۔ تصوف دی راہ وچ آدمی تے ڈونگھ ہوردی ودھدے جاندے نیں۔ عالماں نے تصوف دے مسئلے مسائل علم دے زور نال حل کرن دے جتن کیتے نیں، پر اوہناں دیاں گلاں عاماں دے فہم توں اُچیاں نیں۔ ایہناں وچوں اک مسئلہ وچھوڑے دا اے، جیہڑا روح نوں حقیقی نالوں وچھڑ کے پیا اے۔

رب دی تاہنگھ والے حیائی نوں وچھوڑا سمجھدے نیں۔ وچھوڑا تے ملن دی تاہنگھ خواجہ فریدؒ دی شاعری دی جان اے۔ ایس وچھوڑے دے بیان وچ مقامی رنگ ڈھکدا اے

سبھ صورت وچ وسدا ڈھولا ماہی
دل اساڈی کھسدا ڈھولا ماہی
رنگ برنگی اس دے ڈیرے
آپے رانجھے ہیر، تے کھیڑے
لک چھپ بھید نہ ڈسدا ڈھولا ماہی
آپ ہے مطرب مجلس کافی
آپ مواحد صوفی صافی

منکر ہو کر ہسدا ڈھولا ماہی
دل نوں تاہنگھاں لکھ لکھ چاہیں
نکلن آہیں سوجھن نہ راہیں
ہنجھڑوں مینہ برسدا ڈھولا ماہی
یار فرید نہ وِسرم شالا
اوڑک لہسی آپ سنبھالا
بے وس بے کس دا ڈھولا ماہی

ہوراں زباناں دی صوفیانہ شاعری وچ وچھوڑے تے تاہنگ دا بڑا ذکر آیا اے، پر ایس وچ عاشق مرد ہوندا اے۔ خواجہ فریدؒ نے روہی دی ریت موجب اپنی صوفیانہ شاعری وچ عاشق نوں عورت دے روپ وچ ظاہر کیتا اے تے محبوب نوں مرد دے پردے وچ رکھیا اے۔

سسی نوں وچھوڑے دا سلّھ اے۔ اوہ روہی، تھل تے ملیر وچ حیران پریشان اے پنل دی صفت ثنا کردی اے۔ اوہدی تاہنگ وچ نیر بہاندی تے کرلاندی اے:

توں بن سانوں یار ھر دم پھراں حیرانی
ماہی باجھوں سُول گھنیرے جیون ہے بے کار
جاتم دل دا جانی
دلبر جیہا ہور نہ کوئی خوبی دا سردار
صُورت وچ لاثانی
پنل چھڈ کے پکھ سدھایا کتیں زار نزار
رو رو تھیم دیوانی
عشق اولڑا پیش پیوسے دل نوں دار مدار
تن من سو سو کانی!
درد فریدؒ ہے چیز مہانگی تھیڈے دنج پار
جنڑی کر قربانی

خواجہ فریدؒ دی کافیاں وچ اینی مٹھاس تے درد اے پئی پڑھن سنن والیاں دے جذبات اُملن لگ پیندے نیں۔ ایہناں وچ مقامی رنگ بہت گوڑھا نظر آوندا اے۔ جے کہیا جائے کہ فریدؒ نے اپنی شاعری دی نینہہ اپنے ماحول تے آلے دوالے تے رکھی اے۔ تے گل پھب جاندی اے:

سندھڑے رہن نہ ڈینڈیاں　　لگڑیاں مانگھاں پل پل
روہی منگھ ملہار ڑاں　　کھمدیاں کھنمیاں اج کل
دلڑی سُکدی دیس ڈوں　　اکھڑیں ہنجواں بل بل
ڈیکھاں باغ بغوچہڑے　　جیہڑا جانوم جل بل
لانے پھوگ فریدؒ دے　　درد ولیندے دُرجل

مَیں جدوں دیس توں باہر ہُنا واں تے دیس دیاں یاداں آوندیاں تے تڑفاندیاں نیں۔ اکھیاں وچوں اتھرو کرن لگ پیندے نیں۔ سندھ دے باغ گلزار ویکھ کے مینوں روہی دی ریت دیاں لانے پھوگ جیہے بوٹے یاد آوندے نیں۔ یاد کیوں نہ آون ایہو میرے دل دے دُکھ درد دا علاج نیں۔

سندھ دریا دے چڑھدے کنڈھے تے آپ دے وڈ وڈیرے رہندے سَن، پر آپ نے روہی وچ پکے پیر ایں ڈیرا لایا تے حیاتی دا بہتا حصہ ایتھے ہی گزاریا۔ روہی دے قدرتی نظاریاں نے دل موہیا۔ روہی دی حیاتی نال پیار کیتا تے اوہدے گیت گائے۔ روہی وچوں نکلنا اوہناں نوں نہیں بھاؤندا۔ چاہندے نیں سارا ایتھے ای رہن واسر بندھ بن جائے :

ٹوبھا بنوا دے پکا تڑ تاڑ تے
سندھڑوں دُور اتاڑ تے
صبح سویریں گھوبکن ٹلیاں
جھونپڑ دے اکواڑ تے

روہی راہیں، وہیں دھماں
ہُوک پوے وچ ماڑ تے

یارا! مینوں بیابان وچ کسے پکی تھاں تے اک ٹوبھا بنوا دے، جیہڑا سندھ توں دُور تے اجیہی تھاں تے ہووے، جتھے صبح سویرے کلیاں وچوں لسی رڑکن دیاں آوازاں آون۔ ٹوبھا اجیہا ہووے پئی اوہدیاں دھماں روہی، راوے پہاڑ تے مار واڑ تیک ہون۔ اوہدا پانی کدا ناں نکھٹے نہ تھڑے تے ایتھوں جان دا کدی خیال نہ آوے۔

خواجہ فریدؒ نوں روہی دے کھنڈر تلاواں دے ٹٹے بھجے کنڈھے، ریت دے ٹبے لگدے سن پئی روہی دی روح ایہناں وچ سمائی ہوئی اے۔ ایہناں لئی خواجہ فریدؒ لئے لئے پندھ کردے نیں :

Marfat.com

سوہنیاں ٹھڑیاں ٹبے ٹھڑے　　ناز دے والے لکڑے وڑے
باہیں ٹربھے پاڑے کھڑے　　ڈٹھریں ڈوکھڑا دوں ہے مار

ایتھے پہنچ دے نیں تے سوہنیاں ٹھڑیاں، ٹبے، بھٹ تے پھبے ہوئے پیلے پیلے رنگ دے ڈھیلے، اُچی نیویں زمین تے ٹٹیاں کنڈیاں والے تلا دیکھدیاں ای بندھ دے سارے تھکیویں دُور ہو جاندے نیں۔

رو ہی وچ ون تے کریاں تھاں تھاں اگیاں ہویاں نیں۔ چیتر دا موسم آیا اے تے ذناں تے ساوے اودھے تے گلنار رنگ دیاں بیلیوں۔ تے کریاں تے لال لال تے ہرے ہرے ڈیلھے بیابان وچ اِنج پھیدے نیں، جیویں آپ بہار رنگ رُوپ بن کے اوہناں وچ سما گئی اے تے رو ہی اوہناں دے دم نال رشکِ ارم بن گئی اے۔

کڑیاں تے ٹیاراں تیلیاں دیاں پھیپاں گلاں وچ پا کے ٹرپیاں نیں۔ ہُن رُکھاں نال آگیاں نیں۔ بیلیوں تے ڈیلھے تروڑ تروڑ ڈھیریاں لاندیاں تے پچھیاں وچ پاندیاں نیں۔ فیر ہسدیاں کھیڈیاں کلولاں کردیاں پنڈ ول مُڑ پیندیاں نیں :

آچنوں رل یار بیلوں پکیاں نی دے
کئی بگڑیاں، کئی ساویاں پیلیاں　　کئی بھوریاں کئی پھکڑیاں نیلیاں
کئی اُودیاں گلنار کٹوئیاں رتیاں نی دے
پار تھئی ہے رشکِ ارم دی　　سُک سڑ گئی جڑھ ڈوکھ تے غم دی
ہر جا باغ بہار ساکھاں چکھیاں نی دے
جال جلوئیں تھئی آبادی　　پل پل خوشیاں دم دم شادی
لوک سہنس ہزار کل نے پھکیاں نی دے
حوراں پریاں ٹولے ٹولے　　حسن دیاں ہیلاں برہوں دے جھولے
رانیں ٹھڈیاں ٹھار، گوٹلیں تتیاں نی دے

خواجہ فریدؒ قدرتی نظاریاں دے کیوے سن۔ رو ہی وچ جتے پلے تے پروان چڑھے۔ ایس لئی قدرتی نظاریاں دا بیان کردے نہیں رجدے۔ ساون دا مہینہ ہر تھاں تے آوندا اے تے اپنا رنگ وکھاندا اے۔ ساون آوندا اے تے فریدؒ ہوراں سدھراں تے تاہنگھاں یاد آجاندیاں تے اڈیکاں لگ پیندیاں نیں :

Marfat.com

دل دردوں ہُن ہاری و دیار
دل کریں ہا کاری و د یار
زلف سیاہ تھئی نانگ ورادھے
ڈنگ مریندے کاری و د یار
لُوں لُوں سیڑھاں جاری ودیار
سانوں آویں نا ترسا دیں
موسم چیت بہاری ودیار
گھر گھر تھئی گلزاری ودیار
ڈر کر دَبلے کُوڑ دلاسے !
لُٹ نیتوں دل ساری ودیار
مَیں واری لکھ واری ودیار
تھل بر رعوہی روہیں راویں
رُلدی ڈوکھڑی ماری ودیار
بار برہوں سر باری ودیار

بدل آئے نیں تے مینہ دے چھٹے پین لگ پئے نیں۔ ریگستاں دے رکھاں اُتے پھل آگئے نیں۔ اِنج لگدا اے کہ قدرت نے ٹہنیاں دے گلاں وچ سونے دے ہار پاوتے نیں بوٹیاں سہاگ دے گھُنڈ کڈھ کے پیار دے گیت گا دندیاں نیں ٹبیاں دیاں چنیاں جناں وچ کیسر دی خوشبو رچی ہوئی اے۔ ٹھنڈی ٹھنڈی پھوار وچ بھج بھج جاندیاں نیں۔

روہی اک گمنام جیہا علاقہ اے، پر خواجہ فریدؒ نے روہی دی حیاتی نوں انج بیان کیتا ہے کہ پیچ پیچ تصویر کھچی جاندی اے :

ہر دھت سنجڑی روہی — اے دل دیوانی ہوئی
واہ پنل یار من بھاندا — واہ داروں درد دلاں دا
ونج آکھیں قاصد بھلڑا — ہے ساون سخت اولڑا
تھئی راہی ہر ڈو جلساں — دل راہوں مول نہ ولساں
ونج ساتھ پریندے رلساں — وچ روہی کرسوں بولی

روہی دے ویرانیاں نوں ویکھ کے خوف آوندا اے، پر خواجہ فریدؒ دی کافی نوں سنن پڑھن والا بے وس ہو جاندا اے کہ اوس جوہ نوں ویکھے، جتھوں دا وسنیک پنوں سی، جیہڑا دل دے دکھ دا وارو سسی نوں جدھیاں اڈیکاں نیں۔ ساون دا مہینہ ایتھے وی آوندا اے تے سُتیاں ہویاں پیڑاں جاگ اٹھیاں نیں۔ سسی ٹر پیندی اے پئی دل دے جانی نوں لبھ کے روہی دے وچ لیاوے۔

آلے دوالے دی تصویر کھچن لئی خواجہ روہی دے اجیہے لفظ چُن دے نیں۔ اوہناں وچوں من بھاندے رنگ بھر دیندے نیں تے اوہناں دی گونج کڑھک گاٹک دیاں سُراں بھی سُنائی دیندیاں نیں:

بدلے پورب ماڑ ڈکھن دے　　کجلے بھورے سو سو دان دے
چارے طرفوں زور پون دے　　سارے جوڑ وساون دے
ڈلیاں پنگھاں ساویاں بیلیاں　　راتیں کھمناں کھمن رنگیلیاں
گج گج ماحاں گجن رسلیاں　　وقت سنگار سہاون دے
روہی راوے تھیئیاں گلزاراں　　تھل چترانگ دی باغ بہاراں

روہی تے راوے گل و گلزار تے تھل چترنگ دی باغ بہاراں تھی گئے نیں۔

پورب ولوں تے ماروا ڑ ولوں کالے بھورے تے سو سو رنگ دے بدل ٹرے آوندے نیں۔ ہر پاسیوں ہواواں دا زور شور پیا سنیندا اے۔ دن ویلے ست رنگی پینگ آسماناں تے نظر آوندی اے۔ رات نوں بدلاں دی گونج تے بشک دلاں نوں بھاوندی اے۔ ہار سنگار دے دن ہن آئے نیں۔

خواجہ فریدؒ بہت اُچے شاعر سن۔ پر روہی دے لوکاں وچ رہے تے اوہناں دے دلاں دیاں گلاں کیتنیاں۔ اوہناں نے گل و بلبل، سُنبل تے ریحان دا ذکر نہیں کیتا۔ اوہناں نے ریت دیاں ٹبیاں، ڈھیلیاں، ٹوبھیاں، پیلوں، ڈیٹھیاں، لانے، پھوگ، کریر، کنڈے دا ذکر کیتا اے، جیہناں نال عاماں دا واسطہ ہندا اے:

روہی رنگ رنگیلی چک کھپ ہار حمیلاں پاوے
بوٹے بوٹے گھنڈ سہاگوں، گیت پرم دے گاوے
کیسر بھنڑی ہولی چنری، دل دل مینہ پوساوے
پورب ماڑ ڈکھن دے بادل کوئی آوے کوئی جاوے

Marfat.com

سانوں میگھ ملہاراں سہجوں تھلڑیں مال نہ مادے
پیسوں پانی دھار و دھاری ڈلیوں جھوک نزاوے

روہی دی حیاتی دے ہر پاسے تے خواجہ فریدؒ دی نظر اے۔ کوئی نظارہ اوہناں توں لکیا چھپیا نہیں۔ روہی دا ذکر کردیاں اوہناں دا چاپڑا نہیں ہوندا۔ نازک تے ملوک جٹیاں ویکھدے نیں تے کدھر خیال جا پیدا اے:

وچ روہی دے رہندیاں نازک نازو جٹیاں
راتیں کرن شکار دلیندے ڈلیاں ولوڑن بٹیاں
گجرے تیر چلاون کاری سے سے دلڑیاں پھٹیاں
کر کر درد منداں کوئی زخمی ہے ہے بدھن نہ پٹیاں
کئی مسکین مسافر پھاتے چوڑ کتونے نوٹیاں

مکدی گل ایہہ اے پئی خواجہ فریدؒ ہوراں دی شاعری وچ تصوف دے مسئلے ہون۔ یاں عشق مجازی دا ذکر اذکار ہووے، اوہناں تے روہی دے مقامی رنگ دی چھاپ ضرور لگی ہوئی اے۔

خواجہ فریدؒ ہوراں دا ایس علاقے تے بڑا احسان اے۔ اوہناں دے پاروں باہر دیاں لوکاں نوں دی پتا اے کہ روہی دی اک علاقہ اے، جیس نے خواجہ فریدؒ جیہا وڈا تے سرکڈھواں شاعر پیدا کیتا اے۔ جد تیک روہی قائم رہے گی خواجہ فریدؒ ہوراں دا ناں دی زندہ رہے گا۔

○

جناب ڈاکٹر وحید قریشی

مولوی غلام رسول آتے اوہناں دی یوسف زلیخا

شاعر عام طور تے دو طرح دے ہوندے نیں، کجھ اوہ جیہڑے پچھلے شاعراں دی ٹوری لیک توں ایدھر اودھر نہیں ہوندے، کجھ اوہ جیہڑے پچھلیاں شاعراں توں وکھ اپنے من دی سندرتا وچ جھات پا کے دوجیاں نوں حیاتی دیاں انوپ تے اچرج گلاں دسدے نیں۔ ٹھکدی گل ایہہ دے پئی دونویں طرح دی شاعری وچ دل لگی نال ای کم بنداا اے تے جے شاعر اپنے آپ نال ٹھکی ٹھوری توں کم لینا شروع کر دوے، فیر نہ پہلی قسم دی شاعری وچ جان پیندی اے تے نہ دُوجی قسم دی شاعری ای کسے کم آوندی اے۔ تُک نال تُک رلان والا شاعر قافیے دا قافیے نال میل کر کے شعر گھڑن والا بھانویں کتنے ٹھوکویں تے سوا دے شعر لکھ لوے، اوہدی گل وچ اوناچر رس نہیں ہووے گا جناچر اوہ اپنے من دی بتی نال آلے دوالے دی دنیا وچ کھلرے ہوئے ہنیریاں وچ جھات پا کے اپنے کلچر دیاں ڈونگھیاں رمزاں نوں نہیں پچھاندا۔ بھانویں شاعر بنی ہوئی لیک دا ہووے تے بھانویں اوہ دوجیاں توں وکھ ہو کے ٹُردا ہووے، اوہنوں اپنے کلچر نالوں دُور جا کے اوہدی پرکھ تے کھنگال توں بناں نہ اپنا آپ لبھدا اے تے نہ اوہ دوجیاں لئی کوئی راہ بنا سکدا اے۔ اپنی ذات دیاں تجربیاں اُتے چڑھ کے انا الحق دا نعرہ وی تاں ای لگدا اے پئی اوہ اپنی سمجھ تے پرکھ نوں اپنے ورثے دی دھار تے لا کے ویکھے۔ ایہہ کم دونویں طرح دے شاعر کر دے نیں، پر دوآں دا ایس منزل تیک اپڑن دا اپنا اپنا طریقہ اے۔ کوئی تاں اپنے تجربیاں نوں اپنے توں پہلاں دے شاعراں دے تجربیاں نال رلا کے تے اوہناں دیاں بنائیاں ہوئیاں راہواں تے ٹُر کے اوہناں دیاں رمزاں نوں اپنے آپ وچ گھول کے اوہناں دے سمبل (SYMBOL) نوں اپنے جی دی جندڑی نال لا کے حیاتی دے اُڈ وا ڈ تجربیاں نوں ٹھوک وجا کے ویکھدا اے تاں کدھرے جا کے اوہنوں اوہ چانن ملدا اے، جیہڑا اوس نوں حیاتی بارے اِک نواں سواد تے اِک نواں وطیرہ

Marfat.com

دیندا اے۔ شاعر دی اپنی ذات اکو تندتانی وچ نسج کے اپنا آپ وکھاندی اے۔ دوجے پاسے اوہ شاعر اے، جیہڑا پچھلے شاعراں دل نظر بھر کے نہیں ویکھدا، نیڑے ڈھک کے نہیں بہندا، اپنی وکھری مجلس لاندا اے تے ثقافت دے رچے ہوئے رنگ روپ نوں پچھلیاں شاعراں دے چانن نالوں اُڈ کر کے حیاتی دے بھید وکھرے ای رنگ وچ لبھن دا چارہ کردا اے۔ ایہہ شاعر دی زندگی دیاں رمزاں تے اوہدے وطیریاں نوں جاندا اے، پر اوہدا لہجہ دُوجیاں نالوں ڈھیر وکھرا تے ڈھیر نواں ہوندا اے۔ زندگی دیاں اوہ حقیقتاں اوہ وی ویکھدا اے، پر اوہناں دی شکل کجھ ہور دی ہور کر لیندا اے۔

مولوی غلام رسول ہوری پہلی طرح شاعر نیں۔ مغلاں دے اخیر ویلے عربی تے فارسی جیویں ساڈیاں ہڈیاں وچ رچ گئی سی، مولوی ہوری اوس توں پلو نہیں سن بچا سکدے۔ رنجیت سنگھ دے مرن پچھوں سکھاں نے پنجابی دھرتی وچ سکھا شاہی دا جھنڈا گڈیا تے ملک دی مٹی بالی اتے اوس توں ڈھیر پہلاں نادر تے ابدالی دے حملیاں نے لاہوروں اگا نہ تائیں ایتھوں دیاں لوکاں نوں زندگی بارے جو تصور دتا سی، اوہ مولوی غلام رسول ہوراں دے جنم سال تیکر لوکاں نوں نہیں سی بھلیا۔ دنیا نوں چھڈ چھڈا کے گھٹے لگ بہنا، باہر دی لونوں چھڈ کے اندر دا دیوا بالنا، دوجیاں لئی ایثار تے قربانی دینا تے دوجے ملی تے مذہبی اصولاں ولوں غافل ہو کے ہار من لینا، زندگی دے کم آؤن والے اوہ گُر جیہناں دی مار اپنی ذاتوں باہر نہ ہووے، ذات دا اوہ حصہ جیہدے وچ نیڑے دے کماں نوں سوارن دا خیال ہوندا اے، کہانی دیاں بعضیاں ٹوراں نوں ہور ہور پاسے لا کے تے کہانی دی مہار نوں سجے کھبے پھیر کے لوکاں نوں حیاتی بارے کجھ مقولے دین دی رُوں ایس زمانے دے دوجے شاعراں وچ وی سی تے مولوی غلام رسول ہوراں دی ایسے ای جرنیلی سڑک اُتے پینڈے مارے نیں۔ جدوں بھرا یوسف نوں لے ٹرے تے کہانی چلدیاں چلدیاں ٹھہر گئی، مولوی ہوراں اکو تھاں قدم ٹکا کے اپنی گل لوڑی فرماندے نیں:

ویہ پیارے یوسفؑ تائیں لے ہو گئے روانا
کھوٹ دلیں پُر حسد دل جاناں، شیریں کار زباناں
سوہنا رنگ جویں تربوزے باپ نظر کر ڈٹھے
تے تُلخ چکھنے سو جاپے مزے بُرے رنگ مٹھے
ویکھ دلا ایہہ دنیا اینویں موہ رنگوں نہ کھتے
مزہ چکھے سو نہ مُڑ تکے چھوڑ تعلق نتے

Marfat.com

رنگا رنگی چھوڑ رنگیلیا رنگ رنگت وچ وستے
جے غافل دل ماہر ہووے بہت رووے کم ہستے
ہو ساقی ایہہ راہزن دنیا شکل جیہدی ظلمانی
ولاں چھلاں دے پردیاں اندر چمکے ہو نورانی
مے رنگین رنگت دے خم تھیں ہر رنگ نال پلاوے
لٹ سدھاوے، مار گواوے تے اجے سمجھ نہ آوے
پردہ چا اگھاڑ نہ ویکھیں ڈول رنگیں دم ہاریں
ویکھ تڑف دل کس دے اٹیں عشقوں لافاں ماریں
بے رنگی وچ رنگ سہاندے تینوں نظر نہ آئے
چھوڑ رنگاں دی یاری یارا، یار جمال وکھائے
وانگ پتنگ شمع دے شعلے کیوں جھڑجان جلاویں
دُوروں سیک لگن دے ویلے کیوں نہ پر ہٹاویں
رحم نہیں وچ جس دی یاری کیوں اس نوں گل لاویں
جھُور مریں مت اوگت جاویں جے نہ رمزاں پاویں
موڑ قلم دل کدھر وگیوں کھول نہ زخم نہانی
برہوں دہین جھلیدیاں ٹھاٹھیں موج وگے طوفانی

ایسے طرح ہور وی کئی تھاواں تے کہانی دیاں لگاماں کھچ کے مولوی غلام رسول اپنے وچ وسی ہوئی دنیا دا قصہ چھوہ بہندے نیں تے حیاتی بارے بزرگاں دے اکھان تے نصیحتاں دی لام ڈوری لیا کے پڑھن والے نوں جیون کتھا سناندے نیں۔

یوسف زلیخا دا مسلمانی قصہ قصیاں وچوں اخلاقی درس تے روحانی اشاریاں دا بہت سدھا تے سانواں طریقہ اے۔

یوسف نیکیاں دا پُتلا تے اوہدے بھرا برائیاں دی پنڈ نیں۔ یعقوب باپ دے پیار تے پیغمبراں اتے پیغمبری وقت آون دا نمونہ اے۔ اکو باپ دے کئی پُتر ہوندے نیں، پر اوہنوں اوہناں وچوں کوئی بہتا ای چنگا لگدا اے تے دوجے بھرا اوس بھرا دے ویری ہو جاندے نیں۔ نیک پتر اپنی نیکی دے باوجود بداں دی بدی دا شکار ہو جاندا اے۔ قدرت اوہدی آزمائش کردی رہندی اے تے اوہ

دکھاں دا مقابلہ کردا چلا جاندا اے۔ حسن اوس نوں بدی دل لانا چاہوندا اے۔ زلیخا نفس امارہ دا رُوپ اے۔ اوہ بدی دل لاندی اے، پر نیک بندہ ہر اوکڑ ڈھوں نکل جاندا اے۔ اخیر وچ زلیخا دا عشق دنیاوی راہوں توں نکل کے سچے عشق تائیں جا اپڑدا اے اتے حضرت یوسف دی ادہدے صادق جذبے دی قدر کر کے ادہدے نال پیار کرن لگ پیندے نیں، اوڑک نیکی دی فتح ہوندی اے۔ ایس سارے قصے وچ نیکاں لئی کئی ہور دی سبق نیں۔ خدا دے نیک بندے مشکلاں توں نہیں گھبراندے۔ بداں دی بدی تے نیکی ہمیشہ غالب آوندی اے۔ دنیا وچ کئی بھائی یوسف دے بھائیاں وانگ اللہ واسطے دا ویر پا کے بگھیاڑ دا روپ دھار لیندے نیں۔ اوکھے ویلے عام لوکاں تے ای نہیں پیغمبراں تے وی آوندے نیں۔ انسانی کمان وچ اللہ دی رضا بناں کوئی وی کامیاب نہیں ہو سکدا۔ انسان بھانویں کنّاں ای زور لاوے، جو کچھ اوہدی قسمت وچ اے، ہو کے رہندا اے۔ ایتھے کسے نیک توں نیک بندے دی وی واہ نہیں لگدی۔ ایہو جیہیاں کئی نیک بنان والیاں گلاں ایس کہانی وچ پائیاں جاندیاں نیں جس پاروں سانوں ایہہ قصہ اپنی زندگی دیاں دوجیاں حقیقتاں نال کھیہہ کے لنگھدا ہویا لگدا اے۔ مولوی غلام رسول ایس قصے دے ایہو رنگ نکھار کے ساڈے سامنے لے آوندے نیں۔ اوہناں دے زمانے وچ انسانی زندگی دیاں ایہہ بنیادی گلاں لوک بھلاندے جا رہے سن۔ عقل تے جبلت وچ ٹکر ہو چکی سی۔ لوک دنیا داری تے مذہب دا جوڑ بھُل کے اللہ دی رضا توں اپنیاں تدبیراں نوں اُچیاں سمجھن لگ پئے سن۔ مذہب دیاں قدراں نوں بھُل جان والی مخلوق نوں یوسفؑ زلیخا دا قصہ اپنے پاتراں دی مدد نال نیکی دی چنگیائی، بدی دی اوڑک بھیڑے نتیجے، جبلت دی عقل دے سامنے ہار، ایہو جیہے درس دی ایس زمانے نوں لوڑ سی۔

اوس زمانے وچ جامیؒ دی یوسف زلیخا ایس دھرتی اندر بہت پڑھی جاندی سی۔ مولوی ہوراں ایسے بنے نال بنا بنایا اے۔ کہانی دی عام تند جامیؒ ہوراں کولوں لئی اے۔ ایہناں توں پہلاں وی کئی دوجے شاعر ایس قصے نوں پنجابی نظم وچ ڈھال چکے سن۔ مثلاً حافظ برخوردار، عبدالحکیم ملتانی (۱۲۱۸ھ)، صدیق لالی (۱۱۳۳ھ) احمد یار تے ہاشم شاہ، پر جو مشہوری مولوی غلام رسول نے پائی اے، اوہ ہور کسے نوں نہیں لبھی۔

قرآن شریف نوں پڑھن والے ایس قصے نوں جانوں سن تے مولانا جامیؒ دی یوسف زلیخا پڑھ کے لوک ایس قصے دی ونڈ توں وی جان گئے سن۔ مولوی ہوراں دے پڑھن [illegible]

ہر تفصیل نوں جاندے تے پچھاندے سن۔ ایس کر کے کہانی کہن والے لئی ایس دا کوئی حصہ چھپانا تے فیر ہولی ہولی کھولنا ضروری نہیں سی۔ مولوی ہوراں کہانی وچ پیچ پان دی لوڑ نہیں سمجھی۔ کہانی نوں چھپان دی تھاں تے اوہ تھاں تھاں تے اوہدے تار کھولدے جاندے نیں۔ اوہ کہانی نوں سوادلاتے نگر (PITHY) بنان لئی اوہدے وچ رنگ رنگ دے جذبات بھردے نیں تے ہر تھاں اگلی گل پڑھن والے نوں آپے ای اپنے اعتماد وچ لیاکے دسدے جاندے نیں۔

اصل وچ مولوی ہوری صوفی بزرگ سن۔ اوہناں یوسف زلیخا دے قصے نوں اپنے صوفی خیالات دا وسیلہ بنایا اے۔ جتھے قصے نوں سوکھی طرح چھڈ کے دینی پرچار کرسکدے سن، اوہناں فرق نہیں کیتا۔ زندگی بارے سنے بنائے مقولے، پچھلیاں دیاں گلاں داتت کڈھ کے دسنا، نیکی دی تلقین تے اپنا آپ مار کے اصولاں نوں بچالین دا درس، ایس قصے وچ مولوی ہوراں چنگی طرح دسیا اے۔ قصے دی ساری ونڈ پرانی اے۔ اوہناں ایہنوں بہتا بنان سوارن وَل دھیان نہیں کیتا۔ زبان تے رمزاں دی پکھ وی فارسی دیاں کہانیاں نالوں وکھری نہیں۔ استعارے، تشبیہاں تے خیال دیاں ڈھلکاں وی فارسی وچ چھاپ رکھدیاں نیں۔ وجہ خبرے ایہہ دے پئی اودوں فارسی ساڈے دینی سرمائے دا حصہ مُنی جاندی سی تے مسیتاں وچ عربی فارسی پڑھے ہوئے لوک اپنی علاقائی زبان لئی فارسی بوہے کھلے رکھدے سن۔ اوہناں دے خیال اندر ایہناں وچ مسلمانی مذہب دا چوکھا ذخیرہ سی۔ اوہ تے علم دے بھکھے سن۔ ایس کر کے اوہناں نوں اپنے رنگ دی شے جتھے دی لبھی، اوہنوں اپنی ہک نال لالیا۔ اپنے مسلمانی کلچر نال ڈھک کے بہن نال اوہناں اوہدے اوہ اُتلے رنگ دی اپنے رنگ وچ رلائے، جیہڑے کئی صدیاں دی فارسی شاعری وچ رَچ مچ کے ساڈی جھڑی دا حصہ ہو گئے سن۔ فارسی شاعری وچ محبوب دے سراپے دا پنتیرا کجھ مثالی سی۔ اتے بعضیاں تشبیہاں تے استعاریاں نال چوکھا پکا بجھ گیا سی۔ مولوی ہوراں دیاں زنانیاں تے مردانیاں مُورتاں وی ایسے رنگ وچ ڈبیاں ہویاں سن۔ حضرت یوسفؑ تے بازغہ دوہاں دیاں شکلاں فارسی تشبیہاں تے استعاریاں نال بیان کیتیاں نیں تے پتا نہیں لگدا کہ اسیں فارسی پڑھدے آں کہ پنجابی۔ ذرا ویکھو حضرت یوسفؑ دا حلیہ شریف انج درج فرماندے نیں:

پیشانی تھیں نور ندی دی لہر چھڈے لشکارے
عین بعین دونین ستارے چمکن دوہاں جگ تارے

Marfat.com

ابرو ابر بہار کرم دے چاہڑی گھٹ پرکارے
مژگاں دی ہر نوک ترکھی دیندی روک نظارے
اکھیں دے وچ سرمہ بھریا پیونے نال پیارے
ویکھدیاں دیاں دھیریاں اُتے دھار دھری تلوارے
واہ چمکارے وچ رخسارے جان جگر بلہارے
لعل لباں دیاں لالیاں اتے لعل بدخشاں وارے
دریاں درلیاں نداں اُتے وارے چند ستارے
دل قربان ذقن دی طرزوں غب غب دے وچکارے
محبوبی تے خوبی والے سبھ سنگھار سنگارے
لا خوشبو بدن پہنائے زیبا جامے سارے
کمر بدھا اک سوہنا پٹکا ہتھ عصا پکڑایا
اوہو عاصا جنت والا، جو جبریل لیایا

بازغہ دا کھ انج دسدے نیں:

بازغہ نام وسے اک عورت سرور مصر نواحی
عادیاں دی وچ قوم اس دی سرداری تے شاہی
پہلی عمر کنواری رعنا سرو چمن دا پورا
زہد لٹے تے صبر لٹاوے اوس دا ناز نہورا
جدوں نگاہوں اکھیں کھولے تیر چھڈن دو غمزے
بھواں کماناں چشم دو ناوک آب نشہ وچ رمزے
اوہ دو نین اداسیاں والے مستی تھیں متوالے
جیہنہ دل وگدے کاری لگدے وانگ غضب دے بھالے
ساقی نین خماریاں والے بھر بھر دیہن پیالے

انج مولوی ہوراں پندراں دیہاں شعراں وچ بازغہ دا نک نقشہ اگھیڑ دتا اے۔ ایہہ زلیخا نہ پنجاب دھرتی دی تینوں اے نہ مصر دی ملکہ اے۔ ایہدا مہاندرا تاں شیریں نال رلدا اے۔ اوہ تے ایران دی سوانی جاپدی اے۔ تشبیہاں اوہی ساریاں فارسی ادب دیاں نیں، پر بے سوادیاں

Marfat.com

نہیں۔ مولوی ہوراں بارے میں اگے ایہہ آکھیا سی کہ اوہ اوہناں شاعراں وچوں نیں جیہڑے دو جیاں شاعراں نال رل کے چلدے نیں۔ فارسی شاعری دے سارے ڈھنگ اوہناں تے چانن نیں۔ اوہ ایسے روپ نوں اپنے ذاتی تجربے دی سان تے لا کے اوہنوں تلوار بنا لیندے نیں۔ بعضے ویلے اوہ اپنے دلوں دھیکیاں وی کردے نیں۔ کٹنی دا نک نقشہ اوہناں دے ایس کمال دی بڑی چنگی مثال اے۔ بدصورتی وچ حسن لبھ لینا نکتے جیہے شاعر دا کم نہیں۔ ایہدے لئی بڑی ڈونگھی نظر تے سرت دی لوڑ اے۔ مولوی ہوراں کٹنی دی تصویر کھچ کے پنجابی ادب وچ دل کھچ تے باکمی مثال قائم کیتی اے۔ فرماندے نیں:

نویں چڑیل، پرانی آفت، تن ہلکا، رگ بھاری
دوہرا قد، اکاہرا چمڑا، مُٹھ کوُ دیہی ساری
تن پیلا تے نیلیاں ناڑیں زلفاں تے چٹیائی
بھری فریبوں، خالی زوروں، طاقت بدن نہ رائی
عمر بڑی تے آس چھٹیری، قدم نکے دم ملے
دال سدھے تے ونگیاں ہڈیں بے وس جوڑ نکمے
اُچے ہڈ تے نیویاں گلھاں، تن منقوش جریدہ
پُرول وانگ ترکلے قامت پردنج چگن کشیدہ
ثرب صفاق مراق تیہاں نے پیٹ اگاڑی دھریا
مکروں دنیا نوں لُٹ کھادا تے اجے بھرت نہ بھریا
جھمنیاں دا وال نہ کوئی، بھواں بھوائیاں ہوئیاں
داغ سیاہوں دونویں اکھیں کُھب چڑھائیاں ہوئیاں
چھلے وار دونویں لب سُکے گھسڑ وڑے وچ بٹاں
پیری ضعف چڑھایاں فوجاں دند گئے وچ لٹاں
گردن ٹوئے اگے پچھے کرو وگائی ہوئی
جھل بڈھیپے نے وچ چہرے گرد اڈائی ہوئی
ماس پرانے کاغذ والی صورت پائی ہوئی
پسلیاں دے دوہیں پاسیں مسطر لائی ہوئی

Marfat.com

پنجر چھاتی منجر کاتی ہس گلے دا کھورا
ٹھوڈی بوڑی روڈی جھوڈی تے وچ غدر نہ بھورا
دو پستاں وڈیریاں مشکاں آب نچوڑے ہوئے
اِک رگ شکم ہٹھا ہاں دہتیا تونبے توڑے ہوئے
کن تنبو دیاں چھلاں ورگے نک سکا سک کالا
تنگ منہا مونہہ مگروں کھلا جس وچ جیبھ نوالا
سن رخسار لباں مونہہ جاپے چھبڑ سکا ہویا
یا ماصی تے وقت نزع دا گویا ڈھکا ہویا
انگلیاں کف دستاں اندر کیلیاں ٹھوکیاں ہوئیاں
بھٹھ بغلاں وچ بنھ مواتے باہاں جھوکیاں ہوئیاں
گوڈے گنڈھاں گٹے منکے کھچاں ڈونگھ کھوانے
لک کبا تے ناف نگھیرا وجے ہوئے نشانے
کمر موٹیری ساق چھوٹیری موٹی دھون بھتیری
سری پسیری نری لوٹیری مکروں جمع اندھیری
سر تے تے پیروں ڈولے قدم نہ پوے ٹکانے
جاں بولے سو دلاں جھلاندا ہڑھ وگ پوے دھگانے

بازغہ دے حسن دی دکھ یوسفؑ دے جمال دا اثر، زلیخا دے خواباں دی تعبیر، سبھ وچ ایہو رچیا وسیا مزا اے۔ زلیخا دا ہجر وچ غش کھانا تے بار بار ڈگنا، میر حسن دی سحر البیان وچ بدر منیر دے عشاں دا نگرای لگدا اے۔ ساڈیاں مسلمانی کہانیاں دے پاتراں دا رونا ہسنا تے گل بات کرنا سبھ اِکو رنگ وچ ڈبیا ہویا اے۔ کہانی دے سارے پاتر فارسی اُردو مثنویاں دے کرداراں دا نگ مثالی نیں۔ جیہڑے نیک نیں اُت نیک، جیہڑے بد نیں پچ کے بد۔ یوسفؑ نیک، بازغہ بد تے اوہ جیہڑی یوسفؑ نوں سمجھان جاندی اے بدی دی بڑی وڈی مثال اے۔ اُتے دتے ہوئے شعراں وچ اوہدا حلیہ ویکھو تے مولوی غلام رسول والکمال دی ویکھو پئی بدی نوں حلیے دی مدد نال مولوی ہوراں نیں اک علامت بنا دتا اے۔ مجرد خیال نوں اوس ڈاتن دی تصویر وچوں جس محنت تے شاندار طریقے نال مولوی صاحب نے کڈھ کے بنایا اے، اوہ اوہناں

Marfat.com

دے فنی کمال نوں وسدا اے۔

پاتراں توں اُڈ مولوی ہوراں پنجابی وچ فارسی شاعری دے دوجے سبھا کھپائے نیں۔ شعراں دے وچ وچ قافیے جڑن تے کرن دا رنگ وی کوئی ایہناں کولوں سکھے:

راتیں یار پرانا ملیا نویاں گلاں والا
روہڑ دگایا، توڑ اڈایا، ایہہ دل سلاں والا
سلی نوں سل گیا کرگل گیا کچھ کائی
چنگا بولیا، پورا تولیا، فرق نہ رکھیا رائی

قافیے دا ایہہ میل تے دوجیاں صنعتاں دا جوڑ مولوی صاحب دی پنجابی شاعری تے فارسی دا چوکھا رنگ چڑھا گیا اے۔ تھاں تھاں، ڈاڈھیاں اوکھیاں صنعتاں نوں وی اوہ شعراں وچ ٹکا گئے نیں۔ اپنے ذاتی نسخے وچ اوہناں ایہناں دی آپ ای دس پا دتی اے اتے فٹ نوٹاں وچ پڑھن والے لئی گل کھول دی چھڈی اے۔ مولوی ہوری عالم فاضل بندے سن، ایس واسطے اوہناں پنجابی زبان وچ علمی گلاں دا وادھا کیتا اے۔ فارسی دے عام قصیاں وانگ یوسف زلیخا وچ تھوڑی گل نوں بہتی تھاں وچ لا کے تے ای ایم فاسٹر ہوراں قول مطابق وقت (TIME) نگار نال دھکا کر کے اوہناں تھاں (SPACE) نال وٹا چھڈیا اے۔ تھاں تے وقت دا ایہہ آہڈا کہانی دے جوڑاں نوں ڈھلا کر گیا اے۔ اوہدے وچ اختصار باقی نہیں رہ سکیا۔ جیہڑی گل سوکھی طرح دو چار شعراں وچ کہہ کے ٹورنوں برابر کر سکدی سی، اوتھے شعراں تے شعر آکھ کے قصے دے قدم ہولی ہولی سُٹّے نیں، پر ایہہ تے ساڈیاں ساریاں پرانیاں کہانیاں دا وطیرہ اے۔ ایہہ کہانیاں انج ای ہولی ہولی ٹردیاں نیں۔ ایہناں وچ ساری کہانی نوں رلا کے کوئی شکل نہیں بنائی جاندی، باریکیاں اتے وال دی کھتل نوں ویکھن دا چارہ ہوندا اے۔ بس ایس تے سُنیاریاں وانگوں نگ جڑ دے آں۔ زیور دی شکل نوں نہیں ویہندے تے اوہدے اُتے مینا کاری کردے آں۔ مولوی ہوراں وی کہانی نوں ڈُڑکی نہیں لایا، پوتیے ٹوریا اے۔ ایس کر کے ایس کہانی نوں اپنے ملک دیاں دوجیاں کہانیاں توں اڈ کر کے نہیں ویکھنا چاہی دا۔

یوسفؑ زلیخا وچ کئی تھاں شاعر بڑا اُچا چلا گیا اے۔ زلیخا دا عشق وچ بے قرار ہونا، یوسفؑ نال وصل دا تقاضا کرنا، یوسفؑ دا انکار، زلیخا دا اصرار، مصر دیاں تینویاں دا ویکھ کے عاشق ہونا، ایس قصے دے اوہ حصے نیں جیہناں دا جواب یوسفؑ زلیخا دیاں دوجیاں قصیاں

Marfat.com

وچ ٹاواں ٹاواں ای ملے گا۔

مولوی ہوراں دی شاعری دا ایس توں وی وڈا کمال ایہہ وے پئی ہر تھاں جذبے اپنے پورے زور نال، اک ہڑ آئی ہوئی ندی وانگ چلدے جاندے نیں۔ کدھرے زور نہیں ٹٹیا۔ جذبات گھمن گھیریاں پاندے، درختاں نال زور مار دے، پہاڑاں نال ٹکراں لیندے، شور مچاندے، اگا نہہ ای ودھدے جاندے نیں۔ بھانویں زلیخا ہووے بھانویں یوسفؑ، بھانویں یعقوب ہووے بھانویں یوسفؑ دے بھرا، سبھو ایس طوفان وچ اپنا اصلی روپ دکھاندے گوشت دے پُتلے نیں۔ کوئی وی اینا اُچا نہیں پئی اوہدے دل دے ہلاریاں دا پتا نہ لگ سکے۔ طوفان اٹھ دا اے تے سبھو ڈول جاندے نیں تے اپنے انسان ہوون نوں نہیں چھپا سکدے۔ ہر اک دا اصلی رنگ شیشے وانگ دُوروں ای دس پیندا اے، پر اک گل وچ تے سارے ای پاتر اک دُوجے نال ملدے نیں۔ ایہناں دے روں تے ہسن دا رنگ اکو اے۔ ساڈے شاعر جذبے نوں نہیں سن جان سکدے، جد تیک اکھاں نال نہیں سن ویکھدے۔ ایتھے دی ہر روں والا ہتھاں نال پٹدا اے، وال پٹدا اے، ہتھ پیر ہلاندا اے تے بوہے بوہے ٹکراں مار دا اے۔ اندر ای اندر بھسم ہو کے رہ جاندا تے اپنے غم نوں گھٹ وٹ کے پی جان دا ول کسے پاتر نوں نہیں آوندا۔ حضرت یعقوبؑ دے وین تے اوہناں دی دھی دے وین اکو جیہے نیں۔ حضرت یوسفؑ جد بھراواں دے سامنے بے وس ہوندے نیں، تاں اوہ وی اپنی بھیکن وانگر ای نس بھج کردے نیں۔ باقی روں پٹن والے وی ایسے طرح روندے پٹدے نیں۔ ہسن والے وی کھلے ڈھلے چپکاں مار کے ڈنڈ پاندے نیں۔ ساڈیاں وڈیاں توں وڈیاں مثنویاں وچ وی جذبات دا بیان ایسے طرح اپنے جسم دی ہل جُل نال ای دسیا جاندا اے۔ مولوی ہوراں دی ایسے طریقے نوں ورتیا اے۔ اوہ دوجیاں نالوں وکھ ہو کے نہیں ٹُرے۔ ایسے وچ اوہناں دی وڈیائی اے تے ایہہ وڈیائی خاص کر تصوف وچ آ کے ہور وی چنگی لگدی اے۔

اوہناں دا ایہہ صوفیانہ لہجہ وی بُلھے شاہؒ، باوا فریدؒ تے خواجہ فریدؒ نال اینا نہیں رُلدا جتاں جامیؒ تے دوجے فارسی شاعراں نال رُلدا اے۔ ایہدے وچ بھگتی رس دا سبھا نہیں۔ اوہدی تھاں تے فارسی دی صوفیانہ شاعری دا زیادہ اثر جاپدا اے۔ تشبیہہ، استعارہ تے مجازدیاں اصطلاحواں ساریاں فارسی دیاں عام اصطلاحواں، استعارے تے تلمیحاں نیں۔ ٹکدی گل ایہہ وے پئی مولوی غلام رسول ہوراں دا ناں پنجابی ادب وچ یادگار رہے گا۔ اوہناں دا شمار پنجابی شاعری دے چونویاں شاعراں وچ ہونا چاہیدا اے۔

Marfat.com

جناب محمّد اسلم سجاد

پیر فضل دی شاعری

پنجابی زبان اپنے ادبی تے فکری سرمائے دے لحاظ نال دنیا دی کسے وی زبان دے سامنے سینہ تان کے کھلو سکدی اے، پر ایہدی بدقسمتی جے ایہدی صحیح قدر و قیمت توں پرلے تے کیہہ اپنے دی واقف نہیں۔ پنجابی زبان دی ایس مستوری دی اک وجہ اہلِ پنجاب دی اوہ ازلی فراخ دلی اے، جیہڑی قسامِ ازل نے اوہناں نوں ودیعت فرمائی اے، پر پنجابی ہر قابلِ ذکر صنف وچ خود رو جڑی بوٹیاں دی طرح اپنی نشوونما دا فریضہ آپے ای سرانجام دیندی رہی۔ سی حرفی توں علاوہ کئی اصنافِ سخن خالص اس دی اپنی ایجاد تے ایہدے نال ای خاص نیں۔

ہر زبان وچ غزل اپنا مقام پیدا کر چکی اے۔ اس شعبۂ ادب وچ وی پنجابی ترقی یافتہ تے سرکاری سرپرستی توں مشرف زباناں دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے دو لانگاں پٹ رہی اے۔ ایہناں سطراں وچ ایس سمے دے اک پنجابی غزل گو شاعر پیر فضل شاہ دے کلام دا اجمالی تذکرہ مطلوب اے۔ پیر فضل شاہ گجرات دے مشہور بزرگ حضرت شاہ دولہؒ دے خاندان وچوں آپ دے گدی نشین سن (آپ دا انتقال اگست ۱۹۷۲ء وچ ہویا اے) مذہب تصوف تے فقر دی دولت خاندانی وراثت دے طور تے حاصل کیتی۔ موزونیِ طبع، صفائیِ فکر، خلوص و روانی، دردمندی تے بصیرت نوازشِ ایزدی توں بطور خاص پائی۔ مرزا نثار حسین مبصر دی توجہ نے ایہناں ربی فیاضیاں وچ حسین امتزاج پیدا کر کے پیر فضل حسین نوں فضل گجراتی بنا دتا۔ اوہ فضل جنہیں بجا طور تے ایہہ نعرۂ مستانہ بلند کیتا:

فضل ہوراں نے بدل دتا اے پنجابی دا رنگ
یا الٰہی دورِ حاضر دے غزل خواناں دی خیر

ہونہار بروالئی حاسداں دا جم پیاں کوئی اوپری گل نہیں، پر اوہ جادو ای کیہہ جیہڑا سر تے چڑھ کے نہ بولے:

Marfat.com

آخر حاسداں نے فضل من لیاں، واہ واہ خوبیاں تیرے کلام دیاں
لفظ لفظ اُتے جھولن مست ہو کے، شعر شعر اُتے دیندے داد دیکھے
نوبت بایں جا رسید جے تخیل دیاں بلندیاں تاریخی کہانیاں نوں میلاں پچھے چھڈ گیاں :
ہیراں، سسیاں تے سوہنیاں دے سُن بیٹھے آں قصے
فضل ہوراں دی سانوں کوئی غزل سناؤ لوکو

شروع وچ ای ایہہ بیان کر دینا مناسب معلوم ہندا اے جے پیر فضل نے لوکاں دی توجہ زیادہ توں زیادہ پنجابی وَل کرن دی خاطر پنجابی تے اُردو (ماں دھی)[1] نوں بہت نیڑے نیڑے کر چھڈیا اے۔ مثلاً

گئی پھیلدی پھیلدی پھیل خوشبو — تری زلف دا تذکرہ، اللہ اللہ
ترے جور تیرے ستم، توبہ توبہ — مرا دِل جگر حوصلہ، اللہ اللہ
نرالا، نرالا، انوکھی، انوکھی — ترا ناز، تری ادا، اللہ اللہ

پیر فضل دا کلام آفاقی اے۔ فضل اک عالمگیر فن کار اے، پر وطن نال محبت دی اوہدا ایمان اے۔ ایس واسطے کدے کدے گجرات شہر دا تذکرہ اِک طبعی تے فطری گل سی، پر فضل اپنے شہر دی بے جا طرفداری توں بہت بلند نیں :

دل تے آکھدا اے فضل پٹ چیر لئے، مہینوال دی کریئے مثال قائم
پکے گھڑے دے باہجھ پر ٹھلدے نہیں ہن محبوب جو شہر گجرات دے نے

شروع ہوئی ناراضگی فضل اتوں سارے شہر دے نال ناراض ہو گئے
جس تے ثبت گجرات دی مہر ہووے ردی وچ سُٹ دین اُٹھا کے خط

راقم السطور دا تعلق بھیرہ ضلع سرگودھا نال اے۔ اس واسطے مناسب معلوم ہندا اے جے لگدے ہتھ فضل دے کلام وچوں اپنے شہر دا ذکر وی پیش کردتا جاوے

فیر اکھاں وچ سُرخی آئی، سر دے وال لہائے
فضا واں وَل فیر ضروری پھرے کھڑکیاں تاراں

۱۔ اسلم سجاد ہوراں دی ایس گل توں انج معلوم ہوندا اے پئی اوہناں دے بھائیں اردو نوں پنجابی دی ماں ہون دا شرف حاصل اے، حالانکہ گل ایس توں بالکل الٹ اے۔ (مرتب)

Marfat.com

چیتر دے میلے میراں شاہ دے دربار تے "رت کڈھاں" دے مناظر جینہیں بھیرے وچ ویکھے ہوئے نیں، ایس شہر دا صحیح لطف اوہ ای لے سکدا اے۔

واعظ تے زاہد

واعظ تے زاہد حضرت اپنیاں بعض خامیاں پاروں شعرائے کرام دی باریک بین تے دُوررس نگاہواں دا شکار بنے رہندے نیں۔ ایہناں لوکاں دی زندگی دی دوعملی، غیر مجاہدانہ رویہ، منافقت، کردار دی خامی وغیرہ ایسے امور نے جیہڑے حساس طبع تے گراں گزردے نیں۔ خاص طور تے جدوں ایہہ حضرات منبراں اُتے جھوم جھوم کے بلندیِ کردار تے سراپا عمل بن جان دا وعظ فرماندے نیں۔ ایہہ ناممکن سی جے پیر فضل ہوری ایہناں دا ذکر نہ کردے۔ آپ نے واعظ صاحباں دی زندگی دے مختلف پہلو چنگی طرح کھول کے ساڈے سامنے پیش کیتے نیں:

واعظ ذوق تہاڈے نوں کیہہ نور نمازی آکھن گے
ہر جمعے کہانی حُوراں دی پا بہنی حضرت ٹھیک نہیں

رہندا اے واعظ نوں اُٹھے پہر حُوراں دا خیال
ایس دوزخ جوگے نوں، اِک پارسا جاتا سی نئیں

فضل دی ایہہ برہمی صاف دَس رہی اے جے اوہ خدا دی یاد کیہے انعام، لالچ یا ہوس دے طور تے نہیں کرنا چاہندے۔ گویا اوہ اقبالؔ دا ایہہ پیغام دینا چاہندے نیں:

سوداگری نہیں یہ عبادت خدا کی ہے
اے بے خبر، جزا کی تمنا بھی چھوڑ دے

تے غالبؔ دے نال مِل کے ایس خواہش دا اظہار کردے نیں:

طاعت میں تا رہے نہ مے و انگبین کی لاگ
دوزخ میں ڈال دے کوئی لے کر بہشت کو

پیر فضل حضرت زاہد دے کرتوت ویکھ کے بہت کبیدہ خاطر ہندے نیں:

اساں زاہد دے ویکھے فضل کرتوت
شرابی مفت وچ بھنڈے ہوتے نیں

Marfat.com

میں ویکھے نیں اجیہے دی خدا نوں پوجن والے
ہٹایاں بُکلاں تے بُکلاں وچوں صنم نِکلے

پر ایہہ نہیں جے فضل دے دِل وچ ایہناں لوکاں دے احترام دا گھاٹا اے۔ فضل نوں ایہناں نال نفرت ہرگز نہیں۔ فضل نوں بیمار نال ہمدردی اے۔ صرف بیماری نال نفرت اے۔ فضل نوں واعظ دی عزت دا بے حد خیال اے:

بہانے وعظ دے حُوراں دا قِصہ چھیڑ بیٹھا اے
ہے مینوں خوف ایہہ واعظ، کتے رُسوا نہ ہو جائے

مزید ملاحظہ فرماؤ کہ فضل کس طرح گفتار دے غازی نوں کردار دا غازی دیکھنا چاہندے نیں:

رنداں دیاں ریساں کرناں ایں، کیہہ واعظ تیریاں ریساں نیں؟
توں بیٹھا جھولیں منبر تے، اوہ جھوٹے لیندے داراں تے

زاہد ہر شے ہندیاں پیندا رہیا اے کے اُدھار
تسبیاں سَن، جُبّہ سی، سجّادہ سی، دستار سی

کئیاں منبر نشیناں نوں میں جانا، تیریاں پوڑیاں توں جیہڑے ڈگدے رہے
میرا تیرے میخانے دے اِرد گرد دے سارا گزریا عہدِ شباب ساقی

نویں مضمون

اپنیاں غزلاں وچ نازک خیالی تے نویں نویں مضموناں دے لحاظ نال پیر فضل ہوری حافظ تے غالب دے سانویں ٹردے نظر آوندے نیں۔ ہر عاشق اپنے محبوب دے بے نقاب دا چاہیوان ہندا اے:

قیس دَم بھر کے لئے بھی ساتھ ناقے کا نہ چھوڑ
کیا خبر لیلیٰ اُلٹ دے پردۂ محمل کہاں؟

پر پیر فضل ہوراں نوں اپنے محبوب دے بے نقاب ہون نال کوئی دلچسپی نہیں:

Marfat.com

ہے کنہوں تیرے نظارے دی طاقت
ترے منہ تے نقاب آوے نہ آوے

ہزاراں پردیاں وچ رہ کے جس اگاں لگائیاں نیں
اوہ شعلہ حسن دا بے باک ہو جاندا تے کیہہ ہندا

اج تک سانوں رقیب کنڈیاں ہار ای کھٹکدے رہے، پر فضل صاحب دا کمال اے جے رقیباں نوں وی دلربا بنا دتا نیں:

کدی خاراں نوں تکیاں پھلاں دے آجاندے نیں چیتے
رقیب اپنے دی بیتوں دلربا معلوم ہوندے نیں

محبوب نال خط وکتابت انتہائی رازدا معاملہ ہندا اے۔ اگر کسے وجہ نال غیر خط کھول لئے تے عاشق اُتے قیامت آجاندی اے، پر فضل دی شانِ بے نیازی ملاحظہ فرماؤ:

لیا کھول خط غیراں نے کیہہ ہویا، جو میں روندیاں روندیاں لکھیا سی
کھلر جاندی اے نمی دینال جیہڑی پڑھی کسے توں تحریر جاندی

امریکہ، روس، چین، برطانیا دی سائنس سانوں ایہو دسدی اے جے کوئی کیمرہ انہیرے وچ روشنیوں بغیر تصویر نہیں کھچ سکدا، پر ایس ناممکن نوں ممکن بنانا پیر فضل دے کھبے ہتھ دی کھیڈ اے:

میں آپ تصور دے وچ راتیں سگویں یار دے نقش اتار لیناں
ایویں لوک ہنیرے وچ آکھن کھچی کسے دی نہیں تصویر جاندی

دنیا آکھدی اے، اک ہتھ نال تاڑی نہیں وجدی، کیا ایہہ فعل پیر فضل واسطے وی ناممکن ایں؟ ہرگز نہیں:

اِک ہتھ دے نال وجا توڑی، تیریاں عاشقاں لوکاں نوں کس دِتا
توں جنہاں نوں کدی نہیں یاد کیتا، تینوں کدی بھلا نہ سکدے نیں

محبوب نوں سُرمہ لاؤن دے شوق توں روکن دا دی کیہہ ڈھنگ کڈھیا نیں:

کیوں تکھیاں شوخ نگاہواں نوں سرمے دیاں چٹاں دینا ایں
نیناں نیں بوجھل ہو جانا، تیراں تے چاہڑ نہ شاماں نوں

Marfat.com

مبالغہ شاعری تے خصوصاً تغزل دی جان اے۔ کسے مضمون نوں بیان کرن وچ غزل گو اِک دُوجے توں اَگے نکل جان دی کوشش وچ لگے رہندے نیں۔ اِک محبوب دی کمر نوں پتلیاں کردا اے تے دوسرا غائب ای کر دیندا اے۔ ایس پڑ وچ وی فضل نے چھڑے گھوڑے دوڑائے نیں، قابلِ داد نیں۔ غالب نے آکھیا سی:

آپ جیتے رہیں ہزار برس
ہر برس کے ہوں دن پچاس ہزار

گویا ورہے نوں عام ورہے نالوں ڈیڑھ سو گنا ودھا کے تے عمر نوں تقریباً دس گنا زیادہ کر کے محبوب دی عمر عام عمر نالوں ڈیڑھ ہزار گنا ودھائی، پر فضل صاحب فرماندے نیں:

رب دشمن نوں وی دستے نہ نکدے نہیں سال وراگاں دے
پَل اِک ہزار دیہاڑی دا، اِک گھڑی ہزار مہینے دی

اِک سیکنڈ نوں کروڑاں گنا ودھا کے تے فیر ایک منٹ نوں لکھاں گنا ودھا کے طبعی عمر نوں سنکھ سال تک اپڑا دِتا۔ گویا غالب دے مبالغے نالوں کھرب گنا زیادہ وقت دا حصر کر لیا۔ شاعری وچ جدید ریاضی تے سائنس توں ایہہ استفادہ پیر فضل ؒ دی نکھیڑ دی شان اے۔

فرہاد دی نہر دا ذکر تے سارے ای کردے رہے، پر شیریں دا کسے نوں وی خیال نہ آیا:

اِک نہر وہندی دے دندے تے جد تیشے والا یاد پیا
شیریں نے رو رو کر چھڈیاں دو نہراں اِک نہر دیاں

اتھروان نوں مینہ نال تشبیہہ دینا تے پرانے وقتاں توں شاعراں دا شغل رہیا اے، پر ذرا پیر فضل دا وی خیال سُن لو:

گھڑیاں، پہر، دن، ہفتے تے رہے کدھرے، بھادوں رہے مہینیاں تیک وسدا
کتھوں ابر سیاہ دا حوصلہ اے، ریساں کرے مری چشم زار دیاں

محبوب دی چہرہ نمائی دیدار دیاں طالباں نوں مبہوت کر دیندی اے، پر شاید واقعۂ طور دا ثبوت فضل دے ہتھوں ای بندا اے:

طور دے قصے دا منگدی اے پئی دنیا ثبوت
دوستا، منہ توں ذرا پلّا ہٹا تھوڑا جیہا

محبوب دے چہرے توں تھوڑا جیہا پلّا ہٹے تے طور دی تجلی دا ثبوت بہم پہنچ جاندا اے۔ جے

پوری طرح نقاب کُشائی ہووے تے کیہہ ہو جائے گا؟ قلم نوں بیان دا یارا نہیں :

ہر عاشق دی فغاں غیر معمولی ہُندی اے، پر فضل ہوراں نوں ہک قدم اگے جانا ضرور اے :

فغاں محشر دے وچ روکی میں خاطر اہلِ محشر دی
جے محشر ہور اک محشر دے وچ پیدا نہ ہو جاتے

لوکاں دے محبوب دا مکھڑا دی چن درگا ہُندا اے تے پیر فضل دے محبوب دا وی، پر تشبیہہ سچ مچ اصل دا رُوپ دھار دی اے تے فضل دے ہتھوں ای :

ہے اج عید دے چن دی آس لگی، ذرا شام تک زیرِ نقاب رہنا
کِتے ڈیگریں روزے نہ کھول دیئے، تیرا ویکھ کے مکھ مہتاب ساقی

فضل اپنے محبوب دی زیارت توں قاصر اے :

اوہ پردیوں باہر آجاندا اے، پر اوہنوں ویکھ نہ سکاں میں
تک تابش اوہدے جلوے دی، ہتھ اکھیاں اُتے دھر لیناں

حُسنِ تعلیل

صبا کیوں دِن بدن اینی معطّر ہُندی جاندی اے
پتا لگا اے فجریں سیر نوں سرکار جاندے نیں

واہ وا عاشق دی موت معشوق تائیں جیہنیں ہمہ تن سوز بنا دِتا
پیاں پین پروانے دی لاش اُتے چھم چھم اتھراں شمع غمگین دیاں

محبوب دی یاد وچ ہر عاشق روندا اے۔ فضل ہوری دی روندے نیں، پر کیوں ؟

میں بے صبر تے نہیں کسے ہور گلے، بیٹھا اکھیاں تھیں جاری نیر کرناں
لٹکی روئی اے پُتلیاں دے وچ جیہڑی صاف کسے دی پیا تصویر کرناں

نفسیات

غالب آکھیا سی :

نہ ہم سمجھے نہ تم آئے کہیں سے پسینہ پونچھئے اپنی جبیں سے

Marfat.com

واقعی چوری چوری غیرنوں ملن تے جدوں چوری پکڑیندی معلوم ہووے تے متھے تے تریلی آجاندی اے۔ ایسے طرح انسان دی نفسیات دے ڈونگھے مسئلے پیر فضل نے پیش کیتے نیں۔ کجھ ایہے انداز وچ جے تشریح کیتیاں سودا گھٹدا اے۔ آپ سمجھے تے لطف آوندا اے۔

رنگ کھلا میری وحشت دا ہو کٹھے کجھ ہمدرد گئے
اوہ رو رو پچن حال میرا، میں کھڑ کھڑ ہساں کی دساں

واقعی وحشت عروج تے پہنچے تے اک مقام ایسا وی آوندا اے جے مریض عشق بجائے رون دے جھلیاں ہار ہسن لگ پیندا اے۔ تے سجے کھبے دے لوک اودھے دے رحم پاروں اکھاں وچ گلیڈو بھر آوندے نیں، بے دستے، مجبور، مایوس، مقہور تے مظلوم عاشق دا کیہا نقشہ کھچیا نیں۔ جدوں فرمایا:

کدی روندیاں روندیاں ہس پیناں کدی ہسدیاں ہسدیاں رو پیناں
توں جدوں تصور دے وچ آویں نہ مختار رہنا نہ مجبور رہناں

محبوب ناراض ہووے تے انج لگدا اے کہ ساری دنیا اکھاں بھنوا گئی اے۔ محبوب راضی ہووے تے ہر کوئی خوش جاپدا اے، ایس کیفیت دا اظہار انج ہندا اے:

اوہ غصے سن تے میرے توں بیزار زمانہ سارا سی
ہن ساری دنیا راضی اے، راضی سرکاراں ہوگیاں

دل اُتے سچی چوٹ لگی ہووے تے دل دا حال غیراں کولوں چھپایا نہیں جا سکدا:

دِل اکھاں اگے پھٹ پوے، اکھاں تھیں ہنجو پھٹ آون
گل ہیں جو دل دے نال کراں، لوکاں نوں خبر ہو جاندی اے

متفرقات

سالک مرحوم نے فرمایا سی جے لوکی غلط کہندے نیں کہ ساہیوال وچ گرمیاں دے سمیں بہت انہیریاں آوندیاں نیں۔ میں آپوں جا کے ویکھیا اے۔ صرف اِکو جھکھڑ اے جیہڑا اوتھے اپریل وچ شروع ہندا اے تے اکتوبر وچ ختم ہو جاندا اے۔ پیر فضل ہوری وی ایہو جیہی ای اک گل ملدے جلدے انداز وچ بیان کردے نیں:

سانوں اِکو غم دی رات پئی، جیہڑی مکن دے وچ آوے نہ
خبرے اوہ کیہڑیاں راتاں نیں، جنہاں دی سحر ہو جاندی اے

لوکی عام طور تے محبوب نوں "بُت" دے لقب نال ملقب کردے نیں۔ مذہبی دنیا وچ ایہہ لفظ ڈاہڈا ثقیل اے۔ اس واسطے فضل دی غیرت ایہہ کنج گوارا کردی جے محبوب نوں بُت آکھیا جائے معاملہ چونکہ اہم سی۔ ایس واسطے پُرزور اکھیں ڈٹھی تے ہڈ ورتی دلیل دی لوڑ سی۔ چنانچہ ارشاد ہویا:

لوک آہندے نیں بُت اوہنوں، خدا جانے اوہ کیہہ اے
میں ویکھ لواں اوہنوں تے آ جائے خدا یاد

بعضے فنکار انج وی کردے نیں جے واقعہ یا نظام دلائل دیاں بعض کڑیاں جان بُجھ کے چھڈ جاندے نیں، جنہاں نوں قاری اپنے ذہن اُتے بھار پا کے پورا کردا اے۔ مثلاً معروف شعر:

مگس کو باغ میں جانے نہ دیجیو
کہ ناحق خون پروانے کا ہوگا

فضل اپنے محبوب دی تجلّی نوں، جیہڑا مقام دینا چاہندا اے، اوہنوں صاف بیان کرنا مصلحت دے خلاف اے۔ پس ایس وچکار لی کڑی نوں حذف کرکے اپنا مطلب کڈھدا اے:

اج تسیں پتنگو کس پاسے پئے شاہیں دوڑے جاندے او
میں دیاں دہائی موسےٰ دی ایہہ بھولیو جرأت ٹھیک نہیں

بازدی زبانی اقبال آکھیا سی:

جو کبوتر پر جھپٹنے میں مزا ہے، اے پسر
وہ مزا شاید کبوتر کے لہو میں بھی نہیں

یعنی منزل توں زیادہ منزل تک اپڑن دی کوشش زیادہ لطف دیندی اے۔ پیر فضل ہوری ایسے مضمون نوں کیا ہی پیارے رنگ وچ پیش فرماندے نیں:

ایہہ نہ ویکھو منزل اُتے پہنچ گئے یا ناہیں
منزل دے وَل ویکھو کھُریاں وٹیاں کنویں چکوراں

قرآن دی ترجمانی

مناسب معلوم ہندا اے جے آخر تے فضل دے کلام وچوں قرآن شریف دیاں بعض گلاں دا تھوہ لایا جاوے۔ قرآن آکھدا اے۔ روزِ آفرینش اللہ تعالیٰ نے تمام انسانی روحاں کٹھا کرکے پچھیا:

"اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ"؟ جواب وچ روحاں بولیاں: "بَلٰی"۔ یعنی ارواحِ انسانیہ نے خدا دی ربوبیت

دا بحیثیت جماعت اقرار کر لیا۔ ہن توحید انسان دی فطرت وچ اے۔ انسان شرک یا غیر اسلام والے پاسے جھکدا اے تے اپنی فطرت نوں کنڈی مگر سٹ کے ای جھکدا اے۔ ایس واسطے قابلِ گرفت اے۔ تے ایہدے واسطے کوئی نسن چھپن دی جا نہیں۔ فضل دی آزاد تے رند طبیعت ایس مجبوری دا انج اظہار کردی اے :

بلی کہہ کے لیا پا گل گلانواں　　میں قابو آگیا اقرار کر کے

قرآن وچ خدا دا واضح ارشاد اے نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْہِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْد۔ یعنی اسیں انسان دی شاہ رگ توں وی اودھے زیادہ نیڑے آں، پر عام رواج ایہہ ہے کہ خدا دی تلاش جنگلاں بیلیاں وچ کیتی جاندی اے۔ فضل ہوری کہندے نیں :

میں ٹریا جنگل بیلے نوں، اوہ حبل ورید دوں نیڑے سی
اِک پانے والے پائیاں سُن، کجھ پٹھیاں دستاں کیہہ دستاں

قرآن مجید وچ واقعہ شق القمر دا تفصیلی تذکرہ موجود اے۔ فضل نہ صرف ایس واسطے واقعے دا ذکر کردا اے، بلکہ ایس دی منطقی توجیہہ وی کردا اے تے نال نال مقام رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دی طرف وی واضح رہنمائی کردا اے :

جر دِرلا ورلا سکدا اے کوئی ضرباں کامل حسن دیاں
چن ٹکڑے ٹکڑے ہو جاندا اے جس وقت اشارے بندے نیں

تصوف

پیر فضل بنیادی طور تے اک صوفی منش، درویش تے اللہ والے بندے سن، قادری سلسلے نال وابستہ۔ ایس کر کے آپ دیاں گلاں عشق مجازی دے روپ وچ عشق حقیقی دا ای بیان سن۔ "ڈو ہنگے پینڈے" دا معنی "مشکل سفر" نیں۔ ایہہ مشکل سفر زندگی دا سفر اے۔ جیہڑا زندگی دے مقصد ول لے جاندا اے۔ ایس سفر تے ساڈا حساب کتاب موقوف اے۔ ایہدا اخیر جنت یا دوزخ ہووے گا۔ ایہہ ای سفر اے، جنہوں مذہبی ادب وچ پُلصراط توں لگھناں دسیا گیا اے۔ پُل صراط جیہڑی وال نالوں باریک تے تلوار دی دھار نالوں تیز ہووے گی تے جیہدے تھلے اگ دے بھانبڑ مچے ہون گے۔ ایہہ بے حد و حساب ملی پُل جیہڑا پار کرے گا۔ اوہ ای رضائے الٰہی دی جنت حاصل کر سکے گا۔ ظاہر اے ایہہ سفر صرف آسمانی رہنمائی دے مطابق زندگی گزاریاں ای طے ہو سکدا اے، پر بجے

Marfat.com

ہوئے دل نال مذہبی حکماں دیاں خانہ پُری کیتیاں ایہہ کم نہیں سورناں۔ ایہدے واسطے خونِ جگر، سوزِ دردوں تے عشق دے جذبے دی لوڑ اے:

عشق کی اِک جست نے طے کر دیا قصہ تمام
اِس جہانِ آب و گِل کو بے کراں سمجھا تھا مَیں

ایہہ ای مضمون اے، جیہڑا پیر فضل ہوراں غزل دے پردے وچ بیان کیتا اے۔ تے جیہدے واسطے آپ نے ساری زندگی وقف کیتی رکھی۔ سِدّھی سادھنویں گل مولویاں ہار کیوں نہ واہ دِتی۔ ایس واسطے جے:

خوشتر آں باشد کہ سرِّ دلبراں
گفتہ آید در حدیثِ دیگراں

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم دے بارے روایت اے کہ اِک دفعہ آپؐ نے حضرت عائشہ صدیقہؓ کولوں پُچھیا جے "کیا توں کدیں مینوں دیکھیا اے"؟ جواب ملیا "حضورؐ دیکھدی تے روز آں، پر پتا حضورؐ دا کی منشا مبارک اے"؟ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا تے ہن مینوں دیکھ۔ حضرت عائشہ صدیقہؓ نے دیکھیا تے بے ہوش ہو کے ڈھیہہ پیاں۔ آپؐ نے اوہناں دے ہوش آون تے فرمایا میرے چہرے اُتے خدا نے بشریت دے ستر غلاف چڑھائے نیں۔ اجے جبرئیل نے صرف اِکو پردہ لایا سی۔ میں خدا دا مظہرِ اتم تے عبدِ کامل ہاں۔ مینوں دیکھن دی کِسے وچ تاب نہیں۔ ہُن پیر فضل ہوراں دے دو شعر سنو تے گوہ کرو۔ پیر ہوری دبے لفظاں وچ ایہو واقعہ ای تے نہیں بیان کر رہے:

اوہ پردیوں باہر آجاندا اے، پر اوہنوں دیکھ نہ سکاں میں
تک تابش اوہدے جلوے دی ہتھ اکھیاں اُتے دھر لیناں

طُور دے قِصّے دا منگدی اے پئی دنیا ثبوت
دوستا، منہ توں ذرا پلّا ہٹا تھوڑا جیہا

اسلام کہندا اے لَا رَھْبَانِیَّۃَ فِی الْاِسْلَامِ۔ ترکِ دنیا روحِ اسلام دے خلاف اے۔ اَلْکَاسِبُ حَبِیْبُ اللّٰہِ۔ ہتھیں کما کے کھان والیاں نال خدا نوں پیار اے۔ دنیا چھڈ کے بزرگی دا لبادہ اوڑھ کے دوجیاں دی کمائی کھاوناں ویدانتی مت تے ہے اسلام نہیں، پر فضل دا استدلال سنو:

میں ٹریا جنگل بیلے نوں اوہ جبل وریدی نیڑے سی
اِک پانے والے پائیاں سَن کجھ پٹھیاں دساں کیہہ دساں

پیر فضل ہوراں کول وحدۃ الوجود الشہود دا حسین امتزاج ملدا اے۔ وحدۃ الوجودیاں نوں ہر شے وچ خدا دا جلوہ نظر آوندا اے۔ پیر فضل ہوری فرماندے نیں :

لوک جاگن تے پتا نہیں کیوں جاگن، میں تاں پچھلی راتیں جاگنا واں
ڈبدے تاریاں وچ محسوس کرناں شرماں والیا تیریاں جھاتیاں نوں

کتھے ڈھونڈیے تے کتھے ڈھونڈیے نہ، گل کوئی نہ سمجھ دے وچ آوے
ہین ہر تھانویں ڈیرے لا بیٹھے، نالے آکھدے نیں کوئی نہیں تھاں میری

وحدۃ الشہودی بارے کہندے نیں عشق دی منزل وصل نہیں فصل اے۔ جیہدے وچ عشق اپنی منزل ول رواں دواں رہوے۔ پیر ہوری کہندے نیں :

ایہہ نہ دیکھو منزل اُتے پہنچ گئے یا ناہیں
منزل دے ول ویکھو کھریاں دٹیاں کویں چکوراں

لوکی خدا نوں اپنی عقل دے احاطے وچ لیاون دی کوشش کردے نیں، پر عقل محدود تے خدا غیر محدود۔ عقل وچ جو آگیا اوہ خدا ای نہیں۔

حد اوہدی جیھنوں ٹردی اے ٹکدی اے حد تصور دی
ہیں اینویں خام خیالاں دے کھوڑے کساں کیہہ دساں

حقیقت اسلام تے حقیقتِ شریعت تے حقیقتِ تصوف اکو ای ہے کہ اپنیاں پوریاں قوتاں خدا دی خاطر وقف کردتیاں جان۔ خدا دے رستے وچ قربان کردتیاں جان۔ ایس فریضے وچ جنی کوتاہی ہوئے گی، اوناں ای مقصدِ زندگی ادھورا رہ جائے گا۔ خدا دی خاطر سبھ کجھ لٹان والے ای ابدی حیاتی پان گے :

اوہ منٹ گئے جنہاں نے جاناں بچائیاں
سلامت نہیں تیرے توں مٹ جان والے

Marfat.com

جناب ڈاکٹر رشید انور

سفر دی رات تے اوہدا مسافر

سلطان محمود آشفتہ ہوراں اپنی اک نظم وچ اِنج دی گل کیتی سی کہ رات دے ویلے اِک سڑک اُتے آمنیوں سامنیوں دو ڈنگر پرچھاویں وانگوں سہمے سہمے اِک دوجے دے نیڑے آئے۔ اِک دوجے نوں ویکھیا تے فیر اِکٹھے رَل کے گھاہ کھان لگ پئے۔ اوسے سڑک اُتے دو انساناں ورگے پرچھاویں آمنے سامنے آؤندے نظر پئے۔ نیڑے آؤندے آؤندے اک دوجے کولوں خوف کھان لگ پئے تے تھوڑے چر مگروں اوہناں ڈریاں ہویاں پرچھاویاں دے ہتھاں وچ چاقو تے خنجر پھڑے ہوئے سن۔ نیڑے ہُندے تے خبرے اِک دوجے اُتے حملہ کر بہندے، پر اوہ اِک دوجے نوں سہمے سہمے اِک دوجے نوں جن، بھوت، بڈا وا، ڈاکو، چور اچکا سمجھ دے ہوئے کنبدے کنبدے اِک دوجے دیاں اکھاں توں اوجھل ہو گئے۔ منیر نیازی اوہناں پرچھاویاں وِچوں اِک سہمیا تے خوف زدہ پرچھاواں اے، پر کل صرف اک ای جیرانی والی اے کہ اوہدے ہتھ وچ چاقو دی تھاں قلم پھڑیا ہویا اے تے اوہدا قلم ساڈی دنیا تے ساڈے اپنے معاشرے وچ چار چوفیرے نظر آؤن والیاں بلاواں، جناں، بھوتاں، بڈاویاں تے پرچھاویاں کولوں سہمیا ہویا اے۔ ڈاہڈا خوف زدہ اے، پر میرے ایس خیال نوں دکھ یا نوقد سیہ نے میرے جیہے لوکاں نوں جیہڑے منیر نیازی دی شاعری نوں جناں، بھوتاں دی شاعری کہندے نیں، کسے ہور گل دا شکار اکھیا اے۔ اوہ سفر دی رات دے "پہلے پڑا" وِچ لکھدیاں نیں: کہ

"جیہڑے لوکیں ایہہ کہندے نیں پئی منیر نیازی دی شاعری جناں بھوتاں تے چڑیلاں دی شاعری اے، اوہ یاں تے کسے کمپلیکس دا شکار نیں یا اوہ نانی ہوراں دے ویلے دے نیں۔ منیر دی شاعری وچ اُبتے ہوراں دے اخبار توں لے کے ساڈے کاکے تے اوہدی ہون والی منگ دے، راکٹ، میک اپ تے ویلے تیکر دیاں گلاں نیں۔ ایہہ ضرور اے پئی اوہدے

Marfat.com

گل کرن دا انداز وکھرا اے تے اوہ غمِ جاناں، یا غمِ دوراں نوں سِدّھاناں لئے کے نہیں بلاندا۔ چڑیلاں، جادوگرنیاں، سپنیاں تے بھوتنیاں کہہ کے سَدّدا اے۔ میرے خیال وچ شاعر تے شاعری دا وڈا کمال ایہو رَمز اے۔ تے نہیں تے کچہری دے چوبدار جیہڑے سدّھاناں لئے کے واج مار دے نیں، سب نوں وڈّے شاعر ہُندے۔" تے سچی گل اے کہ بانو قدسیہ دی گل مینوں سولہ سیری لگی اے، پر میں کسے کمپلیکس دا شکار وی نہیں تے فیر ایہدا فیصلہ منیر نیازی دے نال نال "سفر دی رات" گذار کے ای ہو سکناں اے۔ "سفر دی رات" دی پہلی نظم "اک پکی رات" وچ منیر کہندا اے:

گھر دیاں کندھاں اُتّے وِسن چھتّاں لال پھیوار دیاں
اَدھی راتی بوہے کھڑکن، ڈینہاں چیکاں مار دیاں
روحاں وانگوں کولوں لنگھن، مہکاں باسی ہار دیاں
قبرستان دے رستے وسن کوکاں پہرے دار دیاں

نکیاں ہُندیاں ماں ڈرا دیندی سی کہ دوپہر ویلے یا رات نوں فلانی تھاں تے نہ جایا کرو کیوں جے اوہ "پکّی" تھاں اے۔ اوتھے کسے جن بھوت دا ٹکانہ اے۔ منیر نیازی دے ایہہ شعر پڑھ کے "پکّی تھاں" توں اوہدے "سفری رات" دا مہاندرا صاف نظر آیا اے کہ ایس سفر دی رات وچ منیر نیازی معاشرے ولوں بخشے گئے ہنیرے دا ای راج نہیں بلکہ اوہ رات اک پکّی رات ہون کر کے جنّ بھوت تے بلاواں دے گھیرے وِچ اے۔ اُنج تے اوس رات وچ کسے پہریدار دا ہونا دِل واسطے بڑی تسلّی دی گل سی، پر مصیبت ایہہ پئی اے کہ پہریدار حفاظت دا کم کرن یا راہیاں نوں ہوشیار کرن دی تھاں قبرستان دا رستہ وکھا رہیا سی۔ بوہے کھڑک رہے سن۔ ڈینہاں دیاں چیکاں اک تباہی تے طوفان وَل اشارہ کر رہیاں سن تے گھر دیاں کندھاں لہو نال لالو لال ہویاں پئیاں نیں۔ ایہہ منظر مینوں اپنے دیس دی اوہ تصویر وکھاؤندا نظر آیا اے کہ جیتے اسیں اپنے گھر دیاں کندھاں اُتّے اپنا خون چھڑک کے قبرستان تک پہنچ دے رہے آں معاشرے تے استحصالی نظام دے جن بھوت وڈیریاں کولوں اپنا پچھا نہیں چھڈا سکدے ساں تے ایس سفر وِچ اپنے تحفظ دے بغیر ای اِک کالی رات وِچ چل رہے آں۔ منیر نیازی استحصال تے انسان نوں ذبح کرن والے نظام کولوں آپ دی ڈریا ڈریا محسوس ہندا اے تے اوہنوں چارے پاسے "موت دی آواز" سنائی دے رہی اے۔ ایہہ اوہ موت دی آواز اے، جیہنوں اساں سارا

Marfat.com

ای کئی واری سُنیا اے، پر اپنے ول آؤندی موت دی ایس آواز دا احساس منیر نیازی توں وکھ لوکاں نوں چھیتی نہیں ہویا جے ہو جاندا تے فیر شاید ایہہ واجاں مارن والی موت اپنی موت آپ مر جاندی۔ منیر نیازی نے انسان دی موت تے تباہی دی ایہہ آواز نکیاں ہندیاں اسی اک دار غلامی دے دور وچ سُنی ہوتی اے، جیہدا ذکر اوہنے "موت دی آواز" نظم وچ کیتا اے۔ پر اصل گل اِنج اے کہ آزادی دے بعد وی اوہ جنتے موت کولوں پناہ لین لئی ڈردا لُکدا تے سہمیاں ہویا پہنچیا۔ اوہ تھاں وی اِک جنگل سی تے اِک کالی شام اوہدے سر تے کھلوتی سی تے اوہ جیہڑا انسانی معاشرے دا اک جیوندا جاگدا فن کار سی، موت اوہنوں واجاں مار رہی سی۔ واشوکدی سی، درخت کنب دے سن تے فیر اک شاعر دی حساس اکھ ایس توں زیادہ کیہ محسوس کر سکدی سی۔

واچلے تے گھر وچ بیٹھیاں کُڑیاں واجی ڈردا اے
اُچیاں اُچیاں رُکھاں ہیٹھاں پتّراں دا مینہ ورھدا اے
لمّیاں سُنجیاں گلیاں دے وچ سورج ہو کے بھردا اے

سرمایہ دارانہ تے جاگیردارانہ نظام دی شُوکدی وادے شور نے گھر بیٹھیاں کُڑیاں نوں ای نہیں ترا ہیا بلکہ اوہ کُڑیاں کئی واری چیکاں مار دیاں انتے واہ بوہیوں باہر نکل کے گواچ دی گیاں نیں۔ آساں، امیداں تے سدھراں دے لکھاں پتے جھڑ جھڑ کے وڈے وڈے جی دار درختاں نالوں وکھ ہو ہو ڈِگے نیں تے فیر بھانویں چٹا دِن چڑھیا ہویا ہووے، اوہدی دُکھ ہنیرے توں بُنتی گوہڑی ہندی اے تے اوس چانن، اوس سورج نوں وی ہو کے بھرنے پئے جاندے نیں۔ جدوں آزادی دا سورج اپنی روشنی ضائع ہندی ویکھے، تے ہو کا لکل ای جاندا اے، پر اوس سمے اوہو اصول کم کردا اے کہ ہر رات بعد سویرے دی آس سر چُپٹ دی اے۔ اِنج ای سورج دے ہو کے بھردے سمے شاعر دی سوچ دا وی اک تواں سو مایُپٹ پیندا اے۔ ہنیرا جنّاں گوہڑا ہووے گا، چانن دی خواہش وی اونی شدّت نال سر چُپٹے گی۔ منیر نیازی جدوں اوس مقام اُتے آؤندا اے، جتھے حالات دی گردش اُتے پتھراں دا وی رون نوں جی کرن لگ پیندا اے تے منیر نیازی دے اتھ ورات دے پہلے بدّل وانگوں ورھن لگ پیندے نیں تے اوہ اپنی نظم "پہلے بدّل دی رات" وچ کہندا اے:

تڑفیا زہری سپ دے وانگوں بجلی دا لشکارا
کالا بدّل گرجن لگا جیویں کوئی نگارا

Marfat.com

بجلی دی تشکل وچ زہری سپ دا روپ بدل دے گجن وچ نگارا منیر نیازی دی فنی مہارت تے عظمت دا ثبوت ہون توں وکھا وہدے اپنے انداز تے اپنے انفرادی رنگ دا اظہار وی اے۔ منیر معاشرے وچ کدھرے دی روشنی دی کوئی کرن نہیں ویکھدا۔ جے "پہلے بدل دی رات" او ہنوں بجلی دے تشکل وچ کوئی روشن چیز نظر وی پئیندی اے تے اوہ کسے زہری سپ دے زہر دی جھلک ای ہندی اے، جیہدی شوکر سن کے رنگ برنگیاں باریاں اوہلے جاگن والیاں کرڑیاں، ڈونگھی شوکر سن کے پچھلے پیریں مڑ گئیاں نیں، سم گئیاں نیں تے ایس نظم دا آخری شعر گل صاف کر دیندا اے ــــــــ کہ:

لبیاں منزلاں دے اوہ راہی ہن تھک گئے اوہ نخانواں
اج تک جنہاں وچ کدے نہ پھریا آدمی دا پرچھانواں

منیر نیازی اج دے آدمی کولوں ڈاہڈا مایوس اے کیوں جے ایہہ اج دا آدمی جتھے پیر پاؤندا اے، اوتھے جنگ، مکر، فریب، دھوکہ تے لوٹ مار دا بازار گرم ہو جاندا اے۔ محبت کرن والیاں روحاں، رنگ برنگیاں باریاں اوہلے جاگن والیاں پیاراں پیتیاں پیار دی منزل ول قدم ودھاؤندیاں ودھاؤندیاں پچھے مڑ جاندیاں نیں تے جدوں ایہہ سہمیاں تے ڈریاں ہویاں کرڑیاں پیار دی منزل ولوں مایوس ہو جاندیاں نیں، جدوں اوس منزل تے آپ نہیں پہنچ سکدیاں تے اک نواں خیال ہر پٹ دا اے کہ اوہ پیار دی منزل آپ چل کے نیڑے نہیں آ سکدی تے فیر ایہہ سوچ اک منڈی دے آڑھتی وانگوں، اک پیاری دے ویچن وانگوں اک کاروباری بندے والی سوچ بن جاندی اے۔ ایس سوچ نوں پیدا کر کے معاشرہ بھانویں آپ ای اوہدے اُتے اعتراض وی کردا اے۔ پر انج انبول بنیاں گل مک نہیں سکدی۔ کبوتر دے اکھاں میٹن نال خطرہ مک نہیں سکدا یا ایہہ چگڈڑ دی فطرت رکھن والا معاشرہ یا سماج جے سورج دی حقیقت نوں ویکھ نہیں سکدا تے ایہدے وچ سورج دا کیہ قصور اے۔ منیر نیازی دی "شہر دی کڑی" اک چنگا بھلا سورج اے۔ جیہنوں ویکھ کے ہر اکھ مزاتے لیندی اے، پر اوہدے ہون اُتے اوہنوں اعتراض وی اے۔ جنویں صادقین تے اپنے برش تے پنسل نال ایہہ حقیقت کھولی اے کہ زاہد نما معاشرہ کجل وچ لُکا کے عزتاں دا ڈاکو بن دا اے تے ظاہرا منیر اُتے اک بہت وڈا شریف انسان اے۔ اوہ اوس شریف انسان نوں سر بازار ننگیاں کرن دا چارا کردا اے۔ منیر نیازی شعر دی مدد نال اوس ای گل نوں اُجاگر کردا اے، پر ایتھے

Marfat.com

دی اوہدا رنگ اپناتے وکھرا اے۔ اوہنے اک شہر دی کڑی دا سراپائے عمل بیان کرکے اک دوجے زاویے توں اوہ حقیقت بیان کیتی اے کہ "شہر دی کڑی"

نویں دیاہی دوہٹی وانگوں لوکاں کولوں جھکدی
وِچوں وِچوں چور اکھاں نال پوٹریاں دل دی تکدی
کلیاں بہہ کے گندیاں گندیاں گلاں سوچ دی رہندی

نئے جے ایہہ سماج تے معاشرے دیاں مجبوریاں نہ ہون انسان دیاں دو بھکھاں دے اصول نوں تسلیم کردیاں ہون، بھکھ دا احترام کرن لئی حقِ خودارادیت دے اصول نوں جبر، زیادتی، ہٹ دھرمی دیاں ڈینہاں تے بلاواں دی بھینٹ نہ چڑھا دتا جاوے تے فیر شاید مہندی والے ہتھ، لہو والے ہتھ کدی نہ بنن۔ پاکستان بنن توں پہلاں اک گھر وچ اک کڑی دی شادی ویکھن دا مینوں اجیہا درد بلا اتفاق ہویا کہ میں اج دی نہیں بھل سکیا۔ اسلام دا انجشا ہویا اوہ حق جیہدے وچ لڑکی اپنے شوہر نوں قبول یا نہ قبول کرن دا حق رکھدی اے۔ لاٹھیاں دیاں ضرباں نال صرف قبول کرن دی مجبوری بن گیا سی۔ میں زندگی وچ لکھ وار سوچیا اے کہ کیہ اوہ نکاح ہو گیا سی؟ یا کدھرے اوہ بے نکاحی بیوی دی حیثیت نال ای بچے تے پیدا نہیں کردی رہی، پر جاگیرداری نظام شاید نکاح نوں جاگیراں دا تبادلہ یا ونڈ تصور کردا اے۔ ایس لئی عورت کول مذہبی یا قانونی ہر حق ہون دے باوجود کوئی حق نہیں رہندا تے فیر ایہہ منیر نیازی دا حصہ اے کہ اوہ ایس دُنیا دیاں لکھاں بلاواں توں خوفزدہ ہون دے باوجود اِک سچی چیک مارن تے مجبور اے تے فن دی تاریخ اوہدی ایس سہمی تے معصوم فطرت نوں اپنے ورقیاں وِچ محفوظ کرن تے وی مجبور نظر آؤندی اے۔ "لہو والے ہتھ" اوہ کہندا اے:

جدوں دا اوس دا ویاہ ہویا اے
اَج اوہ مُڑ کے آئی اے
لکھ سمجھاؤ "فیر کیہ ہویا"
فیر وی روندی جاندی اے
روندیاں روندیاں چیخ دے پچھوں
رنگلے ہتھ وکھاندی اے

ایہہ مہندی دے روپ وچ لہو نال رنگے ہتھ کجھ سوچن تے کجھ کرن دا مشورہ دے

Marfat.com

دیندے نیں تے منیر نیازی "کجھ کرو" وچ خوف دے پردے وچوں باہر آ کے پہلی وار جرأت دا مظاہرا کردا اے تے بے خوف ہو کے کندا اے :

آندے جاندے رہن گے ایہہ موسم ایہہ لوک
وگدی وادی لہر نوں کوئی نہ سکدا روک
نس نہیں سکدا ایس نوں ایہو ای اے تقدیر
فیر ایہہ گلاں سوچ کے کیوں ہوواں دلگیر
وہم نہ رکھیا جان دا نہ دُنیا دا غم
فکر نہ فاقہ ہور دا تے کلّم کلّا دَم

اپنی پچھان مگروں منیر نیازی معاشرے، سماج تے اَج دے دَور دیاں بلاواں نوں بہتا اپنے اندر دے دَہماں وچ ڈب کے اِک فراردی منزل وَل ٹُردا ہویا محسوس ہندا اے تاں جو آپ کسے راہ نوں لبھ کے امن محبت تے پیار دی منزل نوں لبھ سکے اوہدی نظم "رستے ہ کسے رستے کسے راہ دی نشان دہی کردی اے، پر گھُم گھا کے جتھوں ٹُرو، اوتھے ای موڑ لیاندی اے۔ انج وی آکھیا جا سکدا اے کہ منیر نیازی ایس مقام تے ایس استحصالی معاشرے دی گھُمن گھیری وچ اجیہا پھسیا اے، جتھے کہ ڈُبن دی گنجائش اے نہ ترن دی تے فیر اوہ چلے بہانے کر کے ہونی دا پلا پھڑ کے ایتھوں نٹھ دا نظر آوندا اے۔ "ہونی دے چلے" وچ اپنا تے معاشرے دونواں دا قصور من دا نظر آوندا اے :

کجھ انج وی راہواں اوکھیاں سن
کجھ گل وچ غم دا طوق وی سی
کجھ شہر دے لوک وی ظالم سن
کجھ مینوں مرن دا شوق وی سی

اوہدا اپنا قصور مینوں جیہڑا نظر آیا اے اوہ ایہو ای اے کہ اوہ روشنیاں تے بہاراں لبھدا لبھدا اوس شہر آ وڑیا اے جتھے :

کندھاں سُنج مُسنجیاں، کوٹھے واگ بلا
کوکاں دین حویلیاں ساڈے ول نہ آ

انج منیر نیازی اپنے سفر دی ایس رات وچ قدم قدم تے ذہناں نوں اجیہی سوچ دیندا

Marfat.com

جا پیدا اے، جیہڑی کسے سجری سویر دی اڈیکن ہار دیوی بن جاندی اے۔ میں منیر دی شاعری نوں پنجابی اردو یا انگریزی شاعری دے دوجے مشہور شاعراں دے حوالے تے مقابلے نال ویکھن دی ضرورت محسوس نہیں کردا۔ کیوں جے منیر دا اپنا اِک وکھرا چہرہ مُہرہ اے تے اوہدی پچھان واسطے یا خط دا پتا کسے دی معرفت لکھن دی ضرورت ای نہیں رہی۔ منیر اک انفرادی حیثیت نال بھانویں فراق دی رات ٹھنڈی سیت سل ہیٹھاں گزار رہیا ہووے تے بھانویں اکلاپے دے ویہڑے اپنے آپ نال گلاں کردا ہووے، ٹُردا ای رہندا اے۔ ات ہنیریاں راتاں نوں جدوں سُنجے لوکی گھر دی راہ بھُل جاندے نیں، ایہہ اودوں دی نک دی سیدھے ٹُردا اے تے تھک دا وی نہیں تے ایہہ گل اوہدی ہمیش دی زندگی دی دلیل اے۔ منیر نوں پورا پورا علم اے کہ اَج انسان اِنسان دا جانو نہیں رہیا۔ جنگلاں تے تباہیاں انسان دے شغل بیلے بن گئے نیں۔ انسانیت ناں دی کوئی معصوم شہزادی عجائب گھراں وچ وی نظر نہیں آوندی تے ایہے حالات وچ زندگی گزارن دے گُنے مِنے اصولاں توں وی شاعر ناواقف نہیں، جیہنوں لئی جتن کردیاں ہویاں کہندا اے:

اپنے لہو دیاں نہراں اندر
آپ ای ترنا پیندا اے
روز شام نوں نویں قبر تے
ہُو کا بھرنا پیندا اے

منیر نیازی دی ایہہ مُر مُر کے جیوندے جان دی ادا منیر دی شاعری دا حُسن وی اے، تے مزاج وی۔ اِک دُھڑکو تے خوف بھری فضا نیازی دا سارا ماحول اے۔ ایس ماحول نوں جیہناں حوالیاں نال منیر نے ویکھیا اے، ویکھیا تے اساں ساریاں وی اے، پر اوہدی اکھ ایس فضا دی کسے گل تے اعتبار کرن نوں تیار نہیں۔ ہر پاسے بے یقینی، ہر بندہ ڈانواڈول، ہر گل کچی، تے فیر:

فیر وی دِل وِچ دھڑکا رہندا
پتہ نہیں کِس ویلے
کوئی لٹیرا ایتھے آ کے
خون دی ہولی کھیلے

ایس ڈر تے بے انت خوف وچ گھریا ہویا منیر جیون اُتے ای ایمان رکھدا اے۔ اجیہی خوفناک حالت وچ جیون دا جگر اکسے بے انت بہادر دا ای ہو سکدا اے تے اوہ اَج دی مظلوم تے پیراں ہیٹھ مدھولی ہوئی انسانیت نوں جیون دا اِک نواں ڈھنگ دی دس دا اے تے ایہہ ڈھنگ کسے آؤن والے انقلاب دا اوہ نفسیاتی پہلو اے، جیہڑا کدی ناکام نہیں ہویا۔ ایہو وجہ اے کہ اوہ خوف تے مایوسی وچ پھسیا ہویا وی کسے انقلاب دی اڈیک وچ سہکدے لوکاں نوں جیون دا پیغام اِنج دیندا اے کہ:

بس جے نہ ہوواں
میری طرح فیر کون ایس جگ دے
سارے زہر نوں پیوے گا
دل وِچ بلدے بھانبڑ لئے کے
ہسدیاں ہسدیاں جیوے گا

منیر دی شاعری نوں جناں بھوتاں دی عجیب جیہی گل آکھن والے اوہدی "سدھی جیہی گل" سمجھن وچ بھانویں ویراں لاؤن پر جیویں رات دا مقدر سویرا ای بن دا اے۔ اِنج ای منیر دا خوف تے ڈر اِک عزم، جرأت تے بہادری دی منزل دا رستہ وکھاؤن دا وی چارا کردا اے۔ حد ایہہ وے کہ ایہہ جن بلاواں تے وہم بڈاوے منیر نوں ڈراؤندے، دھمکاؤندے، اوڑک اوس انقلابی منزل دا راہ وکھاؤندے صاف دِس پیندے نیں۔ جدوں اوہ موت دا خوف دی لاہ کے پرے سُٹ دا محسوس ہُندا اے:

مرنا ای جے تقدیر اے اپنی
فیر کیوں ایس توں نسیئے
کیوں نہ گھر وِچ کلیاں بہہ کے
پاگلاں وانگوں ہسیئے

گھر وِچ کلیاں بہہ کے ہس ہس کے جھل کھلارن ویلے "پُٹھیاں سدھیاں سوچاں" وِچ وی اِک ستھری سوچ ضرور ہُندی اے۔ پر شاید ایہہ گل کسے پاگل نوں ای سمجھ آسکدی اے یا فیر ایہہ پُٹھیاں سدھیاں سوچاں دی حقیقت جاننے واسطے پاگل ای ہو جانا پیندا اے۔ جے ایہہ گل نہیں تے فیر میرا خیال اے بندے نوں پُٹھیاں سدھیاں سوچاں ای پاگل کر سُٹن لئی کافی

Marfat.com

ہُندیاں نیں تے فیر منیر نیازی دی ایہہ پُھٹی سوچ پاگل کردین لئی کافی اے :

ہن جے ملے تے روک کے پُچھاں
ویکھیا ای اپنا حال
کتھے گیا اوہ ٹھاٹھاں مار دے
لہو دا اَنھّا زور
ساہواں ورگی گرم جوانی
لے گئے کیہڑے چور

انج لگدا اے نیازی دے مقصداں دے محبوب نوں معاشرے دی چڑیلاں نے لُٹ کھڑیا اے تے محبوب خبرے کسے کال کوٹھڑی وچ بند ہو کے سسک رہیا ہووے۔ اوہ تے سوچاں دی مار کھاندا کھاندا کئی "لکیاں ہویاں چیزاں" لبھدا ہویا "سارے" "شہر دے مکان" چھان دا پھردا اے تے اوہدے اندر لکیا ہویا اِک بے انت خوف مکاناں دیاں جڑیاں ہویاں کندھاں وچ دی پیاردی سانجھ نہیں ویکھدا بلکہ کسے بہت وڈے زلزلے دے خوف نوں آپس وچ جپھیاں پا کے کھلون دا خیال نظر پیندا اے تے ایہہ سبھ اوہ زاویے نیں، جیہڑے منیر نیازی اپنے فن دی پرکال نال پیش کرن دا اپنے انداز دا اِک انوکھا ماہر اے۔

"شہر دے مکان" صرف تناں مصرعیاں دی نظم اے۔ پر ایہہ تِن مصرعے اک پوری کتاب دا بھار اپنے اندر رکھ دے نیں تے ایہو گل منیر نیازی نوں اپنے ہمعصراں وچ اک الگ چہرہ مُہرہ تے مقام بخش دی اے۔ اوہ "شہر دے مکان" نظم وچ کہندا اے :

اپنے ای ڈر توں
جُڑے ہوئے نیں
اِک دوجے دے نال

ایس بہت وڈے خوف دے موڑ اُتے منیر بہار دی آس نہیں چھڈدا۔ خوفناک راہواں تے سزاواں وچوں لنگھدا ہویا وی کسے سجری سویر، کسے چیتر دی پُھلاں بھری بہار دا اُڈیکن ہاردی رہندا اے۔ کسے "نویں رُت" نوں آوندیاں ویکھ رہیا اے، جیہڑی معاشرے دے ایہہ جن، بھوت، بلاواں تے بڈھے انسان نوں ڈرا ڈرا کے نہیں مار سُٹن گے سگوں چیت بہار دے پھُلاں وانگوں زندگی دی خوشبوئی ونڈن والیاں حوراں، پریاں تے الہڑ معصومیتاں

Marfat.com

انسان دے اگے پچھے پھرن گیاں، "نویں رُت" بارے اوہدا احساس، جتنے کھلوتا اے اوتھے اوہ بے ساختہ کہہ رہیا اے کہ:

ہلکی ہلکی ٹھنڈ چ کنبن
سدھراں گھُٹے پیار دیاں
راتاں چیت بہار دیاں
لے کے آیاں نال بہاراں
ست سمندر پار دیاں

ایس نویں رُت دی آس وچ منیر نیازی "جنگل دے جادو" دا وی منکر نہیں "ہواتاں تکراں" مارن توں وی نیارا اے۔ اپنے "اصل وجود" دی بھال وی اوہدا مقصد اے۔ "پرا ایناں گلاں" وچوں نویاں راہواں دا وی چاہوان اے۔ کسے وی "بہادر دی موت" اُتے وَین پاؤن دی تھاں، مرے ہوئے ساتھیاں دے وچکار پتھر وانگ کھلوتا وی "اللہ دی مخلوق بارے" بھانویں اوہ چنگی ہووے تے بھانویں مندی، منیر نیازی سوچن تے مجبور اے:

جو دی نیں ایس دنیا اندر سارے لوکی چنگے نیں
اوہ وی جیہڑے رات توں لگ کے گھراں چ سُتاں لاندے نیں
اوہ وی جیہڑے اوہناں توں پھڑ کے جیلاں وچ لے جاندے نیں

Marfat.com

جناب شہباز ملک

سفر دی رات دا پاندھی ــــ نیر نیازی

انسانی ذہن اپنی سوچ دے پھیلا پاروں اتناں دی ہت والا اے۔ انسان دے دل وچوں اٹھیا جذبہ جدوں تخیل دے پر لا کے اڈن لگ دا اے تے ادھدی اڈاری حسابوں باہر اپڑ جاندی اے۔ ایہو کارن اے کہ جدوں انسان اجیہے جذبے نوں دوجیاں تیکر اپڑانا چاہندا اے تے چاہت تے اصلیت توں کئی درجے گھٹ اپڑان وچ کامیاب ہوندا اے۔ ایسے لئی انسان دی شروع توں اج توڑی ایہو کوشش رہی اے کہ اوہ اپنے جذبے تے احساس نوں سگویں روپ وچ دوجے تیکر اپڑان وچ کامیابی حاصل کرے۔ ایہدے لئی اوس ابلاغ دے کئی ذریعے ایجاد کیتے۔ ایہناں ذریعاں وچوں اک ذریعہ شاعری اے، جس وچ جذبے تے احساس نوں اکھراں دا روپ دِتا جاندا اے ــــ جذبے نوں اکھراں دا روپ دین وچ شروع توں اَج توڑی کئی قسم دے تجربے کیتے جاندے رہے نیں، جیہناں دا مقصد جذبے نوں سگواں روپ دینا اے۔ ایہناں تجربیاں وچوں اک تجربہ ایہ وی اے کہ اپنے جذبے یاں خیال نوں کسے اجیہی شے نال رلا کے بیان کیتا جائے، جیس دے مطلب تے مفہوم نوں دوجے پہلاں ای جانوں ہون۔ تمثیل تشبیہ تے استعارہ ایسے ذیل وچ آؤندے نیں۔ وارث شاہ دا ہیر دے حسن دی تعریف وچ ایہ کہنا کہ:

خونی چونڈیاں رات جیویں چن دوالے سرخ رنگ جیوں رنگ شہاب دا جی

تشبیہ ــــ تے:

پُتلی پکینے دی نقش روم والے لدھا پری نے چندا جاڑ وچوں

استعارے دیاں سوہنیاں مثالاں نیں۔ تشبیہ دتی جان والی شے نوں جدوں اوہو ای منہیا جان لگ پیا تے جذبے دے اظہار وچ اک قسم دا جوش پُنگر پیا۔ اج اک قسم دی ایمائیت جی تے غیر علامت ہوندی وچ آئی۔ ایہ علامت اِک قسم دا استعارہ ای ہوندا اے، پر ایہدے وچ استعارے

Marfat.com

نالوں کجھ کھلے ڈلے معنے سماجاندے نیں۔ طالب لئی مجنوں ہیر تے سسّی یاں مطلوب لئی رانجھن دا ناں جیویں شاہ حسینؒ (۱۵۳۹ء - ۱۵۹۹ء) آہندا اے :

ندیوں پار رانجھن دا تھانا
کیتا قول ضروری جانا
منتاں کراں ملاح دے نال
دل لالیا بے پرواہ دے نال
اوس دین دُنی دے شاہ دے نال

ایس دا مطلب ایہہ ہویا کہ اک تے شاعر ایمائیت کوں اودوں کم لیندا اے، جدوں اوہدے خیال توں عام سدھے سادے اکھرا ؟ آتر ہون۔ ایس صورت وچ شاعر اپنی تصویر توں بہتی توں بہتی مکمل کرن لئی معنیاں دی بنی بنّی تصویر استعارے یا علامت دی صورت وچ جڑ دیندا اے۔ وارث شاہ تخت ہزارے دی تعریف انج شروع کردا اے :

اک تخت ہزاریوں گل کیجے جتھے رانجھیاں رنگ مچایا اے
چھیل گبھرو مست اربیلڑے نیں سندر اک توں اک سوایا اے
والے کوکلے مُندرے مجھ لنگی نواں ٹھاٹھ تے ٹھاٹھ چڑھایا اے

تے طبیعت نہیں سو بھردی اوہدی جاچے اوہدا جذبہ پورے روپ وچ سامنے نہیں آیا۔ اوہدی چیتری تصویر حالی نامکمل اے، ایس لئی معنیاں نال بھرپور اک بنی بنّی تصویر دا اشارہ دیندا اے کہ بس انج سمجھ لوؤ :

گویا بہشت زمین تے آیا اے

بہشت دے ناں تے اوس نال جُڑ یاں ساریاں ای صفتاں تے سہپن آپ مہارے سامنے آجاندے نیں۔ ایمائیت دے ضمن وچ نظیری دا اِک شعر اے :

پائیم بہ پیش از سر کویش نمی رَوَد
یاران خبر دہید کہ ایں جلوہ گاہ کیست

مطلب ایہہ کہ میرا پیر اوس گلی توں اگے نہیں جاندا۔ یارو ایہہ کس دی جلوہ گاہ اے۔ ایتھے شاعر نے ایمائیت وچ ای وضاحت دا سر بندھ کر دتّا اے۔ ایہہ ایمائیت شاعر اوس ویلے ورتندا اے، جدوں اوہ سمجھدا اے کہ اوہدے کھلے ڈلھے خیال توں سادہ اظہار الیک نہیں سکے گا۔ دوجے

Marfat.com

لفظاں وچ ایہہ آکھو کہ شاعر اپنے خیال دی ہور وضاحت لئی ایمایت نوں لیاوندا اے۔ اینتھے اک گل یاد کرنی ضروری اے کہ ایہہ ایمایت جیہڑی مطلب تے مفہوم نوں اگھیڑ دی اے، آپ اپنی ذات وچ گنجلدار ہوندی اے تے ایس دی گنجلی کھولن لئی پڑھن سنن والے نوں تھوڑا جیہا اوکھا ہونا پیندا اے۔ کجھ زور لانا پیندا اے۔ کجھ آپ دی فکر دا گھوڑا دوڑانا پیندا اے۔ شاعر نال رل کے مطلب تے مفہوم نوں مکمل کرنا پیندا اے۔ آکھن تے سنن والے وچ دا ایہہ سمجھوتا ساڈی پنجابی شاعری وچ کوئی تواں نہیں سگوں شروع توں ای ایس دی ہوند لبھدی اے کیوں جے اجیہی ایمایت سانوں اپنے لوک گیتاں وچ عام لبھدی اے :

بیریاں توں بیر لگ گئے تینوں کجھ نہ لگا مٹیار دے

پھل تے اُپھل دے ایس نکھیڑے وچ جذبے دا جوش تے تازگی سکھراں تے اپڑی جاپدی اے۔ آکھن تے سنن والے دی ایس نیڑتا کوں ساڈے صوفی شاعراں نے بڑا کم لیا اے۔ حسین بن منصور حلاّج اک صوفی سی پر اک روحانی تجربے وچ اوہ سدھا اظہار کر بیٹھا تے سولی چڑھ گیا۔ ایہہ نہیں کہ اوس توں پچھوں آون والے صوفی حسین بن منصور حلاج والے روحانی تجربے توں واقف رہے۔ اوہناں تے دی اوہ وقت آیا تے اوہناں نے اوس تجربے تے اوس واردات دا اظہار کیتا پر حسین وانگوں نہیں اک دکھرے ڈھنگ نال جیس وچ بگیڑ دا کوئی ڈر نہیں سی۔ ایہہ ڈھنگ ایمایت دا ڈھنگ سی بابا فرید توں لے کے خواجہ فرید میٹھن کوئی تیکر دی صوفی شاعری توں ویکھ جاؤ۔ ہر تھاں سانوں ایہہ ڈھنگ اپنی مکمل شکل وچ نظر آئے گا۔ شاہ حسین (۱۵۳۹ء ، ۱۵۹۹ء) دی اک کافی اے :

ربّا میرے حال دا محرم توں
اندر توں باہر توں روم روم وچ توں
توہیں تانا تو ہیں بانا میرا سبھ کجھ توں
کہے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سبھ توں

یاں فیر ایسے توں ہور اُگھیڑویں صورت وچ بلھے شاہ وچ ویکھو :

Marfat.com

رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی
آکھو نی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی

تے ایہو گل خواجہ فریدؒ وچ آجاندی اے :

ہن میں رانجھن ہوئی رہا فرق نہ کوئی

صوفیاں نے صرف ایسے تجربے نوں ای ایمایت دے راہیں بیان نہیں کیتا۔ سگوں اوہناں نے اپنی ساری شاعری اظہار دے ایسے ڈھنگ وچ کیتی اے تے انج اوہ اپنے اندر لے جذبیاں نوں علامت تے استعارے نال ودھے تیکر اپڑان وچ ودھیرے کامیاب نیں۔ صوفی شاعری داخلیت دا اظہار اے ایس دا تعلق سدھا انسان دی روح نال ہوندا اے۔ صوفیاں نے ایمایت نوں وضاحت تے گرفت (سماجی وغیرہ) توں بچن لئی ورتیا اے۔ ایہو ایمایت اپنی مخصوص شکل وچ غزل وچ ورتی گئی تے انیہویں صدی عیسوی وچ فرانس وچ ایسے ایمایت نے اک ہور شکل اختیار کیتی۔ فرانس دے زوالی دور دے شاعراں سیاسی گرفت توں بچن لئی ایمایت توں علامتی رنگ دے کے شاعری کیتی۔ ایہناں نوں ایجسٹ شاعر آکھیا جاندا اے۔ ایہناں شاعراں وی داخلیت اختیار کیتی تے اک خاص امیج بنا کے اندر دی دنیا دے ہیجان، روح دا سفر، ذہن دیاں تصویراں نے سمے توں ڈر وغیرہ نوں اُلیکنا شروع کیتا ـــــــ ساڈے ایتھے ایہہ چیز کتے ویہویں صدی دے ادھ وچ اپڑی اردو وچ میراجی تے ایس نوں اختیار کیتا۔ پاکستان بنن مگروں احمد راہی تے بھانویں ایمایت نے تجریدیت کولوں کم لیا، پر فرانس والی ایمایت توں اپنان والے اصل شاعر سلیم الرحمٰن، صفدر میر، انیس ناگی، امرتا پریتم تے منیر نیازی سن ایہناں شاعراں اپنے اظہار لئی ذاتی قسم دے ایما بنا لئے جیہڑے اوہناں دی شاعری توں تجریدتے بعض ویلے ابہام دل وی لے جاندے نیں۔ سلیم الرحمٰن دی اک نظم اے "سفر" :

مینوں شام آوازاں دے اوس جنگل وچ بلاندی اے
روشنیاں توں اوہلے ہو کے جیہنوں راہ اک جاندی اے
تیز ہوا وچ سُکیاں پتراں اندر بھانبڑ مچدے نیں
چار چوفیرے درختاں دے لے پرچھاویں نچدے نیں
سڑدیاں ہڈیاں دی بو سُنگھ کے کیوں میرا دل تسدا اے
اُچیاں اُچیاں چیکاں اُتے سارا جنگل ہسدا اے

Marfat.com

اج ایس اگ توں کیویں کوئی اپنا آپ بچاوے گا
ڈر دے نال ڈراون والا جنگل وی بل جاوے گا

ایس نظم نے ذرا کو گوہ کریئے تے ایس دا مجموعی تاثر ڈر (FEAR) اے تے امیجسٹ شاعراں دا پہلا سانجھا نقطہ میری جاچے ایہو ای اے۔ ایس مرکزی نقطے دے حساب نال اگوں ایما چنے گئے نیں جیویں جنگل، شام، ہنیرا تے تیز ہوا۔ سُکے پتّر، بھانبڑ، لے پرچھانویں، سڑدیاں ہڈیاں دی بو، چیکاں ——— اصل وچ ایہہ ڈرامے۔ معاشرے دی زیادتی وجھوں اک انسان دے وجود دے مٹ جان دا ——— جنگل اوہ سماں اے جیس وچ شاعر موجود اے۔ اوہ سماں روشنی توں دور اے۔ مطلب اے کہ ترقی توں خیر توں دور اے۔ تنزل دل اے۔ یاں ستر دل اے ——— ایہناں ساریاں گلاں نوں مکھ رکھ کے گل توں اگھیڑیئے تے انج بنے گی۔ زمانہ زوال دل جا رہیا اے۔ دکھان تے محرومیاں دیاں ہوا واں چل رہیاں نیں۔ ظلم دیاں اگاں دے بھانبڑ پئے مچدے نیں، جیہناں وچ اوتھے رہن والیاں دیاں ہڈیاں بل رہیاں نیں ——— دکھاں ظلماں تے محرومیاں دی اگ اینی کھنڈ رہی اے کہ ایس اگ وچ اوہ وی سڑ جان گے، جیہڑے ایس نوں لاون والے نیں۔ ظلم اینا ودھ اجا رہیا اے کہ ظالم وی ہن نہیں بچن گے۔ سلیم الرحمٰن دی ایس نظم نوں پڑھن لگیاں اساں دو عمل کیتے نیں اک تے ایہہ کہ ایس دیاں علامتاں نوں اوس زمانے دیاں حالیاں نال رلا کے سمجھن دی کوشش کیتی اے۔ ایہو عمل اسی اوس تصویر نوں ویکھن لگیاں کرنے آں، جیہڑی تجریدی مصوری دے نظریئے نال واہی ہووے۔ تصویر وچ اسی پہلاں تے دِتّے گئے خطاں تے رنگاں نوں چیتے وچ محفوظ کرنے آں تے فیر اوہناں رنگاں تے خطاں دی بھال تے ادراک کرنے آں جیہڑے رنگ تے خط اوس تصویر وچ نہ دِتے گئے ہون۔ ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ ایمائی شاعری وچ تے خاص طور تے امیجسٹ ایمائی شاعری وچ سانوں اپنے پلیتیوں دی بڑا کجھ پانا پیندا اے۔ ایس قسم دے شاعر دیاں علامتاں جنیاں اوپریاں ہون گیاں اوہ اُنّاں ای ابہام دل چلا جائے گا تے علامتاں وچ جناں اوہ مقامی ہووے گا، اوناں ای اوہ پڑھن والے دے نیڑے آئے گا۔ ایہناں گلاں نوں مکھ رکھ کے ہن ذرا اسی منیر نیازی دی اک نظم دل چلیئے:

"اِک پکی رات"

Marfat.com

گھر دیاں کندھاں اُتے دسن چھٹاں لال پھوار دیاں
ادھی راتی پوہے کھڑکن ڈینہاں چیکاں مار دیاں
سپ دی شوکر گونجے جیویں گلاں گجھے پیار دیاں
ایدھر اُودھر لک لک ہسن شکلاں شہروں پار دیاں
روحاں وانگوں کولوں لنگن مہکاں باسی ہار دیاں
قبرستان دے رستے دسن کوکاں پہریدار دیاں

نظم نوں سمجھن لئی جے اسی اپنے متھے کلئے نوں سامنے رکھیئے تے گل انج بنے گی۔ ایس وچ ڈر (FEAR) دا احساس اگھیڑ دوان اے تے ایہہ اک اجیہے بندے دے جذبے دا اظہار اے، جیس دی حیاتی دوالے ہر شے ادہدے لئی موت دا سنیہاں اے۔ ایہدے آلے دوالے دی ہر شے آسیب زدہ اے۔ اوہنوں ہر پاسے موت پہرہ دیندی دسدی اے۔ کتے ایہہ گھر دیاں کندھاں تے خون دیاں چھٹاں وچ کتے ڈینہاں دیاں چیکاں وچ۔ کتے سپ دی شوکر وچ تے بڈا دیاں دے پاسے دی شکل وچ کتے ایہہ مُردے تے پئے باسی ہار دی ہمک وچ اے۔ کتے پہریدار دیاں کوکاں دی آواز تے اوہدی حیاتی دوالے موت ای موت اے ——— خوف ای خوف اے تے ایس خوف وچالے اوہ کلّم کلّا انھ ہنیری رات وچ اپنی حیاتی دی تند نوں ٹنڈی محسوس کردا اے۔ نظم دے مفہوم نوں ہور پھیلان توں پہلا ذرا منیر نیازی دی اک ہور نظم ویکھ لیئے:

میرا اصل وجود
میرا تے بس اینا کجھ اے
حصہ اپنے آپ دے وچ
جناں رات دے سنن والے
بھارے پیر دی چاپ دے وچ

پہلاں عرض کیتا جا چکیا اے کہ امیجسٹ شاعر "داخلیت" دا شاعر ہوندا اے۔ ایس کرکے ایس حوالے نال منیر دے جسم نوں معاشرہ تے پیراں دی آواز نوں اوس دا وسنیک منیر دے تے منیر دی ذات معاشرے دی ترجمان بن جاندی اے۔ یاں انج آکھ لو کہ اوس دا جسم جیس نوں اوہ کالی رات یاں زوال آکھدا اے، ایس وچ اوہدا دل یعنی ایس زوال وچ پھانتھا؟ انسان جیس جیس حالے وچوں لنگھدا اے، منیر دی ذات اوس دی کیٹر لیندی اے تے اوسے نوں بیان کردی

Marfat.com

اے۔ ایس حساب نال نظم "اک پکی رات" معاشرے دی اجیہی تصویر پیش کردی اے، جیس وچ ظلم ودھیکیاں نے جیرا اینا ودھ گیا اے کہ انسان مر رہیا اے، انسانیت مر رہی اے۔ شاعر نوں اپنے آلے دوالے انسان نہیں سگوں انساناں دے روپ وچ ڈینیاں نے بڑاوے دِسدے نیں، جیہڑے انسان نے انسانیت دے ازلوں ویری نیں۔ حالت ایتھوں تیکر اپڑ گئی اے کہ پہریدار عام طور تے حفاظت تے عافیت دا نشان سمجھیا جاندا اے۔ اوہدی آواز دی موت دا پیغام دے رہی اے جے اسی پہریدار نوں سیاسی قیادت آکھ لیئے تے گل اِنج بنے گی کہ کھیت دی واڑ کھیت نوں کھا رہی اے۔ اجیہے ماحول وچ شاعر موت درگی گھٹن محسوس کردا اے، جیس دا اظہار اوس اپنے مخصوص ڈھنگ وچ ایس نظم وچ ای نہیں سگوں اپنیاں کئیاں ای نظماں وچ کیتا اے۔ "سوچن دی سزا" "موت دی آواز" اصل وچ منبر نیازی انسان دوست اے، انسانیت دوست اے۔ ایس لئی اوہ آپ کہندا اے :

ایڈیاں دردی اکھاں دے وچ ہنجو بھرن نہ دیواں
وس چلے تے ایس جہان وچ کسے نوں مرن نہ دیواں

(اک موقع تے)

ایہوای انسان دوستی اے، جیہڑی اوہدے قلموں ایہہ ہاڑے پئی کڈھاندی اے۔ اوہ اپنے اینہاں ہاڑیاں دا جواز دی رکھدا اے کیوں جے اوہ سمجھدا اے کہ جدوں انسان وچوں انسانیت نکل جاندی اے تے اوہ انسان نہیں سگوں بلا بن جاندا اے۔ اوہدی اک نظم اے :

اُوپر قہر خدا دا ہیٹھاں لکھ بلاواں
سب راہواں تے موت کھلوتی کیہڑے پاسے جاواں

اوہ اک سادہ بندے وانگوں رب کولوں ڈردا اے تے ایس حالت وچ اسی دوجیاں نوں ویکھنا چاہندا اے کیوں جے ایس دی دوجی شکل "بلا" اے تے جے سبھ ای بلاواں بن جاون تے فیر ڈر کاہدا۔ ڈر تے صرف اینہاں بلاواں دا اے۔ انسان وچ وی ایس حیوانیت دا اے، جیہڑی بندے دا بندے تے ظلم کراندی اے۔ اوہ ہر تھاں ایسے کولوں ڈرن دی پکی کردا اے۔ اوہ انسان وچ وی ایس حیوانیت نوں اڈ دا اڈ روپاں وچ سامنے لیاؤندا اے۔ کدی "وحشی عورت" دے روپ وچ "کدی جنگل دا جادو" دے وچ۔ نظم جنگل دا جادو وچ اوہ EXPLOITATION یاں دُھر نہان دے عمل نوں سامنے لیاؤندا اے کہ انساناں دے ایس جنگل وچ بھولیاں بھالیاں

Marfat.com

شکلاں جھٹ ای روپ وٹا کے گِٹا پھج کے نسدیاں نیں۔

جیویں کہ پہلاں عرض کیتا جا چکیا اے کہ موت توں منیر نیازی دی مراد سچ مچ دی موت نہیں سگوں معاشرے وچ وسدے بندیاں دیاں سدھراں آسان تے امیداں دی موت اے جیہڑیاں ایس ہوس بھرے ماحول وچ پوریاں نہیں ہوندیاں۔ معاشرے وچ رہے ہر بندے دا حق اے کہ اوہ ترقی کرے تے جدوں معاشرہ اوس نوں موقع نہ دیوے تے جیاتی بے معنی ہو کے رہ جاندی اے، اجیہی جیاتی بارے منیر نیازی آہندا اے:

ایہہ رستے ایہہ لے رستے
کیہڑے پاسے جاندے نیں
بہت پرانے محلاں اندر
وچھڑے یار ملاندے نیں
اُچیاں ڈوہنگھیاں جنگلاں اندر
شیراں وانگ دھاڑوندے نیں
یاں پھیر گھم گھما کے
واپس موڑ لیاؤندے نیں

(رستے)

ایس توں معاشرے وچ دی بے یقینی دا اندازہ لایا جا سکدا اے ـــــ اوہ ایس قسم دیاں کئی ناکامیاں دا نقشہ بڑے حقیقت پسندانہ ڈھنگ وچ کھچدا اے۔ معاشرے دیاں کوڑیاں کسیلیاں حقیقتاں توں بڑی بے جگری نال بیان کردا اے۔ "شہر دی کُڑی" "لہو والے ہتھ" دونہہ نظماں وچ جنس دے دکھانت نوں دو صورتاں وچ سامنے لیاؤندا اے۔ پہلی صورت شہر دی اجیہی کُڑی دی اے، جیہڑی بُلھاں تے سرخی مل کے رنگ برنگے کپڑے پاندی اے۔ وہٹی بن بن بہندی اے تے اپنے اُتے اینویں کیویں دی حیا لیوندی اے۔ اوہدی ایہہ سوچ تے عمل مڈھلے پکھوں جنسی جذبے دے شہوانی پہلو دے تحت اے پر دوجے پاسے "لہو والے ہتھ" دی کُڑی سچ مچ دی وہٹی بن کے وی اپنے آپ نوں برباد تصور کردی اے کیوں جے اوہدی شادی اوہدی مرضی موجب نہیں ہوئی۔

منیر ماحول دی کوماتی نوں بڑا عزیز جاندا اے تے ایس توں اوہ کتے کُڑی دی علامت بنا کے

نے کتے پتیاں دی علامت بنا کے اپنیاں کنبیاں ای نظماں وچ اوس نوں پھٹڑ ہوندا دکھاندا تے ہاڑے گھت دا اے۔ "پہلے بدل دی رات" وچ دی جو کڑی نے "پت جھڑ دی شام" وچ دتے گئے ایہو ماحول دی کو ملتا اے۔ اوہ کہندا اے کہ بھانویں ماحول دی کو ملتا مجروح ہو کے پیلی پے گئی اے، پر ایس نوں مرنا نہیں چاہیدا۔ ایس نوں ماحول نالوں ٹٹنا نہیں چاہی دا۔ اوہدی چاہت اے کہ ہوا وگے تے پیلے پتے وی نہ ڈگن خیرے ایہناں نے بہار دی آ ای جاوے:

پیوستہ رہ شجر سے امید بہار رکھ

منیر نیازی کول جیاتی دا اک چنگا بھلا تصور موجود اے۔ اوہ جیاتی نوں اک قیمتی شے سمجھدا اے۔ ایس لئی موت نوں بھیڑیاں کہندا اے تے موت کولوں آپ دی ڈر دا اے تے دوجیاں نوں وی ڈرا ندا اے۔ اوہ جینا ضرور چاہندا اے، پر جیاتی دیاں اوکڑاں نال منتھا لا کے نہیں سگوں اک بنے بنڑے سکھ دا اٹک ماحول وچ، جیہڑا اوہدی مرضی موجب تے ہووے پر ایہہ ضروری نہیں کہ اوہدے بنان وچ اوہدا وی حصہ ہووے۔ اوہ جیاتی دی تمنا کردا اے بھانویں ایہہ جیاتی ہوکیاں بھری ای کیوں نہ ہووے:

دنیا دے وچ رہن لئی وی کیہہ کجھ کرنا پیندا اے
روز شام نوں نویں قبر تے ہوکا بھرنا پیندا اے

(جیون لئی جتن)

دکھ نوں لکاؤن دا اوہ قائل نہیں ایس بارے اوہ بڑا حقیقت پسند اے۔ ایس سوچ نوں کہ دکھ نوں بھلن لئی بندہ خود فریبی اختیار کرے، اوہ نندا اے تے ایس خیال دا گڈا بنھدا اے تے ہسدا اے:

جھوٹے یار بنا کے
دل دیاں گلاں دسیئے
کیوں نہ گھر وچ کلیاں بہہ کے
پاگلاں وانگوں ہسیئے

(سدھی جیہی گل)

حالات نوں بہتر بنان لئی اوہدے کول تاہنگ تے اننا دی اے پر عمل کوئی نہیں۔ اوہ آپ کجھ نہیں کرنا چاہندا تے دوجیاں نوں کہندا اے کہ:

Marfat.com

ہسر تے گھپ ہنیر تے دھرتی اُتّے کال
پیریں کنڈے زہر دے لہو وچ بھجے وال
جتن کرو کجھ دوستو توڑو موت دا جال
پھڑ مرلی اوئے رانجھیا کڈھ کوئی تکھی تان
مار کوئی تیر او مرزیا، پکھ کے ول اسمان

(کجھ کرو)

منیر دی عشقیہ شاعری نہ تے ایڈی ایمائی اے تے نہ ایڈی روائتی۔ اوہ کجھ کو تھاں چونکا دین والیاں گلاں کردا سانوں دِسدا اے۔ پر ایہہ گلاں اجیہیاں نہیں کہ ایہناں نوں کوئی انفرادی انگ بندا ہووے۔ اوہدیاں کئی ایمائی نظماں وچ ابہام دا جھولا پیندا اے۔ خیر اے ایس کرکے کہ اوہدیاں علامتاں یاں استعارے حالی ایڈے عام نہیں ہوئے ایہناں وچ "سورج سامنے بندا کھاں وچوں" "سنتن" "پر ایناں گلاں" "دونہہ" تے "اک بہادر دی موت" شامل نیں۔ ایہناں وچوں آخری نظم نوں اوس مثنوی آکھیا اے حالانکہ ایہہ مثنوی وی ظاہری ہیئت وچ نہیں۔ ایس نوں اسی لمی نظم آکھ سکنے آں۔ ایہہ ٹھیک اے کہ ہر ایمائی شاعر اپنے پڑھن والے نوں پریشان کردا اے، پر جدوں بجھارت دی بجھ ہتھ آجاندی اے پڑھن والا ساریاں پریشانیاں بھل جاندا اے سگوں اِک ذہنی لذت محسوس کردا اے، پر جتھے بجھارت بھی ای نہ جائے، گنجل کھلن ای نہ، اوتھے پریشانی کیویں مُک سکدی اے؟ بجھارت دے نہ بجھے جان دا کارن اکو ہو سکدا اے کہ ایس قسم دے شاعراں دے اپنائے ایما حالی ایڈے عام نہیں۔

مُکدی دی گل ایہہ اے کہ منیر نیازی اجیہے ظلمی سمے دا شاعر اے، جیہدے وچ ڈاہڈا مار دا وی اے تے رون وی نہیں دیندا۔ ایس ماحول وچ بندہ اُچا سر وی نہیں سکدا۔ ایسے کرکے منیر نیازی تے ایمائی ڈھنگ پھڑ بانے انسان دے انسان تے ظلم دی رس پاکے ہاڑے گھتے۔ منیر نیازی دی وڈی تاہنگ ایہو اے کہ ظلم تے ودھیکیاں نال معاشرے دی جیہڑی کو ملتا پھٹڑ ہو رہی اے، ایس نوں ختم ہو جانا چاہیدا اے۔ اوہ نواں شاعر اے۔ اوس سوچ تے خیال وچ ایڈی دولاہنگ پُٹ لئی اے کہ عام بندہ اوہدے تیکر اپڑن لئی اوکھیائی محسوس کردا اے۔ اوہ حیاتی دے COMPLEX نوں ایمائی انگ وچ بیان کردا اے۔ اوہدے بیان وچ تجریدیت اے۔ اوہدے استعارے ودھیرے نامانوس نیں۔ اوہ انسان دے انسان تے ظلم دے خلاف سدھی نفرت نگلاں

دی تھاں پہلاں خوف کھنڈان دی کوشش کردا اے۔ ایس ظلم نوں مٹان لئی اوہدے کول عزم دی چاہت موجود اے، پر عمل اصلوں ای گھٹ اے۔ ظالماں تے ظلماں دیاں اکھاں وچ اکھاں پان دی تھاں اوہناں کولوں ڈرن دی پکی کردا اے تے انجے ماحول وچ اک ردّعمل دا چاہوان اے۔ اوہدے خیال وچ انسان تے انسان دے ظلم دے خلاف ایہو ڈرے ہوئے جسم اُٹھ کھلون گے۔ اوہ حیاتی دی تندنوں ٹنڈیاں نہیں ویکھ سکدا تے بھرا چنگا جیون تے زور دیندا اے۔ منیر نیازی دے خلوص وچ نگھا اے۔ اوہدے جذبے وچ مٹھا مٹھا جوش اے۔ اوہدیاں چیزیاں تصویراں تجریدی ضرور نیں، پر کجھ کھیچل کرن نال مکمل ہو جاندیاں نیں۔ اوس دے کجھ استعارے تے علامتاں خیرے نامانوس نیں تے کتے کتے ابہام دا جھولا پیندا اے ——— اوہدیاں چیزیاں تصویراں متحرک وی نیں۔ اوہ اپنے مرکزی نقطے "خوف" FEAR نوں پنگران وچ کامیاب اے۔ اوہ زوال دی گل کردا اے تے عروج دی چاہت۔ اوہ ایمائی قسم دا جدید شاعر اے تے ایس قسم دی جدید شاعری ایس لحاظ نال بڑی بدید اے۔ ایہدے وچ پڑھن سنن والے وچ اک خاص قسم دی SENSIBILITY یاں سوجھ منگدی اے تے تعلیم عام نہ ہون کرکے حالی ایس دا دائرہ بڑا سوڑا اے۔

Marfat.com

موتیاں دی لڑی

Marfat.com

پنجاب، پنجابی زبان، ادب، لسانیات تے عروض

۱۔ ادب، تنقید تے زبان، یوسف کامران، امروز، لاہور، ۶ جولائی ۱۹۶۹ء

۲۔ ادب کیہ اے، محمد اسلم ایم۔ اے، پنجابی ادب، لاہور، مارچ ۱۹۶۰ء

۳۔ اردو دی ماں پنجابی، مولانا اختر علی خاں، پنجابی، لاہور، اگست ۱۹۵۲ء

۴۔ پاکستان تے بھارت وچ پنجابی، محمد افضل خاں، پنج دریا، لاہور، ستمبر ۱۹۶۰ء

۵۔ پنجاب، سردار دریام سنگھ، پنجابی دربار، لاہور، فروری ۱۹۳۱ء

۶۔ پنجاب ـــــ اودوں تے ہُن، ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان، جنوری ۱۹۶۱ء

۷۔ پنجاب دا ادب تے تاریخ، آئیگور سیری بریاکوف (مترجم محمد علی چراغ)، پنج دریا، لاہور، اپریل ۱۹۷۱ء

۸۔ پنجاب دا نواں رنگ رُوپ، میجر اسحاق محمد، پنجابی ادب لاہور، نومبر ۱۹۷۰ء

۹۔ پنجاب دی تاریخ تے ادب، (ڈاکٹر) عبدالسلام خورشید، پنجابی، لاہور، اکتوبر ۱۹۵۱ء

۱۰۔ پنجابی ادب تے تاریخ، آئیگور سیری بریاکوف (مترجم محمد علی چراغ)، پنج دریا، لاہور، اگست ۱۹۷۱ء

۱۱۔ پنجابی ادب تے تاریخ، آئیگور سیری بریاکوف (مترجم محمد علی چراغ)، پنج دریا، لاہور، اکتوبر ۱۹۷۱ء

۱۲۔ پنجابی تے اوہدیاں بولیاں، محمد آصف خاں، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۹ء

۱۳۔ پنجابی تے سندھی ادب، ارشاد احمد فیروزپوری، پنج دریا، لاہور، اکتوبر ۱۹۶۵ء

۱۴۔ پنجابی تے یونانی زبان دا اثر، عین الحق فریدکوٹی، پنجابی ادب، لاہور، اپریل ۱۹۶۲ء

۱۵۔ پنجابی دا ڈھلاسماں، سید منور حسین، پنجابی زبان، لاہور، دسمبر ۱۹۷۲ء

۱۶۔ پنجابی دا دادھا، جوشوا فضل الدین، پنجابی دربار، لاہور، فروری ۱۹۳۱ء

۱۷۔ پنجابی دے پچھلے اٹھ سو سال، منشی مولا بخش کشتہ امرتسری، نومبر ۱۹۵۱ء

۱۸۔ پنجابی زبان یا ہندوی دی داسی، جوگندر سنگھ بیڑنگ ایم۔ اے، پنج دریا، لاہور، جولائی ۱۹۶۸ء

۱۹۔ پنجابی زبان، راجا محمد احمد، پنجابی زبان، لاہور، مارچ اپریل ۱۹۷۲ء

۲۰۔ پنجابی زبان، رشید حبیبی، لہراں، لاہور، جون ۱۹۶۶ء

۲۔ پنجابی زبان، شفقت تنویر مرزا، امروز، لاہور، ۲۷ جولائی ۱۹۶۹ء

۲۲- پنجابی زبان، عبدالحق علوی، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۹ء
۲۳- پنجابی زبان، محمد ظفر اللہ خاں، پنج دریا (سالنامہ)، لاہور، جنوری ۱۹۶۵ء
۲۴- پنجابی زبان ـــــ اوہدیاں بولیاں تے دوجے ناں، محمد آصف خاں، امروز، لاہور، ۱۷ اگست ۱۹۶۹ء
۲۵- پنجابی زبان تے ادب، مرزا خاں، امروز، لاہور، ۱۳ اگست ۱۹۶۷ء
۲۶- پنجابی زبان تے ثقافت، خواجہ عبدالحمید عرفانی، پنج دریا (سالنامہ)، لاہور، جنوری ۱۹۶۵ء
۲۷- پنجابی زبان دا پچھوکڑ، حمید اللہ ہاشمی، لہراں، لاہور، جون ۱۹۷۲ء
۲۸- پنجابی زبان دا اڈھ، ڈاکٹر آغا یمین، لہراں، لاہور، ستمبر اکتوبر ۱۹۶۹ء
۲۹- پنجابی زبان دی آزاد حیثیت تے اوہدا ادبی کھلار، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، لہراں، لاہور، مارچ ۱۹۶۵ء
۳۰- پنجابی زبان دی تاریخ، ڈاکٹر کے ایس بیدی، پنج دریا، لاہور، مئی ۱۹۷۱ء
۳۱- پنجابی زبان دی گرامر اُتے یونانی زبان دا اثر، عین الحق فریدکوٹی، پنجابی ادب، لاہور، مئی ۱۹۶۲ء
۳۲- پنجابی زبان دیاں جڑاں، عین الحق فریدکوٹی، پنجابی ادب، لاہور، اکتوبر ۱۹۶۰ء
۳۳- پنجابی عروض، عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان، لاہور، جون جولائی ۱۹۷۲ء
۳۴- پنجابی زبان کی ابتداء اور نشوونما، سید فیاض محمود، پنجاب دی آواز، لاہور، ۱۶ جولائی ۱۹۷۰ء، یکم اگست ۱۹۷۰ء، ۱۶ اگست ۱۹۷۰ء
۳۵- پنجابی لٹریچر، محمد آصف خاں، پنجابی ادب، لاہور، جنوری ۱۹۶۹ء
۳۶- زبان دا مسئلہ، ایم مسعود، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۹ء
۳۷- ساڈا ادبی ورثہ، سبط الحسن ضیغم البھاکری، پنجابی ادب، لاہور، نومبر ۱۹۶۹ء
۳۸- ساڈا ادبی ورثہ، محمد آصف خاں، پنجابی ادب، لاہور، جنوری ۱۹۶۲ء
۳۹- سنسکرت تے پنجابی، سنت اندر سنگھ چکرورتی، پنجابی ادب، لاہور، جون ۱۹۶۱ء
۴۰- شیکسپیئر دی انگریزی تے ساڈی پنجابی، نواب زادہ مہدی علی خاں، پنجابی، لاہور، دسمبر ۱۹۵۱ء

Marfat.com

۴۱۔ علاقائی زبانل دی اہمیت ، شفقت تنویر مرزا ، پنجابی ادب ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۶ء
۴۲۔ علاقائی زباناں دی اہمیت ، غلام یعقوب انور ، پنجابی ادب ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۶ء
۴۳۔ پوٹھوواری یا پنجابی ، انور بیگ اعوان ، لہراں ، لاہور ، فروری ۱۹۶۷ء
۴۴۔ پوربی تے پچھمی پنجاب دی سانجھ ، سردار جوگندر سنگھ بیڑنگ ، پنج دریا ، لاہور ، اکتوبر ۱۹۶۸ء

پنجابی املا

۱۔ الف بے ، ایس خانم ، پنجابی ، لاہور ، مارچ ۱۹۵۶ء
۲۔ پنجابی املا ، عین الحق فریدکوٹی ، پنجابی ادب ، لاہور ، اپریل ۱۹۶۵ء
۳۔ پنجابی املا ، عین الحق فریدکوٹی ، پنجابی ادب ، لاہور ، اگست ۱۹۶۴ء
۴۔ پنجابی املا ، عین الحق فریدکوٹی ، پنجابی ادب ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۴ء
۵۔ پنجابی املا ، عین الحق فریدکوٹی ، پنجابی ادب ، لاہور ، دسمبر ۱۹۶۴ء
۶۔ پنجابی املا ، محمد آصف خاں ، پنجابی ادب ، لاہور ، اکتوبر ۱۹۶۳ء
۷۔ پنجابی املا ، محمد افضل خاں ، پنج دریا ، لاہور ، مارچ ۱۹۷۰ء
۸۔ پنجابی زبان دی املا ، چودھری ارشاد فیروزپوری ، لہراں ، مارچ ۱۹۶۷ء
۹۔ پنجابی دی املا ، سردار درشن سنگھ آوارہ ، پنج دریا ، لاہور ، جون ۱۹۶۸ء
۱۰۔ پنجابی دی املا تے تلفظ ، احمد الدین اظہر ، پنج دریا ، لاہور ، مئی جون ۱۹۶۷ء
۱۱۔ پنجابی املا تے تلفظ دی بحث ، عبدالحمید نظامی ، پنج دریا ، لاہور ، مئی جون ۱۹۶۷ء
۱۲۔ پنجابی املا تے معیاری لکھت ، ڈاکٹر وحید قریشی ، پنجابی ادب ، لاہور ، اپریل ۱۹۶۲ء

نظم تے نثر دیاں صنفاں

۱۔ اک لوک گیت :۔ چھلا ، منصور قیصر ، پنجابی ادب ، لاہور ، جولائی ۱۹۶۱ء
۲۔ الف خاں دی وار ، گیانی عبدالغفور قریشی ، پنجاب دی آواز ، لاہور ، ۱۶ ستمبر ۱۹۷۰ء
۳۔ باراں ماہ ، حسین شاہد ، پنجابی ادب ، لاہور ، مئی ۱۹۶۵ء
۴۔ بجھارتاں ، ارشد میر ، پنجابی ادب ، لاہور ، نومبر ۱۹۷۰ء
۵۔ بولیاں ، قیوم نظر ، لہراں ، لاہور ، جولائی ۱۹۷۲ء
۶۔ بہاری دے روپ ، محمد آصف خاں ، پنجابی ادب ، لاہور ، جون ۱۹۷۰ء

Marfat.com

۷۔ پنجاب دے عوامی گیت، فخر زمان، پنجابی زبان (آزادی نمبر)، لاہور، اگست ستمبر ۱۹۷۲ء

۸۔ پنجاب دے لوک گیت، رفیق اللہ بیگ، پنج دریا، لاہور، مئی ۱۹۶۸ء

۹۔ پنجاب دے لوک گیت، عبدالحئی، پنج دریا (سالنامہ)، لاہور، جنوری ۱۹۶۵ء

۱۰۔ پنجاب دے لوک گیتاں دیاں صنفاں، نشاط انجم، پنجابی زبان، لاہور، اکتوبر ۱۹۷۲ء

۱۱۔ پنجابی ادب تے اکھان، عبدالجبار ناصر ایم۔اے، پنج دریا، لاہور، مئی ۱۹۶۸ء

۱۲۔ پنجابی ادب وچ کہانی دا پنگیار، گورمکھ سنگھ جیت، پنج دریا، لاہور، اکتوبر ۱۹۶۱ء

۱۳۔ پنجابی اکھان، زینت بیگم، پنج دریا، لاہور، فروری ۱۹۵۸ء

۱۴۔ پنجابی اکھاناں وچ ہاسا ٹھٹھا، شہباز ملک، پنج دریا، لاہور، مئی جون ۱۹۶۷ء

۱۵۔ پنجابی بیت، ڈاکٹر محمد باقر، لہراں، لاہور، جولائی ۱۹۷۲ء

۱۶۔ پنجابی ڈراما نگاری، حمید اللہ شاہ ہاشمی، پنجابی زبان، لاہور، مئی جون ۱۹۷۲ء

۱۷۔ پنجابی زبان دیاں بجھارتاں، ارشد میر، لہراں، لاہور، ستمبر ۱۹۷۲ء

۱۸۔ پنجابی شاعری دی اک مقبول صنف ڈھولا، محمد انوار قمر، حق اللہ، لاہور، مئی جون ۱۹۶۴ء

۱۹۔ پنجابی غزل، پروفیسر ثناء اللہ جمیل، لہراں، لاہور، مئی ۱۹۷۲ء

۲۰۔ پنجابی غزل، غلام عباس، راوی (پنجابی)، لاہور، ندارد

۲۱۔ پنجابی غزل بارے کجھ گلاں، بدل حق محمود، پنج دریا، لاہور، اکتوبر ۱۹۶۱ء

۲۲۔ پنجابی کوتا وچ ہاس رس، جوگندر سنگھ ایم۔اے، پنج دریا، لاہور، ستمبر ۱۹۶۰ء

۲۳۔ پنجابی وچ غزل دا اُسار، محمد افضل خاں، پنج دریا، لاہور، نومبر ۱۹۷۱ء

۲۴۔ ۴۸۰ ورھے پُرانی پنجابی نثر، اللہ لوک، امروز، لاہور، ۳۱ اگست ۱۹۶۹ء

۲۵۔ جدید پنجابی شاعری، رشید انور، پنجابی زبان (آزادی نمبر) لاہور، اگست ستمبر ۱۹۷۲ء

۲۶۔ جنگ نامے، سید سبط الحسن ضیغم، امروز، لاہور، ۵ اپریل ۱۹۷۰ء

۲۷۔ جنگی ادب تے پنجابی زبان، ڈاکٹر عبدالسلام خورشید، لہراں، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء

۲۸۔ جھانگی دے لوک گیت، جوگندر سنگھ بٹیرنگ، پنج دریا، لاہور، اگست ستمبر ۱۹۶۸ء

۲۹۔ جمیل پتھادی وار، افضل احسن، پنجابی ادب لاہور، جون ۱۹۶۹ء

۳۰۔ چٹھیاں دی وار، سید اختر حسین اختر، لہراں، لاہور، اگست ۱۹۶۹ء

۳۱۔ چوماسہ دے اکھان، شمیم چودھری، پنج دریا، لاہور، اگست ستمبر ۱۹۶۸ء

Marfat.com

۳۲۔ ووھڑا ، غلام یعقوب انور ، پنجابی زبان ، لاہور ، نومبر دسمبر ۱۹۷۱ء
۳۳۔ ڈھولا برکلے ، اقبال حسین جعفری ، پنجاب دی آواز ، لاہور ، ۱۹ جون ۱۹۷۰ء
۳۴۔ رباعی تے پنجابی رباعی ، پروین شاہ دین ، لہراں ، لاہور ، اکتوبر ۱۹۷۲ء
۳۵۔ سکھاں دی وار (اردو) ، میرزا خادم حسین ، امروز ، ۲ فروری ۱۹۶۹ء
۳۶۔ سی حرفی دا فکر تے فن ، پروفیسر مقبول بیگ بدخشانی ، لہراں ، لاہور ، جولائی ۱۹۷۲ء
۳۷۔ عوامی گیت ، تنویر ظہور ، پنجابی زبان ، لاہور ، مئی ۱۹۷۱ء
۳۸۔ غزل تے پنجابی غزل ، پروین شاہ دین ، لہراں ، لاہور ، اگست ۱۹۷۲ء
۳۹۔ کجھ لوک فن بارے ، احمد ندیم قاسمی ، پنجابی ادب ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۶ء
۴۰۔ لوک گیت ، محمد آصف خاں ، پنجابی ادب ، لاہور ، جنوری ۱۹۶۹ء
۴۱۔ لوک گیتاں دی ٹلیار ، رفعت ، پنجابی زبان ، لاہور ، جون جولائی ۱۹۷۱ء
۴۲۔ لوک گیتاں وچ بابل پیار ، تیرا سنگھ چن ، پنجابی ادب ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۵ء
۴۳۔ ملتان شہر دی وار ، نجم حسین سید ، پنجابی ادب ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۸ء

داستاناں بارے

۱۔ ڈھول بادشاہ ، حسین شاہد ، امروز ، لاہور ، ۲۹ جون ۱۹۶۹ء
۲۔ ساڈیاں منظوم داستاناں دے کردار ——— سوہنی مہینوال ، اختر حسین اختر ایم۔اے ، لہراں ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۲ء
۳۔ ستی پنوں ، ڈاکٹر وحید قریشی ، پنجابی ادب ، لاہور ، نومبر ۱۹۶۱ء
۴۔ سوہنی مہینوال ، سید اختر حسین اختر ، لہراں ، لاہور ، ستمبر ۱۹۶۷ء
۵۔ سہنی مراد ، مہر کاچیلوی ، پنجابی زبان ، لاہور ، جون جولائی ۱۹۷۲ء
۶۔ صاحباں دا سراپا ، سید اختر حسین اختر ، لہراں ، لاہور ، مارچ اپریل ۱۹۷۰ء
۷۔ مرزا صاحباں ، محمد افضل خاں ، پنج دریا ، لاہور ، فروری ۱۹۶۰ء
۸۔ مہینوال دی سوہنی ، محمد آصف خاں ، لہراں ، لاہور ، ستمبر اکتوبر ۱۹۶۹ء
۹۔ نوراں دا سراپا ، ڈاکٹر رشید انور ، لہراں ، لاہور ، ستمبر اکتوبر ۱۹۶۹ء

ادب وچ اسلام، تصوّف تے فلسفہ

۱۔ ادب دے باگے اسلامیت دی خوشبو، منصور احمد خالد، پنجابی زبان، لاہور، نومبر دسمبر ۱۹۷۱ء

۲۔ اسلام وچ میراث دے مسائل، پروفیسر غلام جیلانی مخدوم، لہراں، لاہور ستمبر ۱۹۷۲ء

۳۔ اقبال تے تصوف، م۔ج۔ رانا، پنجابی ادب، لاہور، نومبر ۱۹۶۱ء

۴۔ پنجابی ادب تے تصوف، انور بیگ اعوان، لہراں، لاہور، نومبر ۱۹۶۶ء

۵۔ پنجابی زبان وچ فلسفہ تے گہرائی، محمد افضل خاں، پنج دریا (کراچی مشاعرہ نمبر)، جنوری فروری ۱۹۶۰ء

۶۔ پنجابی شاعری وچ تصوف، صوفی تبسم، پنجابی ادب، لاہور، جولائی ۱۹۶۱ء

۷۔ پنجابی شاعری وچ تصوف، منیر احمد شیخ ایم۔اے، پنج دریا (شاہ حسین نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء

۸۔ تقدیر دا فلسفہ، مولوی محی الدین، حق اللہ، لاہور، دسمبر ۱۹۶۲ء

۹۔ صوفیانہ شاعری دی زبان، پروفیسر محمد اسمٰعیل بھٹی، لہراں، لاہور، ستمبر ۱۹۷۲ء

متفرق

۱۔ اج دا پنجابی ادب، خالد لاہوری، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۸ء

۲۔ اج دا پنجابی ادیب، انور ادیب، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۵ء

۳۔ اج دا پنجابی ادیب، پروفیسر جیلانی کامران، پنجابی ادب، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۵ء

۴۔ اج دا پنجابی ادیب، راحت نسیم ملک، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۵ء

۵۔ اج دی پنجابی نظم، راحت نسیم ملک، حق اللہ، لاہور، ستمبر ۱۹۶۵ء

۶۔ اج دے پنجابی لکھاری، ادارہ، راوی (پنجابی)، لاہور، ندارد

۷۔ اج دے لکھن والے، حسین شاہد، پنجابی ادب، لاہور، دسمبر ۱۹۶۵ء

۸۔ استعارے دی لوڑ، پروفیسر محمد اسمٰعیل بھٹی، لہراں، لاہور، اکتوبر ۱۹۷۲ء

۹۔ پاکستان اندر پنجابی زبان دا مستقبل، عین الحق فریدکوٹی، امروز، لاہور، ۴ جنوری [illegible]

۱۰۔ پنجاب دے سُورمے، محبوب پنجابی، پنجاب دی آواز، لاہور، [illegible]

۱۱۔ پنجابی ادب تے ادیب دا مستقبل ، غلام یعقوب انور ، لہراں ، لاہور ، مارچ ۱۹۶۵ء

۱۲۔ پنجابی ادب دی نویں تنقید ، ڈاکٹر لئیق بابری ، پنجاب دی آواز ، لاہور ، ۱۶ جنوری ۱۹۷۱ء

۱۳۔ پنجابی ادب دے نویں موڑ ، شفقت تنویر مرزا ، پنجابی ادب ، لاہور ، اگست ۱۹۶۸ء

۱۴۔ پنجابی زبان دے نویں تقاضے ، ڈاکٹر وحید قریشی ، لہراں ، لاہور ، جنوری ۱۹۶۷ء

۱۵۔ پنجابی ادب وچ عشق ، حسین شاہد ، لہراں ، لاہور ، اگست ۱۹۷۲ء

۱۶۔ پنجابی اخبار نویسی تے اوہدا مستقبل ، ڈاکٹر عبدالسلام خورشید ، پنجابی ادب ، لاہور ، نومبر ۱۹۶۱ء

۱۷۔ پنجابی اخبار نویسی دی کہانی ، ڈاکٹر عبدالسلام خورشید ، پنجابی ، لاہور ، جولائی ۱۹۵۵ء

۱۸۔ پنجابی تے فرانسیسی شاعری۔ اک موازنہ ، ڈاکٹر لئیق بابری ، پنجابی ادب ، لاہور ، جولائی ۱۹۷۰ء

۱۹۔ پنجابی راہیں تعلیم ، محمد آصف خاں ، امروز ، لاہور ، مئی ۱۹۷۰ء

۲۰۔ پنجابی شاعری دے نویں رُوپ ، سید اختر حسین اختر ، لہراں ، لاہور ، جنوری ۱۹۶۸ء

۲۱۔ پنجابی شاعری وچ جذبۂ حب الوطنی ، راجا رسالو ، پنجابی زبان ، لاہور ، ستمبر اکتوبر ۱۹۷۱ء

۲۲۔ پنجابی فلم دے پردے تے ، حسین شاہد ، لہراں ، لاہور ، مئی ۱۹۶۶ء

۲۳۔ پنجابی لوک ساز ، آفتاب احمد وڑائچ ، پنجابی ادب ، لاہور ، جون ۱۹۶۹ء

۲۴۔ پنجابی وچ جیون دے پچ ، ڈاکٹر محمد باقر ، لہراں ، لاہور ، اگست ۱۹۷۲ء

۲۵۔ پنجابی وچ دیس پیار دے گیت ، محمد آصف خاں ، پنجاب دی آواز ، لاہور ، یکم جولائی ۱۹۷۰ء

۲۶۔ پنجابی شاعری کا مزاج (اُردو) ، منیر احمد شیخ ، امروز ، لاہور ، ۱۹ اکتوبر ۱۹۶۷ء

۲۷۔ ۶۳ء دی شاعری ، محمود شام ، پنجابی ادب ، لاہور ، مئی ۱۹۶۴ء

۲۸۔ ساڈی دیس پیار دی روایت ، محمد آصف خاں ، امروز ، لاہور ، ۱۵ جون ۱۹۶۹ء

۲۹۔ قوالی اُتے تحقیقی نظر ، پروفیسر انور بیگ اعوان ، پنجابی زبان ، لاہور ، اکتوبر ۱۹۷۲ء

۳۰۔ مواتے ، قدر آفاقی ، لہراں ، لاہور ، مئی ۱۹۷۲ء

۳۱۔ نویاں راہواں ، فارغ بخاری ، پنجابی ادب ، لاہور ، مئی ۱۹۶۵ء

۳۲۔ نویں پنجابی ادب دیاں لہراں ، رؤف ملک ، پنجابی ادب ، لاہور ، دسمبر ۱۹۶۱ء

Marfat.com

حضرت بابا فرید شکر گنجؒ

۱۔ بابا فریدؒ، صلاح الدین ندیم، امروز، لاہور، ۱۸ مئی ۱۹۶۹ء
۲۔ بابا فریدؒ توں مہر علی تائیں، راجا رسالو، امروز، لاہور، ۱۷ دسمبر ۱۹۶۷ء
۳۔ بابا فرید شکر گنجؒ، افتخار علی، پنجابی زبان، لاہور، اگست ستمبر ۱۹۷۱ء
۴۔ بابا فرید شکر گنجؒ، ثقلین جعفری، حق اللہ، لاہور، جنوری ۱۹۶۴ء
۵۔ حضرت بابا فریدؒ، پیارا سنگھ پدم، پنجابی ادب، لاہور، مارچ ۱۹۶۰ء
۶۔ شلوک فریدؒ، نجم حسین سید، پنجابی ادب، لاہور، دسمبر ۱۹۶۴ء

حضرت شاہ حسینؒ

۱۔ حقیقۃ الفقرا اداشاہ حسینؒ، لہراں، لاہور، اگست ۱۹۷۲ء
۲۔ شاہ حسینؒ، اکبر لاہوری، لہراں، لاہور، مئی ۱۹۶۵ء
۳۔ شاہ حسینؒ، انور بیگ اعوان، لہراں، لاہور، مئی ۱۹۶۵ء
۴۔ شاہ حسینؒ، سید اختر حسین اختر، لہراں، لاہور، جون ۱۹۶۶ء
۵۔ شاہ حسینؒ، صوفی تبسم ایم۔اے، پنج دریا، لاہور، اپریل ۱۹۶۵ء
۶۔ شاہ حسینؒ محمد افضل خاں، پنج دریا، لاہور، اپریل ۱۹۷۱ء
۷۔ شاہ حسینؒ اپنی نظر وچ، محمد افضل خاں، پنج دریا (شاہ حسین نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء
۸۔ شاہ حسینؒ تے سنگیت، افضل پرویز، پنجابی ادب، لاہور، جون ۱۹۶۵ء
۹۔ شاہ حسینؒ دا تصوف، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، پنجابی ادب، لاہور، اپریل ۱۹۶۵ء
۱۰۔ شاہ حسینؒ دا تصوف سماجی پس منظر وچ، غلام یعقوب انور، لہراں، لاہور، جون ۱۹۷۲ء
۱۱۔ شاہ حسینؒ دا مذہب، چودھری محمد اکبر خاں لاہوری، پنج دریا (شاہ حسینؒ نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء
۱۲۔ شاہ حسینؒ دا کڈھلا پنڈ، غلام یعقوب انور، لہراں، جولائی ۱۹۶۵ء
۱۳۔ شاہ حسینؒ دی تعلیم، مقبول انور داؤدی، پنج دریا (شاہ حسینؒ نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء

Marfat.com

۱۴۔ شاہ حسینؒ دی حیاتی تے تعلیم، عبدالمجید بھٹی، پنج دریا، لاہور، اپریل ۱۹۶۵ء
۱۵۔ شاہ حسینؒ دی شاعری وچ رضا تے رنگ، مسرت پراچا، پنج دریا (شاہ حسینؒ نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء
۱۶۔ شاہ حسینؒ دی شاعری وچ علامتاں، سعید جعفری، لہراں، جون ۱۹۷۲ء
۱۷۔ شاہ حسینؒ دے دیس اتے زبان تے تحقیقی نظر، پروفیسر انور بیگ اعوان، پنج دریا، لاہور، اپریل ۱۹۶۵ء
۱۸۔ شاہ حسین لاہوری کی ایک کافی (اردو)، ڈاکٹر عبدالغنی، پنجاب دی آواز، لاہور، ۶ ستمبر ۱۹۷۰ء
۱۹۔ شیخ حسینؒ لاہوری، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، لہراں، لاہور، مارچ ۱۹۶۶ء
۲۰۔ مادھو لال حسینؒ، لاجونتی راما کرشنا، پنجابی ادب، لاہور، مئی ۱۹۶۰ء
۲۱۔ مست الست شاہ حسینؒ، یوسف العزیز، حق اللہ، لاہور، جنوری ۱۹۶۴ء
۲۲۔ موتی شبنم دا، منظور احمد، پنج دریا (شاہ حسینؒ نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء
۲۳۔ ناں حُسینا، خواجہ انور کاشمیری، پنج دریا (شاہ حسینؒ نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء
۲۴۔ ہدایت دے چراغ، نسیمہ اشرف علی، پنج دریا (شاہ حسینؒ نمبر)، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء

حضرت سُلطان باہُوؒ

۱۔ الف اللہ چنبے دی بُوٹی یعنی حضرت سلطان باہُوؒ اور تعلق باللہ (اردو)، ندارد، پنجاب دی آواز، ۱۶ اکتوبر ۱۹۷۰ء
۲۔ باہو ـــــ اک تلشرع سالک، شارب انصاری، لہراں، لاہور، نومبر ۱۹۶۸ء
۳۔ حضرت سلطان باہُوؒ، سید شاہ احمد سعید ہمدانی، لہراں، لاہور، ستمبر ۱۹۶۷ء
۴۔ حضرت سلطان باہُوؒ، عبدالرحمٰن خاں، حق اللہ، لاہور، ستمبر اکتوبر ۱۹۶۴ء
۵۔ سلطان باہُوؒ، حکیم میاں عبدالغفور عرشی، لہراں، لاہور، جُون ۱۹۶۶ء
۶۔ سلطان باہُوؒ، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، لہراں، لاہور، اپریل ۱۹۶۶ء
۷۔ سلطان باہُوؒ، عبدالغفور اظہر، لہراں، لاہور، جولائی ۱۹۷۲ء
۸۔ ولی شاعر ـــــ حضرت سلطان باہُوؒ، سیّد شاہ احمد سعید ہمدانی، لہراں، لاہور، ستمبر ۱۹۶۷ء

حضرت علی حیدرؒ

۱۔ دو صوفی شاعر، صاحبزادہ یوسف طاہر، پنجابی زبان، لاہور، اپریل مئی ۱۹۷۲ء
۲۔ علی حیدرؒ، حمید اللہ ہاشمی، پنجابی زبان، لاہور، جولائی اگست ۱۹۷۲ء
۳۔ علی حیدرؒ، سحر رومانی، پنجابی زبان، لاہور، مارچ اپریل ۱۹۷۲ء
۴۔ علی حیدرؒ بارے، محمد آصف خاں، پنجابی ادب، لاہور، جنوری فروری ۱۹۶۳ء
۵۔ سید علی حیدرؒ ملتانی، عبدالغفور قریشی، لہراں، لاہور، جون ۱۹۷۲ء

حضرت بلھے شاہؒ

۱۔ بلھے شاہؒ، خلیل آتش، امروز، لاہور، ۲۵ اگست ۱۹۶۸ء
۲۔ بلھے شاہؒ، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، لہراں، لاہور، جون ۱۹۶۶ء
۳۔ بلھے شاہؒ ـــــ اک آفاقی شاعر، م۔ ح۔ رانا، پنجابی ادب، لاہور، فروری ۱۹۶۲ء
۴۔ بلھے شاہ دا تصوف، ڈاکٹر تلوچن سنگھ، پنجابی ادب، لاہور، مارچ ۱۹۶۲ء
۵۔ بلھے شاہ دا سُنیہا، محمد صفدر میر، حق اللہ، لاہور، اکتوبر ۱۹۶۳ء
۶۔ بلھے شاہ دا مرکزی خیال، فقیر محمد فقیر، حق اللہ، لاہور، فروری مارچ ۱۹۶۳ء
۷۔ بلھے شاہ دی شاعری دا وجودی رنگ، فخر زمان، پنجابی زبان، لاہور، دسمبر ۱۹۷۲ء
۸۔ پنجابی شعر ریت دے سدا سبھاتے بلھے شاہ، نجم حسین سیّد، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۷ء
۹۔ تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا (اردو)، محمد صادق، امروز، لاہور، ۲۷ اگست ۱۹۶۷ء
۱۰۔ حضرت بلھے شاہ، مطیع الرحمٰن قریشی، حق اللہ، لاہور، جولائی ۱۹۶۳ء
۱۱۔ حضرت بلھے شاہ کی ایک کافی (اردو)، ڈاکٹر عبدالغنی، پنجاب دی آواز، لاہور، نومبر ۱۹۷۰ء
۱۲۔ کفر شکن شاعر حضرت بلھے شاہ (اردو)، رائے منصب علی، امروز، لاہور، ۲۴ اگست [illegible]
۱۳۔ میرے نظریے بلھے شاہ دی حیاتی دا تصور، صوفی غلام مصطفیٰ تبسم، [illegible]

حضرت وارث شاہ

۱۔ اک دُکھانت اک سُکھانت، شارب انصاری، پنج دریا (وارث نمبر) لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۲۔ اک سی تے اک سی، ارشاد فیروزپوری، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۳۔ احمد کوی تے وارث شاہ، پروفیسر ایس۔ ایس پدم، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۴۔ ایرانی تے پنجابی دا سنگم ـــــ وارث شاہ، ڈاکٹر آغا محمد یمین، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۵۔ بال ناتھ ـــــ ہیر وارث دا اک کردار، پروفیسر محمد نواز سیال، پنج دریا، لاہور، اکتوبر ۱۹۷۱ء

۶۔ بے پروائیاں رب دیاں ویکھ وارث، رفعت، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۷۔ بے مثال شاعر ـــــ وارث، عبدالمجید بھٹی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۸۔ پنجاب اُتے احمد شاہ دا حملہ ـــ وارث شاہ دی سی حرفی وچ، سید سبط الحسن ضیغم، امروز، ۷ دسمبر ۱۹۶۹ء

۹۔ پنجاب دا کیٹس، مُلراج ساہنی، پنج دریا (وارث نمبر)۔ لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۱۰۔ پنجاب دا وارث۔ عبدالغفور قریشی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۱۱۔ پنجاب دی لاڈلی رچنا ـــ ہیر وارث شاہ، ڈاکٹر برنام سنگھ شان۔ پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۱۲۔ پنجابی زبان دا ترجمان ـــــ وارث شاہ۔ پروفیسر محمد منور مرزا، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۱۳۔ تازی طبع تے شق اسوار، نادر جاجوی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۱۴۔ تیری سفت ہیں وارث لکھاں، مقصود ناصر چودھری، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

Marfat.com

۱۵۔ حافظ مقبل نے وارث شاہ، بنارسی داس جین، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء
۱۶۔ دمودر نے وارث شاہ، کلدیپ کور، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء
۱۷۔ رانجھا ـــــ تخت ہزارے دا والی، گورنگھ سنگھ جیت، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء
۱۸۔ ساڈا وارث شاہ، ڈاکٹر ست نام محمود، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء
۱۹۔ سخن دا وارث ـــــ وارث شاہ، پروفیسر اکرم طاہر، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء
۲۰۔ سید وارث شاہ ـــــ اپنے عہد کا سخت گیر ناقد (اردو)، رائے منصب علی خاں، امروز، ۱۰ نومبر ۱۹۶۸ء
۲۱۔ سید وارث شاہ دا اک مصرعہ، سائیں نقد، پنجابی، لاہور، نومبر ۱۹۵۱ء
۲۲۔ علاقائی صحافت تے وارث شاہ، خلیل صحافی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء
۲۳۔ فطرت دا مصور، سرور مرزا ایم۔اے، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء
۲۴۔ قصہ عجب بہار دا جوڑیا اے، عبدالغفور قریشی، لہراں، لاہور، ستمبر ۱۹۶۷ء
۲۵۔ قصہ ہیر رانجھا، ڈاکٹر مولوی محمد شفیع، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء
۲۶۔ قصہ ہیر رانجھا، مولانا نور احمد خاں فریدی، پنجابی ادب، لاہور، اپریل ۱۹۶۰ء
۲۷۔ کھرل ہانس دا ملک مشہور ملکہ، محمد علی فریدی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء
۲۸۔ کیدو، پروفیسر محمد نواز سیال، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء
۲۹۔ کیدو ـــــ ہیر وارث شاہ دا اک کردار، محمد اکرم قریشی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء
۳۰۔ کیدو لنگا شیطان ملعون جانو، شوکت رفیق باجوہ، پنج دریا (وارث نمبر) لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء
۳۱۔ ہیں تے وارث شاہ، حسین شاہد، لہراں، لاہور، ستمبر ۱۹۶۷ء
۳۲۔ وارث اک فنکار، آسی خانپوری، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور

Marfat.com

۳۳۔ وارث تے وارث ، رفیق احمد باجوہ ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۳۴۔ وارث دا اصل کمال ، ڈاکٹر وشوا ناتھ تیواڑی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۳۵۔ وارث دا اک مصرع ، محمد افتخار الدین دامق ، پنجابی ادب ، لاہور ، جون ۱۹۷۰ء

۳۶۔ وارث دا پنجاب ، شریف کنجاہی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۳۷۔ وارث دا چوچک ، شریف کنجاہی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۳۸۔ وارث دی سخت جانی ، محمد افضل خاں ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۳۹۔ وارث دی سہتی ، اکرم قریشی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۴۰۔ وارث دی شاعری ، محمد افضل خاں ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۴۱۔ وارث دی فحش گوئی ، اقبل پاکپتنی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۴۲۔ وارث دی ہیر ـــــ اک مہاں کوشش ، پروفیسر کرپال سنگھ کسیل ، پنج دریا (وارث نمبر) لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۴۳۔ وارث دی ہیر وچ شاعرانہ خوبیاں ، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۴۴۔ وارث دے روپ ، منظور چودھری ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۴۵۔ وارث شاہ ، بشیر احمد چودھری ، پنجابی ، لاہور ، مئی ۱۹۵۲ء

۴۶۔ وارث شاہ ، مطیع الرحمٰن قریشی ، لہراں ، لاہور ، اگست ۱۹۶۵ء

۴۷۔ وارث شاہ ـــــ اک آرٹسٹ ، فضل حق قریشی ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۴۸۔ وارث شاہ ـــــ اک صوفی شاعر ، اکبر لاہوری ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۴۹۔ وارث شاہ ـــــ کوتا دا اوتار ، عائشہ رندھاوا ایم۔اے ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۵۰۔ وارث شاہ اجوکا شاعر ، ڈاکٹر رشید انور ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

۵۱۔ وارث شاہ تے اکھان ، عبدالجبار ناصر ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، ستمبر ۱۹۷۰ء

Marfat.com

۵۲۔ وارث شاہ تے حافظ شیراز، پروفیسر سرفراز حسین قاضی ایم۔اے، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۵۳۔ وارث شاہ تے ویس پیار، پروفیسر انور بیگ اعوان، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۵۴۔ وارث شاہ تے شیکسپیئر، احمد الدین اظہر، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۵۵۔ وارث شاہ تے شیکسپیئر، محمد علی فریدی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۵۶۔ وارث شاہ تے عشق، تنویر بخاری، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۵۷۔ وارث شاہ تے غلام رسول دی شاعری، محمد عالم کپورتھلوی، پنجابی زبان، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۷۱ء

۵۸۔ وارث شاہ تے مولوی غلام رسول عالم پوری، سبط الحسن ضیغم، پنجابی زبان، لاہور، فروری مارچ ۱۹۷۲ء

۵۹۔ وارث شاہ جے رن مہربان ہووے، شفقت تنویر مرزا، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۰۔ وارث شاہ دا ادبی مقام، سر عبدالقادر مرحوم، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۱۔ وارث شاہ دا روحانی شاگرد، علامہ عرشی، لہراں، لاہور، جون ۱۹۶۵ء

۶۲۔ وارث شاہ دا فرہنگ، شیخ محمد شریف صابر، پنجابی زبان، لاہور، دسمبر ۱۹۷۱ء، جنوری ۱۹۷۲ء

۶۳۔ وارث شاہ دا کمال فن، احمد ندیم قاسمی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۴۔ وارث شاہ دی بولی، بھائی جودھ سنگھ جی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۵۔ وارث شاہ دی تعلیم تے پیغام، ڈاکٹر عبدالسلام خورشید، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۶۔ وارث شاہ دی شاعری، رشید انور، پنجابی زبان، لاہور، اکتوبر [illegible]

Marfat.com

۶۷۔ وارث شاہ دے زمانے دا پنجاب، پروفیسر انور بیگ اعوان، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۸۔ وارث شاہ دے مشاہدے تے معلومات، نذیر چودھری، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۶۹۔ وارث شاہ دے منقطعے، علامہ عرشی (مترجم محمد عالم کپورتھلوی)، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۷۰۔ وارث شاہ دے مہربان، شفقت تنویر مرزا، لہراں، لاہور، جنوری فروری ۱۹۶۹ء

۷۱۔ وارث شاہ دیاں بددعاواں، غلام یعقوب انور، امروزہ نومبر ۱۹۶۹ء

۷۲۔ وارث شاہ نال عشق، افضل احسن، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۷۳۔ وارث شاہ وسنیک جنڈیالڑے دا، تنویر بخاری، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۷۴۔ ہیر تے رانجھا مشرقی پنجاب دے سن، نسیم اختر، پنجابی زبان، لاہور، نومبر ۱۹۷۲ء

۷۵۔ ہیر دا قصہ دُوجیاں زباناں وچ، بدل حق محمود، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۷۶۔ ہیر دا کردار، ستنام محمود، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۷۷۔ ہیر دا مقبرہ، ڈاکٹر محمد باقر، پنج دریا، لاہور، اکتوبر ۱۹۶۱ء

۷۸۔ ہیر دا نویکلا پن، وقار انبالوی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۷۹۔ ہیر دی تفسیر، ڈاکٹر نذیر احمد، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۸۰۔ ہیر دی کہانی وارث دی زبانی، محمد افضل خاں، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۸۱۔ ہیر دے تن رُوپ، نذر فاطمہ، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۸۲۔ ہیر رانجھا، محمد افضل خاں، پنج دریا، لاہور، جنوری ۱۹۵۹ء

۸۳۔ ہیر رانجھا — ارتقائی مطالعہ (اردو)، رحمٰن ملک، پنجاب دی آواز، لاہور، ۱۹۶۰ء

Marfat.com

۸۴- ہیر رانجھے بارے تاریخی گویڑ، محمد حنیف مہر کاچیلوی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۸۵- ہیر رانجھے دا اصل قصہ، منظور حسین احسن قصوری، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۸۶- ہیر رانجھے دا قصہ، ڈاکٹر محمد باقر، لہراں، لاہور، جون ۱۹۶۶ء

۸۷- ہیر رانجھے دا قصہ ——— وارث توں پہلاں تے پچھوں، محمد افضل خاں، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۸۸- ہیر وارث بارے، ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل، پنجابی ادب، لاہور، اگست ۱۹۶۵ء

۸۹- ہیر وارث بارے دو ڈھرے، نظام الدین توکلی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۹۰- ہیر وارث وچ بودھک سوکھمتا، پروفیسر دلیپ سنگھ، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، ستمبر ۱۹۷۰ء

۹۱- ہیر وارث وچ فلسفہ تے اخلاق، تنویر بخاری، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۹۲- ہیر وارث وچ ملاوٹی شعر، محمد افضل خاں، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۹۳- ہیر وارث وچ نانواں دا ورتارا، غلام یعقوب انور، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۹۴- ہیر وارث شاہ، پروفیسر ہرنام سنگھ شان، پنج دریا، لاہور، فروری ۱۹۵۸ء

۹۵- ہیر وارث شاہ، نجم حسین سید، پنجابی ادب، لاہور، مئی ۱۹۶۴ء

۹۶- ہیر وارث شاہ — اک تبلیغی کتاب، ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی، پنج دریا (وارث شاہ)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۹۷- ہیر وارث شاہ ——— اک مٹھی روٹی، ڈاکٹر کے ایس بیدی، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

۹۸- ہیر وارث شاہ ——— اک نرول ڈراما، پنج دریا (وارث نمبر)، لاہور، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

Marfat.com

۹۹- ہیر وارث شاہ دا رُوپک رُوپ ، افضل پرویز ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء
۱۰۰- ہیر وارث شاہ وچ اشلیتا (فحاشی) ، کرتار سنگھ رُگل ، پنج دریا (وارث نمبر) ، لاہور ، اکتوبر نومبر ۱۹۶۹ء

ضمیمہ

۱- پنجاب دا شیکسپیئر ، ڈاکٹر محمد اسلم قادری ، پنجابی زبان ، لاہور ، جنوری ۱۹۷۱ء
۲- ہور زباں وچ ہیر ، پروفیسر جوگندر سنگھ ، پنجابی ادب ، لاہور ، اگست ۱۹۶۴ء

حضرت سید ہاشم شاہؒ

۱- پنجابی دا اِک وڈا شاعر —— ہاشم شاہؒ ، نامعلوم ، امروز ، لاہور ، ۸ جون ۱۹۶۹ء
۲- پنجابی زبان کا صوفی شاعر —— ہاشم شاہؒ (اردو) ، رائے منصب علی خاں ، مشرق ، لاہور ، ۳۱ دسمبر ۱۹۶۷ء
۳- حضرت سید محمد ہاشم شاہ (اردو) ، سید محمد منظور الحق قادری ، امروز ، لاہور ، ۱۲ جون ۱۹۶۹ء
۴- حضرت سید ہاشم شاہ ، عبدالرحمٰن خاں ، حق اللہ ، لاہور ، نومبر ۱۹۶۴ء
۵- حضرت ہاشم شاہ کے ڈیوڑھے اور دوہڑے (اردو) ، ڈاکٹر عبدالغنی ، پنجابی آواز ، لاہور ، ۱۶ ستمبر ۱۹۷۰ء
۶- سید محمد ہاشم شاہ (اردو) ، محمد احسان الحق ، مشرق ، لاہور ، ۲۴ جون ۱۹۶۵ء
۷- سید محمد ہاشم شاہ (اردو) ، سید منظور الحق قادری ، کوہستان ، لاہور ، ۱۰ جولائی ۱۹۶۶ء
۸- سید ہاشم شاہ ، ابوالضیاء قادری ، پنج دریا ، لاہور ، فروری ۱۹۶۴ء
۹- سید ہاشم شاہ (اردو) ، ایم۔ڈی شمس ، دوست ، لاہور ، اگست ۱۹۶۵ء
۱۰- ہاشم شاہ ، پروفیسر مرزا مقبول بیگ بدخشانی ، پنجابی ، لاہور ، نومبر ۱۹۵۱ء
۱۱- ہاشم شاہ (اردو) ، ریاض بٹالوی ، مشرق ، لاہور ، جولائی ۱۹۶۴ء
۱۲- ہاشم شاہ ، مرزا خاں ، امروز ، لاہور ، ۳۱ دسمبر ۱۹۶۷ء

۱۳۔ ہاشم شاہ، محمد احسان الحق، حق اللہ، لاہور، اگست ۱۹۶۵ء

۱۴۔ ہاشم شاہ، سید محمد احسان الحق، امروز، لاہور، ۷ مارچ ۱۹۶۳ء

۱۵۔ ہاشم شاہ کے صحیح حالاتِ زندگی (اردو)، حافظ سید محمد ظہور الحق قادری، آفاق، لاہور، ۲۵ فروری ۱۹۶۱ء

۱۶۔ نامور صوفی شاعر ـــــ سید محمد ہاشم شاہ (اردو)، ایم طفیل، کوہستان، لاہور، ۲۵ جون ۱۹۶۴ء

حضرت میاں محمد بخشؒ

۱۔ باتیں میاں محمدؒ کی (ایک بڑا معلوماتی اُردو انٹرویو)، اکمل علیمی، امروز، لاہور، ۱۴ جنوری ۱۹۷۳ء

۲۔ شام پٹی بن شام محمد، شفقت تنویر مرزا، لہراں، لاہور، ستمبر اکتوبر ۱۹۶۹ء

۳۔ قصہ سیف الملوک (اردو)، باقی صدیقی، امروز، لاہور، ۲۵ مئی ۱۹۶۹ء

۴۔ میاں محمد بخشؒ (اردو)، احمد بشیر، امروز، لاہور، ۲۵ مئی ۱۹۶۹ء

۵۔ میاں محمد بخش، سید اختر حسین اختر، لہراں، لاہور، دسمبر ۱۹۶۸ء

۶۔ میاں محمد بخش، شریف کنجاہی، پنجابی، لاہور، فروری مارچ ۱۹۵۲ء

۷۔ میاں محمد بخش، محمد لطیف، لہراں، لاہور، ستمبر ۱۹۶۷ء

۸۔ میاں محمد بخش، میاں مولا بخش کشتہ، پنج دریا، لاہور، فروری ۱۹۶۰ء

۹۔ میاں محمد بخش، نجم حسین سید، پنجابی ادب، لاہور، فروری ۱۹۶۵ء

۱۰۔ میاں محمد بخش ـــــ پنجابی اور پنجاب کا ریکارڈ کیپر (اردو)، شفقت تنویر مرزا، امروز، لاہور، ۲۴ دسمبر ۶۹ء

۱۱۔ میاں محمد بخش دی شاعری، فیروز تارڑ، امروز، لاہور، ۲۲ جون ۱۹۶۹ء

۱۲۔ نیونہہ دے جھیڑے ـــــ میاں محمد بخش دی شاعری بارے، فیروز تارڑ، امروز، لاہور، ۲۲ جون ۱۹۶۹ء

Marfat.com

حضرت خواجہ غلام فریدؒ

۱۔ فریدؒ دی تانگھ، محمود شام، پنجابی ادب، لاہور، جولائی ۱۹۶۵ء
۲۔ خواجہ فرید، تمکنت آراء، لہراں، لاہور، اپریل ۱۹۷۲ء
۳۔ خواجہ فرید، قدر آفاقی، لہراں، لاہور، اپریل ۱۹۷۲ء
۴۔ خواجہ فریدؒ زمین نال عشق دی اک مثال، شفقت تنویر مرزا، پنجابی ادب، لاہور، جنوری ۱۹۶۴ء
۵۔ خواجہ فرید نے اسیں تسیں، تمکنت آراء، حق اللہ، لاہور، نومبر ۱۹۶۳ء
۶۔ خواجہ فرید دا اصلی رُوپ، ظہور نظر، پنجابی ادب، لاہور، اپریل ۱۹۶۱ء
۷۔ خواجہ فرید دا فلسفہ، کیفی جام پوری، ترجمہ سید اختر حسین اختر، لہراں، لاہور، اپریل ۱۹۷۲ء
۸۔ خواجہ فرید دی شاعری وچ مقامی رنگ، پروفیسر مقبول بیگ بدخشانی، لہراں، لاہور، اپریل ۱۹۷۲ء
۹۔ خواجہ غلام فریدؒ، اصغر سلیم، راوی (پنجابی)، لاہور، ندارد
۱۰۔ خواجہ غلام فریدؒ (اردو)، سردار محمد کریم خاں تونسوی، امروز، لاہور، ۴ جولائی ۱۹۶۸ء
۱۱۔ خواجہ غلام فریدؒ، سید اختر حسین اختر، لہراں، لاہور، اپریل ۱۹۷۲ء
۱۲۔ شرح کافی فریدؒ، عبدالحئی، حق اللہ، لاہور، فروری ۱۹۶۳ء
۱۳۔ صوفیاں دی شاعری وچ خواجہ فریدؒ دا حصہ، شہباز ملک، لہراں، لاہور، اپریل ۱۹۷۲ء
۱۴۔ عوامی شاعر، ارشد ملتانی، لہراں، لاہور، اپریل ۱۹۷۲ء
۱۵۔ مٹھن کوٹ دا صوفی تے شاعر ـــــ خواجہ فریدؒ، محمد کریم تونسوی، حق اللہ، لاہور، نومبر ۱۹۶۳ء

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالم پوری

۱۔ سب توں سوہنا قصہ ـــــ احسن القصص، نور کاشمیری، پنجابی، لاہور، مئی ۱۹۵۲ء
۲۔ احسن القصص تے مولوی غلام رسول دی شاعری، حمید اللہ شاہ ہاشمی، پنجابی زبان، لاہور، ستمبر اکتوبر ۱۹۷۱ء

Marfat.com

۳۔ احسن القصص وچ تصوّف دے اخلاق ، سیّد حمید اللہ شاہ ہاشمی ، پنج دریا ، لاہور ، نومبر ۱۹۷۱ء

۴۔ غلام رسول عالم پوری ، ڈاکٹر وحید قریشی ، پنجابی ادب ، لاہور ، اگست ۱۹۶۳ء

۵۔ غلام رسول عالم پوری ، محمد عالم کپورتھلوی ، پنجابی ادب ، لاہور ، مئی ۱۹۶۸ء

۶۔ مولوی غلام رسول ، محمد عالم کپورتھلوی ، پنجابی ادب ، لاہور ، اپریل ۱۹۶۳ء

۷۔ مولوی غلام رسول عالم پوری ، محمد عالم کپورتھلوی ، پنجابی ادب ، لاہور ، جولائی ۱۹۶۴ء

۸۔ مولوی غلام رسول عالم پوری ، محمد عالم کپورتھلوی ، لہراں ، لاہور ، دسمبر ۱۹۶۸ء

میاں مولا بخش کُشتہؒ

۱۔ پنجابی ادب دا بادشاہ ـــــ کُشتہ ، گیانی ہری سنگھ ، پنج دریا (کُشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۲۔ دیوان کشتہ دل اک جہات ، پروفیسر محمد اسلم ، پنج دریا (کشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۳۔ سُورنگا پھُل ، محمد افضل خاں ، پنج دریا (کُشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۴۔ کُشتہ ـــــ اک صوفی شاعر ، منظور احمد ، پنج دریا (کشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۵۔ کُشتہ ـــــ پنجابی ادب دا اک معمار ، ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان ، پنج دریا (کُشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۶۔ کشتہ دی شاعری دا تقابلی مطالعہ ، عبدالرشید تبسّم ایم ۔ اے ، پنج دریا (کشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۷۔ کلامِ کُشتہ ـــــ اک مطالعہ ، چودھری محمد اکبر خاں ، پنج دریا (کشتہ نمبر) ، لاہور ، جنوری فروری ۱۹۶۸ء

۸۔ میاں مولا بخش کُشتہ ، سید سبط الحسن ضیغم ، پنج دریا ، لاہور ، اگست ۱۹۷۰ء

پیر فضل گجراتی

۱- ابھی کچھ لوگ باقی ہیں جہاں میں (اردو)، چودھری غضنفر علی خاں، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲- اظہارِ حق (اردو)، ابوظفر نازش رضوی، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳- ایک باکمال شاعر (اردو)، پروفیسر محمد بشیر، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۴- ایک قادر الکلام شاعر (اردو)، قربان طاہر، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۵- بادہ ومینا کی کرامات (اردو)، عبدالعزیز فطرت، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۶- پنجابی غزل کا شاہکار (اردو)، محمد امین افضل، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۷- پنجابی غزل کے بادشاہ سے ملاقات (اردو)، محمد عالم کپورتھلوی، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۸- پنجابی غزل کے مجدد (اردو)، محمد انور مسعود، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۹- پنجابی کا حافظ (اردو) حفیظ تائب، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۰- پیر فضل —— پنجابی کا معروف غزل گو (اردو)، محمد عظیم، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۱- پیر فضل —— ناقابلِ فراموش شخصیت (اردو)، غلام حسین اظہر، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۲- پیر فضل اور پنجابی ادب (اردو)، قریشی احمد حسین احمد قلعہ داری، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۳- پیر فضل اور پنجابی غزل (اردو)، پروفیسر منظر مفتی، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۴- پیر فضل حقائق کی روشنی میں (اردو)، نذیر چودھری، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۵- پیر فضل حسین فضل، محمد آصف خاں، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۶- پیر فضل دی شاعری، ریاض احمد پرواز، پنجابی ادب، لاہور، ستمبر ۱۹۶۲ء

۱۷- پیر فضل کا حسنِ تغزل (اردو)، ریاض احمد پرواز، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۱۸- پیر فضل کا رنگِ تغزل (اردو)، سید مظفر حسین انور کرمانی، مہر وماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

Marfat.com

۱۹۔ پیر فضل کا فن اور اُن کی شخصیت (اردو)، سید نور محمد، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۰۔ پیر فضل کی شخصیت اور شاعری (اردو)، سہیل جیلانی تبسم، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۱۔ پیر فضل کی فنی حیثیت (اردو)، احمد بشیر راہی، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۲۔ پیر فضل کے وجدانی تیر (اردو)، حکیم عبداللطیف عارف، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۳۔ پیر فضل گجراتی، راجا رسالو، پنجابی زبان، لاہور، اکتوبر ۱۹۷۲ء

۲۴۔ جان پچھان، ڈاکٹر محمد باقر، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۵۔ جائزہ (اردو)، مرتضیٰ جیلانی ایم۔اے، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۶۔ جھناں دا پیر، م۔ح۔رانا، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۷۔ خانوادۂ علم و فضل (اردو)، نذیر حسین بخاری قادری، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۸۔ خوش آہنگ شاعر (اردو)، پروفیسر محمد منور مرزا، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۲۹۔ ڈوہنگے پینڈے (اردو)، عبدالعزیز فطرت، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۰۔ ڈوہنگے پینڈے پر اک سرسری نظر (اردو)، مرزا طالب گورگانی، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۱۔ ڈوہنگے پینڈے کا مصنف (اردو)، بشیر احمد صدیقی ایم۔اے، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۲۔ سائیں پشاوری تے پیر فضل، افضل پرویز، پنجابی زبان، لاہور، نومبر ۱۹۷۲ء

۳۳۔ شہنشاہِ تغزل (اردو)، سید اعجاز حسین گیلانی، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۴۔ غائبانہ اشتیاق (اردو)، ملک مظفر عزیز، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۵۔ فضل اور غزل (اردو)، مولانا وقار انبالوی، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۶۔ فضل کی غزل (اردو)، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۷۔ لالہ جی (اردو)، مسعود اختر، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

۳۸۔ وسعتِ تخیل (اردو)، محمد رمضان صائب، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

ضمیمہ

۱۔ پیر فضل اور پنجابی غزل (اردو)، کیپٹن محمد رمضان تبسم، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء
۲۔ پیر فضل گجراتی، گوبند سنگھ لانبا، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء
۳۔ پیر کا دامن (اردو)، شریف کنجاہی، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء
۴۔ ڈوہنگے پینڈے اور پیر فضل (اردو)، حکیم نظام الدین توکلی، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء
۵۔ گجرات دا نامور شاعر، نوابزادہ ظفر مہدی، مہر و ماہ، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۵ء

متفرق شاعر تے ادیب

۱۔ احمد علی سائیاں، سید اختر حسین اختر، لہراں، لاہور، جولائی ۱۹۶۹ء
۲۔ احمد یار دوسن، اقبال صلاح الدین، پنجابی زبان، لاہور، اگست ستمبر ۱۹۷۱ء
۳۔ اُستاد بابو کرم، میجر اے۔ کے۔ خاں، لہراں، لاہور، نومبر ۱۹۶۶ء
۴۔ اُستاد عشق لہر، ابنِ سلطان، امروز، لاہور، ۴ جنوری ۱۹۷۰ء
۵۔ بابو کرم، صوفی تبسم، لہراں، لاہور، جون ۱۹۶۶ء
۶۔ پنجابی زبان دے اُسارو — دمودر، سید اختر حسین اختر، لہراں، لاہور، مارچ ۱۹۶۹ء
۷۔ پنجابی زبان دے بدیشی ادیب، عبدالغفور قریشی، پنجابی آواز، لاہور، ۱۶ نومبر ۱۹۷۰ء
۸۔ پنجابی زبان دے غیر معروف شاعر، بذل حق محمود، پنج دریا، لاہور، ستمبر ۱۹۶۰ء
۹۔ پنجابی کے چند قدیم شعراء (اردو)، احمد ندیم قاسمی، امروز، لاہور، ۲۷ اپریل ۱۹۶۹ء، ۴ مئی ۱۹۶۹ء
۱۰۔ پیلو، حسین شاہد، امروز، لاہور، ۲۶ جنوری ۱۹۶۹ء
۱۱۔ ٹاہلی دے تھلے تے اشفاق احمد، رمضان شاہد، پنجابی زبان، لاہور، مئی جون ۱۹۷۲ء
۱۲۔ حافظ برخوردار، سید اختر حسین اختر، لہراں، لاہور، جولائی اگست ۱۹۶۸ء
۱۳۔ ڈاکٹر رشید انور دی شاعری، عذرا وقار، پنجابی زبان، لاہور، اپریل مئی ۱۹۷۲ء

Marfat.com

۱۴۔ پچل سرمست ، نامعلوم ، امروز ، لاہور ، ۲ جنوری ۱۹۶۷ء
۱۵۔ سفردی رات تے اوہدا مسافر ، رشید انور ، پنجابی زبان ، لاہور ، جولائی اگست ۱۹۷۲ء
۱۶۔ سفردی رات دا پاندھی ، شہباز ملک ، لہراں ، لاہور ، مئی ۱۹۷۲ء
۱۷۔ سیّد کرم علی شاہ (صوفی شاعر) ، غلام محی الدین دین ، حق اللہ ، لاہور ، مئی جون ۱۹۶۴ء
۱۸۔ شاہ جہاں مقبل ، حسین ، امروز ، لاہور ، ۲۲ ستمبر ۱۹۶۸ء
۱۹۔ شاہ چراغ چوہانوی ، پروفیسر انور بیگ ، لہراں ، لاہور ، مئی ۱۹۶۶ء
۲۰۔ شاہ شرف مُریدوی ، پروفیسر انور بیگ اعوان ، پنج دریا (شاہ حسین نمبر) ، لاہور ، اپریل ۱۹۶۶ء
۲۱۔ شاہ مراد خانپوری ، انور بیگ اعوان ، پنجابی ادب ، لاہور ، مئی ۱۹۶۵ء
۲۲۔ شاہ مراد کی پنجابی شاعری ، امروز (ہفت روزہ اشاعت) ، لاہور ، ۱۹ اپریل ۱۹۶۷ء
۲۳۔ شواہد حافظ برخوردار ، نور کاشمیری ، پنجابی ادب ، لاہور ، جنوری ۱۹۶۲ء
۲۴۔ عبدی تے عبداللہ لاہوری ، قریشی احمد حسین احمد قلعہ داری ، پنجابی ادب ، لاہور ، جولائی ۱۹۶۲ء
۲۵۔ قادر یار ، سیّد اختر حسین اختر ، لہراں ، لاہور ، اپریل ۱۹۶۹ء
۲۶۔ کجھ دمو دربارے ، گوبند سنگھ لانبہ ، پنجابی ادب ، لاہور ، جولائی ۱۹۶۲ء
۲۷۔ محمد امین گوالپوری ، انور بیگ اعوان ، لہراں ، لاہور ، دسمبر ۱۹۶۷ء
۲۸۔ مفتی غلام سرور لاہوری ، اقبال صلاح الدین ، پنجابی زبان ، لاہور ، جولائی اگست ۱۹۷۱ء
۲۹۔ منیر نیازی ـــــ اک مطالعہ ، اسد مفتی ، پنجابی ادب ، لاہور ، اکتوبر ۱۹۷۰ء
۳۰۔ مولوی احمد یار ، راجا رسالو ، لہراں ، لاہور ، نومبر ۱۹۶۸ء
۳۱۔ مولوی دلپذیر ، حسین شاہد ، امروز ، لاہور ، ۲۲ فروری ۱۹۶۹ء
۳۲۔ میاں ہدایت اللہ ، سیّد اختر حسین اختر ، لہراں ، لاہور ، مئی ۱۹۶۹ء

ذخیرہ محمد وارث سلامی لاہور

Marfat.com